

ISSN1680-0761

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. М. УТЕМИСОВА

Ғылыми журнал

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК ЗКГУ

Научный журнал

Педагогика
Филология
Тарих

Биология және экология
Жер туралы ғылымдар

2019/
1

<http://wksu.kz>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
им. М. УТЕМИСОВА

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ

Жылына 4 рет шығады

№ 1 (73) - 2019

ВЕСТНИК ЗКГУ

Выходит 4 раза в год

Орал-Уральск

Выпуск 1 (69) шығарылым
Қантар – Январ, Ақпан – Февраль, Наурыз - Март
Педагогика, филология, тарих,
биология және экология, жер туралы ғылымдар/
Педагогика, филология, история,
биология и экология, науки о Земле

Бас редактор – Главный редактор:
Н.Х.СЕРҒАЛИЕВ

биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор/
кандидат биологических наук, ассоциированный профессор

Бас редакторының орынбасары – Заместитель главного редактора
А.С.ҚЫДЫРШАЕВ

педагогика ғылымдарының докторы, профессор/доктор педагогических наук, профессор

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

Т. Вюнш –	философия докторы (PhD), профессор, доктор философии (PhD), профессор, Пассау университети (Германия, Пассау қ.)	доктор философии (PhD), профессор, Университет Пассау (Германия, г. Пассау)
П.М. Кольцов -	т.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.и.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г. Элиста)
А.С. Тасмағамбетов -	т.ғ.д., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова
Т.З. Рысбеков -	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
А.С. Турчин -	психол.ғ.д., доцент, Иванов мемлекеттік университеті (Ресей, Иванов қ.)	д.психол.н., доцент, Ивановский государственный университет (Россия, г. Иванов)
В.Ю.Салов -	п.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.п.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Г.И.Имашев -	п.ғ.д., профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті	д.п.н., профессор, Атырауский государственный университет им. Х.Досмұхамедова
А.В. Скали –	п.ғ.к., доцент, Экономика университеті (Польша, Быдгощ қ.)	д.п.н., доцент, Университет экономики (Польша, г. Быдгощ)
К. Кайнер -	ф.ғ.д., профессор, Йоханнес Гутенберг атындағы университет (Германия, Майнц қ.)	д.ф.н., профессор, Университет им. Йоханнеса Гутенберга (Германия, г. Майнц)
А.Р. Габидуллина -	ф.ғ.д., профессор, Донбасс мемлекеттік педагогикалық университеті (Украина, Горловка қ.)	д.ф.н., профессор, Донбасский государственный педагогический университет (Украина, г. Горловка)
Г.К. Хасанов -	ф.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.ф.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
А.Г. Абуханова -	ф.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.ф.н., доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова
М. К.Сапанов -	б.ғ.д., профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ, РФ)	д.б.н., профессор, Институт лесоведения, Российская академия наук (г.Москва, РФ)
Е. Е.Андронов -	б.ғ.к., доцент, Ресей ауыл шаруашылық ғылым академиясының Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ФЗИ (Санкт-Петербург қ., РФ)	к.б.н., доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, РФ)
А. Г.Бакиев -	б.ғ.к., доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экологиясы институты (Тольятти қ., РФ)	к.б.н., доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г.Тольятти, РФ)
А. А.Иманбаева -	б.ғ.к., Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы ҚР БҒМ ҒК (Ақтау қ., ҚР)	к.б.н., РГП «Мангышлакский экспериментальный ботанический сад» КН МОН РК (г.Ақтау, РК)
Т. Е.Дарбаева -	б.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.б.н., профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова
Р. Г.Сафиуллин -	г.ғ.д., профессор, Башқұрт мемлекеттік университеті (Уфа қ., РФ)	д.г.н., профессор, Башкирский государственный университет (г.Уфа, РФ)
В. П.Петрищев -	г.ғ.д., доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., РФ)	д.г.н., доцент, Оренбургский государственный университет (г.Оренбург, РФ)
О. Б.Мазбаев -	г.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана қ., ҚР)	д.г.н., профессор, Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева (г.Астана, РК)
А. Д.Маусымбаева -	т.ғ.к., Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., ҚР)	к.т.н., Карагандинский государственный технический университет (г.Караганда, ҚР)
К. М.Ахмеденов -	г.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.г.н., ассоциированный профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, №971 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 09.08.2000ж. қайта тіркеліп, №1432 – Ж куәлігі берілген.

ҚР Байланыс және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің келісімімен мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін 26.01.2011ж. есепке алу туралы №11389-Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым тізіміне енді.

Журнал 2012 жылдан бастап Қазақстандық сілтеме базасына енген

Журнал 2019 жылдан бастап Ресейлік ғылыми сілтеме индексі базасына енген

2019 жылдан бастап журнал электронды форматта шығарылады

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №11389-Ж от 26.01.2011г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по филологическим, историческим и педагогическим наукам.

Журнал с 2012 г. входит в Казахстанскую базу цитирования

Журнал с 2019 г. входит в базу Российского индекса научного цитирования

С 2019 г. журнал издается в электронном формате

ISSN 1680-0761

© М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2019.
ТІРКЕУ НӘМІРІ 1432-Ж

ӘОЖ 82.09:821.512.122

Қыдыршаев А.С. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Ғазез Н.Н. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: kdirshaev_abat@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ ОҚЫТУШЫ-ПЕДАГОГЫНЫҢ РИТОРИКАЛЫҚ ТҮЛҒАСЫ

***Аңдатпа.** Мақалада кәсіби мәдениет контекстіндегі оқытушы-педагогтың риторикалық мәдениетінің аспектілері таразыланады. Оқытушы-педагогтың риторикалық тұлға ретінде қалыптасуына қажетті білім-дағдыларды меңгерту міндеттері екішеледі. Нәтижеде риторикалық тұлға моделіндегі оқытушы-педагогтың риторика қағидастарына негізделген педагогикалық іс-әрекетіне сәйкесті қағидалар жүйесі беріледі.*

***Тірек сөздер:** риторикалық мәдениет, риторикалық тұлға, шешендіктану, педагог-ритор, риторикалық біліктілік.*

ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Білім беру ісінде креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытуға және командада жұмыс істей білуге басты назар аударылуда. Бұл салада біліктілік талаптарын, оқыту әдісі жүйесін қайта қарау қажет», - дей келе: «Педагог мәртебесі туралы» заңды әзірлеп, қабылдау қажет. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы жаппай қолдауға ие болып, қоғамдағы жаңғыру үрдістеріне зор серпін берді. Бұл бастаманы әрі қарай жалғастырып қана қоймай, оның аясын жаңа мазмұнмен және бағыттармен толықтыру қажет [1]», - деп түйіндейді. Осы тұрғыдан ой таразыласақ, бүгінгі таңдағы педагогикалық білім беру тұжырымдамасы оқытушының кәсіби, ең алдымен, достық пейілдегі тиімді қарым-қатынасқа негізделген риторикалық мәдениетін арттыруды көздейді. Оқытушының кәсіби риторикалық мәдениеті – шынайы шындыққа, студент тұлғасының гармониялық тұрғыда қалыпты дамуына қол жеткізуге бағытталған эмоционалды-сезімталдық кейіптегі ойлана шебер сөйлеу әрекеті үстіндегі адамгершілік-эстетикалық және интеллектуалды қалпы (профессиограммасы).

Оқытушының кәсіби риторикалық мәдениеті оның сыртқы кейпінде де, тиісінше сөйлеу әрекеті үстінде де вербальды не бейвербальды қалпымен айқындалады. Көбінесе оқушылар не нәрсені де қалайша ұсынуына қарай өзгеріссіз қабылдайды. Ал оқытушы риторикалық тұлға, педагог-ритор ретінде бірден-бір аудиторияға әсер етуші және аудиторияаралық байланыс орнатушы болмысында бір мезгілде өз сөзімен, өзіндік адами әдетімен, сөз сөйлеу мәнерімен, сөз мазмұнымен, оқытып жатқан оқу пәнінің көмегімен студент тұлғаны бірлескен түйіндер жасауға әзірлейді, негізгі басты нысанды терең ұғынуға, түсіністікке ыңғайлайды, нәтижеде оқыта отырып тәрбиелейді, өмірге бейімдейді. Бұған педагогикалық диалогтың субъект-субъектілік қатынасты сақтаушы қалыптасу үстіндегі студентті қатып қалған қарым-қатынас

фобиясынан ажырата отырып, өзіндік көзқарас-пікірің болу керектігі іспетті үрейден ада ететін, сөз сөйлеу қадамындағы батылдығын, өзін таныта түсу мәдениетіне белсендіре құлшындыра ұмтылдыратын демократиялық стилі септеседі [1; 2; 3].

Тұлға қарым-қатынаста шыңдалады десек, тұлғалылық, яғни, дидактасушысын тыңдай білу, сөйлесе білу білігі қарым-қатынаста қалыптасады. Тұлға үлгісінен тұлға туындайды, сондықтан оқытушы-педагог төңірек аудиториясы құрметтей сыйлайтын, мәдениетті, зиялы, ибалы тұлға ретінде қалыптасу үстіндегі студентке тиімді қарым-қатынас ырғағын жұғысты етер өзіндік өнеге беруші, тағылым таратушы болуы тиіс. Демек, бұл бағытта сөйлер сөзін өзіндік кәсіби іс-әрекетін ұйымдастыру мен басқару құралы ретінде меңгерген педагог-ритор тұлғасын қалыптастыру мәселесіне айрықша мән берілуі тиіс (В.А. Аннушкин, А.К. Михальская, А.А. Мурашов, А.С. Қыдыршаев, М.Қ. Әжіғалиев). Әсіресе, бұл риториканы (шешендіктану) сендіре тиімді сөйлеу ілімі ретінде ғана емес, сөйлеу мәдениетінің, шешендік шеберлік өнерінің биігіне қол жеткізуді игеруші болашақ педагог тіл мамандарын даярлауға қатысты аса өзекті. Бұл ретте аталмыш курс студенттерді семинарларда сөйлеуге, әр түрлі конференциялардың жұмысына қатысуға, университетішілік, мектепішілік газет-журналдарды әзірлеп шығаруға, мектептегі педагогикалық практикадан өтуге және ілгерідегі мектеп оқушыларымен жұмысқа даярлаудағы ғылыми-тәжірибелік бағытымен аса маңызды. Бұның бәрі өзінді ритор маман ретінде танытуға бейімдейді. Ал бұған күні кешегі мектеп оқушылары көбіне-көп даяр емес. Ендеше, ертеңгі маман тұлғасындағы бүгінгі студенттер бойында болуға тиісті аса қажетті білік-дағыларды қалыптастыруға бағытталған бірқатар міндеттер туындайды. Олар:

- сөйлеушінің сөйлеген сөзін талдай білу;
- өз сөзіңді әзірлеуде риториканың классикалық қағидаларын қолдана білуге дағдылану;
- шаишы топ алды сөз сөйлеуге даярлану;
- өз курстастарының алдында оқу пәніне орайлас сөз сөйлеу тәжірибесінен өту.

«Педагогикалық риторика» (бакалавриат, III курс) курсына оқытушы мен оқушы арасындағы педагогикалық қарым-қатынас пен этикаға баса мән беріледі. Біздіңше, бұл реттегі аса маңызды тұстар мыналар: *Өзін мұғалім рөлінде сезіне отырып, мектепте өткізілетін активті, пассивті педагогикалық практикаға алдын-ала даярлану; сыныпта достық пейілдегі комфортты жағдаят туғызу білігін меңгеру; өзінің педагогикалық іс-әрекетінде оқушылардың психологиялық және жас ерекшеліктерін есепке ала отырып, оқытуды жекелік-бағдарлық вариативті жағдайды негізге ала ұйымдастыру* [2; 3; 4; 5].

Қазіргі кезеңде оқытушы-педагогтың, сонымен қатар мектеп мұғалімдерінің педагогикалық риторикаға қызығушылығы күн санап арта түсуде. Эксперимент нәтижелеріне, зерттеу еңбектеріне сүйене сан тарау тұжырымдар жасауға болар еді. Бұл ретте педагогикалық шешендіктану ілімі әрбір педагогке өз сөзін дәл де нақты, логикалық тұрғыда иланымды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Ал оқушылар тарапынан пікірлестер табуға, сабақтарды шығармашылық тұрғыда үйлестіре, дәстүрлі сабақтардағыдай емес, қызғылықты да тартымды өткізуге, ұсынылар ақпараттарды бұрынғыдан бірнеше есе мол беруге септеседі. Педагогикалық риторика мұғалімге өзара пікірлесу, сөйлесу мүмкін еместей көрінетін ең ауыр сыныптармен қарым-қатынас жасауға, сондай-ақ мұғалім не оқушы тарапынан өзара тіл табысуға еш құлқы, ұмтылысы, мүмкіндігі жоқтай, тіпті қарым-қабілеті таяздау көрінетін алынбас қамал сияқты орталарда

монологтік сөз сөйлеуге мүмкіндік туғызады. Кез келген педагогикалық тұрғыда әсер етудің сәттілігі мұғалімнің сөз сөйлеу үстінде өзін-өзі танытуы арқылы көрінбек. Мұғалім сөйлеген сөзі арқылы оқытады, тәрбиелейді, өзіндік көзқарасына иландыра жұмылдырады, пікіралмасады, оқушылардың санасында мейлінше тереңірек сыналап ене түсер әсері жоғары образдарды тудырады. *Риторика – көркемдік тұрғыда әсер ету амалдарының жүйесіне орай айтсақ, жоғары эстетикалық тұрғыда әсер ету арқылы ауызша сөйлеу туралы ғылым.*

Егер де педагог өз ойын жай айтып қана қоя салуға ұмтылмай, дидактикалық оқушысына белгілі бір межелі әсерді дарыту, алғы ортақ іске жұмылдыруға ұмтылдыру бағытын ұстанатын болса, онда педагогтың алғашқы сөзінен бастап осындай ұшқынды көруге тиіспіз. Яғни, осы іспетті межеленген алғы мақсатқа нақты қол жеткізу үшін, сөйленер сөз атаулыны тура мағынасында жоспарлы түрде алдын-ала даярлау керек. Тап осы тұста риторика қағидалары көмекке келіп, сөйленер сөзді лайықты тұрғыда әзірлеуге септеседі. Педагогикалық шешендіктану оқу үдерісі сәтінде туындап отыратын сандаған сауалдарға (“Неге?” “Неліктен?” “Не себепті?”) жауап береді. Ал осы тұста болашақ педагог мамандарға ұсынылатын кеңестер де бір шоғыр. Мәселен, жан-жақты білімді, өз ісін жан тәнімен сүйетін мұғалім неге көпшілік жағдайда оқушысына түсініксіз, яғни, шәкірттерімен тіл табыса алмай жатуы. Ал оның өткізген сабақтары мереке іспетті болудың орнына неге шыдамдылыққа жасалған ауыр экспериментке ұқсас болуы; әр түрлі аудиторияларда мұғалімнің айтқан сөзіне неге мүлдем қарсы реакция туындап жатады? Айтылған сөзге сәйкесті жоспарлы нақты істі қалай туындатуға болады? Мұғалімнің үнемі ойлағанындай болуы үшін не істеуіміз керек? Сабақ басында қатты толқып, толғаныста болған мұғалім оқушыларының қолдауына неге ие болмайды? Тіпті кей жағдайда оқушылардың мысқылдай, мазақтай қараған көзқарастарына, ал кейде сабақ өткізуге кедергі келтіруге дейін де барады? Педагог оқушыларға қызғылықты мәліметтерді ұсына отырып, неге кенеттен ара-тұра сыныпқа қарата жекуге мәжбүр? Бұндай жағдаят болмауы үшін не істеу қажет? “Қанағаттанарлықсыз” баға алған оқушыны жұбатамын деп жүріп, мұғалім белгілі бір көзделген нәтижеге неліктен қол жеткізе алмайды? Сондай-ақ мұғалім алдынан сабақ үстіндегі жағдаят ерекшелігінен туындап жататын әр қилы сауалдар да (“қалай?”) шығып отырады. Мәселен, сабақ үстінде, егер де сынып оқушылары уақыттың тез өтуін ғана ойлап отырар болса, сынып назарын белгілі бір маңызды мәселеге бұра қалай жинақтауға болатындығы; сыныптағы қай оқушымен көбірек пікір қайшылығы туындап қалудың ыңғайы барын қалай анықтауға болады? Яғни, оқушылардың арасындағы сынып көңіл-күйін бұзып отыруға, ортақ мәселеден басқа жаққа тартуға бейім тұратын, тілдік қарым-қатынас жасауға қиындық келтіретін, тіпті мүмкіндік болғызбайтын оқушылармен қалай тіл табысуға болады? Кейде мұғалімнің өзі де байқамай қалатын тұстың бірі – қарапайым ғана фраза арқылы оқушыларды ойлантуға, айтылғанға құлақ қоюға, шығармашылықпен ой түйіндеуге ұмтылдыруы. Осы бағыттас фразалардың сыры неде? Ең керекті тіркестерді қалай екшеп алуға болады? Оқушыларға бірден-бір тиімдірек әсер ететін сөздерді іріктеудің жолын қалай білуге болады? Құр дидактикалық ақыл айту мен ескерту жасаудан қалай құтылуға болады? Әр түрлі сынып ерекшелігіне сәйкесті қажетті “кілтті” қалай іріктеуге, табуға болар еді? Оқушыны күлкілі нәрсеге күлуге, қызықты тұсқа қуануға, бұлжымас қағидаларды орнымен қабылдауға қалай ыңғайлауға болады? Мұғалімнің сөзі оқушылар үшін ғана айтылып жатқанына әрбіреуінің көзін қалай жеткіземіз? “Ең қысқа сөз – мағыналы көзқарас” дегендей, бір ауыз сөз шығармай-ақ шулы сыныпты тәртіпке қалай шақыруға болады? Өзіңнің және шәкірттеріңнің дикциялық ақаулықтарыңды қалай жоюға болады? Қойылған бағаға келіспейтін әрі

мұғалімді сабақтың негізгі мәселесінен ауытқытып әкетуге тырысушы, мейлінше өзімшіл оқушымен пікірталастыруда қалай жеңіске жетуге не оның көзін жеткізе басым түсуге болар еді? Оқушының бұрын қажет емес деп білгісі де келмеген мәселесіне оның ынтазарын қалай оятуға, сұранысын қалай туғызуға болады?

Оқытушы-педагог кәсіби тәжірибе жинақтау барысында мейлінше тез ойланып, орынды айтылған бір ауыз сөздің белгілі бір күрделі жағдаяттан шығуға септесер сәтіне тап болары сөзсіз. Ал үздіксіз даму үстіндегі, сондай-ақ толқымалы қалыптағы оқушылар құрбылары алдындағы социометрикалық статусын көтеру үшін мұғалімдерімен сөзге келіп қалу, тілдік қағысуларға баруға бірден-бір ыңғайлы болып келеді. Осындай жағдайда педагогикалық риториканың амал-тәсілдері мен заңдылықтарын жан-жақты білген мұғалім көзі ештеңені көрместей, құлағы ештеңені естіместей, сөз ұқпастай ыңғайдағы еш нәрсемен келіспестей оппоненттері тарапынан өзін қолдайтын нағыз пікірлестерді көре алады. Ал кімде-кім педагогикалық риторика ілімі туралы хабардар болмаса, оның заңдылықтарынан, қағидаларынан бейхабар болса, онда мұғалімге үнемі “Оқушылар тарапынан жоспарланған шабуыл қашан болуы мүмкін?” “Жалпы бұндай болуы мүмкін бе?” деген іспетті сауалдарға ойлануға тура келеді. Сабақ үрдісіндегі бұндай сауалдардың мұғалім ойына келуі бір жағынан қызғылықты секілді көрінгенімен, екінші тұрғыдан қате. Сондай-ақ осы бағыттас ойлар сабақ барысының қалыпты өтуін қиындатып, мұғалім мен оқушы арасындағы толыққанды дәрежедегі қарым-қатынастың орнауына кедергі келтіреді. Тіпті мұндай жағдаятта өзара шығармашылық тұрғыдағы қарым-қатынас туралы ойлау да мүмкін емес.

Дидактикалық риторика (мектеп риторикасы) риторикалық ойлау кезеңімен бір тұтастықта пайда болған. Сократ, Платон, Аристотельдердің өздері оқыту үрдісін диалог тұрғысында, тіпті жиірек талас тұрғысында жүргізген. Онда өзара пікірталас үдерісі шешендік іс-әрекет күйінде ұйымдастырылған. Бұнда әрбір реплика ойлау үрдісінің бірден-бір белгісін қамтыды, сондай-ақ бұл бір мезгілде әрбір диалогтасушының нақтылы өзіндік көзқарасы танылуына бағытталды. Орта ғасырлық академиялық шешендік – риториканың осы кезеңдегі маңызды аспектісі. Ал риториканың өзі сол кезеңдегі барлық университеттерде оқылатын бірден-бір ғылыми пән болды. Оның басты өзегі – адамның өзін сөзі арқылы танытуы. Сәйкесінше орта ғасырлық ғалымдар да адамның осы тұрғыда өзіндік дамуының қалыптасуына, өзін-өзі танытуға баулыды. Демек, зерттеушілерге сүйенсек, антикалық дәуірде-ақ риториканың өзі бірегей “философия” ретінде танылды, ал орта ғасырлық дәуірде бұл зат атаулының мәні ғана емес, сөз мәнін ұғушы адамның қоршаған әлемді бейнелеуі болып танылады.

“Сөз мағынасының тұңғығына терең бойлай білгейсіз, сонда сіз адасудан мына жарық дүниені жартылай құтқарасыз”, - деп сипаттайды Р.Декарт. Демек, дидактикалық риториканың дамуының әр түрлі кезеңдерінде сөз мағынасын анықтауға және оның ойды білдіруге әрі жүзеге асыруға ешбір кедергі болмауы, қайта, керісінше, оның дәл жеткізілуіне, ұсынылуына бірден-бір себепкер болуына баса мән беріледі. Сөз – қоршаған әлемге қаратылған терезе, қоршаған ортаға бізді танытушы. Бірақ, бұл терезенің бізге таныс әрі жақын не бейтаныс та сырт кеңістікті бөле-жара танытуға жасар қызметін ескермей жатамыз. Сондай-ақ, тілдік қарым-қатынасқа қатысушыларды айырып көрсетерліктей, сөз айқындылығы, мағыналық анықтығы мезетте-ақ құбылып отыруы әбден заңды. Олар бір қарағанда бір-біріне түсінікті де қарапайым көрінетін ортақ мәселе туралы айтып отырғанмен, олардың әрқайсысы “өзіндік тілмен” көрініс бермек. Педагогикалық риторика – оқушылармен арадағы өзара түсініктіктің жоқтығына жиірек өкініш білдіретін педагогтарға бірден-бір аса қажетті өз ойын мейлінше

түсінікті білдіру мен оны мейлінше дәл түсіну мүмкіндігі. Ал мұның себеп-салдары қос коммуникантқа да, олардың қолданар сөздеріне де, дәлірек айтсақ, сөздердің орналасу ретіне, әрқайсысының қилы сөздеріне байланысты қалыптасқан ассоциациясының жекелік жүйесіне де тірелуі мүмкін. Мәселен, бүгінде бізге жекелеген сөз атаулы адамның көңіл-күйіне, қалпына белгілі-бір деңгейде әсер етері аян. Ал педагог үшін мұның мәні әлдеқайда тереңірек, себебі ол әрдайым оқушымен өзара түсінісуге, жағдаятты тиімді қабылдауға ұмтылары даусыз. Сонымен, бүгінде педагог атаулы педагогикалық риторика ілімінен, оның заңдылықтары мен қағидаларынан хабардар болуы керек дейміз. Ендеше алғашқы кезекте педагог маманның шешендік дағдыларын қалыптастыру шарттарын анықтап алған жөн.

Бүгінгі қоғамда сөйлеу мәдениеті проблемасы бары анық. Ал педагог маманның сөйлеу мәдениетін қалыптастыруда ойланар тұстар да жеткілікті. Жалпы кез келген оқытушы-педагогтың сөзі жұртты ұйытып, тыңдаушылардың, соның ішінде оқушылардың айызын қандыруы тиіс. Ондай сөзді тыңдай беруден әсте ешкім жалықпасы да айқын. Өкініштісі – көп тұста педагог мамандарымыздың сөзі әсерсіз, нәрсіз келіп, тыңдаушысын мезі етіп жіберетіндігі. Осыған сәйкес мұның өзі сөздің коммуникативтік сапасы, қысқаша айтқанда, сөз сапасы деген аса күрделі ұғыммен тығыз бірлікте. Ал сөздің коммуникативтік сапасы сөз байлығы, сөз дәлдігі, сөз дұрыстығы, сөз тазалығы, сөз әдебі секілді белгілерімен танылмақ. Мәселен, болашақ педагог маманның оралымды тіліне қойылар талаптың бірі – сөз байлығының болуы. Сөзі жұтаңның ойы да таяз көрінбек. Соның салдарынан мақсатсыз қайталау да көп болмақ. Орынсыз қайталау тілдің коммуникативтік сапасын күрт төмендетіп, ойды дәл, мазмұнды жеткізуге кедергі болмақ, нәтижеде аз сөзбен көп мағына беру қағидаты бұзылары ақиқат. Бұл ретте сөздің коммуникативтік сапасынан туындата өрсек, бүгінгі болашақ педагог маманның сөйлеу мәдениетін қалыптастыру бағытында көп нәрсе айтуымызға болады. Ең алдымен, мәлімделер түйінді тезис – бүгінгі зиялы қауым сапына енер кәсіби педагог мамандардың татымсыз, нашар сөйлеуі, яғни олардың бойында шешен сөйлеу дағдыларының болмауы – сауатсыз адамның оқи, жаза алмауымен бірдей екендігі.

Ал тарата айтсақ, бүгінгі кәсіби педагог маман атаулыда қашан да тыңдаушы қауымға әсер ете сендіре білу дағдысының болуы абзал. Осы тұрғылас дағдыларды игеру үшін әр маманға педагогикалық риторика қағидаларын білу міндетті. Жарқын да бейнелі, тартымды сөйлей білуге, өзіндік сөйлеу стилін қалыптастыруға, ішкі табиғи қалып, ерекшелік және икемділіктерді ескере келе, өзіндік сенімділікті қоюлатуға ұмтылу дұрыс. Белгілі бір ой ұшығын тыңдаушыларға жеткізе отырып, олардың бойында қажетті әсер қалдыру үшін ерік күші, темперамент және тер төге еңбек ету керек-ақ. Ал тақырыпқа сай аудитория алдында сөйлеу кәсіби педагог маманнан психологиялық әзірлік пен алдын-ала жаттығуды талап етері даусыз. Егер де кәсіби педагог маман сөйлеуге тиісті тақырыбына қатыссыз барлық қам-қарекеттер мен қажетсіз ойлардан арыла білсе, алға қойған мақсатты межеге тез жетері анық. Тек осындай қалыпта ғана ол аудиторияға әсер етіп, көпшілікті өзіндік көзқарасының дұрыстығына иландыра алады. Өкінішке орай, көпшілік жағдайда педагог мамандар не айтарын жақсы біле тұрса да, өз ой-түйіндерін тыңдаушыларына дәл де дөп жеткізе білмейді. Басты себеп, сөйлеушінің іскери әдістемелік жағынан әзірлігінің кемшіндігі, тыңдаушылардың қабылдау ерекшеліктерімен таныс еместігі, аудиториямен қарым-қатынас дағдыларын игермегендігі.

Біздіңше, риторикалық мәдениеттің жүзеге асуы қазіргі таңда бірден-бір ерекше мәнге ие. Бастысы – риторикалық мәдениет бағалау-бағдарлау

бағытындағы ойлана сөйлеу іс-әрекетін айқындайтындығы. Риторикалық мәдениетті өз бойына дарыта білген жас маман рухани тұлға және айқын да жарқын индивидтік қалыпта көрінбек. Бұл іспетті рухани өзін-өзі жетілдірудің материалдық жағын қанағаттандыру мен өндірістік өсу қарқынының адамзат санасында жаңаша көрініс табуы, қоғам мен жеке тұлға турасында берілер әлеуметтік бағаның өзгеруі күн тәртібіндегі риторикалық мәдениеттің қалыптасу ерекшелігін де айқындамақ. Бұл бағыттағы мәселенің оң шешім табуы адамдардың тұрмыси құндылықтардан рухани құндылықтарға қайта бағдар ұстануы негізіндегі адамзаттың ішкі жан дүниесінің қайта жаңғыруы жолымен жүзеге аспақ. Демек, қазіргі заманның ғаламдық проблемасы – бұл таза экономикалық, саяси не ғылыми проблемалар емес, ең алдымен адамгершілік-рухани проблемаларда. Ал мұндай жағдайда кәсіби мәдениет контекстіндегі оқытушы-педагогтың риторикалық тұлғасының қалыптасуы, біздің пайымдауымызша, бәсекеге қабілетті интеллектуалды ұлт келешегін тәрбиелеудің, адамды өзгертудің, оның рухани тұрғыда қайта жаңғыруы мен ілгері дамып жетуінің тиімді алғы шарттарының бірегейі.

Ал кәсіби мәдениет контекстіндегі оқытушы-педагогтың бойына риторикалық мәдениетке қатысты білік, дағдыларды қалай жұғысты етпекпіз. Басты жолы – кешенді тұрғыда қолданбалы риторика ғылымының негізгі қағидаларын игеру арқылы. Біздіңше, риторика курсын оқытуда қазақ халқының салт-дәстүрлері мен мәдениеті және ұлттық менталитетімізбен байланысты шынайылыққа, ізгілік пен әдемілікке ұмтылуға бағытталған жастарымыздың ойлана сөйлей білу білік-дағдыларын, қабілет-қарымын дамытуды көздейтін аталмыш саланың (риториканың) кешенді қалыптағы интеграцияланған пән екендігі туралы түсініктен туындата білген дұрыс. Сондай-ақ, риторикалық мәдениетті, риторикалық біліктілікті қалыптастыру – бұл тек оқытудағы бір ғана бағыт емес, сонымен бірге, өзге де оқыту пәндеріне әсер ету құралы да, интеллектуалдық және эмоциональдық тұрғыда жетіле дамудың тиімділігін қамтамасыз ететін, әлі де тереңірек айтсақ, студент-жастардың әлеуметтік тұрғыда бейімделуінің тиімді жүруіне бірден-бір қажетті алғы шарт та [3; 6; 7; 8].

Ал педагог-ритордың кәсіби мәдениетін шындай түсуде, оның риторикалық тұлғасын қалыптастыруда аса өзекті болып табылатын риториканы педагогикалық технология ретінде, яғни, сабақ жағдаятында нақтылы қолдану мәселесін тілге тиек етсек, ең алдымен, риторикалық технология негізінде құрылған сабақтың дәстүрлі сабақтардан айырмашылығына назар аудару жөн. Жүргізілген зерттеулерге сүйенсек, егер де оқытушы-педагог риторикалық тұрғыда ойланар болса, онда оның санасында риториканың әрбір қағидаты педагогикалық іс-әрекеттің нақтылы бір бағыты ретінде түйінделеді. Бұл орайда ескерілер бірнеше қағидаларды баса атар едік. *Біріншіден*, нені, қалай, неге оқытуды дамытуға негізделген үдерістің біртұтастық деңгейін жүзеге асырар *тұжырымдамалық (концептуальдылық) қағидасын* қамтамасыз етеді. Басқаша айтсақ, шәкіртті дамыту құралы ретінде оқу пәнін, оқыту тұжырымдамасын әзірлей отырып, оқытушы өзінің оқу пәнінің құралдары арқылы шәкірт атаулының бірге-бірте, кезең-кезеңімен дамитын тұлғалық сапалық қасиеттерін қалыптастырудың біртұтас көрінісін талқылап әзірлейді. Бұның бәрі оқыту үдерісін жан-жақты терең ойластыруды әрі нәтижелі келешегін болжауды қажет етеді. Түйіндей айтсақ, жалпы (тұжырымдамалы) дамудың бағыты тіпті де әрбір сабақ сәтін де сүзгіден өткізе бағдарлауды аңғартады, ал бұл әр қилы нақтылы өзіндік көріністермен айқындала жүзеге аспақ. Мәселен, өз тарапымыздан жүргізілген зерттеулер сабақтың адамның біртұтастықта дамуын көздеуі мақсат оқытудың берегей тұжырымдамалық жүйесінің құрамды бөлігі болған жағдайда ғана дамытушы бағытқа ие екендігі жөнінде түйін жасауға мүмкіндік береді. Бұл

орайда А.Маслоу: «Демократиялық қоғамдағы білім әрбір тұлғаның адамдық сапалық қасиеттерін толық жүзеге асыруға көмекші рөл атқармақ, басқаша болуы мүмкін емес [2]», - деп түйіндейді. Осы жүйеде педагогикалық үрдістің дамытушылық бағытын жүзеге асыру оқытушының студентті дамытудың құралы ретіндегі пәнді оқыту тұжырымдамасының талдамасын әзірлемей жүргізуі мүмкін еместігін баса ескеруі қажет, сондықтан да қазіргі педагогикалық іс-әрекетте оқытудың тұжырымдамасын әзірлеу аса маңызды әрі өте қажетті талаптар сапында. *Екіншіден, аудиторияны модельдеу қағидасы* оқыту мен тәрбиеге тұлғалық және жеке бағдарлы бағытты қамтамасыз етеді. Мұның мәні студенттердің ілгеріде саналы да сауатты өзіндік кәсіптік кәсіби өрлеуін жасауы, өз жаратылысын тануы, социумнан өз орнын табуына жәрдемдесер жалпы мәдени және танымдық қызығушылықтары мен қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін психологиялық және әдістемелік тұрғыда көмек көрсетуіне негізделеді. Сондай-ақ, аталған көмек түрі студенттердің қажетті ақпаратты тиімді меңгеруін қамтамасыз етумен айқындалады. Айтылғандардың бәрі шынайы да нақтылы жүзеге асуы үшін, ең бастысы – студентті тұтастықта меңгерудің, түсіне білудің қажеттілігі айқын. Бұған, практика нәтижесі көрсеткендей, аудиторияны модельдеу қағидасы мейлінше құзіреттілікті тұрғыда мүмкіндік береді. *Үшіншіден, стратегиялық тұрғыда болжам жасау қағидасы* педагогикалық үдерістің проблемалық сипатын айқындайды. Ол проблемалық сабақтың үш түрі арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. *Біріншіден, проблемалық-зерттеушілік*, бұның ерекше басты белгісі – студенттердің қажетті іс-әрекеттердің бәрін де өз беттерімен орындауы (проблеманың ашылуы, оның қалыптасуы, шешім нұсқаларын іздеуі, тиімді шешім нұсқаларын жүйелеуі). *Екіншіден, проблемалы-ізденістік*, басты ерекшелігі сол – оқытушы студенттерге проблеманы ұсынады, өзі қалыптастырады, ал студенттер шешу жолдарын және тиімді жүйелеу нұсқаларын іздейді. *Үшіншіден, проблемалы-жинақтаушылық*, мұның мәні мынада: оқытушы проблеманы табады, оны қалыптастырады, шешудің бірнеше нұсқалы жолдарын ұсынады, ал студенттер қорытындылайды, тиімді нұсқаны туындатады. Демек, оқытудың проблемалық әдісі оқытушы мен студент қатынасын түбірімен өзгертеді, бұнда – оқытушы мен студент оқу проблемаларын бірлесіп іздеу жолында ынтымақтаса жұмыс жасайды. Оқытушы – ізденісті ұйымдастырушы, студент – оның белсенді көмекшісі, яғни, бұл жағдайда оқытушының міндеті – өз шәкірттерінің интеллектуальды-эмоциональды құлшынысын туғызу және үнемі қолдап отыру. Студент міндеті – белгілі бір шешімге өзі қол жеткізуге ұмтылу. Оқытудың проблемалық әдісі авторитарлық-иерархиялық байланыс нәтижесі ретіндегі оқытушы мен студенттің арасындағы бос мағынасыз кеңістікті тазартады. Проблемалық әдіс студенттен белгілі бір жеке ұмтылысты, күш-жігерді талап етеді, ол оқылып жатқан пәннің мағыналық тұсына үңіле ойланудан туындайды, яғни, бұл ретте пән атаулы адам мен шындықты бөле-жармай адами шындықты аңғартады. Қысқасы, таным пәні мен таным субъектісі жалпы мәдениеттанушылық кеңістіктегі бірлікте көрінеді. Ендеше, стратегиялық тұрғыда болжам жасау қағидасы проблемалық сабақтардың құрылымына мейлінше тиімді технологияны ұсынады, ал бұл риториканы қазіргі білім беру саласындағы маңызды құрылым ретінде қарауға әкеледі. *Төртіншіден, тактикалық тұрғыдағы үйлесім қағидасы* аудиторияға әсер етудің тиімді құралдарын (өзара түсіну, ынтымақтаса қимылдауға бейімдейтін аргументация мен педагогика) қолдануды қамтамасыз етеді, яғни, риторикалық мәдениет аспектісінде құрылған сабақ барысында оқытушы сендіруге, иландыруға, дәлелдеуге, әсерлендіруге тиіс, бірақ оған студенттің зорлауға, мәжбүрлеуге болмайды. Тактикалық тұрғыдағы үйлесім қағидасы педагогикалық стратегияны мәжбүрлеу педагогикасынан диалог,

қарым-қатынас, түсінісу, ынтымақтастық педагогикасына өзгертуге бейімділікті аңғартады. *Бесіншіден, сөздік шығармашылық қағидасы* оқытушының қандай пәнді (гуманитарлық немесе гуманитарлық емес) оқытарлығына байланыссыз сөйлеу сапасына қатысты жүйелі жұмыстарды қамтиды. Сабақ барысында *тактикалық тұрғыдағы үйлесім және сөздік шығармашылық қағидаларын* қолдану кейін жалғандыққа, екіжүзділікке ұласар бағынушылықты, тыңдаушылықты және жалған қорқыныш тудыарлықтай агрессиялы сөйлеу тонын жоюға белсенді тұрғыда септеседі. *Алтыншыдан, қарым-қатынас қағидасы* сабақ құрылымының диалогтық негізін қамтамасыз етеді. Яғни, бірден-бір субъект-субъектілік байланысы туындайтын және жүзеге асырылатын, әркім өз пікірін айтуға құқылы және әрқайсысы тыңдалатындай, бірде-бір көзқарас жоққа шығарылмайтындай, кез келген пікірдегі бағалы тұс ескерілетіндей бірлескен ойласу, шығармашылық ауаны (атмосфера) күйіндегі шынайы өзара түсіністік жағдайын туындататын қарым-қатынас сабағы. Диалог-сабақ – бұл сенім мен жақсылық тілеу ауаны жайылған, оқылғанды жаттанды қайталауға, дәлірек айтсақ, жаттанды ақпаратқа орын берілмеген, диалогқа қатысушылардың ойталқысы үдерісінде туындаған жанды ой-түйін сайран салған сабақ. Қарым-қатынас қағидасы оқытушыға диалог формасын оқытушы мен студенттің күнделікті амалы ретіндегі сабақ атаулының басқа емес, күнделікті оқиға болғандықтан да сабақтың жүргізілу құралы тұрғысында тануға жетелейді. *Жетіншіден, жүйелік-аналитикалық қағидасы* міндетті түрде рефлексияны қолдануды қамтамасыз етеді. Осының негізінде оқытушы студенттерімен бірлескен қалыпта дәл осы мезетте, кейінге қалдырмастан сабақ сапасын бағдарлайды (Осы сабақ неге керек, ол несімен тиімді, сабақ барысында неге қол жеткізілді, неге қол жеткізілмеді, қандай жолмен сабақты жетілдіруге болады? т.б.). Риториканың аталмыш қағидасы сабақты оқытушы мен студенттердің бірлескен өзара ойласу, ұйымдасу үрдісіне айналдырады, яғни, сабақ оған қатысушылардың ортақ мағыналы іс-әрекеті тұрғысында танылады. Тиісінше, көпшілік жағдайдағы, біздің түсінігімізше, сабақ үстіндегі іс-әрекеттер тек жалқы оқытушылар үшін ғана емес, жалпы студенттер үшін де қажетті құндылықтар сапына енбек. Рефлексия көмегіне жүгінген сабақтар оқытушы мен студенттердің бірлескен үлгідегі шығармашылығы тұрғысында қалыптасады. Сондай-ақ, рефлексия өткізілген сабақты алдыңғы кезекте өтілген сабақтардан бөлектей отырып, бұрынғы меңгерілген, анықталған мағыналы түйіндерді толықтыра түсу көзқарасы тұрғысында оқу үрдісін жүйелеуге жәрдемдеседі [2; 3; 9].

Жинақтай айтсақ, риториканың әрбір қағидасы сабақ барысында нақтылы көрініс табар болса, сабақ атаулы жандырақ өтпек, шәкірт атаулыда белсенділік, құлшыныс еселеп артпақ, ал бұл іспетті сабақтар оның пәндік мазмұнының қандай болуына қарамастан (тілдік, математикалық, химиялық, әдебиеттік, т.с.с.) риторикалық сабақтар есептелмек. Ал риторикалық технология негізінде құрылған сандаған сабақтарға қатысып, талдай келе, риторикалық сабақтарға төмендегідей сипаттар тән деуге болар еді: *зерттеушілік сабақ; дамыту сабағы; бағалау-бағдарлау сабағы, т.б.* Демек, сабақтарды риторикалық негізде құру дегеніміз – білім берудің іс-әрекет үстіндегі негізділігі әрі күрделілігі (фундаментализациясы), адамға тән ізгілігі (гуманизациясы және гуманитаризациясы) деп мейлінше сенімді түрде түйіндеуге болады. Бұл оқу үдерісіндегі риторикалық технологияның кәсіби мәдениет контекстіндегі оқытушы-педагогтың риторикалық тұлғасын қалыптастырудағы ұтымды саты екенін айқындайды.

Әдебиеттер:

1. «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // *Egemen Qazaqstan gazeti*. – 2018. – 6 қазан. – №190. – Б. 1-3.
2. Қыдыршаев А.С. *Шешендіктану: Оқу құралы бакалавриат білім беру бағдарламасы бойынша білім алушы жоғары оқу орнының филология бөлімінің студенттері үшін дайындалған (өңделіп, толықтырылған екінші басылымы).* – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың редакциялық баспа орталығы, 2014. – 208 б.
3. Балтабаева Ж.Қ., Есенова Қ.Ө., Қыдыршаев А.С. *Педагогикалық риторика: Типтік оқу бағдарламасы (Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің Республикалық оқу-әдістемелік секциясының талқылауымен ұсынылған).* – Алматы, 2016. – 14 б.
4. Мурашов А.А. *Речевой аспект профессионального имиджа педагога // Образовательные технологии.* – 2013. – №2. – С. 140-144.
5. *Методика ораторского мастерства учителя / Сост. А.А. Калюжный, Г.И. Унгарбаева.* – Актыубинск, 1992. – 96 с.
6. Булатова О.С. *Педагогический артистизм: Учеб. пособие.* – М.: Изд. центр «Академия», 2001. – 240 с.
7. Мурашов А.А. *Речевое мастерство учителя: Педагогическая риторика.* – М., 1999. – 205 с.
8. Михальская А.К. *Педагогическая риторика: история и теория.* – М., 1998. – 420 с.
9. Қыдыршаев А.С. *Шешен сөйлей білеміз бе? (Шешен сөйлеу мәдениетінің алтын қағидалары): Оқу құралы.* – Орал: Полиграфсервис, 2017. – 364 б.

Кдиршаев А.С., Газез Н.Н.

**ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ РИТОРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ
ПРЕПОДАВАТЕЛЯ-ПЕДАГОГА В КОНТЕКСТЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ**

В статье рассматриваются аспекты риторической культуры преподавателя-педагога в контексте профессиональной культуры. Целью преподавателя-педагога является приобретение навыков, необходимых для формирования риторического лица. Результатом является система правил, которые соответствуют педагогической деятельности, основанной на риторических принципах риторической модели преподавателя-педагога.

Ключевые слова: Риторическая культура, риторическая личность, красноречие, педагог-ритор, риторическая квалификация.

Kdirshaev A.S., Gazez N.N.

**PROBLEMS OF FORMATION OF THE RHETORICAL PERSONALITY OF
AN INSTRUCTOR IN THE CONTEXT OF PROFESSIONAL CULTURE**

The article deals with the aspects of the rhetorical culture for instructor in the context of professional culture. The goal of the instructor is to acquire the skills necessary to form a rhetorical person. The result is a system of rules that correspond to the pedagogical activity based on the rhetorical principles of the rhetorical model of the instructor.

Keywords: Rhetorical culture, rhetorical personality, eloquence, pedagogue, rhetorical qualification.

UDC 37.035.6: 512.1

Moldagaliev B.A. – candidate of pedagogical sciences, associate professor,
WKSU named after M. Utemisov

E-mail: assyl.2017@mail.ru

Mukhieva G.S. – master student, WKSU named after M. Utemisov

E-mail: mgs-94@mail.ru

METHODS OF PATRIOTIC UPBRINGING TO HIGH SCHOOL STUDENTS

Annotation. *The article deals with the theory and methodology of Patriotic education of high school students in the pedagogical process of secondary school.*

The features of Patriotic education of high school students are revealed. The ways of realization of the peculiarities of patriotic education are determined.

Keywords: *general secondary education, pupils, teachers, pedagogical process, patriotism, patriotic upbringing.*

The solution of a number of problems in the life of the country largely depends on the level of development of civil society, the formation of a high Patriotic consciousness, a sense of pride in their Homeland, education readiness to fulfill civil duty to protect the interests of the Motherland.

The system of patriotic upbringing is the formation and development of socially significant values, citizenship and patriotism in the process of education and upbringing of all forms and types of educational institutions; conducting mass political and educational work in labor collectives, army, public organizations; mass media to provide citizens with an opportunity to analyze, study and demonstrate patriotic education topics.

Sh.Kudaibergenuly, Abai Kunanbayev, Al-Farabi, J.Balasagun, M.Kashkari, A.Divaev, G.N. Potanin, K.D. Ushinsky, Sh.Valihanov and others are influential to generate love for their native land.

The love for the Motherland, warm feelings of the Alashorda people A.Baitursynov, M.Dulatov, S.Toraigyrov and others. Great personalities who have proved their work with words.

During the Soviet era, Kazakhstan's schools have enough scientific-theoretical foundations and practical experience in patriotic education. Studying and sorting out the experience of the Soviet era in the conditions of the modern market economy, raising the level of patriotism of schoolchildren, the demand for today's requirements is growing.

Theoretical and methodological basis of patriotic upbringing of young generation in the philosophical doctrine is the conceptual idea of this problem, potential in education A.Aitzali, G.Yesim, A.Nysanbayev, B.Gershunsky. D.Kysybekov and others. In the field of history M.Kozybayev, O.Smagulov, L.Akhmetova and others. in the field of philology M.Auezov, S.Mukanov, M.Zholdasbekov and others.

The issues of development of education and upbringing in Kazakhstan, effective use of folk pedagogy in the upbringing of young generation and patriotic education of personality through epic poems and musical compositions have been studied in K.Zharykbaev, S.Kaliev, M.Baltabayev, T.Konyratbaev and others.

The patriotic upbringing in the Republic of Kazakhstan relies on the following normative legal documents, state concepts and programs:

- Constitution of the Republic of Kazakhstan (last modified in 1995);
- The Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" (with the last amendments and additions in 2007);
- The Law of the Republic of Kazakhstan "On the Assembly of People of Kazakhstan" (with the last amendments and supplements in 2017);
- The Law on Language (July 11, 1997);

- Law on State Youth Policy in the Republic of Kazakhstan, 9 February 2015;
- The Doctrine of National Unity of Kazakhstan, April 29, 2010;
- The Concept of Strengthening and Development of Kazakhstani Identity and Unity, December 28, 2015;
- State Program of Science and Science Development in the Republic of Kazakhstan for 2016-2019, February 27, 2016.

The importance of patriotic upbringing in the Republic of Kazakhstan is explained for several reasons.

The Republic of Kazakhstan is characterized by ethnic diversity, where representatives of more than 120 nationalities and ethnicities live. The multi-national character of the country has influenced the majority of religious confessions and their role in the life of society is increasing. In this regard, the following basic principle is laid out in the "Concept of Strengthening and Development of Kazakhstani Identity and Unity": "Kazakhstan identity and unity are a process that continues from generation to generation. It is based on the fact that every citizen, regardless of his ethnicity, links his own fate and future with Kazakhstan. Our common history, our present lifestyle, and our shared responsibility for the future bring the society united: "We have only one homeland, one homeland - it is Independent Kazakhstan". Understanding the significance of this choice is the key to a merger" [1].

People living in Kazakhstan must know their duties to the state. They should contribute to the welfare of the state, the strengthening of national consensus, the preservation of national unity, the conservation of natural resources, and the prosperity of the state. Therefore, the formation of the patriotic conscience of pupils through the good traditions of the people is a modern necessity.

The role of military-patriotic upbringing of senior pupils increases. Military-patriotic upbringing is one of the most important directions of formation of patriotism, patriotism and patriotism of citizens, especially high school students, students, pre-conscription and youth.

In his article "The Good Kazakh Traditions That Brings Heroic Combat Characters", Khalyk Kakharmany B.Momysuly presents his plan, referring to the importance of the nation's battle lines and national traditions [2].

In modern conditions, it is necessary to further strengthen the methodological, information, organizational support of military-patriotic education, strengthening of coordination between the Armed Forces, public and educational organizations in the field of patriotic upbringing of young people, promotion of the army and military service positive status. It is necessary to strengthen the work of modern clubs with experience in preparing young people to the army, involving the Great Patriotic War and local wars and labor veterans.

At present, the demand for troops is increasing. Their health should not be less than 160 cm in height. One more focus should be on the recruitment of a citizen, avoiding harmful habits. It is a healthy lifestyle. Consequently, hardworking, patriotic, family values should be strong, civilized. If a drug is detected, it will not be retired. The army will pass a special test to determine it.

Homeland is an inexhaustible love for their homeland, the people, all the effort is devoted to the interests of the Fatherland. He is a person who loves his country's native land, honoring the history, culture, traditions, language and religion of his country, proud of its social and cultural achievements, ready to sacrifice its interests and historical destiny.

The object and source of patriotism are Otan, its content: native land, nature, its riches, language, traditions, historical monuments, beautiful holy places in the native land. It is the pillar of patriotism that they bring warmth, closeness, affection to the human chest, and become a source of good and noble deeds. It is true that holy feelings

do not come with mother's milk, a powerful feeling that gradually develops throughout the child. Patriotic consciousness is formed.

The idea of Otan - is the result of our heroic deeds in the minds of our ancestors to protect our vast lands from external enemies.

Homeland! What is a homeland? Motherland is the place where every human being has his umbilical blood. Our homeland is Kazakh land, the Republic of Kazakhstan. The happiness and prosperity of people often begins with love for the Motherland.

In the encyclopedia, "Otan" means the place where the birthplace, the homeland, the people, the natural wealth, the people, the public and the state structure, the language of the people, culture, traditions and customs [3, p. 340].

The integrity, independence and state independence of any state in the development of the society is directly related to the love of the people, patriotism. Patriotism will be a new step in our country.

The content of patriotic upbringing involves the following qualities: love of the motherland and pride of its citizenship; to know the history, nature and culture of their homeland; respect for religion, historical heritage; to express their humanistic views on their fellow citizens and other ethnic groups living together.

Patriotism is the aspiration to see your country, your people as high as possible, to please your success and achievements, to use your personal interests to achieve the ideals set by the state, and to work hard for your country.

The essence and function of the patriotism - the unification of the state and preservation of national unity as a unit, i.e. cultural, territorial, state-political, economic.

It acts as a spiritual force that empowers the means and means of unity of the people: language, national culture, historical traditions and continuity, the national character of its religion, the integrity of the territory and its accessibility. That is why the erosion of patriotism is the most realistic symbol of the crisis of the society, and its artificial destruction is a way of destroying the people.

Patriotism entails the following as complex integral personality structure:

- love for the motherland;
- dedication and service to him / her;
- To be in unison with one another, to match their interests with the interests of the Homeland;
- presence of an active civil position, readiness to defend the interests of the Homeland.

Consequently, the notion of patriotism is:

1. Every citizen should love their homeland and respect the language of their people;
2. Protection of the interests of the Motherland, citizenship and honesty in the Motherland;
3. Protecting the people;
4. Praise the achievements of the country in social and cultural spheres;
5. Respecting the history, people's customs, traditions and customs;
6. Work for the good of the country, protection of his honor, freedom and independence;
7. Preservation and respect of historical artifacts;
8. Embracing the state's prosperity, prosperity and prosperity;
9. Commemoration of Symbols representing the neighborhood;
10. Always be ready to protect against internal and external enemies;
11. Preservation of our culture, literature, responsibility to Motherland.

Today, the content of patriotism is explained by its multifaceted, multifaceted and multifaceted nature. Because the phenomenon of this phenomenon is complicated, multifaceted, multiformly, in many forms. In this regard, the directions and measures

of pedagogical education in the school are mentioned in the state program of education and science development of the Republic of Kazakhstan for 2016-2019 [4]. In the case of social development of the society, we consider the implementation of patriotic upbringing to high school pupils in several directions:

- patriotism as the highest human being in the soul, the formation and formation of which begins with the baby's milk from the childhood, with the social, spiritual and moral aspects of life;
- systematic organization - organization of patriotic upbringing of students with the purpose of interacting with school, family and social environment;
- Determine the content, forms and methods of patriotic upbringing taking into account the age and individual pupils' pupils;
- The main subject of patriotism is always individual, so the essence and the future of each person's life are to serve only for the Motherland, the homeland, the consciousness of historical, cultural and national consciousness of prosperity of the native land;
- Promotion of regional peculiarities, formation of national and Kazakhstani patriotism through love, country, land, village, city, etc.;
- patriotism, consistent use of social values, practices through a comprehensive approach, from generation to generation.

A.N.Vyrshikov, M.B.Kusmartzeva, V.I.Lutovinova handed over the general pedagogy principles, following the following principles in accordance with patriotic sentiments:

- The principle of coordinating the interaction of schools, families and the society in the implementation of the tasks of patriotic education.
- The principle of associating patriotic education with other types of training and education.
- The principle of accounting for individual, age, national and religious differences in the patriotic education of students.
- The principle of continuity of the spiritual practice of generations.
- The principle of historical and social consciousness.
- The principle of relying on the cultural, historical, military and labor traditions of nations [5, p. 127].

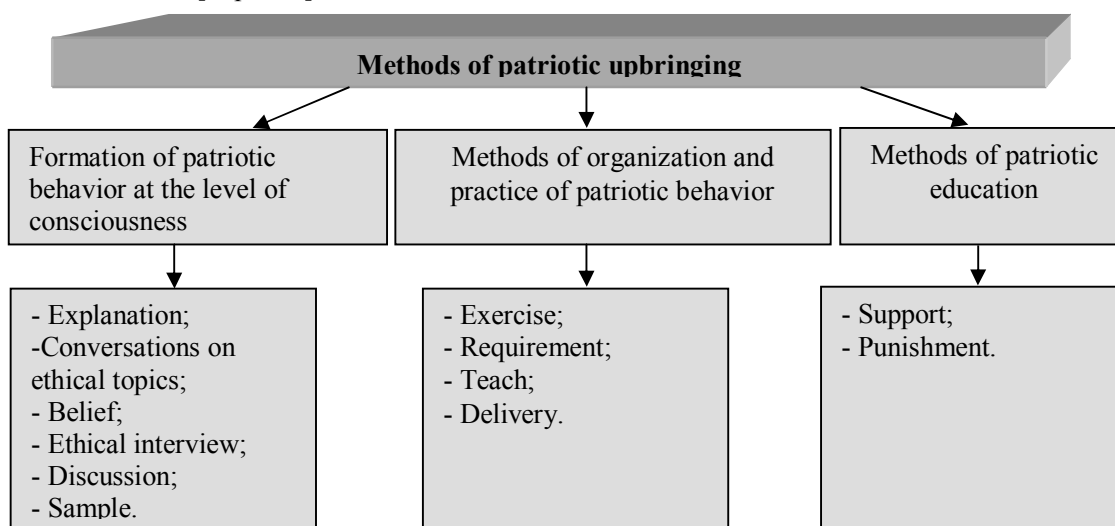

Figure 1 – Methods of patriotic education of students

Analyzing theoretical works and practices, we have set the goals, objectives, principles and principles of patriotic upbringing.

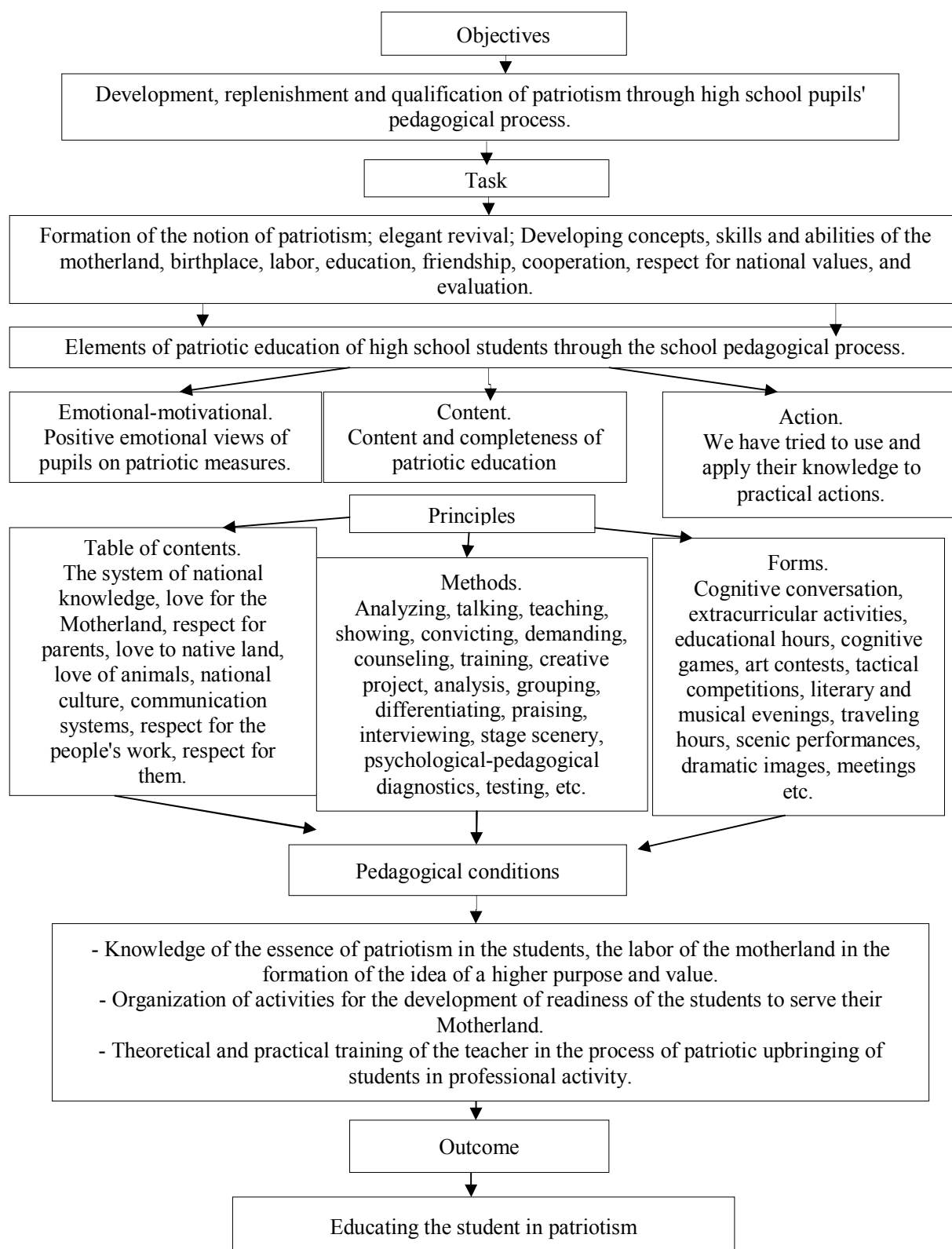

Figure 2 – Structural-content model of patriotic education of high school students through the school pedagogical process.

Thus, "patriotic education of pupils is the education of the adult and children in the interaction and interaction of children with the personality of humanity, the formation of the national and regional culture, the sources of the nature of the native land, education of the emotional and behavioral attitude to motherland".

Patriotic education is a complex process. It is carried out through a special educational process, the impact of social reality, family relationships, peers and surrounding people.

Literature:

1. Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан газеті. – 2015. – 31 желтоқсан – №250 – Б. 12.
2. Момышұлы Б. Көптомдық шығармалар жинағы. 8 том. – Алматы, 2010. – 280 б.
3. Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 880 б.
4. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы / Қазақстан Республикасының Үкіметінің 2016 жылғы 27 ақпандағы № 123 қаулысы.
5. Вырицков А.Н., Кусмарцева М.Б., Лутовинова В.И. Концептуальные основы патриотического воспитания учащейся молодежи. – М., 2015. – 240 с.

Молдағалиев Б.А., Мухиева Г.С.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ОТАНШЫЛДЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада жалпы орта білім беретін мектептің педагогикалық процесінде жоғары сынып оқушыларына отаншылдық тәрбие берудің теориясы мен әдістемесі қарастырылады. Мектепте оқушыларға отаншылдық тәрбие берудің ерекшеліктері сипатталады. Отаншылдық тәрбие беру ерекшеліктерін жүзеге асырудың жолдары белгіленеді.

Тірек сөздер: жалпы орта білім беретін мектеп, оқушылар, мұғалімдер, педагогикалық процесс, патриотизм, отаншылдық, отаншылдық тәрбие.

Молдағалиев Б.А., Мухиева Г.С.

ПУТИ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

В данной статье рассматривается теория и практика патриотического воспитания старшекласников в средней общеобразовательной школе. Раскрываются особенности патриотического воспитания старшекласников. Определяются пути реализации особенностей патриотического воспитания.

Ключевые слова: средняя общеобразовательная школа, учащиеся, учителя, педагогический процесс, патриотизм, патриотическое воспитание.

ӘОЖ 377

Қарсыбаева Р.К. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор м.а.,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
E-mail: tekesbaeva_anar@mail.ru

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРҒА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбаев шығармаларының тәрбиелік маңызы туралы айтылады. Ұлы ақын өсіп келе жатқан жас ұрпақ тәрбиесіне ерекше көңіл бөліп, ой тұжырымдарын өзінің шығармалары арқылы бейнелей білген. Абай шығармалары адамгершілікке, кішіпейілдікке, өз елінің патриоты болуға тәрбиелейді. Оның туындылары адам мінезіндегі жаман әдеттердің ақыл мен ойды тоздыратынын айта келе, естігенді есте сақтау, көргеннен үлгі-өнеге алу, жамандықтан бойды аулақ ұстау, ұстамды болу сияқты қасиеттерін көмектеседі. Автор Абай Құнанбаевтың қызықты, мазмұнды, балалардың ой санасына, түсінігіне жеңіл етіп жазылған шығармаларын ғылыми тұрғыдан жан-жақты талдаған. Бастауыш сынып оқушыларын патриоттыққа тәрбиелеуде олардың педагогикалық мүмкіндіктерін аша білген. Патриоттық сезімнің объектісі мен қайнар көзі – Отан десек, оның мазмұны: туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі тамаша киелі орындар.

Тірек сөздер: патриоттық тәрбие, Абай шығармалары, ұлттық тәрбие, адамгершілік, табиғат, жас ұрпақ.

Бүгінгі таңда өсіп келе жатқан жас ұрпақты ізгілік, имандылық тұрғыда өмір сүріп, шығармашылықпен еркін еңбек ете алатын, бәсекелестікке бейім, өмірге икемділігін, ұлттық, жалпыадамзаттық құндылықтарды тұтастықта меңгере алатын және өзін-өзі дамыта алтын, патриоттық сезімі қалыптасқан жаңа азаматы тәрбиелеудің қажеттілігі туындауда.

Патриоттық сезімнің объектісі мен қайнар көзі – Отан десек, оның мазмұны: туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі тамаша киелі орындар. Олардың адам көкірегіне жылылық, жақындық, туысқандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің қайнар көзіне айналуы патриотизмге тәрбиелеудің арқауы.

Елжандылық идея – отаншылдық сезім – адамда жүре пайда болатын, жеке тұлғаның саналы өмірімен қабаттас қалыптасатын психологиялық, әлеуметтік құбылыс.

Отаншылдық сезім жалпы адам баласына тән адами түйсік қасиет, оның еліне, туған жеріне, өз тілі мен мәдениетіне, ұлттық құндылықтарына жеке қатынасын, өзіндік бағасын, түйсінуін, қуаттып қолдауын пайымдайтын сезім көрсеткіші.

Отан – бұл халық. Халық – бұл адам. Адам сүю, оған жақсылық жасау, жанашыр болу – адамгершіліктің белгісі. Отаншылдық көз жетпейтін көне ғасырлардан келе жатқан құндылық. Қай ғасырда болмасын патриоттық тәрбие мәселесі назардан тыс қалып көрген емес.

Батырдың рухын көтеру, олары жігерлендіру халыққа кеңінен танымал болған ақын-жырауларымыздың дәстүрі болған. Солардың бірі – Ақтамберді жырау. Бабамыздың жыр толғаулары елді бірлікке топтасуға үндейді. Оның Отансүйгіштікке бағытталған жыр жолдарын естіген қай жауынгер болмасын

алдаспанын жауға сілтемей қалмасы анық еді. Сондай жырлардың бірінде Ақтамберді жырау:

Жауға шықтым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап.
Дұшпаннан көрген қорлықтан,
Жалынды жүрек қан қайнап
Ел-жұртыңды қорғайлап,

Өлімге жүрміз бас байлап [1], - деген жыр жолдарында халықты батылдық пен батырлыққа шақырады.

Өз ұлтына деген патриоттық сезімді қазақ ағартушылары: Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев; Алаш Орда қайраткерлері: М.Дулатов, М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов және тағы басқалардың нақтылы іс-әрекеттері мен шығармаларынан да байқауға болады.

Қазақтың ұлы ақыны Абай тікелей жауынгерлік және ерлік тәрбиесіне арнап еңбек жазбағанымен де, өзінің шығармаларында отансүйгіштікті қалыптастыратын ұлттық сана, намыс, парыз секілді қасиеттерді жан-жақты қамтыды. Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» пайымдаулары халқымыздың тарихын ғылыми негізге келтірген алғашқы қадамдардың бірі. Абай шығармалары туған елінің, жерінің тарихын зерттеп, оны жете түсінуді уағыздайды.

Абай Құнанбаев – халқымыздың тұтас бір дәуірінің ақыл-ойы мен мәдениетінің асқар шыңын бейнелейтін кемеңгері. Данышпан ақынның ұлылығы туралы С.Торайғыров «Асыл сөз» өлеңінде былай дейді:

*Ақыл сөзді іздесең,
Абайды оқы ерінбе!
Адалдықты көздесең,*

Жаттап тоқы көңілге [2], - дей отырып, ақын жастарға Абай сөзі қасиетті, ол адалдыққа бастар бастау, бұлақ көзі деп түсіндіреді.

Абай халық ауыз әдебиетінің мол мұрасынан сусындап өскен. Жас Абайдың дүниетанымының қалыптасуына әжесі Зере мен анасы Ұлжан үлкен еңбек сіңірді. М.Әуезов оның ойшыл-ағартушылық дүниетанымының қалыптасуының үш қазынасы барын айта келіп, оны былай саралаған: «...біріншісі – қазақ халқының есте жоқ ескі заманнан жиып, өсіріп келген өз даналығы халықтың ауызша әдебиет қоры, екіншісі – араб, парсы, түрік тіліндегі шығыстың көркем классик поэзиясы, үшіншісі, үлкен өнер, мол азық алған зор саласы – орыс халқының мәдениеті және сол арқылы еуропа мәдениеті», - деп саралайды [3].

Абайдың ақындық жолға бет бұрғандағы алғашқы сөзі білім мен мәдениеттің маңызын насихаттай отырып, балалардың дүниетанымын дұрыс қалыптастыруға арналады. Ұлы ақынның «*Ғылым таппай, мақтанба*», «*Әсемпаз болма әрнеге*» өлеңдері кейінгі ұрпаққа айтар өсиеті үлгісінде жазылған. «*Ғылым таппай, мақтанба*» өліңінде адам бойындағы қазынаның ең бастысы, әр баланың ұмтылатын арманы – ғылым болуы керектігін айтады.

*Ғылым таппай, мақтанба!
Орын таппай баптанба
Құмарланып шаттанба,*

Ойнап босқа күлуге [4], - дей келе, ғылым жолына ұмтылған әр адамның қандай нәрселерден қашық, қандай нәрселерге асық болу керектігін жіпке тізгендей тізіп, саралап береді. Ақынның осы өлеңі арқылы жастардың ғылымға ұмтылғанын қалайтын адами қасиетті жоғары бағалайтын өз халқының жанашыр бейнесін көреміз.

Ұлы ойшыл ақын «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңінде:

Әсемпаз болма әрнеге,

Өнерпаз болсаң, арқалан

Сен де бір кірпіш дүниеге,

Кетігін тап та, бар қалан!-

деп әр баланың өмірдегі өз орнын дұрыс таба білу қажетін ескертіп:

Қайрат пен ақыл жол табар

Қашқанға да қуғанға.

Әділет, шапқат кімде бар-

Сол жарасар туғанға, - деп, әділеттілік пен мейірімділікті жоғары бағалайтын, ел ертеңі жастардың бойынан тек жақсы қасиеттерді көруді аңсайтын ұлы ақынның ұлтжанды бейнесін аңғаруымызға болады.

Ұлы ақынның бұл өлеңдері бастауыш сынып оқушылары үшін дүниетанымдық, адамгершілік, эстетикалық көзқарастарының дұрыс қалыптасуына бағдар беріп қана қоймай, олардың халық ертеңін, еліміздің болашағы екенін жете ұғынған халқының патриоты екенін көруімізге болады.

Ұлы ақын, ғұлама ойшыл Абай табиғат лирикасын өзінше жырлаған. Оның әсіресе, жылдың төрт мезгілін суреттейтін өлеңдері – ақындық шеберлікпен жазылған сұлу жырлар.

Жайқалған гүл-бәйшешек, көкорай шалғыны мен күркіреген өзені бар тамылжыған жаз да, ақ кірпік бораны мен үскірік аязы бар, қылышын сүйреткен қырау қабақ қыс та, аспанын бұлт торлаған, гүлі солғын, сарғыш далалы күз де Абай өлеңдерінде бейнеленеді.

Ақын өлеңдерінде табиғат пен адамның, қоғамның байланысы терең суреттеледі. Бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымдық көзқарасын қалыптастыруда, елін, жерін құрметтей білуге тәрбиелеуде ұлы ақынның табиғат туралы өлеңдерінің алатын орнына баға жетпейді.

Абай «Жаз» өлеңінде жазғы табиғаттың көркем көрінісін асқан шеберлікпен бейнелейді, көкорай шалғыны мен бәйшешегі толысқан жайлау әлі қонып үлгермеген ауылдың қарбалас тіршілігі қимыл-қозғалысымен түгелдей суреттеледі.

Жаздыгүн шілде болғанда,

Көкорай – шалғын, бәйшешек,

Ұзарып, өсіп толғанда,

Күркіреп жатқан өзенге

Көшіп ауыл қонғанда, - дей келе, әзілдесіп, күлісіп үй тігіп жатқан қыз-келіншек, ат үстінде мал аралап жүрген ауыл иелері, жылқы соңындағы жылқышылар, су жағалап құс салған бозбалаларға дейін алып, көшпелі ауылдың реалистік тіршілігі шағын өлеңнің ішіне шеберлікпен сыйғызыла суреттеледі. Туған жеріміз Қазақ елінің әсем келбетін суреттеуі – бастауыш сынып оқушыларын өз елін, туған жерін сүюге тәрбиелеудің құралы болып табылады.

Ақын қыс табиғатын өзгеше стильде суреттейді. «Қыс» өлеңінде де табиғат қозғалыс-әрекеттегі күйде алынады. Бұл әрекет табиғаттан гөрі адамның әрекетіне ұқсайды.

Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,

Соқыр-мылқау танылмас тірі жанды.

Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,

Басқан жері сықырлап келіп қалды.

Абайға дейін қазақ әдебиетінде табиғатты жанды адам бейнесінде суреттеу болмаған. Бұл – ұлы ақынның қазақ әдебиетіне қосқан жаңалығы. Абай қысты қазақтың енжар жатқан даласына қорқынышты үрей әкелген қатал бейнеде алып, «демалысы-үскірік, аяз бен қар кәрі құдаға» теңейді. Бұл жерде халқымыздың

байырғы ұғымы қолданылады. Мазасыз, сұрампаз кәрі құданың бейнесі арқылы қыстың да қайталап келіп, елдің тіршілігін тарылта беретіні суреттеледі.

Өлеңде шидем мен тонын қабаттап киіп, оранып алса да, долы боранға «бет қарауға шыдамай, сырт айналып», мал соңында жүрген жылқышылар, суық өтіп, титығы құрыған тайлар мен жабағыларға ауыз салуға жанталасып, жортып жүрген аш қасқырлар көркем бейнеленген.

Бұдан кейінгі кезекте жазылған «Күз», «Қараша, желтоқсанмен сол бір – екі ай» өлеңдерінде өмір мен табиғат шындығы жаңаша идеялық-көркемдік тұрғыда беріледі.

*Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан тай жарысқан?
Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрыңғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала иулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,*

Жапырағынан айырылған ағаш, құрай, - деп, көшпелі елдің күзгі тіршілігі мен табиғаттың жүдеу көрінісін үйлестіре, байланыстыра суреттейді.

«Жазғытұрым» өлеңінде де Абай көктемнің өзіндік суреттерін бейнелейді. Ақынның бұл өлеңінен жылдың осы мезгіліне тән өзіндік ерекшелік – «ата-анадай елжіреген күннің көзі» екенін, яғни жер бетіндегі өзгерістердің күнге байланысты екенін дұрыс пайдаланғанын көреміз.

*Түйе боздап, қой қоздап, қорада иу,
Көбелекпен, құспенен сайда ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,*

Сыбдыр қағып, бұраңдап ағады су, - деп көктемгі көріністің суреттерін толық жаза отырып, көктем мезгілінің ел тіршілігіндегі орнын жанға жайлы, еңбекке қолайлы екенін де атап өтеді:

*Жаңа бұлмен жамырап саудагерлер,
Диқаншылар жер жыртып, егін егер.
Шаруаның біреуі екеу болып,*

Жаңа төлмен көбейіп, дәулет өнер, - деп тіршілік үшін күресетін мезгілі екенін айтады.

Ақынның табиғат жырларындағы сәтті ізденістерінің қатарына «Желсіз түнде жарық ай», «Көлеңке басын ұзартып» өлеңдері де жатады.

Төменгі сынып оқушылары үшін ұлы ақын өлеңдерінің танымдық мәні зор.

*Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп.
Қалың ағаш жапырағы
Сыбдырласып өзді-өзі,
Көрінбей жердің топырағы,
Құлтырған жасыл жер жүзі.*

Абайдың бұл өлеңі жазғы ай сәулесінің көрінісін, түн тыныштығында самалдың ағаш жапырағын сипай өтуін елестетіп, жан дүниенің әсер етеді.

Абай өлеңдерінің дүниетанымдық мәні – шындықты нақ суреттеуімен бірге, табиғат, адам, қоғамды үйлестіре білуінде.

Қазақ әдебиетінің классигі Абай поэзиясы терең мазмұнымен, асқан көркемдік қасиеті мен бүкіл әлем әдебиетінің озық үлгілері қатарынан орын алады. Абай туралы А.Байтұрсынов «Қазақтың бас ақыны» мақаласында: «Оқып

қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес, олардан басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырарсың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең» – деп келіп, Абай шығармаларын жоғары бағалап, ұлы ақынның өлеңдері жас ұрпақ дүниетанымын қалыптастырудағы орны ерекше екенін анықтап берді [5].

Абай шығармашылығында алатын орны зор туындылары – оның проза түрінде жазылған еңбектері. Олар «Қарасөздер» немесе «Ғаклия» деген атаумен жариялатып жүрген терең философиялық толғаныстардан тұратын дүниелері [6].

Абайдың қарасөздерінің өзіндік ерекшелігі бар. Сөздерінің көлемі аз, бірақ мазмұнды келеді. Көпшілігі сұрау, жауап не оқушыларымен, не өзімен-өзі кеңесу үлгісінде құрылған.

Абайдың қара сөздерінде өзі көрген өмір сабақтары туралы ойлары, содан туындайтын даналық, философиялық түйіндері, ақынның дүниетанымдық пікірлері жазылған.

Ақын бастауыш сынып оқушыларының дүниеге көзқарастары қалыптасып, дамуына біліммен қоса тәрбиенің де маңызы ерекше екенін жазды. Сол себепті тәрбие арқылы бала бойындағы туа біткен қасиеттерді дамыта отырып, оның ақыл-ойын, ерік-жігерін, адамгершілік пен парасаттылығын жетілдіруге болатындығын түсіндіреді.

Ғұлама ойшылдың әрбір қарасөзінің тәрбиелік маңызы орасан зор. Ол жастарды жағымсыз мінез-құлықтан жирендіреді, іскерлікті, шеберлікті дәріптеп, тіл үйренуге шақырады. Халқымыздың салт-дәстүрлерінің жағымдысын мақтап, жағымсыз жақтарынан сақтандырып, балаларды өнер-білімге, ғылымға, еңбек сүйгіштікке, адамгершілікке шақырады.

Данышпан ғалым өзінің отыз тоғызыншы қара сөзінде: «Рас бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған, бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ол екі мінезі қайсы десең - әуелі – ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көші-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Екіншісі – намысқор келеді екен. Ат аталып, аруақ шақырлған жерге ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысыды екен. Кәнеки, енді осы екі мінез қайда? Бұлар да арлылық, намыстық, табандылықтан келеді» - деп жазды. Абайдың бұл қара сөзінде – арлылық, намыстық, табандылық – тәрбиенің жемісі дейді. Адамның ең ұлы сезімін азаматтық парызын орындау үшін жоғарыда аталған мінезді игеру керек екенін Абай атап көрсетеді. Абай шығармаларынан қазақ халқының өзіндік қасиет бітімін көреміз.

Абай бастауыш сынып оқушыларының патриоттық сезімдерін аудармалар арқылы да қалыптастырып, дамытуға ат салысты. Кемеңгер ойшыл орыс әдебиетінің классиктері А.С.Пушкин, Ю.Лермонтов, А.Крыловтың шығармаларын аударды. Ақын аудармаларының қай-қайсысын алсақ та, қазақ тұрмысына жақындатылып аударылғандықтан Абайдың өз шығармасындай болып көрінеді.

Данышпан ақын, әсіресе, А.Крылов мысалдарын көптеп аударған. А.Крылов мысалдарын аудару арқылы адам бойындағы қулық-сұмдықты, тойымсыздықты, жауыздықты, зорлық-зомбылықты, алауыздықты, әлін білмеген әлектерді сынай отырып, жастарды өз елін, жерін сүйуге тәрбиелейді.

Абай аудармаларының адам бойындағы жағымсыз мінез-құлықты оқушыларға таныс, күнделікті көріп жүретін туған өлкесінде мекендейтін түрлі жануарлардың іс-әрекеттерін суреттеп сынау арқылы төменгі сынып шәкірттерінің дүниетанымын кеңейтіп, дамытудағы алатын орны ерекше. Мәселен, «Қарға мен түлкі» мысалында қарға сияқты мақтан сүйгіш, даңғойлардың түлкі тәрізді қуларға жем болуы көрсетілсе, «Шырлдауық шегірткеде» ертеңгі күнін ойламайтын жалқауларды күлкі етіп, шегірткені әкеліп өзінен әлдеқайда кіші құмырсқаға бас игізеді.

Абайдың төл шығармалары мен аудармалары балалардың дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастырып, дамыта отырып, тәлім-тәрбие береді. Абай шығармаларымен сусындап өскен әрбір бала елінің үлкен жүректі азаматы болары хақ.

Ұлы ойшылдың рухани байлықтарынан нәр алмаған жас қазақ халқының тарихын, салт-дәстүрін, болмыс-бітімін, тілі мен дінін біле алмайды.

Жас ұрпақ Абай мұрасын жете меңгеру арқылы әлемдік гуманистік және ұлттық ерекшеліктерді бойына сіңіретінін, ұлы ақын шығармаларының тәлім-тәрбиелік мәнін, олардың тұлға қалыптастырудағы орнын бағамдап, қадірлеп-қастерлеп, өмірді және дүниені танудағы маңызын ұмытпайық.

Әдебиеттер:

1. Орынбеков М. Ежелгі қазақтардың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 83 б.
2. Торайғыров С. Сарыарқаның жаңбыры. 1-кітап. Өлеңдер. / Ред. алқасы Т. Әбдірахманов және т.б. – Алматы: Жазушы, 1987. – 160 б.
3. Әуезов М. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1969. – 249 б.
4. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екітомдық толық жинағы. I том. – Алматы: Жазушы, 2002. – 296 б.
5. Байтұрсынов А. “Ақ жол”. – Алматы: Жалын, 1991. – 217 б.
6. Салғарин Қ. Таным баспалақтары. – Алматы. 1993. – 109 б.

Карсыбаева Р.К.

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ АБАЯ КУНАНБАЕВА

В статье говорится о воспитательном значении произведений Абая Кунанбаева. Великий поэт уделяет особое внимание воспитанию подрастающего поколения и выражает свои мысли в своих произведениях. Труды Абая воспитывают быть честным, гуманным, трудолюбивым. Его творения помогают сформировать такие качества как патриотизм, ответственность, объективность, справедливость, человечность. Автором был сделан тщательный всесторонний анализ содержания трудов Абая Кунанбаева. Также были раскрыты педагогические возможности произведений поэта в формировании патриотического воспитания учащихся начальных классов. Объектом и источником патриотических чувств выступают в первую очередь Родина, а ее содержанием является природа, богатство родного края, язык, традиции, исторические памятники, прекрасные святые места на родной земле.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, произведение Абая, национальное воспитание, нравственность, природа, молодое поколение.

Karsybayeva R.K.

PATRIOTIC EDUCATION OF STUDENTS THROUGH THE WORKS OF ABAY KUNANBAYEV

The article talks about the educational value of the works of Abay Kunanbayev. The great poet pays special attention to the education of the younger generation and expresses his thoughts in his works. The works of Abai bring up to be honest, humane, hardworking. His creations help to form such qualities as patriotism, responsibility, objectivity, justice, humanity. The author made a staggering analytical work on the work of Abaya Kunanbaeva. There is also a discovery of pedagogical possibilities in the formation of poetry in the patriotic education of the main classes. The object and source of patriotic feelings is primarily the Motherland, and its content is nature, the wealth of the native land, language, traditions, historical monuments, beautiful holy places in their native land.

Keywords: patriotic education, the work of Abai, national education, morality, nature, the younger generation.

ӘОЖ 272.851

Габдрахманова Ш.Т. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті

E-mail: appercia81@mail.ru

Касимова А.Х. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық
университетінің доценті

E-mail: Kasimova_ah@mail.ru

Фатихова А.К. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: Asel.f.k@mail.ru

ҮШТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ АРҚЫЛЫ ҚҰЗЫРЕТТІ МАМАНДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

***Аңдатпа.** Мақалада үштілді білім беру арқылы құзыретті маманды қалыптастырудың мәселелері қарастырылған. Мұғалімдерді даярлауда көптілді оқытудың маңызы көрсетілген. Сондықтан үштілділікті меңгертудің ұйымдастыру жолдары белгіленген. Көптілді білім беру көптілді маманды қалыптастырудың негізі екендігі анықтап көрсетілген.*

***Тірек сөздер:** жоғары оқу орны, тіл, үштілді білім беру, үштұғырлылық, шет тіл сабағы, өзіндік жұмыс, құзіретті маман.*

Қазіргі Қазақстандық қоғам көпэтностық, көптілділік және көпмәдениеттілік жағдайда. Сондықтан осы қоғамға бейімделген көптілді меңгерген мәдениетті тұлға қалыптастыру – өзекті мәселелердің бірі.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев көптілді білімді дамытуға жіті назар аударып: «Еліміздің маңызды құндылықтарының бірі және басты артықшылығы – көпұлттылық пен көптілділік», - деп атап көрсеткені белгілі [1]. Қазақстан Республикасының Президенті жүктеген тапсырмаларға сәйкес, Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [2] мен «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени бағдарламасында, ал Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында 2020 жылға қарай «... барша қазақстандықтар қазақ, орыс тілін – 95% және 25% - ағылшын тілін меңгеруі тиіс» деген міндет қойылған [3].

Көптілді оқыту білім берудің қоршаған әлемде болып жатқан үдемелі өзгерістерге бейімделгіштігін күшейтетін лингвистикалық біліктілігі жоғары дамыған, бәсекеге қабілетті жастардың қалыптасуына септігін тигізетін тұжырымдамалық жаңа үлгісін құруды көздейді. Осы орайда үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) бірдей оқытуды білдіретін көптілді оқыту бағдарламасының бірегейлігін атап өту керек.

О.Б. Алтынбекова, М.М. Копыленко, Б.Х. Хасанов және тағы басқалардың еңбектеріне сүйене отырып «Көптілді білім беру» ұғымына мынадай анықтама береміз – бұл мақсатты бағытталған, ұйымдастырылған, нормаланған индивидті оқыту, тәрбиелеу және дамытуға бағытталған үшбірліктегі процесс, ол арқылы бірнеше тілді бірізгілікте меңгеру негізіне көптілді тұлғаны қалыптастыруды, сөйтіп тұлғада тілдік білімдерді, іскерліктерді, сөйлеу әрекетін меңгерген, тілдерге және мәдениеттерге эмоционалдық-құндылық қатынасты тұлға дамиды.

Көптілді білім берудің қажеттілігін түйсіну Еуроодақтың тіл саясатының қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырып, болашақ кәсіби салада тиісті

лингвистикалық біліктілікті қамтамасыз ету үшін жоғары оқу орындарында, ішінара шет тілінде оқуды қолдайтын қағидаларынан да көрініс тапты. Еурокомиссия Еуроодаққа мүше елдердің білім беру жүйелеріне «ана тілімен қоса екі шет тілі» қағидасының енгізілгенін жариялағаны белгілі. Осы орайда қазіргі таңда еліміздегі бірқатар жоғары оқу орындарында көп тілде білім беру мәселесі бойынша дөңгелек үстелдер, бейнеконференциялар өткізіліп, нәтижесінде көп тілде білім беру бағдарламалары жасақтала бастады. Көптілді білім берудің нормативті-құқықтық базасын қалыптастыру үшін университеттерде көптілді білім беруді дамытудың тұжырымдамасы жасалып, нақты іс-шаралар жоспары бекітілді. Сонымен қатар көптілді білім беруді үйлестіретін орталық құрылып, оның ережесі дайындалды.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында жаңа адамның жан-жақты қасиеттерінің толысып, жетілуінде кәсіби құзыреттілігі қалыптасқан мұғалімнің атқаратын ролі зор екені көрсетілген [3].

Өйткені 12-жылдық мектептің алдына қойылған мақсат пен нәтижеге апарар жолда жаңа заманға сай, күтілетін нәтижелерге бағытталған жаңарған білім мазмұнын жеке тұлғаға жеткізетін, педагогикалық қызметке ынтасы жоғары, білім беру саласындағы үнемі жаңарып отыратын өзгерістерге икемді, жаңа технологияларды оқу-тәрбие үдерісінде қолдана алатын, яғни бір сөзбен айтқанда, құзыретті мұғалімдерді дайындау - бүгінгі күннің көкейкесті мәселерінің бірі болып отыр.

Бүгінгі маманның біліктілігі, оның білімінің нәтижесі құзыреттіліктер болып танылды. Педагогика ғылымында құзыреттіліктерді анықтау және жіктеу әдіснамасы қалыптасты. Осы әдіснамаға сүйене отырып, құзыреттілік тұрғысынан білім беру үдерісінің мұғалімдерге бағытталу сипаты айқындалды. Осыған орай, білім беру технологияларына, ұйымдастыру формаларына, оқытушылар мен студенттерге, олардың жетістіктерін бағалауға жаңа талаптар қойылуда.

Өмірдің қойған міндеттерін құзыреттілік тұрғыдан шешу – «қоғамға қандай, соның талаптарына сәйкесті қоғам мүшесіне қандай білім қажет және ол қоғамның қандай талаптарын орындауға тиісті» деген сауалға жауап іздейді. Мектеп практикасы мұғалімнің құзыреттілігін қалыптастыруды – бүгінгі күннің педагогика ғылымының және білім беру жүйесінің маңызды проблемаларының бірі болып табылатынын көрсетіп отыр. Құзырлылық тұрғыны білім беру жүйесінде қолдану білім берудің нәтижесін сапалы қылуда басты орын алады.

Осыған орай, дамыған елдердің оқу жүйесінде кеңінен қолданыла бастаған «құзырет», «құзыреттілік», «кәсіби құзыреттілік» терминдері жаңа білім стандарты ұстанған басты бағыт ретінде біздің еліміздің білім беру жүйесіне енгізілген.

«Құзыреттілік» ұғымы «даярлық» ұғымына мағынасы жағынан жақын болып келеді. Сол себепті, оқытуда кәсіби қасиеттерді кәсіби даярлықтың бөлшектері, ал кәсіби іс-әрекет жағдайында кәсіби құзыреттіліктің құрамдас бөлшегі деп есептеуге болады.

Қазақстан Республикасы мемлекеттік жалпыға міндетті орта білім беру стандартында «құзырет – қойылған мақсаттарға жету үшін ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді іске асыруға дайындық болса, ал құзыреттілік – оқушылардың іс-әрекеттің әмбебап тәсілдерін меңгеруінен көрінетін білім нәтижесі», - деп көрсетілген [4, 16 б.].

«Құзыреттілік» ұғымы «құзыр» сөзінен алынған туынды сөз, бұған қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде мынандай анықтама

берілген: «құзыр» - жалпы алғанда қандайда бір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау» деген мағынаны білдіреді [5].

Ал, Ұлттық Қазақ энциклопедиясында «құзырет» - нақты мекеменің немесе лауазымды тұлғаның заң жүзінде белгіленген құқықтарының, міндеттерінің және өкілеттіліктерінің жиынтығы деп көрсетілген [6].

Сонымен бірге, педагогикалық білім беру теориясында құзыреттілік маманның өз қызметіндегі проблемаларын нақты жағдайда шеше алу мүмкіндігін айқындайтын интегралды сипаттама, ол үшін білімі мен өмірлік тәжірибесін және қабілет пен құндылықтарды пайдалану қажет.

Қазіргі уақытта әртүрлі ғылым саласымен айналысатын ғалымдардың еңбектерінде құзыреттілік ұғымы төмендегідей әр жақты түсініктерімен анықталған:

- әр түрлі жағдайларға байланысты кез келген мәселелердің шешімін табу, конструкциялау және талдауға қажетті білім, білік, тәжірибені игеру;
- жұмыс барысында, өмірде пайда болатын ір түрлі сипаттағы қиыншылықтарды, кедергілерді өз күшімен шешу, пайда болатын мәселелерді анықтау және талдау үшін қажетті маманның білімділік, іскерлік деңгейі;
- кәсіп иесіне белгілі бір саланың стандартқа сай қойылатын талаптарына жеткілікті деңгейдегі білімділік, іскерліктердің жиынтығының болуы және жоғары жан жақты дайындығы;
- өмірге, мамандығына байланысты функциональдық міндеттерді орындауға қажетті нақты кәсіби білім мен біліктілікті игеру және т.б.

Авторлардың пікірлерін қорыта келе, мынадай тұжырым жасаймыз:

- «құзыреттілік» ұғымы тек когнитивтік (танымдық) және технологиялық құраушы ғана емес, ол әрі мотивациялық, әлеуметтік және мінез-құлықтық, яғни оқыту нәтижелерін, құндылықтық бағдар жүйелерін қамтиды;
- құзыреттілік – алған білім, білік, тәжірибе, мінез-құлық тәсілдерін нақты бір жағдайда, іс-әрекетте жұмылдыру қабілеті;
- құзыреттілік ұғымында «нәтижеден» қалыптасатын білім мазмұнының кіріктірілуі;
- құзыреттіліктер тек оқыту үдерісінде ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі және дәстүрлі емес білім алу жағдайында да қалыптасады.

Қолдану мүмкіндігіне қарай құзырет, құзыреттілік, құзыретті ұғымдары дифференциланып, педагог-ғалымдар Е.А. Климов, В.А. Сластенин, А.И. Маркова, А.В. Хуторский т.б. еңбектерінде сипатталып жүр.

Қазақстанда 12-жылдық білім беру жағдайында мұғалімдер мен оқушылардың құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық және практикалық мәселелері қазақстандық ғалымдар Б.Т. Кенжебеков (жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігі), Ә.М. Мұханбетжанова (мұғалімдерде түйінді құзыреттіліктерді дамыту), Ш.Х. Құрманалина (колледж жағдайында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің құзыреттілігін дамыту), Г.Ж. Меңлібекова (болашақ мұғалімнің әлеуметтік құзыреттілігі), Б.Қасқатаева (болашақ математика мұғалімінің әдістемелік құзырлылығы), М.В. Семенова (жоғары оқу орындарында болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру), С.И. Ферхо (мұғалімдердің оқу үдерісінде электронды оқу құралдарын пайдалана білу құзыреттілігі) т.б. еңбектерінде жан-жақты қарастырылуда.

«Құзыреттілік» ұғымы педагогикада да қарастырылған. Мәселен, К.С. Кудайбергенова өзінің «Құзыреттілік табиғаты тұлғаның өзіндік дамуында» деп аталатын еңбегінде «Құзыреттілік – белгілі бір сала бойынша хабардар, білгір, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алу деген мағынаны білдіреді», - деп қарастырса [7], Г.Ж. Ниязова өзінің зерттеу

жұмысында «құзыреттілік – студенттің мағыналық бағдарлары, білімдері, біліктіліктері мен тұлғалық және әлеуметтік іс-әрекетін жүзеге асыруына қажетті нақты анықталған объектілер шеңберіне қатысты тәжірибелерінің жиынтығы» деп көрсеткен [8].

Белгілі педагог Б.А. Тұрғынбаева «Мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту» атты еңбегінде «...өзінің практикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуде қолдана алуын құзыреттіліктер деп атаймыз» деген анықтама берсе, [9, 147 б.], Г.Ж.Меңлібекова болашақ мұғалімнің әлеуметтік құзыреттілігін – адамның әлеуметтік шындықты құндылық ретінде түсінуінің, әрекетті басқарудағы нақты әлеуметтік білімінің, өзін анықтаудағы субъективтік қабілетінің, әлеуметтік технологияны жүзеге асыруының біліктілігінің бірігуі ретіндегі кіріктірілген сапалық қасиеттері ретінде қарастырған [10, 156 б.].

В.В. Краевский мен И.Я. Лернердің пікірлерінше, «құзыреттілік» және «құзыр» ұғымдары абстрактілік пен нақтылық диалектикалық категорияларының арақатынасы, яғни құзыр – бұл жүзеге асырылған құзыреттілік, іс-әрекеттегі құзырлығы [11]. Осылайша түсіндірілетін құзыреттіліктер негізгі немесе тұғырлық және кәсіби болып бөлінуі мүмкін. Білім беруде тұлғаның негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыруға және дамытуға бағытталуы оны ұйымдастырудағы құзыреттілік бағытын айқындады және ол қазіргі білім беру жүйесінің әдіснамасында нақты білімділік процессуал негізі ретінде танылып отыр. Бұдан шығатын қорытынды осы «тұжырымдамаға» және басқа зерттеушілер қорытып шығарған тұжырымдар негіз болғанын көреміз.

Сонымен құзыреттілік дербес тұрғыдан және жакапкершілікпен әрекет жасау, белгілі бір жұмысты орындауға қабілеттілік пен икемділікті меңгеруге жол ашатын психологиялық ахуал, психологиялық сапаның қосылымы ретінде белгіленіп жүр.

Қазақстанның Болон үдерісіне қосылып, білім беру жүйесінде көп тілде оқытуға бағыт бұруы Қазақстан жоғары оқу орындарының студенттеріне төмендегідей жаңа межедегі мүмкіндіктер береді:

- оқытушылар мен студенттердің академиялық ұтқырлығын қамтамасыз етуге;
- Қазақстан жоғары оқу орындарының студенттеріне шетел университеттерінде кредиттерді қайта тапсыруға және керісінше;
- бірлескен білім беру бағдарламаларын таратуға;
- жоғары білім жөніндегі қазақстандық дипломдардың еуропалық аймақтарда жарамдылығын қамтамасыз етуге жағдай жасауға және кез-келген елде түлектердің жұмысқа орналасуына;
- үш деңгейлі білім беру бағдарламасының ғылыми компоненті ғылыми-зерттеу жұмыстарының халықаралық стандартқа сай жүргізілуіне, ғылыми жарияланымдарды, магистрлік, докторлық диссертацияларды жазуына.

Жоғары оқу орындарында білім алатындардың академиялық ұтқырлығы тұжырымдамасында аталып көрсетілгендей, бакалавр мамандардың, магистранттар мен докторанттардың көпшілігі шетел тілін қажетті деңгейде меңгермеген, бұл мәселе олар үшін алдыңғы қатарлы ғылыми негіздерге қол жеткізуге кедергі жасайды, олардың халықаралық деңгейдегі тиімділігін төмендетеді [12, 2 б.]. Сол себепті қазіргі таңда шет тілін, соның ішінде ауызекі тілді емес, кәсіби шет тілін меңгеру және оны жоғары оқу орнында меңгерту мәселесі өзекті болып отыр.

Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің жағдайында көп тілді білім беруді ұйымдастыруда мынадай құжаттар пакеті басшылыққа алынды: Қазақстан Республикасында көп тілді білім берудің тұжырымдамасы; Батыс Қазақстан

мемлекеттік университетінде көп тілді білім беруді енгізудің бағдарламасы; университетте көп тілді білім беруді ұйымдастырудың ережесі; университетте көп тілді дамыту Орталығының әрекеті туралы ережесі; көп тілді білім алудың сапасын тексеріп бағалайтын бірыңғай механизмін қамтитын педагогикалық мониторинг.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде көптілді меңгерген маманды даярлау үшін тілдерді оқыту жүйесіне модернизация жүргізілуде. Ол үшін мынадай ұйымдастыру жұмыстары жүзеге асырылуда:

- көптілді білім беруді дамыту Орталығы құрылды;
- көптілді білім беру аясында мультимедиялық орталықтардың мәлеметтер және ақпараттық ресурстарының банкін кеңейту;
- көптілді топтарға студенттерді қабылдау үшін тестілеуді ұйымдастыру және өткізу;
- көптілді топтарды құру;
- 1-2 курстарды шет тілін тереңдетіп оқытудың және 3-4 курстарда арнайы пәндерді қазақ, орыс және ағылшын тілінде оқыту үшін оқу жоспарын, оқу бағдарламаларын және оқулықтар мен оқу құралдарын даярлау;
- шет тілінде сабақ бекру үшін оқытушыларды даярлау;
- университеттің оқытушылары үшін ағылшын тілінің курстарын ұйымдастыру;
- көптілді білім беру сапасына педагогикалық мониторингті жүзеге асыру.

Шет тілін оқыту практикасы, оны дидактикалық құралдармен қамтамасыз ету қажеттігін көрсетіп отыр. Атап айтқанда, оқу-әдістемелік кешендер, оның құрамында мыналар баршылық: оқу бағдарламалары, оқулықтар, оқу құралдары, хрестоматиялар, үш тілдік терминологиялық сөздіктер, басқа да сөздіктер, тілдік пәндер бойынша жұмыс дәптерлері және мультимедиялық ресурстар (тілдік орталықтар, интернет жаһандық торабы, спутниктік телевидение, электрондық кітапханалар).

Университетте көптілділікті енгізу жұмыстары 2012 жылы басталды, яғни оқу жоспарларына өзгерістер енгізіліп, тиісті материалдық-техникалық база жасақтала бастады, шетел тілінде сабақ беруге оқытушыларды даярлау қолға алынды. Студенттер үшін лингвистикалық үйірмелер жүргізілуде, олимпиадалар, байқаулар өткізілуде, тілдік кафедраларда әртүрлі шаралар өткізілуде.

Көптілді білім беру бойынша пәндерді тіліне қарай (қазақша немесе орысша) оқыту 50% оқытылады, 20% екінші тілде (қазақша немесе орысша) және 30% ағылшын тілінде. Мысалы, студент оқу жылында 14 пән оқиды екен, онда 7 оқу тілінде, 3 екінші тілде және 4 ағылшын тілінде оқытылады.

Мамандықты шет тілде меңгеру үшін арнайы көп тілді топтар құрылды, қазір онда 500-ден астам студент бар.

Көптілді білім беруді ұйымдастыру үш кезеңнен тұрады: бірінші – студенттерді алдын ала таңдау, екінші – тілдік даярлық, яғни ағылшын тілін тереңдетіп оқиды, үшінші – негізгі кезең, яғни базалық және бейіндік пәндерді үш тілде оқиды. Оқуға жаңа түскен студенттерді ағылшын тілін қаншалықты меңгергендігін әртүрлі әдістермен анықтап, көп тілді топтар құрады. Олар бірінші курс бойы тілдік пәндерді тереңдетіп оқиды. Екінші курстан бастап студенттер негізгі арнайы пәндерді үш тілде меңгереді.

Көптілді білім беру үшін шет тілін жақсы меңгерген оқытушыларды даярлау қажет. Ол үшін жаңа тақырыптық курстар, жаңа оқыту бағдарламалары даярланып, олар мақсатты бағытталаған тілдік даярлықпен толықтырылады.

Шет тіл мамандарын мақсатты даярлаумен қатар, оларды қайта даярлауды, біліктілігін арттыру, өздігінен білім алуды белсендету қажеттігін практика көрсетіп отыр. 2014-2016 жылдар арасында арнайы бөлімнің 135 оқытушысы жоғары оқу орны ішіндегі біліктілікті арттыру курсынан өтті, 24 оқытушы «Өрлеу» республикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институтында оқыды, 10 оқытушы алыс шет елдерде біліктілігін арттырды. 18 оқытушы «Шет тілі: екі шет тілі» бөлімінде қысқартылған білім беру бағдарламасы бойынша оқуда.

Жоғары оқу орнында үштілді оқытуды жүзеге асыруда ауыл мектептерінің оқушыларының ағылшын тілін жоғары деңгейде меңгермегендігінен қиындық туатынын атап өткіміз келеді. Оның объективті себептері Қазақстан Республикасының білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламада көрсетілген [5].

Елдің географиялық басымдығына байланысты ауылдағы мектептердің саны 3 есе көп. Шағын жинақты мектептер жалпы орта білім беру ұйымдарының жалпы санының 44%-ын құрайды. Ондағы 49% мектепте лингафон кабинеттері жоқ. Ағылшын тілін білетін пән мұғалімдеріне қажеттілік жоғары болып қалуда.

Үштілде білім беруді дамыту бойынша кең ауқымды іс-қимыл жүргізу үшін 2015-2020 жылдарға арналған жол картасы әзірленді. Айта кету керек, 2017-2018 оқу жылында 5-сыныптан бастап үш тілде білім беруді кезең-кезеңімен енгізу басталады.

Көптілде білім беру, білім беруді ұйымдастырушы-оқытушы мен білім алушы-студенттерден жаңашылдық, ізденімпаздық, шығармашылықты және де білім беру үрдісінде олардың өзіндік ынтасын күшейтуді талап етеді. Кредиттік оқыту жүйесінің Қазақстанға ендірудегі алғашқы тәжірибелер оқу үдерісінде студенттің өзіндік жұмысын белсендірудің қажет екендігін көрсетті. Аудиториялық сағаттардың қысқарып, енді білімді игертуде негізгі салмақтың өзіндік жұмысқа түсуі студенттерде өз бетімен білім алу, өзін-өзі дамыту қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осыған орай, оқыту процесіне жаңа технологиялар, электрондық оқу жадығаттары, толықтай компьютерлендірілген арнайы лингафон аудиториялары, ағылшын тілінде оқу әдебиеті, бай электрондық кітапхана қолданылуда. Жинақталған жадығаттар университеттің сайтына орналастырылған, сабаққа даярланғанда, тапсырмаларды орындағанда, шығармалық жұмыстар жазғанда әрбір студент оларды пайдалана алады. Оқыту процесіне e-learning элементтерін енгізу оқытушы электрондық адреске тапсырма жіберуге, студенттің оны орындап, оқытушыға қайтаруға мүмкіндік пайда болды.

Университетте Outlook, e-mail жүйесін қолдануды енгізу оқытушының электрондық адресіне орындаған тапсырмаларды салуға мүмкіндік пайда болды, оқытушы оларды тексеріп, бағаны тек қана оқу журналына қоймай, сонымен бірге «Платонус» журналына да қояды. Оқыту процесінде TBL әдісін қолдану ақпараттық технологияларды кеңінен пайдалануға жағдай жасап, ағылшын тілін қарқынды меңгеруге мүмкіндік беріп отыр.

Университеттің кітапханасында жүйелі түрде көптілді топтардың оқытушыларына ағылшын тіліндегі ғылыми-әдістемелік әдебиеттермен таныстыру, оларға шолу жұмыстары өткізіліп отырылады.

Университеттің физика-математика және жаратылыстану-география факультетінде екі әдістемелік кабинет жасақталуда және оларға мамандық бойынша және мамандықты оқытудың әдістемесі бойынша ағылшын тілінде оқулықтар алынуда.

Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігіне арналған жұмыстарды талдау, оның құрылымындағы келесі түйінді құзыреттіліктерді бөліп шығаруға

мүмкіндік берді: коммуникативті (тілдік, әлеуметтік мәдени, лингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық, дискурсивтік құзыреттіліктер); дидактикалық (меңгерілген білімдердің, іскерліктердің және дағдылардың және әрекет тәсілдерінің синтезі) және тұлғалық (тұлғалық өсудің реттеушісі, әрекеттің нәтижесін талдауға, мүмкін болатын қатерді болжауға көмектеседі, рефлексия).

Көптілді білім беру кезінде студенттердің кәсіби құзыреттілігі жетілдірілуі керек. Жоғары мектепте көптеген пәндерден курстың немесе дәрістер кешенінің негізгі терминдері бойынша глоссарий дайындалады. Ал қазіргі таңда көп тілді білім беру үрдісі барысында барлық пәндерден глоссарий жазу студент үшін міндетті компонентке айналып отыр. Білім алушы студент сабақтың қай формасына (дәріс, семинар, практикалық сабақ, СӨЖ, СОӨЖ) дайындалса да, алдын ала оқытушымен берілген тақырып бойынша глоссарий дайындауы тиіс. Студенттің материалды ұғынуына, терең меңгерілуіне пәндерде жиі кездесетін терминдер бойынша глоссарийді жазу, құрастыру үлкен көмегін береді. Егер көптілді білім беру бағдарламасы 1 курстардан бастап енгізілсе, онда алдымен қарапайым терминология, яғни терминдердің, қысқартулардың жазылуы мен оқылуы шет тіліндегі баламалары берілуі тиіс.

Сол сияқты курс жоғарылаған сайын глоссарийдің жазылу формасын, кестесін жетілдіру керек. Себебі 2-3 курстардан бастап студенттерде зерттеушілік бағытындағы талабы күшейе түседі. Осыған орай, осы студенттерімен дәрістің немесе берілетін материалдың тірек сөздері бойынша дайындалатын терминологиялық глоссарий мазмұнды болу керек.

Үштілді меңгерген болашақ мамандарда кәсіби құзыреттілік қалыптастырылса 2020 жылғы дейін еңбек нарығының қажеттілігін қанағаттандыратын, елдің индустриалды-инновациялық дамуын нығайтатын, білім саласындағы күшті әлемдік тәжірибелерге сәйкес келетін жоғары білім сапасының жоғары деңгейде болуына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан газеті. – 2007. – 28 ақпан. – Б. 1-3.
2. Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы / Қазақстан Республикасының Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы №110 Жарлығы – Астана, 2011. – adilet.zan.kz. Пайдаланған уақыты: 20.08.2018 ж.
3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы / Қазақстан Республикасының Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы №1118 Жарлығы – Астана, 2010. – adilet.zan.kz. Пайдаланған уақыты: 20.08.2018 ж.
4. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. – Астана, 2010. – 42 б.
5. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздіктері. – Алматы: Мектеп, 2002. – 256 б.
6. Қазақстан Ұлттық энциклопедия / Бас. ред. Ә.Нысанбаев. 6 т. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. – 720 б.
7. Құдайбергенова К.С. Құзыреттілік табиғаты тұлғаның өзіндік дамуында. – Астана, 2013. – 180 б.
8. Ниязова Г.Ж. Құзырлылықтың педагогикалық категория ретінде дамуының теориялық-әдіснамалық негіздері. – Алматы, 2012 – 320 б.
9. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту. – Алматы, 2001. – 280 б.
10. Менлибекова Г.Ж. Социальная компетентность, сущность, структура, содержание // Высшая школа Казахстана. – 2016. – №4. – С. 143-148.

11. Краевский В.В., Лернер И.Я. Теоретические основы содержания общего и среднего образования. – М.: Педагогика, 2003. – 214 с.

12. Жоғары оқу орнында білім алатындардың академиялық ұтқырлығы тұжырымдамасы. – Астана, 2011. – 12 б.

Габдрахманова Ш.Т., Касимова А.Х., Фатихова А.К.
ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНТНОГО СПЕЦИАЛИСТА ЧЕРЕЗ
ТРЕХЪЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

В статье предусмотрено формирование компетентного специалиста путем трехязычного обучения. Показана важность многоязычного образования в подготовке учителей. Поэтому существуют способы организации полиязычных методов. Многоязычное образование является основой для формирования многоязычной экспертизы.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, полиязычное образование, полиязычные группы, академическая мобильность, уроки иностранного языка, самостоятельная работа.

Gabdrakhmanova Sh.T., Kasimova A.Kh., Fatikhova A.K.
FORMATION OF COMPETENT SPECIALIST THROUGH THREE
LANGUAGES EDUCATION

The article provides for the formation of a competent specialist through trilingual education. The importance of multilingual education in teacher training is shown. Therefore, there are ways to organize multilingual methods. Multilingual education is the basis for the formation of multilingual expertise.

Keywords: high education establishment, poly language education, poly language groups, academic mobility, foreign languages lessons, independent work.

ӘОЖ 2.77.03.17

Сайтбеков Н.Д. – Қазақ спорт және туризм академиясының докторанты
E-mail: saytbekov.nurbol@mail.ru

Ботагариев Т.А. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
E-mail: Botagariev_1959@mail.ru

Салов М.В. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қазақстандық инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті
E-mail: ocisana@mail.ru

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ, БОЛАШАҚ
МАМАН-СТУДЕНТТЕРДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕ
ДАЙЫНДЫҚ КҮЙІ

Андатпа. Бұл мақалада дене тәрбиесі оқытушылары мен болашақ маман-студенттердің дене тәрбиесіндегі инновациялық технологияларды іске асыруға дайындық өлшемдері мен деңгейлері және оларды енгізудің тиімділігі анықталды. Дайындық критерийлері: мотивациялық; когнитивті-операциялық; креативті болып есептелінеді. Іске асыруға дайындық деңгейлері мыналар болып табылады: төмен, жеткілікті; жоғары. Болашақ-студенттердің тәжірибелік дайындық деңгейінің арасында бейімделу, репродуктивті, өнімді, креативті түрлері анықталды.

Тірек сөздер: өлшемдер, деңгейлер, дайындық, жүзеге асыру, дене шынықтыру оқытушылары, студенттер, инновациялық, қызмет

Кіріспе. Зерттеу тақырыбының өзектілігі келесі себептермен анықталады. Белгілі болғандай, білім берудің жоғары оқу орындары, әрі қазақстандық мектеп жүйелері осы саланы жетілдірудің қайсібір реформалық жолдарын басынан өткеруде. Орта жалпыға білім беру мектептерінде білім берудің жаңартылған бағдарламасы енгізілген [1]. Мұндай жағдайда педагогтан оқушыны, студентті оқу-тәрбие үрдісіне белсенді баулуға, олардан бұл үрдістің объектісі емес, субъектісін жасауға мүмкіндік беретін оқытудың белсенді әдістерін қолдану талап етіледі.

Білім беруді дамытудың заманауи кезеңінде жоғары оқу орындарында креативті ұғымды, туындаған мәселелерді жан-жақты шеше білетін, инновациялық технологияларды меңгерген болашақ мамандар даярлануы қажет. Бірақ, оқытушылардың басым бөлігі, әсіресе болашақ маман-студенттер заманауи технологияларды, оқытудың жаңа түрлері мен құралдарын жасап, енгізуге дайын емес. Белгілі болғанындай, білім беру саласында ұйымдастырулы, қаржылық, әдістемелік сипатты көптеген мәселелер бар. Дегенмен, оқытушыны дене тәрбиесінде инновациялық технологияларды қолдануға даярлау басты мәселе болып қала береді [2].

Зерттеу мәселесінің мәні кереғарлықта, бірінші жағынан, жоғары оқу орындарында, мектептерде инновациялық технологияларды кеңінен қолдану қажеттігінде және осы технологиялардың меңгерілуінің төмен деңгейінде болса, екінші жағынан, бұл үрдістің жеткіліксіз деңгейде ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етілуінде.

Зерттеудің берілген мәселесіне В.А. Сластенин және т.б. [3], С.А. Трифонова [4], И.И. Дичковская [5], О.В. Антоненко [6], И.В. Батишева [7], А.А. Пасишников [8], А.В. Лотоненко [9], Е.Д. Кузнецова [10] сияқты мамандар көңіл бөлген.

Зерттеу мақсаты – дене шынықтыру пәні оқытушыларының, болашақ маман-студенттердің дене тәрбиесіндегі инновациялық қызметке даярлық күйін анықтау.

Зерттеу міндеттері: 1. Дене шынықтыру пәні оқытушылары мен болашақ маман-студенттердің дене тәрбиесінде инновациялық технологияларды жүзеге асыруға және оларды енгізу тиімділігін арттыруға даярлық критериілері мен деңгейлерін айқындау; 2. Дене шынықтыру пәні оқытушыларының, студенттердің инновациялық технологияларды студенттердің дене тәрбиесінде жүзеге асыруға даярлығының бастапқы деңгейін зерттеу.

Зерттеу әдістері. Студенттердің дене тәрбиесінде инновациялық технологияларды жүзеге асыру мен олардың енгізілу тиімділігін, инновациялық технологияларды енгізу тиімділігін анықтау үшін ғылыми-әдістемелік әдебиеттер сараптамасы әдісі қолданылды. Дене шынықтыру пәні оқытушылары мен студенттердің инновациялық технологияларды дене тәрбиесінде жүзеге асыруға даярлығының бастапқы күйі сауалнамалық сұраунама негізінде жүргізілді. Сауалнамалық сұраунама 2017-2018 оқу жылының қыркүйек-желтоқсан айлары аралығында С.Баишев атындағы Ақтөбе университетінің және К.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің дене шынықтыру пәні оқытушыларына жүргізілді. Сауалнамалық сұраунамаға 40 дене шынықтыру пәні оқытушылары 70 студенттері қатыстырылды. Мұның негізіне мамандардың ұсыныстары алынды [11]. Оқытушыларға арналған сауалнамалық сұраунама 3 сауалнамалық жауаптардан тұрды. Бірінші сауалнама «Педагогтардың инновациялық қызметке сезімталдық» деп аталды.

Педагогикалық ұжымның жаңашылдыққа Сезімталдық деңгейін бағалау үшін келесі көрсеткіштер қолданылды: 0-9 – төмен деңгей; 9-18 – жарамды деңгей; 18 – оңтайлы деңгей.

Екінші сауалнама «Педагогикалық ұжымның инновациялық қызметке даярлығы» деп аталды. Ол инновациялық ізденіске итермелейтін мотивтерге жауаптар алумен байланысты болды. Алынған нәтижелердің өңделуі жауаптарға сараптама жүргізу арқылы жүргізілді.

Үшінші сауалнама респонденттердің инновацияны меңгерудегі кедергілер туралы пікірлерін анықтаумен байланысты болды.

Студенттерге арналған сауалнамаға студенттердің оқушылармен дене тәрбиесінің түрлері бойынша сабақтарды өткізуге арналған инновациялық технологияларды қолдануымен байланысты сұрақтар енгізілді.

Зерттеу нәтижелері. Дене шынықтыру пәні оқытушыларының дене тәрбиесіндегі инновациялық технологияны жүзеге асыруға даярлық критерилері төмендегідей.

Жаңашылдыққа сезімталдық деңгейін көрсететін мотивациялық, инновациялық жобаларды жасауға деген сұраныс. Когнитивті-операциялық, инновациялық педагогикалық технологияны қолдану бойынша жобалы біліктіліктер мен дағдылардан тұрады. Креативті, инновациялыққа талпынысқа, шығармашылық қабілетке, сыни ойлануға негізделеді.

Инновациялық технологияны жүзеге асыруға даярлық деңгейлері. Төменгі деңгей жаңашылдыққа деген ұмтылыстың болмауымен сипатталады Жеткілікті деңгей инновациялық қызметке деген қызығушылықтың тұрақты болмауы. Жоғары деңгейге ойлаудың инновациялық стилі, шығармашылық жүзеге асырудағы белсенділік, жобалы қызметтің тәжірибелік тұрғыдан жүзеге асырылуы тән.

Болашақ дене шынықтыру оқытушысы болатын студенттердің инновациялық қызметке деген орташа тәжірибелік даярлық деңгейлері арасынан келесі көрсеткіштерді айқындап көрсетуге болады.

Инновациялық технологияларды қолдануға деген тұрақсыз көзқараспен, шығармашылық қызметке деген жекебасылық қызығушылықтың болмауымен ерекшеленетін бейімделу деңгейі. Репродуктивті деңгейлі адамдар инновациялық қызметке деген біршама тұрақтылығымен, бірақ оның жаңашылдық тәжірибесінің жекелей элементтерін қарастыра алатын сипатына ие. Инновациялықты қолдануға деген тілектің барлығымен, бірақ олардың шығармашылық толықтырулармен бекітілмеуімен сипатталатын өнімді деңгей. Шығармашылық мүмкіндіктің белсенді қолданылуымен, педагогикалық рефлексияның жоғары деңгейімен ерекшеленетін креативті деңгей.

Мамандар инновациялық технологиялардың енгізілу тиімділігінің критерийлері ішінен келесі түрлерін айқындап отыр:

1. Жалпы критерийлер – болжамды жобаны білім берудің басты тенденциялары, мақсаттары және даму бағыттары мен реформалануы тұрғысынан бағалауға мүмкіндік береді;

2. Арнайы критерийлер – жобалы идеяның құзыреттілігі мен мазмұндылығын оның толықтылығы, нормативті және түсініктемелі талаптарға сәйкестігі тұрғысынан бағалауға мүмкіндік береді;

3. Нақты тәжірибелік критерийлер – жобаның оның жүзеге асырылу және «тіршілікке қабілеттілігі» тұрғысынан негіздемелік деңгейін бағалауға мүмкіндік береді [12].

Инновацияның басты критеріі – ғылыми педагогикалық зерттеулерді де, алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибені де бағалауға тең қатысты жаңалықта.

Тиімділік критерий оқытушылар мер оқышылардың нәтижелерге қол жеткізу үшін күш пен құралдардың жұмсалуды болып табылады.

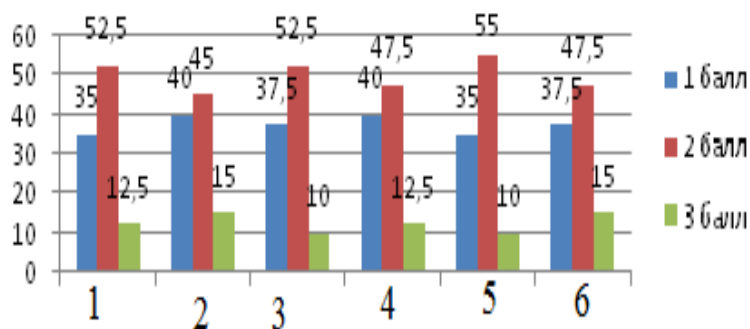
Нәтижелілік инновацияның критерий ретінде оқытушы қызметіндегі оң нәтижелердің нақты тұрақтылығын көрсетеді.

Келесі критерий – өлшемдердің технологиялылығында, нәтижелердің бақылануында және тіркелуінде, түсінудегі бірегейлік.

Инновацияны жаппай тәжірибеде шығармашылық тұрғыдан қолдану мүмкіндігінің критерий құнды педагогикалық идея немесе технология оқытушы қызметінің техникалық қамтамасыз етілуінің күрделілігінен немесе арнайылығынан туындаған шектеулі қолданылу шеңберінде қалып қалмасы үшін қажет.

Мамандар студенттердің дене тәрбиесіндегі инновациялық технологияны енгізу тиімділігі критерийлері ішінен келесілерін айқындап отыр. Бұл студенттердің болашақ кәсіби қызметке даярлығын анықтайтын денелік даму, функционалды күй көрсеткіштері.

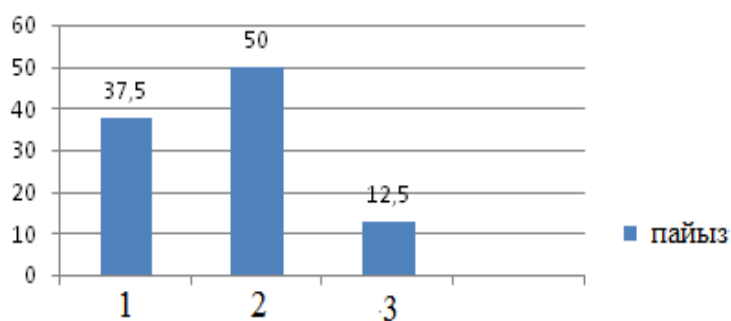
1 суретте респонденттердің инновациялық қызметке деген сезімталдығы туралы пікірлерінің көрсеткіштері берілген. 1-суреттен көріп отырғанымыздай, респонденттер өздерінің инновациялық қызметке деген көзқарастарын келесідей етіп көрсетіп отыр. «Тұрақты түрде алдыңғықатарлы технологияларды қадағалап отырамын» деген сұраққа 1 баллға 14 (35%), 2 баллға – 23 (52,5%), 3 баллға – 5 (12,5%) адам жауап берді. 1 баллдық «өзіндік білім алумен тұрақты шұғылдану терулы» сұраққа 16 (40%), 2 баллға – 18 (45%), 3 баллға – 6 (15%) адам жауап берді. 1 баллдық нақты педагогикалық идеяларды ұстану бойынша сұраққа 15 респондент (37,5%), 2 баллға – 21 (52,5%), 3 баллға – 4 (10%) көрсетті. «Ғылыми кеңесшілермен серіктестік туралы» сұраққа 1 баллдыққа 16 (40%), 2 баллға – 19 (47,5%), 3 баллға – 5 (12,5%) респондент жауабын берді. Технологияны енгізу келешегін 1 балл деңгейінде 14 (35%), 2 балла – 22 (55%), 3 балла – 4 (10%) адам көрсетті. «Жаңашылдыққа бейімділік» сұрағына 1 балла 15 респондент (37,5%), 2 балла – 19 (47,5%), 3 балла – 6 (15%) қатыстырылды.

Ескерту: 1-қадағалау; 2-шұғылдану; 3-ұстану; 4-ынтымақтастық; 5-көрініс; 6-ашықтық

Сурет 1 – Респонденттердің инновациялық қызметке деген бейімділіктері туралы пікірі

Денне шынықтыру оқытушыларының инновациялық қызметке деген қабілеттілік деңгейі арасында мүмкін (50%) және төмен (37,5%) деңгейлері анықталды. Ең төмен мәндер тиімді деңгей бойынша (12,5 %) тіркелді (сурет 2).

Ескерту: 1-төмен; 2-жарамды; 3-оңтайлы.

Сурет 2 – Респонденттердің инновациялық қызметке деген сезімталдық деңгейлері

Педагогтардың инновациялық қызметке деген мотивтерінің арасында алдыңғықатарлы болып табылмайтындары айқындалды.

Инновацияның меңгерілуіне кедергі келтіретін себептердің арасынан олар туралы ақпараттың төмендігі, үлкен оқу жүктемесі көрсетілген.

Болашақ маман-студенттердің даярлық деңгейінде келесі заңдылықтар айқындалған (кесте 1).

Кесте 1 – «Дене шынықтыру және спорт» мамандығы студенттерінің инновациялық технологияларды жүзеге асыруға даярлығы туралы пікірі

№ р/н	Сұрақ және жауаптар тізімі	Респонденттердің жауаптары, в %	
		3 курс	4 курс
1	Сіздің дене тәрбиесіндегі инновациялық технологиялармен байланысты пәндердің жекелей оқу жоспарында бар ма? а) иә, бар б) жоқ	100 0	100 0
2	«Дене шынықтыру және спорт» мамандығының тәжірибелік пәндері бойынша сабақтарда инновациялық технологияларды қолданасыз ба, болса қандайларын? а) қолданылмайды б) тек денсаулықты сақтайтындары ғана қолданылады в) қолданылады (спорт түрлері бойынша сабақтарды өткзу кезінде)	5 15 65	- 20 80
3	Сіз олашақ кәсіби қызметіңізде дене тәрбиесінің түрлері бойынша оқушылармен сабақтар өткізуде инновациялық технологияларды меңгергенсіз бе? а) иә б) жоқ в) ішінара	15 35 50	25,2 18,6 56,2

4	Сіз болашақ кәсіби қызметіңізде инновациялық технологияны қолдануда қай мотивтерді маңызды деп есептейсіз? а) педагогикалық қызмет нәтижелерін жақсарту үшін б) жұмысты жеңілдету үшін в) өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі г) материалдық тұрғыдан қызығушылық д) түсінігім жоқ	58,8 50,2 46,2 54,1 38,4	62,4 52,4 48,4 58,1 15,2
5	Болашақ қызметіңізде инновациялық технологияны қолданудан ниеттісіз бе? а) иә б) ниетім басым в) аса ниетті емеспін г) жоқ д) жауап беруге қиналамын	18,2 36,2 15,1 17 13,5	23,5 40,1 12,1 15,7 8,6
6	Сіз қаншалықты өз қызметіңізге сараптама жүргізіп, қорытынды жасап, өз іс-әрекетіңізге түзетулер енгізесіз? а) барлық уақытта б) жиі в) кейде г) ешуақытта д) жауап беруге қиналамын	5,8 26,5 36,7 25,6 5,4	17,4 33,2 35,1 10,2 4,1

Кестеден көріп отырғанымыздай, 3-4 курс студенттерінің барлығында дерлік жекелей оқу жоспарларында инновациялық технологиялармен байланысты пәндер бар. 3 курс студенттерінің 5%-да сабақтарында инновациялық технологиялар қолданылмайды. 3 курс студенттерінің 15% және 4 курс студенттерінің 20%-да тек денсаулықты сақтау технологиялары қолданылады, 3-4 курс студенттерінің 65% және 80%-да нақты бір спорт түріне негізделінген технологиялар бойынша сабақтар өткізіледі.

3-4 курс студенттерінің 1 % және 25,2% өздерін дене шынықтыру және спорт саласы бойынша инновациялық технологияны меңгерген; 35% және 18,6% жоқ және 50 % және 56,2 % - ішінара деп есептейді.

Екі курстың студенттері болашақ кәсіби қызметінде инновациялық технологияларды қолдану үшін маңызды мотивтердің ішінен атап көрсеткендері: педагогикалық қызмет нәтижелерінің жақсаруы (58,8 және 65,4%); жұмыстың жеңілдеуі (50,2 және 52,4%); материалдық тұрғыдан қызығушылық (54,1 және 58,1%).

3,4 курс студенттерінің 18,2 және 23,5% болашақ кәсіби қызметінде инновациялық технологияны қолданатындығына нық сенімді; ниеті басымдар 36,2 және 40,1%. 3,4 курс студенттерінің 17 және 15,7 % түбегейлі қолданбайтындықтарын білдірді.

3,4 курс студенттерінің 5,8 және 17,4% барлық уақытта сараптама жүргізіп, қорытынды жасап отырады. Студенттердің 26,5 және 33,2% жиі сараптама жүргізеді; 25,6 және 10,2 % мүлде сараптама жүргізбейді.

Атай кетерлігі, 4 курс студенттерінің ішінде инновациялық технологияларды қолдану туралы оң пікірде. Бұл олардың қолданылу мотивтеріне де; жасалынған қорытынды негізінде сараптама жүргізіп, түзетулер енгізуіне де қатысты.

Сонымен, тұжырымдай кетсек:

1. Дене шынықтыру оқытушыларының инновациялық технологияларды жүзеге асыруға деген даярлық көрсеткіштері: мотивациялы, когнитивті-операциялы, креативті болып келеді. Инновациялық технологияларды жүзеге асыруға даярлық деңгейлері: төмен, жеткілікті, жоғары деңгейлер.

2. Мамандар инновациялық технологияларды енгізу тиімділігінің келесі критерийлерін айқындап көрсетіп береді: жалпы, арнайы, нақты тәжірибелік критерийлер; инновациялық-жаңашыл критерий; оңтайлылық критерий; өлшемдердің технологиялылығында, нәтижелердің бақылануында және тіркелуінде, түсінудегі бірегейлік;

3. Мамандар студенттердің дене тәрбиесіндегі инновациялық технологияны енгізу тиімділігі критерийлері ішінен бірқатарларын айқындап отыр. Бұл студенттердің болашақ кәсіби қызметке даярлығын анықтайтын денелік даму, функционалды күй көрсеткіштері.

4. Болашақ дене шынықтыру оқытушылары-студенттерінің инновациялық қызметке деген тәжірибелік даярлық деңгейлері ішінен айқындалғандары: бейімделулі; репродуктивті; өнімді; креативті деңгей.

5. Дене шынықтыру оқытушыларының инновациялық қызметке деген сезімталдынан жарамды және төмен деңгейлер айқындалды. Ең төмен мән оңтайлы деңгейлер айқындалды.

6. Инновацияны меңгеруге кедергі келтіретін себептерден төменгі ақпараттандырушылықты, үлкен оқу жүктемесін атап ктеуге болады.

7. Болашақ маман-студенттердің даярлық деңгейінде келесі заңдылықтар айқындалып көрсетіледі. 3,4 курс студенттерінің 35% және 18,6% инновациялық технологияларды меңгермеген, а 25,6 және 10,2%-ы ешуақытта педагогикалық рефлексия жүргізбейді.

Қорытынды. Дене шынықтыру пәні оқытушылары мен болашақ маман-студенттердің дене тәрбиесінде инновациялық технологияларды жүзеге асыруда және оларды енгізу тиімділігін арттыруда түрлі даярлық критерийлері мен деңгейлерін айқындалды.

Әдебиеттер:

1. Трифонова С.А. Диагностика формирования готовности педагогов к реализации инновационной деятельности // Материалы междунар. науч. конф. «Актуальные задачи педагогики». – Чита: Издательство Молодой ученый, 2011. – С. 35-38.

2. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Академия, 2002. – 576 с.

3. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Академия, 2002. – 576 с.

4. Трифонова С.А. Диагностика формирования готовности педагогов к реализации инновационной деятельности // Материалы междунар. науч. конф. «Актуальные задачи педагогики». – Чита: Издательство Молодой ученый, 2011. – С. 35-38.

5. Дичковская И. Инновационные педагогические технологии // Учебное пособие. – Киев: Академвидав, 2004. – 352 с.

6. Антоненко О.В. Теоретические основы формирования готовности учителя физического воспитания к инновационной учебной деятельности // <http://sportlib.info/Books/XXPI/2006N4/p70-74.htm> Пайдаланған уақыты: 05.09.2018 ж.

7. Батищева И.В. Концептуальные подходы к учебной инновационной деятельности: на материале физической культуры студентов / Автореф... канд.. пед. наук. – Калининград, 2004. – 24 с.

8. Пасишиников А. А. Формирование личностной готовности к инновационной профессиональной деятельности преподавателя физического воспитания высшего учебного заведения / Автореф... канд.. пед. наук. – Сургут, 2008. – 24 с.

9. Лотоненко А.В. Педагогическая система формирования у студенческой молодежи потребностей в физической культуре / Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – Краснодар, 1998. – 39 с.

10. Кузнецова Е.Д. Формирование готовности будущего учителя физической культуры к инновационной деятельности в школе / Автореф... канд.. пед. наук. – Барнаул. – 2002. – 24 с.

11. Островская Н.И. Обновление содержания образования в Республике Казахстан / Социальная сеть работников образования. – nsportal.ru Пайдаланган уақыты: 10.09.2018 ж.

12. Образовательные инновации и проекты, критерии оценки их эффективности // http://vuzlit.ru/558433/obrazovatelnye_innovatsii_proekty_kriterii_otsenki_effektivnost i. Пайдаланган уақыты: 03.09.2018 ж.

Сайтбеков Н.Д., Ботагариев Т. А., Салов В.Ю.

СОСТОЯНИЕ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ-СТУДЕНТОВ К ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В данной статье выявлены критерии и уровни готовности к реализации инновационных технологий в физическом воспитании преподавателей физической культуры и студентов - будущих специалистов и эффективность их внедрения. Критериями готовности являются следующие: мотивационный, когнитивно-операционный, креативный. Уровнями готовности к реализации являются: низкий, достаточный, высокий. Среди уровней практической подготовленности студентов-будущих выявлены: адаптивный; репродуктивный; продуктивный; креативный.

Ключевые слова: критерии, уровни, готовность, реализация, преподаватели физической культуры, студенты, инновационная, деятельность.

Seitbekov N.D., Botagariev T. A., Salov V.Y.

THE STATUS OF PREPAREDNESS OF TEACHERS OF PHYSICAL CULTURE OF STUDENTS-FUTURE SPECIALISTS TO INNOVATIVE ACTIVITY

In this article criteria and levels of readiness for implementation of the innovation technologies in physical training of teachers of physical culture and students - future specialists and efficiency of their introduction are revealed. Criteria of readiness is the following: motivational; cognitive and operational; creative. Levels of readiness for realization are: low, sufficient; high. Among levels of practical readiness of students - future are revealed: adaptive; reproductive; productive; creative.

Keywords: criteria, levels, readiness, realization, teachers of physical culture, students, the innovation, activity,

УДК 372.891; 378.02:37.016

Амельченко В.И. – кандидат географических наук, доцент,
ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: ivan_avin@mail.ru

Баданова С.А. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: badanova.saida@yandex.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МОДЕЛИРОВАНИЯ В КАЧЕСТВЕ МЕТОДИЧЕСКОГО ПРИЁМА В ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

***Аннотация.** Рассматривается опыт использования моделирования для повышения эффективности географического образования. Основное внимание уделяется разнообразным приёмам применения моделирования на уроках географии в школе. На примере использования модели И.Тюнена показаны возможности моделирования не только в школе, но и в обучении будущих учителей географии, которые изучают этот методический приём как бы «изнутри» на своём личном опыте.*

***Ключевые слова:** географическое образование, обучающее моделирование, модель И.Тюнена.*

В условиях развития функциональной грамотности учащихся и формирования составляющих её компетентностей [1], на уроках географии учитель развивает способность учеников мыслить, особенно при объяснении широкого спектра объектов и явлений. Формирует навыки картографического мышления [2; 3].

Это привело к использованию таких методов, которые повышают познавательную активность учеников, творческую составляющую образовательного процесса. К таким методам относится широкое использование самостоятельной и практической работы, в процессе которой формируются основные компетентности, составляющие функциональную грамотность учащихся [4].

Ключевое значение в географическом образовании имеет формирование и развитие в процессе обучения географического мышления. Одной из важных характеристик которого является обобщённое мышление с выделением типичного образа для данного явления.

Наиболее эффективным приёмом в организации обобщения в географическом образовании является моделирование. Этот методический приём используется для работы с обучающимися разных возрастных групп. Мы впервые в методической литературе предлагаем для этого методического приёма термин «Обучающее моделирование». Надеемся, что он будет использоваться методистами в их публикациях.

Моделирование всегда включает такие психологические действия, как: построение абстрактной конструкции, умозаключение по аналогии, обоснование научных гипотез [5; 6; 7].

Моделирование является способом опосредованного познания с использованием объектов-заместителей. Модель представляет собой оригинальное средство изучения объективной действительности.

В географической науке модели выполняют следующие функции:

- 1) изучение тех объектов и явлений, которые иными способами изучить невозможно;
- 2) сбор и систематизация необходимой информации;

3) выявление и объяснение процесса развития изучаемого явления.

При моделировании исследователь всегда абстрагируется от ненужных в данном конкретном случае деталей.

Моделирование в географии исследует:

1. Территориальную организацию природы и общества;
2. Структуру внутрисистемных связей;
3. Динамику развития территориальных систем;
4. Наиболее существенных свойств территориальных природных и хозяйственных систем;
5. Силу антропогенного воздействия на природные системы [8];
6. Типологию территориальных систем;
7. Динамику геосистем;
8. Прогнозирование развития геосистем.

Однако моделирование в географических исследованиях не может полностью изучить поведение реальных объектов.

Отличительные особенности географического моделирования могут быть успешно применены в географическом образовании. Это обусловлено тем, что формирование и развитие функциональной грамотности учеников малоэффективно при использовании традиционных методических приёмов обучения. Хороший результат в этом деле имеет использование деятельностного подхода. Это связано с тем, что функциональную грамотность невозможно сформировать, используя репродуктивные методы обучения.

Ядро функциональной грамотности составляют ключевые компетентности учеников. Одной из них является информационная компетентность. Эта компетентность предполагает умение учеников создавать, применять и преобразовывать знаки и символы, модели и схемы в процессе выполнения учебных и познавательных задач. Применение компетентного подхода в географическом образовании вызывает необходимость использования метода моделирования или обучающего моделирования на уроках, как средства достижения образовательных задач.

Преимущество обучающего моделирования среди других методов обучения учителями воспринимается в том, что с помощью моделирования более эффективно можно осуществить деятельностный подход в обучении, провести обобщение и развить основные ключевые компетентности, необходимые для формирования функциональной грамотности учеников.

Поэтому обучающее моделирование становится одним из актуальных методических приёмов в обучении географии. Новые программы МОН РК по школьной географии дают возможность применять моделирование на уроках географии с 6-го класса и в более старших классах средней школы. Например, при изучении литосферы хорошие результаты даёт моделирование с использованием пластилина и папье-маше.

В подростковом возрасте в развитии географического мышления большое значение имеет формирование географических образов. Это обусловлено тем, что у детей в 11-13 лет лучше развито образное мышление по сравнению с абстрактным мышлением. Поэтому на уроках географии более эффективным является использование трёхмерных моделей или макетов, которые способствуют формированию географических образов [9].

Использование обучающего моделирования в географическом образовании способствует проведению обобщения изученного материала, помогает выделить основную мысль изучаемой темы. Итогом обобщения могут быть информационные модели разного вида: в виде тезисов, аннотации, резюме,

выводов, в форме таблицы, картосхемы, диаграммы, графика и логической графической схемы.

В целях повышения активности познавательного интереса, в географическом образовании широко применяют деятельностный подход. В процессе обучения деятельностный подход реализуется во время проведения практических работ, во время которых ученики получают навыки проведения измерений, вычислений и анализа полученных результатов [10].

Выводы любой практической работы ученики должны представить в виде вербального отчёта, карты или схемы. Все эти действия сконцентрированы в процессе обучающего моделирования. Использование на уроках географии моделирования в учебных целях способствует формированию и развитию у школьников таких актуальных качеств личности, как: ассоциативное мышление, комплексное мышление и географическое мышление. Это сближает использование моделирования в учебных целях с процессом научного познания, формирует у школьников функциональную грамотность, их готовность к самостоятельному решению возникающих перед ними задач.

Выполняя моделирование, ученики легче осваивают новые географические понятия и закономерности.

Применение обучающего моделирования эффективно для: мотивации учебной деятельности, во время изучения и обобщения нового материала.

Использование моделирования в учебном процессе облегчает ученикам самостоятельное выполнение заданий творческого характера.

Таким образом, использование обучающего моделирования способствует изучению темы более быстрыми темпами. Это обеспечивает динамичность в изучении нового материала, что снижает утомляемость учащихся, позволяет повысить познавательную активность учащихся [11].

Иногда учителя географии, используя метод проблемного изложения учебного материала, в качестве иллюстрации обобщённого теоретического знания применяют модели. Но сами ученики в процессе моделирования не участвуют.

Поэтому актуальным является вовлечение самих школьников в построении модели в качестве средства изучения разнообразных географических объектов и явлений.

Использование обучающего моделирования способствует повышению познавательного интереса к предмету. Применение моделей в качестве наглядных средств обучения, позволяет доступно объяснить ученикам причины и механизм действия географических процессов.

Моделирование, как методический приём, можно с большой пользой применять в развитии географического мышления, так как очень эффективно способствует формированию у учащихся образов географических явлений.

На уроках географии применяют следующие виды обучающего моделирования.

Предметное трёхмерное моделирование используют для изучения действия водной эрозии. Для этого из глины делают уменьшенную копию холма, которую поливают водой из лейки для комнатных растений и рассматривают образование оврагов.

Графическое моделирование включает схемы, чертежи, графики, учебные рисунки. Это моделирование используют для обобщения и иллюстрирования изученных материалов.

Модель показывает количественные соотношения компонентов географических объектов и явлений, существующих в действительности.

В процессе моделирования выделяют три элемента: 1) исследователь; 2) географический объект исследования, существующий реально; 3) модель, как инструмент исследования, используемый изучающим субъектом изучаемого объекта.

Познавательное значение модели обусловлено тем, что модель отражает типичные черты определённой группы географических объектов.

В методике преподавания географии обучающее моделирование используется в следующих целях:

- выявление и объяснение механизма развития конкретного явления;
- обобщение изученного материала и понимание географических закономерностей и законов.

В процессе обучения экономической географии часто применяют математико-географическое моделирование. Этот метод хорошо воспринимается учениками старших классов, у которых уже сформировалось абстрактное мышление и которые способны осуществлять формализацию географических представлений на основе построения логико-математических конструкций, отражающих количественные отношения реальных географических процессов.

В этих случаях учителя географии обычно практикуют использование частично формализованных моделей, формализация информации при этом производится с помощью графических и картографических средств.

Наиболее известной и часто применяемой в географическом образовании частично формализованной моделью является модель И. фон Тюнена, которую обычно называют «Изолированное государство...» - это начало названия книги И.Тюнена, которая была опубликована в 1826 году, и в которой он впервые в науке показал свою модель и принципы её построения.

И.Тюнен был юнкером, то есть, немецким помещиком, которому досталось по наследству имение Теллов вблизи города Ростока, который находится в земле Мекленбург. И.Тюнен сам управлял своим имением и вёл бухгалтерские книги. Используя этот материал, И.Тюнен своими расчётами доказал, что специализация сельского хозяйства зависит от экономико-географического положения сельскохозяйственного предприятия.

В обновлённом географическом образовании республики Казахстан изучению модели И. Тюнена уделяется значительное внимание. Наиболее эффективно суть способа построения этой модели и примеры её практического использования ученики могут усвоить в процессе выполнения практических и самостоятельных работ. Это составит крепкую часть ядра функциональной грамотности учеников. Поэтому учителя должны быть готовы к организации этой работы учеников.

По-нашему мнению, моделирование с использованием методики И.Тюнена можно использовать в преподавании таких курсов специальности 5В011600- «География», как: «Методы географических исследований», «География мирового хозяйства», «Экономическая география Казахстана», «Технологические и экономические основы производства». В своей преподавательской деятельности один из авторов этой статьи использует модель И.Тюнена с 1981 года после окончания аспирантуры МГУ им. М.В. Ломоносова. Именно профессора МГУ А.Н. Ракитников и Ю.Г. Саушкин добились в 1976 году к 150-летию опубликования И.Тюненом своего «Изолированного государства...» реабилитации этой работы в Советском Союзе. В 1983 году мы со своим студентом Газизовым Абатом впервые в СССР построили модель И.Тюнена. В качестве исходного материала были использованы статистические показатели Уральской (ныне Западно-Казахстанской) области. За эту работу Газизов А. на Всесоюзной научной конференции получил диплом первой

степени, чем вызвал большое удивление у студентов из ведущих университетов СССР, особенно из республик Прибалтики [12; 13; 14; 15].

При этом необходимо отметить один момент, обусловленный тем, что в условиях плановой экономики цены на все товары, в том числе и на продовольственные, устанавливались планово. Поэтому для своих расчётов мы использовали данные о годовой потребности в продуктах питания населения отдельных возрастных групп и различных профессий, которые были рекомендованы Институтом питания.

С той поры прошло 35 лет. За это время многое изменилось. Была образована республика Казахстан, в которой развивается рыночная экономика, в школах внедряется обновлённое географическое образование. Поэтому появляются и новые возможности в использовании модели И.Тюнена не только в экономике, но и в географическом образовании школ и вузов республики Казахстан.

Мы уже отметили, что моделирование, как методический приём, наиболее эффективно можно использовать в школьном образовании в процессе проведения практических и самостоятельных работ. Поэтому будущие учителя должны освоить этот приём как бы «изнутри», в процессе выполнения ими своих практических и самостоятельных работ во время обучения в университете.. Это поможет им, через получение личного опыта, приобрести навыки формирования у школьников таких ключевых компетентностей, которые составляют ядро функциональной грамотности, как: компетентность самоорганизации, информационная и коммуникативная компетентности.

Изучая дисциплину «Методы географических исследований», модель И.Тюнена можно использовать для того, чтобы показать студентам классические принципы моделирования в географической науке.

В процессе преподавания дисциплины «География мирового хозяйства» очень эффективным для обобщения раздела по географии сельского хозяйства мира является использование современной макромоделю И.Тюнена. Это помогает студентам лучше понять значение экономико-географического положения в размещении и специализации сельскохозяйственного производства по странам и материкам.

В процессе преподавания дисциплины «Экономическая география Казахстана» основное внимание уделяется краеведческому принципу обучения. Это актуально в условиях обновлённого географического образования, слабой стороной которого является комплексная экономико-географическая характеристика территории. Использование на практических занятиях процесса построения модели И.Тюнена в нашей методической обработке способствует формированию у студентов понимания взаимосвязи между характеристикой населения этой территории и специализацией сельскохозяйственного производства, между земледелием и животноводством, между территориальной организацией хозяйственного комплекса изучаемой территории и размещением, особенностями территориальной дифференциации сельскохозяйственного использования земель.

Очень эффективным методическим приёмом во время проведения практических и самостоятельных работ в процессе обучения дисциплине «Технологические и экономические основы производства» является проведение вычислений на основе статистического материала разнообразных территорий республики и мира. Участие в этих расчётах развивает у студентов информационную и коммуникативную компетентности, помогает им понять технологию сельскохозяйственного производства.

Первое действие в процессе построения модели И.Тюнена заключается в том, что студенты выписывают для использования в своих расчётах показатели нормы потребления в кг продуктов питания на 1 человека в год [1].

Таблица 1 – Рациональные среднедушевые нормы потребления продуктов питания [1]

№	Группы продуктов	Килограмм/год
	Хлебопродукты в пересчете на муку, мука, крупы, бобовые (общее количество)	109
1.	Мука пшеничная высшего сорта и 1 сорта	9
2.	Хлеб ржаной	25
3.	Хлеб ржано-пшеничный	42
4.	Хлеб пшеничный (хлеб и сдобные булочки из муки пшеничной высшего сорта и 1 сорта)	28
5.	Макаронные изделия	2,4
6.	Крупа гречневая	7,4
7.	Крупа рисовая	8,4
8.	Крупа манная	4,3
9.	Крупа овсяная	4,3
10.	Крупа пшенная	4,3
11.	Крупа перловая	3,0
12.	Бобовые (бобы, горох, фасоль красная и белая, чечевица, нут, соя, маш, люпин)	2,4
13.	Картофель	100
	Овощи и бахчевые (общее количество)	149
14.	Капуста (белокочанная, краснокочанная, брюссельская, пекинская, савойская цветная, брокколи, кольраби)	24
15.	Морковь	23
16.	Лук репчатый	16
17.	Огурцы	14
18.	Томаты	11
19.	Свекла	14
20.	Перец сладкий	8
21.	Зелень (петрушка, лук зеленый, укроп, салат листовой, кинза, шпинат, латук, сельдерей, щавель)	5
22.	Лук репчатый	3
23.	Овощи (баклажаны, кабачок, патиссоны, пастернак, цукини, редис, редька, репа, чеснок, горошек зеленый, включая консервированные и соленые)	10
24.	Тыква	7
25.	Арбуз (август-октябрь)	7
26.	Дыня (август-октябрь)	7
	Фрукты и ягоды (общее количество)	132
27.	Яблоки	50
28.	Слива, груша, абрикосы, персики, хурма, гранат	15
29.	Плоды суб- и тропические (апельсины, бананы, киви, мандарины, клементины, ананасы, авокадо, гуава, манго, маракуйя, папайя, грейпфрут)	28
30.	Лимон	3
31.	Сухофрукты	2

32.	Ягоды (виноград, вишня, черешня, смородина, малина, черника, клубника, земляника, ежевика, крыжовник, клюква, брусника, шиповник, облепиха)	8
33.	Сок плодово-ягодный	18
	Мясо и мясопродукты (общее количество)	78,4
34.	Баранина	10
35.	Говядина	20
36.	Конина	15,5
37.	Свинина	5,5
38.	Субпродукты (печень, сердце, почки, легкие, мозги)	1,2
39.	Мясо птицы	16
40.	Колбасные изделия	11
	Рыба и рыбопродукты (общее количество)	14
41.	Рыба свежая и свежемороженая	11
42.	Рыбные консервы	1,5
43.	Морепродукты, в том числе и морская капуста	1,8
44.	Яйца куриные, штук/год	265
	Молоко и молочные продукты (общее количество)	301
45.	Молоко коровье	45
46.	Молоко кобылье, верблюжье, козье	10
47.	Кумыс, шубат	20
48.	Кисломолочные жидкие продукты из коровьего молока	46
49.	Сметана	6
50.	Творог полужирный	10,1
51.	Сыр сычужный	5
52.	Масло коровье (жира животного 75 %)	4,7
53.	Масло растительное	12
	Сахар и кондитерские изделия (общее количество)	33
54.	Сахар	17
55.	Кондитерские изделия	10
56.	Мед пчелиный	6
57.	Чай	1,1
58.	Кофе натуральный	0,35
59.	Какао порошок	0,35
60.	Дрожжи	0,16
61.	Лавровый лист	0,04
62.	Перец молотый	0,04
63.	Уксус	0,16
64.	Соль пищевая йодированная	1,5

После этого студенты используют коэффициенты пересчета, применяемые для группы продуктов, например в муку: хлеб пшеничный (1,4), хлеб ржано-пшеничный (1,5); хлеб ржаной (1,6), сухари (0,65) и макаронные изделия (0,98).

Вторым шагом в построении модели является изучение вопроса продовольственной безопасности конкретной территории, имеющей конкретный возрастно-половой состав и профессиональную структуру трудоспособного населения является изучение минимальных рациональных норм питания [2].

Таблица 2 – Минимальные рациональные нормы потребления основных продуктов питания для различных социальных групп населения Республики Казахстан (кг/год) [2]

Продукты питания	Все население	в том числе					
		Дети 0-13 лет	подростки 14-17 лет		трудоспособное население > 18 лет		пенсионеры и пожилые люди
			юноши	девочки	муж.	жен.	
Мука пшеничная обогащенная 1 сорт	13	6.5	17.2	13.2	16.6	13.2	12.7
Хлеб из муки пшеничной обогащенной 1 сорта	70.7	39.6	91.7	70.2	88.6	70.2	69.3
Хлеб ржано-пшеничный	31.0	17.4	35.8	27.4	40.1	32.3	25.1
Хлеб ржаной	4.8	2.5	7.4	5.7	5.8	4.6	5.5
Макаронные изделия	4.4	3.5	5.4	4.2	5.2	4.1	4.0

Основная задача в построении модели состоит в том, чтобы количество продуктов следует привести к площади сельскохозяйственных угодий, используя которые можно произвести необходимое количество продуктов [3].

Таблица 3 – Площади сельскохозяйственных угодий необходимые для обеспечения населения ЗКО хлебом [3]

Административные территориальные единицы	Численность населения на 1 декабря 2017 г.	Минимальные рациональные нормы потребления основных продуктов питания для различных социальных групп населения Республики Казахстан (литров/год) Все население	Кол-во продукта, которого требуется, чтобы покрыть потребность в хлебе (кг/год)	Выход муки 78% из 1000 кг пшеницы (кг)	Сколько требуется пшеницы для обеспечения хлебом населения (кг)	Средняя урожайность кг с 1 гектара	Сколько нужно гектаров для обеспечения населения хлебом
ЗКО	646 387	28	18098 836	780	23203635,9	840	27623, 3761
Акжайыкский район	41 059	28	11496 52	780	1473912,821	840	1754,6 5812

Бокейординский район	15 395	28	431060	780	552641,0256	840	657,905983
Бурлинский район	55 780	28	1561840	780	2002358,974	840	2383,76068
Жангалинский район	23 829	28	667212	780	855400	840	1018,33333
Джаныбекский район	16 263	28	455364	780	583800	840	695
Зеленовский район	57 150	28	1600200	780	2051538,462	840	2442,30769
Казталовский район	29 186	28	817208	780	1047702,564	840	1247,26496
Каратюбинский район	15 596	28	436688	780	559856,4103	840	666,495726
Сырымский район	19 110	28	535080	780	686000	840	816,666667
Таскалинский район	16 801	28	470428	780	603112,8205	840	717,991453
Теректинский район	37 776	28	1057728	780	1356061,538	840	1614,35897
Чингирлауский район	14 849	28	415772	780	533041,0256	840	634,57265
город Уральск	303 593	28	8500604	780	10898210,26	840	12974,0598

Проведённое нами во время педагогической практики на базе кафедры географии ЗКГУ им. М.Утемисова исследование показало, что использование обучающего моделирования в качестве методического приёма в географическом образовании повышает эффективность обучения студентов основным географическим дисциплинам, развивает у них ключевые профессиональные и специальные компетентности, которые составляют ядро функциональной грамотности географов.

Литература:

1. Амельченко В.И., Амельченко Л.Б. Активизация познавательной деятельности школьников при обучении предметам естественно-географического цикла // Вестник ЗКГУ. – 2003. – №1. – С. 194-200.
2. Амельченко В.И., Амельченко Л.Б. Формирование педагогической компетенции будущих специалистов как необходимое условие повышения качества образования // Инновационные технологии обучения и интерактивные методы в высших учебных заведениях: материалы респ. научно-практ. конференции. – Уралск, 2006. – С. 137-139.
3. Амельченко В.И. Сельскохозяйственное районирование западных территорий Республики Казахстан // Творческое наследие В.И. Чаславского и современность: сборник статей научно-практ. конф. – Смоленск: Универсум, 2004. – С. 40.
4. Амельченко В.И. Преподавание теории и методологии общественной географии в условиях перестройки высшей школы // Теоретическое наследие Б.Н. Семевского и современная социально-экономическая география: Материалы всероссийской научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения Б.Н. Семевского. – Смоленск: Универсум, 2007. – С. 8-13.
5. Мельникова-Поддубная М.А. Метод ситуационного моделирования как ресурс системно-деятельностного подхода в обучении географии // Вестник МГПУ. Серия «Естественные науки». – 2013. – № 2 (12). – С. 102-108.
6. Солодухина Н.Н. Применение моделирования в обучении географии в условиях реализации ФГОС основного общего образования // Вестник МГПУ. Серия «Естественные науки». – 2016. – № 4 (24). – С. 100-107.
7. Амельченко В.И. Влияние территориальной дифференциации сельского хозяйства на развитие розничной торговли в Западно-Казахстанской области // Организация территории: статистика, динамика, управление: материалы VII Всероссийской научно-практ. конф. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2010. – С. 16-20.
8. Амельченко В.И., Экономико-географическое моделирование территориальной организации сельскохозяйственного производства // Социально-экономическое развитие региона: опыт, проблемы и инновации. – Вып. 1. – Смоленск: Смоленская гор. Типография, 2010. – С. 215-221.
9. Возрастная психология. Детство, отрочество, юность: хрестоматия: учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений // Под ред. ред. В.С. Мухина, А.А. Хвостов. – 5-е изд., испр. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 624 с.
10. Ананьев Б.Г. Психология чувственного познания. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960 – 35 с.
11. Мамирова К.Н., Тилекова Ж.Т. Моделирование в географии // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – № 5-2. – С. 169-170.
12. Чорли Дж., Хаггет П. Модели в географии. – М.: Прогресс, 1971. – 382 с.
13. Тюнен И.Г. Изолированное государство / Под ред. А.А. Рыбников. – М.: Экономич. жизнь, 1926. – 326 с.
14. Хазанова Л.Э. Математическое моделирование в экономике: учеб. пособие. – М.: БЕК, 1998. – 132 с.
15. Бешенков С.А. Моделирование и формализация: метод. пособие. – М.: Лаб. Базовых Знаний, 2002. – 333 с.
16. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700015955/links> Дата обращения: 09.01.2019г.

Амельченко В.И., Баданова С.А.
ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛ РЕТІНДЕ
МОДЕЛЬДЕУДІ ҚОЛДАНУ

Географиялық білім берудің тиімділігін арттыру үшін модельдеуді қолдану тәжірибесі қарастырылуда. Мектепте география сабақтарында модельдеуді пайдаланудың алуан түрлі тәсілдеріне айрықша көңіл бөлінеді. И.Тюнен моделін қолдану мысалында модельдеу мүмкіндігі тек мектепте ғана емес, сонымен қатар өздерінің жеке тәжірибелерінде осы әдістемелік тәсілді «ішінен» оқитын, болашақ география пәні мұғалімдерін оқытуда да көрсетілген.

Тірек сөздер: географиялық білім, үйретуші модельдеу, И.Тюнен моделі.

Amelchenko V.I., Badanova S. A.
USING MODELING AS METHODOICAL TECHNIQUE IN GEOGRAPHICAL
EDUCATION

It is considered an experience of using modeling to improve effectiveness of education. Primary focus is on various techniques of using the modeling at lessons in Geography at school. Using a model of J.Thünen the possibilities of modeling are shown not only at school but in education of future Geography teachers who study this methodical technique as if inside on own experience.

Key words: geographical education, learning modeling, model of J.Thünen.

ӘОЖ 371.3:53

Медешова А.Б. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: medeshovaa@mail.ru

Абекенова Д.Б. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: Yelzhan-dinara@mail.ru

ФИЗИКАДАҒЫ САПАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУДА
ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Мақалада физиканың мектеп курсына кездесетін сапалық есептерді шығару үшін проблемалық оқыту әдісін қолдану мәселелері қаралады. Проблемалық оқыту әдісіндегі жағдаят, таңдандыру, қарама-қайшылық, болжау, талдау, сәйкессіздік, анықталмағанды жүйелеу сияқты үрдістер туралы проблемалық оқыту әдісі арқылы сапалық есепті шешу оқушының зерттеу нәтижесі болып табылады. Проблемалық есептерді шығарудың бірнеше тәсілдері қамтылады. Проблемалық жағдайлар әр түрлі сыныпқа арналған есептер бойынша сұрыпталады. Проблемалық оқытуға сәйкес келетін сапалық есептерді таңдағанда оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау, саралау қабілеттерін дамытатын қырлары ескеріледі. Сапалық есептерді шығару жолдары көрсетіледі. Бұл өз кезегінде пән мұғалімдеріне физикалық есептерді шешуге үйрету үшін әдістемелік көмегін тигізеді.

Тірек сөздер: физика, сапалық есептер, проблемалық оқыту әдісі, графиктік тәсіл, эксперименттік тәсіл, проблемалық жағдай.

Мектептегі физика пәнін оқытудың негізгі міндеттеріне оқушыларға тек физикалық білімдер беріп қана қоймай, олардың логикалық ойлауын дамыту, іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыру, оқушылардың дамуын жоғарғы

деңгейге көтеру, өзіндік оқуға, білім алуға үйрету жатады. Мұнда қызығушылықтың пайда болуы – табысты оқытудың қуатты факторы болып табылады.

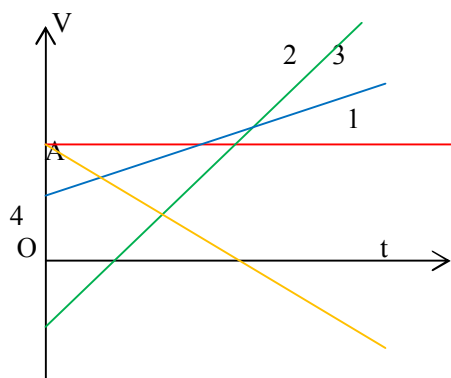
Физикадағы сапалық есептер оқушылардың теориялық білімдерін тереңдетіп, оларды бекітеді. Сонымен қатар олар білімді тексеру құралы болып табылады. Сапалық есептерді мұғалімнің шебер қолдана білуі оқушылардың физикаға қызығушылығын арттырады және сабақ барысында материалды белсенді түрде игеруді қамтамасыз етеді. Сапалық есептерді шешу құбылыстың физикалық маңызын талап етеді. Сондықтан сапалық есептерді оқушының дұрыс шығаруы өтілген материалды олардың түсінгендігін көрсетеді. Сапалық есептерді шешу сабақтың сапасын жақсартудың, оқытудағы абстрактылықты болдырмаудың құралы ретінде қолданылады. Мектеп оқушыларында физикалық ұғымдардың қалыптасуына көмектеседі, логикалық ойлауды, тапқырлықты, творчестволық қабілетті дамытады, теориялық білімдерді табиғаттағы, тұрмыстағы және техникадағы құбылыстарды түсіндіре білуде қолдануды үйретеді. Сапалық есептер оқушылардың техникалық ой-әлемін кеңітіп, практикалық іске даярлайды. Физикадағы сапалық есептерді шешуде, мәселе физикалық құбылыстардың сапалық жағына байланысты қойылады.

Физикалық есептерді айтылу тәсіліне қарай төрт түрге бөлуге болады:

1. мәтіндік;
2. эксперименттік;
3. графиктік;
4. сурет-есеп.

Есеп физикалық заңдылықтарға негізделінетін ой қорыту жолымен, графиктік немесе эксперименттік жолмен шешіледі. Есепті шығаруда математикалық әдістер қолданылмайды. Сапалық есептерді шешудің сауал беру әдісі өзара байланысқан бірнеше сапалық сұрақтар мен оларды шешуден тұрады.

Графиктік тәсілмен шешу шарттары график, сызба, схема, сурет, фотография түрінде берілген сапалық есептерде қолданылады. Есепті бұл тәсілмен шешу – оның шартын талдаудан басталады. Талдау кезінде есеп шартында келтірілген график, сызба, схема, сурет т.б. тұрғызылады немесе қолданылады. Графиктік тәсіл оқушылардың функционалдық ойлауын дамытады. Оларды дәлдік пен ұқыптылыққа үйретеді. Мысалы: Графиктеріне қарап қозғалыс түрлерін анықта (1 сурет).

Сурет 1 – Графикалық тәсіл арқылы есеп шығару [1].

Эксперименттік тәсіл есептің сұрағына шартында берілген немесе шарты бойынша жүргізілген тәжірибеге сүйене отырып жауап беруден тұрады. Мұндай

есептерде, әдетте “не болады?”, “не істеу керек?” деген сұрақтарға жауап беру керек. Тәжірибе дұрыс қойылған жағдайда эксперименттік тәсілмен алынған жауап күмән туғызбайды. Мысалы: «Берілген сұйықтың тығыздығын ареометрдің жәрдемімен анықтаңыз» немесе «Серппені белгілі масштабпен теңдей өлшем бірліктеріне бөліп (градуировка), оның ұзаруы мен оған түсірілген күштің байланыстылығын көрсететін формуланы өрнектеңіз».

Эксперименттік есептерді іріктегенде әр есептің оқу мақсатын анықтаған жөн: бұл есепті шығарғанда қандай білім жетілдіріледі, қандай интеллектуальді шеберліктер және техникалық дағдылар тәрбиеленеді. Физиканы оқытудың негізгі білімдік мақсаты оқушыларды бағдарламада көрсетілген заттардың құрамы, қасиеттері және құрылысы жөніндегі біліммен қаруландыру болғандықтан эксперимент есептері де оқушыларды осы білімді алуға бағыттауы керек. Демек, эксперимент есептерінің ішінде заттарға сапалық анализ жасайтындары болуы керек. Мұндай есептер мектеп практикасында кең таралған. Эксперименттік есептерді шешетін оқушыға қойылатын талаптың бірі, практикалық әрекеттерден бұрын эксперимент есебі теориялық тұрғыдан шешілуі керек [2].

Сапалық есептерді шығарғанда проблемалық оқыту әдісін қолдану өте тиімді болып саналады. Проблеманы шешу үшін өз білімін пайдалану оқушылардың оқуға деген ынтасын туғызады, ал ынтасын туғызу оқытудың негізгі нақты мақсаты болып табылады. Міне осы мәселелер проблемалық оқыту әдісінде үлкен жетістіктермен орындалады. Өйткені жаңа тақырыпты қабылдау оқушының белсенді ізденістері, проблемалы-танымдық есептер жүйесін шешу кезінде жүзеге асады.

Проблемалық оқытудың маңызды мақсаттарының бірі оқушының ерекше ойлау қабілетін қалыптастыру, зерттеу белсенділігін және өзіндік жұмыс істеуін қамтамасыз ету.

Проблемалық жағдай. Проблемалық жағдайды оқушыларды таңдандыру, болжау, дауласу, сәйкессіздік, анықталмағандық, қарама-қайшылық арқылы қоюға болады. Проблемалық жағдай жаңа білімді қабылдау және тапсырманы орындау әдістері мен шарттарын қажет ететін, тапсырманы орындау барысында пайда болатын оқушылардың нақты психикалық жағдайларын анықтайды. Оқу үрдісінде пайда болған проблемалық жағдай оқушының белсенділігін арттыруы, білім алуға қызығушылығын тудыруы керек. Тапсырманы орындау кезінде оқушының өзіндік қанағаттанбауы, қиындықтарға кездесуі, қорыта айтқанда оқушының үлгермеушілік себебін туғызуы мүмкін.

Проблемалық жағдай теориялық дайындығы нашар оқушыға кері әсер етуі мүмкін (егер мұғалім сол мезетте көмек көрсетпесе), ал білімі жақсы, ойлау қабілеті дамыған оқушыны ізденуге жетелейді, жұмыс істегенде өзінің білімі және икемділігін қолдануға мүмкіндік береді.

Проблемалық жағдай іс-әрекет барысында адам күтпеген, белгісіз нәрсеге тап болғанын, кездестіргенін т.б. білдіреді. Пайда болған жағдайды адам шешуге тырысады. Ойлау үрдісі осы проблемалық жағдайды талдаудан басталады. Сапалық есепті шешу кезінде алдын-ала белгілі және белгісіздерді ажыратып бөледі. Талдаудың нәтижесінде сапалық есепті шешу қажет болады, яғни бұл жағдайда біз проблемалық оқыту әдісін қолдана аламыз [3; 4].

Проблемалық жағдай оқушылардың күнделікті өмірден алған, көріп білген факторлардың ғылыми білімдерімен сәйкес келмеген жағдайда пайда болады. Оқушының алдына қойылған мәселені шешуі қойылған сұраққа байланысты. Оқушының көңілін аудару, түсінуге деген қызығушылығын арттыру болып табылады. Мысалы: 10 сыныпта “Тоғы бар өткізгіштің магнит өрісінде қозғалуы” деген тақырыпты өтердің алдында оларға мынандай сұрақ қойылса: “Электр

қозғалтқыштарының халық шаруашылығы мен күнделікті тұрмыста қолдануы жайында не білесіңдер?” Бұл сұрақтарға оқушылардан жауап алуға болады. Енді “Электр қозғалтқыштарының құрылысы мен жұмыс істеу принциптерін білесіңдер ме және ол қандай құбылысқа негізделген?” деген сұрақтар қойсақ, онда оқушылардың ешқайсысы да жауап бере алмайды. Электр қозғалтқышының құрылысы мен жұмыс істеу принциптерін эксперименттік тәжірибені нақты көңіл аударып қызыға отырып, ары қарай тыңдайды.

Физика сабағында сапалық есептерді шешу кезінде жиі кездесетін проблемалық жағдайларды қарастырайық. Проблемалық жағдайдың осы алты түріне төмендегі кестеде қысқаша тоқталып өтеміз.

Кесте 1 – Физика курсындағы проблемалық жағдайлар [3; 5; 6]

Проблемалық жағдай	Түсінік беру	Мысал тақырыбы	Мысал және мысалдың шешуі
<i>Таңдандыру</i>	Құбылыстар мен фактілерді келтіре отырып, күнделікті көріп жүргеннен өзгеше проблемалы мәселені жағдай туғызу арқылы оқушыны таңдандыру.	8 сынып «Жылу құбылыстары».	Қандай сумен алауды тез өшіруге болады: ыстық сумен бе, әлде суық сумен бе?
		7 сынып «Жылу. Жұмыс. Ішкі энергия».	Теңіздегі су қатты дауылдан соң жылы болады. Неліктен? <i>Шешуі:</i> Судың жылынуы судың бір қабатының келесі қабатқа үйкелісіндегі толқынның механикалық энергиясы есебінен.
			Суы бар жұқа стақанішіндегі қасық неге үлкейеді? <i>Шешуі:</i> Ауа-су ортасындағы шекарада жарық жартылай шағылып, жартылай сынады.
<i>Қарама-қайшылық</i>	Физикалық теорияны және негізгі тәжірибелерді оқытуда қолданылады. Физиканың дамуында қарама-қайшылық жағдайы қайталанып отырады.	9 сынып «Қисық сызықты қозғалыс».	Неліктен ұшақ бұрылғанда бұрылу жағына, ал кеме қарама-қарсы жаққа қарай қисаяды? <i>Шешуі:</i> Ұшақ руль көмегімен бұрылып, соның есебінен қажетті центрге тартқыш үдеу алады. Кеме өз инерциясымен руль әсерінен қарама-қарсы жаққа ауытқиды.
<i>Болжау</i>	Оқушыға әртүрлі	10 сынып «Электро	Электр тогының айналасында магнит

	болжамдар келтіре отырып, оларды өздігінен ізденуге үйрету.	магниттік құбылыстар».	өрісі болатынын, ал керісінше магнит өрісін электр тогына айналдыруға болады ма?
		7 сынып «Жұмыс және Энергия».	Адам қай кезде энергияны көп шығындайды – велосипед тепкенде ме, әлде жаяу жүргенде ме? <i>Шешуі:</i> Қозғалыс жылдамдығы өте үлкен болмаған жағдайды велосипед тепкенде шығындалған барлық энергия қосындысы жаяу жүргенде шығындалған энергиядан неғұрлым аз.
Дауласу және таласу	Оқушыларға қандай да бір идеяның дұрыс емес екенін дәлелдеуді ұсыну.	8 сынып «Жылу машиналары».	Мәңгі қозғалтқыштың жобаларының дұрыс есемтігін дәлелдеу? <i>Шешуі:</i> Егер жүйе жылу мөлшерін алмаса, яғни $Q=0$ болса, онда $A=-\Delta U$. Бұл жұмыстың ішкі энергиясының азаюы есебінен атқарылатынын көрсетеді. Энергия қоры таусылса, онда машина жұмыс істеуін тоқтатады. Демек, энергия жұмсамай, шексіз ұзақ уақыт жұмыс істейтін құрал жасап шығару мүмкін емес.
		7 сынып «Заттың агрегаттық күйлері».	Қандай колба сыртқы жоғарғы қысымға төзімді – домалақ немесе түбі жазық? <i>Шешуі:</i> Жоғары қысымға дөңгелек колба төзімді, оның қабырғалары сығылуға, ал жазық түп иілуге бейім.
Сәйкессіздік	Оқушылардың күнделікті өмірден алған көріп білген	7 сынып «Денелердің еркін түсуі».	Денелердің еркін түсуін бірдей екенін түсіндір? <i>Шешуі:</i> Денелердің массасына байланысты

	факторлардың ғылыми тұрғыдан түсіндіруге сәйкес келмеуі.		емес. (тек бастықта ғана орындалатыны).
Анықталмағандық	Оқушыларға тапсырма бергенде толық бір ғана шешуі емес бірнеше шешімдері болатынын, орындау кезінде қосымша шамаларды өздері табатындай тапсырмалар ұсыну.	11 сынып «Механикалық толқындар мен тербелістер».	Тәжірибелі жүргізушілер автомашина дөңгелегіндегі ауа қысымын дөңгелекті металл затпен ұрғанда шығаратын дыбысқа қарай айыра алады. Баллон ішіндегі ауаға қалай байланысты? <i>Шешуі:</i> Баллондағы ауа қысымы неғұрлым үлкен болса, дыбысы соғұрлым жоғары болады.
		7 сынып «Қысым» тарауы.	Кей кездерде су жүйесінің қранынан су аппақ сүт сияқты болып ағады. Бұл немен түсіндіріледі? <i>Шешуі:</i> Судағы қысым неғұрлым жоғары, ал температура төмен болса соғұрлым ауа көп ериді. Су қраннан сыртқа аққанда, еріген ауа ұсақ көпіршіктер түрінде бөлінеді де – су ақшыл түске енеді.

Проблемалық оқыту әдісі арқылы сапалық есепті шешуге 7-сыныпта жылдамдық тақырыбын өткен кезде мынадай мысалдар келтіруге болады “Қасқырдың жылдамдығы 15м/с болса онда ол жылдамдығы 72 км/сағ сайғақты қуып жете ала ма?”. Жоқ, өйткені сайғақтың жылдамдығы 72 км/сағ – 20 м/с-қа тең, ал қасқырдың жылдамдығы –15м/с. Бұл жағдайда мұғалім көмекке келуі керек, яғни барлығын Халықаралық Бірліктер жүйесіне келтіру керек екендігін ескертеді. Міне осы үрдісте олардың өзіндік оқу іс-әрекеті, білім алуы қалыптасады. Көптеген оқушылар есеп шығарғанда көп зейін аудармайды да, басқа жаңа есепті кездестіргенде де сасқалақтап қалай шығаратынын білмей, есептің шешуін әркім өз түсінігінше айтуы мүмкін, бірақ мұны мұғалім түсіндіріп кетуі керек.

Сапалық есептердің физикалық құбылыстар мен заңдылықтарды оқып үйренуде маңызы өте зор. Мысалы, тербелісті оқып үйренгенде: 1. Алтыбақанға бір адам емес, екі адам отырса тербеліс периоды өзгере ме? 2. Серіппедегі дененің массасын екі есе арттырсақ, оның тербеліс периоды қалай өзгереді? 3. Егер де дене бекітілген серіппені қатандығы бұрынғыдан екі есе артық серіппемен ауыстырсақ, дененің тербеліс периоды қалай өзгереді? - деген

сапалық есептерді шығару арқылы тербеліс периодын анықтауға берілген формулаларды оқушылардың естерінде қалдырып, бекітуге болады. Әрі олар оның практикада күнделікті өмірде қолданылуымен танысады [7; 8; 9].

Сапалық есептердің білімді тексеретін сұрақтардан айырмашылығы бар. Бұл сұрақтардың мақсаты – оқушылардың білімдерін тексергенде сұраққа оқулықта бар дайын жауаптармен жауап беріледі, оқушылар оларды тек есіне түсіру керек. Сапалық есепте сұраққа жауап беру үшін оқушы физикадан алған білімдерін және есептің мазмұнын талдай отырып жауап береді. Сапалық есептерді шығару кезінде есептеулердің болмауы оқушылардың назарын физикалық мәніне аударуға мүмкіндік береді.

Қойылған сұрақтарға жауаптарды негіздеу қажеттігі оқушыларды пайымдауға, физикалық заңдардың мәнін тереңірек ұғынуға үйретеді [10].

Мұны мысалдармен қарастырайық:

№708. (7 сынып). Жанып жатқан керосинді неге су шашып сөндіруге болмайды?

Шешуі: Денелердің жүзу шарты бойынша егер дененің тығыздығы сұйықтың тығыздығынан аз болса, онда дене бетіне қалқып шығады. Керосиннің тығыздығы аз болғандықтан су бетіне қалқып шығып жана береді. Бұл сұрақтың жауабын денелердің жүзу шартын синтездеу және есептің берілген мазмұнын талдау арқылы беріледі.

№345. (7 сынып). Мектеп тақтасында бор неге із қалдырады?

Шешуі: Борды тақтаға басқанда, көп үйкелес күшін туғызады. Осы күш бордың түйіршіктерін бөліп алады, яғни із қалдырады.

№112. Сынаптың буы денсаулыққа зиянды. Оны ауызы ашық ыдыста сақтауға тыйым салынады? Жауабы: Себебі, сынапты аузы ашық ыдыста сақтаса, оның молекулалары ауа молекулалармен араласып адам денсаулығына зиян келтіреді. Екі заттың арасында диффузия құбылысы жүреді.

№113. Аузы ашық ыдысты ортасына дейін газбен толтыруға бола ма?

Жауабы: болмайды, себебі газ өзі тұрған ыдыстың көлемін түгел толтырады, ыдыстың немесе бөлменің жартысында ауа бар деп айтуға болмайды.

№125. Сымды үзу үшін әжептәуір күш салу керек. Дегенмен, сымды жалында қатты қыздырсақ, онда сым оңай үзіледі. Неге?

Жауабы: Сым қатты зат. Қатты заттардың молекулалары тығыз орналасады. Қыздырған кезде молекулалардың ара қашықтығы ұлғаяды да, тартылыс күші азаяды.

№713. Ауада салмаққа түзету еңгізбеу үшін кірді қандай заттан істеу керек? Жауабы: Өлшенетін заттың материялынан істеу керек.

№533. Иіндік таразымен экватордан полюстерге өткенде ауырлық күші өзгеретініне неге көз жеткізуге болмайды?

Жауабы: Рычаг екі күштің әсерінен теңдестірілген, ал олардың біреуінің өзгеруі екіншісінің өзгеруімен бір кезде өтеді.

№597. Құрғақ отын жанғанда неге сатұр-сытыр етеді?

Жауабы: Қызған ауаның көлемі ұлғайып, отын қабығы арасындағы талшықтарды қақыратып, бұзып жарады.

Жоғарыда қарастырылған мәселелерді ескере отырып, қарапайым сапалық есепті шешуде мынадай жобаны ұсынамыз:

- Есептің шартымен танысу (мәтін, сызба, аспап және т.б.);
- Есеп шартын ұғыну (берілгенін талдау, қосымша берілгенін кіргізу, есептің сұрағын түсіну);
- Есептің шешу жоспарын құру (физикалық заңды табу және тұжырымдау, есеппен байланыстыру);
- Есептің шешу жоспарын жүзеге асыру;

– Жауабын тексеру.

Күрделі сапалық есептерді де осы жолдармен шешуге болады, бірақ есептің шартымен танысқанда басты сұраққа, шешудің соңғы мақсатына көңіл аударады. Есепті шешудің жоспарын құрғанда аналитикалық тәсілде есептің мазмұны сұрақтан бастап шарттың берілуіне дейін жіктеледі. Жоспарды жүзеге асырғанда синтетикалық тәсілмен сәйкес заңдардың тұжырымдамасынан бастап есептің сұрағынан жауабына дейін жетеді. Жауабын жалпы физикалық принциптермен салыстыра отырып тексеруге болады.

Сапалық есептерді жаңа материалды өтерде проблемалық жағдайлар туғызуда, жаңа материалды бекітуде, өткен материалды қайталағанда қолдануға болады.

Әдебиеттер:

1. Тульчинский М.Е. Сборник качественных задач по физике. – М.: Просвещение, 1965. – 67 с.
2. Тульчинский М.Е. Сборник качественных задач по физике. – М.: Просвещение, 1972. – 240 с.
3. Малафеев А.Н. Проблемное обучение по физике. – М.: Просвещение, 1980. – 127 с.
4. Проблемы учения и развития / Под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1978. – 154 с.
5. Medeshova A., Amanturlina G., Sumyanova E. Development of Training Skills in Students as the Precondition for Educational Competencies // *International Journal of Environmental and Science Education*. – 2016. – Volume 11. – Issue 17. – P. 9649–9656.
6. Medeshova A.B. The taxonomy of bloom and the organization of student learning activities. – http://www.pegasjournal.eu/2017_06_03.html. Пайдаланған уақыты: 18.10.2018 ж.
7. Физика. – <https://bilimland.kz/kk/courses/physics-kk> Пайдаланған уақыты: 18.10.2018 ж.
8. Medeshova A., Bakytzhanova G. Trilingual of preschool education in Kazakhstan // *International Journal of Development Research*. 2017. – Volume 07. – Issue 09. – P. 15379–15384.
9. Ысқақов Б.М., Ағұлықов А.А., Шамбулов Н.Б. Физикадан есеп шығару мысалдары. – Алматы: Рауан, 1987. – 134 б.
10. Физика сабағында сапалық есептерді шығарудың маңызы. – https://ust.kz/word/fizika_sabagynda_sapalyq_esepтерdi_sygarydyng_mangyzy-18417.html Пайдаланған уақыты: 18.10.2018 ж.

Медешова А.Б., Абекенова Д.Б.

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ ПРИ РЕШЕНИИ КАЧЕСТВЕННЫХ ЗАДАЧ В ФИЗИКЕ

В статье рассматриваются вопросы применения методов проблемного обучения для решения качественных задач, встречающихся в школьном курсе физики. Результатом исследования учащихся является решение качественного отчета проблемным методом обучения таких процессов как неожиданность, противоречивость, предсказуемость, анализ, несовместимость, систематизация неопределенности. Рассмотрены несколько способов решения проблемных задач. Проблемные ситуации сортируются по отчетам для разных классов. При выборе качественных расчётов, связанных с проблемным обучением, важно учитывать навыки критического мышления и развития навыков учащихся. Показаны пути

решения качественных задач. Это, в свою очередь, обеспечивает методическую помощь учителям-предметникам, чтобы научиться решать физические задачи.

Ключевые слова: физика, качественные задачи, методы проблемного обучения, графический способ, экспериментальный способ, проблемная ситуация.

Medeshova A.B, Abekenova D.B
APPLYING PROBLEM-BASED LEARNING TECHNIQUES IN
SOLVING QUALITATIVE PROBLEMS IN PHYSICS

The article discusses the use of the problem teaching method for solving high-quality problems encountered in a school course in physics. The result of the study of students is the decision of a qualitative report by a problem method of learning about such processes as unexpectedness, inconsistency, predictability, analysis, incompatibility, systematization of uncertainty. Considered several ways to solve problem tasks. Problem situations are sorted by reports for different classes. When choosing high-quality calculations related to problem-based learning, it is important to consider students' critical thinking and skills development skills. The ways of solving quality problem tasks are shown. This, in turn, provides methodological assistance to subject teachers to learn how to solve physical tasks.

Keywords: physics, qualitative problems, methods of problem-based learning, graphical mode, experimental method, problem situation.

ӘОЖ 378.091.31:004.94

Куанбаева Б.У. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

E-mail: Bayan_Kuanbaeva@mail.ru

Шамбилова Г.К. – химия ғылымдарының докторы, профессор,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

E-mail: shambilova_gulba@mail.ru

Байтұрсынова А.Ж. – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
университетінің магистранты

E-mail: aina.-95@mail.ru

ОПЕРАЦИЯЛЫҚ КҮШЕЙТКІШТЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ
СҰЛБАСЫН ӘДІСТЕМЕЛІК ЖАСАҚТАУ

Аңдатпа. Мақалада күшейткіш қондырғыларында, синусоидалы және импульсті сигнал генераторларында қолданылатын операциялық күшейткіштердің сұлбасын әдістемелік жасақтау талданады. ЖОО-да радиоэлектроника пәнінен зертханалық жұмысты орындауда Electronic Workbench бағдарламасын қолдануға негізделген компьютерлік модельдеу жүйесінің мүмкіндіктері қарастырылады. Радиоэлектроника пәнін оқытуда көрнекі құралдар мен зертханалық жабдықтар жетіспеген жағдайда виртуальды зертханаларды қолданған ыңғайлы. Өйткені, виртуальды зертханалар нақты тәжірибелерді толықтыруға, әдетте демонстрациялауға келмейтін процестерді көрнекілеуде, сонымен қатар қашықтан оқыту мен өз бетімен жұмыстарды жүргізуде мүмкіндігі мол.

Тірек сөздер: *Electronic Workbench, зертханалық жұмыс, радиоэлектроника, операциялық күшейткіштер, электрлік сұлба.*

Бүгінгі күнде компьютерлік техниканың қарқынды дамуына байланысты дербес компьютерлерді виртуалды зертханалар ретінде пайдалануға мүмкіндіктер туды. Қазірде көптеген мамандандырылған компьютерлік модельдеу бағдарламалары жетілдірілуде. Осындай бағдарламалардың бірі – Electronic Workbench бағдарламасы, графикалық интерфейс көмегімен монитор экранында электронды тізбектерді құрастыруға және оларды жан-жақты талдауға сонымен қатар құрал-жабдықтардың кең жиынтығы әртүрлі шамаларды өлшеуге, кіріс әсерлерін орнатуға және графиктерді тұрғызуға мүмкіндіктер береді [1].

Кез-келген радиоэлектрондық құрылғының жетілдірілуі физикалық немесе математикалық модельдеумен қатар жүреді. Физикалық модельдеу үлкен материалдық шығындармен байланысты, өйткені ол макеттер дайындауды және оларды зерттеуде көп еңбектенуді қажет етеді. Көбінесе құрылғылар өте күрделі болғандықтан, мысалы ірі және аса үлкен интегралды сұлбаларды жасау кезінде физикалық модельдеудің мүмкіндіктері бола бермейді. Бұл жағдайда олар компьютерлік техника мен әдістерін қолдана отырып, математикалық модельдеуге жүгінеді. Соған байланысты - Electronic Workbench сұлбатехникалық моделдеу жүйесі электр тізбектерін моделдеу мен талдауға арналған.

Біздің зерттеу жұмысымызда Electronic Workbench бағдарламасын қолданып, ЖОО-на арналған радиоэлектроника пәнінен «Операциялық күшейткіштердің құрылымдық сұлбаларын зерттеу» зертханалық жұмысы моделденеді [2].

Жұмыстың мақсаты:

1. Операциялық күшейткіштегі терістеуші сұлбаның моделін құру;
2. Операциялық күшейткіштегі терістеуші емес сұлбаның моделін құру;
3. Терістеуші емес операциялық күшейткіштегі кернеуді қосындылағыш сұлбасының моделін құру;
4. Операциялық күшейткіште дифференциалды тізбектің моделін құру;
5. Операциялық күшейткіште интегралдау тізбегінің моделін құрастыру;
6. Моделденген тізбектің жұмысын талдау және әрбір тізбектің шығыс сигналының түрі мен параметрлері туралы қорытынды жасау.

Қолданылатын құрал-жабдықтар: Электр сұлбаларын моделдеуші Electronic Workbench 5.12. пакеті.

Теориялық кіріспе. Кері байланыс (КБ) - бұл күшейткіштің кірісіне шығыс сигналының бір бөлігін беру процесі. Күшейткіштерде әрқашан да ішкі паразиттік (зиянды) кері байланыс бар болады, олар күшейткіштердің элементтерінде өтетін физикалық процесстердің идеал болмауының салдарына негізделген. Сыртқы реактивті элементтер - сыйымдылық және индуктивтілік күшейткіштерде паразиттік кері байланыстың пайда болуына ықпал етеді. Сыртқы және ішкі паразиттік кері байланыс күшейткіштің түрлі параметрлерін және жұмыс тәртібінің бұзылуына әкеледі. Алайда, көбінесе арнайы енгізілген кері байланыстың көмегімен күшейткіштің параметрлерін және сипаттамаларын айтарлықтай жақсартуға болады.

Кері байланысты құрылғының құрылымдық сұлбасы $K(\omega) = K(j\omega)$ жиіліктік беру коэффициентімен күшейткіш және $\beta(\omega) = \beta(j\omega)$ беріліс коэффициенті бар кері байланыс тізбегін (тұзақ, сақина) қамтиды. Жалпы алғанда, $K(\omega)$, $\beta(\omega)$ және $U_{\text{кіріс}}$, $U_{\text{шығыс}}$ кернеулері және кері байланыстың $U_{\text{кб}}$ кернеулері – комплексті шамалар, бұл күшейткіште және КБ тізбегінде пайда

болатын ықтимал фазалық жылжуды, реактивті элементтердің бар болуына байланысты ескеруді қажет етеді [3].

КБ күшейткіштері жиіліктік жұмыстық белдеуінде яғни, паразиттік КБ-тың әсері елеусіз және ескерілмейтін жағдайда жұмыс істейді. Бұл жағдайда жиіліктік беріліс коэффициентінің орнына $K(\omega)$ кернеу бойынша күшейту коэффициенті қолданылады. Бұл параметр, КБ тұзақтың $\beta(\omega)$ беріліс коэффициенті сияқты, K және β нақты мәндерімен сипатталады. Сол сияқты күшейткіштің жиіліктік жұмыстық белдеуінде токтар мен кернеулер де нақты сандар болып табылады.

КБ сигналын алу әдісіне байланысты, егер кері байланыс сигналы шығыс кернеуіне пропорционал болса, кернеудегі кері байланыс және кері байланыс сигналының шығу тогына пропорционалды болса, ток бойынша кері байланыс деп, ажыратылады. Ал, егер кері байланыс сигналы шығыс тізбегінің кернеуі мен тогына пропорционал болса, онда аралас кері байланыс деп аталады.

Күшейткіштің кіріс тізбегіне КБ сигналын енгізу әдісіне байланысты, егер күшейтілетін сигнал көзімен КБ тізбегін тізбектей қосса, тізбекті кері байланыс, ал, егер күшейткішке КБ тізбегі параллель жалғанса параллель кері байланыс деп бөлінеді. Сонымен қатар тізбекті де, параллель де кері байланысқа негізделген аралас кері байланыс та қолданылады.

Кері байланыс күшейткішінің күшейту коэффициенті:

$$K_{кб} = U_{шығыс} / U_{кіріс}$$

Күшейткіштің кірісіндегі кернеу келесідей анықталсын:

$$U_0 = U_{кіріс} + U_{кб} \quad (1)$$

(1) формуланың екі бөлігін $U_{шығыс}$ -не бөліп, бұл өрнекті енгізілген коэффициенттер бойынша жазамыз:

$$\frac{1}{K} = \frac{1}{K_{кб}} + \beta \quad (2)$$

(2) өрнек көмегімен КБ күшейткіштің күшейту коэффициентін табамыз

$$K_{кб} = \frac{K}{1 - K\beta} \quad (3)$$

$K\beta = U_{кб} / U_0$ параметрі кері байланыс факторын анықтайды, немесе кері байланыстың ажыратылған сақинасының күшейту коэффициенті.

(3) формуладан $0 < K\beta < 1$ мәндерінде КБ күшейткішінің күшейту коэффициенті күшейткіштің өзіндік K күшейту коэффициентінен үлкен болады. Бұл оң кері байланысқа (ОКБ) сәйкес келеді, яғни кері байланыстың кернеуі $U_{кб}$ күшейткіштің кірісіне $U_{кіріс}$ фазасында (бірдей фазада) түседі, нәтижесінде $U_0 = U_{кіріс} + U_{кб}$. $K\beta = 1$ мәні күшейткіштің өздігінен қозу шартын сипаттайды, кіріс сигналы жиілігінен тәуелсіз кең ауқымды жиілікті электр тербелістерінің автогенераторына түрлендіріледі.

Ал, егер КБ кернеуі сигнал көзінің ЭҚК-мен қарама-қарсы фазада болса, (1) формула $U_0 = U_{кіріс} - U_{кб}$ жазылады. Бұл жағдайда

$$K_{кб} = \frac{K}{1 - K\beta} \quad (4) \text{ болады, сонда күшейткіштің күшейту коэффициенті КБ}$$

енгізгенде $1 + K\beta$ есе азаяды. Мұндай күшейткіштегі кері байланыс теріс кері байланыс (ТКБ) деп аталады.

Арнайы енгізілген теріс кері байланыс (ТКБ) күшейткіштің кіріс кедергісіне айтарлықтай әсер етеді $R_{кіріс} = U_0 / I_{кіріс}$. Кернеу бойынша тізбекті теріс кері байланыстың $U_{кіріс} = U_0 + U_{кб}$ болғандағы күшейткіштің параметрлерін талдаймыз. Осы теңдеудің мүшелерін $I_{кіріс}$ бөлу арқылы ТКБ күшейткішінің кіріс кедергісін анықтаймыз:

$$R_{кіріс,кб} = \frac{U_{кіріс}}{I_{кіріс}} = \frac{U_0}{I_{кіріс}} + \frac{U_{кб}}{I_{кіріс}} = R_{кіріс} \left(1 + \frac{U_{кб}}{U_0} \right) = R_{кіріс} (1 + K\beta) \quad (5)$$

Осыған ұқсас, шығыс кедергісін көрсетуге болады:

$$R_{шығыс,кб} = \frac{\Delta U_{кіріс,кб}}{\Delta I_{кіріс,кб}} = \frac{R_{кіріс}}{(1+K\beta)} \quad (6)$$

(5) және (6) формулалардан кернеу бойынша тізбекті теріс кері байланыс күшейткішінде каскадтың кіріс кедергісі $1 + K\beta$ есе артады және сонша есе оның шығу кедергісі азаяды.

Операциялық күшейткіштер. Күшейту коэффициенті жоғары ($10^6 - 10^7$), кіріс кедергісі жоғары (жүздеген МОм), шығыс кедергісі аз (бірлік Ом), жоғары сапалы сызықтық кернеу күшейткіші операциялық күшейткіш (ОК) деп аталады. ОК-ң кіріс каскады ретінде дифференциалды күшейткіш, ал шығыс каскады ретінде эмитерлік қайталағыш қолданылады.

Дифференциалды күшейткіш сияқты, шығысқа қатысты, ОК-ң бір кірісі терістеуші емес U_{Te} , ал екіншісі U_T терістеуші. ОК-ң коректендіру екі бірдей қарсы полярлы $+U_n, -U_n$ көздермен қамтамасыз етіледі. Мұндай коректендіруде кіріс және шығыс сигналдары екі полярлы болуы мүмкін, ал нөлдік кіріс сигналдарына нөлдік шығу сигналы сәйкес келеді. ОК-ң шығыс сигналы дифференциалды кіріс сигналының $U_0 = U_{Te} - U_T$ айырмасына пропорционалды.

ОК-тің меншікті K_0 кернеу бойынша күшейту коэффициенті шығыс кернеуінің дифференциалды кіріс кернеуіне қатынасына тең:

$$K_0 = U_{шығыс} / U_0 \quad (7)$$

ОК үшін беріліс сипаттамалары өте маңызды. Егер күшейтілетін сигнал терістеуші емес (инвертирленбеген) кіріске берілсе және терістеуші кіріс жерлестірілсе, онда шығыс кернеуінің белгісі кіріс кернеуінің белгісімен сәйкес келеді. Терістеуші кіріс пен терістеуші емес жерлестіруге сигнал берілгенде шығыс кернеуінің белгісі кіріс белгісіне қарсы болады. Беріліс сипаттамаларының сызықты бөліктерінің көлбеу бұрышы кернеу бойынша K_0 күшейту коэффициентіне пропорционал болады. Беріліс сипаттамаларының көлденең бөліктері ОК-ң соңғы транзисторларының қанығу режиміне сәйкес келеді, сондықтан шығыс кернеуі

$$\pm U_{шығыс} = U_m^{\pm} \approx \pm U_{\phi} \quad (8)$$

Интегралды күшейту техникасы теориясында операциялық күшейткіштердегі сұлбаларды талдауды және есептеуді жеңілдету мақсатында «идеал» ОК ұғымы енгізіледі, олар үшін келесі жорамалдар жасалады: күшейту коэффициенті $K_0 = \infty$ шексіз үлкен және кіріс кедергісі $R_{кіріс} = \infty$, нөлдік шығу кедергісі $R_{кіріс, 0} = 0$.

Осы жорамалдардан ОК-тің екі негізгі қасиеті (талдау ережелері) шығады:

1. Дифференциалдық кіріс сигналы нөлге тең

$$U_0 = \frac{U_{шығыс}}{K_0} = \frac{U_{шығыс}}{\infty} = 0 \quad (9)$$

2. ОК кірістері кіріс сигналының көздерінен ток пайдаланбайды

$$I_0 = \frac{U_{кіріс}}{R_0} = \frac{U_{кіріс}}{\infty} = 0 \quad (10)$$

Жоғарыда келтірілген идеал ОК ұғымы оның терістеуші және терістеуші емес кірістерінің «виртуалды» (айқын) тұйықталу принципіне сәйкес келеді. Виртуалды тұйықталған кезде физикалық (қалыпты) жағдайдағыдай, қосылған қысқыштар аралығындағы кернеу нөлге тең. Сонымен қатар физикалық тұйықталудан айырмашылығы, іс жүзінде виртуалды тұйық қысқыштар аралығында ток жүрмейді. Яғни, қысқыштардың виртуалды тұйықталуы ток үшін электр тізбегін үзгенмен бірдей.

ОК-ң кірісіне берілген күшейтілген сигнал шарттарынан және оған сыртқы элементтердің қосылуына байланысты, екі фундаменталды - терістеу және

терістеуші емес қосу сұлбасын алуға болады. Шын мәнінде ОК –ті пайдаланатын кез - келген сұлба шешімі осы қосылуларға негізделген.

Дифференциалдаушы құрылғы. 9-суретте көрсетілген токты дифференциалдаушы құрылғы сұлбасы үшін $i_c = i_0 + i_R$, $i_0 = 0$ болғандықтан, $i_c = i_R$ тең болады. Конденсатор және резистор арқылы ағатын токты, $i_c = CdU_{kipic}/dt$ және $i_R = -U_{шығыс}/R$ жазып алып, шығыс кернеуі үшін өрнек аламыз.

$$U_{шығыс} = -RC \frac{dU_{kipic}}{dt} = -\tau_a \frac{dU_{kipic}}{dt} \quad (11)$$

Мұндағы $\tau_a = RC$ тізбектің уақыт тұрақтысы.

Осылайша сұлба кіріс сигналын дифференциалдайды. Дифференциалдаушы құрылғы интегралдық импульстік құрылғыларда кеңінен қолданылады.

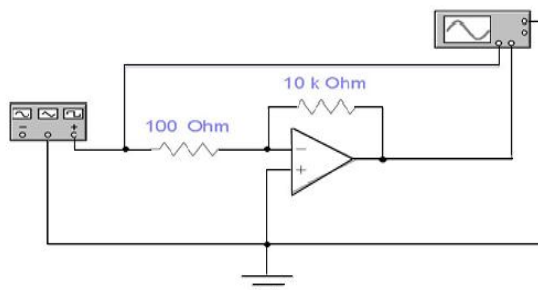
Интегралдаушы құрылғы (интегратор). 12-ші суреттегі сұлба бойынша ток $i_0 = 0$ болғандықтан, $i_R = U_{kipic}/R$ және $i_c = CdU_{шығыс}/dt$ табамыз. Осы токтарды теңестіріп және интегралдап келесі өрнекті аламыз:

$$U_{шығыс} = -\frac{1}{RC} \int_0^t U_{kipic} dt = -\frac{1}{\tau_a} \int_0^t U_{kipic} dt \quad (12)$$

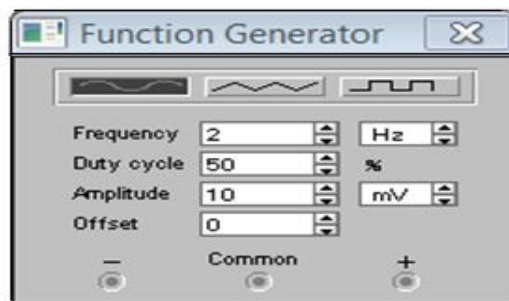
яғни ОК –гі берілген құрылғы кіріс сигналын интегралдайды.

Жұмыстың істелуі:

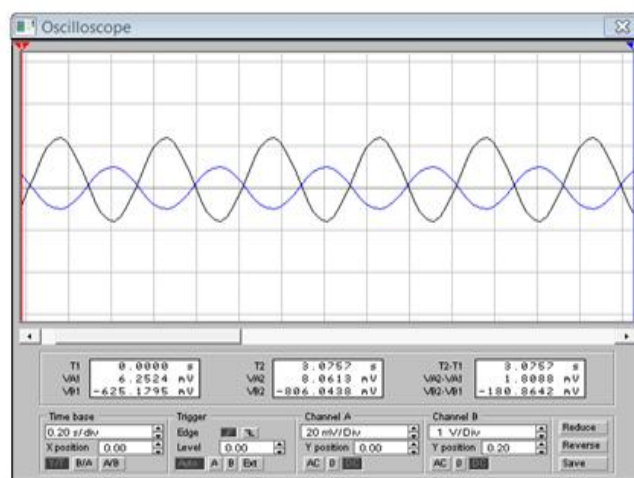
Операциялық күшейткіштегі терістеуші сұлбасы. Electronic Workbench бағдарламасында операциялық күшейткіштегі терістеуші сұлбасының моделін тұрғызамыз (1-ші сурет). Сұлбаның күшейту коэффициенті 100 тең болатындай резисторлар берілген. Генерацияланатын кіріс сигналының параметрлері 2-ші суретте көрсетілген. 3-ші суретте тізбекке қосылған виртуалды осциллографтар бойынша алынған кіріс және шығыс сигналдарының графиктері берілген. Көрініп тұрғандай, кіріс сигналының амплитудасы 10 мВ (генератордан да дәл сондай амплитудамен сигнал беріледі) болып табылады және операциялық күшейткіштің шығыс сигналының амплитудасы 1В тең.

Сурет 1 – Операциялық күшейткіштегі терістеуші сұлбасы

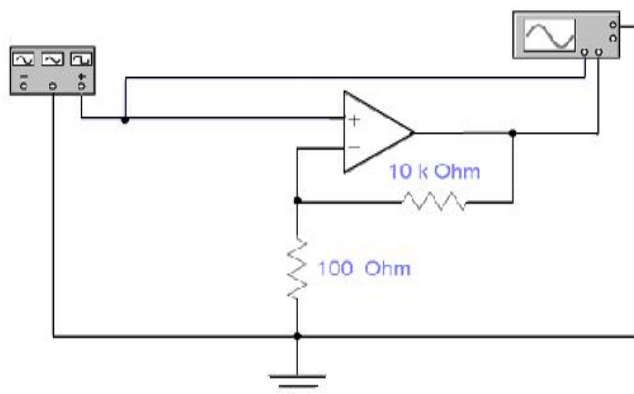
Сурет 2 – 1-ші суретте берілген сұлба бойынша генератор сигналының параметрлері

Сурет 3 – Операциялық күшейткіштегі терістеуші сұлбасының кіріс және шығыс сигналдарының графиктері

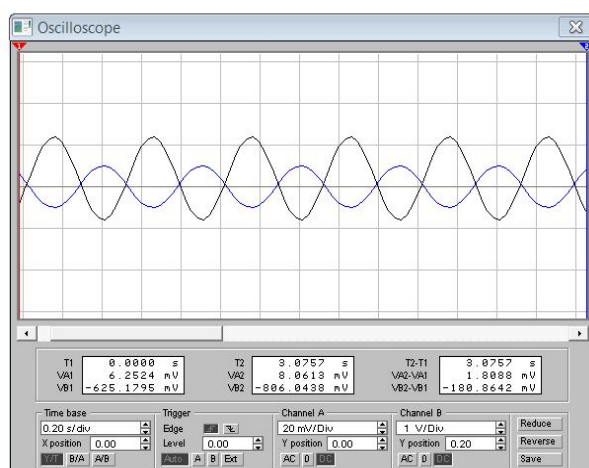
Операциялық күшейткіштегі терістеуші сұлба қарастырылғандықтан, ОК-тің шығысындағы сигналдың фазасы кірісіндегі фазадан $\pi / 2$ -ге өзгеше болады.

Операциялық күшейткіштегі терістеуші емес сұлба. Сұлбаның барлық параметрлері (4-ші сурет) терістеуші сұлба жағдайындағыдай сақталады. 5-ші суретте тізбекке қосылған виртуалды осциллографтар бойынша алынған кіріс және шығыс сигналдарының графиктері берілген.

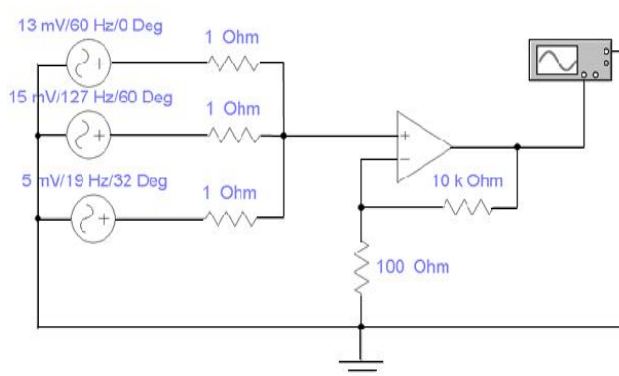
Сурет 4 – Операциялық күшейткіштегі терістеуші емес сұлбасы

Көрініп тұрғандай, кіріс сигналының амплитудасы 10 мВ (генератордан да дәл сондай амплитудамен сигнал беріледі), операциялық күшейткіштің шығыс сигналының амплитудасы 1В тең. Кіріс және шығыс сигналдарының фазалары сәйкес келеді.

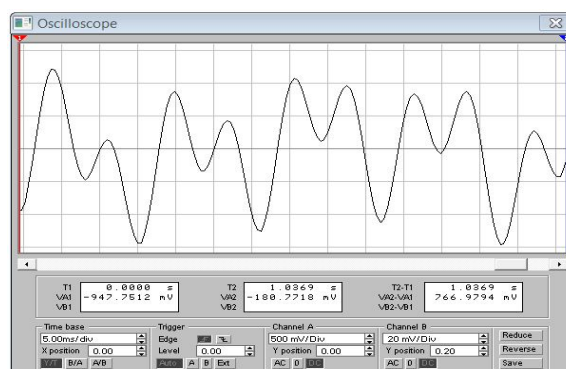

Сурет 5 – Операциялық күшейткіштегі терістеуші емес сұлбасының кіріс және шығыс сигналдарының графиктері

ОК-гі терістеуші емес күшейткішінің кернеу қосындылағышы. Әр түрлі шығыс сипаттамалары бар үш кернеулер көзін береміз (сурет 6). Оларды ОК-гі терістеуші емес күшейткіш сұлбасына қосамыз. Қосындылағыштағы сигналдың шығыс кернеуі 7-ші суретте көрсетілген.

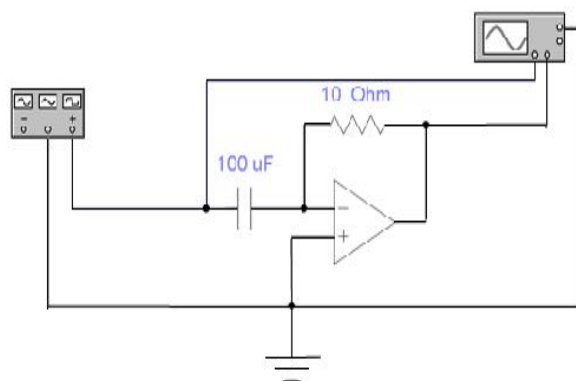

Сурет 6 – ОК-гі қосындылағыштың сұлбасы

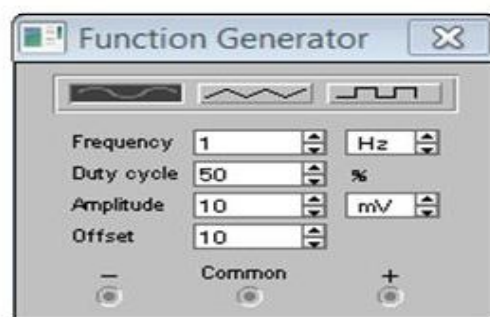

Сурет 7 – Операциялық күшейткіштегі қосындылағыштың шығыс сигналының графикі

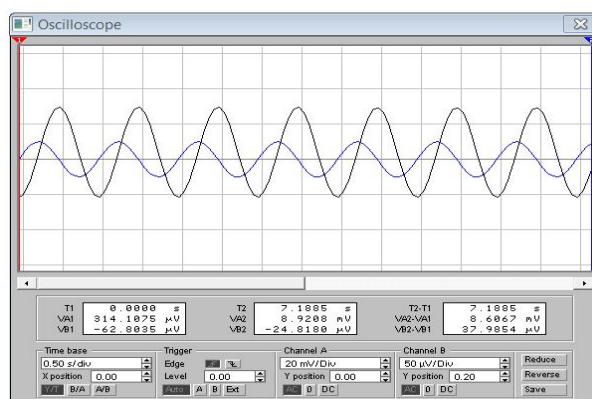
Операциялық күшейткіштегі дифференциялдаушы құрылғы. Операциялық күшейткіштегі дифференциялдаушы сұлбаның моделін құрастырамыз (8-ші сурет). Генерацияланған кіріс сигналының параметрлері 9-шы суретте берілген. Кіріс сигналы ретінде гармоникалық сигнал береміз. Кіріс және шығыс сигналдарының графиктері 10-шы суретте берілген.

Сурет 8 – Операциялық күшейткіштегі дифференциялдаушы тізбек

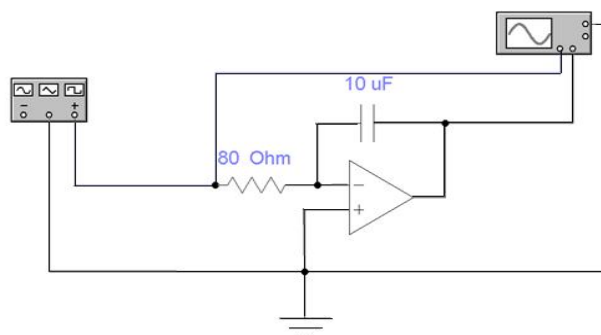

Сурет 9 – 8-ші суретте берілген сұлба бойынша генератор сигналының параметрлері

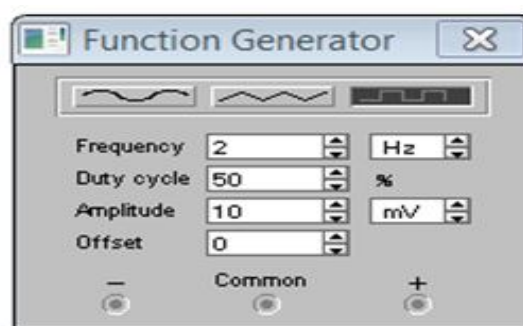

Сурет 10 – Операциялық күшейткіштегі дифференциялдаушы сұлбаның кіріс және шығыс сигналдарының графиктері

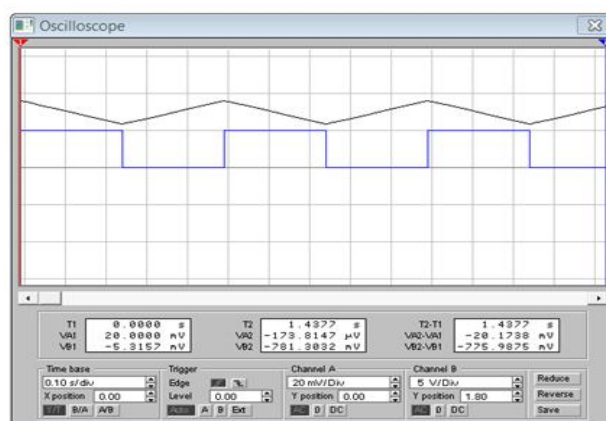
Операциялық күшейткіштегі интегралдық тізбек. Electronic Workbench бағдарламасында операциялық күшейткіштегі интегралдық тізбектің моделін тұрғызамыз (11-ші сурет). Кіріс сигналының параметрлері 12-ші суретте берілген. Кіріс сигналы ретінде тікбұрышты импульстар береміз. Кіріс және шығыс сигналдарының графиктері 13-ші суретте берілген.

Сурет 11 – Операциялық күшейткіштегі интегралдық тізбек

Сурет 12 – 11-ші суретте берілген сұлба бойынша генератор сигналының параметрлері

Сурет 13 – Операциялық күшейткіштегі интегралды сұлбаның кіріс және шығыс сигналдарының графиктері

Қорытындылар:

1. Операциялық күшейткіштегі терістеуші сұлбаның моделі жасалды. Күшейткіштің күшейту коэффициенті - 100-ге тең деп, берілді. Тізбектің кірісіне берілген гармоникалық амплитуда - 10 мВ, ал шығысында 1 В гармоника алынды, яғни сигнал амплитудасы 100 есеге өскен. ОК-ң кіріс және шығыс сигналының фазасы $\pi / 2$ ерекшеленеді.

2. ОК-гі терістеуші емес күшейткішінің моделі жасалды. Күшейткіштің күшейту коэффициенті - 100-ге тең. Тізбектің кірісіне берілген гармоникалық амплитуда - 10 мВ, ал шығысында 1 В гармоника алынды, яғни сигнал амплитудасы 100 есеге өскен. ОК-ң кіріс және шығыс сигналының фазасы бірдей.

3. ОК-гі терістеуші емес күшейткішінің қосындылағышының моделі тұрғызылды. Тізбек кірісіне үш түрлі кернеу беріліп, шығысында күрделі қосынды сигнал шығарылды.

4. Операциялық күшейткіштегі дифференциалдаушы сұлба моделі жасақталды. Тізбектің кірісіне гармоникалық сигнал беріліп, шығысында амплитудасы өзгерген дәл сол гармоника алынды, Кіріс және шығыс сигналдарының фазалары $\pi / 2$ мәнімен ерекшеленеді.

5. Операциялық күшейткіште интегралды сұлбаның моделі жасалды. Сұлбаның кірісіне 20 мВ амплитудасы бар тікбұрышты импульстар берілді және шығысында амплитудасы - 4 В үшбұрышты сигнал алынды, яғни тізбектің күшейту коэффициенті 200 - ге тең. Кіріс сигналы күшейткіштің инверсиялық кірісіне түсетіндіктен, кіріс тікбұрышты импульстің көтерілген фронтына шығыс сигналының үшбұрышты бөлігінің құламалы бөлігі сәйкес келеді.

Бақылау сұрақтары:

1. Неліктен ОК-р деп аталады, олардың қызметі, қасиеттері қандай?

2. Теріс кері байланыстың қасиеттері қандай?

3. Қосындылағыш, интегралдаушы, дифференциалдаушы операцияларын жүргізу үшін күшейткіштерді қандай тәсілдермен құрастырады?

Осылайша, жоғары оқу орнында радиоэлектроника пәнін оқытуда зертханалық жұмыстарды орындағанда, практикалық есептерді шешкенде, Electronic Workbench бағдарламасын пайдалананып, теориялық материалды жеткілікті меңгертуге және аталған бағдарламаны қолдану дағдыларын қалыптастыруға, тақырыпты зерттеуде студенттердің қызығушылықтарын арттыруға, ынталандыруға болады.

Мұндай виртуалды зертханалар жоғары дидактикалық әлеуетке ие және оқу үрдісінде сондай-ақ студенттердің ғылыми-практикалық қызметінде тиімді пайдаланылуға болады. Виртуалды зертханалық жұмыстарды кәдуілгі экспериментпен үйлестіру физикалық білімді барынша терең игеруге және осы білімнің практикалық маңыздылығын оң бағалауға ықпал етеді.

Әдебиеттер:

1. Карлацук В.И. Электронная лаборатория на IBM PC. Программа Electronic Workbench и ее применение. – М.: Салон-Р., 2004. – 512 с.

2. Нефедов В.И., Сигов А.С. Основы радиоэлектроники и связи. – М.: Высшая школа, 2009. – 510 с.

3. Миловзоров О.В., Панков И.Г. Основы электроники. 5-е изд. перераб и доп. – М.: Юрайт, 2016. – 407 с.

Куанбаева Б.У., Шамбилова Г.К., Байтурсынова А.Ж.
МЕТОДИЧЕСКАЯ РАЗРАБОТКА СТРУКТУРНЫХ СХЕМ
ОПЕРАЦИОННЫХ УСИЛИТЕЛЕЙ

В статье представлена методическая разработка схем операционных усилителей, используемых в усилителях, синусоидальных и импульсных генераторах сигналов. Приведены возможности системы компьютерного моделирования на основе использования программы Electronic Workbench в лаборатории радиоэлектроники в вузе.

Показано, что в процессе преподавания радиоэлектроники при отсутствии наглядных пособий и лабораторного оборудования, удобно использовать виртуальные лаборатории, которые позволяют демонстрировать процессы, не подлежащие показу в реальности, а также использование их при дистанционном обучении и самообучении.

Ключевые слова: Electronic Workbench, лабораторная работа, радиоэлектроника, операционные усилители, электрическая схема.

Kuanbaeva B.U., Shambilova G.K., Baytursynova A.Zh.
METHODICAL PAPER OF STRUCTURAL CIRCUITS OF OPERATIONAL
AMPLIFIERS

The article presents the methodical paper of circuits of operational amplifiers used in amplifiers, sinusoidal and pulse signal generators. The possibilities of a computer simulation system based on the use of the Electronic Workbench program in the radio electronics laboratory at the university are given.

It is shown that in the process of teaching radio electronics without visual aids and laboratory equipment, it would be convenient to use virtual laboratories to demonstrate processes that cannot be shown in reality. By the way, the virtual laboratories can use for distance learning and self-study successfully.

Keywords: Electronic Workbench, laboratory work, radioelectronics, operational amplifiers, electrical circuit.

УДК 316.37; 159.922

Нурғалиев К.А. – кандидат психологических наук,
доцент ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: NourgK@rambler.ru

Рысова А.А. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: adema94_94@mail.ru

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЯХ СОВРЕМЕННЫХ
КАЗАХСТАНЦЕВ

Аннотация. *Статья посвящена результатам исследования представлений о семейных ценностях казахстанцев разных возрастов. Результаты исследования показывают, что уровень осмысления семейных ценностей зависит от гендерных и возрастных показателей. Анализ показал, что, несмотря на трансформацию патриархальной семьи, у респондентов сохранились и традиционные семейные ценности, и выработанные ранее стереотипы брачного поведения.*

Ключевые слова: семья, семейные ценности, семейный патриархат, инновационно-прагматичный подход, прокреативное поведение, трансформация семейных ценностей.

Понятие ценностей – тот фундамент, на котором зиждется модель семейных отношений, модель выстраивания определенной линии поведения членов семьи. По мнению Н.Г. Храмовой, семейные ценности – положительные и отрицательные показатели значимости объектов, относящихся к основанной на единой совместной деятельности общности людей, связанных узами супружества – родительства – родства, в связи с вовлеченностью этих объектов в сферу человеческой жизнедеятельности, человеческими интересами, потребностями, социальными отношениями [1, с. 45]. Е.С. Калмыкова считает, что семейные ценности представляют собой установки супругов по поводу того, для чего существует семья, что она должна им приносить [2].

Несмотря на то, что семья остается универсальной ценностью, а отцовство/материнство по-прежнему находится на вершине жизненных приоритетов большинства людей, отношение людей к семье и родительству меняется: «Идет поиск наиболее удобного времени рождения детей, увеличивается число неполных семей, стремительно растет доля детей, рожденных вне зарегистрированного брака, появляется все больше детей, которые как бы принадлежат сразу нескольким семьям, потому что развод родителей и их вступление в новые браки уже не считается катастрофой, и дети сохраняют связь с обоими родителями. Перестает быть экзотикой отделение биологического родительства от социального и размывается или трансформируется само понятие родительства» [3].

Все это новое многообразие требует постоянного наблюдения и изучения.

С целью изучения современного представления о семейных ценностях нами было проведено опрос, в котором исследовались разные возрастные группы: преподаватели и студенты 1 и 2 курса Западно-Казахстанского государственного университета имени М.Утемисова (г. Уральск). Выборку составили 78 человек, из них юноши и девушки – 62 человека, взрослые – 16 человек. Большинство участвовавших в опросе респондентов составляли казахи, что отражает национальный состав студентов и преподавателей данного вуза.

Формулировка утверждений и разбивка их по факторам нами были заимствованы из материалов обследования «Родители и дети, мужчины и женщины в семье и обществе», проведенного в 2007 г. и проведенного по этим материалам анализа, выполненного Д.О. Поповой [4].

Таблица 1 – Средние значения факторов, отражающих семейные ценности, для респондентов разного возраста и пола

Факторы:	Итоговая шкала оценок					
	Девушк и	Юнош и	В целом по выборк е	Женщин ы	Мужчи ны	В целом по выборк е
Брак – это устаревший вид отношений	2,5	4,7	3,2	2,7	5	3,85
Это нормально, когда неженатая пара живет	3,6	3,5	3,55	3,0	0	3,0

вместе, даже если они не планируют пожениться						
Брак – это отношения на всю жизнь, их никогда не следует разрывать	8,5	7,8	8,3	10	10	10
Если пара несчастлива в браке, развод вполне допустим, даже если в семье есть дети	8,0	5,3	6,6	7,0	5,5	6,25
Для полной самореализации у женщины должны быть дети	4,8	5,2	5,0	6,5	7,5	7,0
Для полной самореализации у мужчины должны быть дети	4,56	4,66	4,6	4,4	9,0	6,7
Чтобы ребенок рос счастливым, ему нужен дом, где есть отец и мать	4,43	4,33	4,38	8,0	10	9,0
Женщина вполне может родить ребенка, даже если она не собирается вступать в постоянные отношения с мужчиной	5,0	6,67	5,8	6,7	3,0	4,8
В 18-20 лет дети должны начать жить самостоятельно	7,9	7,7	7,8	6,0	10	8,0
У однополых пар должны быть те же права, что и у разнополых	5	5	5	4,0	0	2
Каждая женщина к 25 годам должна стремиться выйти замуж и родить ребенка	6,6	6,8	6,7	9,0	10	9,5
Бабушки и дедушки должны заботиться о своих внуках, если их родители не могут этого сделать	8,0	8,0	8,0	7,7	7,5	7,6
Родители должны оказывать денежную помощь своим взрослым детям, если у тех возникают финансовые проблемы	8,2	6,8	7,5	7,0	4,0	5,5
Если взрослые дети оказываются в затруднительном положении, родители должны изменить свою жизнь так, чтобы помочь детям	6,6	6,0	6,3	5,2	6,0	5,6

Дети должны брать на себя ответственность за заботу о престарелых родителях, когда те нуждаются в помощи	9,6	9,6	9,6	10	10	10
Дети должны организовать свою работу так, чтобы она не мешала им заботиться о престарелых родителях	8,2	7,8	8,0	6,3	7,5	6,9
Когда родители нуждаются в помощи, дочери должны брать на себя большую ответственность за это, чем сыновья	6,3	4,5	5,4	5,3	4,5	4,9
Дети должны оказывать денежную помощь родителям, когда у родителей возникают финансовые проблемы	9,7	8,5	9,1	9,3	10	9,65
Дети должны жить вместе с престарелыми родителями, когда те уже не могут сами ухаживать за собой	9,0	8,0	8,5	9,6	10	9,8
Для пары лучше, когда мужчина старше женщины	9	6,5	7,75	7,7	7,0	7,65
Если женщина зарабатывает больше своего партнера, это плохо сказывается на их отношениях	5,2	4,6	4,9	3,0	8,0	5,5
Женщины должны иметь право сами распоряжаться деньгами, которые они заработали, а не спрашивать разрешения партнера	6,0	3,2	4,6	7,0	3,5	5,25
В заботах о доме, о семье можно так же реализовать себя, как и на работе	5,4	8,3	6,9	8,0	7,5	7,8
Для ребенка дошкольного возраста обычно плохо, если его мать работает	4,6	3,9	4,25	4,6	5,0	4,8
Для детей обычно плохо, если их отцы сосредоточены на своей работе	6,2	5,0	5,6	4,0	5,0	4,5
В случае развода для ребенка лучше остаться с матерью, чем с отцом	7,2	4,8	6,0	7,0	7,5	7,25

Первый фактор образуется пятью утверждениями: «брак – это отношения на всю жизнь, их никогда не следует разрывать», «для полной самореализации у женщины должны быть дети», «для полной самореализации у мужчины должны быть дети», «чтобы ребенок рос счастливым, ему нужен дом, где есть отец и мать», «каждая женщина к 25 годам должна стремиться выйти замуж и родить ребенка». Правомерно считать, что согласие с данными утверждениями характеризует приверженность респондентов консервативным представлениям о семье, браке и воспитании детей. Данные опроса подтвердили именно такое отношение старшего поколения к приведенным выше утверждениям. Результаты испытуемых девушек имеют полную согласованность с результатами испытуемых юношей и показывают, что многие из них выступают за разрушение традиционных ценностей в сфере брака и семьи, гораздо реже являются сторонниками консервативного подхода к браку и семье, чем представители старшего поколения. Налицо – различные стратегии прокреативного поведения (отношение к деторождению).

Таблица 2 – Консервативный подход к семье и браку

Утверждения	Оценки					
	Девушки	Юнош и	В целом по выборк е	Женщин ы	Мужчи ны	В целом по выборк е
Брак – это отношения на всю жизнь, их никогда не следует разрывать	8,5	7,8	8,3	10	10	10
Для полной самореализации у женщины должны быть дети	4,8	5,2	5,0	6,5	7,5	7,0
Для полной самореализации у мужчины должны быть дети	4,56	4,66	4,6	4,4	9,0	6,7
Чтобы ребенок рос счастливым, ему нужен дом, где есть отец и мать	4,43	4,33	4,38	8,0	10	9,0
Каждая женщина к 25 годам должна стремиться выйти замуж и родить ребенка	6,6	6,8	6,7	9,0	10	9,5

Семья в Казахстане всегда входила в ранг особых, непреходящих, жизненно важных ценностей. В национальном понимании многодетность – чадолюбие, любовь к детям, желание иметь много детей, потребность заботиться, воспитывать и развивать их – национальная семейная традиция, символ семейственности и семейного счастья. Длительное развитие кризисных явлений в казахстанском обществе советского периода и негативное влияние трудностей периода реформ отразились не только на состоянии института семьи, но и

нарушили самую важную функцию семьи – репродуктивную, т. е. функцию продолжения рода. Следует отметить и влияние современной западной цивилизации, специфической чертой которой является атомизированное общество с индивидуалистически ориентированной культурой. Деформация репродуктивной функции сильно повлияла на детность семьи. Рождение детей все реже воспринимается как неизбежная необходимость или общественный долг, следование традиции, а все чаще является результатом взвешенного решения пары, которая в процессе его принятия учитывает возможное позитивное и негативное влияние данного события на свои взаимоотношения, образ жизни и материальное благополучие. Именно эти идеологические изменения вместе с революцией в области контрацепции считаются движущей силой наблюдаемых нами изменений в демографическом поведении населения. Этот процесс ряд российских ученых называют вторым демографическим переходом [3; 5; 6; 4].

Основными составляющими второго фактора являются следующие утверждения: «дети должны брать на себя ответственность за заботу о престарелых родителях, когда те нуждаются в помощи», «дети должны организовать свою работу так, чтобы она не мешала им заботиться о престарелых родителях», «дети должны оказывать денежную помощь родителям, когда у родителей возникают финансовые проблемы», «дети должны жить вместе с престарелыми родителями, когда те уже не могут сами ухаживать за собой». Этот фактор характеризует приверженность патернализму в семейных отношениях, вектор которого направлен от взрослых детей к родителям.

Таблица 3 – Патернализм: взрослые дети – родителям

Утверждения	Оценки					
	Девушк и	Юнош и	В целом по выборк е	Женщин ы	Мужчи ны	В целом по выборк е
Дети должны брать на себя ответственность за заботу о престарелых родителях, когда те нуждаются в помощи	9,6	9,6	9,6	10	10	10
Дети должны организовать свою работу так, чтобы она не мешала им заботиться о престарелых родителях	8,2	7,8	8,0	6,3	7,5	6,9
Дети должны оказывать денежную помощь родителям, когда у родителей возникают финансовые проблемы	9,7	8,5	9,1	9,3	10	9,65
Дети должны жить вместе с престарелыми родителями, когда те уже не могут сами ухаживать за собой	9,0	8,0	8,5	9,6	10	9,8

Высокие баллы по этому фактору (от 7,8 до 9,6) говорят о том, что глобализационные процессы, затронувшие и современный Казахстан, не привели к полному разложению традиционной семьи, обесцениванию патриархальных семейных ценностей и полному смещению ценностных приоритетов. Причем более высокие баллы по этому фактору у девушек. Согласно казахским традициям, младшие сыновья оставались в отчем доме и должны были заботиться о постаревших родителях. В современном обществе у всех членов семьи разное материальное благополучие, разный социальный уровень, поэтому заботу о родителях берет на себя тот из детей, кто сможет их обеспечить всем необходимым, в том числе и дочери.

Другую направленность имеет вектор третьего фактора, с которым связаны следующие утверждения: «бабушки и дедушки должны заботиться о своих внуках, если их родители не могут этого сделать», «родители должны оказывать денежную помощь своим взрослым детям, если у тех возникают финансовые проблемы», «если взрослые дети оказываются в затруднительном положении, родители должны изменить свою жизнь так, чтобы помочь детям». Этот фактор также характеризует приверженность патернализму в семейных отношениях, вектор которого направлен от родителей к взрослым детям.

Таблица 4 – Патернализм: родители – взрослым детям

Утверждения	Оценки					
	Девушк и	Юнош и	В целом по выборк е	Женщин ы	Мужчи ны	В целом по выборк е
Бабушки и дедушки должны заботиться о своих внуках, если их родители не могут этого сделать	8,0	8,0	8,0	7,7	7,5	7,6
Родители должны оказывать денежную помощь своим взрослым детям, если у тех возникают финансовые проблемы	8,2	6,8	7,5	7,0	4,0	5,5
Если взрослые дети оказываются в затруднительном положении, родители должны изменить свою жизнь так, чтобы помочь детям	6,6	6,0	6,3	5,2	6,0	5,6

Как видим, далеко не все респонденты согласны с тем, что родители обязаны помогать своим взрослым детям и приверженность этому виду патернализма значительно меньше выражена у обследуемых старшего возраста (не более половины из них согласны с утверждением, что родители должны оказывать денежную помощь своим взрослым детям).

По-видимому, здесь отражается тенденция, пришедшая к нам из западного общества с его высокой атомизированностью людей в процессе внедрения рыночных принципов хозяйствования где работает накопительная пенсионная система (т.е. каждый живет на то, что он заработал в своей жизни, и дети мешают накопить на спокойную старость) [7].

Четвертый фактор ассоциируется с четырьмя утверждениями: «это нормально, когда неженатая пара живет вместе, даже если они не планируют пожениться», «если пара несчастлива в браке, развод вполне допустим, даже если в семье есть дети», «женщина вполне может родить ребенка, даже если она не собирается вступать в постоянные отношения с мужчиной», «женщины должны иметь право сами распоряжаться деньгами, которые они заработали, а не спрашивать разрешения партнера». Согласие с данными утверждениями свидетельствует об инновационно-прагматичном подходе респондентов к семье, браку и воспитанию детей. По мнению Д.О. Поповой [4, с. 167], данный фактор может служить своего рода маркером второго демографического перехода. Ван де Каа рассматривал второй демографический переход как результат движения общественного сознания от консерватизма к прогрессивности, при этом прогрессивность им понимается как толерантность и восприимчивость к новым ценностям и моделям поведения, и выделял четыре основных черты этого перехода: 1) переход от «золотого века» брака к его закату, то есть широкое распространение юридически неоформленных форм совместной жизни и альтернативных форм семьи; 2) переход от детоцентристской модели семьи к индивидуалистически ориентированной «зрелой» паре партнеров с одним ребенком; 3) переход от превентивной контрацепции, предназначенной для предотвращения рождений ранних детей, к сознательному планированию рождения каждого ребенка; 4) переход от унифицированной модели к плюралистическим моделям семьи [8, с. 4].

Таблица 5 – Инновационно-прагматический подход к семье и браку

Утверждения	оценки					
	Девушк и	Юнош и	В целом по выборк е	Женщин ы	Мужчи ны	В целом по выборк е
Это нормально, когда неженатая пара живет вместе, даже если они не планируют пожениться	3,6	3,5	3,55	3,0	0	3,0
Если пара несчастлива в браке, развод вполне допустим, даже если в семье есть дети	8,0	5,3	6,6	7,0	5,5	6,25
Женщина вполне может родить ребенка, даже если она не собирается вступать в постоянные отношения с мужчиной	5,0	6,67	5,8	6,7	3,0	4,8
Женщины должны иметь	6,0	3,2	4,6	7,0	3,5	5,25

право сами распоряжаться деньгами, которые они заработали, а не спрашивать разрешения партнера						

Интеграция в мировое сообщество происходит в контексте калькирования западного образа жизни и распространения ценностей индивидуализма. Возможность развода допускают более половины опрошенных, причем женщины в большей степени, чем мужчины (8 против 5,3 баллов – у девушек и 7 против 5,5 баллов у более старших женщин). Ценность брака, хотя и продолжает быть значимой, все же уменьшается его незарегистрированной формой. В условиях либерализации половой морали в молодежной среде стали популярны взгляды о возможности сексуальных отношений с любимым человеком до вступления в брак. Возможность родить ребенка, не вступая в постоянные отношения с мужчиной допускают половина опрошенных девушек и более половины (6,7 баллов) более зрелые женщины, что, возможно, говорит о возросшей степени общественного принятия интимных отношений между людьми, не состоящими в зарегистрированном браке. В то же время большинство опрошенных мужчин более старшего возраста такую стратегию отвергают.

Данные нашего опроса по утверждениям, объединенным в четвертый фактор противоречат общеказахстанской ситуации, охарактеризованной председателем комитета по законодательству и судебно-правовой реформе мажилиса парламента РК Нурланом Абдировым: «В Казахстане в последнее время сокращается количество заключенных браков, тогда как число зафиксированных разводов растет седьмой год подряд. При этом 72 тысячи детей рождены вне брака, у нас более 400 тысяч матерей-одиночек, более 60 тысяч отцов-одиночек. Около миллиона детей воспитываются в неполных семьях, более 31 тысячи – дети-сироты. Понятие «гражданский брак» прочно вошло в обиход и в сознание наших граждан. Но ведь за такой формой брака нет обязательств, нет глубокого стремления родителей вложить в сознание детей традиционные семейные ценности» [9].

Возможно, противоречивые данные нашего опроса по четвертому фактору вызваны тем, что в нем участвовали респонденты с более высоким уровнем образования.

С пятым фактором связаны три утверждения: «в заботах о доме, о семье можно так же реализовать себя, как и на работе», «для ребенка дошкольного возраста обычно плохо, если его мать работает», «для детей обычно плохо, если их отцы сосредоточены на своей работе». В сущности, этот спектр показателей характеризует конфликт семейных и трудовых ролей, который решается в пользу семьи.

Европеизация Казахстана оказала влияние не только на экономику страны, но и на социальные институты: образование, семью и вызвала изменение мотивации к рождению детей – семья с «детоцентристскими» устремлениями сменяется семьей, ориентированной на самореализацию родителей. Возросла трудовая занятость женщин вне дома. Профессиональные интересы стали серьезным конкурентом семейным интересам не только для мужчин, но и для женщин. Изменились и материальные запросы: перед тем, как заводить детей, молодые люди стремятся заработать на собственное жилье, автомобиль, «пожить для себя» и т.д. Как считает А.Г. Вишневский, «именно в структуре демографического поведения, равно как и в структуре и методах социального

контроля над ним, произошел подлинный переворот, который и привел к возникновению и утверждению нового типа рождаемости» [5, с. 99].

Таблица 6 – Конфликт семейных и трудовых ролей: семья важнее работы

Утверждения	Оценки					
	Девушк и	Юнош и	В целом по выборк е	Женщин ы	Мужчи ны	В целом по выборк е
В заботах о доме, о семье можно так же реализовать себя, как и на работе	5,4	8,3	6,9	8,0	7,5	7,8
Для ребенка дошкольного возраста обычно плохо, если его мать работает	4,6	3,9	4,25	4,6	5,0	4,8
Для детей обычно плохо, если их отцы сосредоточены на своей работе	6,2	5,0	5,6	4,0	5,0	4,5

Можно согласиться с мнением З.Арыстамкуловой, которая пишет: «Следует учитывать, что образ жизни городской семьи в современных условиях несовместимы с многодетностью. Происходившие в стране длительные социальные и экономические преобразования и выпавшие на долю казахстанцев трудности, связанные с переустройством общества, повлияли на распространение контроля деторождения. Родители теперь заинтересованы обеспечить детям более высокий уровень жизни, чем когда-то был у них самих. Другим фактором ориентирования семьи на малодетность и даже на бездетность является возрастание ценности личностного самоосуществления женщины, которая старается реализоваться за пределами домашнего круга. Но если успешная, честолюбивая женщина ради карьеры и признания лишает себя счастья материнства, то другой тип современной городской женщины характеризуется вынужденным отказом от рождения желаемых детей из-за экономической нестабильности, неудовлетворительных жилищных условий или трудностей совмещения работы с воспитанием ребенка» [10, с. 23].

В рамках шестого фактора наибольшие удельные веса имеют три следующих утверждения: «брак – это устаревший вид отношений», «в 18-20 лет дети должны начать жить самостоятельно», «у однополых пар должны быть те же права, что и у разнополых». По мнению Д.О. Поповой, согласие с данными утверждениями говорит о том, что респондент поддерживает разрушение традиционных ценностей в отношении семьи, брака и воспитания детей.

Таблица 7 – Разрушение традиционных ценностей семьи и брака

Утверждения	Оценки					
	Девушк и	Юнош и	В целом по выборк е	Женщин ы	Мужчи ны	В целом по выборк е

Брак – это устаревший вид отношений	2,5	4,7	3,2	2,7	5	3,85
В 18-20 лет дети должны начать жить самостоятельно	7,9	7,7	7,8	6,0	10	8,0
У однополых пар должны быть те же права, что и у разнополых	5,0	5,0	5,0	4,0	0	2

Результаты демонстрируют в целом толерантное отношение к однополым бракам: средний балл для молодежи – 5, для женщин старшего возраста – 4. Результаты испытуемых мужского пола рисуют иную картину. Все респонденты выразили отрицательное отношение к утверждению об однополых парах.

Седьмой фактор образован двумя утверждениями: «когда родители нуждаются в помощи, дочери должны брать на себя большую ответственность за это, чем сыновья», «в случае развода для ребенка лучше остаться с матерью, чем с отцом». Данный фактор характеризуют такое гендерное распределение ролей в семье и показывает выраженность установки супруга на активную родительскую позицию брачного партнера.

Таблица 8 – Гендерные роли в семье: большая ответственность женщины

Утверждения	Оценки					
	Девушк и	Юнош и	В целом по выборк е	Женщин ы	Мужчи ны	В целом по выборк е
Когда родители нуждаются в помощи, дочери должны брать на себя большую ответственность за это, чем сыновья	6,3	4,5	5,4	5,3	4,5	4,9
В случае развода для ребенка лучше остаться с матерью, чем с отцом	7,2	4,8	6,0	7,0	7,5	7,25

Характер супружеских отношений во многом зависит от степени согласованности семейных ценностей мужа и жены и ролевых представлений о том, кто и в какой степени отвечает за реализацию определенной семейной сферы. Данные опроса показали несогласие с мыслью о том, что большая ответственность за семью и детей лежит на женщине. Меньше половины респондентов мужского пола согласны с утверждением, что, когда родители нуждаются в помощи, дочери должны брать на себя большую ответственность за это, чем сыновья (в среднем 4,5 балла). То есть респонденты проявили личную готовность выполнять семейные роли.

Наконец, последний восьмой фактор образован двумя утверждениями: «для пары лучше, когда мужчина старше женщины» и «если женщина зарабатывает больше своего партнера, это плохо сказывается на их отношениях».

Данный фактор, также как и предыдущий, характеризуют гендерное распределение ролей в семье.

Таблица 9 – Гендерные роли в семье: семейный патриархат

Утверждения	Оценки					
	Девушк и	Юнош и	В целом по выборк е	Женщин ы	Мужчи ны	В целом по выборк е
Для пары лучше, когда мужчина старше женщины	9	6,5	7,75	7,7	7,0	7,65
Если женщина зарабатывает больше своего партнера, это плохо сказывается на их отношениях	5,2	4,6	4,9	3,0	8,0	5,5

Согласие с утверждением, что муж должен быть старше жены, который продемонстрировали большинство девушек (в среднем 9 баллов) свидетельствует о приверженности семейному патриархату. Другие респонденты также дали этому утверждению высокий балл (6,5 – юноши, 7,65 – респонденты более зрелого возраста). Оценки же второго утверждения о плохом влиянии на отношения более высоких заработков жены различаются кардинально в половозрастном отношении.

Итак, подводя итог исследования, отметим следующее:

1. Оказалось, что ценности родства и супружества претерпели изменения, которые остались за гранью рефлексии.

2. В ходе анализа определились, семейные ценности, которые претерпели трансформацию, выявились ценности, декларируемые в современном обществе.

3. В проведенном исследовании по изучению представлений о семейных ценностях выявлены особенности, которые касаются как самих ценностей, так и их утраты и возрождения.

4. Выявились значимые гендерные различия в приверженности тем или иным семейным ценностям. Интересно, что представления мужчин и женщин о межпоколенных отношениях, равно как и их восприятие важности детей для самореализации мужчин и женщин (фиксируемое отчасти в рамках консервативного подхода к семье и браку) практически не различаются. Но в отличие от мужчин, женщины отличаются большей приверженностью инновационно-прагматическому подходу к семье, браку и рождению детей, как бы оправдывая складывающиеся в обществе модели отношений. С другой стороны, мужчины чаще поддерживают разрушение традиционных ценностей в сфере семьи и брака, легче признавая, что брак является устаревшим видом отношений, а у однополых пар должны быть равные права с разнополыми. Ответы женщин также свидетельствуют о том, что они чаще готовы отказаться от карьеры в пользу семейной жизни и готовы брать на себя большую ответственность за семью.

5. Можно констатировать, что семейные ценности людей разного возраста и пола отражают специфику развития в данном возрастном периоде, однако, тем не менее, по ряду показателей они диаметрально противоречат друг

другу. Очевидно, подобное несоответствие и провоцирует высокую статистику разводов сейчас, когда распад семьи перестал быть из ряда вон выходящим явлением.

6. Возможно, одной из причин существенных различий в иерархии семейных ценностей, стала трансформация патриархальной семьи, продолжающаяся до сих пор.

7. Анализ показал, что у респондентов сохранялись и традиционные семейные ценности, и выработанные ранее стереотипы брачного поведения.

Литература:

1. Храмова Н.Г. и др. *Культура семьи: учебное пособие*. – М.: Институт психолого-педагогических проблем детства РАО. Лаборатория психологической антропологии, 2009. – 184 с.
2. Калмыкова Е.С. Психологические проблемы первых лет супружеской жизни // *Вопросы психологии*. – 1983. – № 3. – С. 83-89.
3. Вишневский А. Г. *Время демографических перемен. Избранные статьи*. – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2015. – <https://kartaslov.ru> Дата обращения: 15.11.2018 г.
4. Попова Д.О. Трансформация семейных ценностей и второй демографический переход в России: кто в авангарде? / *Родители и дети, мужчины и женщины в семье и обществе* / Под науч. ред. С.В. Захарова, Т.М. Малеевой, О.В. Синявской. – М.: НИСП, 2009. – С. 163-184.
5. Вишневский А. Г. *Избранные демографические труды. Т. 1*. – М.: Наука, 2005. – 362 с.
6. Вишневский А. Демографическая революция меняет репродуктивную стратегию вида *Homo sapiens* // *Демографическое обозрение*. – 2014. – № 1. – С. 6-33.
7. Миронин С., Козырева О. Причины второго демографического перехода // *Золотой Лев*. – № 63-64. – www.zlev.ru Дата обращения: 15.11.2018 г.
8. Van de Kaa D.J. *Europe's Second Demographic Transition* // *Population Bulletin*. – 1987. – Vol. 42. – P. 3-57.
9. Арцишевский А. *Надо ли возрождать традиционные семейные ценности казахов?* – <https://camonitor.kz/30771> Дата размещения 01.03.2018 г.
10. Арыстамкулова З. *Культурно-ценностные трансформации в современной казахстанской семье* // *Мысль*. – 2014. – № 4. – С. 21-25.

Нұрғалиев К.А., Рысова А.А.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ ТАНЫСТЫРЫЛЫМЫ

Мақала әр жастағы Қазақстандықтардың отбасылық құндылықтары туралы түсініктерді зерттеу нәтижелеріне арналған. Зерттеу нәтижелері отбасылық құндылықтарды түсіну деңгейі гендерлік және жас көрсеткішіне байланысты екенін көрсетеді. Талдау көрсеткендей, патриархалдық отбасының өзгеруіне қарамастан респонденттер дәстүрлі отбасылық құндылықтарды да, ертерек дамып келе жатқан некеге тұрудың стереотиптерін де сақтады.

Тірек сөздер: отбасы, отбасылық құндылықтар, отбасылық патриархат, инновациялық-прагматикалық көзқарас, прокреативті мінез-құлық, отбасылық құндылықтардың өзгеруі.

Nurgaliyev K.A., Ryssova A.A.
IDEAS ABOUT THE FAMILY VALUES OF THE MODERN KAZAKHSTAN PEOPLE

The article is devoted to the results of the study of ideas about family values of Kazakhstan people of different ages. The results of the study show that the level of understanding of family values depends on gender and age. The analysis showed that, despite the transformation of the patriarchal family, the respondents maintained both traditional family values and stereotypes of marriage behavior developed earlier.

Keywords: family, family values, family Patriarchate, innovative and pragmatic approach, procreative behavior, transformation of family values

УДК 371.3:53

Кузьмичева А.Е. – кандидат физико-математических наук, профессор,
ЗКГУ им. М.Утемисова

Охас Н.Б. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: nazgul-1996@mail.ru

**ЗАКОНЫ СОХРАНЕНИЯ ФИЗИЧЕСКИХ ВЕЛИЧИН В НАУКЕ
И СОДЕРЖАНИИ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ**

Аннотация. В статье представлены роль и место законов сохранения физических величин в явлениях и процессах, протекающих в окружающем мире. Рассматриваются величины, характеризующие движение (энергия, импульс, момент импульса), и внутренние характеристики элементарных частиц (электрический заряд и другие виды зарядов, спин и т.п.); законы сохранения с точки зрения классической и квантовой физики; проявление законов сохранения в макро- и микромире; фундаментальные взаимодействия, общие и частные законы сохранения. Отмечается роль законов сохранения в содержании обучения физике и практической деятельности.

Ключевые слова: изменение, движение, сохранение, закон, энергия, импульс, момент импульса, электрический заряд, спин, тождественность, четность, странность, фундаментальные взаимодействия, классическая физика, квантовая механика.

Физика – наука об окружающем материальном мире, простейших формах движения материи, определяющих состояние физических систем и изменение этих состояний – физические процессы. Движение, изменение – неотъемлемое свойство материи. Но уже в трудах натурфилософов античного периода возникли идеи о сохранении материи и движения. Возникновение и развитие физической науки сопровождалось введением количественных характеристик физических тел и их систем. Эти характеристики можно разделить на два вида: характеристики состояния (координаты, давление, температура и т.д.) и характеристики изменения (скорость, импульс, ускорения и другие). Особую группу характеристик составляют внутренние характеристики (спин, странность и другие), которые приобрели особую значимость в мире элементарных частиц. В физических процессах, взаимодействиях характеристики систем могут изменяться. Но уже в античной философии возникла идея сохранения, как догадка о наличии чего-то неизменного в постоянно меняющемся мире. Первыми были представления о неуничтожимости и несотворимости материи. В

трудах Гераклита утверждается существование атомов и вечность их движения в пространстве. Невозможность уничтожения того, что есть, утверждал Демокрит. Исследования наблюдаемых изменений, математическая формулировка механики, первого раздела фундаментальной физической науки, сопровождались введением закона сохранения массы (французский химик А.Лавуазье), механической энергии (немецкий ученный Г.Лейбниц). С именами немецких ученых Ю.Р. Майера и Г.Гельмгольца и английского физика Дж.Джоуля связано обнаружение законов сохранения энергии в немеханических (тепловых) процессах. Эти законы утверждают сохранение материи и движения. Согласно им, численное значение некоторых физических величин не изменяется со временем в любых процессах или в определенном классе процессов. Полное, детальное описание физических систем возможно только в рамках динамических законов. Однако, во многих случаях такие законы для рассматриваемой системы или неизвестны, или сложны. В этом случае законы сохранения позволяют сделать некоторые выводы о характере процессов в системе [1, с. 701; 2, с. 223]. Развитие физической науки, изучение физических явлений, процессов в макромире и микромире сопровождается введением новых физических характеристик, расширением круга сохраняющихся величин.

Исследование роли и места законов сохранения в физической науке определяется их принципиальной значимостью в понимании механизма протекания физических процессов на различных структурных уровнях материи (микромир, макромир, мегамир), а также в решении практических задач, относящихся к различным разделам физики, интегрированных задач, входящих в содержание физики. Физическая наука и содержание обучения физике опираются на ряд законов и принципов, которые в своей совокупности отражают единую физическую картину мира. Физические законы и принципы различны по своей общности. Среди них законы сохранения, являющиеся по своей сути законами запрета, занимают особое место [3, с. 211]. Именно законы запрета позволяют выделить явления и процессы, которые могут протекать в природе и могут быть реализованы в практической деятельности. Законы сохранения являются одной из основных составляющих в реализации цели формирования научного представления о физической картине мира, научного мировоззрения. В природе может существовать и происходить все, что не запрещено. Отсутствие чего-либо стимулирует развитие науки. Такая ситуация существует в электродинамике, науке об электричестве и магнетизме. Между электрическими и магнитными явлениями прослеживается существенная симметрия: переменное электрическое поле порождает переменное магнитное поле, а переменное магнитное поле – переменное электрическое. В то же время: существуют электрические заряды, создающие электрические и магнитные поля, но не обнаружены магнитные заряды, которые так же создавали бы эти поля. Однако, физической науке не известен и закон запрета на существование магнитных зарядов. Поэтому экспериментаторы не оставляют попыток обнаружить такие заряды, а теоретики работают в двух направлениях. В одном направлении – вводится поиск закона, запрещающего существование магнитных зарядов. В другом, – предполагается существование магнитных зарядов и разрабатывается теоретическое обоснование причин, по которым они не обнаруживаются. Таким образом, в практической и научной деятельности любой планируемый или ожидаемый процесс должен проверяться на выполнение законов сохранения. Процесс осуществим, если он не противоречит законам сохранения.

Важная роль законов сохранения в природе, науке и практической деятельности находит отражение в содержании обучения: отмечается их роль в познании окружающего мира и практической деятельности. Ряд практических

задач можно решить, не прослеживая промежуточные состояния системы; ответ на необходимые требования задачи можно получить, рассмотрев сохраняющуюся величину в некоторых выделенных состояниях [1, с. 701; 4, с. 260]. Понимание значимости законов сохранения в физической картине мира формируется в процессе изучения физики в школе и вузе. Открытие законов сохранения в науке и их изучение связано с изучением простейшей формы движения, механического. С дальнейшим развитием физики расширяется круг законов сохранения и определяются границы их действия. По программе изучения физике в школах РК первые сведения о законе сохранения энергии получают учащиеся 7-ого класса при изучении механических явлений. В 8-ом классе рассматривается закон сохранения энергии применительно к тепловым и электрическим процессам, то есть с учетом внутренней энергии тела. В физике 9 класса в главе «законы сохранения» представлены законы сохранения импульса и энергии в замкнутых системах. При изучении оптики обращается внимание на проявления закона сохранения в явлении фотоэффекта и явление β -распада атомных ядер. Содержание физики 10 и 11 классов расширяет и углубляет знания о законах сохранения энергии и импульса, вводится закон сохранения момента импульса, рассматривается первый закон термодинамики применительно к различным процессам и законы сохранения в микромире. Учителю рекомендуется подчеркнуть, что законы сохранения физики занимают особое место и являются пробным камнем любой физической теории, что они действуют во всех областях природы. Каждый из законов сохранения выражает сохранение какой-либо физической величины, характеризующей фундаментальное свойство материи. Законы сохранения связаны с материи и формами ее существования в пространстве и времени.

При подготовке учителя по программе бакалавриата роль законов сохранения физических величин в познании окружающего мира и практической деятельности рассматривается при изучении практически всех разделов физики.

Изучение законов сохранения, понимание их роли в физической картине мира важно и потому, что эти законы тесно связаны с такими общими понятиями как пространство и время, инвариантность и симметрия. Законы определяют необходимые, устойчивые отношения между явлениями или свойствами вещей. Принципы сохранения отражают постоянство фундаментальных свойств или отношений в природе. Принципы и законы сохранения формулируются и как принципы инвариантности. Физические процессы протекают в пространстве и времени. Поэтому, естественно, что законы сохранения энергии, импульса и момента импульса, сформулированные в классической Галилея-Ньютона, оказались связаны со свойствами симметрии пространства и времени и инвариантностью по отношению к соответствующим преобразованиям. На связь закона сохранения энергии с однородностью времени, импульса – с однородностью пространства, момента импульса – с изотропностью пространства, то есть на классическую инвариантность, обращается внимание во многих учебных пособиях.

Первые законы сохранения относились к характеристикам механического движения материальных тел (масса, механическая энергия, импульс, импульс тела, момент импульса). В классической электродинамике Максвелла введено понятие полной энергии системы «поле – заряд» как суммы кинетической энергии материальных объектов и энергии электромагнитного поля, которая является сохраняющейся величиной [5, с. 40]:

$$\int_V \frac{1}{2} \varepsilon_0 E^2 + \frac{1}{\mu_0} B^2 dV + \sum_i \frac{m_i c^2}{\sqrt{1 - \frac{v_i^2}{c^2}}} = const$$

Потенциальная энергия взаимодействия зарядов не рассматривается. Это связано с признанием теории близкодействия в полевой трактовке взаимодействия. Отказ от признания взаимодействия на расстоянии (без промежуточного агента, поля) означает отсутствие потенциальной энергии взаимодействия зарядов. Энергия сосредоточена в поле. Только в случае стационарных полей или очень медленного движения зарядов ($v \ll c$) формально может рассматриваться потенциальная энергия взаимодействия зарядов. Такая ситуация имеет место во многих задачах, включаемых в содержание обучения физике в школе и высших учебных заведениях.

Электромагнитное поле, как материальный объект, обладает импульсом

$$\vec{g} = \varepsilon_0 [\vec{E} \vec{B}]$$

Данная формула определяет плотность импульса, то есть величину импульса поля, отнесенного к единичному объему. Полный импульс вычисляется интегрированием по объему, в котором существует поле. Для системы «заряд – поле» закон сохранения импульса имеет вид [5, с.42]:

$$\sum_i \frac{m_i v_i}{\sqrt{1 - \frac{v_i^2}{c^2}}} + \int_V \varepsilon_0 [\vec{E} \vec{B}] dV = const$$

Взаимодействие заряженных тел посредством поля приводит к тому, что в системе «заряд – поле» закон сохранения не выполняется отдельно для механического импульса и импульса магнитного поля. Он выполняется для суммарного импульса. В такой системе импульс может превращаться из одного вида в другой в равных количествах [5, с. 40].

Возникновение специальной теории относительности, СТО (А.Эйнштейн) привело к коренному пересмотру законов сохранения. (ФЭС с.701) В СТО понятие энергии оказалось связанным с понятием массы ($E=mc^2$). В результате закон сохранения энергии объединил закон сохранения энергии и закон сохранения массы, которые в классической механике рассматривались отдельно. Оказалось, что сохранение количества материи необходимо рассматривать в связи его движением и взаимодействиями. С развитием физической теории эксперимента этот закон, и его конкретная формулировка могут изменяться [1, с. 702]. В релятивистской механике, как и в классической, в замкнутой физической системе сохраняются энергия E и импульс P (с вектором). Энергия и трехмерный вектор импульса образуют четырехмерный вектор энергия-импульс. Компонентами этого вектора являются величины $\left\{ \frac{E}{c}; \vec{p} \right\}$. К преобразованиям Лоренца инвариантна величина $E^2 - c^2 p^2 = m^2 c^4$. Здесь m – масса покоя частицы. Из инвариантности к преобразованиям Лоренца вытекает зависимость от скорости энергии и импульса в виде:

$$E = \frac{mc^2}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}} \vec{P} = \frac{m\vec{v}}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}}$$

Из этих формул получается связь энергии и импульса $\vec{P} = \frac{E\vec{v}}{c^2}$. Для частиц с нулевой массой покоя, у которых всегда $V=c$, эта формула принимает вид $\vec{P} = \frac{E}{c}$.

Примечание: отметим, что возможность движения физических объектов со скоростью больше скорости света в вакууме не противоречит инвариантности законов к преобразованиям Лоренца. Частицы, которые могут двигаться со скоростью, большей скорости света в вакууме, называют тахионами. Их существования с точки зрения современной физики встречает затруднения в связи с требованиями принципа причинности [1, с. 510].

Масса покоя не является сохраняющейся величиной. Знание об этом учащиеся получают при изучении структуры ядра и его характеристик: масса покоя ядра меньше суммы масс покоя входящих в него нуклонов. Разность масс исходных и конечных объектов называется дефектом масс. В процессах распада и превращения элементарных частиц законы сохранения энергии и импульса выполняются, а полная масса покоя изменяется. В процессе аннигиляции позитрона и протона, имеющих не нулевую массу покоя, возникают два γ гамма-кванта с нулевой массой покоя [1, с. 510]. Приведем пример дефекта масс в реакции деления ядра урана: $^{235}\text{U} \rightarrow ^{92}\text{Kr} + ^{141}\text{Ba} + 3\text{ n}$. Автор сравнивает дефект масс исходного ядра с дефектом масс продуктов распада, и по разности вычисляет энергетический выход данной реакции. Он оказывается равным 166 МэВ. Это соответствует дефекту масс $\sim 0,178$ а.е.м. Вычислить дефект масс можно, используя непосредственно значения массы ядер урана, криптона, бария и нейтронов.

Дефект масс в системе объектов (элементов) является следствием взаимодействия между ними. Энергия взаимодействия нуклонов (сильное взаимодействие) является отрицательной, что сопровождается уменьшением массы системы по сравнению с суммой масс отдельных элементов системы. Аналогичная ситуация должна наблюдаться в системе объектов, между которыми существует гравитационное взаимодействие притяжения, которому также соответствует отрицательная энергия взаимодействия и уменьшение массы. Указания на существования гравитационного дефекта масс приводится в работе [6, с. 118]. Авторы приводят примеры гравитационного дефекта масс некоторых космических объектов. Результаты приводятся в единицы масс Солнца. При этом оказывается что у Солнца гравитационный дефект масс составляет одну миллионную долю массы Солнца; у белого карлика – составляет тысячную или десятитысячную долю массы Солнца. Дефект масс нейтронной звезды составляет величину порядка одной десятой доли массы Солнца. Такая большая величина дефекта масс обусловлена малым расстоянием между частицами составляющими звезду, что приводит к высокой интенсивности гравитационного взаимодействия. Гравитационный дефект масс звёздного скопления составляет величину $\sim 10^{-7}$ - 10^{-8} от его массы, галактик – величину порядка $\sim 10^{-6}$, скоплений галактик – величину порядка $\sim 10^{-6}$ - 10^{-5} от их масс. Выделением большой энергии сопровождается явления гравитационного коллапса. Потери энергии происходят на нейтринное, электромагнитное и гравитационное излучения, что сопровождается уменьшением массы коллапсирующей системы. При коллапсе в чёрную дыру уменьшение массы может составлять 20-40 процентов начальной массы покоя.

При столкновениях сохраняются полный импульс всех частиц системы и их полная энергия (сумма энергий покоя и кинетических энергий). Это относится к упругим и не упругим столкновениям. При этом необходимо учитывать, что при не упругом столкновении кинетическая энергия частично или полностью превращается во внутреннюю. Согласно формуле $E = mc^2$ уменьшение кинетической энергии при сохранении полной энергии означает увеличения массы покоя системы. Масса покоя возрастает на величину, соответствующую кинетической энергии, которая перешла во внутреннюю, то есть в энергию

поступательного и вращательного движения частиц системы. Масса покоя тел или частиц в результате неупругого столкновения оказывается больше первоначальной их массы покоя частиц до столкновения. При этом строго выполняются закон сохранения энергии и импульса [7, с. 161].

При многих реакция в микромире изменяется количество частиц. Например, при столкновении движущегося и неподвижного электронов: $e^-_{\text{быстрый}} + e^-_{\text{покоящийся}} = e^- + e^- + e^- + e^+$. Этот процесс является неупругим, потому что кинетическая энергия превращается в массу покоя (в энергию покоя). Возможны и реакции, при которых одна частица превращается в несколько других частиц с меньшей суммарной массы покоя $k^+ = \pi^+ + \pi^0$. Здесь: $mk = 967m_e$; $m\pi^+ = 273m_e$; $m\pi^- = 264m_e$.

Отсюда: $m\pi^+ + m\pi^- = 537m_e < mk^+$. Распад происходит за время $\sim 10^{-8}$ с. Изменение количества частиц не нарушает справедливость закона сохранения энергии и импульса. Современный эксперимент позволяет измерить с высокой точностью характеристики частиц, вступающих в реакцию и образующихся в результате реакции [8, с. 162]. «Проверка повторяется ежедневно, ежечасно в ходе постоянной регистрации столкновений частиц высоких энергии в лабораториях всего мира» [7, с. 163].

В макромире изменение массы должно происходить, например, при нагревании, парообразовании, конденсации, но, согласно расчетам, изменение массы (дефект масс) очень мало, недоступно для регистрации современными приборами. В микромире, в мире элементарных частиц изменение массы доступно измерениям. Для частиц, имеющих малое время жизни (быстро распадающиеся после своего рождения) обычными масс-спектрометрами трудно определить массу. При известных массах одной или нескольких частиц в настоящее время массы коротко живущих частиц определяются с помощью законов сохранения импульса и энергии в процессах столкновения или превращения частиц. Но в ядерной физике существует методы, позволяющие с высокой степенью точности непосредственно измерить массу не только стабильных, но и некоторых не стабильных частиц [7, с. 164].

Значительная часть известных законов сохранения относится к неклассической инвариантности не связанный с классическими представлениями о пространстве и времени. К неклассической инвариантности относится калибровочная инвариантность электромагнитного поля. Эта инвариантность не является геометрической. Она не связана со свойствами пространства и времени. Это градиентная инвариантность потенциалов электромагнитного поля. Группой преобразований является изменение векторного потенциала $\vec{A}$ на некоторый постоянный вектор, а скалярного потенциала ϕ – на постоянный скаляр. Такие преобразования не изменяют уравнений движения, то есть уравнений электромагнитного поля. Это означает, что уравнения поля симметричны относительно указанных преобразований. В теоретической электродинамике доказывается что данная группа преобразований приводит к закону сохранения электрического заряда. Указанные выше преобразования векторного и скалярного потенциалов, не приводящие к изменению уравнения поля, означает неоднозначность этих потенциалов [8, с. 25]. Закон сохранения электрического заряда как следствие неоднозначности потенциалов электромагнитного поля рассматривается и в работе [9, с. 16-17]. Автор анализирует ситуацию на примере мысленного эксперимента с клеткой Фарадея.

Отмечая связь закона сохранения электромагнитного заряда со свойствами потенциалов электромагнитного поля, приведем некоторую информацию о потенциалах. Характеристиками поля являются вектора $\vec{E}$ напряженности

электрического поля и вектор $\vec{B}$ индукции магнитного поля. Эти вектора входят в дифференциальные уравнения поля в частных производных. В процессе изучения электродинамики Максвелла указывается только на то, что введение потенциалов упрощает расчет полей. Связь характеристик поля и потенциалов $\vec{E} = -grad\varphi - \frac{\partial \vec{A}}{\partial t}$, $\vec{B} = rot\vec{A}$. Потенциалы определяют решением уравнений:

$$\Delta \vec{A} - \frac{1}{c^2} \frac{\partial^2 \vec{A}}{\partial t^2} = -\mu \vec{j}$$

$$\Delta \varphi - \frac{1}{c^2} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial t^2} = -\frac{\rho}{\varepsilon_0}$$

При этом используется дополнительное условие, связывающее φ и $\vec{A}$

$$div\vec{A} + \frac{1}{c^2} \frac{\partial \varphi}{\partial t} = 0$$

Это условие калибровки, или условие Лоренца. Его принятие возможно с учетом неоднозначности самих потенциалов, которая появляется при решении дифференциальных уравнений для потенциалов. Можно показать, что потенциалы $\varphi' = \varphi - \frac{\partial \psi}{\partial t}$ и $\vec{A}' = \vec{A} + grad\psi$ определяют тоже самое поле $(\vec{E}, \vec{B})$, что и потенциалы φ и $\vec{A}$, если функция поля удовлетворяет уравнение $\Delta \psi - \frac{1}{c^2} \frac{\partial^2 \psi}{\partial t^2} = f(\vec{r}, t)$. Но и функция ψ также неоднозначна.

Дальнейшие исследования роли потенциалов в теории привело к их связи с законом сохранения заряда [5, с. 43].

Закон сохранения электрического заряда объясняет устойчивость электрона. Электрон – самая легкая частица. Его распад с образованием более тяжелой частицы запрещает закон сохранения энергии. Более легких, чем электрон, заряженных частиц не существует (по представлению современной физики). А распад на более легкие нейтральные частицы (фотоны, нейтрино) нарушает закон сохранения заряда, что невозможно. Точность закона сохранения электрического заряда подтверждается тем, что электрон не теряет своего заряда не менее $5 \cdot 10^{21}$ лет [1, с. 195].

Признание наличие волновых свойств частиц, развитие квантовой физики привело к утверждению дискретного характера спектров значений физических величин, что не позволяет выполнять над ними операции дифференцирования и интегрирования. Операций выполняются над операторами соответствующих величин. В не релятивистской квантовой механике закон сохранения физической величины имеет вид:

$$\frac{d\hat{F}}{dt} = \frac{\partial \hat{F}}{\partial t} + [\hat{H}, \hat{F}]$$

Здесь $\frac{d\hat{F}}{dt}$, $\frac{\partial \hat{F}}{\partial t}$ – полная и частная производные по времени, $[\hat{H}, \hat{F}]$ – квантовые скобки Пуассона. Сохранение физической величины $\hat{F}$ означает, что $\frac{d\hat{F}}{dt} = 0$. Это выполняется, если оператор $\hat{F}$ явно от времени не зависит ($\frac{\partial \hat{F}}{\partial t} = 0$) и коммутирует с оператором Гамильтона ($[\hat{H}, \hat{F}] = 0$).

Законы сохранения, с точки зрения современной физики делятся на два вида: универсальные, проявляющиеся во всех процессах макро- и микромира, и частные законы действующие в конкретной области. К общим законам относятся законы сохранения энергии, импульса, момента импульса, электрического заряда. К частным, специфическим – сохранение четности, странности, барионного заряда, лептонного заряда и др.

Литература:

1. Физический энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1938. – 1965 с.
2. Гельфер Я.М. Законы сохранения. – М.: Наука, 1967. – 262 с.
3. Вонсовский С.В. Современная естественно-научная картина мира. – Екатеринбург: Изд-во гуманитарного ун-та, 2005. – 680 с.
4. Механика, учебное пособие для школ и классов с углубленным изучением физики / Под ред. Г.Я. Мякишева. – М.: Просвещение, 1995. – 482 с.
5. Мултаносвкий В.В., Василевский А.С. Курс теоретической физики. Классическая электродинамика. – М.: Просвещение, 1990. – 272 с.
6. Андреев А.Ф. Диффузия в квантовых кристаллах. – М.: УФН, 1976. – 251 с.
7. Тейлор Э., Уилер Дж. Физика пространства – времени. – М.: Мир, 1971. – 320 с.
8. Иванов Б.Н. Принципы современной физики. – М.: Мир, 1973. – 128 с.
9. Вигнер Е. Этюды о симметрии. – М.: Мир, 1971. – 318 с.

Кузьмичева А.Е., Охас Н.Б.

**ФИЗИКА ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ОҚЫТУ МАЗМҰНЫНДАҒЫ
ФИЗИКАЛЫҚ ШАМАЛАРДЫҢ САҚТАЛУ ЗАҢДАРЫ**

Мақалада қоршаған ортада өтетін процесстер мен құбылыстардағы физикалық шамалардың сақталу заңдарының рөлі мен орны көрсетілген. Қозғалысты сипаттайтын шамалар (энергия, импульс, импульс моменті), элементар бөлшектердің ішкі сипаттамалары (электрзаряды және зарядтардың басқа да түрлері, спин және т.б.); классикалық және кванттық физика тұрғысындағы сақталу заңдары; сақталу заңдарының макро және микро әлемдердегі көрінісі; фундаменталдық әрекеттесулер; жалпы және жекеленген сақталу заңдары қарастырылды. Зақталу заңдарының оқу мазмұнындағы маңызы көрсетілді.

Тірек сөздер: өзгеріс, қозғалыс, сақталу, заң, энергия, импульс, импульс моменті, электр заряды, спин, жұптылық, фундаменталдық әсерлесулер, классикалық физика, кванттық физика.

Kuzmicheva A.E., Okhas N.B.

**CONSERVATION LAWS OF PHYSICAL QUANTITIES IN SCIENCE AND
THE CONTENT OF TEACHING PHYSICS**

The article presents the role and place of the laws of conservation of physical quantities in phenomena and processes occurring in the surrounding world. We consider the quantities characterizing the motion (energy, momentum, momentum), and the internal characteristics of elementary particles (electric charge and other types of charges, spin, etc.); conservation laws from the point of view of classical and quantum physics; manifestation of conservation laws in macro and microcosm; fundamental interactions, general and particular conservation laws. The role of conservation laws in the content of education and practice.

Keywords: change, motion, conservation, law, energy, momentum, momentum charge, spin, identity, parity, strangeness, fundamental interactions, classical physics, quantum mechanics.

ӘОЖ 371.3

Ергалиева Г.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: E77ASK@yandex.ru

Нәбиева Ж.Ж. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: nabi.zhanar@inbox.ru

**ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ ПӘНІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ
ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ**

***Аңдатпа.** Мақалада интерактивті тәсілдерді өзін-өзі тану пәнін оқыту барысында қолдану тиімділігі, жаңа бағыттағы оқыту жолдарын пайдалана отырып, жеке тұлғаның рухани және жан-жақты дамуының қайнар көзі білім мен ғылымды, тәрбиені қоғам талабына сай дамыту жолдары қарастырылған. Бала тұлғасының толыққанды қалыптасуының негізі оқытудағы қол жеткен табыстарға тәуелді екендігі жөнінде іргелі зерттеулерге сипаттама берілген. Өзін-өзі тану пәнінде қолданылатын ойын іс-әрекетінің психологиялық әсері зерттелінеді.*

***Тірек сөздер:** моральдық құндылықтар, тұлға, өзін-өзі тану, өзін-өзі жетілдіру.*

Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауында «...қазақстанды бәсекеге қабілетті адам капиталы бар елге айналдыру үшін, алдыңғы қатарлы озық білім берудің заманауи модельдері және экономикалық өмірдің прогрессивті нысандары бүкіл қоғамның игілігіне айналуы тиіс деп атап көрсеткен болатын [1]. Олай болса жеке тұлғаны жан-жақты дамыту шеңберінде білім берудің мақсаты мен мәнінің өзгеруі бүгінгі күннің талабына айналып отыр. Білім беру жүйесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу арқылы оқыту үрдісін жетілдіру, оқушының оқу танымдық қабілетін дамыту, саналы деңгейге көтеру — бүгінгі күнгі күрделі мәселе. Білімді жеке тұлғаға бағыттау арқылы өзін-өзі таныған, ақыл-ойын жан-жақты дамытқан өзіндік “Мендік” пікірі қалыптасқан оқушы тәрбиелеу мұғалімдер алдына тың міндеттер жүктейді.

Бастауыш саты – бұл оқушы тұлғасы мен санасының қарқынды дамытын құнды, қайталанбайтын кезеңі. Тәуелсіз ел тірегі – білімді ұрпақ екенін ескерсек, бастауыш білім – үздіксіз білім берудің алғашқы басқышы. Осы орайда бастауыш сынып мұғалімдері жас жеткіншектерді оқытуда қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды кеңінен қолдана отырып, білімді терең және жан-жақты игерудің жолдарын, әр пәннің ғылыми негіздерін меңгерту мәселелерін, шәкірттің ойлау қабілеті мен шығармашылық әрекетін дамыту сияқты ең ұтымды әдіс-тәсілдерді қолдану қажеттілігі туындайды. Қазіргі заман мұғалімдерінің негізгі мақсаты – білім алушылардың білімін сапалы ету, оның толыққанды жеке тұлға болып қалыптасуына мүмкіндік жасау. Қазіргі бастауыш мектеп жағдайындағы білім берудің ұлттық моделіне өту уақыты мен тәрбиелеудің соңғы әдіс-тәсілдерін, жаңа инновациялық педагогикалық технологияны игерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, педагогикалық жұмыста қалыптасқан бұрынғы ескі сұрлеуден тез арада арылуға қабілетті және нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол салуға икемді, шығармашыл педагог-зерттеуші, ойшыл бастауыш сынып мұғалімі болуын қажет етеді. Бала тұлғасының толыққанды қалыптасуының негізі оқытудағы қол жеткен табыстарға тәуелді екендігі іргелі зерттеулерде тұжырымдалады. Оны ежелгі дәуір философтары (Аристотель, Платон, Сократ) [2; 3] мен шығыстың көрнекті ойшылдарының (Әл-Фараби, Қ.А. Ясауи және

т.б.), [4] жаңару кезеңінің ағартушылары (Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци және т.б.) мен ТМД мемлекеттері педагогтарының (К.Д. Ушинский, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский және т.б.), қазақ ағартушылары (Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердиев және т.б.) мен қоғам қайраткерлерінің (А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов және т.б.) еңбектерінде адамның жеке басының мүмкіндіктері көрсетіліп, ішкі рухани байлықтарының үйлесімділікте дамуы мәселелеріне ерекше мән берілген. Қазақстандық белгілі ғалымдар: Қ.Б. Жарықбаев, А.Е. Әбілқасымова, Ж.А. Қараев, Т.С. Сабыров т.б. жастардың дамуын жетілдіруде олардың танымдық әрекетіне баса мән беруді ұсынады. Қазақ тарихындағы ғұламалардың ой пікірлері жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуға арналады. А.Йассауи, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердиев, Ы.Алтынсарин, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, ұлы ғұламалар адамды аса жоғары құндылық ретінде бағалайды, оны табиғаттың, тірі дүние дамуының керемет нәтижесі, сондықтан да ол керемет пен марапатқа әбден лайық деп түсіндіреді. Мысалы А.Йассауи өз еңбегінде «...өзін - өзі танымаған адам, өзгені де тани алмайды» [5; 6; 7; 8; 9]. Қазақ ойшылдарының шығармаларындағы адам және қоғам мұраты проблемасын тарихи дамуына орай бірнеше кезеңге бөлуге болады. Оның біріншісі - Асан қайғы, Шалкиіз, Бұқар жырау және тағы басқа да ақын – жыраулардың, ойшылдардың көзқарастары. Олар аталған проблеманы өмір салтымен, жер мұратымен, бостандық, теңдікпен, ел билеушілер мен төрелердің, батырлардың, қарапайым адамдардың жеке басымен, от басындағы қарым-қатынасымен, үлкендерге, әйелдерге деген құрметпен тікелей байланыстыра қарастырады. Абай «ұғымынша адамтануды өрбітетін негізгі игіліктер: сезім, сана, ой; адамдықты көрсететін қасиеттер мен құндылықтар: жан мен рух; мінез, әрекет, тәжірибе, білім, өнер, кәсіптік икемділік. Құндылықтардың осы төрт тобы салыстырмалы түрде адамды өз-өзін тануға итермелейді, оны өз-өзімен табыстырады...» [10]. Адам туғаннан бастап, ер жеткенде және бүкіл өмірінде негізінен тәрбие арқылы өзгерістерге ұшырайды. Өмір қоршаған орта оның дамуына, қалыптасуына, дүниетанымына, өзін-өзі тануына әсер ететіндігі сөз болады. Абай бүкіл шығармашылық күш-қуатын адамдық ақиқатты, адамдық болмысты іздеуге, адамға лайық өмірге ұмтылуға сарп етсе, оның ізбасарлары – Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытұлы өздерін ұлы қазақ ойшылының шәкірттеріміз деп есептеп, оның ісін ілгері жалғастырды. Өзін-өзі тану әдіснамасын зерделеу арқылы оқу үрдісіндегі тәрбиенің заманға сай бағыт бағдарын дүниетанымдық жаңа ұстанымдарын қалыптастыру білім беру жүйесіндегі жаңаша тәрбие беру қырларын ашу өзекті мәселенің бірі.

Қазір Республикада жастарды тәрбиелеу мәселесінде адамның ішкі жан дүниесін, рухани әлемін танып, дамыту, жетілдіру бағытында С.А. Назарбаева бастаған бір топ ғалымдар өзін-өзі тану тұғыры рухани адамгершілік негізін қалап үлкен ізденістер үстінде. Бұл ғалымдардың еңбектеріндегі ұстанған басты қағида – адамның кісілік келбеті мен адам деген атқа лайықты бола білуін қалыптастыру, адамның табиғатпен, әлеммен үйлесуі, халықтық дәстүр, рухани мәдениет негізінде болашақ ұрпақтың адамгершілік-рухани тәрбиесін жаңа сатыға көтеру міндеттерін жүзеге асыруды көздейді. “Қазір қоғам адам болмысындағы мейрім, шапағат, төзім, махаббат... сияқты құндылықтардың жаңғыруына зәру болып отыр” [11].

Елімізде 2002 жылы шыққан «Педагогика және психология» саласының түсіндірме сөздігінде «Өзін-өзі тану» ұғымына төмендегідей түсінік берілген: «Өзін-өзі тану» - өзін-өзі бағалау секілді интроспекциядан маңызды өзекшелігі бар өзін-өзі бақылау әдісі секілді, психиканы субъективтілік тұрғыдан танып білу: 1) интроспекцияның әдеттегі актілеріне қарағанда бұл процестер әлдеқайда

күрделі және ұзағырақ, жинақталған және өңделген өзін-өзі бақылау мәліметтері бұларға тек бастапқы материал ретінде ғана енеді; 2) адам өзі жайлы мәліметтерді өзін-өзі бақылау арқылы ғана емес, сондай-ақ сыртқы бастау-көздер - өз әрекеттерінің объективті нәтижелері, өзге адамдармен қарым-қатынасы арқылы да алады».

Адамдарға сенім арту және оларды сүйе білу, олардың сыртынан ғайбат сөйлемей, олар туралы жағымсыз танымына, тұлға мен ортаның дамуы көзқарасы мен қарым-қатынасына тікелей байланысты болып отыр. Адам өз бойындағы қараулықты, жалқаулықты, масаттануды, ашкөздікті, үрейді, екіжүзділікті, менмендікті жеңе білудің жолы ол адамның өзін-өзі тануы болып табылады.

Оқушы талантын тауып, дарынын дамытар жұмысты бастауыш сыныптан бастап жүргізу керектігі айдай анық. Жеке тұлға қалыптастыруда әр оқушының қабілетін танып, біліп, дамытып, шыңдап, жол сілтеп адам дәрежесін көтеру керек және жаңашыл жұмысқа бет бұру керек, ол үшін ұлттық мәдениетті көтеру, ұлттық педагогиканы, халық мұрасын пайдалану арқылы намысты, имандылық пен ізгілікті, жат іс-әрекеттерге сын көзбен қарап, өз бағасын бере білетін, рухани байлықты қастерлейтін, өз ошағын, Отанын қорғай білетін азамат тәрбиелеу. Бала тәрбиесі болашаққа бастар жол десек, оны мектеп табылдырығын аттаған кезеңнен бастап жүзеге асыру міндеті күттірмейтін мәселе. Себебі жас ұрпақтың рухани-адамгершілік тұрғыда азамат болып қалыптасуы, ұзақ мерзімді оқу-тәрбиенің негізінде білім мен тәрбие негіздерін игерту ордасы – мектепте өтеді. Мектеп қабырғасында игерілетін білім мазмұны, оқушылардың ғылым негіздерімен қоса тәрбие заңдылықтарын да қамтиды. Тәрбие қоғам мәдениетін жасаушы, әрі сақтаушы, әрі оны келер ұрпаққа жеткізуші басты құралдардың бірі. Сонымен бірге, тәрбие беру арқылы тұлғаның іштей түлеуіне мүмкіндік бере отырып, оны рухани құндылықтарды жасауға, насихаттауға жетелейді.

Міне, сондықтан да қазіргі кезеңде мектептің барлық буындарында әсіресе бастауыш сыныптарда жаңартылған бағдарламалар енгізіліп, білім беру жүйесі толығымен қайта құрылуда. Осы орайда бастауыш сынып оқушыларына берілетін білім мазмұны мен тәлім-тәрбиені ғылыми тұрғыдан зерттеу басты мүддеге айналуы тиіс деп есептейміз. Жалпы білім беретін орта мектептің түпкі стратегиялық нысанасы мүлде жаңаша, шығармашылық тұрғыдан ойлай алатын, танымдық мәдениеті биік адамдардың жаңа легін, дүниеге мәдени тұрғыдан жоғары жауапкершілікпен қарай білетін, біліктілігі жоғары азаматтарды қалыптастыру идеясы болуға тиіс. Демек, аталған мәселе біздің зерттеу жұмысымыздың өзектілігін анықтайды.

Бастауыш мектептің негізгі міндеті – баланың жеке басын бастапқы қалыптастыруды қамтамасыз ету, оның қабілеттерін анықтау және дамыту. Осы сатыдағы оқу мен тәрбие оң уәжді қалыптастыруға және оқу қызметін білуге, оқу, жазу, санаудың берік дағдыларын үйренуге, тілдік қарым-қатынастың қарапайым тәжірибесіне, өзін-өзі шығармашылық тұғырдан таныта білуге, мінез-құлықтың мәдениетіне, жеке гигиенаның және салауатты өмір салтының негіздеріне бағдарланады, сонысымен кейін негізгі мектептің жалпы білім беру бағдарламаларын меңгеруге база жасайды.

Еліміздің ертеңгі болашағы - бүгінгі өсіп келе жатқан ұрпақты осы зерттеулерге негіздей отырып отбасынан бастап қоғамдық мекемелерге дейін ұрпақ тәрбиесіне аса жауапты қарау баршамыздың негізгі міндетіміз. Себебі, Егеменді еліміздің ертеңі оқу-білімінің, тәрбиенің тереңдігімен өлшенеді.

В.Я. Брюсов: «Әрбір адам-екінші рет қайталанбайтын белгілі бір тұлға. Адамдар мәнісі тұрғысынан әртүрлі болады; олардың ұқсастығы тек сыртқы

сәйкестік қана. Әркім өз қалпында қалған сайын өзін тереңірек түсіне бастайды, оның қайталанбас ерекшеліктері анық көріне бастайды» деген ой пікірлерінен өзін-өзі тану бұл адамның қайталанбас бойындағы құндылығын ашу, сол арқылы өмірге қажет үйлесімді тұлға тәрбиелеу қағидасы жатқандығын көруге болады.

Жоғарыда аталған еңбектердің барлығының да теориялық және практикалық маңызы зор. Алайда зерттеуші ғалымдардың өзін-өзі тану және рухани – адамгершілік құндылықтар мәселесіне қосқан үлкен үлесіне қарамастан, бастауыш сынып оқушыларының бойында рухани-адамгершілік құндылықтарын өзін-өзі тану негізінде қалыптастыру мәселесі әлі де болса әдістемелік жағынан толықтырылып зерттеуді қажет етеді. Оған дәлел ретінде қазіргі кезде білім беру жүйесінде осы мәселені тереңдетіп зерттеудің қажеттілігі мен қоғамда алып отырған қарама-қайшылықтарға тоқталсақ олар: жаһандану заманының еліміздің экономикалық дамуына қарыштап енуі, ақпараттық технологияның дамуы, бұқаралық ақпарат құралдарының түрлерінің көбеюі, теледидар, компьютерлік түрлі ойындардың бала санасына жағымсыз әсер етуі, осыған орай баланың психофизиологиялық дамуы мен рухани қалыптасуының арасындағы байланысты үздіксіз дамытудың қажеттілігі, бастауыш сынып оқушысының бойында өзін-өзі тану арқылы рухани-адамгершілік құндылықтарды дамыту әдістемесінің жеткіліксіздігі мен бұның маңыздылығын жеткізуде арнайы зерттеулер жүргізу қажеттіліктері туындап отырғандығын аңғаруға болады.

Жаңаша оқытудың негізгі мақсаты оқушыға деген сенімді бағыт беру, түзету енгізу. Жаңа технологияларды пайдаланғанда мына жағдайларды ескерген жөн:

- қатар отырған топтың білім деңгейін ескеру;
- әдістеме мен технологияның сабақтастығы.

Бастысы:

- оқушының өз бетінше іс-әрекет жасау тәсілдерін меңгеруде мұғалім тарапынан көмек беруді бірітіндеп азайту.
- мұғалімнің ықыласы мен шеберлік деңгейінің болуы.

Жаңа технологиялардың түрлері жетерлік. Алайда өзін-өзі тану пәнінің оқыту барысын жетілдірудегі маңызды тәрбиелік міндеттер: біріншіден, рухани-адамгершілік, руханилық, әсемдік, ақиқат, ізгілік, еркіндік, рахымшылдық, кешірімділік, тәуелсіздік сияқты жалпы азаматтық құндылықтардың өмірге еркін ене бастауы; екіншіден, жалпы азаматтық құндылықтармен қатар, ұлттың өз мәдениетін меңгере отырып, әлемдік рухани ынтымақтастық рухта басқа ұлттармен бейбітшілікті сақтау; үшіншіден, оқушылардың белсенді өмірлік позициясын, жан дүниесін адами құндылықтар арқылы рухани-адамгершілік пен руханилықты берік орнықтыру.

«Өзін-өзі тану» пәні оқытушысының **зерттеу** қызметінің үш аспектісі бар.

Бірінші аспектіде сабақ үстіндегі топтық жұмыстарда қолданылатын оқыту тәсілдері мен түрлерінің жасау түрлерінің немесе оқыту тәсілдерінің тиімділігі зерттелінеді; Топтың өзара қарым-қатынасының дамуына, әр студенттің жеке тұлғалық сапаларының өсуіне, оқу процесіндегі аудиторияның мотивациялық дайындық деңгейіне талдау жасауы да осы кезеңге енеді.

Екінші аспект «Өзін-өзі тануды» оқытуда психодиагностикалық әдістерді қолдануы мен әрекеттерді орындауы жатады. Оларды пайдалана отырып оқытушы студенттердің даму процесін зерттеуші қызметін атқарады. Сол себепті де ол зерттеу міндеттерін жоғары кәсіби деңгейде анықтай алуға, зерттеу үрдісін сауатты жүргізуге, этикалық талаптарды орындауға қабілетті болуы тиіс.

Зерттеу қызметінің *үшінші* аспектісі оқытушының өзін-өзі тану процесінде жеке тұлғаны дамыту технологиясын жүзеге асыруы кезінде анықталады. Өзін-

өзі тану бағытында жүргізілетін жеке тұлғаның ресурстарын анықтау мен дамыту, рефлексияны анықтау жұмыстары кезінде байқалатын студенттің ішкі сезімдерінде болып жатқан елеусіз өзгерістер оқытушыдан нәзік сезімталдықты талап тетеді. Пән оқытушысы студентпен тығыз қарым-қатынас жасай отырып, оның дамуын түзу жолға бағыттап отыруға міндетті. Ол осы әрекеті арқылы шын мәнінде студенттің дамуын үнемі қадағалап отыратын зерттеуші қызметін де мүлтіксіз атқарады.

Жаңа технологияны қолдану төмендегідей кезеңдер арқылы іске асырылады.

- 1-кезең – оқып үйрену.
- 2-кезең – меңгеру.
- 3-кезең - өмірге енгізу, тәжірбеде қолдану.
- 4-кезең – дамыту, нәтижесін тексеру.

Б.Т. Лихачев “Педагогикалық технологияны оқу үрдісіне белгілі бір мақсат көздей отырып әсер ететін педагогикалық нәтижеге жетелейтін бірліктердің жүйесі ретінде көрсетеді, үнемі өзгеріп отыратындығын айтады”.

М.В. Кларин “Педагогикалық технология – бұл педагогикалық мақсатқа қол жеткізу жолындағы қолданылатын барлық қисынды ілім амалдары мен әдіснамалық құралдардың жүйелі жиынтығы және істеу реті”, деген анықтама ұсынды.

Қазіргі таңда елімізде болып жатқан жаңартулар оқу - тәрбие жұмыстарының бағыт- бағдарының заман талаптарына сай жасалуын міндеттейді. «Өзін-өзі тану» курсына дәстүрлі әдістердің мүмкіндіктерін кең қолдану қажет болғанмен, бірінші кезекте белсенді және интерактивті әдістерді пайдалануға басымдылық берілуі керек. Өйткені бұл әдістерді әдебиеттің, өнердің, арт-терапияның элементтерімен жан-жақты ұштастыруға болады.

Үстіміздегі ғасыр – жеке тұлғаны қалыптастыру, ізгілендіру, дамыту ғасыры. Олай болса, мұғалімдердің алдында тұрған бірден-бір мақсат – оқушылар алған білімдерін пайдаға асырып, өздігінен әрекет ете алатын, оларды түрлі өмірлік жағдайда қолдана білетін, жалпы азаматтық және ұлттық құндылықтарды қатар меңгерген, өзіндік көзқарасы бар, Отанын шын сүйетін азамат болып жетілуіне көмектесу.

Қазір кез-келген пәнді оқытуда пәнаралық байланыс арқылы білімнің жинақтаушы, қорытындылаушы және үйлестіруші қызметін атқаруға болады.

Осы тұрғыда оқытудың интерактивті әдісі өте тиімді. Себебі, бұл әдіс оқушының жеке өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, оның бойында білім, дағды және құндылық жүйесін қалыптастырады. Сабақ мұғалім мен сынып тобы, шағын топтар мен жеке оқушы арасындағы қатынас арқылы жүзеге асырылады. Мұнда мұғалім хабарлама беруші модератордың қызметін атқарады.

Интерактивті әдістер бұл – адами өзарақатынастар мен өзара әрекеттестіктерді тану жолдары, тәсілдері. Ол әдістер жеке дара индивид емес, сұрақтарды талдау арқылы пікір алмасатын, бір-бірін белсендіретін өзара әрекеттесуші оқушылардың тобы орталық орынға ие болатын белсенді диалогқа негізделеді. Интерактивті әдістер интеллектілі және рухани белсенділікті, сондай-ақ ақиқатты іздеуде ұжымдық шығармашылықты дамытады. Аталмыш әдістерді қолдануда оқушылар эмоциялылығымен және бастамашылдығымен ерекшеленген қайсыбір тақырыпты талқылау үдерісіне белсенді қатысады. Сол себепті бастауыш сынып оқытушы ікемді, белсенді болуы тиіс, және одан шығармашылық талап етіледі, өйткені ол тұтастай топтың, әрі оның әрбір мүшесінің интерактивті үдерісте орын алған даулар мен келіспеушіліктерді орынды әлеуетін қадағалауға көмектеседі.

Тіпті, керек десеңіз, интерактивті әдіс арқылы оқушылар өз білімін өздері бағалайды да. Олар алған білім, білік, дағдылары бойынша бағаланады. Әсіресе өзін-өзі бақылау, жұптық өзара бақылау, топтық өзара бақылау кезеңдері сабақты бекітуде біршама көмегін тигізеді. Қозғалмалы ойындар (бой жазу, жылыну, қыздырушы ойындар) өзін-өзі тану сабақтарында жиі қолданылады. Оларды қолданудағы негізгі мақсат - оқушылардың эмоциялық және тұлғааралық белсенділігін арттыру, сонымен бірге денелерін шынықтырып, бойын жаздыру. А.М. Горкий: "Ойын арқылы бала дүниені таниды", десе, А.С. Сухомлинский: "ойынсыз ақыл - ойдың қалыпты дамуы да жоқ және болуы да мүмкін емес. Ойын дүниеге қарай ашылған үлкен жарық терезе іспетті, ол арқылы баланың рухани сезімі жасампаз өмірмен ұштасып, өзін қоршаған дүние туралы түсінік алады. Ойын дегеніміз - ұшқын, білімге құмарлық пен еліктеудің маздап жанар оты", - дейді. Шынында да бала үшін ойын-өмір сүрудің белсенді формасы, сол арқылы ересектерге еліктейді, олардың іс-әрекетін, қарым - қатынастарын үйренеді, еңбектің мәнін түсініп, адамгершілік нормаларын игереді. Адамгершілік барлық адамдарға тән қасиет ретінде өмірдегі жанға жат мінездер мен кереғар іс-әрекеттерге қарсы күресу барысында қалыптасады. Тәрбие мен оқытудағы адамгершілікке бағытталған идеялар құндылықтар деп қарастырылады. Оларға шындық, қайырымдылық, бостандық, шығармашылық жатады. Құндылықтар - идеалдарды қабылдау немесе қабылдамау сезімі арқылы айқындалып, ақыл мен ой-сана арқылы қабылданады. Құндылықтар сезім мен ақыл - ойдың ұштасуын және сол арқылы адамның іс - әрекетін көрсетеді. Балаларда адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру жағдайында белгілі бір жүйе немесе нақты белгілер болуы қажет. Бұл жағдайда оқу - тәрбие үрдісіндегі педагогикалық шарттардың мәнін ашып көрсету өте салмақты орын алады. Ойын- балалардың негізгі іс - әрекеттерінің бір түрі. Бала өмірі ойынға байланысты. Бала ойынсыз өсіп өркендей алмайды. Бұл - өмірдің заңдылығы. Еңбек үстінде адамның көптеген ерекшеліктері дамиды. Өмір сүру барысында ол түрлі жолдармен жарыққа шығады. Ойын - балалар үшін күрделі әрекет. Балалар ойын үстінде үлкендердің іс- әрекеттерін үйренеді. Ойын арқылы баланың ақылын, дүниетанымын кеңейтеді, мінез-құлқын, ерік-жігерін қалыптастырады. Бала ойын барысында өздерін еркін сезінеді, ізденімпаздық, тапқырлық әрекеті байқалады. Ойын үстінде өмірдің өзіндегіндей қуанып, ренжиді. Баланың белсенділігін, сапалы ойлана білуін, ой-өрісінің дамуын қамтамасыз ету, қиындықты жеңуде төзімділікке баулу - адамгершілік тәрбиесінің негізгі міндеті. Ойын және оқу ерте кезден-ақ адам тіршілігінің негізгі үш тірегі болып есептелінген. Ол балалар үшін кәметке келгенше жүріп өтетін өмір сатысы. Ойын технологиясы балалардың айналасын тану қызметіндегі белсенділігі мен шығармашылығының қалыптасуына жолды кең ашатын табиғи құбылыс. Атақты педагогтар В.А. Сухомлинский, Н.К. Крупская, К.Д. Ушинский ойынның балалардың ой өрісін дамытуда, дүние танымын қалыптастыруда практикалық маңызы зор екенін атап көрсеткен. Ойын арқылы оқыту технологиясы бастауыш сыныптарда кеңінен қолданылады. Әр мұғалім технологияның нәтижесін дұрыс болуы үшін мынандай жағдайларды ескеруі қажет:

- әр ойынның тәрбиелік, білімділік, дамытушылық маңызын алдын-ала жете түсініп, оның балаларға қандай нәтиже беретіндігін анықтау;
- ойын жүргізетін орынның мүмкіндігі, ойын жабдықтарының эстетикалық талаптарға сай болуы, алдын – ала әзірлеу;
- сыныптағы оқушылардың жас, психологиялық ерекшеліктеріне, білім деңгейлеріне, сөздік қорына сәйкес келуі;
- ойын кезіндегі қозғалыс, техникалық қауіпсіздіктен қамтамасыз етілуі;

- сабақтағы ойын элементтері оқушылардың ынтасын артып, пәнге деген қызығушылығын арттыруға бағытталуы қажет.

Бастауыш сыныпта өзін өзі тануды оқып үйрету барысында ойындардың алатын орны ерекше. Әр сабақтың тақырыбына сай ойындарды пайдаланып отыру оқушылардың танымдылыққа деген қызығушылығын, ынтасы мен зейінін арттырады. Басты мақсат – ойын әрекеттері арқылы ізгілік құндылықтарын меңгертіп, қа молайтрим қатынасы, бір біріне деген сыйлас құрметі артады. Ойын оқушылардың ынтасы мен зейінін дамытады. Мысалы: "Тапқыш" ойыны арқылы ынтасы мен зейінін дамытамыз. ойын барысы: Балалар екі топқа бөлініп, бір-бірлеріне қарама-қарсы отырады. Ойын жүргізуші допты топтың кез келген баласына домалатады да "ма" -деп алғашқы буынды айтады, қарсыласы "шина" деп жалғастыруы қажет. Ойын 4-5 минут ойналады, егер ойыншы тез арада буынды жалғастыра алмаса ойын аяқталады. Сабақта мұғалімнің диктаторлық рөлі жойылып, оқушылар серіктестікке, ынтымақтастыққа, бірігіп жұмыс істеуге деген қызығушылықтары артады. Адамның жас ерекшелігіне қарамай, яғни адам балалық шағынан бастап кәрілікке жеткенше ойын қажеттілігі жетелеп отырады. Ал жас баланың ой-өрісі ойын арқылы дамиды. Ойын барысында баланың адамгершілік қасиеттері, өмірге деген көзқарасы, қызығушылығы қалыптасады. Ойын арқылы сыныптағы нашар оқитын оқушыларды да сабаққа нәтижелі тартуға болады. Ойын мен адам мәдениетінің өзара байланысы ғылыми түрде анықталды. Олардың тұлғаны дамытудағы маңызы анықталды, оның психологиялық және әлеуметтік факторлармен келісімі жөнінде кең қарастырылуда. Ойын технологиялары әлі де білім беру саласында жаңа инновация болып табылады. Педагогикалық технология ұғымы түрлі педагогикалық ойын түрлерін педагогикалық процесте әдістер мен тәсілдердің кең көлемді топтарын біріктіреді, оның жалпы ойындардан ерекшелігі оқытуда нақты мақсатының қойылуымен және оның оқу-танымдық бағыты сипатталған, негізі салынған педагогикалық нәтижесіне сай анықталады. Сабақ барысындағы ойын әдістері оқушыларды оқу қызметіне ынталандыру құралы ретінде ойын әдістері мен жағдайларының көмегі арқылы құрылады. Өзін өзі тану сабақтарында ролдік ойындардың маңызы зор. Ойын оқушылардың сол орындалатын іс -әрекеттер арқылы тіл үйренуге деген сенімін қалыптастырады. Ойын әрекеттері арқылы қайырымдылық, мейірімділік қарым қатынасқа жетелейді Ойын барысында баланы адамгершілік қасиеттер, өмірге деген көзқарасы, қызығушылығы қалыптасады. Ойын арқылы сыныптағы нашар оқитын оқушыларды да сабаққа нәтижелі тартуға болады. Ойын ұзақтығына қарай дидактикалық ойындар жылдам және ұзақ , оқушылардың санына қарай жеке, жұптық және топтық болып бөлінеді. Мұның барлығы тапқырлық, іздемдік, ролдік, іскерлік ойындардың нұсқалары ретінде беріледі. Себебі оқушыларға адамгершілік дұрыс нормаларды тануға үйрету, тілдік тұлғаларды сөйлеу әрекетінде орынды пайдалануға үйрету-дидактикалық ойындарды қолдануда ерекше көңіл аударатын нәрсе.

Қозғалмалы ойындарды қолдану мынандай міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

- оқушылардың эмоциялық белсенділігін арттыру. Мұнда олардың жағымды эмоциялары: қызығушылықтары, қуанышы, таңдануы негізге алынады;
- топты біріктіру, қатысушылардың өзара сенімін қалыптастыру және бірлескен әрекеттердің үйлесіміне қол жеткізу;

Ойын әдістерін пайдалануда жіберілетін типтік қателердің қатарына мыналарды жатқызуға болады:

- ойында меңгерілетін тәжірибенің көп жағдайда шынайы өмірмен байланысының жеткіліксіз болуы, ойын әрекетін тар мақсатқа ғана қолдану;

- ойында меңгерілген тәжірибенің мәніне жете көңіл аудармау, оны талдауға кететін уақытты шектеу;
- басқа әдістер жеткіліксіз болған жағдайда ойын элементтерін сабақтың қызықтылық сипатын арттыру үшін ғана қолдану;
- қатысушылардың эмоциялық толқынысын жоққа шығару (тым әлсіз немес тым күшті эмоциялар жұмысқа бөгет жасайды деп түсіну);
- сенімсіздікке жол беру, жалаң ойынға әуестік.

Бастауыш сынып оқушысының есте сақтау мен танымдық қызығушылық қабілеті жақсы болады. Егер балаға қызығушылығына қарай жүйелі мәлімдемелер түсіп отырса, баланың даму үрдісі шапшаңдайды. Ол баланы қоғамдық өмірдің әртүрлі жақтарымен еркін араластыру керек, әртүрлі баланың дамуы үшін туындайтын шегіністерден қашпауымыз керек, керісінше, баланың дамуына қандай дәрежеде ықпал еткенін айқындай отырып, жүргізу қажет деген ұсынысын зерттеуімізге басшылыққа алдық. Тарихи ескерткіш мұраларға жүргізілген саяхат-сабақтар мен экскурсиялар балалардың танымын қалыптастыруда негізгі орын алатынын практика барысында айқын байқадық.

Әртүрлі жүргізілген саяхат жұмыстары бастауыш сынып оқушыларының ынтымақтастығын жетілдіреді. Бұл туралы психолог Л.С. Выготский: “Дербес жұмыс істегеннен гөрі бала ынтымақтастықта күштірек әрі ақылдырақ болып, ол өзі шеше алатын интеллектуалды қиындықтар деңгейі жөнінен биікке көтеріледі...” [12], - дейді.

Жалпы жеке тұлғаның бойындағы адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға байланысты арналған ғылыми зерттеу еңбектерді зерделеу барысында бастауыш сынып оқушыларының мәдени адамгершілік құндылықтарының қалыптасуы, олардың психологиялық дамуына байланысты арналған еңбектер сараланып, жүйеленгенін байқадық.

Көптеген зерттеу еңбектерін талдай келе оқушыны дамытуда білім мен тәрбие негізгі орын алатынын атап көрсете келе, бала жасындағы дамудың бес жағдайы нақтыланады:

- психикалық дамуға - оқушының мінез-құлқының, ерік-жігерінің қабілетінің дамуы;
- денелік дамуға - дене бітімінің өз жасына сай болуы;
- рухани дамуға - оқушының ішкі жан дүниесінің сырттан әсер ететін күшпен өзара бірлігі;
- әлеуметтік дамуға - өздері өмір сүріп отырған қоғамдық ортаға үйлесе дамуы;
- жалпы дамуға - оқушының жан-жақты үйлесімді дамуы; сыныптан тыс уақытта бастауыш сынып оқушыларын дамытудың ғылыми-теориялық негізін айқындай отырып, бастауыш сынып оқушыларымен жүргізілетін жұмыстардың тиімділігін арттыруға, үйірме жұмыстары мен мектептегі қоғамдық ұйымдардың құрылымының тиімділігі дәлелденген.

Олай болса өзін-өзі тану пәнін оқыту барысында оздырылатын сыныптан тыс үйірме жұмыстарында оқушыны сыртқы және ішкі жан дүниесінің біртұтас үйлесімділікке жетелейтін әйгілі қазақ композиторларының шығармалары, қазақ менталитетінің өзегін құрайтын ою-өрнегі, әсем шырқалатын мазмұны маңызды тәрбиеге толы саз әуенді әндері баланың жан-жақты дамуына тоғлығымен әсерін тигізеді сөзсіз.

Балаларды мектепке оқытудың алғашқы күнінен-ақ бірінші сыныптардың қоршаған өмір туралы әр түрлі түсінікпен келетіндігі, мораль туралы ұғымдары да, мінез-қырларымен әдеттері де әр басқа екендігі анықталады. Мектепке ілтипаттары да әртүрлі. Кейбір балалар құрбыларымен тату-тәтті ойнайды, керек болса, ойыншықтарын беруге де даяр. Ал, енді біреулері сырттап жүреді.

Балалардың моральдық сапаларының, қоғамдық ұғымдарының, мінез-құлықтары дағдылары мен әдеттерінің дамуындағы осы айырмашылықтарды адамгершілік тәрбиесі барысында мектеп түзетуі керек.

Мектеп білімі өсіп келе жатқан ұрпақтың адамгершілік тәрбиесіне едәуір ықпал етеді. Адамгершілік тәрбиесі белгілі жүйеде жүзеге асырылады. Мектепті бітіргеннен кейін адам мінездің жаңа сапаларын игермейді, қайта бұрынғыларын шыңдай түседі немесе түзетеді. Сол себепті балалардың мектептегі адамгершілік тәрбиесі өте шеңберлі болуы тиіс. Педагогика адамгершілік тәрбиесінің мазмұнымен ұйымдастырушының қоғамдық мораль сипатына тәуелділігін объективтік заңдылық деп санайды. Мектептегі адамгершілік тәрбиесі біздің өміріміздің тек осы кездегі талаптарын ғана емес, болашақта да бағытталуы тиіс. Адамның қоғамға қатысты, оның халық, қоғам алдындағы борышы моральдық кодексте бірінші орынға қойылады:

- қоғам игілігіне қалтқысыз еңбек ету;
- әрбір адамның қоғамдық байлықты сақтауға және молайтуға деген қамқорлығы;
- қоғамдық борышты жоғары дәрежеде сезіну.

Адамгершілік бейненің сұлулығы мен ізгілігі адамдардың гуманизм мен коллективизмге негізделген өзара қатынасында айқын көрінісін табады. Сондықтан кодекс өсіп келе жатқан ұрпақ бойында коллективизм мен жолдастық өзара көмек “Біреуі бәрі үшін, бәрі біреуі үшін” деген принципімен өмір сүре білуі, достық сезімі (адам адамға – дос, жолдас және бауыр), саналы тәртіптерін сақтау сияқты қасиет-сапаларын тәрбиелеуге шақырады.

Адалдық және шыншылдық, адамгершілік, тазалық, қарапайымдық, қоғамдық және жеке өмірдегі сыпайылық, үлкенді сыйлау сияқты мінездегі моральдық-еріктік ерекшеліктерді тәрбиелеу кодекстің маңызды бөлімінің бірі.

Адамгершіліктің бастамасын қалыптастыруда ең алдымен оқушының жақсы, жаман мінезі туралы дұрыс түсінік берілуі ұсынылады. Жақсы іс істеу – бұл “Оқушыларға арналған ережелерде” көрсетілген барлық міндеттерді дәл және дұрыс орындау болып табылады.

Ал, жаман іс істеу – бұл осы міндеттерді орындамау, коллективті, жолдастарын сыйламау, олардың пікірлерін бағаламау.

Осы бастапқы түсініктерден мектеп өз оқушыларында күрделірек адамгершілік сапалардың қалыптасуына: туған жерге, оларда барлық халықтар балаларымен достық, еңбек сүйгіштік, еңбек адамдарына сүйіспеншілік, адалдық, шыншылдық, ізгілік, тәртіптілік сезімдерін тәрбиелейді, діни сезімдер мен нанымдардың зияндылығын түсіндіреді.

Бұл жоғары сезімдер бірте-бірте қалыптасады. Еңбек сүйгіштік, өзінің және қоғамдық заттарға ұқыптылықпен қарау сезімі, отбасындағы жеңіл-желпі жұмыстан, сынып, мектеп үшін еңбек етуден қалыптаса бастайды. Оқу сабақтарында, еңбек, экскурсия, өндіріс озаттарымен кездесу процесінде, жиындарда балалар үлкендердің еңбегі жайлы түсінік алады, мұғалім осы адамдар еңбегімен барлық материалдық игіліктер, оның ішінде мектепте балалар қолданып жүрген құралдар мен оқу жабдықтары да жасалатындығын ұғындырады.

Адамгершілік тәрбиесі балалар арасындағы тәрбие жұмысының барлық буындарында, сабақта, оқу және еңбек процесінде, эстетикалық және дене тәрбиесінде жүзеге асырылады. Адамгершілік нормаларын тек жаттап алу жеткіліксіз, оны ой елегінен өткізіп, бастан кешіруі керек, сонда ғана ол оқушы мінез-құлықты мораль нормасына айналады. Бұл жағдайлар адамгершілік тәрбиесінің әдістемесін анықтағанда негізге алынуы тиіс.

Адамгершілік тәрбие тәрбиеленушінің дамуына қандай игі әсер ететіндігін, тәрбие әсерімен оқушы қалай өзгертіндігін, тәрбие әртүрлі әсерімен адамгершілік кемелдің жаңа сатысына қалай көтерілетіндігін педагог жақсы білуі тиіс. Ол үшін адамгершілік тәрбиесінің бүтін процесін жеке буындарға бөліп, әрқайсысын жекелей қарастыру керек. Бұл процестің аса маңызды буыны – адамгершілік сананы қалыптастыру. Адамгершілік, саналылық дәрежесі адамның тәртібі мен іс-әрекетін анықтайтыны әлдеқашан дәлденген.

Сана-сезімнің қалыптасуы ұзақ та күрделі процесс, ол мектепке бармастан көп бұрын, қоғам туралы, жақын адамдардың өзара қатынасы туралы алғашқы ұғым-түсініктерінің қалыптасуынан басталады. Мектепке келгеннен бастап балаларға қойылатын талап та жоғарылайды. Бірінші сыныптар басқалардың жағдайымен санаса білуі, жұмыста бір-біріне кедергі болмауы тиіс. Алғашқы ұғым-түсініктер негізінде өскелең адамның тұрақты көзқарасы мен сезімдері қалыптасады, бұл жағдай оның мінез-құлқына әсер етеді, бағыт береді.

Сезім баланың мінез-құлқына керемет әсер етеді. Тәрбиеде сезімге сүйену, тәрбиенің нәтижелілігін арттырады. Баланың сезіміне әсер ету шексіз жұмыс және тәрбие жұмысының күрделі саласы болып табылады. Сондықтан да көптеген мұғалімдер баланың санасына әсер етуді жөн көреді, ал тәрбие жұмысында оның сезіміне қалай әсер етуге болатындығын кейде біле бермейді.

Оқушының сезіміне әсер етудің тәсілдерін анықтағанда сезімді тәрбиелеу, негізінен баланың бұрынғы өз сезімдерін өзгерту және онан әрі тілдіру жолымен жүзеге асырылатындығын ескерген жөн. Сезімді тәрбиелеудің дәл де қысқа жолдарын педагогика айтып бере алмайды. Мысалы, жолдасының немесе әдеби кейіпкердің ісіне қалай да таңданудың керек деп оқушының алдына міндет қоюға болмайды. Қажетті сезімді тудыру үшін соған сәйкес оқушының сезім дүниесіне қатты әсер ететін жағдайлар жасалынуы тиіс. Мәселен, туған табиғат туралы мектеп қабырғасында қаншама айтқанмен, балаларға оның сұлулығы мен ұлылығы жайында әсер туғызбауы мүмкін. Ал, енді табиғатқа экскурсия жасаса, оның ең сәнді жерлерін тауып, фотосуретке түсіру, монтаж жасау жайлы тапсырма берілсе, бұл балалардың табиғатқа ең нәзік сүйіспеншілігін туғызар еді. Бұл жағдайда, мұғалім ізгі сезімдерді туғызып қана қоймайды, оның бекуіне де жағдай жасайды.

Баладағы жаңа сезімдер қатты әсерленуден болады. Осы әсерленудің ықпалымен сезімінің жетілуі, өзгеруі мүмкін. Әсерлену әсіресе өзгелердің істегенін қабылдау және санадан өткізу процесінде пайда болады. Еңбек қаһармандарының істері жайлы, соғыс кезіндегі біздің адамдарымыздың теңдесі жоқ ерлігі жайлы әсерлеп, көркемдеп әңгімелеу бала сезіміне өте қатты әсер етіп, оның патриоттық ізгі сезімдерін оятады. Әсерленушілік басқа адамның өміріне жаны ашуы нәтижесінде тууы мүмкін.

Ойын оқу процесін ширатады, баланың оқуға деген ынтасын арттырады, сабақ қызықты өтеді. Ойын белгілі бір қабілеттердің қосындысы, оны былай көрсетуге болады: зейін + қабылдау + ес + ойлау + пайымдау. Ойынды халқымыз балаларын тәрбиелеуде ертеден пайдаланған. А.Байтұрсынов «...баланы ойынға үйрету, ойынға қатыстыру арқылы ойыны қайсы, үйретуі қайсы екенін балалар айырмастай, сезбестей етіп үйретуі керек» деген қағидасын басшылыққа алған жөн. Ойын – үйрету әдісінің ерекше түрі. Ол үйренуді мәжбүр етпейді, баланың өз еркімен, ынтасымен орындалады.

Ойын технологияларының мақсаты бірқатар міндеттерді шешу болып табылады:

- дидактикалық (ой-өрісті кеңейту, танымдық іс-әрекет; практикалық іс-әрекетте қажет белгілі бір қабілеттер мен дағдыларды қалыптастыру және т.б.);

- дамытушы (назарды, есте сақтауды, сөйлеуді, ойлауды, көз алдына елестетуді, қиялды, шығармашылық идеяны, заңдылықтарды орнату, оңтайлы шешімді табу қабілетін және т.б. дамыту);

- тәрбиелеуші (өз еріктерін тәрбиелеу, мінез-құлық, эстетикалық және дүниетанымдық позицияларын қалыптастыру, ынтымақтастықты, бірлестікті, тіл табысушылықты және т.б. тәрбиелеу);

- әлеуметтендіруші (қоғам нормалары мен құндылықтарына үйрету; ортаның жағдайларына бейімдеу және т.б.).

Өзін-өзі тану пәнінде қолданылатын ойын іс-әрекетінің психологиялық тетіктері тұлғаның өзін-өзі көрсету, өзін-өзі бекіту, өзін-өзі реттеуге деген күрделі қажеттіліктеріне сүйенеді.

Бала ойындарының мазмұны келесідей кезектілікпен дамиды:

- заттық іс-әрекет;

- адамдар арасындағы қарым-қатынас;

- қоғамдық тәртіптің ерекшеліктерін орындау.

Өзін-өзі тану сабағында арнайы ұйымдастырылған ойын іс-әрекеттері негізінде, олардың бойында, тәжірибенің алғашқы кезеңіне қарағанда достық-жолдастық, махаббат, сүйіспеншілік, парасаттылық, адалдық, басқаларға қадірлі болу, ішкі сенімдер мен принциптік тұғырларға, мұратқа берілгендік, т.б. тәлім-тәрбие нышандары біртіндеп көрініс тапты.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. – Алматы: Білім, 1998. – 171 б.

2. Ксенофонт. Воспоминание о Сократе. Кн. 3. Ксенофонт Афинский. Сократические сочинения / Пер. С.И. Соболевского – М.-Л.: ACADEMIA, 1935. – 417 с.

3. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, 1973. – 190 б.

4. Йассауи Қожа Ахмет. Диуани Хихмет. – Алматы, 1993. – Б. 21-22.

5. Коменский Я.А. Великая дидактика / Избр. пед. соч. – М.: Уч. пед. гиз, 1955. – 166 с.

6. Песталоцци И.Г. Как Гертруда учит своих детей / Избр. пед. произв. – М.: Изд-во АПНРСФСР, 1963. – 212 с.

7. Ушинский К. Д. Воспитание человека. – М.: Просвещение, 1951. – 22 с.

8. Макаренко А.С. Педагогические сочинения: в 8 т. – М.: педагогика, 1986. – 138 с.

9. Сухомлинский В.А. Балаға жүрек жылуы. – М, 1976. – 20 с.

10. Абай энциклопедиясы / Бас ред. Р.Н. Нұрғалиев. – Алматы: Атамұра, 1995. – 328 б.

11. Назарбаева С.А. Путь к себе: учение Порфирия Корнеевича Иванова как метод воспитания здоровой личности. – Алматы: Атамұра, 1999. – 96 с.

12. Выготский Л.С. История развития высших психических функций / Собр. соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.

Ергалиева Г.А., Набиева Ж.Ж.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТА САМОПОЗНАНИЕ

В статье обсуждается, как интерактивные методы могут использоваться для обучения самопознанию в процессе обучения самопознанию, использованию новых способов обучения и путей развития образования и науки как источника духовного и разнопланового развития личности. Описывает фундаментальные

исследования на основе полной зависимости личности ребенка от успеха, достигнутого в обучении. Изучаются психологические эффекты игр в субъекте самопознания.

Ключевые слова: моральные ценности, личность, самопознание, самореализация.

Ergalieva.G.A., Navieba .Zh. Zh.

THE EFFECTIVENESS OF USING THE INTERACTIVE APPROACH OF ACTIVITIES IN TEACHING THE SUBJECT OF SELF-KNOWLEDGE

The article discusses how interactive methods can be used to teach self-knowledge in the process of learning self-knowledge, using new ways of learning and ways to develop education and science as a source of spiritual and diverse personality development. Describes basic research based on the complete dependence of the child's personality on the success achieved in learning. The psychological effects of games in the subject of self-knowledge are studied.

Key words: moral values, good personality, self - actualization

ӘОЖ 373.3

Хасанова И.У. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: khassanova.inkar@mail.ru

Біржан Н.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: birzhan.nazerke@inbox.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТАТЫН ТАПСЫРМАЛАР

Аңдатпа. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу дағдыларын дамыту жолдары және тапсырмалар жайында сөз етіледі. Әр дағдының өзінің тапсырмалары беріледі. Сол тапсырма арқылы оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамыту болады.

Тірек сөздер: сөйлеу тілі, коммуникативтік дағды, тыңдалым, айтылым, жазылым, оқылым, спиральділік қағидат, шиыршық әдісі, жаңартылған оқу бағдарламасы, қарым-қатынас, тілдік тапсырмалар.

Бүгінгі таңда білім беруді жақсарту, әдістемелік негізін өзгерту – заман талабына сәйкес туындап отырған қажеттілік. Өйткені, табысты болу үшін білім мен дағды керек. Терең, сапалы білімді игерген, сонымен қатар, коммуникативтік дағдылары қалыптасқан оқушы барлық жетістікке жете алады.

Бұл мәселе туралы көптеп айтылып та, жазылып та жатыр. Мысалы, педагогика ғылымының докторы И.Нұғыманов пен З.Қанқынбаева еңбегінде: «Оқушының жеке тұлға болып дамуы мен алған білімін іске асыруда сөйлеу тілін, әрекетін, сөйлеу мәдениетін, әдебін қалыптастыру педагогиканың қазіргі кездегі көкейкесті мәселелерінің бірі болып табылады», - делінген.

Сөйлеу тілі – күнделікті қарым-қатынаста пайдаланатын әдеби тілдің бір түрі. Сөйлеу тілі белгілі бір жағдайда ауызба-ауыз тікелей жалғанатын қатынас тілі болғандықтан, ол сөйлеудің ауызша формасымен тығыз байланысты болады

[1]. Ғалымдар оқушылардың сөйлеу тілі қабілеттерінің қалыптасуы және дамуының бірнеше шарттарын көрсетеді, олар:

- ең бірінші шарт ол – қарым-қатынастың қажеттілігі. Демек, өз пікірімен немесе ақпаратпен бөлісу тілегі мен қызығушылығын туғызатын, сөйлеу тілінің ынтасын айқындайтын жағдайларды қалыптастыру керек.

- екінші шарт ол – қарым-қатынас ортасын құру. Қарым-қатынас ортасы – бұл ата-аналардың, жақындардың, достардың әңгімелері, көркем әдебиет, бұқаралық ақпарат құралдары, мұғалімнің сөйлеу тілі, оқулықтардың тілі...

Жаңартылған бастауыш білім беру бағдарламасында қазақ тілі пәнінің берілу жайы, оқыту әдістемесі оқушылардың сөйлеу тілін дамытуға бағытталған. Бағдарламада оқушының төрт тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылымды жетілдіруге басымдық берілген. Бұл төрт дағды оқу жоспарында «Шиыршық әдісімен» (спиральді) орналастырылған және бір-бірімен тығыз байланысты. Яғни, бірнеше рет қайталанып отырады және сынып өскен сайын тілдік мақсат та күрделене түседі.

Спиральділік қағидаты бойынша құрылған білім беру бағдарламасы Джером Брунердің «Білім беру үдерісі» (1960) атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негізделеді. Оның пікірінше, ең күрделі материалдың өзі дұрыс құрылымдалып, дұрыс ұсынылатын болса, оны тіпті кішкентай балалар да түсіне алады.

Брунер адамның танымдық қабілеті шартты түрде бөлінген үш сатыдан тұрады деп тұжырымдайды:

- белсенді (жұмыс үдерісінде білім алу);
- бейнелік (суреттер мен бейнелердің көмегімен білім алу);
- таңбалық (сөздер мен сандардың көмегімен білім алу).

Брунердің жұмысына негізделген спиральді білім беру бағдарламасының негізгі ерекшеліктері:

- оқушы мектепте оқыған кезде тақырыпты немесе пәнді бірнеше рет қайталап оқиды;
- әрбір қайталап оқыған сайын тақырыптың немесе пәннің күрделілігі арта түседі;
- жаңа білім алдыңғы біліммен тығыз байланысты және бұған дейін алынған ақпарат тұрғысынан қарастырылады.

Спиральді білім беру бағдарламасын жақтаушылар оның төмендегідей басымдықтарына назар аударады:

- оқушы пәнді қайталап оқыған сайын ақпарат толықтырылып бекітіліп отырады;
- спиральді білім беру бағдарламасы жеңіл идеялардан анағұрлым күрделі идеяларға қисынды жолмен ауысуға мүмкіндік береді;
- оқушыларды соңғы оқу мақсаттарына қол жеткізу үшін бұрын алған білімдерін қолдануға жетелу ұсынылады [2].

Оқушылардың бір сыныптан екінші сыныпқа өту кезінде білімі мен дағдылары қайталанып тексеріліп отыратын спиральдік қағидатына негізделгендіктен, сыныптан сыныпқа көшу барысында олар тілдік дағдыларды меңгеріп, ауызша, жазбаша қарым-қатынасында сауатты сөйлеуге дағдыланады. Мұғалім оқушылардың қатысымдық дағдыларының жетілуін үнемі бақылап, қолдау көрсетіп отырады.

Оқушылардың тілдік және коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға арналған тілдік тапсырмаларды орындау нәтижесінде, мәселен, «тыңдалым бойынша – оқушылар қарым-қатынас жасаудың әлеуметтік-тұрмыстық және әлеуметтік-мәдени салалары үшін өзекті аудиовизуалды материалдардың мазмұнын түсінеді; мәтіннің тақырыбын, негізгі идеясын, мәтіндегі басты және

қосалқы ақпараттың мағынасын барынша толыққанды, терең және дәл түсіне алады; түрлі пікірлерді ескере отырып, оқиғаның/әңгіменің мазмұнын болжайды.

Айтылым бойынша – оқушылар алдын-ала дайындалған жазбалар мен жоспарды пайдалана отырып, әңгіменің, оқиғаның мазмұнын жеткізеді; оқиғаны, естігені жөнінде сұрақтар құрастырады және көзқарасын білдіреді; ұсынылған тақырып пен белгіленген коммуникативтік тапсырма бойынша өзара байланысқан, логикалық жүйеге құрылған хабарламаны құрастырады; қарым-қатынастың әлеуметтік-тұрмыстық және әлеуметтік-мәдени саласында түрлі тілдік жағдаяттарға сай өзінің коммуникативтік ниетін білдіре отырып, диалогқа қатысады.

Оқылым бойынша – білім алушы оқу түрлері мен стратегияларын пайдалана отырып, мәтіндерді оқиды; таныс емес сөздері бар мәтіннен негізгі ақпаратты, автордың тұжырымы мен бағасын түсінеді; көркем және көркем емес мәтіндерді ажыратып таниды; алуан түрлі дереккөздерден қажетті ақпаратты табады; идеяны, оқиғаларды және кейіпкерлер іс-әрекеттерінің себептерін түсінетінін көрсетеді; сөздіктер мен анықтамалықтарды пайдаланып, таныс емес сөздер мен фразалардың мағынасын анықтайды; қазақ және әлем әдебиетінің көркем туындыларындағы адамзаттың ортақ құндылықтарын айқындайды.

Жазылым бойынша – білім алушы тыңдалған мәтіннің, оқылған ақпараттың және көрген оқиғаның (тақырыптар, жекелеген деректер, пікірлер) қысқаша жазбаларын жасайды; орфографиялық, грамматикалық және пунктуациялық нормаларды ескере отырып, баяндау (баяндаусыз) сипатындағы мәтіндерді құрастыру үшін тиісті лексикалық бірліктерді пайдаланады» делінген [3].

Тыңдалым – адам баласының тілдік қарым-қатынасқа түсу кезіндегі басты құралдардың бірі. Біз тыңдау арқылы қоршаған орта, ондағы болып жатқан оқиғалар туралы ақпараттарды ала отырып, тілдік қорымызды байыта отырып, қабылданған ақпаратқа талдау жасап, өз пікірімізді білдіреміз.

Қазіргі таңда қазақ тілін оқытуда тыңдау әрекеті (аудиомәтіндер арқылы оқыту, бейнематериалдарды көрсету) арқылы оқыту белгілі бір жүйеге түсіп келеді. Сондықтан тыңдап үйрету жаттығуларын қазақ тілі сабағында жиі қолданған тиімді болмақ. Олар техникалық құралдарды ұтымды пайдалану арқылы іске асады. Тілдік қатысымның экрандық, аудио, визуальдық құралдары адам танымын жақсы әсер ететіні дәлелденіп отыр. Дыбыстық сезім арқылы, көру сезімі арқылы, тыңдау арқылы қабылдау мәселесіне қазіргі зерттеушілер үлкен мән беріп отыр. Мысалы: бейнежазбадан немесе фильмнен алынған үзіндіден алған әсерін немесе ойға түйгенін жазу; жаңалықтар сайтынан тыңдаған материалымен жұмыс істеу, т.с.с. тапсырмалар оқушының ойды тиянақты етіп, байланыстырып жазуына мүмкіндік ашады.

Тыңдалым арқылы тілдің лексикалық құрамы мен грамматикалық құрылымы үйретіледі. Сондай-ақ, тыңдалым оқу мен жазуды меңгеруді жеңілдетеді. Тыңдалым оқушыларды айтылып жатқан сөзді назар сала тыңдауға үйретеді. Тыңдалыммен бірге, балада есте сақтау қабілеті дамиды. Тыңдалым сөйлеушілердің шынайы сөзін естуге мүмкіндік береді. Тыңдау арқылы түсінуге берілетін аудиомәтіннің тақырыбын таңдау өте маңызды. Әдетте ол материал оқушылардың қызығушылықтары мен жас ерекшеліктеріне сай таңдалады.

Қазіргі таңда қазақ тілін оқытуда оқушылардың тыңдап-түсіну қабілетін қалыптастыру – оқытудағы өзекті мәселелердің бірі. Орыс мектептерінде үйретілетін қазақ тілі сабағында Н.В. Елухина тілді оқытып үйретудің алғашқы сатысында тыңдайтын мәтіннің ұзақтығы 1,5-2 минуттан аспауы керек деген пікір айтса, Н.Н. Пруссаков аудиомәтіннің ұзақтығы тілді оқытып-үйретудің бастапқы кезеңінде-ақ, 3 минуттан кем болмауы керек деген пікірді қолдайды [4, 29-31 б.]. Ең алғашында балалар сөзді түсінбес бұрын, құлақтарын сол сөзді

естуге үйретіп алулары қажет. Оған сол сөздің айтылуын үйрену үшін 2-3 минутта жеткілікті.

Тыңдалымға үйретуде жүргізілетін жұмыс түрлері.

2-4-сыныптар үшін «Қазақ тілі» пәнінің оқу бағдарламасында тыңдалым әрекетін дамытуға ықпал ететін төмендегідей тапсырма үлгілері берілген:

- тыңдауға, мазмұнын түсінуге түрлі стильдегі мәтіндерді ұсыну;
- мәтінді қайталап тыңдау, негізгі ойды анықтау;
- тыңдалған мәтін бойынша сұрақтар қою;
- тыңдалған мәтіннің белгілі бір бөлігін өз сөзімен айтып беру, т.б. [5, 7 б.].

Мысалы: 2-сынып қазақ тілі оқулығында берілген 37-жаттығуда Бердібек Соқпақбаевтың әңгімесін тыңдау қажет. Бұл тапсырмада мұғалім мәтінді фильмнің үзіндісінен оқушыларға интерактивті тақтада тыңдатады. Оқушылар мұқият тыңдап, мәтінге байланысты берілген тапсырмаларды ауызша орындайды. Сұрақтар айтылым дағдысы бойынша берілген.

1. Мәтін кім жайлы айтылған?
2. Қожа туралы тағы не білесің?
3. Мәтінге ат қой.

4. Мәтіндегі қарамен жазылған сөздерде қандай дыбыстар өзгеріске ұшыраған деп ойлайсың? деген сұрақтарға жауап берулері керек [6, 55 б.]. Мұнда оқушылар сұраққа жауап бере отырып, Қожаның өмірбаянымен танысады, Қожаның іс-әрекеті арқылы оған мінездеме береді, грамматикалық тапсырма бойынша өзгеріске ұшыраған дыбыстарды (дауыссыз к мен г) айтқанда, жазғанда, естігенде қалай өзгередінін түсінеді. Оқулықта бұл дыбыстың өзгерісін анықтайтын жаттығулар мен тапсырмалар түрлендіріліп берілген.

Сөйлеу әрекетінің әлеуметтік сипатына белгілі лингвист ғалымдар Бодуэн де Куртенэ, де Соссюр еңбектерінде баса назар аударылады. Америка ғалымдары Ч.Осгуд, Т.Сибсокс т.б. психолингвистикаға жаңа мағына енгізіп, ойлаудың сөзге, сөздің ойға талассыз алмасуын сөйлеудің даму процесі деп түсіндірді. Сөйлеуді игерудің шарттарын қарастыратын үйрету теориясы мен (А.Н. Хомский), бойдағы туа біткен ақпаратты қабылдау және зерделеу (когнитивтік көзқарас) теориясы (Ж.Пиаже) психолингвистиканың дамуына елеулі үлес қосты. Осы салада кеңес ғалымы профессор А.А. Леонтьевтің еңбектері де ерекше орын алды [7].

Психолог Т.Тәжібаев: Ауызша сөз бен жазбаша сөздің арасындағы үлкен айырмашылықтар бар, ол айырмашылықтар балалар тілінде айқын көрінеді,- дей келіп, бұл айырмашылықтардың себебі жазбаша сөздің өзгешелігінде, оның механикалық құрылысының күрделілігінде дегенді айтады. Сонымен қатар, жазбаша сөзде көзбен көріп, есте сақтауға көбірек септігін тигізеді. Жазып сөйлегенде логикалық байланыс күшті сақталады. Ауызша сөздің бағыты да, мазмұны да әңгімелесуші оқушылардың пікіріне байланысты өзгеріп отырады.

Айтылым кезінде актив және пассив сөздер болады. Актив сөздер күн сайын жиі қолданылатын сөздер болғандықтан деңгейлік тапсырмалардың барлық түрлерінде кездеседі. Пассив сөздер сирек пайдаланылатын, мән-мағынасын түсінгенмен күн сайын қолданылмайтын сөздер болғандықтан, ол шығармашылық деңгей тапсырмаларында ғана кездеседі. Мәселен, ғылыми-техникалық атаулар, лингвистикалық, фонетикалық т.б. атаулар. Сөйлеудің ерекше бір түрі – жазбаша сөз. Бұл арнаулы әдістер арқылы мектеп қабырғасына келгеннен кейін меңгеріледі.

Айтылымға үйретудегі мәтіндердің қызметі.

Ауызекі сөйлеу тіліне үйретуде, өтілген грамматикалық жадығаттарды, сөздік жұмысын қолдануда сөйлеудің диалогті, монологті жұмыс түрлері жүргізіліп отырғаны тиімді. Оқытудың алғашқы кезеңінен бастап жоспарлы түрде, мағыналық жағынан тұтас монологті сөйлеуге үйрету жұмыстары

жүргізіледі. Бастапқы кезде оқушылар мына тақырыптарда сөйлей білуге үйретіледі: өзі туралы мәлімет беру (аты-жөні, тұрағы, оқитын орны); отбасы, олардың қызмет жайы; достары, өзі тұратын ауылы (қаласы), үйі жөнінде сипаттай білу. Сұрақтар қоя білу, қойылған сұрақтарға жауап беруі, біреуді әңгімеге тарта білуі, айтылған ойға келісуі (не келіспеуі), бір нәрсені қалауы (не қаламауы); амандасу, қоштасу; құттықтай білу (туған күнмен, жаңа жылмен); өтініш жасай білуі, алғыс айта білуі. Бұл айтылған жайттар жөнінде оқушылар диалогті түрде сөйлей білуге дағдыланады. Оқушылар тілдік дағдыларды жақсы меңгерген жағдайда диалогтің кез келген түрінде: оқу-тұрмыстық, өлкетанушылық, қоғамдық-саяси, ғылыми тақырыптардың қайсысында болмасын сұрақ қоя білу, жауап беру, пікір алмасу, әңгімелесу дәрежесіне жетеді [4, 8 б.].

2-4-сыныптар үшін «Қазақ тілі» пәнінің оқу бағдарламасында айтылым дағдыларын дамытуға ықпал ететін төмендегідей тапсырма үлгілері берілген:

- мәтін бойынша жоспар құру;
- мәтіннің мазмұны бойынша қарама-қарсы пікір айту, дәлелдеу;
- мәтінді өз қиялымен өзгертіп аяқтау;
- мәтіндегі оқиғаларды, іс-әрекеттерді салыстыра талдай алу;
- ұсынылған тақырып бойынша сұхбат алу немесе сұхбат беру және нәтижесі бойынша ауызша есеп беру;
- жоспарланған тақырыптар бойынша пікірталас ұйымдастыру;
- жұпта ым-ишараны пайдаланып, оқиғаны жазуға дайындалу (мысалы, «Бағытталған оқу» және «Бағытталған жазу»);
- берілген тақырып бойынша диалог құрастыру [5, 6-7 б.].

Мысалы: оқулықтағы 61-жаттығуда «Кім немен ойнайды?» өлеңін кезек-кезек түсініп оқып, әрбір оқушы өз түсінгені бойынша айтып берулері керек. Жаттығу оқылым, айтылым дағдысын жетілдіруге арналған. Сұрақтарға ауызша жауап беріп, өз ойын қосып айтады. Бұл жерде ойлауға да тапсырма берілген. Мұғалім оқушылардан тақырыпқа сай басқа сұрақтар қойып, пікір алмастыра алады.

- Өлең не туралы?
- Өлеңде қандай мамандық иелері туралы айтылған? Тағы қандай мамандықтарды білесің?
- Өзіңді келешекте кім болам деп елестетесің?
- Өлеңдегі қарамен жазылған сөздерге назар аударып, *н* және *ң* дыбыстарын өзара салыстыру керек [6, 63-64 б.]. Оқушылар қай сөзде *ң*, қай сөзде *н* әріпі болатынын ажыратып, айыра алуы қажет. Қосымша сөздерді беріп, түсіп қалған *н* немесе *ң* әріптерін тауып қоюға тапсырмалар беруге болады. Осындай жаттығуларды оқушылар орындаған кезде айтылым, оқылым әрекеттері, яғни өз ойларын ашық айтуға, еркін сөйлеуге, тіл байлығын дамытуға, мүдірмей оқуға үйренеді.

Бала тілін дамытып қалыптастыруда өз ұлтымыздың ауызекі шығармашылығының да тигізер ықпалы зор. Халқымыздың ертегі, аңыз-әңгімелері, мақал-мәтелдері, жұмбақ, жаңылтпаштары ойнақы, жеңіл тілмен беріледі. Балаға жаңылтпаш үйретіп, оны айтқызу сөзді дұрыс сөйлеуге әдеттендіреді, кейбір тілі келмей, бұзып айтатын дыбыстарды анық айтуға жаттықтырады. Ал жұмбақ айтқызу баланы тапқырлыққа үйретіп, ойлау қабілеті мен тілін ұштайды.

Оқылым дағдысын қалыптастыру бастауыштан басталады. Осы кезеңде баланың дұрыс оқуы, әрі жылдам, мазмұнды түсіне оқи білуі үлкен еңбектің жемісі. Сондықтан жылдам оқу – оқушы үлгерімінің негізгі факторы. Оқу жылдамдығы артқан сайын, есте сақтау қабілеті де ақыл-ой еңбегіне ынталығы

да арта түседі. Тиімді шапшаңдықта оқытуға қол жеткізудің тиімді тәсілдері В.Н. Зайцевтің «Резервы обучения чтению» жұмысында көрсетілген.

Оқу қабілеті төмен оқушыға дұрыс, саналы және шапшаң оқу дағдысын дамытуға уақытында көмектесу үшін оны жүйелі түрде есепке алу қажет. Сынып оқушысының тұлғасы дамуының ерекшелігін оның оқудағы жетістігі, оқу-әрекетінің компоненттерін меңгеруі, жалпы оқу біліктілігі мен дағдыларының қалыптасу деңгейі анықтайды [4, 7 б.].

Әдіскер тілшілер /Е.И. Пассов, С.К. Фоломкина/ оқуға үйрету дегеннің өзі оқылымға тән барлық қасиеттерді жете білу, жан-жақты меңгеру деген сөз, сондықтан оқуды жіктеп, ажыратып түрлерге бөлу тиімді емес, қазіргі өлшемдер бойынша оны ана түр, мына түр десек, әркім оның елеусіз ерекшелігіне қарап жіктей береді деген пікір білдіреді. Олар белгілі бір тілде оқудың бір ғана түрі болуға тиіс екендігін дәлелдейді.

Оқылым әрекетіне дағдыландыруға мәтіндердің қажеттілігі.

Мәтіндерді оқуға үйрету 1-сыныптан бастап қазақ тіліне тән дыбыстарды және олардың таңбалық әріптерін таныстырудан басталады. Алғашқы кезде оқушылар аталған дыбыстарды сөз ішінде дұрыс айтуға, олардың таңбаларын танып, жазуға үйренеді. Кейін жеңіл, қысқа мәтіндерді оқуға көшеді. Сөйлем ішіндегі сөздерді орфографиялық нормамен айтуға жаттықтыру үшін арнайы өлеңдер, мақалдар, жұмбақтар жаттатып, оқыту қажет. Алдымен, бір буынды сөздерді оқудан бастаған оқушы бірте-бірте дұрыс оқуға, жылдам және мәнерлеп оқуға төселеді. Кейін оқығанын мазмұндап айтып беруге дағдыланады. Сондықтан қазақ тілінің әр сабағында мәтін, жаттығу, өлең, жұмбақ, т.б. жадығаттарды өткенде мұғалім оқушылардың оқуға қойылатын талаптарды мүлтіксіз орындауды талап етіп отырады.

Оқушылардың оқу дағдыларын бекіту мақсатында: мұғалімнің соңынан шағын мәтіндерді хормен және жеке оқу; оқушылардың бір-біріне қаратып оқуы; бір оқушының оқуда жіберген қатесін екіншісіне тапқызу; мәтіндерді мағыналық бөлімдерге бөліп оқу; мәтіндегі үйретілуге тиісті грамматикалық жадығаттарға байланысты сөздерді, сөз тіркестерін немесе сөйлемдерді теріп оқу жұмыстарын жүйелі жүргізу нәтижесінде оқушылар мәтіндерді іштей оқу арқылы түсінетін дәрежеге жетеді.

Мәтінді оқу кезінде оқушы сөздердің қалай оқылатынына да жаттығады, яғни қазақ тілінде орфоэпияға нормаға сай сөйлеуге дағдыланады. Сөздер оқылуы, айтылуы арқылы оқушының санасында бекіп, бірте-бірте сөйлеу тілінде тұрақтана бастайды [4, 9б.].

2-4-сыныптар үшін «Қазақ тілі» пәнінің оқу бағдарламасындағы оқылым дағдысын дамытуға ықпал ететін тапсырма үлгілері:

- көз жүгірте, шолу жасай отырып оқу;
- мәтіннің тақырыбы мен бастапқы бөлігіне сүйене отырып, оқиғаның дамуын болжау;
- мәтіннің негізгі ойы мен бөліктерін анықтай отырып оқу;
- ақпаратты табу үшін оқу, қызығып оқу және өз көзқарасын айту үшін оқу, мәтінге ауызша және жазбаша шолу жасау;
- әдебиетпен жұмыс (сұхбатқа сұрақтар мен жауаптар дайындау);
- интернет ресурстарымен жұмыс (тақырып мазмұны бойынша презентациялар, жобалар дайындау) [5, 7 б.].

Мысалы: Оқушылар оқулықтағы 46-жаттығуда берілген Бауыржан Момышұлының әңгімесін мәнерлеп оқып, мәтін астындағы сұрақтарға жауап берулері керек. Бұл жаттығуда ізденуге тапсырма берілген. Оқушы дереккөзден тапсырмасын іздеп, өз бетімен мағлұмат жинауға дағдыланады. Сұрақтар айтылым дағдысына берілген.

- Мәтін не туралы?
- Мәтін неше бөліктен тұрады?
- Бауыржанның әкесі қандай адам болған?
- Бауыржан Момышұлының өмірбаяны туралы энциклопедиядан біліп ал.
- Мәтіндегі қарамен жазылған сөздердің айтылуы мен жазылуын

салыстыру тапсырмаларын орындау қажет [6, 59 б.]. Сөздердің мағынасын ажыратуға мән берілген. Әр сөздің мағынасын ашып, мысалымен түсіндіріп өтулері керек. Бұндай тапсырмаларды орындағанда оқушылар мәнерлеп оқуға, мүдірмей, қатесіз, түсініп оқуға, ізденуге дағдыланады.

Жазылым оқушының мектепке келген күнімен, жазуымен басталады. Сауатты, әрі әдемі жазуды меңгерудің әр адамға маңызы өте зор.

Мектепке алғаш келгеннен бастап, баланың жазуына жете көңіл бөлмеу көп жағдайда оның өз ісіне салдыр-салақ қарауына, жауапкершілікті сезінбеуге әкеп соғады. Бір қарағанда алфавиттегі санаулы дыбыс таңбаларын әдемі және жылдам жазуға балаларды үйрету онша көп қиындық келтірмейтін сияқты. Шын мәнінде, бұл дағдыларды оқушылар бойында қалыптастыру барысында мектептің алдында көптеген қиындықтар кездеседі. Жазба жұмыстарын көптеп орындатуға қарамастан, кейбір оқушылар дыбыс таңбаларын, олардың бір-бірімен байланысу жолдарын жазу кезінде қолдана білмейді. Дыбыс таңбаларын көркем әрі айқын жазуға дағдыланса да, жылдам жазуға әдеттенбегендіктен, айтылған ойға ілесе алмайды әрі жазу сауаттылығы мен анықтығы төмендейді. Ғалымдардың қалыптасқан пікірі бойынша, жазылым үш бөліктен құралуы тиіс. Олар: себеп-салдарлық, аналитикалық-синтетикалық, орындалымдық.

Жазылым әрекетін қалыптастырудағы мәтіндермен жүргізілетін жұмыс түрлері.

Оқушылар ауызекі сөйлеу тілімен қатар жазба тілі де меңгеруі керек. Себебі: ойды жазбаша жеткізу ауызшаға қарағанда логикалық жүйелілікпен құрылады; жазба хабарламаларда алғашқы сөйлемді соңғысы толықтырып отырады; жазба тілде керекті сөзді таңдай білу, грамматикалық құрылымдарды дұрыс қолдана білудің маңызы зор.

Оқушыны жазуға үйрету сөйлеуге, оқи білуге үйретумен қатар жүргізіледі. Өйткені, жазу тілін меңгермейінше сол тілде дұрыс сөйлей білу, үйренгендерін есте сақтау мүмкін емес.

Жазу дағдысының бастамасы қазақ тіліне тән әріптің әрбір бөлігін (таяқша, дөңгелек, қосу сызықтары) сызып, жүргізу арқылы жаттықтырылады. Бастауыш сыныптарда жазуға үйретуде әуелі механикалық көшіру (тақтадан, оқулықтан) жүзеге асырылады. Кейін тақырыпқа қатысты сөздерді теріп көшіру, қалдырылған сөздерді теріп көшіру жаттығулары орындалады. Көшіргендерін түпнұсқамен салыстырып, қатесін түзетеді [4, 9-10 б.].

2-4 сыныптар үшін «Қазақ тілі» пәні бойынша оқу бағдарламасында жазылым дағдысына берілетін тапсырмалар үлгілері:

- оқушыларға таныс ертегі, әңгіме, өлеңдердің қысқаша мазмұнын жазу;
- сөздердің орфографиясын меңгеруге арналған тапсырмалар;
- газет-журналдарға шағын хабарлама/мақала жазу;
- белгілі оқиғаны өз ойынша өзгертіп аяқтау;
- әдеби шығарма мәтініндегі оқиғаны өз көзқарасымен өзгертіп аяқтау;
- тілдік тақырыптар аясында шығармашылық тапсырмалар (ребус, пиктограмма, сөзжұмбақ, сәйкестендіру және толықтыру тест тапсырмалары) құрастыру;
- ақпаратты суреттер мен сызбалар, белгілер, пиктограммалар арқылы беру;
- жазылуы қиын сөздер мен сөз тіркестерінен сөздік құрастыру;

- сұхбатқа жазбаша сұрақтар дайындау [5, 7 б.].

Мысалы: оқулықта берілген 42-жаттығуда көп нүктенің орнына қ, з әріптерінің тиістісін қойып, өлеңді көшіріп жазып, қ, з дыбыстары туралы білетінін еске түсіру керек. Өлеңде *серік* сөзі қандай өзгеріске ұшырағанын айтулары керек [6, 58 б.]. Тек осы әріптерді ғана емес, тағы да басқа өзгеріске ұшырайтын әріптерді де ажыратуға байланысты тапсырмалар беріледі. Жазылым дағдысына арналған жаттығулар оқушылардың дұрыс, әрі қатесіз, көркем жазуына дағдыландырады. Көбінесе осындай әріптерден оқушылар шатасып жатады, сондықтан өзгеріске ұшырайтын әріптермен көбірек жұмыстанса, оқушыларымыз сауатты жазуға үйренеді.

Мұғалім оқулықтағы жаттығулармен шектеліп қалмай, балалардың коммуникативтік дағдыларын әрі қарай дамыту үшін қосымша тапсырмалар да берген жөн. Адамның күнделікті өмірі қарым-қатынас жасаудан тұратын белгілі. Оқушылардың сөздік қорының мол болуы, сауатты жаза алуы, тыңдағанын жеткізе білуі, қатесіз, мәнерлеп оқуы болашақта адамдармен қарым-қатынас жасағанда, қоғамдық орталарда үлкен септігін тигізеді.

Әдебиеттер:

1. *Қазақ тілі. Энциклопедия.* – Алматы, 1998. – 509 б.
2. *Қанаева А.Т. Спиральді білім беру бағдарламасы // Қазақ тілі және әдебиеті: әдістеме.* – 2016. – №10. – Б. 6-7.
3. *Білім берудің тиісті деңгейлерінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты.* – Нұр-Сұлтан, 2019. – 150 б.
4. *Жантану атауларының түсіндірме сөздігі.* – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 380 б.
5. *Бастауыш білім беру деңгейінің 2-4-сыныптар үшін «Қазақ тілі» пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасы.* – Алматы, 2016. – 34 б.
6. *Жұмабаева Ә.Е., Уайсова Г.И., Сәдуақас Г.Т. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 2-сыныбына арналған оқулық. 2-бөлім.* – Алматы: Атамұра, 2017. – 126 б.
7. *Шахаева А.А. «Бастауыш сынып оқушыларының жазу каллиграфиясын дамыту» // Бастауыш сынып.* – 2016. – №6(74). – Б. 4-6.

Хасанова И.У., Биржан Н.С.

ЗАДАЧИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

В статье рассматриваются способы, с помощью которых ученики начальной школы могут развивать свои речевые навыки. У каждого навыка есть свои задачи. Решение этой задачи будет способствовать развитию коммуникативных навыков учеников.

Ключевые слова: язык речи, коммуникативные навыки, аудирование, говорение, писание, чтение, спиральный принцип, метод прокрутки, обновленный учебный план, общение, языковое задание.

Khassanova I.U., Birzhan N.S.

TASKS FOR IMPROVING THE SPEECH SKILLS OF PRIMARY SCHOOL PUPILS

The article discusses ways in which elementary school pupils can develop their speech skills. Each skill has its own tasks. This task will develop pupils' communication skills.

Keywords: language of speech, communication skills, listening, speaking, writing, reading, spiral principle, scrolling method, updated curriculum, communication, language task.

ӘОЖ 371.64

Габдрахманова Ш.Т. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті

E-mail: appercia81@mail.ru

Касымова А.Х. – педагогика ғылымдарының
кандидаты,

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-
техникалық
университетінің доценті

E-mail: Kasimova_ah@mail.ru

Сағызова Г.Г. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ
магистранты

E-mail: gulnur_20_88@mail.ru

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ – ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ

Аңдатпа. Мақала ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың білім беру үрдісіне (сабақ беру барысына) ықпалын және қашықтықтан оқытуды басқару жүйесін талқылайды. Мақала қашықтықтан оқытуды басқару жүйесін көрсету үшін оны нақты оқыту платформа незінде түсіндіреді. Ол Moodle платформасы.

Авторлар мақалада білім беру барысында қашықтықтан оқытудың қажеттілігін, әрі оны жүзеге асыру үшін технологияларды пайдалануда туындайтын қиындықтарды көрсетеді. Оқытушыларға (мұғалімдерге) технологияны меңгеруде жаңа, қосымша дағдыларды игеру үшін уақыт пен күш керек.

Тұтастай алғанда, заманауи технологияларды білім беру процесіне қолдану кадрларды даярлау сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технология, қашықтықтан оқыту, оқытуды басқару жүйесі, Moodle платформасы.

Ақпараттық және коммуникациялық технологияның (АКТ) қоғамның барлық саласында қолданысқа енуі – қоғам өмірінде орын алған өзгерістерге себеп болды. Соның ішінде, білім беру саласына ақпараттық-коммуникациялық технологияның ықпалы соңғы он жылда қарқынды өскенін кез келген оқытушы сезінеді. Бұл «ықпалды» бір жағынан педагогика саласына жаңа «мүмкіндік» деп қарасақ, екінші жағынан оның «қиындықтар» туғызатыны да сөзсіз.

Ақпараттық – коммуникациялық технология білім беру саласы аясын кеңіткені рас. Олған дәлел білім беру саласын қашықтықтан оқыту мүмкіндігіне қол жеткізді. Егер жиырмасыншы ғасыр – өндірістің «қайнаған» кезі, білім беру күндізгі және сырттай оқыту форматтары арқылы жүзеге асырылып, сырттай бөлімде оқитындар азаматтар жұмыс орнынан арнайы рұқсат алып, институт, университет – оқу орындарына келіп оқитын болса, енді өндірістен қол үзілмей қашықтықтан оқыту (ҚО) мүмкіндігі бар. Оның нәтижесінде өндіріс пен оқу процесі қатар жүреді. Қашықтықтан оқыту – оқу процесін ұйымдастырудың бір формасы. Оқытудың бұл формасы – білім беру барысында қолданылатын әдіс-тәсілдерді түрлендіруді, оқушының талабына қарай бейімделуді, көптеген «құралдарды» қолдануды талап етеді [1, 15-16 б.]. Бұл «құралдар» толығырақ мақала барысында сипатталады.

Қашықтықтан оқыту - бұл күндізгі, сырттай және экстернат оқудың жаңа формасы. Ол дербес білім беру жүйесі болып саналады. Адамды оқыту мен

тәрбиелеуде қандай оқу түрі қолданылса, ол педагогика, педагогикалық психология, дидактика және жеке әдістердің жалпы заңдылықтарымен байланыста көрсетілуі керек.

Қашықтықтан оқыту - қашықтықтан сабақ беру мен тапсырмаларды орындауды қамтиды. Оқу процесінде мұғалім мен оқушы және оны қарым-қатынасты басқару әкімшілігі қатысады [2, 110, 117 б.]. Қашықтан оқыту формасын анықтайтын негізгі факторлар:

- 1) оқу материалдары оқушыға (студентке) қашықтықтан қол жетімді;
- 2) оқытушы мен студенттің қарым-қатынасы нақты құралдар арқылы жүзеге асады, айталық, оқу платформасы Moodle;
- 3) студенттер арасында өзара, курстың әкімшілігі мен студенттер арасында өзара қарым-қатынас;
- 4) студенттер өз үлгерімдерін өздері бақылай алады және тағы басқалар.

Біздің елімізде 2005 жылдан басында көптеген жоғары оқу орындарында (ЖОО) қашықтықтан оқыту бөлімдері ашылды [3]. Одан бергі уақытта қашықтықтан оқыту форматының өзіне көптеген өзгерістер енгізілуде. Егер осыдан 10 шақты жыл бұрынғы қашықтықтан оқыту форматын бүгінгі мүмкіндіктермен салыстырсақ, онда көптеген алға жылжуды байқауға болады. Яғни, түрлі инновациялық технологиялар педагогика саласына шексіз жаңалықтар енгізуде. Бұл дегеніміз сөзсіз «Білім Экономикасының» белгісі. Бір сөзбен айтқанда білімге негізделген экономика – технологиялар арқылы жүзеге аспақ.

Қашықтықтан оқытуды жүзеге асыру үшін оқытушы тер төгеді: видео материал әзірлейді, тақырыпқа сәйкес видео болған жағдайда, интернеттен алып, оны жөндеу керек, аудиозапись жасау, глоссарий әзірлеу, әр тақырыпты бекіту үшін тест, немесе куиз, немесе сауалнама, ашық сұрақ әзірлеу, талқылауға сұрақтар дайындап, оны онлайн форум арқылы өткізу, студенттердің белсенділігін бақылау, бағалау және тағы басқа толып жатқан жұмыстар. Ал осы аталған жұмыстарды бірізділікке салу үшін оны басқару қажет. Оған қоса, студенттермен кері байланысты да ұйымдастыру керек. Біз сөзбен айтқанда, қашықтықтан оқыту процесін басқару. Сонымен, қашықтықтан оқытудағы *басты* мәселенің бірі – оқытуды басқару жүйесі. Бүкіл әлемде бұл түсінікті *Learning Management System (LMS)* деп атайды.

Біз осы мақалада ақпараттық – технологиялардың педагогика саласындағы рөлі мен маңызын негіздеу үшін - оқытуды басқару жүйесіне зерттеу жүргізіп, талдауды ұсынамыз.

Сонымен, мақаланың мақсаты – педагогика саласында заманауи технологияларды қолдану үшін оны *басқару жүйесін* зерттеу болып табылады. Біз желілік технология, яғни интернет арқылы басқарылатын жүйені талдамақпыз.

Бүгінде технологияның оқу процесіне ықпалы зор екенін кез келген оқытушы біледі. Технология интернет арқылы жеткізіледі. Сондықтан интернеттің рөлі өте зор. Интернет сабақ беру мен білім алудағы революция. Интернет арқылы оқыту мен білім алу (оқу) барысын тиімді басқаруға болады. Бұл басқаруды – оқытуды басқару жүйесі (LMS) деп атаймыз (жоғарыда айтып өттік) [4].

Осы оқытуды басқару жүйесін нақты түсіну үшін алдымен, зерттеу сұрақтарын анықтап алайық:

- 1) Оқыту жүйесін басқару дегеніміз не?
- 2) Неліктен бұл жүйені қолдануымыз керек?
- 3) Оқытуды басқару жүйесін қалай жүзеге асыруға болады?
- 4) Қандай мысал бар?

Оқыту жүйесін басқару дегеніміз не?

Біріншіден, осы түсінікке анықтама беру мақсатында көптеген ақпарат көздеріне іздеу жүргізу барында, сан түрлі материалдар табылғанымен, өкінішке орай, көбі орыс, ағылшын тілдерінде. Әйтседе, қазіргі кезде елімізде <https://e.edu.kz/> ресми сайты бар [5]. Бұл мемлекеттік жоба. Ол еліміздің білім беру саласын дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруға мол мүмкіндік береді. Осы e-learning электрондық оқыту жүйесіне арналған сайтта, біз зерттеп отырған оқытуды басқару жүйесі берілген.

Сонымен, оқытуды басқару жүйесі – бағдарламалық қосымша. Ол онлайн курстарды басқару үшін арнайы әзірленген. Ол оқытушы мен оқушының арасындағы байланысты қамтамасыз етеді. Осы бағдарламалық қосымша арқылы курстың материалдары таратылады. Оқытуды басқару жүйесі – оқу процесін басқаруға, әкімшілік тұрғыдан бақылау жасауға, құжаттарды тіркеуге, қадағалауға, есеп беруді қамтамасыз етуге мол мүмкіндігі бар.

Бір сөзбен бұл жүйе оқыту (оқытушы тарапынан), білім алу (оқушы тарапынан) және университет (немесе кел келген ЖОО) басшылығының қарым-қатынасын реттеуге мүмкіндік береді. Атап айтсақ, оқыту процесін

- Орталықтандыру, автоматтандыру;
- Өзін өзі басқару қызметі;
- Оқыту материалдарын жинақтау, жедел жеткізу;
- Оқыту процесіндегі стандарттарды қадағалау;
- Оқу материалдарын кез келген уақытта қолдану мүмкіндігіне қол

жеткізу.

Қорыта айтқанда, оқытуды басқару жүйесі – оқу процесін ұйымдастыру жеңілдетеді.

Осы жүйе арқылы қандай мүмкіндіктер бар, айталық:

- Материалдарды жүктеу және олармен бөлісу (оқытушы);
- Онлайн форум және сұхбат жүргізу (оқытушы мен оқушылар, оқушылар арасында өзара);
- Сауалнама жүргізу - куиз (quiz);
- Тапсырмаларды жинау, оларды рецензиялау, шолу;
- Баға қою.

Осы берілген құралдарға түсініктеме беретін болсақ. Білім беру жүйесі қашықтықтан оқыту (онлайн жүйесі болсын) курстың жүргізуші оқытушы, инструктор деп аталады.

Кесте 1 – Оқыту басқару жүйесінің мүмкіндіктері (құралдары)

Атауы	Түсініктеме
Материалдарды жүктеу және олармен бөлісу	Инструктор (оқытушы) курстың силлабусын, лекцияның қысқаша нұсқасын, видео материалдары, оқуға арналған материалдарды (оқулықтарды); мақалаларды; видео презентацияларды платформаға жүктейді және студенттер (немесе курсқа біркелген кез келген оқушы) аталмыш материалдарды өздеріне жүктеп алуға мүмкіндігі бар, яғни студент керекті материалын жүктеп алады.
Форум мен сұхбат жүргізу (чат)	Онлайн форум мен сұхбат – коммуникацияның басты құралдарының бірі. Бұл қашықтықтан оқыту шеңберінде студенттердің бас қосуына арналған негізгі құрал. Студенттер форумды пайдалана отырып, уақытты белгілей алады, бір біріне сұрақ қойып, жауап алады. Пікірталас жүргізеді, чат

	арқылы тез және оңай байланыс жасайды.
Сауалнама - куиз (Quizzes)	Материалды оқығаннан немесе бейнежазбаны көргеннен кейін студент бірден өзінің қалай түсіндігін білу үшін – өзін өзі бағалай алады. Ол үшін арнайы онлайн сұрақтарға жауап береді. Бұл сұрақтар: викторина, куиз болуы мүмкін. Егер студент қажетті ұпай жинай алмаса, онда қайтадан материалдары оқып, видео материалды қайтадан көріп, сұрақтарға тағы да жауап бере алады. Онлайн викториналар, сауалнама, сұрақтар - кері байланыс алудың ең оңай жолы. Оған қоса, оқытушы сұрақтар тізімі арқылы тестілер жинағын толтыруға мүмкіндік алады.
Тапсырмаларды жинау, оларды рецензиялау, шолу	Тапсырмаларды онлайн режимде ұсыну, оқушылардың білімін тез әрі оңай бағалау жолы. Зерттеу жұмыстары – студенттер өздерін бағалай алатындығын, және бір бірімен бөлісе алатындығын көрсетеді.
Студенттердің алған бағасын жазу	Бағаны онлайн режимде қою «бір оқпен екі қоянды аулауды» білдіреді. Студенттердің бағасы әрбір тапсырманы орындаған сайын, жаңартылып отырады. Студенттің бағасын оқытушы көре алады. Баға басқа студенттерге көрінбейді. Курс аяқталған соң, оқытушы бағаларды жүйеленген түрде Excel файлға жүктеп алады.

Сонымен, оқытуды басқару жүйесінің ерекшелігі сол – барлық құралдарды бірге пайдалануға болады:

- Оқыту мақсаты әрбір сабаққа тікелей байланыста;
- Әрбір сабақ стандартталған оқу жоспарына негізделген;
- Курсты аяқтаған соң студенттер өз деңгейін бағалай алады.

Недіктен бұл жүйені қолдануымыз керек?

Бұл сұраққа нақты бір ғана жауап жоқ екені рас. Себебі, соңғы 500 жыл бойы оқытушы сабақты сыныптағы тақта мен бор арқылы өткізіп келді. Кітаптар, оқулықтар – оларды басып шығару шығындарын азайтуға мүмкіндік туғызған компьютер мен интернет. Сондықтан осы мүмкіндіктерді неге қолданбасқа?

Интернет мүмкіндігі технологияларды қолданысқа енгізіп, өмірде пайдалануға үлкен жол ашты. Осы технология арқылы қазіргі таңда білім беру жүйесі дәстүрлі форматтан онлайн форматта білім алу, аралас түрде оқыту (blended learning), және түрлері нақты өмірде қолданылуда. Мәселен, онлайн форматта білім алуға арналған 50ден астам оқыту платформалары бар. Ондай платформаларды МООС деп атайды [6]: massive open online courses. Бүгінде бұл термин де біздің қолданысқа кеңінен еніп келеді. Олардың қатарында айталық:

- www.coursera.com
- www.edx.com
- www.khanacademy.com
- www.udemy.com
- және www.youtube.com

Сонымен, оқытуды басқару жүйесін қолданудың бірқатар себептерін келтіре кетсек:

Кесте 2 – Оқытуды басқару жүйесін қолдану себептері

	Қандай мақсатта	Түсініктеме
1	Студент тарапынан сұраныс	Технология оқытушыны толықтай ауыстыру мүмкін емес. Алайда бүгінгі таңда оқушылардың ақпарат алуға мүмкіндіктері кең екенін ескеру керек. Олар интернетті шолып, өздеріне қажетті ақпарат алады. Ол үшін оқытушының қажеті жоқ. Дегенмен, оқушы өзінің дұрыс білім алғандығын тексере алмайды. Сондықтан курсты оқытушы әзірлеу барысында белгілі бір логикалық тізбектілікке әкеледі. Қажетті материалдарды құрастырады. Және материалдарды онлайн режимге жүктеп, студенттерге қадағалау жасай алады.
2	Студенттің кестесі	Бүгінгі таңда көптеген студенттер жұмыс жасайды. Өз оқу ақыларын өздері төлейді. Сондықтан күнделікті сабаққа қатысу мүмкіндіктері аз. Ал платформада оқытушы жүктеген материал тәулігіне 24 сағат қол жетімді. Студент оқытушыға өзіне түсініксіз болған материалдар бойынша сұрақ қалдыра алады. Студент тарапынан ескерілетін мәселе, ол тапсырманы уақтылы тапсыру қажеттілігі.
3	Ең жақсы курстар	Оқытуды басқару жүйесін қолдану арқылы оқытушы курстың мазмұнын жақсартып алады. Себебі, оқытушы сыныпта өткізетін уақытын тиімді пайдалануына болады. Сонымен бірге, студенттер пікірін біліп (онлайн сауалнама жүргізу арқылы), оқытушы курстың «кемшілігін» азайтуға қол жеткізеді, яғни әдістемелік тұрғыдан да сапаны көтеруге мүмкіндік болады.

Оқытуды басқару жүйесін қалай жүзеге асыруға болады?

Басты сұрақ: оқытуды басқару жүйесі оқыту процесін қалайша жақсартып алады: бірқатар жауаптарды қарастыруға болады:

1) Оқыту мақсаты (learning objectives / teaching aim) білім беру барысында маңызы зор. Оқыту мақсаты – силлабуспен, оның құрылымымен, тапсырмалармен тікелей байланыста. Осы жүйені пайдалану арқылы оқытушы өз әдістемесіне түрлі әдістерді қоса алады.

2) Оқытуды басқару жүйесі оқушыны тікелей платформадағы оқу ресурстарының (оқулықтар, подкасттар, веб-қосымшалар, бейнелер, электронды кітаптар, презентациялар, дәрістер) қолжетімділігін қамтамасыз етеді.

3) Оқытуды басқару жүйесі студентке өз еркіне, уақытына қарай ыңғайлы кезде оқуға мүмкіндік береді. Және студент өзінің жетістігін де бағалай алады. Ал оқытушы өзінің жеке аудио жазбасын дайындай алады. Бұл бір материалды қайталай бергеннен, оны бір рет жазып, платформаға жүктеу, оқытушы жұмысын жеңілдетеді.

4) Оқу процесін ұйымдастыруға және жақсартуға көмектесетін келесі маңызды элемент – оқушының нәтижесін білуге мүдделі тұлғаларға (оқытушылар, ата-аналар, декандар қызметкерлері және студенттер) ақпараттың қол жетімділігі.

5) Зерттеулер студент білімін 60%-ына оқытушылардың үлес қосатынын дәлелдеген. Оқытушы курсқа қажетті материалды анықтайды, студентке қажетті біліктілік деңгейін анықтап, соған байланысты тапсырмалар деңгейін де белгілейді.

Қандай мысал бар?

Қазірде оқытуды басқару жүйесі платформалары бар: олардың жалпы шамамен 350. Солардың ішінен бастапқы 20сын көрсетейік:

- 1) Moodle;
- 2) Edmodo;
- 3) Blackboard;
- 4) SumTotal Systems;
- 5) Skill soft;
- 6) Cornerstone;
- 7) Desire2Learn;
- 8) Schoology;
- 9) NetDimensions;
- 10) Coolaborize Classroom;
- 11) Success Factors;
- 12) WizlQ Inc;
- 13) Infrastructure;
- 14) Bright Space;
- 15) Cypher Learning;
- 16) Latitude Learning;
- 17) Educadium;
- 18) eFront;
- 19) Digital Chalk;
- 20) Litmos.

Елімізде көптеген ЖОО-ы Moodle платформасын тандайды.

Сонымен, қашықтықтан оқыту жүйесінің негізгі мақсаты – жеке адамды интеллектуалды дамыту, ақпаратпен жұмыс жасай білуге үйрету және оның ерекшелігі – ол өзіндік оқыту жүйесіне жатады деп қорытындылай аламыз.

Мақаланың басында ақпараттық-коммуникациялық технологияны педагогика саласына мүмкіндік ретінде бірқатар ойымызбен бөлістік, және оның «қиындықтары» туралы да сөз қозғадық. Қиындығы сол – әр оқытушы аудиожазба, видео материал әзірлеп үйрену керек. Онлайн сауалнама жүргізу құралдарын да жетік меңгеруі керек. Сонда оқытушы екі түрлі маман болып әзірленеді:

- біріншіден, курстың мазмұнын жақсы меңгеру;
- екіншіден, курсты қалай әзірлеп, студентке (тыңдаушыға) жеткізе білуі (технологияларды пайдалану арқылы).

Әйтседе, бұдан педагогикалық жүйенің ешбір мәні өзгермейді. Тек айырмашылық – оқытушы мен оқушының арасындағы алшақтық. Бұл жүйеде басқа білім беру жүйесіндегі сияқты барлық компоненттер қарастырылады (мақсат, тапсырмалар, мазмұны, әдісі, оқыту құралдары), бірақ олар арнайы интернет- технология құралдары арқылы жүзеге асады.

Әдебиеттер:

1. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: учебное пособие для вузов. – М.: Издательский центр Академия, 2010. – 184 с.
2. Положенцева И.В. Применение современных методик дистанционного обучения в отечественном образовательном пространстве // Интернет-журнал «Мир науки». – 2016. – Том 4. – № 6 (ноябрь - декабрь). – <https://mir-nauki.com/PDF/33PDMN616.pdf> Пайдаланған уақыты: 24.04.2018 ж.
3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – <http://adilet.zan.kz/> Пайдаланған уақыты: 24.04.2018 ж.

4. Sharma A., Vatta S. *Role of Learning Management Systems in Education // International Journal of Advanced Research in Computer Science and Software Engineering*. – 2013. – Volume 3. – Issue 6, June. – <https://docviewer.yandex.kz/view/> Пайдаланған уақыты: 24.04.2018 ж.

5. Қазақстан Республикасының Білім беру порталы. E-learning жобасы. – <https://e.edu.kz> Пайдаланған уақыты: 24.04.2018 ж.

6. Әлемдік жетекші университеттерден онлайн-оқыту жобасы. – <https://ru.coursera.org/> Пайдаланған уақыты: 24.04.2018 ж.

**Касымова А.Х., Габдрахманова Ш.Т., Сагизова Г.Г.
ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ – СОВРЕМЕННАЯ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ТЕХНОЛОГИЯ**

В статье обсуждаются вопросы влияния информационно-коммуникационной технологии на образовательный процесс (а именно на преподавание), также система управления дистанционным обучением.

Авторы рассматривают систему управления учебным процессом при дистанционном обучении на примере конкретной образовательной платформы и объясняют ее на основе платформы Moodle.

Авторы указывают на необходимость дистанционной формы обучения в образовательном процессе, также описывает трудности, связанные с применением современных технологий в данной форме обучения. Преподавателям (учителям) потребуется немало времени и усилий, чтобы освоить новые, дополнительные навыки.

В целом, применение современной технологии в образовательном процессе способствует повышению качества подготовки кадров.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, дистанционное обучение, система управления обучением, платформа Moodle.

**Kasymova A.H., Gabdrakhmanova Sh.T., Sagyzova G.G.
DISTANCE LEARNING – MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGY**

The article discusses issues influence of informational-communicational technologies on educational process (namely teaching), also learning management systems.

Authors considers learning management system at distance learning based on educational platform Moodle.

Authors points out to the necessity of distance learning mode in educational process, also describes the difficulties connected with contemporary technologies in this form of education. Applying technologies in teaching process requires much effort and time in order tutors (teachers) to acquire new and additional skills.

In general, applying modern technology in pedagogy and in educational process, facilitate to improve quality training.

Keywords: information and communication technologies, distance learning, learning management system, Moodle platform.

UDC 37.013.2

Sdikova G.Zh. – candidate of chemical sciences,
docent of WKSU M.Utemisov

Iskakova A.Zh. – master student of WKSU M.Utemisov

E-mail: Aygerim_iskakova_88@mail.ru

THE SPECIAL CHARACTERISTICS OF BILINGUAL TEACHING OF CHEMISTRY OF SECONDARY SCHOOL PUPILS IN RK

Annotation. *In the modern system of education the problems of a bilingual study are actual. The article presents the problems of the formation of the chemical language of pupils in the process of bilingual chemistry teaching. And also the methods and methodical techniques of bilingual chemistry teaching for the secondary school of the RK are considered.*

Keywords: *Bilingual education, method of chemistry teaching, multilingual education, methods and methods of bilingual education.*

According to the state program of functioning and development of languages on 2011-2020, as well as the cultural program "Trinity of languages" in the Republic of Kazakhstan since 2015, the preparation for the implementation of teaching in three languages. Multilingualism is a basis for the formation of a multicultural personality. In Kazakhstan, the education system in several languages has been preserved since a Soviet period and continues to develop. We can briefly mention some of main approaches used today in the bilingual education of the Republic of Kazakhstan: the use of two languages at the same time within one lesson aimed at mastering the material of any subject discipline; the use of two- and three - language textbooks and language manuals [1].

The entry of Kazakhstan into a world educational space in a special way actualizes the problems of the bilingual education. In this regard, there is an urgent need to bring into a single system of a fragmentary practice of the bilingual education in schools of the Republic of Kazakhstan, which will ensure the continuity of educational programs, will determine the high quality and effectiveness of the formation of bilingual personality.

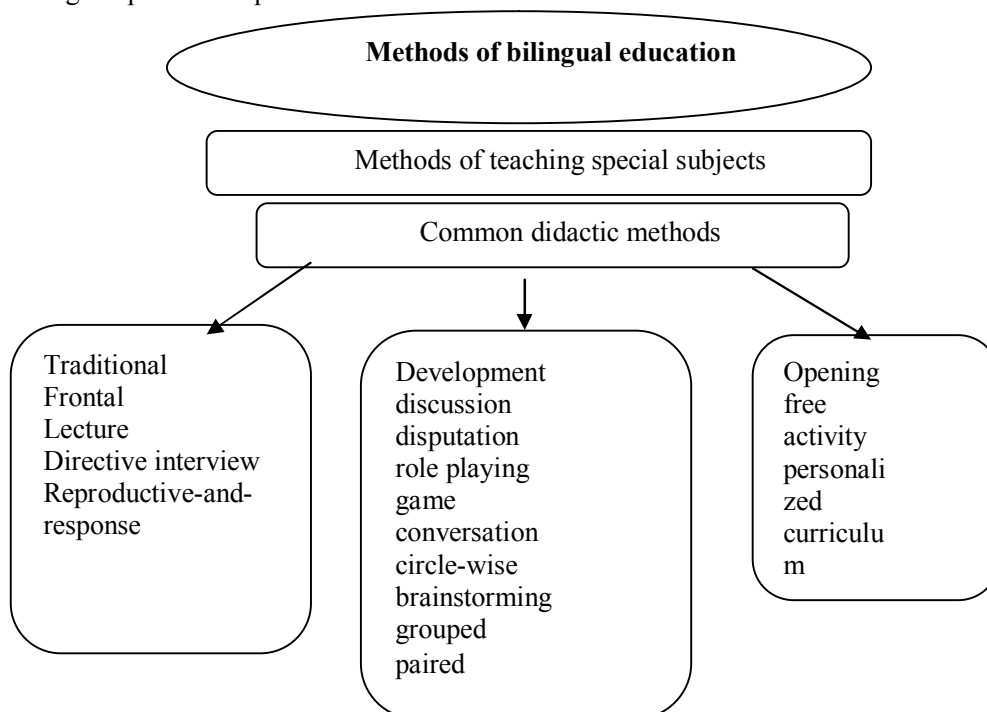
According to B.Khassanov: "For the individual, his bilingualism is a means of expressing of thoughts, learning of reality and means of communication in a multilingual society: its main component (the native language) is a characteristic component of the national, while the other component (the second language) is a means of cognition of individuals. Revealing the essence of some principles of bilingual education, it is worth noting the need for consistent, concerted implementation of all principles: 1) the principle of co-development of communicative and cognitive skills of students; 2) the principle of a multicultural focus in the study of a foreign language; 3) the principle of activity and sequence of work; 4) the principle of communicative orientation [2, p. 28].

The linguistic aspect, as noted by Y.D. Desheriyev and I.F. Protchenko, deals with the analysis of the relationship between the structures and structural elements of two languages, their interaction and interpenetration at different levels of the language. A study of linguistic aspects of bilingualism was engaged by Bertagayev T.A., Yu.A. Zhluktenko, Yu.V. Rosenzweig, M.M. Mikhailov, N.A. Karagoshchina, etc.

The psychological aspect of bilingualism mainly reflects the specificity of speech psychophysiological mechanisms of a person using two language systems in communication. The psychological aspect of bilingualism was investigated by L.S.

Vygotsky, E.M. Vereshchagin, N.V. Imedadze, A.A. Leontyev, I.A. Petukhova, Z.M. Khizroyeva etc [3, p. 83].

On the picture 1 it is presented the methods of bilingual education used in the teaching of special disciplines.

Picture 1 – Methods of bilingual education

As a fundamental goal of foreign languages teaching is the formation of a multicultural multilingual personality with informational, communication and intellectual needs, abilities and competencies that will allow it to successfully operate in the conditions of intercultural communication and professional language activities in the role of the subject of foreign language knowledge, foreign language communication and foreign language creativity.

However, despite the above - mentioned positive processes, the organization of foreign language education in the Republic is characterized by a number of negative developments. The situation is complicated by the shortage of personnel capable of fully to provide training on a foreign language, the low level of provision of secondary schools with teachers of a foreign language. All this has had a negative impact on the quality of teaching of a foreign language at all levels of the national foreign language education.

It should be noted that the introduction of multilingual education has caused a number of problems. The need for knowledge of several languages in the modern world and the demand for a multicultural personality by society are obvious and are a motivation in learning themselves. However, professional orientation of pupils involves their trilingual training in basic subjects of the future specialty. So, future chemists-technologists from school must master three languages within a certain thematic minimum in the discipline "Chemistry".

Bilingual education contributes to the development of skills to use a foreign language to obtain additional information from the various spheres of its functioning, forms a bilingual vocabulary on the subject, promotes education needs to use a foreign language as a means of deepening the subject knowledge, forms and develops

communicative competence of pupils, intercultural competence and culture of international communication. For modern pupils, knowledge of a foreign language is particularly important, the opportunity to use it to obtain various information, including chemical, from different sources: scientific literature, media and especially Internet resources, as pupils in recent years, are widely used by them. By the 8th grade their language training is sufficient to obtain chemical knowledge in a foreign language. English was chosen as a foreign language for bilingual chemistry training. This is due, first, to its increasing role in society, especially in the computer sphere, which is of great interest to the modern pupil. Secondly, English is widely studied at school. Without chemical language it is impossible to study the basics of chemistry. It is widely and actively used at all stages of the subject and is an important indicator of the chemical knowledge of students. With the help of chemical language chemical concepts are transmitted and assimilated, chemical process schemes are recorded. In the process of learning, chemical language is both a subject and a means of learning. However, before you turn a language into a learning tool, you need to master it. For the formation of the chemical language in the conditions of bilingual education, it is advisable to use specific methodological techniques: consecutive translation, code switching, visual support, bilingual contextual replacement, bridge-hint, bilingual addition, bilingual comparison and disclosure of the etymology. These methods are based on chemical material and allow to carry out interdisciplinary connections with biology, geography, ecology and other subjects.

An universal methodical technique that can be used in any chemistry lesson in the process of bilingual education is consecutive translation, which involves the translation of independent sentences or semantic parts of the sentence immediately after the speaker during special pauses. As a translator, in the first chemistry lessons or in grades with "weak" language training, is a teacher, later it is possible to involve the pupils themselves. Consecutive interpretation is carried out both from a foreign language to the native language and vice versa.

Methodical technique "consecutive interpretation" can be used from the very first lesson of chemistry. So, the topic of the lesson can be given simultaneously in the native and foreign languages. For example: "pure substance and mixture". Thus, pupils' vocabulary of foreign words in chemistry are gradually formed and expanded.

At the same time a formation of knowledge of chemical elements names and ability to pronounce them are taken place, at once in two language systems: native and foreign languages. While translation from your native language to a foreign language, you should pay attention to the correct pronunciation of words, as the word includes not only semantic and grammatical sides, but also phonetic.

«Changing over of the language code». Methodical technique «changing over of the language code» involves the use in one text units that belong to different language systems, that is, in the text in one language it is inputted words or phrases in another language: on the chemistry lessons in the primary school in the grades with weak language preparation, as well as in the 8th grade, when chemical language is the subject of study, we recommend as the primary language in the implementation of this methodological "technique" to use their native language.

Changing over of the language code can be used to implement any method (story, explanation, conversation, narration, demonstration, illustration, exercises, didactic game, etc.) at any of its stages.

It is advisable to use changing over of the language code in the study of terminology. The definition of the term, the disclosure of its meaning is given in the native language, and the term - in a foreign language. For example,

Decomposition reaction - this is such a reaction, as a result of which two or more new substances are formed from one complex substance.

Methodical technique "changing over of the language code" can be used in didactic games. For example, a question-task can be given in a foreign language; and the answer — in his native language, or vice versa.

Visual support involves writing a foreign name on natural objects or their images – during the work with bilingual texts or in the process of bilingual communication. This technique can be combined with changing over of the language code, therefore the legend includes simultaneously the name of the object in two languages - native and foreign, which is appropriate in the 8th grade, when pupils are just getting acquainted with the chemical language, and in grades with weak language training. Methodical technique "visual support" allows you to adhere to the principle of close connection of the chemical language with real chemical objects, which helps to avoid formalism in knowledge.

Technique "visual support" provides the formation of concepts in two language systems. «Visual» support can be used at all stages of implementation of any method (story, conversation, explanation, exercise, laboratory or practical work, didactic game, etc.).

Visual support can be used when learning terms. For example, in the study of the structure of the atom pupils are given didactic cards with the image of the model of the atom structure and the definition in their native and foreign languages.

At the same time, pupils not only key into the structure of the atom, but also draw a parallel between the native and foreign names of the component parts of the atom, which allows you better to understand the concept and further define it not only in your native language but also in a foreign language.

While working with bilingual texts (that is, in two languages: native and foreign) or during oral bilingual communication, pupils may encounter new or difficult lexical units. In this case, the teacher should write them on the board with a translation into the native language and transcription or use so-called visual support cards. By visual support cards we mean printed didactic material, which presents lexical units that are new to pupils and necessary in bilingual communication, in their native and foreign languages (with transcription). At the same time, it is easier for pupils to work with information, and new lexical units are better remembered.

Bilingual contextual change is a methodical technique of bilingual chemistry training, which involves the transition from the name of a chemical element, substance, term or equipment in one language to its name in another language.

Context change can be used in the study of chemical formulas, equations, terminology and nomenclature. So, on the lesson of generalization and systematization of knowledge on the theme: "Changes occurring with substances" it can be offered pupils the following assignment:

Make the reaction equations, replace the names of substances on their chemical formulas, fill in the blanks and arrange the coefficients:

1. hydrogen + oxygen $\longrightarrow$ water
2. carbon + oxygen $\longrightarrow$ carbon (IV) oxide
3. iron (III) oxide + hydrogen $\longrightarrow$ iron + ?
4. calcium carbonate $\longrightarrow$ calcium oxide + ?
5. sodium + water $\longrightarrow$ sodium hydroxide + ?

This task contributes to the development of the ability to carry out mutual transitions between the names of substances and their formulas, as well as between the names of substances and equations, the ability to arrange the coefficients and equations of reactions.

«Bridge-prompt» is a methodical technique of bilingual teaching of chemistry, in which the teacher gives the pupil a prompt in the form of the word in their native or foreign language.

The methodical technique «bridge-prompt» is mostly used in oral speech. When the pupil during his answer or of the story is faced with difficulties with any word in the native or foreign language, the teacher helps him.

«Bilingual addition» is a methodical technique in which pupils on the basis of their knowledge of chemistry fill in the blanks in the text, using words in their native or foreign language.

The teacher gives the task in which it is omitted some words or phrases that pupils have to fill in the blanks. If they cannot give an answer in a foreign language, they give it in their native language.

Methodical technique «bilingual addition» contributes to the development of the ability to use chemical language in speech: it helps to identify how pupils know the content of the terms, as well as know how to operate them. Bilingual addition can be used during working with illustrations, doing exercises, tests, chemical experiments. Bilingual mapping allows the pupil to consider the elements of chemical language (symbols, terminology and nomenclature) simultaneously with the positions of the two languages native and foreign languages.

This technique is realized in the process of compiling comparative tables. Under the comparative table refers to a table in which are correlated the names of the chemical elements, substances, equipment and terminology with each other in native and foreign languages. The study of language as one of the main indicators of human adaptation to new sociopolitical and sociocultural realities is becoming an urgent scientific-theoretical and scientific-practical task.

Methodical techniques of bilingual teaching of chemistry used in a variety of methods: verbal, visual, practical. Each method is implemented through five main stages: preparatory, introductory, analytical, applied and final. At each stage, one or another method can be used.

The preparatory stage involves a preliminary bilingual conversation, motivating pupils to perform tasks, and the disclosure of the algorithm of pupils' actions. Under the preliminary bilingual conversation we understand such a conversation, which is conducted in two languages (native and foreign) and is aimed at identifying the level of readiness of pupils to a new activity and disclosure to them of the algorithm of bilingual actions.

At the introductory stage, the pupil performs the following actions:

- 1) acquires chemical information bilingually (i.e. in native and foreign languages) from a teacher or independently searches for it in various sources;
- 2) perceives chemical information in native or foreign language (reading or listening).

The analytical stage includes the processing of the acquired information in the native or foreign language through the implementation of the following stages:

- 1) analysis of the acquired chemical information (what words, concepts and phrases are clear for a pupil in the text and what he needs to learn);
- 2) working with a dictionary, grammar reference to find unknown lexical units and grammatical structures;
- 3) writing down of unknown lexical units into bilingual chemical dictionary;
- 4) translation from the native language into a foreign language and vice versa.

At the applied stage, a pupil uses the acquired chemical information for:

- 1) bilingual communications (involvement of pupils in the situation of communication in their native and foreign languages: discussion of the acquired information, promotion and defense of their points of view, discussion, report presentation; if pupils have difficulties, the discussion is held in their native language);
- 2) performing written tasks (test, dictation, exercises, problem solving, etc.) or practical tasks (chemical experimentation, design, modeling).

The final stage involves the final bilingual conversation (involving students in the discussion in their native and foreign languages of the results of communication, written and verification works) and self - reflection.

We distinguish the following forms of organization of educational activities in bilingual chemistry training: frontal, group, paired, individual.

The frontal form of educational work is realized in conversation, educational discussion, work with didactic cards, exercises, solving chemical problems, conducting of role and didactic games bilingually, that is, in two languages: native and foreign. The disadvantage of frontal work in bilingual education is that it does not take into account the different level of foreign language skills, there is no differentiation of tasks for pupils depending on their language proficiency.

Group form of educational work is implemented in exercising, problem solving, role-playing games, etc. In bilingual education groups can be formed on the basis of language training of pupils. In this case, the tasks should be given at different levels: "A" - for pupils with excellent knowledge of a foreign language, "B" - for pupils with a good knowledge of a foreign language, "C" - for pupils with poor knowledge of a foreign language. In this case, one group may include pupils with different levels of knowledge of chemistry, so the chemical content of the tasks for all groups is the same. The basis of the formation of groups can be put chemical training of students. In this case, one group may include pupils with different language proficiency, but with the same level of chemical knowledge and skills.

The paired form of educational activity assumes work of two pupils, thus they can be with identical or different level of knowledge of a foreign language. The paired form of work is realized in pupil's experiment (performance of laboratory and practical works), in performance of exercises, work with didactic cards, etc.

During the individual form of work it is best taken into account the language and chemical training of students. At the same time, the tasks can be differentiated by two criteria: the level of knowledge of chemistry and the level of foreign language proficiency. Individual work is implemented in solving problems, performing exercises, working with tests, with various literature and Internet sources, filling bilingual chemical dictionaries, etc.

In order to develop the ability to use bilingual chemical language, as well as taking into account the interests and needs of pupils, we recommend to carry out various forms of work using the resources of the Internet. Thus, in the study of the topic "Carbon" pupils can be offered to make a computer presentation in the following areas "Allotropic modifications of carbon", "Properties and Types of Diamonds", "the History of great diamonds", "Properties and uses of graphite", "Fullerenes". To do the work, pupils can use the English-language resources of the Internet, and in the last slide of the presentation indicate links to sources. In the study of the topic "Metals" pupils can be given the task to use foreign sites in chemistry for design wall Newspapers in English about metals in human life: "Use of metals and alloys", "the Biological Role of Metals", "Metals in Human History", etc.

Particularly relevant, in our opinion, such forms of work in the study of chemistry of elements in the 9th grade, because by this time pupils has formed the necessary lexical minimum in chemistry in a foreign language, and the studied topics are related to the daily life of the child or fall within the scope of his interests.

Forms of work with the use of foreign language resources of the Internet, in our opinion, contribute to the development of information and communication competence of pupils, that is, the ability to receive and process information from various sources, as well as to transmit it.

The teacher of chemistry, carrying out bilingual education, should be fluent in a foreign language, and pay special attention to the scientific style of speech in a foreign

language. Before introducing the methods of bilingual chemistry teaching, the teacher should determine the level of language training of pupils, for which he needs to attend foreign language lessons in their class and talk to the subject teacher. Only after that you can set the degree of inclusion of a foreign language in the teaching of chemistry.

Teacher activities in preparation for lessons include the following:

- 1) Monitoring of pupils in chemistry lessons during bilingual education in order to identify difficulties arising for pupils and prevent them in the future.
- 2) Work with methodical literature in chemistry and foreign language.
- 3) Selection of chemical content in native and foreign languages.
- 4) The selection of lexical minimum necessary for the understanding of the studied chemical material. Selection of methodological techniques for entering new words.
- 5) The choice of methods, methodical technique, forms and means of bilingual education, taking into account the chemical and language training of students, as well as the tasks set at the lesson.
- 6) Development of the plan and summary of the lesson, including the selected methods, methods, forms and means of bilingual education.
- 7) Preparation of didactic cards, as well as visual material (illustrations, computer presentations, video) in native and foreign languages.

The teacher's activity in the process of bilingual education in the lesson includes:

- 1) Disclosure to students of the algorithm of their bilingual activity.
- 2) Providing of chemical information bilingually (oral story, conversation, written text, video, etc.).
- 3) Providing of various means of bilingual chemistry training for the full work of the student: dictionaries, didactic cards, comparative schemes, visual support cards, etc.
- 4) Helping to pupils with their bilingual work.
- 5) Checking the results of pupils' bilingual work.
- 6) Summary of the work.

Thus, for the organization of the process of bilingual teaching of chemistry teacher can use different methods, techniques, tools and forms of organization of educational activities, the choice of which depends on the goals and objectives of the lesson, the content of the studied chemical material and the level of chemical and language training of students.

Literature:

1. Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда // Казахстанская правда. – 2012. – № 218 – 219. – <https://articlekz.com/article/5831> Дата обращения 20.10.2017 г.
2. Асакапова Р.Р., Сыздыкова А.М. Полиязычие как одно из приоритетных направлений развития педагогического образования // Педагогический вестник Казахстана. – 2014. – №2. – С. 25-30.
3. Бертагаев Т.А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления // В сборнике «Проблемы двуязычия и многоязычия». – М.: 1972. – С. 82 - 88.
4. Борунова Е.Б., Перевозчикова Н.В., Сипатова И.М. О реализации межпредметных связей химии с английским языком // Химия в школе. – 2010. – №1. – С. 26-35.
5. Павлова Е.С. Методика билингвального обучения химии учащихся основной школы // Автореферат дис. канд. пед. наук. – СПб., 2011. – 25 с.

Сдикова Г.Ж., Исакова А.Ж.
ҚР ОРТА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ХИМИЯ ПӘНІН
БИЛИНГВАЛДЫ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі білім беру жүйесіндегі билингвалды оқыту мәселелері өзекті болып табылады. Мақалада химияны билингвалды оқыту процесінде оқушылардың химиялық тілін қалыптастыру мәселесі ұсынылған. Сонымен қатар, ҚР орта мектептеріне арналған билингвалды оқытудың әдістері мен әдістемелік тәсілдері қарастырылған.

Тірек сөздер: Билингвалды оқыту, химияны оқыту әдістемесі, көптілді білім, билингвалды оқытудың әдістері мен әдістемесі

Сдикова Г.Ж., Исакова А.Ж.
ОСОБЕННОСТИ БИЛИНГВАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ
УЧАЩИХСЯ СРЕДНИХ ШКОЛ РК

В современной системе образования актуальными являются проблемы билингвального обучения. В статье представлена проблема формирования химического языка учащихся в процессе билингвального обучения химии. Также рассматриваются методы и методические приемы билингвального обучения химии для средних школ РК.

Ключевые слова: Билингвальное обучение, методика обучения химии, полиязычное образование, методика и методы билингвального обучения.

ӘОЖ 511-33

Жумағалиева А.Е. – физика-математика ғылымдарының кандидаты,
доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Есетов Е.Н. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: Elzhan_9311@mail.ru

ДҰРЫС КӨПБҰРЫШТАРДЫ КҮЗІРЕТТІЛІК ОҚЫТУ
ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ САЛУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада жоғары және орта білім стандарты аясында оқушылардың ақпараттық, коммуникативтік, проблеманы шешу құзіреттіліктерін қалыптастыруға бағытталған. Болашақ мұғалімдер математиканың жалпы заңдылықтары, әдіс-тәсілдерімен қатар есеп шығарудың жолдарын білуі керек, ойлаудың еркіндігін, сананың салауаттылығын, тапқырлықты керек ететін есептерді шығару қажет. Аталған әдіс-тәсілдер мен есептердің берілу әдістемесі мақалада көрсетілген.

Тірек сөздер: құзіреттілік, шешу әдістері, талдау, салу дәлелдеу, зерттеу, көпбұрыштар.

Қазақстан қоғамындағы өзекті мәселелердің бірі – күтілетін нәтижелерге бағытталған жаңарған білім мазмұнын игерген, өзгерістерге икемді, жаңа ақпараттық технологияларды өз әрекетінде қолдана алатын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Нәтижеге бағдарланған жалпы орта білім берудің жаңа жүйесіне көшу мамандарды даярлауды ұйымдастырудың мазмұны мен технологияларын, мақсаттар проблемаларын өзектендіреді.

Мақалада салу есептері, циркульмен сызғыш арқылы салу және салу есептерін алгебралық жолмен шығару есептері келтірілген. Білім алушылардың

логикалық ойлау қабілетін дамыту, геометриялық түрлендірулер теориясын қолданып салу есептерін орындау да қарастырылған. Салу алгоритмі және қадамдары сызба арқылы көрсетілген.

Жаңа стандартта реттелген білім, білік, дағдылар, сондай-ақ негізгі құзыреттіліктер түріндегі білім беру нәтижелері, әлеуметтену нәтижелері жалпы білім беретін пәндер мен оқу-әдістемелік қолдау бойынша білім беру және оқу бағдарламадарының мазмұны арқылы қалыптасады. 12 жылдық мерзіммен оқытатын жалпы орта білім беру мазмұны әрбір оқушының жеке ерекшеліктері ескерілген білім беру нәтижелері түріндегі- проблеманың шешімін табу құзыреттілігі (өзіндік менеджмент); ақпараттық құзыреттілік; коммуникативтік құзыреттіліктер жиынтығын игеруіне бағдарланған [1, 85-86 б.].

Ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыру үшін, мұғалім ақпараттарды белгілі және белгісізге бөлу, қажеттісін бөліп алу, анықтамалықтарды, теоремаларды басшылыққа ала отырып, сұрақ қоюға, ақпарат жинақтауға, графиктік түсінікті жай (бір құрамды) ақпараттық немесе бейнелік түсінікті мәтіндік түсінікке және керісінше өрнектеуге, алынған ақпаратты дәл айтып беруге, ұсынылған ақпараттардың дерек көзінен аргументтер мен қорытындылар табуға, дәлелдеме, бағалау, түсіндіре білуге, алгоритмдеуге, сәйкестендіруге анықталған тәсіл бойынша үйретеді.

Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру үшін, мұғалім мәтінді дайындау ережесін сақтап және берілген үлгі бойынша сұраққа жауап беруді, пікірталас, диалог, монологтардағы бағалау, фактіге негізделген ақпараттардың негізгі мазмұнын, ережеге сәйкес сөйлемді бастау мен аяқтауды, оқушылардың өз идеяларын ұсыну мен түсіндіруге, топтық жұмыс үшін берілген тапсырмаға сәйкес жауап беруге дағдыландырады.

Проблеманы шешу және өзіндік менеджмент құзыреттілікті қалыптастыру үшін, мұғалім құрастырған проблеманы шешу үшін қандай ұстаныммен кіріскенін түсіндіру арқылы айырмашылығын, нақты жағдайды суреттеуді, есепті шығару бойынша логикалық қадамдардың ретін анықтауды, нұсқауға сәйкес технологияны жасауды, белгілі іс-әрекетті орындау үшін қажетті ресурсты атауды, іс-әрекетін алгоритм бойынша орындауға үйретеді.

Циркульді және сызғышты ғана пайдаланып шығаруға болмайтын салу есептері. Геометриялық салу есептері жалпы өз алдында қиын болып келеді. Сонымен бірге циркульді және сызғышты ғана пайдаланып шығарылмайтын есептер де кездеседі. Олардың қатарына Евклидтің V постулаты сияқты, ежелгі заманнан бастап-ақ сан алуан ғұлама ғалымдар ойларын бөліп, сарапқа салған төмендегідей есептер жатады.

1. Кубты екі еселеу есебі: көлемі берілген кубтың көлемінен екі есе үлкен кубтың қырын салу керек.

2. Бұрышты тең үш бөлікке бөлу есебі: кез келген бұрышты өзара тең үш бөлікке бөлу.

3. Дөңгелектің квадратурасы: радиусы r болатын дөңгелекке тең шамалы квадрат салу.

4. Дұрыс n -бұрышты салу есебі.

Осы есептердің жалпы жағдайда шешілмейтіндігін төмендегідей жалпы теоремадан алуға болады.

Теорема. Егер есебінің аналитикалық шешімі рационал амалдармен квадрат түбірлері арқылы өрнектелсе, онда бұл салу есебі циркульді және сызғышты пайдаланып шешілмейді. Керісінше, салу есебінің шешімі рационал амалдар мен квадрат түбірлері арқылы өрнектелсе, онда бұл есеп циркульді және сызғышты пайдаланып шешіледі.

Бұл теорема жоғары алгебра курсына мектеп курсына енбейтін мәліметтерге сүйеніп дәлелденеді. Мысалы, кубты екі еселеу есебінің аналитикалық шешімі $x^3=2$ теңдеуіне келеді. Оның түбірі $\sqrt[3]{2}$ квадрат түбірі арқылы өрнектелмейді. Олай болса, кубты екі еселеу есебі циркуль мен сызғышты пайдаланып шешілмейді. Осы сияқты 2-және 3-есептердің де циркуль мен сызғышты пайдаланып шешілмейтіндігін көрсетуге болады. Дәлірек айтқанда, 2-есеп $\sin 3\alpha = 3\sin\alpha - 4\sin^3\alpha$ формуласымен үшінші дәрежелі рационал түбірі болмайтын теңдеуге келетін болса, 3-есептегі $x=\sqrt{\pi}$ саны ешбір рационал коэффициентті теңдеудің түбірі болмайды [2, 71-72 б.].

4-есептің шешімін 1796 жылы К.Гаусс төмендегі теореманың көмегімен толық анықтады.

Гаусс теоремасы. Дұрыс n -бұрышты циркуль мен сызғышты пайдаланып салу үшін n саны $n=2^m p_1 p_2 \dots p_s$ түрінде берілуі қажетті және жеткілікті. Мұнда $p_1, p_2, \dots, p_s$ сандары $-2^{2^k}+1$ түрінде берілетін жай сандар.

Бұл теореманы да дәлелдеусіз келтіреміз.

Егер $k=0, m=0, s=1$ болса, онда $n=3$

Егер $k=1, m=0, s=1$ болса, онда $n=5$

Егер $k=2, m=0, s=1$ болса, онда $n=17$

Сонда дұрыс 3, 5, 17-бұрыштарды циркуль мен сызғышты пайдаланып салуға болады. Ал 7, 9, 11, 13, 14 сандарын теоремада көрсетілген түрде жазуға болмайды. Олай болса, дұрыс 7, 9, 11, 13, 14-бұрышты көпбұрыштарды циркуль мен сызғышты пайдаланып салуға болмайды.

Дұрыс көпбұрыштар. Егер дөңес көпбұрыштың барлық қабырғасы тең болса, және барлық бұрыштары тең болса, оны дұрыс көпбұрыш деп атайды. Мысалы, дұрыс үшбұрыш-тең қабырғалы үшбұрыш, ал дұрыс төртбұрыш-квадрат.

Кез келген дұрыс үшбұрышқа және квадратқа іштей және сырттай шеңберлер сызуға болатынын және бұл шеңберлердің центрлері беттесетіні жақсы білеміз. Енді осы қасиеттер кез келген дұрыс n -бұрышқа табылады. қашықтықта орналасқан нүктені осы көпбұрыштың центрі деп аталады [3, 123-124 б.].

Теорема. Кез келген дұрыс көпбұрышқа іштей және сырттай шеңберлер сызуға болады және бұл шеңберлердің центрлер көпбұрыштың центрімен беттеседі.

Дәлелдеу: Теореманы дәлелдеу кез келген дұрыс көпбұрыштың центрі бар болатынын және бұл центрдің көпбұрыш қабырғаларынан бірдей қашықтықта орналасатынын көрсетсек, болғаны.

Айталық, бізге $A_1 A_2 \dots A_n$ дұрыс n -бұрышы берілсін. Оның A_1 және A_2 бұрыштарының биссектрисаларын жүргізіп, олардың қиылысу нүктесін O арқылы белгілейік. Көпбұрыштың қалған төбелерін O нүктесімен қосайық (1 сурет).

Алдымен O нүктесі көпбұрыштың барлық төбелерінен бірей қашықтықта орналасатындығын дәлелдейік:

$OA_1=OA_2=OA_3=\dots=OA_n$. Тең бұрыштардың жартысы ретінде $\angle 1=\angle 2$. Онда $\triangle A_1OA_2$ тең бүйірлі. Сондықтан $OA_1=OA_2$. OA_2 екеуіне ортақ, $A_1A_2=A_2A_3$ және $\angle 2=\angle 3$ болғандықтан, үшбұрыштар теңдігінің бірінші белгісі бойынша $\triangle A_1OA_2=\triangle A_2OA_3$. Осыдан $OA_2=OA_3$ және $\angle 3=\angle 4$ теңдіктер шығады. Енді $\angle 4=\angle 3=\frac{1}{2}\angle A_2=\frac{1}{2}\angle A_3$ теңдігінен $\angle 4=\angle 5$ теңдігін аламыз.

Олай болса, OA_3-A_3 бұрышының биссектрисасы болып табылады.

Осы процесті жалғастыра отырып, $OA_1=OA_2=OA_3=\dots=OA_n$ теңдіктерін аламыз. Яғни O көпбұрыштың центрі және сонымен бірге сырттай сызылған шеңбердің центрі болып табылады.

Енді О нүктесі көпбұрыш қабырғаларынан бірдей қашықтықта орналасатынын көрсетейік.

Жоғарыда дәлелдегеніміз бойынша $\triangle A_1OA_2 = \triangle A_2OA_3 = \dots = \triangle OA_{n-1}A_n$ теңдігі орындалады. Онда бұл үшбұрыштарға ортақ О төбесінен түсірілген биіктіктері де тең болады.

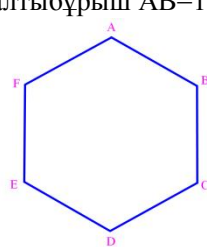
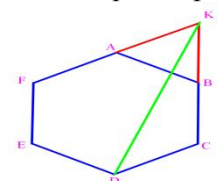
Теорема 2. Дұрыс n-бұрыштың қабырғасы a_n , оған сырттай сызылған шеңбердің радиусы R-ге, ал іштей сызылған шеңбердің радиусы r –ге тең болса, онда $a_n = 2R \sin \frac{180^\circ}{n}$, $a_n = 2R \tan \frac{180^\circ}{n}$ формулалары орындалады.

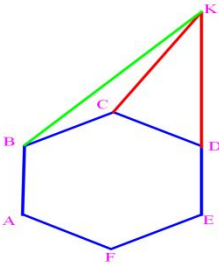
Дәлелдеу. $A_1A_2 = a_n$ -дұрыс n-бұрыштың қабырғасы, ал О центрі болсын (2 сурет).

$OA_1 = OA_2 = R$, $OK = r$, $A_1K = KA_2 = \frac{a_n}{2}$ және $\angle A_1OK = \frac{1}{2} \angle A_1OA_2 = \frac{1}{2} * \frac{360^\circ}{n} = \frac{180^\circ}{n}$.
Онда A_1OK тік бұрышты үшбұрышнан (1) формулалар шығады.

Кесте 1 – Дұрыс алты бұрыш салу

1-есеп	Жазықтықта қабырғасының ұзындығы 1м-ге тең дұрыс алтыбұрыш салынған. Сызғыштың көмегімен ұзындығы $\sqrt{7}$ м-ге тең кесіндіні салыңыз [4, 69-70 б.].

Құзыреттілік	Аспектiлер	Әрекет/ шешу жолы
Проблеманы шешу және өзіндік менеджмент құзыреттілігі	Әрекетті жоспарлау және мақсат қою	-дұрыс алты бұрыштың бұрыштарының градустық өлшемін анықтайды; -алты бұрышқа сырттай сызылған шеңбердің радиусы алты бұрыштың қабырғасына тең; Берілгені: Дұрыс алтыбұрыш $AB=1$ м 1 сурет
Ақпараттық құзыреттілік	Ақпараттарды өңдеу	- сызғыштың көмегімен салу; -тік бұрышты үшбұрыш қабырғаларын анықтайды; Салу керек: $\sqrt{7}$ м тең кесінді.
Коммуникативтік құзыреттілік	Жазбаша қатынас	Салу жолы: тең қабырғалы үшбұрыш 2 сурет. $\triangle ABK$ -ны саламыз. К мен D нүктесін қосамыз: KD

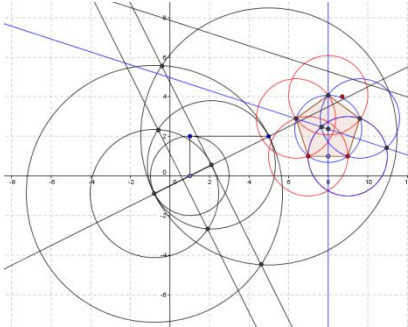
		 3 сурет. В мен D нүктесін қосамыз: BD $BD^2 = BC^2 + CD^2 + 2BC * CD * \cos \angle BCD$ ABCD: $BD = \sqrt{3}$ ΔKBD - тікбұрышты үшбұрыш. $KD = 2$ Тең бүйірлі үшбұрыш ΔDCK саламыз. ΔBKD - тікбұрышты үшбұрыш. BK - ізделінді кесінді. $BK = \sqrt{7}$ м

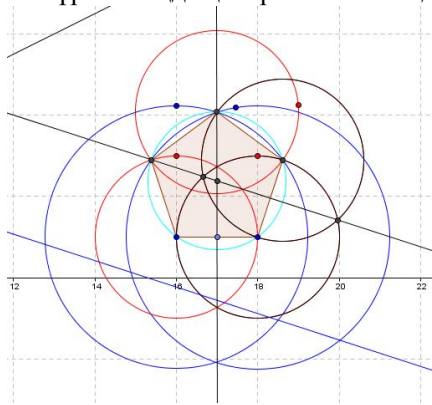
Баланың жеке басын жан - жақты дамыту мен мектепке даярлау ісі бүгінгі таңда білім беру саласындағы аса маңызды. Жалпы білім беретін мектептерде 1-сыныпқа қабылданған оқушылардың оқу жүйесінде айтарлықтай қиыншылықтарға кезігеді. Солардың бірі мектепте бастауыш сыныптан бастап оқытылатын салу есептері. Сондықтан баланың мектептегі оқу жүйесіне салу есептері сабақтан тыс уақытта теориялық және практикалық тұрғыдан әлі де толық қарастырылып, талдануы тиіс. Біздің оқу барысында тек жұп санды дұрыс көпбұрыштарды салуды қарастырамыз. Осы тұрғыда Гаусстың зертеуі бойынша 3, 5, 11, 14 дұрыс көпбұрыштарын циркуль мен сызғышты пайдаланып салуға болады, ал 7, 9, 11, 13, 14 дұрыс көпбұрыштарын салу мүмкін емес деп қарастырған [5, 88-89 б.].

Кесте 2 – Дұрыс бесбұрыш салу

2-есеп	Дұрыс бесбұрыш салыңыз [6, 215-216 б.].

Құзыреттілік	Аспектiлер	Әрекет/ шешу жолы
Проблеманы шешу және өзіндік менеджмент құзыреттілігі	Әрекетті жоспарлау және мақсат қою	-дұрыс бес бұрыштың бұрыштарының градустық өлшемін анықтайды; Берілгені: а-кесіндісі Салу: $AB=2a$ $AB \perp AC$ $AC=2a$ В мен С нүктелерін қосып, $CD=a$ кесіндісін салып, BD кесіндісінің ортасын О-нүктесімен белгілейік. $AB=a$ кесіндісін салып, $(A:R=BO=OD)$ доға сызамыз және $(B:R=BO=OD)$ доға сызмыз. Қиылысқан нүктесін С

		әріпімен белгілейміз. $(A:R=a)$ және $(C:R=a)$ доғалар сызып, қиылысу нүктесін E әріпімен белгілейміз. $(B:R=a)$ және $(C:R=a)$ доғалар салып, қиылысқан нүктесін D әріпімен белгілейміз. Салынған $ABCDE$ қабырғасы a-ға тең дұрыс бесбұрыш. Дұрыс бесбұрыштардың ішкі бұрыштарының қосындысы $5\alpha_5 = 180^0(5-2) = 540^0$ $\alpha_5 = \frac{540^0}{5} = 108^0$ Дұрыс бесбұрыштың қасиеті
Ақпараттық құзыреттілік	<i>Ақпараттарды өңдеу</i>	- сызғыш пен циркульдің көмегімен салу; Салу керек: қабырғасы a-ға тең кесінді мен дұрыс бесбұрыш салу.
Коммуникативтік құзыреттілік	<i>Жазбаша қатынас</i>	Салу жолы: Дұрыс бесбұрыштың қасиеті Теорема: Дұрыс бесбұрыштың сыбайлас емес, екі қабырғасы созындысынан және бір қабырғаның екі диагоналінан пайда болған үшбұрыштар тең. Берілгені: $ABCDE$ дұрыс бесбұрыш $AB=BC=CD=DE=EA=1$ $\angle A = \angle B = \angle C = \angle D = \angle E$ $\triangle AFB$, $\triangle EAC$ және $\triangle CDE$ қабырғаларының созындысынан пайда болған $\triangle ACE$ AC және EC диагональдарынан пайда болған. 4 сурет Дәлелдеу керек $\triangle AFB = \triangle AEC$ Дәлелдеу: $\angle BAE = \angle ABC = 108^0$ $\angle FAB = \angle ECA = 72^0$ сыбайлас бұрыштар. $\triangle ABC$ тең бүйірлі $\angle BAC = \angle BCA = 36^0$, онда $\angle CAE = 72^0$

		Үшбұрыштардың теңдігінің белгісі бойынша $\triangle FAB = \triangle CAE$ $\angle FAB = \angle FEC = 72^\circ$ $AB \parallel EC$ $\triangle FAB \sim \triangle FEC$ $\frac{FA}{FE} = \frac{AB}{EC}$ $FA = EC = x$ $\frac{x}{x+1} = \frac{1}{x}$ $x^2 = x+1$ $x^2 - x - 1 = 0$ $x_{1,2} = \frac{1 \pm \sqrt{5}}{2}$ оң түбірі $\frac{1+\sqrt{5}}{2}$ $FA = EC = \frac{1+\sqrt{5}}{2}$ Дұрыс бесбұрыштың диагональдарын табу $\triangle ACB$ тік бұрышты үшбұрыш $AC = 1$ $BC = 2$ $AB = \sqrt{5}$ AB гипотенуза созындысына $BD = 1$ AB кесіндісінің ортасын O нүктемен белгілейміз. $AO = OD = 1 + \frac{1+\sqrt{5}}{2}$ Салу: $BA = 1$ кесіндісін салып ($A: R=1$) $\cap$ ($B: R_1 = \frac{1+\sqrt{5}}{2}$) = C $(B: R=1) \cap (A: R_1 = \frac{1+\sqrt{5}}{2}) = D$ $(C * 2 = 1) \cap (D: R=1) \cap \pm E$ АВСДЕ дұрыс бес бұрыш Теорема. Кез келген дұрыс көпбұрышқа іштей және сырттай шеңберлер сызуға болады және бұл шеңберлердің центрлері дұрыс бесбұрыштыңда центрмен беттеседі. 5 сурет <i>Дәлелдеу:</i> Теореманы дәлелдеу кез келген дұрыс бесбұрыштың центрі бар болатынын және бұл центрің бесбұрыш қабырғаларынан бірдей қашықтықта орналасатынын көрсетсек, болғаны. Айталық, бізге $A_1 A_2 \dots A_5$ дұрыс бесбұрышы берілсін. Оның A_1 және

		А ₂ бұрыштарының биссектрисаларын жүргізіп, олардың қиылысу нүктесін О арқылы белгілейік. Көпбұрыштың қалған төбелерін О нүктесімен қосайық (5-сурет).

Қазақстан қоғамындағы өзекті мәселелердің бірі – күтілетін нәтижелерге бағытталған жаңарған білім мазмұнын игерген, өзгерістерге икемді, жаңа ақпараттық технологияларды өз әрекетінде қолдана алатын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Нәтижеге бағдарланған мектеп программасын толықтыру, болашақ ғалымдарды жетістіктерге бағыттау. Математиканың жалпы заңдылықтары, әдіс-тәсілдерімен қатар есеп шығарудың жолдарын білу керек, ойлаудың еркіндігін, сананың салауаттылығын, тапқырлықты керек ететін есептерді шығару қажет.

Оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамыту геометриялық түрлендірулер теориясын қолданып бесбұрышты салып, орындауда қарастырылған.

Геометриялық фигураларды сызғышпен циркульдің көмегімен салу өнері Ежелгі Грецияда жоғары дәрежеде дамыған. Берілген үш шеңберді жанайтын шеңбер салу, сол кездегі салу есептерінің ең қиыны болып саналатын. Бұл есеп атақты грек геометрі Аполлон есімімен «Аполлон есебі» деп аталады (біздің эрамызға дейін 260-170 жылдар) [7, 13-14 б.].

Бірақ ежелгі грек геометрлері тек циркуль мен сызғышты пайдаланып, дұрыс бесбұрыш салу есептерін орындй алмаған.

Осы бесбұрыш салу есебінің нақты шешуін табу жүздеген жылдар бойы ғалымдар назарында болды. Бұл есептерді циркуль мен сызғыштың көмегімен салуға болатыны дәлелденді.

Әдебиеттер:

1. Василевский А.Б. Методы решения геометрических задач. – Минск: Вышэйшая школа, 1969. – 236 с.
2. Нұр Г.Қ. Математика тарихын оқыту – білімді ізгілендіру тәсілі: оқу құралы. – Ақтау: «Ш. Есенов атындағы КМТЖИУ» редакциялық баспа бөлімі, 2009. – 59 б.
3. Юсупов Ж., Зәуірбеков С. Геометрия. – Алматы: Мектеп, 2004. – 289 б.
4. Семенов Е.Е. Изучаем Геометрию. – М.: Просвещение, 1987. – 189 с.
5. Нагибин Ф.Ф., Канин Е.С. Математическая шкатулка. – М.: Просвещение, 1988. – 17 с.
6. Литвиенко В.Н. Решение типовых задач по геометрии 10-11 класс. – М.: Просвещение, 1999. – 145 с.
7. Құрманалина Ш.Х., Тыныбаева Б., Искалиева А.Б. Құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар. – Орал, 2008. – 28 с.

Жумағалиева А.Е., Есетов Е.Н.

МЕТОДЫ ПОСТРОЕНИЯ ПРАВИЛЬНЫХ МНОГОУГОЛЬНИКОВ С ПОМОЩЬЮ ТЕХНОЛОГИИ КОМПЕТЕНТНОГО ОБУЧЕНИЯ

Предлагаемая статья направлена на формирование компетенций информационного и коммуникативного решения проблем всех учащихся в рамках стандарта высшего и среднего образования. Также предоставляет теоретические знания, необходимые для формирования полученных знаний на практике и уровня культуры мышления. Направлен на построение правильной многоугольной конструкции. Будущие учителя должны знать как общие

закономерности, методы и приемы математики, так и пути решения задач, которые требуют свободы мышления, благополучия сознания, находчивости. Данные методы и методика представления задач изложены в статье.

Ключевые слова: задачи, методы решений, анализ, исследование, аргументировать.

Zhumagalieva A.E., Yesetov E.N.

METHODOLOGY OF DRAWING RIGHT ANGLE POLYGONS BY USING COMPETENCE BASED TECHNOLOGY

This article aimed to form informational, communicative skills, problem solving competence of students in higher and secondary education. Future teachers should know the General laws, methods and techniques of mathematics, and ways of solving problems that require freedom of thought, well-being of consciousness, resourcefulness. Data and methods the methodology for the submission of the tasks contained in the article.

Keywords: competence, methods for solving, analyzing, drawing, proving, researching, polygons.

УДК 372

Амельченко В.И. – кандидат географических наук, доцент,
ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: ivan_avin@mail.ru

Симонова Ю.А. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: yulia111196@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ ОСНОВНЫХ ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ УЧЕНИЙ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ

Аннотация. В статье рассматриваются тенденции в мировом географическом образовании. Основное внимание уделяется содержанию школьного географического образования. Рассматриваются этапы обновления географического образования в Казахстане, его цели и задачи. Изучаются возможности обновлённых школьных программ по географии и новых школьных учебников по географии для обучения школьников основным экономико – географическим учениям.

Ключевые слова: обновление школьной географии, содержание школьной географии, экономико-географические учения.

Для того чтобы оценить качество географического образования, необходимо учитывать мировые тенденции развития школьной географии, так как без этого невозможно оценить процессы реформирования географического образования в Республике Казахстан.

В значительной мере отражением мировых тенденций развития географического образования является деятельность Комиссии Международного географического союза по географическому образованию (КГО/МГС). Комиссия постоянно изучает состояние географического образования в различных странах и пришла к выводу, что с переходом наиболее развитых стран в постиндустриальную фазу развития, значение географии под натиском изучения информатики, программирования, иностранных языков начало падать [1].

Такая негативная тенденция продолжалась до середины 1980-х годов. Однако в последние 15-20 лет наметилась тенденция к улучшению ситуации. Во многих странах начались реформы географического образования.

Важнейшим этапом в укреплении географического образования на мировом уровне явился 27-й Конгресс МГС (1992 г.). На этом Конгрессе была принята Международная Хартия географического образования, показывающая состояние и, самое главное, устанавливающая принципы и основные вехи будущего развития мирового географического образования (International Charter on Geographical Education, 1992) [1].

В Хартии особо указывается на то, что преподавание географии должно начинаться уже в начальной школе и продолжаться в средней и в высшей школе, как самостоятельный предмет, независимо от будущей специальности человека. Также особо подчёркивается, что география незаменима для понимания настоящего и будущего мира, остро становится вопрос, что географическому образованию не уделяется должного внимания, в результате чего во многих частях мира имеет место географическая неграмотность среди населения. Принятие этого документа способствовало усилению внимания к географическому образованию со стороны национальных правительств и международных организаций.

География, как отмечал В.П. Максаковский, все в большей степени гуманизируется, становится «предметом для человека, от человека и, главное, через человека» [2].

Современные школьники должны получить такое географическое образование, которое они смогут использовать в своей будущей профессии и в поиске решений проблем, с которыми им придется встретиться в жизни.

Можно выделить следующие этапы реформирования школы Республики Казахстан за годы независимости:

1. 1991-1994 гг. – становление национальной системы образования, возрождение национальной системы семейного воспитания, провозглашение национальной модели школы, создание законодательной и нормативной базы системы образования, кризисные явления в системе образования;

2. 1995-2000 гг. – концептуальное обоснование школьных реформ, разработка Государственного стандарта и программ, построенных по концентрическому принципу, создание республиканского Центра тестирования, первый этап осуществления Государственной программы информатизации 1997-2001 гг.

3. 2001-2004 гг. – реализация Государственного стандарта образования 2002 г., начало использования учебников нового поколения (Целевая программа издания учебников нового поколения 2001-2007 гг.), второй этап информатизации системы образования Республики Казахстан на 2002-2004 гг. и разработка стратегии вхождения в мировое образовательное пространство (Концепция развития образования в РК до 2015 г.), реализация идеи 12-летнего обучения в экспериментальном варианте в 104 школах республики по модели 4+6+2, введение единого национального тестирования (ЕНТ).

4. 2005-2010 гг. – реализация Государственной программы развития образования на 2005-2010 гг. Подписание Болонской декларации в марте 2010, 2007-2010 гг. - переход на новый стандарт и программы обучения.

5. 2010-2015 гг. – этап модернизации школьного образования и постепенного перехода на 12-летнее обучение.

6. 2016-2020 гг. – этап внедрения обновленной системы образования [2].

Рассматривая историю развития образования республики, можно сделать вывод о том, что, отечественная система образования проходила путь постепенной интеграции в международную образовательную систему.

На протяжении многих десятилетий программа по школьной географии в нашей стране в своей основе не имела резких изменений. Изменялись акценты, усиливались экологическая, страноведческая, гуманистическая составляющие, много было сделано для сближения физической и экономической географий.

В настоящее время в Республике Казахстан идет полное обновление системы образования, в том числе и географического. Обновление содержания образования в Республике Казахстан ставит перед собой главную цель: формирование функционально грамотных граждан, подготовленных к активному выполнению экономических и социальных задач общества. Для выполнения этой цели необходимо совершенствование педагогического мастерства учителей в контексте обновления образовательной программы и внедрение системы критериального оценивания (рис. 1) [3].

Рисунок 1 – Содержание системы критериального оценивания

С помощью четко выработанных критериев оценивания учитель и ученик будут понимать: на какой стадии обучения находится учащийся? куда он стремится в своем обучении? что необходимо сделать, чтобы помочь ему достичь ожидаемых результатов обучения? [3].

Данная программа направлена на развитие спиралевидной формы образования, основанной на когнитивной теории Д.Брунера. Спиралевидная форма обучения предполагает, что как бы повторное рассмотрение учебного материала, будет усложняться на протяжении всего школьного обучения. Это на протяжении многих десятилетий даёт в отечественном образовании преимущество в обучении и развитии учащихся, по сравнению с линейно-

ступенчатой формой обучения, которая экономит время обучения, но затрудняет восприятие учениками нового учебного материала. Поэтому линейно-ступенчатая форма обучения применяется для обучения взрослых людей в вечерней школе или на подготовительных курсах учебных заведений, а так же на курсах повышения квалификации.

Предполагается, что поэтапное обновление образования займёт 4 года. В 2017-2018 учебном году на обучение по обновленной программе уже перешли учащиеся 2-х, 5-х и 7-х классов. В новом 2018-2019 учебном году осуществляется переход на обновленное образование 3-х, 6-х, 8-х и 10-х классов. В 2019-2020 году изменения затронут 4, 9, 11 классы [4].

Объём учебной нагрузки по предмету «География» в 7, 8 и 9-м классе составляет 2 часа в неделю, 68 часов в учебном году;

Содержание учебного предмета включает 6 разделов:

- 1) методы географических исследований;
- 2) картография и географические базы данных;
- 3) физическая география;
- 4) социальная география;
- 5) экономическая география;
- 6) страноведение с основами политической географии.

Раздел «Экономическая география» включает следующие подразделы:

- 1) природные ресурсы;
- 2) социально-экономические ресурсы;
- 3) отраслевая и территориальная структура мирового хозяйства;
- 4) тенденции и показатели развития мирового хозяйства.

Цели обучения в программе содержат кодировку. Первое число кода обозначает класс, второе и третье числа – раздел и подраздел программы, четвертое число показывает нумерацию учебной цели в данном подразделе (табл. 1). На примере подраздела «Природные ресурсы» рассмотрим основные цели обучения в 7, 8 и 9-х классах [4].

Таблица 1 – Система целей обучения

Обучающиеся должны:				
Раздел	Подраздел	7 класс	8 класс	9 класс
5. Экономическая география	5.1 Природные ресурсы	7.5.1.1 классифицирует природные ресурсы;	8.5.1.1 производит экономическую и экологическую оценку природных ресурсов;	9.5.1.1 оценивает природно-ресурсный потенциал Казахстана;
		7.5.1.2 с дополнительным охватом местного компонента анализирует закономерности распространения природных ресурсов;	8.5.1.2 оценивает природно-ресурсный потенциал отдельных регионов мира;	9.5.1.2 называет центры и виды готовой продукции в Казахстане на основе
		7.5.1.3 показывает места концентрации ресурсов на карте;	8.5.1.3 с дополнительным охватом казахстанского компонента называет центры и виды готовой	характеристики технологии обработки различных видов природных ресурсов;
		7.5.1.4 с дополнительным охватом местного компонента		9.5.1.3 классифицирует

		анализирует проблемы, связанные с освоением природных ресурсов, и предлагает пути их решения	продукции на основе характеристики технологии обработки отдельных видов природных ресурсов	типы и виды природопользования; 9.5.1.4 характеризует признаки и направления устойчивого развития; 9.5.1.5 на основе определения проблем природопользования в Казахстане предлагает пути их решения; 9.5.1.6 на основе местного компонента проводит исследование по природопользованию

В учебной программе обновленного содержания по предмету «География» предусмотрено изучение новых тем с использованием местного краеведческого компонента. Например, в Программах по географии для 7-х и 8-х классов содержатся следующие формулировки: «на основе местного компонента...», «с дополнительным охватом местного компонента...», «на основе казахстанского компонента...», «с дополнительным охватом казахстанского компонента...» [4].

Базовым содержанием программы для 9-го класса является география Казахстана. Это выражается в том, что методы географического исследования территории и её описания изучаются с использованием материала о природе, населении и хозяйстве республики. Таким образом, авторы программы пытаются сохранить традиционный подход в географическом образовании. Это проявляется в том, что, не указывая в программе и в её разделах название республики, пытаются сформировать у обучающихся целостное, комплексное географическое представление о своём государстве – республике Казахстан. В 10 классе навыки комплексной географической характеристики формируются на примере республики Казахстан. Такой методический подход очень важен для патриотического воспитания граждан, для создания целостного образа своей Родины. Базовым содержанием 11-го класса так же является география республики Казахстан.

На примере подраздела «Природные ресурсы» [5; 6] рассмотрим формирование и развитие по классам основных экономико - географических учений в школьном курсе географии (табл. 2).

Таблица 2 – Развитие основных концепций экономической географии в школьном курсе географии

Класс	Подраздел	Тема	Концепции	Понятия
7	Природные ресурсы	Классификация природных ресурсов	Отсутствуют	Природные ресурсы. Рекреационные ресурсы.

		Человек – часть биосферы	Концепция устойчивости и изменчивости геосистем.	Экология. Заповедник. Заказник. Национальный парк.
8		Экономическая и экологическая оценка природных ресурсов	Концепция устойчивости и изменчивости геосистем. Концепция природно-ресурсного потенциала	Природно-ресурсный потенциал. Экономическая оценка природных ресурсов. Ресурсообеспеченность. Экологическая оценка природных ресурсов. Истощаемые ресурсы. Рекреационная емкость территории. Ресурсосберегающая технология.
		Природно-ресурсный потенциал регионов мира	Концепция природно-ресурсного потенциала	Минеральные ресурсы. Земельные ресурсы. Земельный фонд. Водные ресурсы. Биологические ресурсы.
		Центры и технология переработки природных ресурсов, виды готовой продукции	Отсутствуют	Безотходная технология. Автоматизация. Биотехнология.

Анализируя составленную нами таблицу, можно сделать выводы о том, что в обновлённых учебных программах имеются возможности формирования у обучающихся системы научных концепций, объединённых учением о рациональном природопользовании. К этой группе относятся следующие концепции: природно-ресурсного потенциала, устойчивости геосистем. В то же время, в обновлённых программах не рассматриваются и не содержатся пререквизиты для изучения таких важных и обобщающих всё данное учение концепций, как: концепции ресурсных циклов и территориальных сочетаний природных ресурсов. Последняя концепция очень необходима для формирования представлений об энергопроизводственных циклах, территориально-производственных комплексах и экономико-географических районах.

Рассмотрим основное содержание концепций, относящихся к учению о рациональном природопользовании.

Концепция устойчивости и изменчивости геосистем. Под устойчивостью геосистем понимается способность их природной составляющей противостоять различного рода антропогенным воздействиям, а также их способность к восстановлению после прекращения (или в процессе) этих воздействий. При этом имеются в виду три главные функции природно-антропогенных геосистем – ресурсопроизводящая, средоформирующая и сохраняющая генофонд.

Концепция природно-ресурсного потенциала. Под природно-ресурсным потенциалом (ПРП) понимается совокупность природных ресурсов территории, которые могут быть использованы в народном хозяйстве с учетом научно-технического прогресса. При этом природные ресурсы понимаются в широком

смысле, т. е. включая и природные условия. ПРП характеризуется двумя главными показателями — величиной и структурой [7].

Особенно важно подчеркнуть, что, как показатель, характеризующий совокупность естественных ресурсов, ПРП территории служит основой развития и функционирования ТПК.

Концепция ресурсных циклов. Данная концепция исходит из того, что на Земле имеются постоянно повторяющиеся круговороты веществ, которые поддерживаются расходом энергии в ее различных формах и характеризуются определенным поступательным движением. С возникновением человеческого общества начало складываться общественное звено круговорота веществ, материальным содержанием которого служит обмен веществ (и энергии) по совокупному циклу «природа — общество – природа». Взятый в целом, этот процесс имеет исключительно сложный полициклический характер. При этом важными его компонентами являются ресурсные циклы, тесно взаимосвязанные между собой. Ресурсный цикл - это совокупность превращений и пространственных перемещений вещества природы (или группы веществ), которые происходят в процессе использования этого вещества или группы веществ) человеком, включая их выявление, изготровку к освоению, извлечение из природной среды, переработку, потребление и конечное возвращение после использования в природу [8]. Одна из особенностей ресурсных циклов заключается в том, что они различаются по продолжительности.

Концепция территориальных сочетаний природных ресурсов. Под территориальным сочетанием природных ресурсов (ТСРП) понимают источники ресурсов разного вида, расположенные на определенной целостной территории и объединенные фактическим или перспективным совместным использованием в рамках единого производственно-территориального комплекса.

Непосредственным средством обучения, через которое происходит осуществление обновлённых программ, являются школьные учебники. Положительным качеством новых учебников является обновлённый географический материал. Но методический аппарат этих учебников требует улучшения. Например, в учебнике для 7 класса, утверждённого МОН РК ключевыми словами в дидактическом аппарате являются: рефлексия, дескриптор и глоссарий. В параграфах учебника встречаются условные обозначения:

- Исследования;
- Обсудите проблему в классе;
- Проведите наблюдение и сделайте вывод;
- Размышление;
- Подведение итогов;
- Сравните сходства и различия между объектами и компонентами природы;
- Творческое задание.

В §51 «Классификация природных ресурсов» ключевыми словами являются: классификация, виды природных ресурсов. Изучение этой темы содержит в качестве рефлексии задание для учеников: «Проанализируйте закономерности распространения природных ресурсов в Казахстане». Завершение темы имеет не только дидактический элемент под названием «Рефлексия», но и дескрипторы, например:

1. Приведите примеры каждого вида ресурсов;
2. Покажите на физической карте Казахстана районы, богатые и бедные;

Необходимо уточнить понятие «Дескриптор» – от латинского «describere» – «описывать». Это понятие включает:

- 1) единица языка информационно-поисковой системы (ИПС), соответствующая определенному ключевому или базовому понятию, включенному в тезаурус этой системы;
- 2) термин со строго фиксированным значением, служащий для выражения основного смыслового содержания информационного документа и его идентификации;
- 3) хранимый в памяти информационный объект, указывающий в каком виде запоминается та или иная информация.

Дескрипторы последовательно показывают все шаги учащегося по достижению наилучшего результата по каждому критерию [9].

Рефлексия является традиционным в отечественной школьной географии методическим приёмом, который помогает ученикам проводить самоконтроль, самооценку результата их работы на уроке. С 1934 года в учебниках Н.Н. Баранского после каждого параграфа имелись вопросы для самоконтроля. Эту традицию в своих учебниках продолжил В.П. Макаковский. Этот методический приём широко используется педагогами Соединённого королевства и континентальной Европы. Этот этап учебного процесса там обозначают в виде человечка, рассматривающего своё изображение в зеркале. Для ученика зеркалом служит отношение к нему учителя во время урока и его одноклассников, готовность ученика ответить на вопросы самоконтроля. Однако, в рассматриваемом нами учебнике в разделе Рефлексия даются вопросы, которые к рефлексии не имеют отношения. Другие элементы методического аппарата так же требуют других вопросов или переименований. Альтернативный учебник для 7 класса под редакцией А.В. Егориной методически более выдержан.

В параграфах учебника встречаются условные обозначения:

- задания и вопросы;
- дополнительный материал;
- задания для самостоятельной работы.

В §47 этого учебника «Классификация природных ресурсов» содержатся ключевые понятия: природные ресурсы, классификация природных ресурсов, исчерпаемые и неисчерпаемые природные ресурсы, возобновимые и невозобновимые природные ресурсы, ресурсообеспеченность [10]. Методический аппарат содержит следующие дидактические элементы.

Вопросы: Перечислите, какие виды полезных ископаемых есть в вашей местности. На каком уровне (районном, областном, республиканском) они используются? Подумайте, как можно использовать возможности климата вашей местности (энергия солнца, сила ветра и др.) в хозяйственной деятельности.

Вопросы и задания:

Знание и понимание:

1. Что такое природные ресурсы? Назовите два вида природных ресурсов по исчерпаемости.

2. На какие две группы делятся исчерпаемые природные ресурсы? Приведите примеры.

Применение:

1. К какому виду природных ресурсов относятся лекарственные растения, произрастающие в вашей местности, как их используют? Если не используют, что вы можете предложить?

2. Неисчерпаемый потенциал ветровой энергии в мире может послужить человечеству многие сотни лет. Что для этого необходимо сделать? Есть ли у нас в Казахстане местности, где можно построить ВЭУ (ветровые электроустановки)?

Анализ:

1. Изучите карту атласа «Природные ресурсы мира». Определите, какими картографическими способами она составлена. Назовите крупные районы по добыче топливных и рудных полезных ископаемых. Какие регионы земного шара больше всего обеспечены лесными и водными ресурсами, почему?

2. Какими природными ресурсами богат ваш регион? Какой, по вашему мнению, природный ресурс местности используется наиболее эффективно, почему?

Синтез:

Составьте схему «Классификация природных ресурсов». Подчеркните те которые есть на территории Казахстана.

Оценка:

1. Попытайтесь смоделировать ситуацию, когда в мире топливные природные ресурсы исчерпаны. Что это повлечет за собой? Предложите пути решения возникших проблем.

2. Подумайте над вопросом: «Существует ли водная проблема в Казахстане?» Если существует, то, какие мероприятия по решению данной проблемы проводятся на государственном уровне? Предложите свои пути ее решения [10].

Обновление географического образования в республике Казахстан проводится относительно быстро, ориентируясь на европейские стандарты, но при этом необходимо помнить и развивать отечественные достижения школьной географии, длительное время считавшейся одной из лучших в мире.

Литература:

1. Амельченко В.И., Амельченко Л.Б. Оптимизация содержания географического образования // Материалы Международной научно-практической конференции «Наука и образование в глобальном мире». – Уральск, 2017. – С. 119-121.
2. Амельченко В.И., Жұмабайқызы А. Использование передового педагогического опыта в географическом образовании // Вестник ЗКГУ. – 2018. – №1. – С. 106-113.
3. Можяева О.И., Шилибекова А.С., Зиеденова Д.Б. Методология системы критериального оценивания учебных достижений учащихся: учебно-методическое пособие. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2017. – 38 с.
4. Официальный Интернет-ресурс Министерство образования и науки Республики Казахстан. – <http://www.edu.gov.kz>. Дата обращения: 17.08.2018 г.
5. Толыбекова Ш.Т., Головина Г.Е., Козина С.С. География: учебник для 7 классов общеобразовательных школ. – Алматы: Мектеп, 2017. – 248 с.
6. Абилмажинова С., Каймулдиова К. География: учебник для 8 классов общеобразовательных школ. – Алматы: Мектеп, 2018. – 264 с.
7. Максаковский В.Л. Географическая культура: учебное пособие для студентов вузов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 416 с.
8. Ресурсы, среда, расселение. – М.: Наука, 1974. – С. 81-82.
9. Общение. Текст. Высказывание. – М.: Наука, 1989. – 175 с.
10. География: учебник для 7 классов общеобразовательных школ / А.В. Егорина, С.Е. Нуркенова, Е.П. Шимилина. – Алматы: Атамұра, 2017. – 224 с.

Амельченко В.И., Симонова Ю.А
МЕКТЕПТІ ГЕОГРАФИЯ КУРСЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМДІ ЗЕРТЕУ

Мақалада әлемдік географиялық білім беру үрдісі талқыланады. Мектептегі географиялық білім мазмұнына көңіл бөлінеді. Қазақстанда географиялық білім беруді жаңартудың кезеңдері, оның мақсаттары мен міндеттері қарастырылады. Географиядағы жаңартылған мектеп бағдарламалары және географиядағы жаңа мектеп оқулықтары оқушыларды негізгі экономикалық және географиялық оқытуда оқыту мүмкіндіктері зерттелуде.

Тірек сөздер: мектеп географиясын жаңарту; мектеп географиясының мазмұны; экономикалық және географиялық зерттеулер.

Amelchenko V.I., Simonova Y.A.
STUDYING THE SET OF BASIC ECONOMIC AND
GEOGRAPHICAL THEORETICAL IDEAS IN A SCHOOL COURSE

The article discusses trends in world geographic education. The focus is on the content of school geographical education. The stages of updating geographic education in Kazakhstan, its goals and objectives are considered. The possibilities of updated school curricula in geography and new school textbooks in geography for teaching schoolchildren in basic economic and geographic teachings are being studied.

Keywords: school geography update; school geography content; economic and geographical concepts.

УДК 81'243

Кисметова Г.Н. – кандидат педагогических наук,
доцент ЗКГУ им. М.Утемисова
Умарова А.Е. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

ЗНАЧИМОСТЬ КОММУНИКАТИВНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО ПОДХОДА
С ПРИМЕНЕНИЕМ МЕТОДА «CASESTUDY» В ОБУЧЕНИИ
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ В ПОЛИЯЗЫЧНЫХ ГРУППАХ

***Аннотация.** Основное содержание исследования составляет анализ понятия «коммуникативно-деятельностный подход». В связи с требованиями общества в сфере современного образования РК выявлена и обоснована необходимость использования метода “casestudy” в рамках данного подхода. В статье раскрываются основные этапы и практическое значение применения данного метода в обучении студентов полиязычных групп на основе коммуниктивно-деятельностного подхода.*

***Ключевые слова:** Коммуникативно-деятельностный подход, коммуникативные навыки, речевая деятельность, языковая модель, метод кейсов, проблемная ситуация, поисковая деятельность.*

В современной педагогике подход в обучении иноязычному говорению характеризуется как коммуникативный, сознательно-коммуникативный или коммуникативно-деятельностный. Это говорит о том, что коммуникативная методика способствует быстрому овладению учащимися навыками разговорной речи. Это означает, что учащиеся могут смело овладеть мотивированными действиями, для того чтобы решать коммуникативные задачи, направленные, например, на установление контакта, на сообщение или запрос или сообщение информации, выражение своего отношения к предмету речи, к собеседнику. Так, например, Н.П. Хомякова пишет о необходимости расширить содержание мотивационного уровня, добавив к нему стратегии, тактики, правила и приемы речевого воздействия, тематику общения, коммуникативно-деятельностные установки, поведенческие реакции [1, с. 49].

Однако, отсутствие конкретных условий и мотивирующих заданий в обучении иноязычной устной речи студентов полиязычных групп препятствует эффективному развитию коммуникативных навыков, что определяет необходимость разработки развивающих творческих заданий с применением коммуникативно-деятельностного подхода для продуктивного овладения иностранным языком. В ходе такого подхода реализуется, формируется и работает система овладения иностранным языком как средством общения. Это характеризуется постановкой следующей проблемы: при каких условиях и по каким критериям необходимо организовать процесс обучения студентов в полиязычных группах с применением коммуникативно-творческой деятельности, что обуславливает актуальность темы исследования.

Как происходит обучение иностранному языку с применением коммуникативно-деятельностного подхода? Можно утверждать, что коммуникативная составляющая данного подхода оправдана тем, что именно через коммуникацию человек познает мир, накапливает новые знания, приобретает умения и навыки.

Коммуникация на иностранном языке помогает человеку делать все это за счет приобщения к ценностям и культуре другой страны. При этом деятельностный аспект подхода предполагает не пассивное получение готовых знаний через преподавателя, а добывание их в процессе самостоятельной исследовательской деятельности, решения проблемных ситуаций. Коммуникативно-деятельностный подход позволяет осваивать знания о языке, его структуре и функционировании, выходить на комплексное освоение средств, способов, форм общения с учетом цели, адресата, условий коммуникации.

Коммуникативно-деятельностный подход акцентируется не на правильности языковых структур, а на других параметрах:

- взаимодействию участников в процессе общения;
- пояснении и достижении общей коммуникативной цели;
- попытках объяснить и выразить вещи различными способами;
- расширении компетенции одного участника коммуникации за счет общения с другими участниками.

Коммуникативно-деятельностный подход тесно связан с теорией речевой деятельности, разработанной А.А. Леонтьевым. Автор выделяет основные структурные компоненты, или этапы, определяющие коммуникативную направленность речи:

- ориентировка в условиях речевой деятельности;
- выработка плана в соответствии с результатами ориентировки;
- реализация данного плана;
- контроль за результатами реализации плана [2, с. 216].

В наше время обучение на основе коммуникативно – деятельностного подхода соответствует современным требованиям к образованию:

- общая культура и эрудиция учащихся, умение самостоятельно применять и добывать знания, готовность жить и правильно действовать в различных жизненных ситуациях;

- подготовленность деятельности учащихся, наличие таких качеств, как самостоятельность, инициативность, прагматичность, ответственность, готовность к дальнейшему сотрудничеству.

Особенности коммуникативно-деятельностного подхода рассмотрены следующим образом:

- комплексное владение курсантами всеми видами речевой деятельности;
- использование учебных ситуаций общения для эффективного обучения всем видам речевой деятельности;

- выбор языковых и речевых средств, обеспечивающих процесс построения, воспроизведения, понимания и оценки своей и чужой речи;

- соотнесенность речевой деятельности курсантов с коммуникативными качествами речи;

- языковая, коммуникативная направленность данного подхода;

- знание системы и структуры языка и речи;

- соединение языкового материала и речевой деятельности;

- разработка системы коммуникативных упражнений;

- использование текста как дидактической единицы языка [3, с. 32].

Коммуникативно-деятельностный подход в обучении иноязычному говорению предполагает учебное сотрудничество, в котором заинтересованы как преподаватели, так и учащиеся. Коллективная учебная, преимущественно поисковая деятельность способствуют формированию познавательных мотивов. Коммуникативно-деятельностный подход, прежде всего, ставит в центр обучения иностранному языку субъектно-субъектную схему общения, которая, как пишет И.Л. Бим, «должна реализоваться в их сотрудничестве» [4, с. 2]. Обучающийся выступает как активный, творческий субъект учебной деятельности, управляемый преподавателем; способствует развитию инициативности школьников, их способности к творческому поиску. Ученик должен ощущать, что вся система работы ориентирована на его непосредственную деятельность, опыт, мировоззрение, интересы, чувства, которые учитываются при организации общения на занятии.

Немаловажен и сам факт, что механические воспроизводящие упражнения отсутствуют: их место занимают игровые ситуации, работа с партнером, задания на поиск ошибок, сравнения и сопоставления, подключающие не только память, но и логику, умение мыслить аналитически и образно. Отсюда вытекает, что весь комплекс приемов помогает создать иноязычную среду, в которой должны «функционировать» учащиеся: читать, общаться, участвовать в ролевых играх, излагать свои мысли, делать выводы.

Коммуникативно-деятельностный подход способствует быстрому овладению обучающимися навыками разговорной речи. На наш взгляд, это обеспечивается по большей степени за счёт усвоения различных видов монологической речи, типовых диалогов и форм языкового моделирования.

На первом плане находится определенная языковая модель. Анализ данной методики показывает, что основной единицей урока и всей стратегии обучения является акт говорения. М.Б. Рахманина акцентирует внимание на следующем: «Речевое партнерство зависит в значительной степени от коммуникативного поведения учителя, что, наконец, тоже входит в аспект

речевой направленности обучения и обусловлено деятельностным характером общения» [5, с. 53].

Совершенно очевидно, что при обучении говорению очень важно учитывать соотношение его важнейших форм: монолога и диалога (этикетного характера, диалога-расспроса, диалога-побуждения к действию, диалога-обмена мнениями, информацией). Общение всегда нужно рассматривать как двусторонний процесс и обучение общению, понимать как формирование умения воздействовать на собеседника словом и воспринимать оказываемое речевое воздействие» [6, с. 122]. Поэтому также важно учитывать деятельностный аспект подхода, который предполагает не пассивное получение готовых знаний через преподавателя, а добывание их в процессе самостоятельной исследовательской деятельности, решения проблемных ситуаций. При этом прежде всего нужно вспомнить, что концепция «learning by doing» - «обучения через деятельность» была предложена американским ученым Джоном Дьюи [7, с. 306]. Вспомним, что основными принципами его концепции являются: учет интересов учащихся, учение через обучение мысли и действию, свободная творческая работа и сотрудничество [7, с. 314]. Следовательно, коммуникативно-деятельностный подход на уроках иностранного языка может осуществляться посредством деятельности на иностранном языке: проектная деятельность, методика проблемного обучения, моделирование ситуаций. Остановимся на методе «case study» из них.

Метод кейсов (от английского «case» – случай, ситуация) – это метод активного обучения, который основывается на работе с конкретными учебными ситуациями, которые носят проблемный характер. Данный метод называют методом конкретных ситуаций и ситуативного анализа. В задачу обучающихся входит анализ предложенной ситуации, вычленение проблемы, выяснение сути проблемы, поиск возможных путей решения этой проблемы и выбор самого лучшего пути.

Данная методика предлагает использовать не вымышленные, а реальные бытовые, социальные, экономические и профессиональные ситуации. Такого рода работа направлена на получение практического опыта, в условиях, приближенных к реальным. Как отмечают Т.Н. Горбатова и С.В. Рыбушкина, «в условиях отсутствия языкового окружения, данный метод дает реальную возможность использования активной устной практики, которая так необходима будущим специалистам для формирования профессиональной коммуникативной компетенции на иностранном языке» [8, с. 742]. Данный метод является интегрированным профессиональным подходом, который развивает навыки чтения, говорения и аудирования.

При использовании метода кейсов проблемная ситуация может быть представлена в любом виде: текст, аудиозапись, видео и т.п. Обязательными компонентами кейса являются описание конкретной ситуации, формулировка задания и описание формы представления результата (эссе, презентация, дискуссия, дебаты). Необходимо подготовить кейс таким образом, чтобы в процессе обсуждения каждый участник группы имел возможность участия, поэтому группы формируют небольшие – 3-5 человек.

Выделяют следующие этапы работы над кейсами:

- 1) ознакомление с ситуацией и выделение ключевых моментов;
- 2) анализ полученной информации и вычленение проблематики;
- 3) поиск необходимой информации, отсутствующей в кейсе;
- 4) выработка возможных путей решения проблемы;
- 5) отбор эффективных путей решения, путем выявления плюсов и минусов каждого;

- 6) оформление результатов и их презентация;
- 7) обсуждение и подведение итогов [9, с. 23].

Материалами для разработки творческого задания с использованием метода «case study» могут быть: учебные тексты, проблемные реальные ситуации, интересные исторические факты, научные, публицистические, материалы газет, журналов, статистика в динамике данных, публицистическая литература, художественная литература.

Что дает использование кейс-метода в изучении иностранного языка?

- Повышает уровень знания иностранного языка в целом. Использование терминов и их понимание более эффективно, чем простое их заучивание, так как требует умения их использовать;
- Развивает творческое мышление, заставляя думать на языке;
- Развивает навыки проведения презентации (умение публично представить свою работу на иностранном языке);
- Учит формулировать различные типы вопросов;
- Развивает умение вести дискуссию, аргументировать ответы, что способствует развитию речи без опоры на готовый текст;
- Совершенствует навыки профессионального чтения на иностранном языке и обработки информации;
- Учит работать в команде и вырабатывать коллективное решение;
- Позволяет полноценно решить индивидуальную и групповую самостоятельную работу студентов.

Успех выполнения перечисленных приемов, по мнению Д. и Р. Джонсонов, зависит от того, владеют ли школьники так называемыми социальными умениями, т.е. умеют ли они эффективно общаться, обеспечивать доверие и уважение в группе, руководить и подчиняться, поддерживать и воодушевлять друг друга [10, с. 39].

Некоторые исследователи отмечают также то, что метод кейсов может быть использован в качестве промежуточного или итогового контроля наряду с такими привычными методами, как тест или экзамен.

Далее рассмотрим разработанные нами творческие упражнения с использованием метода “case study” (анализ конкретных, практических ситуаций) для студентов, обучающихся в группе б/п - 39.

Данное упражнение связано с работой над текстом “Animals in Danger”. Нужно поделить учеников на 2 группы по 5 человек. Остальные 5 оценивают, выражая свою точку зрения. Цель: развивать грамотность высказывания, умение задавать и отвечать на вопросы оппонентов, умение работать в коллективе и принимать решения. У каждого студента важно выработать умение слушать других, помогать, выяснять, проверять, понимать, расспрашивать.

Форма представления – дискуссия и оформление постера на ватмане.

Ознакомившись с текстом, ученики проводят mind-up - формулирование варианта проблем, распределение задач по группам.

Поставлены следующие задачи для двух групп:

1. Выяснить причины исчезновения животных
2. Как можно сохранить популяцию остальных животных.

Студенты проводят внутренний опрос на выяснение общего мнения и соотносят свое представление с толкованием в тексте “Animals in Danger”. Далее идет вычленение проблематики:

- 1) What animals are in danger?
- 2) What does it mean for a species to be endangered?
- 3) How can we protect them?

В кейсе отсутствует информация о возможных способах спасения животных - people, including children, can help save animals.

В ходе дискуссии нами обсуждаются следующие вопросы:

1. What is the difference between a threatened species and an endangered species?

Answers: Endangered species are those animals that are so rare they are in danger of becoming extinct. Threatened species are plants and animals whose numbers are very low or decreasing rapidly. Threatened species are not disappeared yet, but are likely to become endangered in the future.

2. Why should we protect endangered species?

Answers: (1) saving species preserves ecosystems: species are an important part of what make up ecosystems; maintaining healthy ecosystems ensures a healthy biosphere; (2) practical uses of species: when species become extinct, we may lose a potentially valuable product; and (3) aesthetic reasons: when species become extinct, we lose objects of fascination, wonder, and beauty.

3. As a human being, how do you think or feel about this ongoing global and potentially disastrous problem?

Студенты приводят свои примеры, как: (1) People cannot live without animals; (2) People can eventually die, if animals disappear;

4. How can you as an individual help this cause?

Answers: (1) support zoos, nature centers, nature reserves, or botanical gardens; volunteer money, time, and ideas; (2) avoid buying ivory, snakeskin belts, alligator boots, and other products made from endangered animals; make different projects about such kinds of animals and (4) keep learning about plants and animals;.

5. What are the primary ways in which species are endangered?

Answers: these include habitat destruction; human disturbance; hunting, fishing; killing the food supply; global warming; air pollution and fire accidents.

What facts, statistics, or ideas made the biggest impression on you? Why?

6. Call the animals protected in the following natural reserves:

1. Aksu-Dzhabagly –

2. Tien Shan –

3. Barsakelmes –

4. Kurgaldzhin –

5. Nuruzum –

6. Markakol–

Студенты делятся друг с другом, приводят факты, сведения.

Далее эксперты проводят оформление результатов, выслушав две группы. Также они должны выбрать лучший постер и победителя.

Оценка выводов

Positive opinion:

1. I like this speech because... (it was logically constructed and...), (...it was understandable...)

2. It produced a great impression on me. It was clear, and the speech was impressive and expressive.

3. The speaker did a good job. There are many interesting details.

4. It was great! The language was fluent and accurate. Thanks a lot!

5. The first/second team did a good job. They made good solutions, like...

Negative opinion:

1. I don't like this presentation because the speech was not clear.

2. It was monotonous and boring a little bit. It was difficult to hear.

3. There was no eye-contact. It was not very good to follow their speech.

4. As for me, I didn't understand some moments because the speech was not fluent.

5. The first/second team could not save our animals.

С точки зрения коммуникативно-деятельностного подхода кейс-метод может иметь успех при использовании его на занятиях по иностранному языку, т.к. он направлен на развитие коммуникативных навыков. Каждый этап работы над данным проектом предполагает совершение коммуникации – обсуждения, отчеты, мозговой штурм, круглый стол, общие дискуссии. Помимо этого рассматриваемый нами метод важен тем, что он интересен обучающимся, так как ориентирован на решение проблем значимых для них как в бытовом, социальном так и в профессиональном плане.

В наше время современный подход к образованию в условиях введения и обсуждения новых образовательных стандартов диктует необходимость серьезного обновления его содержания и повышения роли коммуникативной направленности обучения. Необходимо также отметить, что на основе коммуникативно-деятельностного подхода разработаны и другие интерактивные методы и приемы, такие как “public speech”, “cooperative learning”, “problem discussion”, “brainstorming”, “project method”, метод газетных вырезок, авторами которых являются выдающиеся российские и зарубежные исследователи, как М. Джозеф и У. Стефен, Р. Славин и Д.У. Джонсон, Е.А. Покосенко, Д. Драйден, Е. С. Полат и Д.С. Филипс, Дж. Лэнд, Б. Томас и многие другие. Подобные творческие задания с применением данных методов и приемов способствуют эффективному развитию коммуникативных навыков и умений студентов полиязычных групп. Однако, следует также учитывать, что именно учитель в новых условиях должен выбрать из множества методических систем ту, которая в большей степени соответствует современным образовательным стандартам и конкретным условиям обучения иностранным языкам. Понимание преподавателем процессов, лежащих в основе функционирования и развития современной системы обучения иноязычной устной речи, способствует выбору наиболее эффективного пути к достижению искомых результатов обучения.

Таким образом, важно учитывать, что современные методы преподавания иностранного языка основываются на творчестве, самостоятельности учащихся, на взаимодействии учащихся друг с другом и учителем, роль которого меняется, вместо контролёра он становится равноправным партнёром и консультантом.

Литература:

1. Хомякова Н.П. Контекстная модель формирования иноязычной коммуникативной компетенции студентов неязыкового вуза (французский язык) / Дис. ...д-ра пед.наук. – М., 2011. – 480 с.
2. Леонтьев А.А. Основы теории речевой деятельности. – М.: Наука, 1979. – 368 с.
3. Малыгина, Г. Р. Основы формирования речевой культуры у курсантов военного учебного заведения: Учебное пособие. – Ярославль: ЯВФЭИ, 2004. – 58 с.
4. Бим И.Л. Модернизация структуры содержания школьного языкового образования // Иностранные языки в школе. – 2005. – № 8. – С. 2-6.
5. Рахманина М.Б. Типология методов обучения иностранным языкам. – М., 1998. – 281 с.
6. Вайсбурд М.Л. Использование учебно-речевых ситуаций при обучении устной речи на иностранном языке. – Обнинск: Титул, 2001. – 128 с.
7. Томина Е.Ф. Педагогические идеи Джона Дьюи: История и современность // Вестник ОГУ. – 2011. – №2. – С. 360-366.

8. Горбатова Т.Н., Рыбушкина В.С. Использование метода кейсов при обучении иностранному языку в рамках профессиональной языковой подготовки в неязыковом вузе // Молодой ученый. – 2015. – №7. – С. 741–743.

9. Покосенко Е.А. Практическое применение методов, средств, приемов работы на уроке: методические рекомендации. – Екатеринбург, 2009. – 178 с.

10. Johnson D, Johnson R. Learning together and alone: Cooperative, Competitive and Individualistic Learning. – New York: Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1987. – 193 p.

Кисметова Г.Н., Умарова А.Е.

**“CASE STUDY” ӘДІСІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ПОЛИТІЛДІК
ТОПТАРДАҒЫ СТУДЕНТТЕРДІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ ОҚЫТУДАҒЫ
КОММУНИКАТИВТІ БЕЛСЕНДІЛІК ТӘСІЛІНІҢ РӨЛІ**

Зерттеудің негізгі мазмұнын коммуникативті белсенділік тәсілі ұғымының анализі құрайды. Қоғамдық талаптарға сәйкес ҚР-ның заманауи білім саласында “case study” әдісін қолдану қажеттілігі осы тәсіл шеңберінде анықталған. Мақалада осы әдістің коммуникативті белсенділік тәсілі негізінде студенттерді көптілді топтарда оқыту барсында қолданылуының негізгі кезеңдері мен практикалық маңыздылығы көрсетіледі.

Тірек сөздер: Коммуникативті белсенділік тәсілі, коммуникативті шебелік, сөйлеу белсенділігі, тілдік модель, “case study” әдісі, проблемалық ситуация, ізденіс белсенділігі.

Kismetova G.N., Umarova A.E.

**THE SIGNIFICANCE OF THE COMMUNICATIVE ACTIVITY APPROACH
THROUGH “CASE STUDY” TECHNIQUES IN TEACHING FOREIGN
LANGUAGE TO STUDENTS OF MULTILINGUAL GROUPS**

The main content of the research is the analysis of the notion of "communicative activity approach". The necessity of using case study techniques is identified and substantiated within this approach due to requirements of society in the education sector of the Republic of Kazakhstan. The article reveals the main stages and practical significance of the use of this method in teaching students of multilingual groups on the basis of communicative activity approach.

Keywords: communicative activity approach, communicative skills, speech activity, linguistic model, case study techniques, problem-based situation, research activity.

ӘОЖ 378.016

Рыскалиев С.Н. – Қазақ спорт және туризм академиясының докторанты

E-mail: sayat813@mail.ru

Дошыбеков А.Б. – философия докторы (PhD),

Қазақ спорт және туризм академиясы

E-mail: doshybekov@mail.ru

**ЖОБАЛЫҚ ЖҰМЫС – БОЛАШАҚ ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІ МҰҒАЛІМІНІҢ
БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ
РЕТІНДЕ**

Аңдатпа. Бұл мақалада болашақ дене мәдениеті мұғалімінің басқарушылық құзыреттілігін қалыптастырудың құралы ретінде жобалық жұмыс қарастырылады. Авторлар «болашақ дене мәдениеті мұғалімінің басқарушылық құзыреттілігі» ұғымына теориялық талдау жасап, мәнін ашуға

тырысады. Сонымен қатар, студенттердің басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыруда жобалық жұмыстардың: имитациялық-кәсіби ойын жобалар, ақпараттық-аналитикалық жобалар, мамандандырылған практикаға бағытталған жобалар сияқты түрлерін анықтап, мазмұнын анықтаған.

Тірек сөздер: құзыреттілік, басқарушылық құзыреттілік, дене мәдениеті, мұғалім, жобалық жұмыс, студент.

Білім беру ортасының жаңа талаптары, білім беру мазмұнының жаңаруы, оқытудың инновациялық формалары мен әдістерінің енгізілуі, білім сапасына қойылатын талаптардың күшеюі, сабақты ұйымдастыру формасының қиындатылуы – бұның барлығы мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің арттырылуын талап етеді. Кәсіби құзыреттілік маманның кәсіби дайындығы кезеңінде қалыптасады. Біз жоғары оқу орындарындағы білім беруді кәсіби құзыреттілік негіздерінің қалыптасу процесі деп қарастыруымыз керек деп санаймыз. Педагогтың кәсіби құзыреттілігі жұмыс істейтін мұғалімнің практикалық қызметінің барысында да көрініс табу мүмкіндігі бар, дегенмен оның алғышарттары мен негіздері жоғары оқу орнында оқу кезеңінде қалыптасады. Сонымен қатар, заманауи педагогтың кәсіби құзыреттілігінің қалыптасқандығының негізгі көрсеткіші- оның білім алушылармен тиімді қарым –қатынас орната білу іскерлігі мен басқарушылық құзыреттілігінің жетілуі.

Қазіргі заманғы жоғары мектеп жаңа материалды түсіндіріп, өз жұмыстарын ұйымдастыруға мүмкіндік беретін мұғалімдерге ғана емес, сондай-ақ тыңдаушылардың білімін және танымдық белсенділігін сауатты басқара алатын мұғалімдерді қажет етеді.

Көптеген зерттеушілер назар аударатын түбегейлі қарама-қайшылық бар, ол қазіргі ақпараттық қоғамда: тұрақты өсіп келе жатқан ақпарат көлемінде білімнің үлесі кеми тісіде, алайда әлемдік ауқымда бір адам ол ақпаратты жалпы көлемде толығымен меңгеруге мүмкіндігі бар. Бұл заңдылық білім беруде өзгеріске ұшырайды, яғни қарама-қайшылық мүмкіндігі туындайды адамның өсіп бара жатқан ақпарат ілегі мен тарихи қалыптасқан нысандары мен әдістерімен оқытуға бағдарланған меңгеру арасында. Даму серпіні ақпараттық процестерді мынадай, "ақпарат көлемі кеңейеді, ал адамдық оқу керісінше барынша тарылады, себебі адамның қысқа өмірінде іргелі негізде танып-білу қажеттілігі туындайды. Осы тұрғыда оқу стратегияларын ауыстыру қажеттілігін көзге түсуде.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, ақпараттық кеңістікті кеңейту энциклопедиялық білімге емес, барынша басымдық оның мамандандыру және іргелендіруге алып келеді. Іргелі ету, білім берудің бүгінгі таңдағы жаңа мағынасы. Бұл білімді қалыптастыру туралы негізгі заңдар мен даму заңдылықтарды білу ғана емес, оның қабілеттерін дамыту, мәселелерді қоя білу мен шеше білу, қиын жағдайларда тиісті әдістер арқылы шешім қабылдау.

Білім беру қоғамда болып жатқан жаһандық өзгерістер жауап бере алатындардың алдыңғы қатарында болуы тиіс. Білім берудегі жаһандану-бұл қоғамды ақпараттандыру жағдайындағы мәдени құбылысқа айналады, ол арқылы жаңа менталитетті қалыптастырып, қоғамның болашағын оның қажеттілігі ретінде жобалауға болады.

Қоғамның екі революциялық өзгерістер контекстінде (жаһандану және ақпараттандыру) оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға өзгерістер енгізу қажет. Бұл өзгерістер оқыту іс-әрекетінің дербес оқу қызметі режиміне көшумен сипатталады. Онда жауапкершілік оқыту студент өзіне жүктеледі. Жоғары оқу орындарында оқу-тәрбие жұмысында студенттердің шығармашылығын

дамытумен анықталып, белсенді субъектінің білім беру қызметі ұстанымымен сипатталады.

Жоғары оқу орнында студенттерді ұйымдастыру ерекшеліктеріне тоқталсақ, ол білім беру (оқу-тәрбие) үрдісінде студенттерді бірінші курстан бастап өмір бойы оқу іскерлігін дамытуға негізделеді.

Жетекші ғылыми қызметкері ресейлік ғалым Е.Н. Князева өз мақаласында атап көрсеткендей: "Бүгінде тұлғаның әмбебаптығы, оның жадында ұсталынатын мәліметтер көлемі мен алқабындағы иелік етіп отырған түрлі салалардан меңгерген білімде емес, ал сол ақпаратты бағдарлаудың жалпы жүйесін меңгеруде, тұлғалық сүзгілерді құру - нақты құнды ақпаратты іріктеу тәсілдерін меңгеруде, сондай-ақ тұлғалық іскерліктерді үнемі толықтыруда. Ең бастысы, "білу" емес, керісінше қалай табуды білу, талап етілетін білімді қалай тез табу, ең бастысы білімді табуға апарар жол мен шешімін іздеу" [1].

Басқарудың ең жоғары деңгейі-өзін-өзі ұйымдастыру. Білім беру астарында бұл өзін-өзі білімдендіру, өзін-өзі дамыту, -өзін-өзі басқару. Білім берудегі ең негізгі мәселе, ол қалай басқару, өзін-өзі басқаруды қолдауды дамыту, адамға дамудың қолайлы жолын табуға жүйені итермелеу.

Осы тұрғыда оқытудың маңызды міндеттерінің бірі педагогикалық технологияларды ендіру және ол тұлғаның танымдық іс-әрекетін, зияткерлік ресурстарын басқару дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Мұғалімдердің басқарушылық қызметінің мәселелері жиі педагогикалық зерттеулердің нысанына айналып келеді. Алайда, құзыреттілікке негізделген тәсіл заманауи кәсіптің білім беруде басымдыққа ие болғанына, жалпы және кәсіби білімнің үшінші буынының мемлекеттік стандарттарында жетекші ретінде көрінегініне қарамастан, мұғалімнің басқару қызметі құзыреттілік көзқарас шеңберінде зерттеулер әлі де болса ізденісті талап етеді.

Психологиялық – педагогикалық зерттеулерге талдау көрсеткендей, мұғалімнің қызметі, оның мәні, басқарушылық болып табылады; мұғалім әдіснамашының, диагностика жүргізушінің, сарапшының қызметін жиі орындайды, өзінің қызметін жобалаумен айналысады. Басқарушылық қызмет мұғалімдерді оқытудың құрамдас бөлігі болып табылады, оның кәсіптік маңызды сапасы, заманауи білім шарттарында мағыналы педагогикалық қызметке дайын екендігін, қабылданған шешімдердің ғылыми негізделген қабілетін және рефлексияны білу болып табылады. Практикалық қызметінде мұғалім басқарушылықтың міндеттерін жүзеге асырады, студентті дамытады; оның міндеті – студенттің дамуының мәнін, дамудың көздері мен механизмдерін, даму үдерісін басқару мүмкіндігін зерттеу.

Мұғалімнің басқаруы арнайы ұйымдастырылған іс-шара ретінде студенттің білім деңгейін қамтамасыз етеді, яғни жоспарланған уақытқа болжамды және диагностикаланған мақсаттарға жету және ресурстардың алдын-ала шығындары. Мұғалімнің басқару қызметі мұғалім жүргізетін үздіксіз үдерісі болып табылады, оның нәтижесінде басқарылатын нысанның имиджі қалыптасып, өзгереді, бірлескен қызметтің мақсаттары анықталады, оларға жету жолдары анықталады, оның қатысушыларының жұмысы бөлінеді және күш біріктіріледі.

Ғылыми-педагогикалық, арнайы әдебиеттер талдауы көрсеткендей, болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің құрылымы педагог тұлғасына ерекше психологиялық талаптар артатын басқарушылық қызмет үрдісінде ашылуы мүмкін.

Мұғалімнің басқару құзыреттілігін О.Ю.Заславская арнайы пәндік салада тиімді білім беру үрдісін жүзеге асыру үшін қажетті арнайы қабілет, сонымен қатар жоғары мамандандырылған білім, пәндік дағдылардың ерекше түрі, ойлау

тәсілері, сондай-ақ олардың әрекеттері үшін жауапкершілік ретінде қарастырады. Басқарушылық құзыреттілікке ие мұғалім тиімді педагогикалық технологияларды пайдалана алады, ол, өз орнында, оның құзыреттілігінің артуына әсерін тигізеді [2].

Ғалым О.Ю. Заславскаяның айтуы бойынша, «бүгінгі таңда мұғалімнің кәсіби қызметін дамыту- ол өз пәнін білуге және оның жұмысын ұйымдастыруға қабілетті емес, сонымен бірге мұғалімнің автономиясы мен жауапкершілігін қалыптастыруға, оқушылардың оқу-танымдық белсенділігін тиімді басқаруға қабілетті білім беру жүйесінде жүзеге асырылатын инновациялық өзгерістердің шарттары байқалады» негізіне бағытталған. Зерттеуші өз еңбегінде «білім берудің тиімдігін арттыратын фактор болып табылатын мұғалім тұлғасының басқарушылық қабілеттерін қалыптастыру мен дамытудың қажеттілігі» жайында сөз етеді [2].

Т.И. Шамованың пікіріне сүйенсек, білім беру үрдісінің тиімді өтіп, білім беру сапасын арттыру үшін, сол үрдіске қатысушылардың барлығы: білім алушылар, білім берушілер, ата-аналар, білім беру мекемесінің басқармасы белгілі бір басқарушылық құзыреттілікті иемденуі керек. Автор білім беру үдерісіне қатысушылардың басқару құзыреттілігін басқарушылық білім, дағдылар мен әлеуметтік тәжірибе кешені, жеке қасиеттері, жеке және әлеуметтік маңызды педагогикалық нәтижелерге қол жеткізудегі шығармашылық шоғыры ретінде қарастырады. Сонымен қатар, мұғалім үшін басқару құзыреттілігін игеру оқу үрдісінде басқару мен өзін-өзі басқаруды жүзеге асыру үшін студенттік орталығына және интерактивті технологияларға негізделген, - деп түйіндейді [3].

Жоғарыда қарастырылған ғалымдардың ой-пікірін түйіндей келе, болашақ дене мәдениеті педагогының басқарушылық құзыреттілігі, бакалаврдың нақты кәсіби жағдаяттардағы басқарушылық іс-әрекетке даярлығы деп түйіндейміз (сурет 1).

Сурет 1 – Болашақ дене мәдениеті педагогының басқарушылық құзыреттілігінің іс-әрекеттік сипаты

М.И. Марин, И.В. Иванихин және С.И. Лончак шығармаларында мұғалімнің басқару құзыреті мұғалімнің барлық компоненттеріне (мақсаттары, қағидалары, мазмұны, технологиялары және әдістеріне) сәйкес студенттерді тиімді басқаруды ұйымдастыруға қажетті ішкі ресурстар жүйесі ретінде қарастырады. Басқару құзыретінің ғылыми-теориялық, операциялық-технологиялық және әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларын қамтитын кешенді жүйе ретінде қарастыру керектігіне ерекше назар аударады [4].

А.Ф. Добудьконың айтуынша, оқытушының басқару құзыреттілігін ғылыми-теориялық сипаттау психологиялық, педагогикалық және мамандандырылған білімнің қажетті көлемін, олардың білімі мен ойлау қабілеттерін ұйымдастыруды қамтитын басқарушылық қызметке ғылыми және теориялық дайындығын білдіреді [5].

Н.К. Кондаковтың редакторлығымен жазылған «Логикалық сөздік-анықтамалық» еңбегінде көрсетілгендей, педагогтың басқарушылық құзыреттілігі тұлғаның динамикалық дамушы құрылымдық сипаттамасын көрсетеді (білім, білік, дағыдалар мен тұлғалық пен іскерлік сапалар мен қабілеттер жиынтығы), солардың негізінде оқу және болашақта ұйымдастырушылық-басқарушылық кәсіби іс-әрекетті тиімді жүзеге асыру [6].

Сонымен қатар, бірқатар зерттеулерде, басқарушылық құзыреттілік оқыту мен өзін-өзі білімдендіру үрдісінде қалыптасқан басқарушылық құзыреттер жиынтығы деп анықталады.

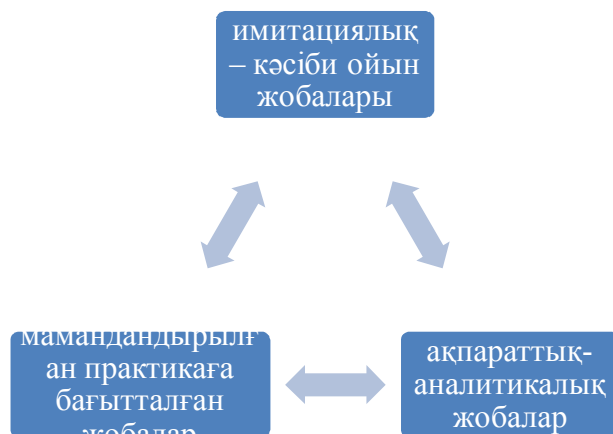
«Басқарушылық құзыреттілік» ұғымы әмбебап оқу әрекеттерінің (білім,білік,дағды) қалыптасуымен ғана сипатталмайды, білімалушы тұлғаның даму деңгейін көрсетеді, оның оқу білігін, яғни жаңа әлеуметтік тәжірибені белсенді және саналы түрде игерудегі өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жетілдіру қабілеті.

Әдебиеттер көзін талдау негізінде педагогтың басқарушылық құзыреттілігінің құрылымы келесідей компоненттердің жиынтығы екенін анықтадық: тұлғалық, ұйымдастырушылық, қызметтік және басқарушылық (сурет 2).

Сурет 2 – Педагогтың басқарушылық құзыреттілігінің құрылымы

Жоғарыда қарастырылған тұжырымдарды түйіндей келе,біздің ойымызша, болашақ дене мәдениеті мұғалімінің басқарушылық құзыреттілігін қалыптастырудың маңызды құралы – студенттерді жобалық қызметке араластыру деп есептейміз. Зерттеулер нәтижесінде басқарушылық құзыреттіліктің қалыптасуына тиімді әсерін тигізетін студенттердің жобалық қызметтерінің түрлері анықталған болатын (сурет 3).

Сурет 3 – Басқарушылық құзыреттіліктің қалыптасуына тиімді әсерін тигізетін студенттердің жобалық іс-әрекетінің түрлері

Аталмыш жоба түрлеріне тоқталсақ: имитациялық – кәсіби ойын жобалары (топ студенттері рөлдерді бөлуді көздейтін бизнес ойының мазмұны мен сценарийін әзірледі)- басқарушының жеке-іскерлік өзара әрекеттесуінің әр түрлі субъектілері; ойын барысында белгілі бір кәсіби және басқарушылық тапсырманы шешу, маманның кәсіби іс-әрекеттерін негіздеу); ақпараттық-аналитикалық жобалар (студенттер көп өлшемді кәсіптік ақпарат алудың және оларды өңдеу жолдарын алудың әр түрлі әдістерін игереді: дене мәдениеті және спорт менеджменті, компьютерлік деректер базасы және т.б. саласындағы құқықтық және қаржылық – экономикалық құжаттарға талдау жасау); мамандандырылған практикаға бағытталған жобалар (нақты басқару жобасын іске асыру жоспарын негіздеу және дамыту, бизнес-жобаны әзірлеу және негіздеу).

Жоғары оқу орнында сабақты ұйымдастыру жобаларды қорғау және талқылауды қамтыды. Курс барысында студенттер «баяндамашы», «талдаушы», «сыншы», «жаңашыл» деп аталатын микроқұрамдардың мүшелері арасында ауысып, әртүрлі роль атқарады (сурет 4).

Сурет 4 – Жобалық жұмыс барысындағы студенттердің рөлдік ұстанымдары

Бұл рөлдер келесідей болады:

- «баяндамашы» - бұл мәселені шешуге бағытталған топтың жобасын талқылау үшін мәселені тұжырымдайды;

- «талдаушы» - «түсіну»: түсінік береді, сөйлеуші хабарының мазмұнын, мағынасын, құрылымын түсіндіреді. Ол спикердің байқамай тұрған тереңдігін іздейді. Алдымен оң мазмұнды көруді мақсат етеді;

- «сыншы» - жемісті өзара әрекеттесудің негізгі фигурасы. Ол күшті оң зарядты жүзеге асыратын «жұмыс қақтығыстарының» бастамасы. Сыншы жаңа,

альтернативті көзқарасты дамытады, кез-келген мәселенің бірнеше шешімі бар екенін түсінеді;

- «инноватор» - «шығармашылық трансформациялық». Бұл мәселенің дәстүрлі емес көрінісі. Ол алған тәжірибесін, қайта құрылымдауын, байытуын талдауға дайын.

Сабақтардың осындай ұйымдастырылуы студенттер мен мұғалімдер арасындағы іскерлік қарым-қатынас ортасын құруға, жобаларды белсенді талқылауға мүмкіндік берді, студенттерге әртүрлі іс-әрекеттерде өз тәжірибелерін байыту үшін түрлі өзара әрекеттесу жолдарын көрсетуге көмектесті. Атап айтқанда, студенттердің проблемаға қатысушылардың қызығушылығын, олардың көзқарастарын дәлелдеуге, сұрақтарға дәл және нақты жауап беруге қабілеттілігін ескеру керек.

Курстың әр сабағында студенттерге келесі критерийлер бойынша жұмыс топтарындағы өз қызметін дербес талдау ұсынылды:

1. Жұмыс тобының қатысушыларының қызметін үйлестіру;
2. Идеяларды талқылау және талқылаудағы қатысушылардың қызметі;
3. Мәселенің оңтайлы шешімін табудағы конструктивтілік;
4. Көрсетілген идеялардың жарамдылығы;
5. Топ ішінде диалог жүргізу мүмкіндігі.

Зерттеу нәтижесі крсеткендей, оқу үрдісінде негізгі кезеңдердің бірі рефлексивті-ағалаушылық. Бұл кезеңде басқарушылық құзыреттілікті қалыптастыру нәтижесін талдау дағдысын өзектендіру жүзеге асады, яғни тұлғалық «кедергілерді» мен кәсіби мүмкіндіктерді бағалау, өзіндік басқарушылық дағдыларды түзету. Бұл кезеңде мәселелік тапсырмалар, психологиялық тесттер мен тренингтерді пайдалана аламыз.

Сонымен, қорытындыласақ, студенттердің өздік жұмыстарын басқару мұғалімдердің тарапынан мәселелерді таңдауға, әдебиеттерді таңдауға, жеке және топтық кеңестерді өткізуге, бақылаудың мерзімдері мен нысандарын анықтауға және жасалынған жұмыс туралы есеп беру формаларын ұсыну туралы ұсыныстарды әзірлеуге көмегін тигізді.

Әдебиеттер:

1. Князева Е.Н., Князева Е.Н. Самоорганизация как путь к самому себе // *Материалы международной междисциплинарной научной конференции «Третьи Курдюмовские чтения: Синергетика в естественных науках».* – Тверь, 2007. – С. 177-185.
2. Заславская О.Ю. Развитие управленческой компетентности учителя в системе многоуровневой подготовки в области методики обучения информатике / Автореф. дис. ... докт. пед. наук. – М., 2008. – 46 с.
3. Шамова Т.И. Внутришкольное управление: вопросы теории и практики. – М., 1991. – 192 с.
4. Марин М.И., Иванухин И.В., Лончак С.И. и др. Оценка управленческой компетентности руководящих кадров ГПС: методическое пособие. – М., 1998. – 117 с.
5. Добудько А.Ф. Профессиональная компетентность учителя в информационном обществе: структура, содержание, принципы формирования / Дисс. ... канд. пед. наук. – Самара, 2000. – 237 с.
6. Кондаков Н. К. Логический словарь-справочник. – 2-е изд. – М.: Наука, 1975. – 160 с.

Рыскалиев С.Н., Дошыбеков А.Б.
ПРОЕКТНАЯ РАБОТА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ
УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ
ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматривается проектная работа как средство формирования управленческой компетентности будущих учителей физической культуры. Авторами делается попытка раскрытия сущности понятия «управленческая компетентность будущих учителей физической культуры» на основе теоретического анализа научных работ. В то же время были выявлены виды проектной деятельности студентов, такие как имитационно-профессиональные игровые проекты, информационно-аналитические проекты, специализированные практико-ориентированные проекты и раскрыты их содержание.

Ключевые слова: компетентность, управленческая компетентность, физическая культура, учитель, проектная работа, студент.

Ryskaliyev S.N., Dosybekov A.D.
PROJECT WORK AS A MEANS OF FORMING MANAGERIAL
COMPETENCE OF THE FUTURE TEACHER OF PHYSICAL EDUCATION

The article discusses the project work as a means of forming the managerial competence of future teachers of physical culture. The authors attempt to uncover the essence of the concept “managerial competence of future teachers of physical culture” on the basis of a theoretical analysis of scientific works. At the same time, the types of students' project activities, such as imitational and professional gaming projects, information and analytical projects, specialized practice-oriented projects, and their content were revealed.

Keywords: competence, managerial competence, physical education, teacher, project work, student.

UDC 378.147

Lyssenko N.K. – first-year PhD student of Ablai khan
Kazakh University of International Relations and World Languages
E-mail: lissenkon2010@yandex.kz

NOTION, CONTENTS AND STRUCTURE OF LINGUOCULTURAL
COMPETENCE OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHER

Annotation. *The article discusses specificity of linguocultural training of students during their studies at university. The article highlights the topicality of the use and understanding of cultural linguistic information in the process of learning a foreign language. It describes notion, content and structure of the linguocultural competence of a future foreign language teacher.*

Key words: *linguocultural competence, future foreign language teachers, intercultural communication, picture of the world, linguocultural situation, linguoculture, linguocultural field.*

Globalization processes in the world, development of international cooperation between countries, increased role of language as a tool for intercultural interaction, put forward “intercultural communication” with the basic category of “linguistic culture” to the leading position. In this regard, development of the linguocultural competence of future foreign language teachers has acquired particular relevance.

Linguocultural competence provides understanding of similarities and differences between culture of the native country and the country of the target language. However, in the process of perception of foreign speech, there are problems associated with lack of understanding of cultural facts. Developed linguocultural competence will allow future foreign languages teachers to overcome language and cultural barriers, to become competent “intermediators of intercultural communication”.

The “intermediator of intercultural communication” is able to interact in the global space, using knowledge of the language and culture of communication partners as a basis for mutual understanding and cooperation.

At the present stage of development of society, the problem of adequate mutual understanding in the process of intercultural communication acquires special relevance in connection with new trends in social development: the expansion of sociopolitical, socio-economic and cultural ties between peoples, the growth of direct contacts with representatives of other cultures in the everyday and professional sphere and development of modern information technology. As a result of these processes, the mutual understanding of peoples and the awareness of global, universal problems should grow.

The ideas of humanization and humanitarization of education are supported by representatives of various branches of knowledge - philosophers, culturologists, linguists, teachers, methodologists who talk about the need for students to develop a common culture and the ability to reflect, self-comprehend and develop human values and prepare themselves for intercultural communication, for a dialogue of cultures (A.C. Akhiezer, N.V. Baryshnikov, A.L. Berdichevsky, A.B. Vartanov, V.V. Vorobev, N.D. Galskova, T.A. Dmitreko, G.V. Elizarova, B.S. Erasov, N.F. Koryakovtseva, V.A. Maslova, A.A. Mirolubov, A.M. Novikov, T.N. Oizerman, V.V. Oshchepkova, E.I. Passov, Yu. E. Prokhorov, V.V. Safonova, E.H. Solovova, P.V. Sysoev, S.G. Ter-Minasova, etc.).

The task of preparing for real communication with representatives of other cultures requires revision of the goals of foreign languages learning. Today, the strategic goal in the language learning process is to develop an intermediary of intercultural communication, possessing intercultural competence and able to achieve the desired result based on mutual understanding and social interaction at the international level.

In this regard, the problem of professional training of future teachers of a foreign language is especially actualized, since the level of the culture of their students depends on the level of their general and professional pedagogical culture. At the present stage, a foreign language teacher should have a developed intercultural competence that will allow them to go beyond their culture and without losing their own cultural identity, act as a mediator of cultures, which is understood as such a secondary linguistic person who learned through learning a foreign language specific features of the native and studied cultures, as well as features of their interaction [1].

Improving the quality of professional training requires purposefully teaching students of the language faculty the ability to understand and analyze the culture of another people, their inner world and psychology, spiritual values and objects of national pride, history, folklore, literature, etc.

The study of cultural phenomena associated with a different language environment is absolutely necessary in order to communicate effectively. In addition, familiarity with another culture helps to better understand the specifics of their own native culture and the peculiarity of the native language. For effective communication in both formal and informal settings, communication participants must possess not only a common set of language units and be able to use them, but also have a general

understanding of the world. Every nation has a peculiar picture of the world that meets its needs and is the result of its historical development. The specificity of the picture of the world is closely interconnected with the originality of the structure of the language, its expressive possibilities. In the XXI century the interaction of civilizations intensified, the interpenetration of cultures occurs. Mass learning of foreign languages makes it possible to lay solid foundations for human participation in the direct and mediated dialogue of cultures.

Modern scientific education paradigm can be characterized as culturologically-oriented. Educational standards of new generation take into account regional, national, and ethno-cultural needs of Kazakhstani people and provide environment for Kazakhstani identity formation in students, preservation and development of cultural national and linguistic heritage, acquisition of its spiritual values and culture.

In modern methodology, language studies in the context of culture and a language personality development with own culturological competence is developed by researchers within the framework of linguistic and cultural studies (Ye.M. Vereshchagin, V.G. Kostomarov), sociocultural (S.K. Miloslavskaya, V.V. Safonova) and linguocultural (V.V. Vorobyov, V.P. Furmanova) approaches to foreign language teaching; culturological (Ye.A. Bystrova, L.A. Khodyakova) and linguocultural (N.L. Mishatina, L.G. Sayakhova, R.G. Davletbayeva) approaches to Russian language teaching; linguocultural approach to native (non-Russian) language teaching (L.Kh. Samsitova), cognitive-linguocultural methodology (S. S. Kunanbayeva).

The problem of understanding and defining the linguocultural competence of students is considered in the works of scientists N. D. Galskova, D.I. Bashurina V.V. Safonova, I.V. Kharchenkova, L.K. Sayakhova, A.V. Hetman, G.A. Kazhigalieva, S.R. Dortman, and others [2].

To concretize the content of education in order to develop the linguocultural competence, we turn to the definitions of this notion.

Analysis of the existing definitions of the linguocultural competence allows drawing several conclusions. At the moment, we have found a large number of definitions of the linguocultural competence notion. This is due to the complexity of the very term “linguocultural competence”, which includes a number of components: linguistics, cultural studies and competence. Each of the components of this term of components is multidimensional, which gives rise to many definitions of linguocultural competence.

Researchers V.I. Telia [3] and S.R. Dortman [4] define the linguocultural competence as the ability to understand the cultural and national mentality of native speakers, the national specifics of the linguistic picture of the world, the national and cultural component of the meaning of linguistic units expressed in the cultural semantics of linguistic signs. In this case, I.V. Kharchenkova and V.N. Telia indicate that the linguocultural competence includes the ability to interpret language signs and facts in the categories of a cultural code. Scientists V.V. Vorobiev [5], L.A. Koneva, D.I. Bashurina [6], I.V. Kharchenkova agree and believe that the linguocultural competence is a system of knowledge about culture and cultural values embodied in the language.

Linguocultural competence is defined as a set of systematically organized knowledge of culture embodied in language, readiness for axiological and semiotic interpretation of linguistic and extralinguistic facts, as well as analytical and communicative skills that are acquired in the process of acquaintance with the ethnic and cultural values and conceptual sphere of the country of the studied language [7].

T.N. Guschina and M.V. Shanina define linguocultural competence as the ability and readiness to interact with representatives of different cultures based on knowledge of one's own and other linguistic cultures, as well as on the basis of the ability to

interpret culture-relevant information when solving problems of interpersonal interaction [8].

According to academician S.S. Kunabayeva the linguocultural competence is a subcompetence of intercultural-communicative competence. The linguocultural subcompetence forms student's primary conceptualization of the world on the basis of their own culture. It is a linguocultural reflection of one's national language consciousness and mentality and it is the basis upon which an eventual "reconceptualization" will occur during the transition to a foreign language [9, p. 110].

Agreeing with S.S. Kunabayeva, we define linguocultural competence as ability and readiness for adequate mutual understanding and interaction with representatives of another linguistic society based on mastery of knowledge about the world, reflected in units of language and forming cognitive foundation of communication [9, p. 110].

The problem of intercultural learning in the system of the modern educational process in the field of teaching a foreign language is becoming one of the highest value-targeted priorities in the field of education. Today, in higher education institutions, the problem of multicultural education is central, with a person with multilingual and multicultural competence, in other words, the linguocultural competence, usually developed on the basis of three languages and cultures: native and two non-native. The study of national culture as the basis for the formation of cultural linguistic competence is related to the fact that understanding and perception of the modern world in all its diversity, awareness of the need for intercultural communication as a fundamental principle of coexistence in it is possible only if one realizes one's own individuality and forms national identity.

The development of the linguocultural competence of the future teacher of a foreign language is a process of learning the culture of the target language.

As is known, linguoculturology is a modern science in which the relationship of language with culture, language phenomena, knowledge of the culture of the studied language are considered. Culture is an integral part, the basic component in the framework of the existence of mankind, linguocultural society, collective, as well as the individual as a whole.

Language learning is a necessary component in the educational process. It is well known that knowledge of a language, i.e. knowledge of the inner side of the language does not imply sociocultural personality growth, an adequate attitude towards the people, culture of the target language. It is necessary to take into account that in the process of learning a language the basic element is the study of the external side of the language, i.e. knowledge of the culture of the target language.

The linguocultural competence is foundation for successful communication, for readiness of the student to adequate intercultural communication. It is necessary to develop a methodical system, a method of stepwise modeling of the learning process, which is based on the background knowledge of the target language in stages and structural organization of learning for formation of the linguocultural competence of a future foreign language teacher.

When learning a foreign language, mastering the linguocultural competence is not only mandatory, but also a prerequisite for overcoming cultural barriers in oral and written communication, as well as in analytical work with authentic sources of information. When studying the linguocultural competence, as A.L. Berdichevsky says, both cultures (native and the culture of the country of the studied language) play an important role, therefore, in the process of this interaction, cultural distances and convergences can be observed, and the third result is the emergence of a third culture in the student's mind, thanks to which students will be able to understand the cultural-national mentality speakers of studied foreign language being, expressed in linguistic

signs, will be able to overcome language barriers and expand the possibilities of professional, personal and intellectual self-development [10].

In the process of foreign language learning, it is necessary to identify and explain to students the connection between culture and language, demonstrate examples of this interaction, form the ability to find culturally-labeled units in texts (paronyms, idioms, toponyms, metaphors, etc.), that is, to teach students to perceive the language in its oral and written form "as the phenomenal aspects of the philosophy, history, and spiritual culture of a nation as a whole" compressed for centuries [11].

In this regard, the problem of teaching students of analytical activities aimed at identifying and understanding culturally marked units and cultural information from foreign language texts, one of the obstacles in understanding which is the presence of linguistic culture, linguistic units.

Representation of linguocultural units reflecting image of a foreign language, culture of its speakers, palette of a foreign-language society can be observed in small-scale artistic works. Analysis of the data available in literary studies and linguodidactics shows that context of the foreign culture is most clearly manifested in small prosaic forms, particularly in short stories. Novels are characterized by utmost brevity, combination of everyday life and unrealistic situations, a description of a single event, a compressed intense storyline, attention to detail, a description of people's private life and, therefore, as a cultural phenomenon, they have a rich linguodidactic potential. Based on this, we believe that the novels are an effective means of forming linguocultural competence in the process of learning a foreign language, but their selection should be determined by didactic and methodical expediency, informational and linguocultural value. The texts of the novels are defined by us as a linguistic-cultural phenomenon that expresses in verbal-graphic form the lexical-semantic and national-cultural specificity of a certain linguistic community.

Reconsideration of the complex of issues related to the *content of the linguocultural competence* in the process of studying a foreign language based on the linguistic-cultural and competence-based approaches actualizes the research on the content of the linguocultural competence. The content of the linguocultural competence when working with texts in order to identify cultural connotations, in our opinion, includes *cognitive-developing skills, analytical-reflexive and axiological skills, and creative-modeling skills*. The set of these structural and functional elements provides substantive and procedural-activity aspects, focused on the achievement of the final result - the development of the level of competence that allows our student to actively interact at the intercultural level.

A.Garaeva defines the notion of the linguocultural competence as ability and willingness to adequate understanding and interaction with the representatives of other linguocultural societies based on the acquisition of knowledge about the world, reflected in terms of language and it forms the foundation of cognitive communication. The linguocultural competence is one of the basic components of communicative competence, formation of which is the main goal of teaching foreign languages at the present stage. *The content of the linguocultural competence includes cognitive and communicative components*. A set of these components ensures major activities of this model which is aimed at achieving a final goal resulting in formation of the level of competence which will enable students to interact in multicultural society. *The model of linguocultural competence contains interconnected components aimed at achieving the final result*. It can be called "cognitive-communicative linguocultural unity", namely:

- Cognitive-conceptual
- Conceptual accumulating
- Linguocultural-integrative

- Communicatively-actualized
- Creative and modeling .

Correlation of linguocultural unities and their corresponding types of skills can be represented as follows:

1. Cognitive-conceptual unity - conceptual-forming type skills. This complex includes the ability to obtain linguocultural knowledge needed for subsequent cognitive-communicative activities, to control the individual learning process. Process of formation and development of the individual means, on the one hand, the efforts of the subject teaching activities in creating certain conditions, on the other - the activity of a person, so cooperation of both sides should be used effectively to achieve the final result. This type includes the ability to:

- be aware of the system of concepts, forming the "real picture of the world";
- integrate national-labeled vocabulary, abbreviations, neologisms;
- identify the hidden meaning of cultural material, reflected in aphorisms, phraseology;
- establish cause-effect relationships and determinants of cultural phenomena reflected in the language;
- merge, combine different ways of understanding the world;
- establish morphological, structural and functional properties and characteristics of sociocultural phenomena, reflected in terms of language.

2. Conceptually-accumulating unity

- the analytical and evaluative skills type:
- accumulate and synthesize linguocultural information;
- comment, assess cultural phenomena reflected in the language;
- conduct semantic – analytical and evaluative-critical processing of linguocultural information;
- analyze the ideological and moral guidelines presented in the pragmatic texts;
- identify and analyze valuable principles reflected in the pragmatic texts;
- select, analyze and evaluate standards, images, stereotypes adopted by people in the target language.

3. Linguocultural-integrative unity. This type has the ability to ensure the conditions for a targeted search for solving the problems through thinking processes that require updating the entire arsenal of acquired knowledge, concentration and cognitive and rational-logical aspects of the personality. This complex comprises skills:

- recognize and classify lexical items with the national-cultural component of semantics;
- find important meaningful linguocultural information for communication;
- to group units for various reasons (difficulty recognizing shape, value, use, etc.);
- find in the text, interpret and organize, symbols, names;
- generalize cultural phenomena, facts, events, reflected in the language;
- reflect and organize linguocultural material on the traditions and customs of the country;
- recognize and classify the system of concepts reflecting real picture of the world;
- identify, describe and explain cultural facts reflected in the language;
- define the topics and information.

4. Communicative actualized unity. Skills of this type are prepared for the transition from the reproductive to the receptive-productive-interpretive, and then to the creative and constructive communication activities.

5. Creative and modeling unity.

This type includes the ability to:

- stimulate situations of intercultural dialogue on the basis of pragmatic information text;
- predict the consequences of the actions proposed in the texts;
- conduct a free conversation about the information contained in a pragmatic text;
- free use of linguocultural units in various situations of intercultural communication [12].

We believe that the linguocultural competence includes the following types of skills necessary for working with texts in order to identify culturally-marked language units:

1) Cognitive-conceptual stage of development of the linguocultural competence, the target of which is the development of the knowledge component of the linguocultural competence, serving as the basis for subsequent communication activities. This type includes the following skills:

- finding, identifying and analyzing nationally-marked lexical units;
- analysis and understanding of the hidden meaning reflected in proverbs and phraseological units;
- determination of causal relationships in the description of cultural phenomena and facts reflected in the language;

2) Informational-accumulative stage supposes the following skills:

- accumulation of linguocultural information contained in the texts;
- discussion, commenting and evaluating the phenomena and facts of culture expressed in the texts of short stories;
- accounting and analysis of cultural background, presented in artistic texts.
- identification and analysis of value attitudes, patterns and stereotypes of behavior, norms and customs characteristic of the linguocultural paradigm and communication strategy of the country of the studied language;

3) Pragmatic-representative stage of development of the linguocultural competence includes the following skills:

- constructing a communicative situation based on vocabulary containing cultural connotation;
- conducting dialogues and discussions with a view to discussing new linguistic and cultural information and stereotypes of speech behavior;
- use of units with a national-cultural component of meaning in different communicative situations.

For more detailed understanding of the specifics of linguocultural preparation of students and the peculiarities of the formation of the linguocultural competence in the process of interpretation by the linguistic culture in literary texts, let us turn to linguocultural studies of domestic and foreign scientists (Vorob'ev V.V. [5]; Vorkachev S.G. [13]; Luchinina E.N. [14]; Maslova, V.A. [15]; Potebnya, A.A. [16]; Telia, V.N. [3], Mayer G., 1996; Thimme Chr., 1995, etc.), describing the interrelation of language and culture in their simultaneous interaction.

As a result of the analysis of linguocultural studies of domestic and foreign scientists, M. Biriukova selected the following categories as the theoretical basis for the development of the linguocultural competence when studying a foreign language:

- language picture of the world;
- linguocultural situation;
- lingvokulturema;
- linguocultural field [2].

Imagine the characteristics of each category.

A.A. Zaliznyak interprets the linguistic picture of the world as a historically prevailing in the everyday consciousness of a given linguistic group and reflected in

the language a set of ideas about the world, a certain way of perception and the structure of the world, the conceptualization of reality.

The language picture of the world of each nation is reflected in the content side of the language and is the basis for creating cultural stereotypes and connotations of linguistic community.

In the category of "linguistic picture of the world" includes the following issues:

- 1) study of the interaction, interconnection and interaction of language and culture;
- 2) explanation of the cultural-national significance of units (realities) by comparing their meanings with the attitudes (concepts) of social culture;
- 3) analysis of the national forms of being of society, reflected in linguistic communication systems based on cultural norms, traditions and values [2].

As key characteristics of the language picture of the world, J.L. Weisgerber highlighted the following: the system of spiritual (culture and mentality of linguistic community) and linguistic components (the existence and functioning of the language); the result of the historical change of the ethnos and the development of the language; structure and multilevelness in linguistic expression, since the linguistic picture of the world determines the set and combination of sounds, the specific features of the structure of the speech apparatus of native speakers, the vocabulary of the language, features of word formation, syntax, paremiological composition of the language; securing cultural and linguistic specifications by means of the language, creating homogeneity of the linguistic essence; the existence in the minds of native speakers, in their worldview, the rules of communicative behavior, enshrined in certain lexemes; variability in time, since the language reflects all changes in society, science, culture; the cultural heritage of every linguistic community [17].

Linguocultural competence should be presented in the form of a functional model that includes the sign, linguistic meaning and cultural meaning of the units that should be interdependent. This means that the system of signs should reveal a system of real knowledge about culture, presented in the form of a model in which the actual linguistic picture of the world goes deeper into the linguocultural picture of the world as competence.

The involvement of linguistic and cultural components in teaching foreign languages and taking into account the linguocultural situation are necessary for the development of the skills of competent communication in the language being studied with its speakers, since this requires possessing both linguistic means and general sociocultural knowledge about the world. V.I. Shaklein under linguocultural situation understands, firstly, a dynamic and undulating process of interaction of languages and cultures in a certain historically established period of time, and secondly, cultural background inherent in ethnos at all times [18]. Culture texts that have arisen in a specific time period reflect specific language means of expression and ideological attitudes. The problem of describing the linguocultural situation is the work of A.V. Barasheva, G.Yu. Bogdanovich, V.M. Shakleina, L.A. Kransheva.

Speech behavior of representatives of different ethnic communities is characterized by linguocultural specificity. Behavior in stereotypical situations, due to different social roles, is enshrined in the culture of human behavior at the level of representations. This phenomenon V.P. Furmanova interprets as one of the obstacles to the understanding of oral and written text [19]. Communicators of different cultures, being insufficiently familiar with the specifics of the cultural mode of behavior and the peculiarities of the speech behavior of members of other linguocultural communities, very often do not understand each other, despite their mutual interest in communication. From this it follows that learning the linguocultural competence

contributes to the development of skills in interpreting the communicative behavior of members of other social communities in accordance with their cultural traditions.

National communities and individuals influence the surrounding space and language, model it on the basis of linguistic culture and linguo-ideology, which are distinguished by resistance in each ethnic group. Linguocultures are a collection of cultural and language units and are the main unit of description in linguocultural analysis. V.V. Vorobyev defines a linguistic culture as a complex inter-level unit, synthesizing the phenomena of language and culture, the interrelation of linguistic and extralinguistic content, and the mutual transition from one to another [5, p. 27].

In comparison with the “word” “lingvokulturema” is more difficult meaningful. In its structure, linguistic meaning, an extra-linguistic environment (reality) and a cultural aura of the word (associations from the phenomenon of culture) are distinguished.

V.V. Vorobiev formulated the main features of the linguoculture microframes [5, p. 28]:

- 1) express the name;
- 2) have a structure;
- 3) are combined by the nature of the sources.

A lingvokulturema can be represented by a lexeme (word), phrase, paragraph, or several sentences, text, or poem and gets a concrete realization in the content.

The depth of understanding of the content of the linguistic culture (cultural half of the word) depends on the degree of formation of the linguocultural competence. The linguocultural competence, defined by a cultural society, its heritage, framed by a language field (content), can be considered as a functional model.

From the point of view of the cognitive approach, V.V. Vorobiev proposes to consider the linguoculture as a special microframe - a block of knowledge about culture, represented by a language form, familiar with lexical meaning. The cognitive component of the linguistic culture forms the basis of its meaning, and the construction of the linguocultural field helps to reveal and understand the entire system of the linguistic culture of its components as microframes [5, p. 59].

The multilevel structure of a lingvokulturema with values that are close in meaning, and representing a system of concepts as a synthesis of the general particular and the individual, is called a linguocultural field. Building a linguocultural field allows students to get acquainted with the monuments and fragments of culture. Different types of words contain linguocultural information: toponyms, colloquial names of everyday realities, jargon, paremias, patterns of street rhetoric, onyms, phraseological units. V.M. Shaclein draws attention to the fact that for a foreign addressee to correctly understand the meaning of a lingual culture when interpreting its vocabulary, it is necessary to take into account the relevant cultural traditions of the language being studied [18].

The compilation of linguocultural field occurs as a result of finding the names of carriers of the values of lingvokulturema, identifying common and distinctive features in their semantic content and constructing a “verbal mosaic” whose elements are connected by logical-semantic chains.

Linguocultural competence should be considered as a mandatory component of foreign language teaching in the system of higher professional education. A foreign language is an expression of cultural values, introduces the history of the country, its linguistic and cultural traditions. A student studying a foreign language perceives the image of another country as a system of a different vision of the world, which reflects specific national elements of behavior, speech etiquette, spiritual values, entrenched in the originality of culture, literary heritage and communication.

Foreign language and linguocultural competence developed through its study act as a means of socializing a student's personality, that is, develop their readiness for social interaction based on moral and legal norms accepted in society.

Foreign language and linguocultural competence contribute to the development and in-depth understanding of cultural behavior in a certain ethnocultural (multicultural) group; they imply the development of students' necessary knowledge of educational cultural material, knowledge of linguistic characteristics and differences of representatives of different linguistic cultures, mastering general literary vocabulary, allowing entering into the process of communication.

Foreign language and linguocultural competence contribute to development of socio-value orientations, development of tolerant attitudes towards other cultures, recognition of another person and culture as a necessary condition for intellectual and personal self-development, building their life activities in accordance with the spiritual, moral, ethical, aesthetic and creative potential, developed in the linguistic consciousness of the concept sphere of their own national culture and the culture of the target language.

Formation of linguocultural competence of future foreign language teachers is one of priority tasks of higher professional education at present: develop professionally significant abilities, as close as possible to the level of native speakers, important for adequate interaction in the process of intercultural communication; improve reflection abilities that contribute to the development of professional self-awareness and professional competence; and also to develop such personal qualities as empathy, ethnic tolerance, moral standards, etc., ensuring the effectiveness of intercultural communication. To achieve this task, it is necessary not only to assimilate a certain set of lexical and grammatical units, but also to understand their national and cultural specifics, that is, national and cultural sense contained in them. This, in turn, is impossible without deep knowledge of the history of the nation, its culture, traditions and values, as well as knowledge of how they are fixed and expressed in language, and the ability to identify and interpret national-cultural connotations.

Literature:

1. Елизарова Г.В. *Культура и обучение иностранным языкам*. – СПб.: КАРО, 2005. – 352 с.
2. Бирюкова М. Лингвокультурологическая компетенция: содержание и теоретические основы // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2016. – №4(40). – <http://www.scientific-notes.ru/pdf/045-014.pdf> Дата обращения: 05.10.2018 г.
3. Телия В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов: от мировидения к миропониманию // *Славянское языкознание: доклад российской делегации*. – М., 1993. – С. 309.
4. Дортман С.Р. *Обучение лингвокультурологической компетенции учащихся средних профессиональных образовательных учреждений Текст / Дис. канд. пед. наук*. – Пятигорск, 2012. – 180 с.
5. Воробьев В.В. *Лингвокультурология: теория и методы*. – М.: РУДН, 1997. – 331 с.
6. Башурина Д.И. *Формирование лингвокультурологической компетенции иностранных студентов-филологов при обучении русским паремиям / Дис. ... канд. пед. наук*. – СПб., 2005. – 242 с.
7. Харченкова И.В. Концепция формирования лингвокультурологической компетенции студентов языковых факультетов на материале креолизованных текстов при обучении немецкому языку // *Современные проблемы науки и*

образования. – 2013. – №6. – <http://www.science-education.ru/113-10867> Дата обращения: 05.11.2018 г.

8. Гуцина Т.Н., Шанина М.В. Формирование лингвокультурной компетенции обучающихся в процессе развития их социальной одаренности // Ярославский педагогический вестник. – 2016. – № 3. – С. 43-48.

9. Kupanbayeva S.S. The modernization of foreign language education: the linguocultural-communicative approach. Second (English translation) edition, first published. – Almaty, 2010. – P. 110.

10. Бердичевский А.Л. Современный тренд в обучении иностранному языку в Европе // Русский язык за рубежом. – 2002. – №2. – С. 60-65.

11. Юлдашева Л.В. Методологические и методические аспекты проблемы языка как культурно-исторической среды // Русский язык в школе. – 1990. – №4. – С. 41-47.

12. Garaeva A. The Development of Linguocultural Competence of Students in Teaching the History of the English Language // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2014. – Volume 152. – P. 1012-1018.

13. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – №1. – С. 64-72.

14. Лучинина Е.Н. Лингвокультурология в системе гуманитарного знания // Критика и Семиотика. – 2004. – №7. – С. 238-243.

15. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.

16. Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – 624 с.

17. Вайсбербер Дж. Язык и философия // Вопросы языка. – 1993. – №2. – С. 114-124.

18. Шаклеин В.М. Лингвокультурная ситуация и исследование текста. – М., 1997. – 184 с.

19. Фурманова В.П. Межкультурная коммуникация и лингвокультуроведение в теории и практике обучения иностранным языкам. – Саранск: Изд-во Мордовского ун-та, 1993. – 123 с.

Лысенко Н.К.

ШЕТ ТІЛ БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ, МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ

Мақалада университетте оқыған мезгілде студенттердің лингвокультурологиялық оқыту ерекшеліктері талқыланады. Мақалада шет тілін меңгеру барысында мәдени тілдік ақпаратты пайдалану мен түсінудің өзектілігі көрсетілген. Мақалада шет тілінің болашақ мұғалімінің лингвомәдени құзыреттілік тұжырымдамасы, мазмұны және құрылымы сипатталған.

Тірек сөздер: лингвомәдени құзыреттілік, болашақ шет тілі мұғалімі, мәдениетаралық қарым-қатынас, әлемнің лингвистикалық бейнесі, лингвомәдени жағдай, лингвокультурема, лингвомәдени сала.

Лысенко Н.К.

ПОНЯТИЕ, СОДЕРЖАНИЕ И СТРУКТУРА ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В статье рассмотрена специфика лингвокультурологической подготовки студентов во время обучения в ВУЗе. Статья освещает актуальность использования и понимания лингвокультурологической информации в процессе изучения иностранного языка. Статья описывает понятие, содержание и

структуру лингвокультурологической компетенции будущего учителя иностранного языка.

Ключевые слова: лингвокультурологическая компетенция, будущий учитель иностранного языка, межкультурная коммуникация, картина мира, лингвокультурная ситуация, лингвокультурема, лингвокультурологическое поле.

ӘОЖ 371.3:004

Мухамбетова Ғ.Ғ. – аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: Gainesh_65@mail.ru

ИНФОРМАТИКА МАМАНДЫҒЫ СТУДЕНТТЕРІНЕ БІЛІМ БЕРУДЕ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа. Мақалада жоғары оқу орнының информатика мамандығы студенттеріне білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, соның ішінде электрондық оқулықтар мен түрлі бағдарламалар мүмкіндіктерін тиімді қолдану жолдары қарастырылады. Ақпараттық-коммуникативті технологияларды қолдану жағдайлары мен оның нәтижелері нақты мысалдар арқылы сипатталады. Сонымен қатар, мақалада жаңартылған білім бағдарламасының кейбір мазмұндық ерекшеліктеріне тоқталып, Блум таксономиясы бойынша құрастырылған тапсырмалар мен шығармашылық жұмысты бағалаудың критерийі мен дескрипторы келтірілген.

Тірек сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, электрондық оқулықтар, компьютерлік бағдарламалар, анимациялық жобалар.

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылғы 5 қазандағы Қазақстан халқына «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» Жолдауында «Білім беру ісінде 4К моделіне: креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытуға және командада жұмыс істей білуге басты назар аударылуда» деп атап көрсеткен болатын [1].

Осыған орай қазіргі кездегі Қазақстанда білім беру бағдарламасының күтілетін нәтижесі өзін - өзі ынталандыратын, өз бетінше білім ала білетін, сын тұрғысынан ойлана алатын, өз білімін жетілдіруде заманауи ақпараттық-коммуникативті технологияларды (АКТ) еркін қолдана алатын құзіретті білім алушыларды дайындау болып табылады.

Информатика пәнінің мақсаты болып білім алушыларды қазіргі заманауи технологиялармен тиімді жұмыс істеу үшін базалық білім, білік және дағдымен қамтамасыз ету болса, ал негізгі міндеттері болып келесілер саналады:

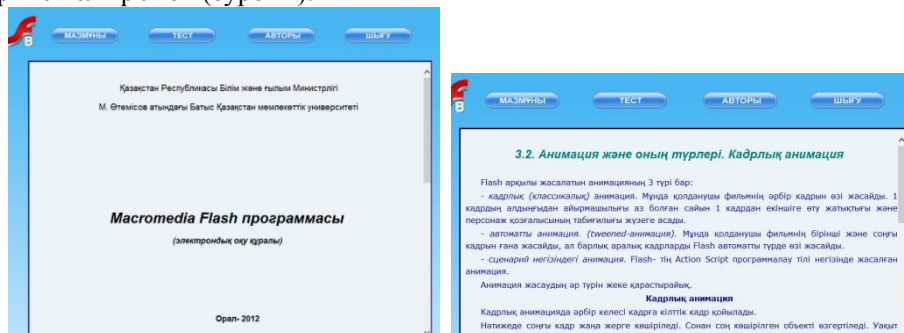
- ақпараттық технологияларды адам іс-әрекетінің әр түрлі салаларында пайдаланудың техникалық мүмкіндіктері мен перспективаларын қалыптастыру;
- білім алушылардың ақпараттық технологияларды күнделікті өмірде, оқуда және келешек еңбек іс-әрекетінде тиімді қолдануларына әрекет ету;
- талдау, абстракция, модельдеу және программалау арқылы білім алушыларға әр түрлі тапсырмаларды шешуді үйрету;
- білім алушыларда логикалық, алгоритмдік, сонымен қатар, жалпылау мен үйлестік, тапсырмаларды құрамдас бөлікке ажырату мен ортақ заңдылықтарды бөлу, қойылған тапсырмаларды шешуге тиімді және рационалды тәсілдер табу мүмкіндіктерін қосатын есептік ойлауды дамыту [2].

Осыған орай, білім берудің барлық саласында АКТ-ны қолдануға айрықша мән беріледі. Атап айтсақ, жаңартылған білім беру бағдарламасы және деңгейлік оқыту бағдарламасы бойынша білім алушылардың бойына дарыту қажет негізгі дағдылардың бірі болып ақпараттық-коммуникациялық құралдар мен технологияларды тиімді қолдану саналады.

АКТ-ны сабақта тиімді пайдалану білім алушылардың оқуға деген ынтасы мен қызығушылығын арттырады. Заманауи АКТ құралдарымен жұмыс істеу білім алушыларды шығармашылық белсенділігінің артуына, ұқыптылыққа, нақтылыққа, іс-әрекетін сыни тұрғыда дұрыс жоспарлауға, дұрыс шешім қабылдай алуға баулиды.

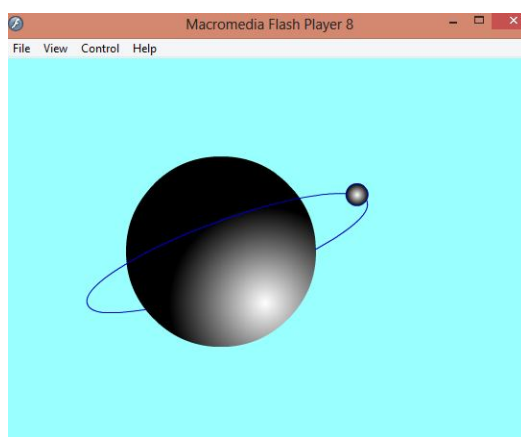
АКТ-ның мультимедиялық технология, интернет технология, электронды поштамен жұмыс, бұлттық технология т.б. қолданылуларымен қатар білім беруде түрлі компьютерлік бағдарламалар (қосымшалар) мен электрондық оқулықтарды қолдану маңызды рөл атқарады. Оларды сабақта тиімді қолдану дәріс сабақта жаңа материалды түсіндіру, практикалық тапсырмалар орындауда шығармашылықты белсендіру және компьютерлік тест бағдарламалар арқылы студент білімін тексеруді жүзеге асырады. Дәріс сабақтарында оқытылатын оқу материалын көрнекі түрде көрсету үшін бейне роликтерді қолдану студенттерге білімді тез және оңай меңгеруді жүзеге асыра отырып, сыни тұрғыда ойлау мен өз бетінше шешім қабылдауға үйретеді.

Сабақта электрондық оқулықтар мен ресурстарды қолдану білім алушылардың талдау, модельдеу және программалау арқылы білімді өз бетінше меңгеру және әр түрлі тапсырмаларды шығармашылықпен орындау дағдысын қалыптастырады. Студенттер электрондық оқулықтағы теориялық материалдарды өз бетінше оқып, топ болып талқылап, түрлі белсенді әдістер арқылы бір-бірін үйрете отырып меңгереді. Төменде «Macromedia Flash технологиясы» пәнін оқытуда қолданылған авторлық электрондық оқулықтан көрініс келтірілген (сурет 1).

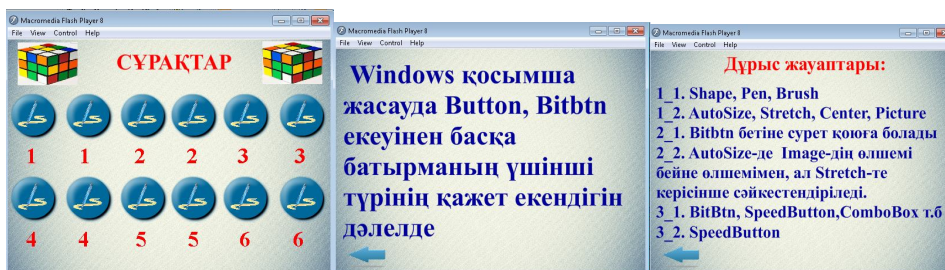
Сурет 1 – «Macromedia Flash бағдарламасы» электрондық оқулығы

Осы пән бойынша «Нысан анимациясын жетекші қабат арқылы ұйымдастыру» тақырыбындағы практикалық сабақта планетаны эллипстік орбита бойымен айналатын спутниктің анимациясын жасау үшін студенттер алдымен электрондық оқулықтан анимациялық файлды демонстрациялайды (сурет 2) [3]. Сонан соң, олар нәтижеге жету үшін орындау қажетті аралық қадамдарды өз бетінше жоспарлай отырып, тапсырманы проблемалық оқыту әдісі бойынша жүзеге асырады. Бұл тапсырманы орындау үшін студент теориялық біліммен қатар кеңістіктік елестету, талдау, жүйелеу, жинақтау арқылы модель құруды жүзеге асырады.

Сурет 2 – Орбита бойымен айналатын спутник анимациясы

Студенттердің оқу материалын меңгеру деңгейін тексеру үшін түрлі компьютерлік бағдарламаларды қолдануға болады. Мысалы, «C++ Builder ОБП ортасында бағдарламалау» пәні оқытуда «Additional парағының Bitbtn, Shape, Image компоненттері» тақырыбы бойынша студенттер білімін тексеру үшін «Кубизм» әдісі қолданылды. Студенттер топқа біріктіріліп, әр топ кубты ширату арқылы оның қырындағы 1-6 аралығындағы цифр бойынша сұрақ нөмірін таңдады. Таңдалған нөмірге сәйкес сұрақ интерактивті тақтада шығып тұрды. Бұл әдісті жүзеге асыру үшін Macromedia Flash бағдарламасында арнайы бағдарлама құрастырылды. Бағдарлама Блум таксономиясына сәйкес дайындалған сұрақтардан және дұрыс жауаптар жазылған батырмалардан тұрады. Бағдарламаның экрандық интерфейсі келесі суретте көрсетілген (сурет 3).

Сурет 3 – Блум таксономиясына сәйкес сұрақтар

Компьютерлік тестілеу бағдарламалары студент білімін тексеруде маңызды рөл атқарады. Оларды қолданудың артықшылықтарының бірі – бұл уақыт үнемдеу. Компьютерлік тесттерді студенттің күнделікті белгілі бір тақырыпты меңгергендігін тексеру үшін немесе аралық бақылау жасау үшін қолдануға болады. Қазіргі кезде тест құрастырудың easyQuizzzy, Free Quiz Maker т.б. көптеген дайын бағдарламалары бар. Сонымен қатар, мұндай бақылау тесттерін жоғарыда аталған бағдарламаларда студенттердің өз бетінше құрастыруына болады. Келесі суреттерде студенттердің Macromedia Flash бағдарламасында құрастырған тестілеу бағдарламасының интерфейсінен көрініс келтірілген (сурет 4).

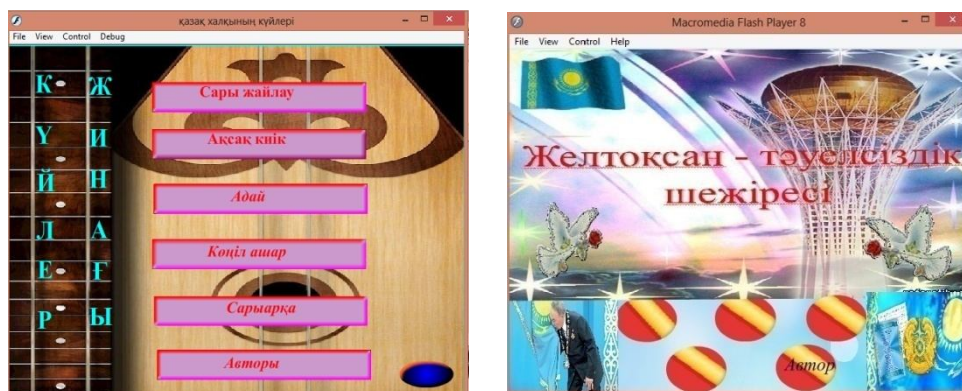
Сурет 4 – Компьютерлік тестілеу бағдарламалары

Информатика мамандығының студенттері дайын бағдарламалық өнімдерді қолданумен қатар өздік жұмыстарда Delphi, C++ Builder, C# нысанды-бағдарлы бағдарламалау тілдерінің және Macromedia Flash бағдарламасының құралдарын қолданып компьютерлік бағдарламаларды өз бетінше құрастырады. Мұндай тапсырмалар көбінесе аралық бақылау жұмыстарына беріледі. Студенттер 7 апта көлемінде аралық бақылаудың қорытынды жұмысы ретінде қандай да бір компьютерлік бағдарламада шығармашылық жұмыстар немесе компьютерлік жоба дайындайды. Дайын жобаны олар топ студенттері алдында қорғайды. Мұндай тапсырмалар студенттерді өз бетінше материал іздеуге, сабақта алынған білімді жинақтауға, талдауға, ақыр соңында жаңа бағдарламалық өнім жасап шығармашылықпен жұмыстануға әкеледі. Төменде «Macromedia Flash технологиясы» аралық бақылауға арналған анимациялық жоба түріндегі шығармашылық жұмыс тақырыптары келтірілген:

- «Калькулятор» жобасы
- «Мультфильм» жобасы
- «Тестілеу бағдарламасы» жобасы
- «Компьютерлік ойындар» жобасы
- «Менделеевтің интерактивті кестесі» жобасы
- «Оқыту бағдарламасы» жобасы
- «Ұйымның Web-сайты» жобасы
- «Латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиі» жобасы
- «Компьютер құрылғылары» жобасы
- «Windows операциялық жүйесінің негізгі элементтері» жобасы
- «Информатика ғылымына үлесін қосқан ғалымдар» жобасы
- «Оқу орнын жарнамалайтын баннер» жобасы
- «Қазақ халқының күйлері» жобасы

- Тәуелсіздік күніне арналған жоба
- Жаңа жыл мерекесіне арналған жоба
- «Менің оқу орным» жобасы
- «Менің сүйікті қалам» жобасы

Бұл тапсырмаларды орындау кезінде студенттер нысан анимациясын жүзеге асыру, фильмге дыбыс қою, Action Script тілінде программа жазу, графикамен жұмыс т.б. әрекеттерді атқарады. Келесі суретте студенттердің құрастырған анимациялық жобалары келтірілген (сурет 5).

Сурет 5 – Анимациялық жобалар

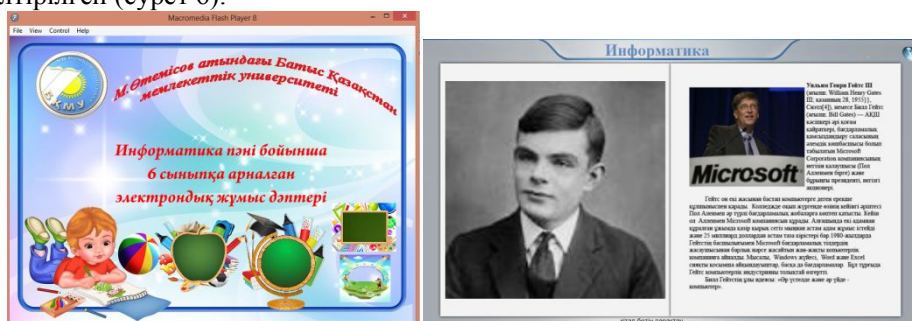
Жұмыс нәтижесі алдын ала дайындалған бағалау критерийі мен дескриптор бойынша бағаланады. Бағалаудың бұл түрі студенттерді ЖОО мен мектептегі қазіргі заманғы жаңартылған бағдарлама бойынша білім берудің ықпалдастығын түсінуге әкеледі. Жоғарыда берілген тақырыптар бойынша шығармашылық жұмыс тақырыптары бойынша бағалау кестесі төменде көрсетілген.

Кесте 1 – Шығармашылық жұмысты бағалау критерийі мен дескрипторы

Бағалау критерийлері	Дескриптор	Ұпайы
Компьютерлік жобаның қолданушы интерфейсінің жасақталуы	Қолданушыға түсінікті, түрлі элементтер қолданған	90-100
	Түсінікті, бірақ қарапайым	70-89
	талапқа сай емес, элементтері толық емес, қолданушыға түсінуде қиындық туғызады	50-69
Компьютерлік жобаның экрандық интерфейсінің элементтерінің қолданылуы	Барлық элементтер жасалған (титулдық бет, негізгі бет, жоба менюі, сценарийі)	90-100
	Элементтердің негізгілері жасалған, сценарийінде елеусіз қателіктерге жол берілген	70-89
	Элементтер түгел емес, сценарийінде қателіктер бар	50-69
Компьютерлік жобаның безендірілуі	әсем безендірілген	90-100
	Безендірілуі орташа	70-89
	Безендірілуі төменгі деңгейде	50-69
Тақырыптың ашылуы	Тақырып толық ашылған, жаңашылдық идеясы бар	90-100
	Тақырып жартылай ашылған, кейбір	70-89

	мүмкіндіктер қарастырылмаған, мысалы, суреттер, дыбыстық файлдар толық емес	
	Тақырып бойынша кейбір мүмкіндіктер ғана қарастырылған	50-69
Қағаз жүзінде рәсімдеуі	баяндалуы айқын және тізбектілігі сақталған және толық	90-100
	баяндалуы бар, бірақ тізбектілік сақталмаған	70-89
	тізбектілік сақталмаған және баяндалуы толық емес	50-69
Компьютерлік жобаны ауызша қорғауы	Тіл байлығы жақсы, ойды жетік жеткізе білді, өз пікірін пайымдады	90-100
	Ойды жеткізе білді, бірақ тіл байлығы орташа, қыстырма сөздер көп қолданылды	70-89
	Тіл байлығы төмен, ойды жеткізуде олқылықтар байқалды	50-69

Бітіруші курс студенттеріне тиімді оқыту бағдарламасына сәйкес білім беруді жүзеге асыратын «Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер» және жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша теориялық біліммен камтамасыз ететін «Жаңартылған білімнің теориясы мен технологиясы» элективті пәндерінің ОӘК-нің өздік жұмыстарында болашақта мектеп оқушыларына білім беруге қажетті бағдарламалық өнімдерді жоғарыда аталған бағдарламаларды қолдана отырып өз бетінше құрастыру жоспарланған. Бұл білімдерін студенттер информатика пәні бойынша ғылыми жоба конкурстарына қатысқанда және курстық, дипломдық жұмыс жасағанда кеңінен қолданады. Келесі суреттерде студенттердің құрастырған бағдарламаларының экрандық интерфейстерінен көріністер келтірілген (сурет 6).

Сурет 6 – Студенттер құрастырған бағдарламалар интерфейстері

Қорыта айтқанда, информатика пәндері бойынша АКТ-ны қолдану білім алушыларда келесі дағдыларды қалыптастырады:

- өз бетімен білім алу;
- Блум таксономиясының жоғары деңгейіндегі ойлау дағдысын қалыптастыру;
- сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамыту;
- коммуникативтілікті дамыту;
- шығармашылық қабілетін арттыру;
- жаңа ақпараттық технологияны болашақ еңбек іс-әрекетінде тиімді қолдана білу т.б.

АКТ-ны білім беру үрдісінде қолдану сабақтың тиімділігін арттырумен қатар жан-жақты дамыған және терең білімді, бәсекеге қабілетті күзіретті жеке тұлғаны қалыптастыруға септігін тигізіп, білімнің жаңа сапалық деңгейіне қол жеткізеді.

Әдебиеттер:

1. Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына жолдауы, Астана, 5.09.2018 ж. – <http://www.akorda.kz/> Пайдаланған уақыты: 27.09.2018 ж.

2. Негізгі орта білім беру деңгейінің «Информатика» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы, Астана, 25.09.2017 ж. – <https://bilimger.kz> Пайдаланған уақыты: 13.08.2018 ж.

3. Мухамбетова Г.Г. Macromedia Flash бағдарламасы құралдары көмегімен анимациялық эффект жасау. – Орал: БҚМУ баспа орталығы, 2007. – 48 б.

Мухамбетова Г.Г.

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОСТИ ИНФОРМАТИКА

В статье рассматриваются способы эффективного использования информационных и коммуникационных технологий, в том числе электронных учебников и возможностей различных программ в обучении студентов информатике. Использование информационно-коммуникационных технологий описывается конкретными примерами. Кроме того, учитывая особенности обновленной программы образования, в статье представлены дескрипторы и критерии оценивания заданий и творческих работ по таксономии Блума.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, электронные учебники, компьютерные программы, анимационные проекты.

Mukhambetova G.G.

EFFICIENT APPLICATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION OF STUDENTS OF INFORMATICS SPECIALTY

The ways of effective use of information and communication technologies, including electronic textbooks and opportunities of various programs in education of students of computer science are considered in the article. The use of information and communication technologies is described with specific examples. In addition, taking into account the peculiarities of the updated education program, the article presents descriptors and criteria for assessing assignments and creative works on Bloom's taxonomy.

Keywords: information and communication technologies, electronic textbooks, computer programs, animation projects.

УДК 378:37.012:811.161.1

Бимуханова М.Б. – старший преподаватель, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана
E-mail: manchuk_61@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

***Аннотация.** На современном этапе главной целью инновационных технологий образования является подготовка человека к жизни в постоянно меняющемся мире. Сущность такого обучения состоит в ориентации учебного процесса на потенциальные возможности будущего специалиста и их реализацию. В данной статье анализируются проблемы, с которыми сталкиваются студенты и преподаватели при обучении профессиональному языку.*

***Ключевые слова:** специалист, тенденция, конкурентоспособный, профессиональный, контекстно-интегрированный, технология, аргументирование, обучение, диагностика, стандарт.*

Образование должно развивать механизмы инновационной деятельности, находить творческие способы решения жизненно важных проблем, способствовать превращению творчества в норму и форму существования человека. Инновационная деятельность предполагает систему взаимосвязанных видов работ, совокупность которых обеспечивает появление действенных инноваций.

В свете современных требований к высшему образованию и воспитанию особую актуальность приобретает подготовка специалистов на основе интеграции образования, науки и производства, индивидуализации обучения с применением комплекса активных методов, новых информационных технологий, с созданием возможностей для выявления, формирования и развития творческой индивидуальности, интеллектуальных и практических способностей студентов.

Новые тенденции в подготовке современного специалиста обусловлены рядом серьезных противоречий – между увеличивающимся объемом научной информации и традиционной педагогической технологией; между растущими требованиями к профессионализму педагогов и недостающим уровнем их квалификации.

Совершенствование образования требует глубокого анализа современной педагогической реальности, критического переосмысления накопленного опыта в соответствии с Государственной программой развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 гг. [1].

Целью высшего образования является роль в обеспечении профессиональной подготовки компетентных и конкурентоспособных специалистов для всех отраслей экономики Республики Казахстан в интеграции с наукой и производством [2].

XXI век – это век информационных технологий и развития Интернета. Информация сегодня становится основным стратегическим ресурсом развития современного образования. В действительности, неиссякаемый поток информации, особенно на русском языке, требует идти в ногу со временем. Это поиск информационных подходов, постоянное обновление в системе образования. Использование в образовании интернет-ресурсов понимается как процесс, направленный на повышение качества образования, проведение разработок и исследований, сопровождение, внедрение и развитие, замену

традиционных информационных технологий на более современные, эффективные деятельности. Новые современные условия в жизни общества создали потребность в творческих людях, способных работать самостоятельно и рассматривать проблему или явления с точки зрения различных дисциплин. В связи с этим в последнее время преподавание такой дисциплины, как «Профессиональный русский язык» в технических вузах стал актуальным для студентов, обучающихся в группах с казахским языком обучения. Целью изучения данного предмета является совершенствование устной и письменной грамотности, развитие культурной и профессиональной речи, коммуникативных способностей студентов. Профессиональное обучение русскому языку представляет собой такое обучение, которое основано на учете потребностей студентов в изучении русского языка, диктуемых особенностями будущей профессии или специальности, требующих знания и владения русским языком.

В настоящее время выпускнику высшей школы необходимо быть не просто профессионалом высокого уровня, конкурентоспособным в условиях формирующегося рынка труда, а профессионалом-личностью, умеющим нестандартно мыслить, стремящейся к саморазвитию.

В Казахстане формируется национальная система образования, которая должна соответствовать европейским и мировым стандартам. Осуществить качественную подготовку профессиональную подготовку специалистов возможно лишь опираясь на идеи гуманизации образования, связанные с развитием личности. Основными положениями гуманистической педагогики являются: а) стимулирующее влияние учебной среды: поощрение инициативы обучаемых; б) установление открытых отношений между участниками педагогического взаимодействия, конструктивных межличностных отношений; в) структурирование учебного процесса педагогом и обучаемыми на «солидарной основе», которая принимается обеими сторонами; г) ограничение педагога ролью консультанта и «источника знаний», всегда готового прийти на помощь; д) создание реальной возможности выбора познавательных альтернатив; е) оценка образовательной программы с точки зрения максимальной возможности развития творческого потенциала и стимулирования креативных способностей обучающихся [3].

Профессиональное обучение русскому языку представляет собой такое обучение, которое основано на учете потребностей студентов в изучении русского языка, диктуемых особенностями будущей профессии или специальности, которые, в свою очередь, требуют его изучения. Сущность профессионального обучения русскому языку в его интеграции со специальными дисциплинами с целью получения дополнительных профессиональных знаний и формирования профессионально значимых качеств личности. Подготовка специалистов в технических вузах заключается в формировании коммуникативных компетенций, которые позволили бы осуществить профессиональные контакты на русском языке в различных сферах и ситуациях. Обучение профессиональному русскому языку в неязыковом вузе требует нового подхода к отбору содержания. Он должен быть ориентирован на последние достижения в той или иной сфере человеческой деятельности, своевременно отражать научные достижения в областях, непосредственно затрагивающих профессиональные интересы обучающихся, предоставлять им возможность для профессионального роста. Основной задачей обучения профессиональному русскому языку является формирование у студентов способности общения на русском языке в профессиональных, научных, деловых сферах с учетом профессионального мышления, профессионально-ориентированной направленности. Первоочередное внимание при обучении профессиональному

русскому языку уделено проблеме качества подготовки будущего специалиста, прогнозируемый портрет которого характеризуют многосторонняя образованность, креативное мышление, творческий профессионализм, коммуникативная компетенция, интеллект, культура [4].

Основная проблема обучения профессиональному русскому языку состоит в ограниченности временных рамок и количестве кредитов: 2 кредита за один семестр. Определенные трудности вызывает то, что студенты не всегда могут в полном объеме понять, проанализировать и кратко сформулировать основное содержание прочитанного материала. Это связано также и с тем, что на первом курсе обучающиеся изучают русский язык в соответствии уровнем показателям владения русским языком. Типовая программа уровней обучения русскому языку А1 и А2 не предусматривает изучение особенностей научного стиля речи, тогда как программа курса профессионального русского языка предполагает аудирование текстов научного содержания, тезирование, аннотирование, реферирование литературы по специальности. Таким образом, существует множество препятствий на пути к успешному обучению профессиональному языку, которые нужно преодолеть. Барьером в эффективном общении может служить разница в уровне владения языком, опыте общения на русском языке, культуре и других характеристиках обучающегося. Только в результате упорного труда можно добиться поставленной цели: быть находчивым в ситуациях, когда необходимо проявить профессиональную реакцию на задаваемые вопросы, уметь аргументированно высказать свою мысль, уметь убедить слушателей, читателей, собеседников и оппонентов в правоте взглядов [5]. Подготовка к будущей профессии связана с рациональной организацией познавательной деятельности студентов и, прежде всего, с развитием умения самостоятельно читать научную литературу на русском языке, умения быстро ориентироваться в тексте, извлекать из него необходимую информацию и анализировать её. Первостепенное значение в системе обучения профессиональному русскому языку имеет текст по специальности как источник информации и как материал для изучения лингвистических особенностей русского языка. В последнее время в учебный процесс активно внедряются инновационные технологии, которые сопровождаются совершенствованием содержания и методов обучения русскому языку применительно к потребностям современной жизни. В течение двух лет мною проводился эксперимент на тему «Развитие навыков культуры речи студентов политехнических специальностей на занятиях профессионального русского языка». Программа эксперимента нацелена на развитие языковой, речевой, коммуникативной компетенции на основе текстов по специальности 5В071600 – «Приборостроение».

Особое внимание при проведении эксперимента уделяется работе с образцами различных текстов. Так, текстотека дисциплины состоит из следующих видов текстов: учебные тексты по специальности, учебно-научные тексты по специальности, информационно-реферативные тексты (статьи из словарей и энциклопедий), научно-оценочные тексты (экспертное заключение, полемическое выступление), научно-инструктивные тексты (инструкция, руководство, памятка, сопроводительная документация и др.), научно-деловые тексты (описание изобретения, проект и т.д.), информационные и рекламные тексты (в контексте специальности) и др.

В качестве ведущего метода обучения дисциплины «Профессиональный русский язык» выступает функционально-коммуникативные, а также системно используются сознательно-практический и когнитивный методы.

В соответствии с Концепцией языковой политики в Республике Казахстан были внесены коррективы в образовательную ориентацию высшей школы, в

частности, в программы технических вузов введен курс «Профессиональный русский язык». Это отвечает насущным велениям времени, так как подготовка высококвалифицированных специалистов без обстоятельного обучения их русскому языку в вузе недостаточно продуктивна. Инженер, обладающий необходимыми техническими знаниями, но имеющий скудный словарный запас и не способный подобрать соответствующие слова для ясной передачи мысли, затрудняющийся грамотно написать и оформить служебную документацию, сталкивается с серьезными помехами при выполнении своих профессиональных обязанностей. Недостаточная языковая подготовка становится фактором, отрицательно влияющим на конкурентоспособность специалистов инженерного профиля, т.к. динамические изменения в современной жизни Казахстана порождают объективную потребность общества в образованных, креативных, предприимчивых людях.

Эксперимент по теме «Развитие навыков культуры речи студентов политехнических специальностей на занятиях профессионального русского языка» в группе специальности 5В071600–«Приборостроение» является продолжением «Развитие навыков использования научных текстов на занятиях по русскому языку для политехнических специальностей», проведенного в 2016-2017 учебном году.

Цель эксперимента – выявить и экспериментально проверить дидактические возможности развития культуры речи у студентов аграрно-технического вуза в процессе их профессиональной подготовки при изучении курса «Профессиональный русский язык» на основе дифференцированного подхода к обучению.

Актуальность темы: в современных условиях процессы дегуманизации науки, размежевания гуманитарной и технической культуры, вызванные научно-технической революцией и определившие модель специалиста-профессионала инженерного профиля, осмысливаются как неправомерно односторонние, сужающие спектр личностных и профессиональных параметров специалиста, получившего техническое образование. Выбор проблемы и темы исследования обусловлен реформами в профессиональном образовании. На современном этапе система вузовского образования претерпевает качественные изменения, в связи с чем меняются теоретические, методологические и методические принципы обучения в вузе и выдвигаются новые задачи в изучении закономерностей, приемов и средств подготовки студентов.

Идея. Развить у студентов политехнических специальностей навыки культуры речи не только как будущих специалистов, но и как образованных, всесторонне развитых, грамотных, культурных людей, свободно ориентирующихся в быстро меняющемся информационном пространстве.

Замысел. На занятиях по дисциплине «Профессиональный русский язык» в экспериментальной группе использовать различные методы, способствующие развитию культуры речи: практические – упражнения, словесные методы – объяснение, лекция, дискуссия; работа с книгой – чтение, конспектирование, цитирование, различные виды презентаций.

Объект экспериментирования. Процесс обучения навыкам культуры речи по специальности студентов – не носителей русского языка.

Предмет экспериментирования. Методическая система обучения навыкам культуры речи студентов политехнического факультета.

Педагогическая цель: Научить студентов овладению разными видами чтения, развить у студентов навыки, которые позволили бы им извлекать полезную информацию из максимального числа разнообразных типов научных текстов.

Задачи:

- анализ условий и возможностей современной системы образования для
- реализации трехязычного образования;
- объективная оценка дидактических нововведений, обоснование их
- необходимости, достоверности и надежности;
- обогащение теории и практики трехязычного образования,
- направленного на формирование полиязычной личности, обладающей межкультурной, профессионально-ориентированной компетенциями, способной к самореализации в рамках диалога культур

Гипотеза. Процесс развития культуры речи у студентов аграрно-технического вуза при изучении дисциплины «Профессиональный русский язык» будет эффективен, если:

- разработаны на основе дифференцированного подхода научные приемы развития коммуникативной культуры у студентов сельскохозяйственного вуза, отличающиеся личностно развивающей и профессиональной направленностью; выработаны единые требования к устной и письменной речи студентов, определяющие соответствие их речи коммуникативным нормам;
- имеется методическое обеспечение процесса развития культуры речи у студентов сельскохозяйственного вуза, а именно: 1) составлены и апробированы в учебном процессе программа и дидактические материалы с учетом дифференцированного подхода к обучению; 2) разработан инструментарий использования дидактических материалов: качественное закрепление понятий, правил и норм русского языка и культуры речи обеспечивается разноуровневыми заданиями при работе студентов с обобщающими таблицами и в учебной деятельности по составлению текстов разных стилей и жанров с использованием образцов и самостоятельно; 3) на основе дифференцированного подхода при изучении курса «Русский язык и культура речи» сочетаются разные формы аудиторной и внеаудиторной работы (индивидуальная, фронтальная, индивидуально-групповая и самостоятельная) и методы обучения (объяснительно-иллюстративный, репродуктивный и эвристический);
- контроль повышения качества знаний студентов по дисциплине осуществляется через сочетание традиционных и инновационных форм.

Этапы эксперимента:

Констатирующий – на первом этапе проводилось изучение, анализ и обобщение информации, представленной в проблеме формирования профессиональной направленности, поиск эффективных путей развития культуры речи у студентов политехнических специальностей.

Формирующий – на втором этапе исследовалась сущность профессиональной направленности и ее содержания, осуществлялся диагностический эксперимент, ставящий своей целью развить навыки культуры речи профессиональной направленности студентов вторых курсов, осуществлялась разработка и реализация педагогических условий формирования профессиональной направленности студентов технических вузов в процессе обучения их русскому языку.

В ходе эксперимента на разных этапах было проведено анкетирование участников эксперимента.

Анализ анкет на определение ожидаемого результата и психологического настроения обучаемых показал, что студенты готовы участвовать во внедрении инновационных методов обучения (90%), анкета по осуществлению процесса реализации эксперимента показала, что у обучаемых повысился познавательный интерес к дисциплине (97%), анкета на определение эффективности и удовлетворенности проводимого эксперимента показала, что используемые

технологии способствуют повышению эффективности обучения. Об этом говорят следующие показатели: средний балл рубежного контроля в экспериментальной группе – 90 баллов, в контрольной группе – 80 баллов.

По итогам зимней сессии из 12 участников эксперимента 10 студентов сдали итоговый экзамен на «А» и «А-» что в процентном содержании соответствует 90-100%, 2 студента – «В+» и «В» что соответствует 80-89%. Средний балл успеваемости составил 93%. Когда в контрольной группе средний балл успеваемости – 90%.

Одним из путей реализации интеграции в разработанной нами контекстно-интегративной технологии в обучении профессиональному русскому языку как неродному является слияние и синтез подходов в обучении, а именно: компетентностного, коммуникативно-деятельностного, личностно-ориентированного.

Интеграция позволяет объединить структурные элементы знаний студентов, формируя целостную картину мира. Интегрированные знания развивают интеллектуальные способности студентов, формируют умения обобщать материал, мыслить целостными категориями. Во-первых, развивается системное мышление, так как в любой дисциплине знания систематизированы; соединение 2-3 дисциплин способствует обновлению содержания обучения, для усвоения которого необходимо понимание взаимосвязей между компонентами закономерностей, следовательно, развиваются основы более высокого уровня мышления; формируется целостная научная картина мира. Во-вторых, развиваются общелогические умения анализа и синтеза, моделирования будущей профессиональной деятельности студентов.

Использование коммуникативно-деятельностного подхода позволяет проводить интеграцию не только в целях профессиональной направленности обучения, но и в целях развития личностных качеств студентов.

Личностно-ориентированный подход усиливает личную мотивационную заинтересованность в приобретении знаний, в получении конечного результата и направлен на саморазвитие, самообразование и самореализацию обучающихся.

Контекстно-интегративная технология позволит приблизить процесс учебной деятельности при изучении русского языка как неродного к содержанию и формам будущей профессиональной деятельности специалиста-педагога.

По характеру содержания и структуры КИТ определяется как гуманитарная и профессионально-ориентированная, по философской основе – гуманистической, антропоцентрической, компетентностной. В центре обучения – личность обучающегося.

В КИТ учебный процесс строится на концептуальной основе, которая предполагает определение единой цели, учета межпредметных связей. Учебная деятельность студентов должна подготовить их к предметно-технологической.

Мы солидарны с позицией А.А. Вербицкого, который выделяет ряд противоречий между указанными видами деятельности:

- учебно-познавательная деятельность является абстрактной, предмет будущей профессиональной деятельности реальный, где знания не даны в чистом виде;
- знания усваиваются по отдельным учебным дисциплинам, а педагог использует знания системно;
- традиционное обучение предполагает передачу знаний студентам. Основная нагрузка падает на память студента. Преподаватель излагает теорию того или иного вопроса, демонстрирует пример практического применения, а обучающийся должен выучить готовое и поупражняться в решении задач. Специалист же в профессиональной деятельности действует по-другому.

Сначала анализируется ситуация, формулируются задачи, затем он решает их и доказывает истинность решения;

– учебной позиция студента «ответная», а в труде – необходима активная, инициативная;

– будущая деятельность для студента абстрактна, а, следовательно, у обучаемых наблюдается слабая мотивация учения.

Для устранения указанных противоречий в КИТ предусмотрен постепенный переход от учебной деятельности к предметно-технологической, в связи с чем, нами проецируется квазипрофессиональная (промежуточная) деятельность.

КИТ опирается на научную концепцию. Она обладает признаками системы: логика процесса, взаимосвязь всех ее частей, целостность. Для КИТ характерна возможность диагностичного целеполагания, планирования; проектирование учебного процесса; поэтапная диагностика, варьирование средствами и методами с целью коррекции обучения. Технология эффективна по результатам и оптимальным затратам, гарантирует достижение базового уровня стандарта обучения русскому языку. Её возможно применять в других университетах, институтах разными преподавателями. Целью практического курса русского языка как неродного является формирование языковой, речевой, коммуникативной, профессиональной компетенций и предметной (лингвопрофессиональной). Цель обучения – планируемый результат преподавания языка. Это категория социально-педагогическая и методическая. Поэтому, с одной стороны, она выражает социальный заказ общества, а с другой, с учетом общеобразовательной концепции определяет систему обучения, ее содержание.

Предлагаемая нами дидактическая модель формирования лингвопрофессиональной компетенции студентов, базирующейся на контекстно-интегративной технологии, содержит целевой (цели, подходы, принципы), содержательный (профессионально ориентированный учебный материал и содержание деятельности, моделирующие условия реальной педагогической коммуникации), организационно-практический (этапы, дидактические условия), критериально-уровневый (критерии, уровни) компоненты.

Литература:

1. Об утверждении Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011 - 2020 годы / Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118. – https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazahstan/hozyaystvennaya_deyatelnost/id-U1000001118/ Дата обращения: 08.07.2018 г.

2. Педагогический поиск / Составитель И.Н. Баженова. – М.: Педагогика, 1990. – 560 с.

3. Кукушин В.С. Общие основы педагогики. – М.-Ростов н/Д: «МарТ», 2006. – 224 с.

4. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 42 с.

5. Бакланова П.П. Учебный и научный тексты с точки зрения постулатов речевого общения // Русский язык в школе. – 2010. – №5. – С. 30-36.

6. Гордеева О. И., Пономарева. Е.Н. Научный стиль русского языка: учебное пособие. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2010. – 79 с.

Бимуханова М.Б.
ТІЛДІК ЕМЕС ЖОО-ДА КӘСІБИ ОРЫС ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ
ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕРІ

Қазіргі кезеңде білім берудің инновациялық технологияларының басты мақсаты адамды өзгермелі әлемдегі өмірге дайындау болып табылады. Мұндай оқытудың мәні болашақ маманның әлеуетті мүмкіндіктеріне оқу үдерсін бағдарлаудан және олады іске асырудан тұрады. Бұл мақалада студенттер мен оқытушылар кәсіби тілді оқытуда кездесетін проблемалар талданады.

Тірек сөздер: маман, үрдіс, бәсекеге қабілетті, кәсіби, контекстік-интеграцияланған, технология, аргументтеу, оқыту, диагностика, стандарт.

Bimukhanova M.B.
THE MODERN PROBLEMS OF TEACHING THE PROFESSIONAL
RUSSIAN LANGUAGE IN THE NON-LINGUISTIC UNIVERSITY

On the present days the main goal of the modern educational technologies is preparing to the rapidly changing world. The matter of this process is the orientation on the potential possibilities of the every expert and its realization. This article analyses the problems which the students and the professors have when teaching the professional language.

Keywords: expert, tendention, competitiveness, professional, context integrated, technology, arguing, teaching, diagnostics, standard.

ӘОЖ 811.512.122'373

Алдаш А. – филология ғылымдарының докторы, профессор,
А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты
E-mail: aimank51@mail.ru

ҚАЗАҚ НЕОЛОГИЗМДЕРІ: ТАҢУ-АЖЫРАТУ ЖӘНЕ НОРМАЛАНДЫРУ МЕЖЕЛЕРІ

Аңдатпа. Қазақ тілтанымында ғылыми-теориялық әзірлемелерді, талдаулар жүргізуді және үздіксіз ұсыныстар беруді қажет етіп отырған өзекті проблемалардың бірі қазақ тіліндегі жаңа сөздердің / неологизмдердің нормалануына, қалыптануына және бірізділенуіне қатысты болып отыр. Қазіргі қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамы лексикалық жаңалықтармен барынша молая түсуде. Біздің елімізде жүзеге асырылып келе жатқан тіл стратегиясы мен тіл саясатының бағыттарына сәйкес ғылыми-техникалық, әлеуметтік-мәдени аталымдар үшін қазақ тілінің төл әлеуеті кеңінен пайдаланылуда, соның нәтижесінде тіл қолданысының барлық дерлік салаларында қазақыландырылған жаңа сөздер белсенді түрде пайда болуда.

Мақалада қазақ лексикасының құрамындағы жаңа сөздердің нормалануы, қалыптануы мен бірізділенуіне ықпал жасайтын межелер көрсетіледі.

Тірек сөздер: жаңа сөз, жаңа қолданыс, лексикалық жаңалық, неологизм, нормаландыру, кодификация, окказионализм, актуалдылық принципі, сәйкестік принципі, эстетикалық принцип.

Тіл дамуындағы басты сипаттар, әдетте, қоғамның, халықтың нақты бір дәуір-кезеңдердегі жай-күйіне, қоғамдық жүйенің ерекшеліктеріне байланысты қарастырылатыны белгілі. Өткен ғасырдың сексенінші жылдарынан кейінгі мерзім – қазақ әдеби тілінің дамуындағы шешуші-түйінді кезеңдердің бірі.

Мақалада жаңа сөз / жаңа қолданыс / лексикалық жаңалықтар аталымдары «неологизм» терминінің өзара мәндес варианттары ретінде қатар қолданылады.

Қазақ елінің мемлекеттік егемендігі туралы декларация жарияланғаннан кейін 1989 жылы қыркүйекте Тілдер туралы заң қабылданды. Аталғандар қазақ тілінің коммуникативтік қызметінің өрістеуіне серпін берді. Тілдің даму үдерісінде жаңа леп пайда болып, тілдік қарым-қатынас жасаудағы қызметінің басты тамыры – сөздік байлықтың жаңа сөздермен молыюна жол ашылды. Сөйтіп, осы тұста сан алуан лексикалық жаңалықтар өмірге келді. Пайда болған жаңа қолданыстардың бірқатары қазіргі кезеңде әдеби тілдегі қалыптанған, нормаланған тілдік бірліктер қатарына қосылса, енді бірі, әсіресе варианттар болып ұсынылғандары тіл практикасынан екшеліп, тіл тезіне түсті. ХХІ ғасыр басталғалы бері елдегі тіл саясаты мен тіл саясатының сындарлы жүзеге асырылуының нәтижесінде тілдің төл әлеуеті арқылы жаңа сөздер (күнделікті тұрмыс атауларының жаңа қолданыстары, ғылым мен техника салаларының қазақыландырылған терминдері) жасау, оларды қалыптандыру мен бірізділендіру ісі жүйелі түрде жүргізіліп келеді. Қоғамның әлеуметтік-мәдени дамуына деген сындарлы көзқарастың қалыптасуы, тіл саясатының байыпты түрде, иланымды жүзеге асырылуы нәтижесінде бүгінгі таңда тілдің төлиелері де, жалпы қоғам

мүшелері де жаңа сөздерге зор саналылықпен қарайды. Қазақ ұлты өкілдерінің ойсанасында әсіресе мәдениет, оқу-ағарту саласында ұлттық рухани құндылықтарды сақтаудың қажеттілігі байқала түсті.

Дей тұрсақ та қазақ әдеби тілінің қазіргі функционалды қызметінде жаңа сөздер дереу актуалды қолданысқа түседі деуге болмайды. Жаңа сөздер көбіне-көп жазба коммуникацияда, оның ішінде ғылыми, оқу-ағарту әдебиетінде жұмсалады, баспасөз тілі, кей реттерде жарнамалық мәтіндер күнделікті тұрмыстық атаулардың қазақша баламаларын ұсынғанымен, жаңа сөздер жалпы қолданысқа түсе қоймайды. Бұл жайттың бірнеше себептері бар.

Біріншіден, қоғамда қазірге дейін өзге тілдің функционалдық ықпалы аса жоғары. Білімдік-танымдық индексі әр деңгейдегі, жас мөлшері мен коммуникативтік ортасы әр басқа қоғам мүшелерінің көпшілігінің когнитивті санасында қандайдабір ұғымды, құбылысты, бұйымды атаудың өзге тілдік баламасы орныққан, сондықтан коммуникативтік актіге араласқан жағдайда когнитивтік санадан бекем орын алған лексема қолданысқа түсуге басымдық танытады.

Екіншіден, жаңа сөздерді коммуникативтік актінің белсенді, актуалды құралына айналдыру үшін жаңа қолданыстарды тану, оларды ажырату мәселесі маңызды болып табылады.

Жаңа қолданыстарды өзге лексикалық единицалардан (жаңа еместерден) ажырату үшін екі түрлі критерий-меженің маңызды рөлі бар, оның бірі жаңа қолданыстың пайда болған мерзімін анықтау, екіншісі қолданылған өрісін белгілеу.

1. *Мерзімнің мәні.* Әдетте тіл айналымында пайда болған жаңа қолданыстар интуитивті түрде танылады. Бірқатар ғалымдар лексикографиялық еңбектерге – нормативті, түсіндірме, екітілді, терминологиялық сөздіктерге енгізілмеген сөздерді жаңа деп бағалау керек дегенді де айтады. Соңғы меже қазақ тіліндегі жаңа қолданыстарды тану үшін қолайсыз, біріншіден, қазақ тіліндегі барша сөздік байлығы хатқа түсірілмегендігін, жарық көрген сөздіктерде жалпыхалықтық сөздердің, архаизмдер мен тарихи сөздердің, ауызекі сөйлеу тілі элементтерінің толық қамтылмағандығын ескеруіміз қажет. Екіншіден, қазақ тілі бойынша жарық көрген сөздіктердің өзінде де белгілі бір кезеңде пайда болған бір алуан лексикалық единицалар мен сөз орамдары енгізілмеген. Мәселен, Ілияс Жансүгіров стильдік мақсат үшін және халық ұғымына түсініксіз ұғымдарды айқындап беру мақсатында *жүктартар (автомобиль), ұшаяқ (мотоцикл), темір табан (рельс)* типтес сөздерді жасаған, ал бұлар қазақ тілінің көп томдық түсіндірме сөздігінде», қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде қамтылмаған.

1. Орыс тіл білімінде лексикалық жаңалықтарды даралау үшін бірнеше межелер ұсынылады, солардың ішінде зерттеушілердің негізгі тірек ететіні – жаңа сөздердің пайда болған мерзімі. Бұл белгі-меже аса маңызды, өйткені ол сөзтізбе жасау, картотека қорын түзу жұмысымен тығыз байланысты. Н.З. Котелова өзге де параметр-критерийлермен қатар мерзімді белгілеудің қажеттілігін айрықша атап кетеді және бұны ең негізгі, басты белгі деп есептейді [1, 14 б.]. Е.В. Розеннің пікірі де осыған саяды: ол «жаңа» екендігі белгісі (показатель «новизна»), коллективтің жаңалықты сезінуі (показатель «языковое сознание») іспеттес көрсеткіштердің ішінен «мерзім» көрсеткішін бөліп алады [2, 116 б.]. Өзге ғылыми еңбектерде де жаңа қолданыстардың «дүниеге келген» сәтін белгілеу айрықша аталады [3].

2. Тіл дамуының әрбір кезеңінің өзінде (қазақ әдеби тілінің даму, қалыптасу кезеңдері бірнеше дәуірлерге бөлініп қарастырылатыны мәлім) сөздік құрамның, грамматикалық жүйенің ерекше даму сапаларын таныта алатын

«шешуші-түйінді» сәттер болып отырады, бұндай түйінде сәттерде (жылдарда), кезеңнің бір бөлшегінде дамудың «шырқау шегі», ең негізгі мәселелері айқын көрінеді. Тіл табиғатындағы мұндай шешуші-түйінді сәттер халық тарихымен, халық өмір сүріп отырған қоғамдық формациямен тығыз байланысты. Қазан төңкерісінен кейінгі соңғы жылдар қазақ әдеби тілінің дамуындағы дара кезең ретінде жеке аталады, ал осы тұтас кезең ішінде дамудың бүкіл тынысын, сипатын, басты ерекшеліктерін көрсете алатын шешуші-түйінді сәттер жоқ емес. Әсіресе ғалымдар 1920-1930 жылдардағы тіл дамуының жағдайына ерекше тоқталып, осы мерзімді функционалдық стильдердің пайда болуы, қалыптаса бастауы, сөздік құрамның баюы мәселелеріндегі маңызды онжылдықтар деп бағалайды [4, 3 б.; 5, 25 б.; 6, 4 б.]. Шынында да аталған онжылдықтарда халық өмірінің жаңа сапаға, тың мазмұнды қоғамға бет бұруына орай сөздік құрам әр алуан жаңа сөздермен, соны тіркестермен толықты, жаңа стильдік тармақтар пайда болды. Ғалымдардың көрсетуі бойынша, «қазіргі кезде қолданылып жүрген неологизмдер мен қазақ терминологиясының негізі осы 1920-30 жылдары салынған» [6]. Бұл кезеңде төл тілдің өз мүмкіншіліктері арқылы терминдерді қалыптастырудың, жасаудың алғашқы нысаны көрінді.

1920-130 жылдарда қазақ тілінің өз заңдылықтары бойынша жаңа сөздер жасауға бірнеше жайт арқау болды. Оның бірі –қоғам өзгерісіне байланысты күрес-мақсаттардың, идеал-мұраттардың, көзқарастардың және тұрмыс-тіршілікке енген заттар мен құрал-жабдықтардың атауларын халық ұғымына түсіндіріп беру, нақтылап, айқындап жеткізу; бұл позитивті, оң нысана көздеген бағыт болды. Сонымен қатар, екіншіден, ішінара жағдайда қазақ тілін өзге тілдің әсер-ықпалынан қорғаштау, орыс тілі арқылы еніп, сіңісіп жатқан халықаралық терминдердің өзін қалайда қазақшаға аударуға әрекеттенген пуризм қылаң берді. Осы ретте Сәкен Сейфуллиннің Қазақстан жазушыларының I съезінде сөйлеген сөзін келтіруге болады, ол: «...Мен осындай сөздер туралы мақала жазып, «центральный» деген сөзді лайық көрмей, «орталық» деп алайық дедім, басшы, басы деген сөздерді төраға деп алайық дедім. Біраздан соң осы сөздер жұртқа сіңіп кетті», - деген еді [7].

С.Исаев 1965 жылғы баспасөз үлгілерінен *хабарламашы, төреші, шабуылышы, қақпашы, спортшы* сияқты сөздерді мысалға келтіреді [5]. Әрине, сөз тудырудың өзге амал-тәсілдері де бой көрсетіп отырғандығы байқалады, айталық, *дақыл (культура), атыз (полоска земли), собық (початок)* сияқты жаңа сөздер – жергілікті тіл элементтерінің мағыналық кеңеюі арқылы, ал *жаратылыстану* термині 1960 жылдары жасалған [8, 152 б.], алайда бұл тәсілдер калька амалына қарағанда соншалықты активті емес.

1980 жылдарға дейінгі қазақ әдеби тіліндегі жаңа қолданыстарды тануда *мерзімнің мәні* айрықша деп есептейміз. Бұның екі жағы бар, оның бірі – қоғамдық құрылыстағы өзгерістердің тіл дамуына әсер етуі, екіншісі – тілдің өз эволюциясындағы қозғалыстар. Соңғы 10-15 жыл, әсіресе кейінгі 4-5 жыл – қазақ әдеби тілі үшін айрықша кезең. Бұл жылдарды тіл дамуындағы шешуші-түйінді сәттердің бірі деп айтуға әбден болады. Өйткені соңғы мерзімдерде халық өміріне, тарихына, кешегісі мен ертеңгі күніне жаңа тұрғыдан қарау, жаңа сападан баға беру проблемасы алға шығып отыр. Қазақ жазуын, әліпбиін жетілдіру, оны жақсарту, кейбір жағдаяттарды жаңғырту, жаңарту мәселелерімен қатар, соңғы онжылдықта материалдық дүниенің (заттар мен ұғымдардың) атауларын беру үшін айқын тенденция көзге түсе бастады, ол – калька жолынан арылып, төл тілдің өз потенциалдық мүмкіндіктері арқылы терминдерді, номинатив атауларды жасау, орнықтыру.

Мерзім арқылы соңғы кезеңдерде пайда болған жаңа қолданыстардың жасалған өрісін (стильдік тармақтарды), таралу шегін (қандай стильдерге тән

екендігін), терминдік жүйеге қарым-қатысын, сондай-ақ кейбір тұстарда жаңа қолданыстарды алғаш ұсынған авторларды көрсетудің мүмкіндігі де туады. Бұл да – жаңа қолданыстар зерттелуіндегі қажетті жұмыстардың бірі. Мәселен, жиналған материалдарға сүйене отырып, *сындарлылық (конструктивность)*, *салауаттылық (трезвость)*, *жеделдету (ускорение)*, *айдар (рубрика)* тәрізді сөздердің 1985 жылы баспасөз тілінде көрінгенін, *егеменді, ақпарат, бағдарлама, мақсатнама, тұғырнама, кешен* сөздерінің 1990 жылы дүниеге келгенін атап өтуге болады. Ал *өркеніет (цивилизация)*; ұсынған – жазушы С.Шәймерденов), *дәйексөз* (алғаш қолданған – Ө.Жәнібеков); *әуежай (аэропорт)*; баспасөз тіліне енгізген – Ф.Оңғарсынова), *ұшақ (самолет)*; журналист Қайнар Олжайдың қаламынан туған), *мұражай* (Ш.Уәлихановтың *музей* терминінің орнына ұсынған эквиваленті) тәрізді сөздердің авторларын да нақты атауға мүмкіндік бар. Мерзімді белгілеу арқылы жаңа қолданыстарды нормалауға да жеңілдік жасалады. Көрсетілген кезеңде пайда болған *салауаттылық (салауаттылық өмір салты)* аталымын 2015 жылдан бастап *саламаттылық (саламаттылық өмір салты)* қолданысы алмастырып, жазба коммуникацияда, прецедентті мәтіндерде, жарнамалық мәтіндерде актуалды қолданысқа түсті; осылайша екшеудің, қалыптандырудың бір себебі *салауаттылық* лексемасының түпкі семалық ерекшелігінде (діни ұғымға қатысты) жатыр.

2. *Тілдік кеңістіктік мәні.* Белгілі бір тенденция, бағыт-бағдар ыңғайында көрініп отырған жаңа қолданыстар жасау құбылысының жасалу өрісін, таралу шегін де анықтаудың қажеттігі бар.

3. *Қазіргі кезең* – қазақ әдеби тілінің функционалдық стильдері мейлінше дараланған, әрқайсысы өз стильдік-тілдік белгілерімен қалыптасқан дәуір. Тіл стильдерінің тіл дамуындағы қызметі де қомақты. Тілдің диахронды-синхронды жай-күйі қарастырылатын еңбектерге баспасөз тілінің негіз болуы кездейсоқтық емес. Қазақ әдеби тілі функционалдық стильдерінің қатарында публицистикалық стиль (газет-журналдар стилі) қазіргі таңда тіл дамуындағы ең мәнді, маңызды мәселелерге қатысы, тіл эволюциясындағы басты ерекшеліктерді қамтуы жағынан, тіл жүйесіне тән жаңа сапаларды, соны белгілерді, жүйелі ерекшеліктерді танытуы тұрғысынан доминант (жетекші) салаға айналып отыр. Қазақ тіл білімі бойынша зерттеулерде де ой-түйіндер осындай тұжырымдармен ұштасып жатыр. Ғалым Р.Сыздықова бұл жөнінде былай деп жазады: «... ғылыми-техникалық, шаруашылық, экономикалық, мәдени салалардың терминологиясын жасап, қалыптастыруда, кейбір морфологиялық дублет тұлғалардың бір вариантын әдеби деп ұсынуда және тағы басқа тұстарда баспасөз тілі жетекшілік рөл атқарған болатын» [9, 6 б.]. Сондай-ақ зерттеуші С.Исаев әдеби тілімізден берік орын алып, белгілі қажеттілікті өтеп жүрген тілдік құбылыстардың көбі-ақ әуел баста мерзімді баспасөз тілінде қолданыла бастап, кейін қалыптасып, нормаланып барып, әдеби тілге енгендігін; морфологиялық-синтаксистік жүйедегі өзгерістерді атамағанның өзінде, әр алуан жаңа сөздер мен тың конструкциялардың әдеби тілге «мерзімді баспасөз тілі келген жаңалықтар екендігін» атап өтеді [5, 9 б.].

Баспасөз тілі өзінің стильдік қызметі мен өзіне қажеті стильдік ресурстары үшін әдеби тілдің өзге тармақтарының лексикалық құрамы мен стильдік белгілерін кеңінен пайдаланады. Бұл тармақта стильдік байлаулы единицалармен бірге жалпыхалықтық тіл үлгілері, жергілікті тіл ерекшеліктеріне тән элементтер, архаизмдер мен тарихи сөздер, тұрақты тіркестер мейлінше кең ауқымда көрінеді. Бұл жағдай баспасөз тілін тіл мәдениетіне, терминологияға, әдеби нормаға, орфография мәселелеріне қатысты проблемаларда ұсынушы, реттеуші, нормалаушы сала деп тануға мүмкіндік береді, баспасөз тілі нақ осы мәселелерде өзге функционалдық стильдердің, әдеби тілдің ауызша түрінің (радио-,

телехабарлар тілінің, шешендік сөздердің және т.б.) қалыптасуына «бас-көз» болып, оларға ықпал жасап отырады. Демек, қазіргі баспасөз тілі жаңа қолданыстарды ұсыну мен қалыптандыруда, ең бастысы белсенді коммуникативтік актіге қосуда доминант рөл атқарады.

Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуына байланысты жаңа сөздерді ұсыну мен қалыптандыруда заңнамалық құжаттар мен ғылыми, оқу-ағарту әдебиетінің де үлесі артты. Соңғы онжылдықтарда баспасөз тілімен қатар функционалдық стильдердің осы тармақтарында *зайырлы* (светский), *жаһандану*, *ықтиярхат* (вид на жительство), *ғаламтор*, *алғытөлем* (аванс), *жәрдемқаражат* (субсидия), *демеуқаржы* (дотация), *мөлшерлеме* (ставка), *үлескер* (дольщик) *үлестеме* (квота), *кепілпұл* (задаток), *өтінім* (заявка), *ұйғарынды* (клаузула), *жиынтықтама* (комплектация), *үлеспұл* (пай), *өсімақы* (пеня), *бейінді* (профильный), *кепілгерлік* (поручительство), *бағалық* (прейскурант), *мәулеттік мерзім* (рассрочка), *ұсыным* (рекомендация), *кәдесый* (сувенир), *кеппешөп* (гербарий), *жасуша* (клетка), *төсбелгі* (нагрудной знак), *үлеспайда* (дивиденд), *дәрумен* (витамин), *жасунық* (клетчатка), *дернәсіл* (личинка), *тосынсый* (сюрприз), *зияткерлік* (интеллектуальность), *тамиуыр* (пипетка), *тінтуір* (компьютер термині), *пернетақта* (компьютер термині), *емдәм* (диета), *топсеруен* (экскурсия), *тәлімбақ* (плантация) тәрізді саналуан жаңа қолданыстар пайда болды, олар ресми құжаттар мен оқу-ағарту құралдары арқылы бірте-бірте «көзтаныс» бола бастады, бірқатары қазірге дейін жарық көрген нормативті сөздіктерге енгізілген.

Жаңа қолданыстарды нормаландыру межелері. Әдеби тілдің сөздік құрамына қосылып жатқан жаңа қолданыстар – норма және тіл мәдениеті мәселелеріне тікелей қатысы бар құбылыс. Осы ретте айта кету керек, қазақ әдеби тілінің лексикалық, грамматикалық, орфографиялық, синтаксистік нормалары және олардың принциптері – қазақ тіл біліміндегі енді-енді зерттеле бастаған жас ғылым салаларының бірі. Сондықтан біз тікелей норма мәселелеріне және оның аясына енетін сала-тармақтарға, норманың анықтамасына, норма ұғымына қатысты тұжырым-пікірлерге саналы түрде тоқталмай, зерттеліп отырған проблема бойынша бірнеше жағдаяттарға ғана назар аудармақшымыз.

Зерттеушілер қолданыс жиілігі жоғары, сондай-ақ түсіндірме, емлесілік сөздіктерге енгізілген жаңа қолданыстарды нормаланған деп тануды ұсынады [1], сонымен қатар ең қарапайым межелердің бірі – дұрыс / дұрыс емес дегенді де басшылыққа алу керек деген түйіндер де бар [10].

Лексика саласындағы жаңа қолданыстардың нормалануы процесін уақыт билігіне беру, уақыт екшеуіне салу – ең жеңіл амалдардың бірі. Бұндай жолды ұстану, қазіргі кезде, қазақ әдеби тіліндегі терминдерді сапалық жағынан қайта қарау, төл тілдің ресурстары арқылы жаңа атаулар жасау қарқынды бағытқа айналып отырған кезеңде, мәселені толық шешіп бере алмайды. Осы мәселеге қатысты нормаландыру, реттеу-екшеу принцип-жолдарының толық айқындала қоймағандығынан да қазіргі баспасөз тілінде варианттылық, әртүрлі орфограммалар орын алып отыр.

Осы аталғандарға байланысты нормаландыру проблемалары үшін сүйеніш бола алатын, бір-бірімен тығыз байланысты үш принцип-межені атауға болады. Олар – *актуалдылық принципі*, *сәйкестік принципі* және *эстетикалық принцип*. Біздің тарапымыздан ұсынылып отырған бұл белгі-критерийлер, әрине, норма мәселелеріне, оның ішінде жаңа қолданыстарды елестетіп жағдаяттарына қатысты барлық сала-тармақтарды толық қамти алмайды. Аталған принцип-межелер жиналған материалдар және олардың реттелуін зерттеу, қадағалау жұмыстарынан кейін ғана, ең қажетті межелер ретінде алға шығып отыр.

Аktуалдылық принципі. Жаңа қолданыстардың бір тобы тілдің өз талабынан тыс, сыртқы фактор-стимулдардың күші бойынша жасалатындығы белгілі. Қазіргі кездегі қоғам өміріндегі өзгерістер, ұлт тіліне деген көзқарастың жаңаша сипат алуы, еңбек процесінің, өндірістік қарым-қатынастың күрделенуі сияқты келелі, маңызды өзгерістерге орай жасалған жаңа қолданыстар актуалды мәнде болады, бұндай қолданыстардың жасалуын тілден тыс жағдаяттар талап етеді. Сондықтан тілден тыс сұранысқа орай жасалған жаңа қолданыстар әдеби тілде кең айналымға түседі, нормалау талқысына түспей-ақ жоғары қолданыс жиілігімен жұмсалып нәтижесінде әдебиленген элементке айналады. Бұл қатарға, мәселен, Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет мәртебесін иеленуіне сәйкес жасалған *егемендік (суверенитет), жарғы (устав), жарлық (указ), төраға (председатель)* типтес сөздерді жатқызуға болады. Актуалды жаңа қолданыстардың қатарында варианттылық болмайды. Әрине, тілден тыс күш ықпалдың әсерінен пайда болған жаңа қолданыстар саны өзге топтарға, яғни тілдің ішкі стимулдарына орай жасалған сөздерге қарағанда, соншалықты мол емес. Дегенмен тілдің өз табиғатынан, ішкі заңдылықтарынан тыс стимулдарға сүйене жасалған сөздер соңғы төрт-бес жылда аз да болса пайда бола бастады.

Сәйкестік принципі. Бұл принцип бойынша жаңа қолданыс, біздің ойымызша, семантикалық сәйкестікке, қазақ тілінің сөзжасам жүйесінің заңдылықтарына және стильдердің стильдік ерекшеліктеріне бағына жасалуы керек, сонымен қатар осындай талаптарға жауап беруі керек.

Семантикалық сәйкестік немес төл тілдік элементтің мағынасының жаңа ұғымға, жаңа түсінікке, бейтаныс заттар мен құрал-жабдықтардың атауларын беруге қабілеттілігі – жаңа қолданыстарды нормаландыруда ескерілетін маңызды жайттың бірі. Семантикалық өзгеріске ұшыраған немесе аффикстік тәсіл, сөз біріктіру, сөз қосарлау және т.б. амалдар бойынша жасалған жаңа қолданыстарға өзек-арқау болатын түбір компоненттің мағынасы (тура мағынасы да, ауыспалы мағынасы да) мейлінше ескерілуі қажет. Бұлай болмаған жағдайда жаңа қолданыстар қатарында варианттылық құбылысы пайда болады.

Әдеби тілдің жазба үлгілері орыс тіліндегі номинативтің немесе терминнің (қазақшаланған) атауын жасау үшін тілдің мүмкіндіктерін іздестіре бастайды. Айталық, 1995 жылға дейін *заказ* сөзі – қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамындағы орыс тілінен енген лексика тобы деп аталатын ауқымды қатарға жататын, әдеби сипаттағы сөз ретінде жұмсалып келді. Қалыптасып, қарқын ала бастаған жаңа қолданыс жасау тенденциясына байланысты баспасөз осы терминнің бірнеше баламасын ұсынды: *бұйырман, бұйымтай, тапсырыс*. Осы варианттардың ішінде *тапсырыс* сөзі әдеби тілде түбегейлі орнықты да, ал өзге екі элемент те қолданыстан мүлде шығып қалды. Бұндай вариант қатарлардың пайда болуына себеп болған жайт ұғым үшін алынған сөздердің семантикалық сыйымдылығының ескерілмеуі. *Бұйымтай* сөзі, мәселен, қазақ тіліндегі этнографиялық атаулардың бірі, ал *бұйырман* деген сөздің *заказ* мағынасына сәйкес келмеуіне сөз тудырушы *-ман* қосымшасының ерекшеліктері, сондай-ақ «*бұйыр*» деген сөздің тура мағынасының «*заказ*» мағынасынан алшақтығы кедергі болып тұр. Сондықтан да әдеби тіл «*заказ*» сөзінің қазақша баламасы ретінде «*тапсырыс*» сөзін қабылдап алды, бұл бір жағынан бейтарап мағыналы, екінші жағынан «*қажеттілікті атау, өтініш жасау, талап қою*» сияқты ұғымдарды қамти алатын сөз.

Сөз тудыру амалдарына сәйкес келуі жағынан да жаңа қолданыстарды нормаландыруға болады. *-қыш/-кіш* қосымшаларының көмегімен жасалатын құрал-жабдық атаулары (*шырынсыққыш, астықтиегіш, жаңбырлатқыш*), *-ма/-ме, -ым/-ім* тұлғалары арқылы пайда болатын жаңа қолданыстар жоғары жиілікпен жұмсалады; *-кер/-гер* қосымшасы негізінен адамдардың кәсібі, тұрақты

айналысатын ісі дегендерді қамтуы жағынан нақты мағынамен көрінеді де, бұл қосымшалармен жасалған жаңа қолданыстардың қатарында сөз тудыру амалдарына сәйкессіздік айрықша байқала бермейді. Дегенмен, бірен-саран жаңа қолданыстарда, айталық, *жазбагер (автор), таңнама (утренник), жазарман (жазушы), құтхана (кабинет), газеткер (журналист), журналгер (журналист)* дегендерде қосымшаның грамматикалық мағынасын ескермеушілік құбылысы бар.

Белгілі бір стильдің тілдік-стильдік ерекшеліктеріне бағына жасалған жаңа қолданыстар да бар. Мәселен, баспасөз тілі көптеген ұғымдар мен атаулардың номинациясын жасау үшін әуелі образды синонимдер жасап ұсынады да, оларды бірте-бірте тұрақты терминге айналдыра бастайды (*ойтұрткі, ойтамызық, жанайқай*). Бұл – жаңа қолданыстар жасауға арқау болатын негізгі ішкі тілдік стимулдардың бірі.

Эстетикалық принцип. Жаңа сөз эстетикалық принцип бойынша да бағалануы керек, яғни өмірге келген әрбір жаңа қолданыс жағымсыз ассоциацияны, түсінуді қиындататын қажетсіз ұқсастықтарды тудырмауы қажет.

Қазіргі жазба тіл үлгілерінде, оның ішінде баспасөз тілінде де *сатып алушы* деген атаудың орнына *аларман* сөзі бірнеше рет қолданылды. Әрине, жаңа қолданыстың *сатып алушы* дегеннен бірнеше артықшылықтары бар, ол ең алдымен, бір сөз; бір лексикалық единица, демек, *аларман* сөзі әрі қарай деривациялар, тіркесімдер тудыра алады. Алайда аталған жаңа қолданыстың әзірге жұмсалып жиілігі жоғарыламай отыр, оған, шамасы, «аларман» деген сөздің жалпы тілдік қордағы жағымсыз мағынасы (салыстырыңыз: *аларманға алтау аз*), сонымен қатар *-ман* қосымшасының кейбір ерекшеліктері себеп болған тәрізді. Немесе *дебат* терминінің аудармасы – *салғыласу* деген жаңа қолданыс та, *қылтима* да (балкон), *рецепт* дегенді білдіретін *ішірткі* сөзі де, *саудагер* сөзінің орнына қолданылған *қамсеміз* сөзі де (*саудагер сөзінің мейлінше жағымсыз жағын айқынырақ атау мақсатында пайда болған сөз*) екіұдай, әрі жағымсыз мағынаны тудырады, сонымен қатар өзге ұғымдардың атауларымен де ұқсас келіп, эстетикалық үйлесімсіздік жасайды.

Біздің тарапымыздан ұсынылып отырған нормаландыру межелері ең соңғы, шешуші принциптер де емес. Солай бола тұрса да осындай заңдылықтар, ерекшеліктер ескеріле жасалған жаңа қолданыстар «тосын» сападан арылып, коммуникативтік актіге қызмет ете алатын лексикалық единицалар деңгейіне көтеріле алады.

Әдебиеттер:

1. Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов // Новые словари и словари новых слов. – Л.: Наука, 1978. – С. 5-27.
2. Розен Е.В. Лексика немецкого языка сегодня. – М.: Высшая школа, 1976. – 128 с.
3. Джоглидзе Л.И. Новые слова в современном русском языке (на материале газеты «Правда» за 1971-1975 гг.) / Диссер. на соис. уч. ст. канд. филол. наук. – Тбилиси, 1979. – 349 с.
4. Исаев С. Язык периодической печати 1920-х годов / Автореферат дисс. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1966. – 20 с.
5. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы (мерзімді баспасөз материалдары бойынша). – Алматы: Мектеп, 1973. – 196 б.
6. Бәйтікова Ш. Қазақ тіліндегі неологизмдер. – Алматы, 1971. – 122 б.
7. Сейфуллин С. 1934 жылдың 18 июнінде қазақстан жазушыларының I съезінде сөйлеген сөзінен толықтырылып жазылған үзінді // Әдебиет майданы. – 1934. – №6. – Б. 76-90.
8. Баскаков Н.А. (руководитель), Балакаев М.Б. и др. О современном состоянии и путях дальнейшего развития литературных тюркских языков //

Вопросы развития тюркских литературных языков народов СССР. – Алма-Ата, Изд. АН КазССР, 1964. – Б. 390.

9. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілі – 60 жылда (дамуындағы тенденциялар) // ҚазССР ҒА Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы. – 1977. – №3. – Б. 1-8.

10. Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1980. – 624 с.

Алдаш А.

НЕОЛОГИЗМЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: КРИТЕРИИ РАСПОЗНАВАНИЯ И НОРМАЛИЗАЦИИ

Одной из актуальных проблем в казахском языкознании, требующей научно-теоретической разработки, непрерывного анализа, выдвижения научно-практических рекомендаций, являются проблемы нормализации, кодификации и унификации неологизмов / новых слов в казахском языке. Современное состояние лексики казахского языка характеризуется активным пополнением лексических новшеств. В соответствии с направлениями языковой стратегии и языковой политики, проводимой в нашей стране, для обозначения научно-технических, культурно-социальных понятий и явлений, эффективно используются потенциальные возможности казахского языка, в результате которых во всех письменных коммуникативных сферах появились и продолжают появляться казахизированные лексемы – неологизмы.

В статье затрагивается ряд критериев по нормализации, кодификации и унификации казахизированных лексем – неологизмов.

Ключевые слова: новое слово, новое употребление, лексические новшества, неологизм, нормализация, кодификация, окказионализм, принцип актуальности, принцип соответствия, эстетический принцип.

Aldash A.

NEOLOGISMS IN THE KAZAKH LANGUAGE: CRITERIA FOR RECOGNITION AND NORMALIZATION

One of the urgent problems in the Kazakh linguistics, which requires scientific and theoretical development, continuous analysis, advancing scientific and practical recommendations are the problems of normalization, codification and unification of neologisms / new words in the Kazakh language. The current state of the Kazakh vocabulary is characterized by an active replenishment of lexical innovations. In accordance with the directions of language strategy and language policy pursued in our country, to designate scientific, technical, cultural and social concepts and phenomena, the potential of the Kazakh language is effectively used, as a result of which, in all written communicative spheres, Kazakhized lexemes appeared and continue to appear neologisms.

The article deals with a number of criteria for the normalization, codification and unification of Kazakhized lexemes - neologisms.

Keywords: new word, new use, lexical innovations, neologism, normalization, codification, occasionalism, principle of relevance, principle of conformity, aesthetic principle.

UDC 81.374 (38)

Kusdybayeva A.A. – candidate of pedagogical sciences, assistant professor,
Aktobe regional state university named after K.Zhubanov

E-mail: ulpen@mail.ru

Sapargaliyeva D.D. – master student of Aktobe regional state university
named after K.Zhubanov

E-mail: dinara.sapargaliyeva@list.ru

THE CONCEPT OF STYLISTIC STRATIFICATION OF VOCABULARY AND LINGUISTIC SIGNS OF STYLISTIC DISTINCTION

Annotation. *The presented article discusses the problem of the use of concept about stylistic stratification of vocabulary, and also linguistic features of stylistic differentiation. The importance of study of this problem consists in stylistic stratification of dictionaries, stylistic markers in lexicology, phraseology and methodology. The article provides the different examples of words with stylistic abbreviations that are assigned to a certain style.*

Keywords: *functional style, emotional and expressive coloring of the word, evaluative vocabulary.*

Depending on the purpose and theme of the statement, the speaker or writer chooses the words he needs from the lexical system of the Russian language. For example, in an official business document and in a letter to a loved one on the same topic different words will be used. This phenomenon is due to the so-called functional-style stratification of Russian vocabulary, that is, the presence of such lexical units in it, the choice of which depends on their intended role in the process of implementing one of the functions of the language: communication, message or influence. The function of communication is performed, as a rule, by the words of a spoken style in its oral form of manifestation, the function of message and influence is performed by the words of one of the book styles: official business, scientific, newspaper - publicistic, and mostly in written form. These functions are also performed by a variety of fiction styles. The identification of the functional and stylistic affiliation of a word, as a rule, is closely connected with the definition of its expressive role, that is, the expressiveness of its emotional properties and other features, which in general are often called the stylistic coloring of the word, that is, its expressive-stylistic content [1, p. 24].

The lexicographical or vocabulary representation of the text is eager to combine and coordinate as much as possible the grammatical, lexical and stylistic properties of the text, it can be integral. The integral description absolutely corresponds to the consideration of such a factor, and, being for a long period of time the main object of linguistics, still does not have a specific definition. In the dictionary view, the title text is designated as a word form every time with grammatical, stylistic, and other marks, and the dictionary entry opens the table of contents of the title text and in general is a lexeme. This means, in fact, that between the word form, the title text and the lexeme, complex relations between form and content are clarified, where the lexeme is a large number of word forms or analytical forms of phrases that differ from each other only in word-meaning. In consequence of this, it is absolutely clear when the dictionary is evaluated as a reference book, as a practical language aid - an application to grammar. Such an applied method is characteristic of sensible monolingual dictionaries. A special feature of the explanatory dictionary is the duality of the representation of the word lexeme in it. First of all, the title text of a dictionary note or the word lexeme appears as a lexical component of the language system, and therefore it needs to be

described in terms of morphology and syntax, through the forms of language. Secondly, the same heading text consists of a number of uses of the word-lexeme, and it appears as an object of cultural, historical, public, etc. Literally all possible explanatory dictionaries tend to combine both features of the word-lexeme in a single dictionary note. Thus, the explanatory dictionary combines the parameters of the linguistic description and the description of concepts or the encyclopedic description.

Emotionally expressive coloring, special appreciation is expressed differently in the words of the Russian language. First, it is created by special word-formation means - prefixes, suffixes, repeating words of the same root, and so on: scold - curse; nose – spout, conk. This method is one of the most productive in the Russian language. Secondly, it is inherent in the semantics of individual words and, accordingly, is objectified (enshrined in modern explanatory dictionaries). For example, the book word *abracadabra* is not just “a set of incomprehensible words”, but also a “meaningless set of incomprehensible words”; a *poseur* is not just “a person who takes a particular pose”, but also “trying to make an impression with his behavior, appearance”. Here you should also pay attention to the emotional coloring of the words *bribery*, *nag*, *covetousness*, *jumble*, *sycophant*, *henchman* and others. Thirdly, the stylistic coloring can be included as an element in the general semantic structure of a word (along with its basic, subject-logical correlation). This is observed in words denoting feelings (to love, to regret, to hate), experiences (to grieve, to rejoice, to worry), signs and qualities (excellent, good, tasty, bitter). However, in this case we are not dealing with semantic phenomena proper, since feelings, experiences, qualities are inherent in the objects themselves, actions, features and, accordingly, established concepts about them. These concepts could not be called otherwise. However, such words are also used to make speech emotional.

In many words, emotional and expressive coloring helps to define their style more clearly. For example, a negatively disapproving assessment, concluded in the meaning of the words *gorlopan*, *parasite*, *canal*, *henchman* and others informs about the relation of words to everyday vernacular (one of the groups of conversational speech styles).

The emotionally expressive essence of solemnly lofty words is a sculptor, inspirer, warrior, soul mate and the like informs us of their belonging to the book style. The style relatedness and stylistic characteristics will prove to be more convincing if they are considered in comparison with words that are not assigned to any particular style and out of context are devoid of a special emotional coloring, equally freely used in all styles of speech. Rich in its expressive capabilities and semantic capacity, the vocabulary of the modern Russian language is a complex and diverse phenomenon. In the structure of the vocabulary of the language there is another opposition. Namely, the main fund of vocabulary, which can be used in any conditions of communication and perform at the same time nominative function, is opposed to a rather extensive and complex in its composition layer of words, the use of which is limited and specialized. These restrictions, firstly, may be related to the purpose and conditions of communication; in this case they are of a social nature. Differences in the conditions of communication generate special sociolinguistic variants of the literary language functional styles.

The human mind, committed on the basis of language, is issued in speech, it is the text (oral or written form) which different expressive painted - the result of the expressive function of language. Expressive function of language is the ability to express the emotional state of the speaker, his subjective attitude toward designated objects and phenomena of reality. Emotional coloring and expression, both oral and writing are largely created by means of different discourse markers, lexical, and sometimes both together. Expressiveness is considered by the authors in the same

broad terms as it determines, E. M. Galkina-Fedoruk: "Expressive means in the language serve to enhance expressiveness and visualization both in expressing emotions, expressing will, and expressing thoughts. Therefore, expressiveness is much broader than emotionality in language." [2, p. 107].

Adapted to certain areas of communication, styles are characterized by the presence of special lexical means, bearing the stamp of belonging to a particular style and therefore are called stylistically labeled. Secondly, the specificity of vocabulary, opposed to a neutral foundation, can be determined by the special complexity of the semantics of words, due to the fact that the content of a word contains, in addition to its denotative and significative meaning, connotative components that are subjective in nature. They reflect the emotional and evaluative attitude of people to those phenomena that are indicated by the word. Such words perform an expressive function in the language. That is why, the vocabulary of the modern Russian language is represented by several layers: neutral (stylistically not colored), stylistically colored, emotionally expressively colored. For example, proud (neutral), haughty (book), arrogant (derogatory) [3, p. 874].

The words are stylistically unequal. Some are perceived as bookish (intellect, ratification, excessive, investment, conversion, to prevail), others as conversational (real, blur a little); some give the speech solemnity (to outline, will), others sound at ease (work, speak, old, cold). When a stylistic characterization of a word is taken into account, firstly, its affiliation to one of the functional styles or the absence of a functional and stylistic tightness, secondly, the emotional coloring of the word, its expression possibilities. The functional style is the historically established and socially conscious system of speech means used in a particular area of communication.

In modern Russian language there are book styles: scientific, publicistic, religious-liturgical, official business. They are stylistically opposed to colloquial speech, usually speaking in a characteristic oral form. The language of fiction occupies a special place, in our opinion, in the style system. Artistic speech does not constitute a homogeneous system of linguistic phenomena, on the contrary, it is devoid of any kind of stylistic isolation, it is distinguished by a variety of individual author's means.

The stylistic characteristic of a word is determined by how it is perceived by the speakers: as assigned to a specific functional style or appropriate in any style, commonly used. The stiffness of the word contributes to its thematic relatedness. We feel the connection of words - terms with a scientific language (quantum theory, assonance, attributive); we refer to political style words related to political themes (world, congress, summit, international law and order, personnel policy), we mark out as official business words used in clerical work (following, proper, injured, residing, notify, prescribe, forwarded). In the most general terms, the functional-style stratification of vocabulary can be depicted as follows: book and colloquial words are most clearly contrasted (compare: to intrude - to climb, to stick; to get rid of - to get off, to get involved; criminal - gangster). As part of the book vocabulary, you can highlight the words inherent in book speech in general (subsequent, privately, equivalently, prestige, erudition, to preface), and words assigned to specific functional styles. For example, syntax, phoneme, lithoz, emission, denomination gravitate to the scientific style; election campaign, image, populism, investment belong to journalistic style; the action, the consumer, the employer, to prescribe, the above, the client, to prohibite relate to formal business; Christmas, liturgy, the righteous, communion, repentance gravitate to the religious liturgical style.

Along with the functional styles stand out the expressive styles, for which the most important is the function of exposure. The expressive styles include solemn (high, rhetorical), familiar (reduced), as well as intimate and affectionate, playful (ironic), mocking (satirical). These styles are opposed to neutral, devoid of expression.

The main means of achieving the desired expressive coloring of speech is evaluative vocabulary. Three varieties can be distinguished in its composition:

1. The words with a bright estimated value. These include the words as characteristics (forerunner, herald, grump, chaffer, slobs, etc.), as well as words containing an assessment of fact, phenomenon, sign, action (purpose, design, division, fraud, fateful, not made by hands, irresponsible, antediluvian; to dare, to inspire, to defame, to foul).

2. Many-valued words, usually neutral in the basic meaning, but receiving a bright emotional tinge with metaphorical usage. So, they say about a man: a hat, a rag, an oak, an elephant, a bear, a snake, an eagle, a crow; in a figurative sense, we use verbs: sing, hiss, saw, nibble, dig, gape, blink, etc [3, p. 539].

3. Words with suffixes of a subjective assessment that convey different shades of feeling: to positive emotions relate such words as son, sun, granny, neatly, close and to negative belong beards, deceased, bureaucracy, etc.

Russian language is rich in lexical synonyms, which are contrasted by their expressive coloring. For example: stylistically neutral, low, high (face, muzzle, face; obstacle, hindrance, obstruction; cry, roar, sob; fear, trump, fear; chase, expose, expel. Often, one neutral word has several expressive synonyms that differ in the degree of emotional tension: misfortune, grief, disaster, catastrophe; violent, unrestrained, indomitable, furious, violent. Often, to the same neutral word gravitate synonyms with exactly the opposite color: ask - beg, beg; cry - cry, roar [4, p. 10].

Expressively colored words can acquire a variety of stylistic shades, as indicated by lists in dictionaries: solemn (unforgettable, accomplishments), high (forerunner), rhetorical (sacred, aspirations), poetic (azure, invisible). From all these words, the following are markedly distinguished: joking (faithful, newly minted), ironic (deign, vaunted), familiar (foolish, whispering), disapproving (pedant), dismissive (daub), contemptuous (sycophant), vulgar (hapuga), abusive (fool). On the emotional and expressive coloring of the word affects its meaning. Such words as fascism, separatism, corruption, and mafia have received a sharply negative assessment. For words progressive, law and order, statehood, publicity is fixed positive coloring.

The development of emotional expressive shades in the word contributes to its metaphorization. Thus, stylistically neutral words used as trails get vivid expression: to burn (at work), to fall (from fatigue), to choke (under adverse conditions), glowing (gaze), blue (dream), flying (gait), etc. d. The context finally defines the expressive coloring: neutral words can be perceived as high and solemn, and high vocabulary in other conditions becomes mockingly ironic; sometimes even an expletive can sound gentle, and affectionate as contemptuously.

Emotionally expressive coloring is layered on the functional, complementing its stylistic characteristics. Neutral emotionally expressive words usually refer to common vocabulary. Emotionally expressive words are distributed between book and colloquial vocabulary. The emotional component of the value can be the usual or occasional. A word or its variant has an emotional component of meaning if it expresses any emotion or feeling. Emotion is a relatively short-term experience: joy, grief, pleasure, anxiety, anger, surprise, and a feeling a more stable attitude: love, hate, respect, etc. The emotional component arises on the basis of the subject-logical, but, once it has arisen, it is characterized by a tendency to force out the subject-logical meaning or significantly modify it. A literary editor should take into account the stylistic coloring of the words used by the author and not allow an unjustified mixture of styles or inappropriate use of lexical means assigned to a particular functional style; words that have one or another expressive coloring [5, p. 201].

The stylistic stratification of vocabulary and the difference of words in expressive coloring are closely related to the fact that the language is a combination of

several styles, different in those language means and techniques (primarily lexical), which are taken to express certain content from the common language. If linguistically to analyze, for example, synonymous series, such as lying, yelling, flooding, composing and desiring, wanting, craving and hunger, then you can see that their constituent words are heterogeneous in some cases in their stylistic usage and expressive coloring. The word "lie" is commonly used and neutral, the words "lie and write" are words of colloquially literary vocabulary with a hint of familiarity, the word "flood" is colloquial and playful. The words "to desire and to want" are words of inter-style character, the words "to thirst and to hunger" are bookish and obsolete [3, p. 403].

Classification of vocabulary from the stylistic side is usually complicated by its classification from an expressive point of view. This is natural, because each style has its own, it has only inherent expressive features. In most cases, the emotional characteristics of the word and expressive features determine its stylistic use. Such words, for example, like a dupe, a knock-down, a force, in scientific research, a textbook, etc., will have no place just because these words have an expressive richness. From the point of view of the expressive-stylistic in the vocabulary of the modern Russian language, first of all, there is a layer of words that is interstitial, having application in all styles of the language, and is a category of words expressively not colored, emotionally neutral. These are the names of vital phenomena of reality, the names of objects, qualities, actions without any assessment of them. Given the expressive neutrality of such vocabulary, it is often referred to as neutral vocabulary.

The stylistic differentiation of vocabulary is carried out according to the following features and according to them the following stylistic groups are distinguished: the form of speech activity is distinguished the lexicon, not limited to the form of speech activity. Such words do not have stylistic marks in explanatory dictionaries. Oral speech vocabulary (mostly colloquial words). The vocabulary of writing (book vocabulary). According to the situation of speech activity, vocabulary is distinguished, not limited by the nature of the situation (words are not marked with stylistic marks); official vocabulary (marked with "official" mark); solemn vocabulary (have "triumph" mark.); non-official vocabulary (marked with "unofficial" tag). Familiar vocabulary (next to the word is the litter "fam."). Emotionally neutral vocabulary is distinguished according to the emotional-evaluative attitude to the expressed one (it is not marked by stylistic marks in dictionaries). Poetic, journalistic vocabulary, scientific terms, clericalism (marked with poetic, publicity, etc.). According to the generally accepted norm, they distinguish literary vocabulary (not marked with stylistic marks especially in explanatory dictionaries).

The colloquial vocabulary (they are "simple."). According to the social community of people who use vocabulary, they distinguish the general vocabulary of social slang, argotism (marked with the marks "jarg.", "argo"). By professional generality, professionally unlimited vocabulary is distinguished (that is, words that are not tied to a particular type of professional activity). Professional vocabulary is the vocabulary of oral communication of people of a particular specialty (words are marked with litters corresponding to a particular profession, for example: "astr." - astronomy, "physical." - physics, etc.). By territorial generality, the following types of vocabulary are distinguished. Nationwide, territorially unlimited vocabulary (such words are not marked with stylistic marks) Territorially limited vocabulary, dialectisms, localisms (marked with the stylistic marks "region", "dialect.", etc.) [6; p. 247].

A cross vocabulary is the basis for the vocabulary of both spoken and written speech; without it, neither verbal nor written communication is unthinkable. The words included in it are characterized by simplicity and general comprehensibility, naturalness and clarity. It is with the help of these words, the most ordinary and

familiar, that the most penetrating and intimate images are created, as a rule. This quality of inter-style vocabulary was noted by A.P. Chekhov: "Beauty and expressiveness in descriptions of nature are achieved only by simplicity, with such simple phrases as "the sun went down", "it became dark", "it started to rain", etc."

Words that are stylistically limited are divided into two groups (depending on whether they are mostly used in written or oral speech). These are colloquial household and book vocabulary. Conversation and everyday vocabulary is used in casual conversation. Its use in writing is limited to styles of fiction and journalism, where it is resorted to with specific artistic and expressive purposes. In other styles (scientific, business), it is observed very rarely. The use of colloquial everyday vocabulary in book speech gives context a colloquial tone, and colloquial everyday words are felt in him as elements if at least alien to him, then at least third-party.

Conversation and everyday vocabulary is divided into two categories: 1) national spoken everyday vocabulary; 2) everyday spoken vocabulary, socially or dialectically limited. About colloquial everyday vocabulary, socially or dialectically limited, has already been mentioned above. These are dialectisms, or regional words, colloquial professionalisms and argotisms.

Public colloquial vocabulary includes two groups of words: 1) colloquial vocabulary, combining colloquial words that do not violate the norms of literary use (frank, bang, window, little thing, hawk, suckling, furious; 2) colloquial vocabulary characteristic of simple, casual speech, not bound by strict norms. The words included in it, partly on the verge of literary use, partly represent non-literary words (sow, smirk, dance, fool, force, grab, seem, look, etc.). The colloquial vocabulary differs from the inter-style vocabulary equally characteristic of oral and written speech in expressive and stylistic coloring (irony, scolding, jokes, affection, contempt, etc.). The words of everyday vocabulary, calling something, also give a definite assessment of what is called. These specific differences of the common national colloquial-everyday vocabulary from interstitial are revealed, for example, when comparing commonly used and expressive-neutral words are not true, for free, very much with their colloquially literary and colloquial synonyms.

In the colloquial vocabulary, vulgarisms stand out in its extra-literary layer. Vulgarisms are such colloquial words that bear the harsh expression of coarseness. They always appear in speech as parallel notation of concepts expressed in literary words not only more precisely and restrained, but also incomparably lucid and expressive. The vulgarisms clog the language with their brutality, therefore their use in oral communication and fiction should be fought especially actively. As a Vulgarism, you can specify the words: hardy, gab (speak), noodle, cross, bastard, eat, dodge (in relation to people), bend (meaning "lie"), etc [7, p. 1126].

Among the words that are part of the common national colloquial vocabulary (colloquial and colloquial), there are words of a different nature:

1. There are specific colloquial words that are not found in the inter-style vocabulary, for example: stunned (simple), plenty, soda, start up (colloq-lit.), etc;

2. There are common words with special, colloquially literary and colloquial meanings (usually of metaphorical origin), for example: knurl (meaning "write"), whip (meaning "drink vodka"), whistle (meaning "steal"), weave (meaning "talk nonsense"), a vinaigrette (meaning "hodgepodge"), a hat (meaning "slob"), a seal (meaning "clumsy person"), etc;

3. There are words that have inter-word vocabulary correlative words of the same root, but a different word-building structure, for example: the reader (reading room), will fit (compare suitable), great (compare large), encumber themselves (compare enclose), etc;

4. In colloquial vocabulary, there are also common words that differ only in their phonetics and accentology, for example, instrument, tobacco, antique, briefcase, shop, etc.

Book vocabulary. The category of book vocabulary includes such stylistic limited and fixed in its use words, which are found mainly in written language. Thus, the vocabulary of the book, as opposed to colloquially-everyday, acts as a system of words, the main sphere of use of which is strictly normalized literary speech, styles of journalistic and scientific works, official papers and business documents, as well as the language of fiction. When used in oral speech, book words do not lose all the same stylistic coloring of book.

In the category of book words includes primarily all scientific, socio-political and technical terms. This, naturally, includes most of the abstract vocabulary, which is an expression of various abstract concepts. True, a number of abstract words (salting, disorder, hustle, crush, cunning, etc.) belong to colloquial everyday vocabulary, there are many of them in the composition of interdepartmental vocabulary, but the majority are undoubtedly regarded as one of the most characteristic components to book vocabulary.

The words of business papers and official documents are also included in the book vocabulary. Such a word class is called official business vocabulary. Examples include the words claim, imperative, defendant, foregoing, forward, notice, the following, and others.

A special category of book vocabulary, most often used in poetic works, but also found in fiction, is the so-called poetic vocabulary. Poetic vocabulary is distinguished by a special stylistic character of emotion and lyricism. The words in it either create a pathetic tone of the narration, or give it a softness and soulfulness [8, p. 187].

The selection of such words in Russian poetry occurs at the end of the XVIII - beginning of the XIX century. as the selection of poetic means expressive and beautiful. Poetic vocabulary was composed of Old Slavic, book words formed in their likeness, some foreign words and individual words from folk poetry, for example: mouth, lot, indulge, oblivious, deity, boundless, charm, magical, fiery, sweet, alas, sadness, adorable, ether, rose, idol, nectar, aroma, muse, marshmallow, lily, ideal, darling, pigeon, mediocre, more beautiful, beloved, cuddly, cramp, etc. All these words of different origin in the poetic vocabulary got the same stylistic skied properties.

Many words of poetic vocabulary are now recognized as archaisms. The lyrical or pathetic tone of the poem is created by modern poets, as a rule, with the help of other lexical means: in a number of cases, the stylistic nature of poetry is acquired from words that previously contained nothing agitated and lyric.

As you can see, each of the language styles is characterized by a certain system of lexical tools. True, the lexical boundaries of styles are not fixed; the words of everyday vocabulary can enter the official business style, elements of artistic speech can penetrate into a journalistic style, etc.; especially multi-layered in lexical terms is the style of fiction. But nevertheless, the lexical originality of the different styles of language emerges quite clearly.

So words in modern Russian language are stylistically unequal and have different colors. The word is observed not only an indication of any phenomenon of reality, but also the attitude of the speaker to this phenomenon. Accompanying the name with a certain estimated moment creates a certain emotional and expressive coloring in the word.

Literature:

1. Ахманова О.С. О стилистической дифференциации слов // Сборник статей по языкознанию. – М.: МГУ, 1958. – С. 24-39.

2. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сб. статей по языкознанию. – М., 1958. – С. 107.
3. Большой толковый словарь русского языка // Под ред. Кузнецова С.А. – СПб.: Норинт, 1998. – 1535 с.
4. Бойко Л.В. Стилистическая характеристика слова в словарях // Русский язык в национальных школах. – 1987. – № 6. – С. 7-13.
5. Голуб И.Б. Литературное редактирование: учеб. пособие. – М.: Логос, 2010. – 432 с.
6. Словарь русского языка (МАС): В 4-х т. / Под ред. Евгеньева А.П. – М.: 1957-1961.
7. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Т. 1: А.-Х. – М.: Русский язык, 2000. – 1210 с.
8. Шилина М.В. К вопросу о стилистической маркированности языковых единиц // Актуальные проблемы лингвистики и лингводидактики. – 2003. – Вып. 2. – С. 185-190.

Куздыбаева А.А., Сапарғалиева Д.Д.
ЛЕКСИКАНЫҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ЖІКТЕЛУІ ЖӘНЕ
СТИЛИСТИКАЛЫҚ БӨЛІНУДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ
ТУРАЛЫ КОНЦЕПТ

Ұсынылған мақалада лексиканың стилистикалық стратификациялау тұжырымдамасын, сондай-ақ, стилистикалық ерекшеліктердің лингвистикалық белгілерін қолдану мәселесі қарастырылады. Бұл мәселені зерттеудің маңызы сөздіктердің стилистикалық стратификациясы, лексикология, фразеология және әдістеме стилистикалық маркерлері болып табылады. Мақалада белгілі бір стильге бекітілген стилистикалық белгілермен бірге сөздердің түрлі мысалдары берілген.

Тірек сөздері: функционалдық стиль, сөздің эмоциялық-экспрессивті бояуы, бағалау лексикасы.

Куздыбаева А.А., Сапарғалиева Д.Д.
КОНЦЕПТ О СТИЛИСТИЧЕСКОМ РАССЛОЕНИИ ЛЕКСИКИ И
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ СТИЛИСТИЧЕСКОГО
РАЗГРАНИЧЕНИЯ

Представленная статья освещает проблему использования концепта о стилистическом расслоении лексики, а также лингвистические признаки стилистического разграничения. Важность изучения этой проблемы заключается в стилистической стратификации словарей, стилистических маркеров в лексикологии, фразеологии и методике. В статье приводятся различные примеры слов со стилистическими пометами, которые закреплены за определенным стилем.

Ключевые слова: функциональный стиль, эмоционально-экспрессивная окраска слова, оценочная лексика.

ӘОЖ 82-1- 087. 5(574)

Мүтиев З.Ж. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент,

М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: zinulla_mutiev@mail.ru

Мұхамбетова Ж.Ө. – педагогика ғылымдарының магистрі,

М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: janim.03.95@mail.ru

Ақболатов А.А. – педагогика ғылымдарының магистрі,

М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: aidarbek_akbulat@mail.ru

ҚАДЫР МЫРЗА ӘЛИ – БАЛАЛАР АҚЫНЫ, ТАБИҒАТ ЖЫРШЫСЫ

Аңдатпа. Мақалада әдеби өлкетанудың көрнекті өкілі, ақын, қайраткер Қадыр Мырза Әлидің шығармашылығына талдау жасалады. Суреткердің балалар ақыны боп қалыптасу жолдарына барлау жүргізіледі. Ақынның табиғат лирикасын тудырудағы көркемдеуіш-бейнелеуіш құралдарын қолдану амалдары қарастырылады.

Тірек сөздер: балалар ақыны, көркем әдебиет, табиғат лирикасы, анафоралық тәсіл, эпифоралық әдіс, айшықты тіркестер.

Қадырдың көркем әдебиеттегі аяқ алысы балалар ақыны боп қалыптасуынан басталады. Тұңғыш жинағы «Көктемнен» (1959) старт алған бастама «Жаңғалақтар» (1960), «Кішкене қожанасырлар» (1961), «Ноян қоян» (1962), «Алуан палуан» (1963), «Сабақ» (1964), «Шымыр жаңғаққа» (1984) барып бас тіреді. Қадырдың балалар ақыны боп қалыптасуы өткен ғасырдың 50 жылдар аяғынан 60 жылдардың бел ортасына дейінгі кезеңді қамтиды. Ел-жұрт, оқырмандар қауымы да алғашында Қадырды балалар ақыны есебінде таныды. Қадырды туа біткен ақындар қатарына жатқызамыз. Алғашқы тырнақалды туындысымен-ақ шеберлік нәшін көрсеткен ақынды, оның шығармашылығын терең зерттеуші академик З. Қабдолов оңды байқап, атап көрсетеді. «Дәлірек айтқанда, Қадырдың қадірі – мықтылығында. Мықтылығының бір дәлелі: Қадыр өлең өлкесіне күйбеңсіз, кібіртіксіз, тіпті ешқашан ешбір жаттығу жасамағандай бірден көнігі шебер қалпында келді. Мұны біз тұңғыш рет Қазақ университетіндегі Әуезов аудиториясында танып-білген едік» [1, 4 б.] - дейді әдебиетші ғалым.

Айтса айтқандай тырнақ алды жинақ «Көктемдегі» өлеңдер ішінен, «Көктем» өлеңі таза кейіптеу үлгісінде көзге түседі. Мәселен:

Қарайып жаркабақтар күн ыстаған,
Қырдан қар төмен қарай жылыстаған.
Тосады жалпақ дала күнге жонын,
Денесін жазайын деп құрыстанған.
Ала бұлт аспанның бір қабатындай
Ақырын төмендейді қонатындай
Күміс бу жер бауырлап қозғалады,

Көктемнің ұшып келген қанатындай [2, 13 б.] - деп келетін жыр жолдарынан эпитет (*жалпақ дала, ала бұлт, күміс бу*) пен теңеу (*қабатындай, қонатындай, қанатындай*) өзара ұжымдасып кейіптеу туғызуға ілік болған. Бес шумақтан тұратын өлеңнің он бойынан метафора (*көктем-ұл, жал-қыр*) да, антоним (*аға-іні*) де, синоним (*алуан ырғақ, алуан үн*) де өз орнын алып, баршасы жабылып, жарыса бірлесіп кейіптеуге: (*«сергиді жалқау дала жаңғырығы»*,

«көктем ұлын алады шомылдырып жаңбырына»; «Сансыз құс алуан ырғақ, алуан үнмен / Сайрайды гүлді көктем құрметіне») ұласады, сондай-ақ:

Құлағы сырын шертіп қоғасына,
Сұлулық бітер көлдің жағасына
Жаз келіп, көктем жылжып жүре берер

Інідей орын берген ағасына (*«Көктем»*) - деп келетін тармақтар ақын шеберлігін әр қырынан таныта түседі.

Қадыр ақынның табиғат лирикасының қатарын «Бұлт», «Жаңбырдан соң», «Күз», «Қыс», «Бұлт пен қаңбақ» сынды өлеңдер толықтыра түседі. Бұл өлеңдер бала ұғымына, жас өскіннің қабылдауына ыңғайлы тілде жазылған. Баяндаушы автор табиғат құбылысын балалардың ой-өрісіне сай, түсінуіне, мүмкіндік бере сөз саптайды. Мәселен, бұлтты *«жалбыр-жалбыр жүні ұзын жабағыдай»* деп сипаттаса, жаңбырдан соңғы табиғатты *«Жаңбырдан соң күлімдеді табиғат / Жақсы баға алған бала сияқты»* деп кейіптейді. Ал күзді өз мінезіне қарай *«Жайып салды алдына қалағанды / Жемісті күз кезінде келе қалды»* деп мейірлендірсе, қысқа келгенде *«Қыс өзі бүрсеңдеген бала талға / Кигізді үстіндегі ақ халатын»* десе, енді бірде *«Әлі де із түспеген аппақ дала / Басталмаған оқушы дәптеріндей»* деп анықтама береді. «Бұлт пен қаңбақ» өлеңінде құйын соғып есірген күзгі далада көшіп-қонып жүрген қаңбақ аспанға қараса, қанаттарын кең жайып көшіп бара жатқан бұлттарды көреді де:

Қаңбақ өзі ілгері

Қалбаң қақты, бұлттарды...

Қарап жүрмей тілдеді:

«Қаңғыбас!» – деп бұлттарды [2, 23 б.] – деп күндейді.

Табиғаттың бала қиялымен сабақтастығын бейнелеген туындылар тек қана «Көктем» (1959) кітабында ғана емес, сонымен бірге «Алуан палуан» (1963), «Сабақ» (1964) кітаптарында молынан ұшырасады. Айталық «Жыл маусымдары» - жылдың төрт мезгіліне арналған циклді дүниелер қатарын толықтырған. Әр маусымға арнайы тоқталып, жеке-жеке сипаттама береді ақын. Мысалы:

Көктем келді: құс келді

Күн ұзын, түн қысқа енді

Көктем келді: су ақты

Күннің көзі шуақты

Көктем келді: гүл өсті,

Көбелектер гулесті.

Көктем келді: көл үсті

Көңілді де келісті.

Көктем келді: іс келді,

Күн ұзын, түн қысқа енді [2, 152 б.].

Осы сынды «Жаз» өлеңінде де аталған кезеңнің өзіне тән қызықтарын ақын бала сезіміне әсер ететіндей кейіпте суреттей бейнелейді. Жаздың да көктем сияқты көңілді сәттері мол екен.

Жаз да келді пейілді:

Жан-жануар сейілді

Жаз да келді: аптапта

Жан-жаққа ұшты бақ-бақ та.

Жаз да келді: найқалып:

Жатыр егін жайқалып.

Жаз да келді: шаттанып.

Жұмыла іске аттанып

Тындырып бар жұмысты

Тоя жедік жемісті (*«Жаз»*) [2, 152 б.].

Байқағанымыздай ақын жылдың аталған мезгіліне ой екпінін түсіріп, жаз бен көктем сөздерінің қайталауларына ерекше мән берген. Сонымен бірге дыбыстық қайталаулар да туындыға әсерлі мән үстеп, ақын шеберлігін дәйектей түседі. «Көктем» өлеңінде көктем сөзі бес жерде қайталанып, «Жаз» өлеңінде жаз сөзі төрт жерде қайталанып анафора қызметін атқарып, туындыға ерекше өң бере түскен. Сонымен бірге ақынның «Күз» өлеңінде жоғарыда келтірілген анафоралық тәсіл эпифоралық әдіспен алмасса, кей тұста бір шумақты араласа қолданылған түріне кез боламыз. Айталық:

Күз де келді, күз келді:
 Күдерін жаз үзген-ді.
 Күз де келді, күз келді:
 Көкте бұлттар жүзді енді.
 Күз де келді, күз келді:
 Құстар мекен ізденді.
 Күз де келді, күз келді:
 Қондырмады түзге елді.
 Күз де келді, күз келді:
 Керек оқу бізге енді («Күз») [2, 153 б.].

Осы шумақтағы тармақ басында бес рет қайталанған күз сөзі анафора да, тармақтар соңында бес рет қайталанған келді етістігі эпифора боп тұр. Ал осы мәтіндегі тұтас бірлікті құрап, басқа тармақтарға жетекші боп тұрған «Күз де келді, күз келді» қайталамасы тұтасымен бір грамматикалық құрылымды қайталап, синтаксистік анафораға айналған.

Табиғат құбылысының өзіндік ерекшеліктерін атап көрсетуде, сонымен бірге жоғарыдағы қайталаулардың және бір үздік үлгісіндей көрінер өлең - «Қыс». Бұнда да жоғарыдағыдай бейнелеуіш-көркемдеуіш құралдардың шырайлы нұсқасы назар аударады.

Қыс келді, қыс иықтап,
 Қалды аюлар ұйықтап.
 Қыс келді, қыс мұз-қарлы,
 Қыраулы да, ызғарлы.
 Қыс келді, қыс боранды,
 Қырат көрпе оранды.
 Қыс келді, қыс мықты анық,
 Қайтсе де біз ықпадық.
 Қыс келді, қыс уайым ба?
 Қандық біздер ойынға! [2, 153 б.].

Бұл туындыдағы ерекшелік - жай қайталаудың шоғырлы түрі (қыс келді, қыс иықтап; қыс келді, қыс мұз-қарлы; қыс келді, қыс боранды; қыс келді, қыс мықты анық; қыс келді, қыс уайым ба?) кездеседі. Қыс сөзі алдыңғы ой мен келесі ойдың ара жігін бітістіріп, екі компоненттен құралып, анафораның қызметін адал атқарған.

Қадыр ақынның балаларға арналған табиғат жырлары тек қана «Жыл маусымдары» циклімен шектелмейді. «Сабақ» (1964) кітабына енген «Бірінші сабақ» аталған тараудың бірінші тараушасы «Табиғат» деп еншіленген де, оған ақынның осы тақырыптағы он бес өлеңі еніпті. Әр туынды жоғарыда талданған «Жыл маусымдары» цикліндегі жырлар тәрізді қыс, көктем, жаз, күз қызықтарын бала ұғымына, бала қабылдауына сай баян еткен. Мәселен, «Жапалақ қар», «Боран», «Аяз» өлеңдерінде қысқы маусымның қызықтары әр қалыпта бейнеленіп, кейіптеледі.

Жапалақ қар себелеп,
 Жердің бетін қаптаған:

Секілді көп көбелек

Қонарға жер таппаған («Жапалақ қар») [2, 185 б.].

Жедеқабыл түскен қыстың суретін ақын осылайша кейіптей келе, аппақ далада қар лақтырысып, далақтап шауып, ойнап жүрген балалардың алаңсыз кейіпінен қыстың ешқандай ызғарын сезбегендей қалыпты аңғартады.

Май тоңғысыз түн қандай,

Жаз өтті деу қиын-ақ.

Күн әзілдеп тұрғандай

Қыс киімін киіп ап.

Осы сынды оқырманын иландырып шандыра түсетін, кестелі сөзбен өрілген әдемі айшықты тіркестер Қадыр ақын туындысында жиі кездеседі. Олардың толыққанды кейіптеу боп қалыптасқан үлгілерін топтап берсек, төмендегіше қатарды түзейді.

1. Қаһарлы жел алдында

Зар қағады қамыстар

2. Бірде боран тынады

Бірде қайта жыны ұстап.

3. Үйеңкі мен қайыңды

Желкесінен басады.

4. Боран қатты қалшылдап,

Баса алмай тұр ашуын («Боран») [2, 186 б.].

1. Көз байланды, түсті іңір,

Жүргізді аяз қожалық.

2. Шиқылдайды қыстың бір

Дөңгелегі қажалып.

3. Зіл боп басып иықтан,

Кене қабағын тұр түйіп

4. Көк темірдің суықтан

Кеткен жүзі үрпиіп («Аяз») [2, 186 б.].

Ақынның «Аласапыран», «Көк өріс», «Орман», «Шөлдегі жаңбыр», «Аптап», «Құм» аталған туындыларында жылдың әр мезгіліне сай болатын табиғат құбылыстарын бейнелеуде халық тілінің мол байлығына, оның әсем де әдемі қолданысына куә боламыз. Бұл тұста автор қазақ тілінің синонимдік, антонимдік қатарларын теңеу, метафора сынды құбылыстармен қол ұстастырып кейіптейді. Мәселен, антонимге мысал:

1) Мезгіл болса қарбалас,

Мәз бола алмай біз жүрміз.

Ыстық, суық аралас

Бір жер - батпақ, бір жер - мұз

2) Ажыратып болмайсың,

Бір күн - көктем, бір күн - қыс

3) Қыс пен көктем баладай

Аударыспақ ойнаған («Аласапыран») [2, 187 б.].

1) Әлділері қорғанбай,

Әлсіздері ышқынған.

Тоғай түгел тұрғандай

Қуғыншы мен қашқыннан («Орман») [2, 188 б.].

1) Қаталдық пен сараңдақ -

Құмның ата мінезі

2) Теңіз бен құм қашаннан

Сыңарлары егіздің («Құм») [2, 189 б.].

1) Жолдың шаңын сипап ап,

Жолсызбенен қашады
Шашылғанды жинап ап,
Жиналғанды шашады

2) Бір жығылып, бір құлап,
 Бүлік салу - мұраты («Құйын») [2, 190 б.].

Ақынның осы топтамасындағы («Табиғат») сәтті оралымға айналған бейнелеу құралдары қатарында синонимдер (ырылдасқан, таласқан; оған перзент-баладай, көк бояуы-күлгін тұс) метафора (терезелер қыраулы-негативті тоғайдың; тапталмаған кілем-мүк; көп қорасан дағы бар-бет сияқты топырақ; көшпелі душ бұлт деген; ағаш емес біліңдер, асыл ана бұл тұрған; бас төреші - жел деген; фиништері - апанда, старттары - қабақтар, құрайлардың ызыңын, марш күйге балайсың), сондай-ақ кейіптеумен біте қайнасқан теңеулер (қыс пен көктем баладай / аударыспақ ойнаған; балапанның үлгілдек / бауырындай мап-майда; мұндай кезде ағынды / мұздай бұлақ іздерсің; қоламтадай қоздаған / күйдіреді тұяқты; құм-күреңнен жасалған / суретіндей теңіздің; онсыз алма ағашы / жалғыз басты анадай; қалқып жүрген судағы / қасығындай қайыңның; қолдарындай кәрінің / қалтырайды жапырақ) толықтыра түседі.

Қадыр ақын шығармашылығындағы табиғат тақырыбы автордың «Таңдамалы туындыларының көптомдығы» (2010) сериясындағы екінші томы - «Алтын омырау» кітабында [3] жалғасын табады. Аталған кітаптың бір тарауы «Табиғат бір жыр кітап» және бір тараушасы «Адам - есімің, табиғат – бесігің» деп аталады. Бұнда да ақын 1-томдағы тақырыпты одан әрі ұзартып, табиғат қызықтарын бала ұғымына сай әрі ересектерге де ой сала жаңаша тарқатады. Бірін-бірі әсте қайталамайтын тың тіркес, бейнелі ой, оқшау образ, соны сөз сұрлеулері бірінен-бірі әдемі, бірі екіншісінен әсем боп озып, көз қызықтырып, табиғаттың алуан-алуан мінезі мен мол байлығын алдымызға жайып салады. Мәселен, «Дала» өлеңінде ақын аталған ұғымның қадір-қасиетін «*жер тану да - бір өнер*» деп бағалайды да «*Басқа басқа.. / Даланың / Аспаны да кеңірек*» десе, «Сахара суреті» аталған туындысында сайын далаға тән өзіндік ерекшеліктерді жырға қосады: «*Оқыста бозторғай ұшады пыр етіп*» дей келе:

Күн ептеп қызғанда,
 Құлпырар түз қандай!
 Көбелек қонғанда
 Қисаяр қызғалдақ
 Құстарда жоқ тыным
 Қызықтар көп түгі
 Өзара шегіртке
 Жатады соқтығып!
 Ғажайып далам-ай!
 Мейірбан анадай
 Саршұнақ
 Түбекте

Отырған баладай! («Сахара суреті») [3, 76 б.] – деп түйіндейді, «*Суретін даланың / Салғың келіп кетеді*» деп балаша мәз болады.

Ақын табиғат құбылыстарын бала қиялының аясында алып, суреттеуге шебер. Бірде бірінші жақтан, енді бірде үшінші жақтан баяндайды. Қай ретте де оның мазмұнын оқушысына жеңіл түсіндірудің амалын ойластырып, бала тілінде сөйлейді, балаша ойлайды. Нысанға алған тақырыбын құр баяндай салмайды. баланың ой-өрісіне ыңғайластырып, әзіл-шымшымамен, сәл-пәл келемежбен көмкеріп, оқушысы ынтазарлықпен оқитындай қылып, еліктіріп, қызықтырып отырады. Мысалы, «Бақша» аталған өлеңде уақыты жетіп, пісе келген бақша жемістері мен көкөністердің әдемі суретін сырлы сөзбен бояйды.

Жалқау бала жинар ма?
 Себетіне сияр ма?
 Тойып алған томпиып
 Көгендегі қиярлар.
 Қауынға күн тиіпті
 Шекесінен сүйіпті.
 Әміріндей Бұқардың
 Зерлі шапан киіпті.
 Піспедің не
 Пістің не?
 Қызғанақтай мүскінге
 Судай жаңа сары тон
 Асқабақтың үстінде(«Бақша») [3, 77 б.].

Бала көңіліне деп келетін шымырлы тіркестер қатарын «*Күзетуде көнетоз қалпақ киген «қарақшы», «Суға толып жаңбырда, / желді күнгі даңғырлар / қарақшының төсіне / іліп қойған қалбырлар», «Басқаларға талатпай, / Оянамыз таң атпай / Болды қазір / Қарбыздан / Қарынымыз қабақтай»* деп келетін үйірлі тармақтар толықтыра түседі.

Табиғаттың адам атаулыға тартар сыйы мен оқыс дара мінез-құлқын әр қырынан таныта білген ақынның «Ақ теңіз, көк теңіз, яки сағым», «Шық», «Құйын - желдің тентегі», «Қарақұрым қаңбақтар», «Күздің ұзақ жауыны», «Қақаған қаңтар», «Боран. Боран болғанда қандай!» аталған туындыларының мазмұн-бітімінде қазақ ой-қиялының жемісі жатқандығы аңғарылады. Мәселен, «*Ақ теңіздей сағым да / Бір ғажабы даланың !», «Сарнаған жел - қыр әні, / Сирек көлдің құрағы», «Тақыр –жердің көнтегі / Дауыл - желдің тентегі / Жоқ ешқандай қызығы / Құйын - шөлдің бұзығы», «Даланың әр ісі -Дананың дәрісі», «Өрімдер қалмас қосылмай / Өрілер тұзу таспалар», «Жер мен аспан қосылып / Жатқандай бір жүн сабап»* - деп келетін өрнекті сөздер өрімінде ұлттық философияның қағидат-қасиеттері қылау береді. Тек қана қазақ түсіне алатын, тек қана қазақ ұғына алатын, тек қана қазақ байыбына бара алатын бұндай сәулелі сөздер сорабы - жас өскіннің ана тілінің орасан зор рухани байлығымен емін-еркін сусындауына мүмкіндік берері анық.

Заманымыздың заңғар суреткері Ә. Кекілбаев: «Қадыр Мырзалиевтей қадау талантқа ғана айтылар бағаның салмағын ешбір сөзбен жеткізе алмайсың... Қадырды әлі әріп танымаған бүлдіршін бөбектен бастап, әріпті көзілдіріксіз көре алмайтын қарияға дейінгінің бәрі біледі. Өзін білмесе де сөзін біледі. Мұндай даусыз данқ, татаусыз танымалдылықтың сыры – Қадыр талантының қарапайымдылығында» [4] дейді.

Яки, түйіп айтқанда кішіге де, үлкенге де, жалпы мұқым жұрттың ортақ рухани қазынасына айналған Қадыр ақын мұрасының уақыт өткен сайын өз құндылығын жоймасы кәміл анық.

Әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Қадырдың қадірі (алғы сөз) // *Кітапта: Мырза Әли Қадыр. Таңдамалы туындыларының көп томдығы. Т. 1. Өлеңдер, мысалдар, жұмбақтар, жаңылтпаштар, ертегілер, диалогтар, мазақтамалар – Алматы: Қазығұрт, 2010. – 472 б.*

2. Мырза Әли Қадыр. Таңдамалы туындыларының көп томдығы. Т. 1. Өлеңдер, мысалдар, жұмбақтар, жаңылтпаштар, ертегілер, диалогтар, мазақтамалар. – Алматы: Қазығұрт, 2010. – 472 б.

3. Мырза Әли Қадыр. Таңдамалы туындыларының көп томдығы. Т. 2. Алтын омырау: Өлеңдер. – Алматы: Қазығұрт, 2010. – 440 б.

4. Қадыр Мырза Әлі туралы ұлы тұлғалардың пікірі. – <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/kkzhiek/24361/> Пайдаланған уақыты: 10.02.2019 ж.

**Мутиев З.Ж., Муханбетова Ж.У., Акбулатов А.А.
КАДЫР МЫРЗА АЛИ – ДЕТСКИЙ ПОЭТ, ПОЭТ,
ВОСПЕВАЮЩИЙ ПРИРОДУ**

В статье анализируется творчество выдающегося представителя литературного краеведения, поэта и общественного деятеля Кадыра Мырза Али. Изучается путь формирования стихотворца как детского поэта. Рассматриваются приемы использования художественно-изобразительных средств, способных передавать лирику поэта о природе.

Ключевые слова: детский поэт, художественная литература, лирика природы, анафорический подход, эпифористический метод, содержательные словосочетания.

**Mutiyeu Z., Mukhanbetova Zh., Akbulatov A.
KADYR MYRZA-ALI – CHILDREN'S VERSES WRITER,
A SINGER OF NATURE**

The article is intended to analyze the creative work of an outstanding representative of literary local history, poet and public figure Kadyr Myrza-Ali. The article studies the way of the verse maker formation as a children's poet. The article considers the methods of using artistic-pictorial means that make it possible to convey the poet's lyrics devoted to nature.

Keywords: a children's poet, fiction, lyric poetry of nature, anaphoric approach, epiphoristic method, meaningful phrases.

ӘОЖ 028.46.

Кушкимбаева А.С. – философия докторы (PhD),
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
E-mail: Alitok@mail.ru

**М.ӘУЕЗОВ ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ «ЕЛ» КОНЦЕПТИСІНІҢ
КОГНИТИВТІК МОДЕЛІ**

Аңдатпа. Мақалада М.Әуезовтің «Ел» концептісін драмалық шығармаларында беру ерекшелігі ашылады. «Ел» концептісі семантикалық тұрғыдан сипаттау (лингвомәдени) өзара байланысты үш компоненттің негізінде толық ашылады. «Ел» концептісі алыс, жақын, шеткері перифериялар өрісіне топтастырылады. «Ел» концептісі – М.Әуезовтің аксиологиялық мінез-құлқын жеткізуші доминант сөздердің бірі. Бұл – бүкіл ұлтқа, қала берді адамзатқа тән аксиологиялық сөз, қолданысы кең лексикалық бірлік. Ел концептісінің когнитивтік моделі былайша жіктелді: «Ел – панасыз бала», «Ел – ер тірегі», «Ел – көнбіс», «Ел – бұзық», «Ел – сел». Драмалық дискурстағы ел концептісінің когнитивтік модельдері ел ұғымының концептуалдық жүйесін құрайды. Автор тілінде метафоралық көрініс белсенді қызмет атқарған.

Тірек сөздер: концепт, метадоралау, семантикалық өріс, перифериялар.

Тілдегі концептілер ұлттың, халықтың мәдениетіне, әдебиетіне, ғылымына, тарихына, тәжірибесіне, дініне тікелей тәуелді. Ол – қатып қалған семантикалық жүйе емес, керісінше, белгілі бір ұлттың мәдениеті негізінде уақыт пен кеңістікте

өзгеріп отырады. Концептілер адамға берілген ақпараттың концептуалдану үдерісінде жаңа мағынаға ие болып отырады. Ал концептуалдану – адамның танымдық әрекетінің маңызды үдерістерінің бірі. Ол адамға берілген ақпаратты өңдеп, адам санасында (психикасында) жаңа концептілердің, концептілік құрылымдар мен концептуалдық жүйенің жасалуына жол ашады. Кез келген тілде негізгі тұғырлы концептілер болатыны белгілі. Мұндай тұғырлы концептілер бүтін бір ұлттың дүниетанымын, рухани мен заттық мәдениетінің ерекшелігін, салт-дәстүрінің өзгешелігін, сол халықтың тілінің әлеуетін айқындайды [1]. Бұл туралы Г. Смағұлова: «Концепт тіл білімінде мәтін талдаудың айрықша үлгісін көрсетеді. Өйткені ол қаламгер автордың сөз байлығын игеру дәрежесін байқатады. Сондай-ақ көркем шығарма тіліндегі концепт суреткердің әлем туралы түсінігі мен дүниетанымын, жалпы интеллект мүмкіндігін анықтайды», – дейді [2, 40 б.].

Жалпы концептілердің типологиясын қарастырғанда, З.Попова мен И.Стернин ұсынған семантикалық когнитивтік әдістің негізіне сүйенеміз:

- а) концептінің номинативті өрісін құру;
- ә) концептінің номинативті өрісіне кіретін тілдік құралдардың семантикасын сипаттап, талдау;
- б) ментальдік бірлік ретінде қарастырылатын концептінің когнитивтік белгілерін айқындау;
- в) тілді тұтынушылардан жинақталған когнитивтік талдаулардың верификациясы;
- г) концептінің мазмұнын когнитивтік белгілерінің аясында сипаттау [3].

М.Әуезовтің тілдік тұлғасындағы өзекті когнитивтік бірліктің бірі – «Ел» концептісі. «Ел» ұғымына қатысты ұғымдардың концептуалдық жүйесі сонау батырлар жыры, жыраулар поэзиясынан бастау алып, М.Әуезов драмаларында жалғасын тапқан. «Ел» концептісі жазушы пьесаларында ұлттық таным тұрғысынан айқын көрсетілген. Автор «Ел» концептісін драмаларында 999 рет қолданған.

Жоғарыда аталған З.Попова мен И.Стерниннің әдісі бойынша «Ел» концептісін семантикалық тұрғыдан сипаттау (лингвомәдени) өзара байланысты үш компоненттің негізінде толық ашылады. Олар – дефинициялық құрылысы және когнитивтік белгілеріне қарай көрініс табатын ұғымдық метафораларды қамтитын образды және эмоционалды-бағалауышты қабат.

«Ел» концептісінің ұғымдық негіздерін концептуалдық белгілердің жиынтығы түрінде көрсетуге болады. «Ел» концептісінің семантикалық өрісі мынадай лексикалық бірліктерді қамтиды: *халық, жұрт, әлеумет, жамағат, қауым, көпшілік, тайпа, қарындас, өңір, аймақ, мемлекет, тобыр*. Негізгі өзегіне алты сөз – *ел, халық, жұрт, әлеумет, жамағат, қауым* жатады да қалған лексикалық бірліктер шеткері аймаққа жатады. «Ел» концептісінің дамуы мен шығу үдерісін зерттеп қарасақ, ол жоғарыда аталған лексикалық бірліктердің қай-қайсының да орнына жүре алады.

«Ел» концептісінің *образдылығына* тілдік тұлғаның әлемді ұлттық ойлау тұрғысынан қабылдауы жатады. Қазақ мәдениетіндегі базалық концепт болып табылатын *ел* сөзі автор драмаларында гештальттар, фреймдер, ойбейне, семалар, сценарийлер арқылы (*бала, ауыл, жұрт* т.б.) образды түрде сипатталады. Концептінің образдылығын құрайтын метафораларға кеңістіктік, заттық, субстанционалды, рецепторлы, конструктивті, ақпараттық, ғылыми, сахналық метафоралар жатады [4]. «Ел» концептісінің эмоционалды-бағалауыштық қабатының жағымды мәнін (*еміренген ел, ер туғызған ел, құрсауы бүтін ел, бауыр ел, рулы ел, құрыш қара болат, қой аузынан шөп алмайтын момын ел, тасқын судай кемерінен асқан, қайран халық, сергелдең болған ел, жақын ел,*

сорлы ел, ер қадірін білетін ел, болыстың айласы мен салмағы арқасына аяздай батқан ел, қажыған ел, қайғылы ел, әлсіз ел, айласыз ел т.б.), ал жағымсыз белгілерін (шоғыры ғана бүтін, азған ел, білегі жуан, ұзында өшті, қысқада кекті, шолақ байталдың құйрығындай, өктем, өр, көзіне қан толған, түгі сыртқа тепкен, сөзге еретін, елдігі кеткен ел, тасбауыр ел, қанішер, қанқұйлы, жат ел, есалаң ел) сияқты ұғымдар қатары құрайды.

«Ел» концептісін алыс, жақын, шеткері перифериялар өрісіне топтастырдық. Нәтижесінде М. Әуезов дискурсындағы «Ел» концептісінің өзегіне *азайын, ру, алты арыс, халық, жұрт, топ, тобыр, қазақ, милләт* сөздері шоғырландырылды. «Ел» концептісіне жақын периферияға 24 ассоциат топтасты: *ауыл, аталас, ауылдас, туысқан, туған, аудан, жандар, көп, көпшілік, малишы-қосшы, бейшаралар, зиялылар, азаматтар, мен, сен, жаман-жәутік, кемпір-шал, бала-шаға, кедей, адам*. Алыс периферияға: *қасқыр «Қасқырша өз күшігіңді өзің жейін дедің бе», жау, көкбөрі, бауырсақ, өрт* лексемалары жатады.

«Ел» концептісі – М.Әуезовтің аксиологиялық мінез-құлқын жеткізуші доминант сөздердің бірі. Бұл – бүкіл ұлтқа, қала берді адамзатқа тән аксиологиялық сөз, қолданысы кең лексикалық бірлік.

Сөзді ойната білу шеберлік, шешендік болуы мүмкін, бірақ ойды ойната отырып, белгілі бір ұлттың концептуалдық дүниетанымындағы когнитивтік кеңістікті тілдік астармен әдіптеу кез келген суреткердің қолынан келе бермейді. Тілдік тұлға санасында концепт қалыптасудың ерекшеліктері, ең алдымен, зерттелінетін, яғни концептіні репрезенттейтін лексемадағы жеке, авторлық мағынаның берілуімен байланысты. *Ел* – дәстүрлі танымда белгілі бір жерді мекендейтін, адамдардың тарихи қауымы. *Ел* сөзі ғылыми әдебиетте негізгі екі мағынада саяси және мәдени этникалық мағынада қолданылады. Алғашқы мағынасында *ұлт* сөзінің синонимі болып табылады. «Халық этнологиясында» *ел* сөзі өзім-өзге оппозициясының контекстінде түсіндіргенде негізгі ұғым болып табылады. Халық ауыз әдебиетінде өз халқы туралы жақсы түсінік қалыптастырылады, ал *өзге* ел туралы физикалық, әлеуметтік немесе моральдық қатынастар ауытқымалы болады.

Тілдің когнитивтік бағыты мынадай екі мәселені шешуге негізделеді:

1. Санадағы кешенді білімнің танымдық құрылымын анықтау;
2. Оның концептуалдық жүйелену тәсілін, тілдік көрінісін айқындау [5, 79 б.].

Профессор Э.Сүлейменованың зерттеуінде тілдің когнитивтік аспектіде көрінуі ондағы мазмұнның жан-жақты танылуы мен дүниені бүтіндей меңгеруден байқалады. Бірақ тіл жеке тұрып ақиқат дүниені бүтіндей таныта алмайды [6, 127 б.]. «Ел» концептісі индивидуалды түсінікте және поэтикалы бейнеленуінде автордың жеке ситуациялары мен метафоралау тәсілдері арқылы ерекшеленеді. Оны концептінің когнитивтік моделі арқылы анықтай аламыз.

а) «Ел – панасыз бала» когнитивтік моделі. «М.Әуезовтің «Еңлік-Кебек» пьесасындағы Абыз аузынан шыққан мына бір сөздерде елдің алаңсыз қалпы «от шашып ойнаған балаға» бейнелене ассоциацияланып, ел басына төніп келе жатқан қауіп-қатер болмай қоймайтын құбылыс ретінде сипатталады:

Абыз... Барары жоқ, байлау жоқ,

Ерім қайтып күн көрер!

Бәріңнің де нәрің жоқ,

Елім қайтып күн көрер?!

Кәрі көңіл – о бір зар. Күні еңкейіп көлеңке басқан бейуақтай. Самал желі мұздай, көк майсаны сыздай етті. Бізғар сезген бойым бар. Панасыз ел – баладай... Аспанда қара бұлт ақ бұлтпен шарпысып, телегей ойнап дауылдап ол келеді. Соны

білмей бұл бала тас ошақтың басында от шашып ойнайды, от шашып ойнайды. Қамыққан қамқор қаны... Бек буынған бағлан батыр қаны [7, 8 б.].

Бұл жердегі қара бұлт пен ақ бұлт шарпысып деген авторлық метафора ел басына төніп келе жатқан жамандықты имлицитті түрде адресатқа жеткізіп тұр. Сондай-ақ бұл бала тас ошақтың басында от шашып ойнайды, от шашып ойнайды деп автор ассоциациялық когезияны, оның ішінде бейнелік когезияны шебер қолданып тұр. Ассоциациялық когезиямен ұштасып, ақиқаттың сезім арқылы қабылданатын объектілері туралы түсінік оятатын байланыс түрлерін И.Гальперин бейнелік когезия деп түсіндіреді [5].

ә) «Ел – ер тірегі» когнитивтік моделі. Ұлттық дүниетанымдағы ер елі үшін туып, елі үшін өледі деген пікір М.Әуезов драмаларында ерекше мәнге ие, «елі еріне қамқор болуы керек» деген пікір айтылады. Мысалы:

Қараменде. Ағайын, көзіңе қан толып, түгіңді сыртыңа теуіп, бүгінгі сөзге осыниша түйіліп отырсың. Осының артынан ертеңгі сөзге, ертеңгі бәлеге көзіңді салдың ба? Айтып отырған сөзіңнің жеңілі білегінің күші бар, жүрегінің түгі бар, осы отырған аламанның маңдай алды бір туысқан бауырының қанын төгем дейсің немесе екі ру елдің еңкейген кәрі, еңбектеген баласының қанын төгіп, жасын ағызамын дейсің. Ел шырқын бұзамын дейсің. Қай сөзіңде мақұлдық бар? Қай сөзіңде қасиет бар? Неңді қадір тұтайын! Қайран халқым, азғаның ба әрекемен осындай! (Жым-жырт. Аздан соң) Арадан жол тап, тыныштық ойла. Артыңдағы етегіңнен ұстаған еліңнің мойнына артқан қарызын ойла. Бізді апарып арандат, жаңа жерден жау тауып әкел деп ешқайсыңның елің де тапсырған жоқ [7,36 б.]. Жомарт (аздан соң). **Қазаққа қамқор болған Қараменде** деп аталып едің! Ұғушы құлақ болса, айтылмай қалған сөз жоқ! Батағөй қарттың сөзін сенің аузыңнан естіп отырмыз (Наймандар ыза болған пішін білдіреді. Тым-тырс.) [7, 37 б.].

Осы үзіндідегі **қ** әрпіне құрылған аллитерациялық құбылыс пен интонациялық үзілістер Қараменде мен қалың қауым арасындағы эмоционалдық ахуалды, мәдени-этникалық дәстүрді автор адресатқа асқан шеберлікпен танытып тұр. *Еріне пана бола алмаған елден не үміт, не қайыр* деген пікірді имлицитті түрде жеткізеді;

б) «Ел – сорлы» когнитивтік моделі. М.Әуезов дискурсында метафора құрамына енген ел лексемасы «ел» концептісі семантикасының бейнелік қабатын құрады, яғни бейнелік лексика-семантикалық компоненттер «ел» ұғымының ауыспалы мағынада белгілі бір заттық бейнелерге балануына қызмет етіп, тілдік білімдегі дәстүрлі таныммен қатар авторлық таным арқылы да көрініс табады. Мысалы, дәстүрлі *ел – сорлы* баламасы контексте оқушының санасында «қорғансыз, әділетсіздіктің құрбаны» деген реалистік фон жасайтынын байқаймыз. Мысалға мұғалім мен Жантас арасындағы мына бір диалогті келтіруге болады:

Мұғалім. Онда елдің басшысыз болғаны ма: жоқ, ең болмаса, ана адвокат Кәкеннің пікірін білу керек.

Жантас. Оны өзіңіз сынарсыз... Әйтеуір елдің шыдамы таусылып барады.

Мұғалім. Ел не істей алады? Адасады ғой **сорлы**!

Жантас. Бәрібір **тасты жапалақа ұрсаң да, жапалақ өледі, жапалақпен тасты ұрсаң да, жапалақ өледі**. Елге де сын, басшыға да сын болар.

Мұғалім. Мүшкіл, мүшкіл хал [7, 249 б.].

Бұл жерде елдің халінің мүшкілдігі жапалақтың дәрменсіз халі арқылы көрсетіліп, метафора мен теңеу қатар қолданылған. «Употребление сравнения и метафоры, которое предполагает их переход друг в друга, указывает на ассоциативный характер мышления автора» [5, 100 б.]. Шығармадағы көріктеу құралдарын пайдалану мен оларды тану шығармашылық қабілетті қажет етеді.

Драматург бір тізбекте метафора мен теңеуді, яғни тілдік құралдарды қолдану арқылы қабылдаушыға «ел» концептісінің бейнелік қабатын танытады.

Концептінің ұғымдық бөлігі қандай да бір зат мағынасының жалпы тұжырымдамасын емес, автордың сол затты немесе мағынаны қалай қабылдайтындығын бейнелейді. Бұл қабат даралық сипатқа иелілігімен ерекшеленеді, яғни мағынаның тұжырымдамасы автор үшін маңызды болып табылатын белгілерді сақтап қалуы тиіс. Бұл жерде автор үшін маңызды нәрсе – елі мен жерінің азаттығы. Оны мұғалімнің мына сөздері арқылы түсінуге болады:

Мұғалім. *Дұшпан екенім рас. Дұшпаным сен! Саған оқ атқан мынау (Жантасты көрсетіп) асыл ұлдар! Өлтірдім дейтін шығарсың! Жоқ, бұл сияқты өр ұлдарыңның қолымен біздің де дала дабыл қақты. Сарын қосты. Сол даланың азаттығына біз құрбанбыз!*

Мұғалім. *Ажал сағатың соғар. Түбіңе жетер осы сарын. Тұсау кестің, қанат қақтың. Қанат қақтың, қайран елім! Жаса, көгер, елім!* [7, 255 б.].

Концептінің құндылық бөлігі концептінің ұғымдық қабатындағы бағаға тәуелді болады. Ол баға жағымды немесе жағымсыз болуы мүмкін. Мысалы, М. Әуезов «ел» ұғымының терең мағынасын аша отырып, дағдылы мағынадағы *қара түн, тұяқ серпу* семаларының жалпы тілдік мағынасын Мұғалім сөзі арқылы: *Түн! Қара түн еді. Тұяқ серпіп еді, елдік көрсетіп еді, Бишара милләт, зұлмат түні әлі баста. Арылған жоқ* деп абстрактілі ұғымдарға айналдырады. Драматургтің қолдануындағы ел басына туған ауыр күн реңктік сипатына қарай бағаланып, қайғылы эмоция туғызады. Реңктік сипатын түс арқылы көрсетіп: *Қара түн, зұлмат түндеп* бағалайды.

Және де «ел» концептісі қазақ оқығандары бейнесінде де көрініс табады. «Қазақ» газетінің елге сәлемі:

Мұғалім (асығып, ашып оқып): *Мүмкін емес, жоқ, рас, соның қолы, «Қазақ» газеті идарасынан. Ең басшы, ақ жүрек азаматтың өзінен* (Отыра кетеді).

Жантас. *Не депті? Не бопты?*

Мұғалім (оқып): *«Елдің наразылығына сен де қосылатын түрі бар деп есітемін. Біз мұныға барымызша қарсымыз. Ол бүлікті қостама. Жігіттің берілгені игі. Біз солай ұйғардық. Милләт деп саналып азамат енді қайта жігітті бастап, фронтқа барсын. Тез қатеңді түзе. Басқа жол жоқ. Біз тілімізді алған елдің бәрін де тоқтатып, көндіріп жүрміз, елге жаның ашысын. Мағлумың!»* [7, 411 б.].

Бұл жердегі *ақ жүрек азамат* деп отырғаны – сол кездегі «Қазақ» газетінің басшысы Ахмет Байтұрсынов болатын. Ал «Қазақ» газеті мен оның құрылтайшыларының көздеген түпкілікті мақсаты – қазақтың ұлттық мемлекеттігін қайта көтеру және Әлихан Бөкейхан өзінің «Қазақтар» очеркінде атап өткендей, қазақтың ұлттық салт-дәстүрі негізінде «батыс мәдениеті жүзеге асырылуға тиіс» болатын. Алдына осындай мақсат-мүдде қойған «Қазақ» газеті мен оның құрылтайшылары мақсаттарына монархиялық билік дәуірінде қантөгіссіз күрес жолымен жетуге ұмтылды. Алайда отаршыл империя заманынан аман шыға білген «Қазақ» газеті совет өкіметінің Қазақстанға билік орнатуға тырысқан алғашқы күндерінде-ақ – 1918 жылдың наурызында біржола жабылды. Міне, пьесадағы мұғалімге хат жолдап отырған газет редакторының мақсаты – «елді қан төгіс, қырғыннан аман алып қалу болатын». Отар ұлттың ұлттық рухы оянған кезде қоғамдық өмірге белсене араласқан М. Әуезовтің де көзқарасы сол тұрғыда қалыптасты. Ұлт-азаттық идеясы оның өмірлік мақсаты мен көркем ойының негізгі арқауы болып қалды деуге болады [6]. Алайда ол заманның саясаты бойынша, оны ашық айтуға болмайтын. М.Әуезов бұл жерде

алаш азаматтарының есімдерін келер ұрпаққа айтып кетуді өзіне борыш санағанын саналы, көкірегі ояу әр адамның сезетіні хақ.

Автор дүниетанымымен тікелей байланысты гештальттар – *елдің құйрығын қарға шаңшу, ұстазы жоқ елдей, Тобықты соры ашылмаған ел зой, найманның қалған елі қарғамасын, көк қасқаң елдің ұл-қызы біз болдық қой, Бірақ сені қарғасам да, қарғамаймын сорлы елімді* – кейіпкер бейнесін терең тануға мүмкіндік береді;

в) «Ел – көнбіс» когнитивтік моделі. Бір жағынан, патшалық отарлау саясатының езгісінде, екінші жағынан, елдегі болыстардың езгісіне шыдай алмаған ел көтеріліске шықты. Алайда *Ел сорлы – бақтың құсы емес пе, біреудің басына байыздап отыра ма? Болымсыз жем шаишаң, талайы-ақ еріп кетейін деп отыр* деген авторлық метафора арқылы тулап-тулап, қайта басылатын ел мінезінің көнбістігін дәл айтып тұр.

Патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлау саясатын жүзеге асырушы әскери, әкімшілік шен иелерін *Сарала түйме таққан төренің елді, қазақты алғаш сатқаны бұл емес* (китель, мундирлерінің сары аралас түсіне қарай аталып отыр) деп, оларға наразылығын ашық айтып отыр. Яғни автор имплицитті түрде адресатына эмоциялық-экспрессивті бірліктерді асыра қолданбай, қара сөздің қарапайым қолданысымен-ақ нақты ойды дәл беріп тұр;

г) «Ел – бұзық» моделі. Еркіндік архетипі – құлдық бұғауға наразылықтың айғағы. Еркіндік архетипі – тұтас халықтар немесе оны құрайтын ұлттардың да сана-сезіміне сәуле құйғаны – тарихи даму диалектикасына әбден сәйкес құбылыс. Қайсыбір елдердің ішкі бірлігіне жетіп, іргесін бекітуі үшін тағдырдың талай соққыларын бастан өткізуі керек екен [6, 15 б.]. О баста момын, көнбіс елдің «бұзық ел» атануына не себеп? Автор мазмұндық концептуалдық ақпаратты жеткізуде үлкен шеберлік танытады. Мұндай ақпарат бүкіл шығармадан алынып, қоғамда болып жатқан және жазушы жасаған немесе оның қиялындағы әлемде болып жатқан қатынастарды, фактілерді, оқиғаларды, үдерістерді шығармашылықпен пайымдауды білдіреді. Мазмұндық-концептуалды ақпарат кейде жеткілікті айқын айтылмайды, сондықтан түрліше ұғындыруға мүмкіндік береді. Яғни 1916 жылғы патшаның қазақтан солдат алу туралы жарлығына ел қарсылығы мына диалог арқылы жеткізіледі:

Қыдыш. *Ұятты болдық, ұятты, қор қылды бұл ел. Бұзық ел, соны өзім әдейі сізге ауызба-ауыз айтайын деп келдім. Несін айтасыз?*

Болыс. *Ендеше, несі бар? Обалы өзіне! Әбден өрісіне жібердік, дандайсып, шарасынан асып алған екен...*

Ояз (өтірік күліп, суық жымып, біресе картаны лақтырып тастап, әкімше). *Басынан қыспай, азғана ықтияр берілген... Оны бұл халық былай мазақ қылған. Но жарайды. Енді бұл елді только өртейтін керек. Бұл – величайший указға қарсылық... Бунт. Подумаешь, біздің государь императордың подданствосында – рахат тыныштықта отырып, ақ патшаның жерінде отырып, білесіңдер ме, бұзылғандар сендер!.. Сендерге ол көп болған. Дикий, невежественный ақмақ халық! Оған патшаның жерінде мал бағып отырған аз болған, ә?.. Айтыңдар қазір (жерді теуіп), сейчас же, сендерше не істеу керек? [7, 262 б.].*

Өз жерінде отырып, жаттан осындай сөз есту кім-кімге де ұнай қоймас. Баяғы көнбіс, жуас ел патшаның өкілдерін бір қалтыратып алды. Автордың иллюкуциялық ұстанымы – әділетсіздікке қарсы осылай бір көтеріліп алса, бәлкім патша райынан қайтар деген үміт;

д) «Ел – сел» моделі. Сел – қар мен мұздың еруінен, қатты нөсердің әсерінен болатын су тасқыны. Бостандық үшін ешқашан күресін тоқтатпаған қазақ халқы Ресей отаршылдығына қарсы ірілі-ұсақты көптеген көтерілістер жасады. М.Әуезовтің ұлт-азаттық көтерілістер тақырыбын сөз еткен «Бекет»,

«Хан Кене», «Түнгі сарын» драмалары бар. «Түнгі сарын» пьесасының негізгі тақырыбы – 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс. Пьесада патшаның 1916 жылғы 25 маусымдағы Қазақстанның, Орта Азияның және ішінара Сібірдің «бұратана халықтарының» ер азаматтарын (19 бен 25 жас арасындағы) майданның тыл жұмыстарына (қорғаныс құрылыстарын және әскери қатынас жолдарын салуға, окоптар қазуға) реквизициялау туралы жарлығына «тасқын судай кемерінен асқан» халықтың қарсы шығуы көрініс табады. Осы бір тарихи оқиғаны М.Әуезов пьесаның алтын өзегіне айналдырған. Көтерілісті бастаушылардың бірі – Тәнекенің ояз Казанцевқа айтқан сөзі арқылы көтерілістің туу себептерін, көтерілісшілердің алға қойған мақсатын түсінуге болады. Патшаның айдауына көніп, болыстың озбырлығына төзіп, жігіттерді ажал оғына бергенше, бас көтеріп, қарсы шығып, азаттық жолында өлуге даяр. Яғни «июнь жарлығы» – төзімнің бітуі, ең соңғы шегі. Алайда тасқын селдей күш көрсеткісі келген елдің күш қайраты *Тұяқ серпіп еді. Бишара миллат ә, зұлмат түні әлі баста... Арылған жоқ* деп мұғалім айтқандай сәтсіз аяқталса да, Жантастың *Еттен өтіп, сүйекке жеткен қорлық, зорлық еді. Әйтеуір соған қарсы бір де болса қылыш суырып, оқ аттық. Қалғаны не болса да, арман емес* деген сөзінен автордың сол көтеріліске деген өзіндік көзқарасын келер ұрпаққа шебер жеткізе білгенін көруге болады. Бұл жерде автор тілдік тұлғасының тағы бір қыры – азаматтық тұлғасы ашылады.

М.Әуезовтің драмалық шығармаларындағы «Ел» концептісін талдау барысында төмендегідей нәтижелерге көзіміз жетті:

Ел тобыр сияқты, көпшілік – 80%

Ел азамат, қоғам – 75% Оның ішінде 50% жағымсыз бейнеде «халықтың құлы», *ел әділетсіздіктің құрбаны*.

Күнкөріс қамымен жүрген қарапайым ел – 90%.

Ел - ұлт – 100%.

Ел мемлекет иесі – 100%.

Ел - еңбекші халық – 100%.

Контекстегі ел концептісін құрайтын негізгі маркерлі сөздерді бөліп көрсетуге болады: *тонау, билік, ұлттық байлық, жабайы, қазақ халқы, киелі, ояну, ашулы ел, шыдамды халық*.

Автордың елді тобыр мен көпшілік ретінде суреттейтін сөздер мен сөз тіркестері: *ел - бала, бейшара ұлт, шыдамды, сабырлы ел, ернеуінен асқан ел, ел - бұзық, ел - бауырсақ, жабайы, жақсылықты білмейтін ел, Алаш азаматтары*;

Елді қоғамның азапаттары ретінде бейнелейтін маркерлер: «төңкеріс», «ұттық байлық» т.б.;

Елді қоғамның қарапайым мүшесі ретінде суреттейтін келесі «*ел әлі ұлттық-азаматтық көтеріліске пісіп жетілген жоқ*», «*ел байғұс тұяғын серпіп еді*», «*ел жеңіліске ұшырады*», «*июнь жарлығы*» және *патшаға, болысқа қарсы көтеріліс* тәрізді тілдік бірліктер арқылы көрініс береді.

Ұлт ретінде халық «киелі», «қазақ елі», «қазақ тарихы» маркерлері арқылы анықталады.

Еңбекші ел М.Әуезов драмаларында «*ашынған ел*», «*шыдамды ел*», «*ернеуінен асып төгілгені тұрған ел*», «*тұсау кесіп, қанат қаққан ел*», «*қара түн*», «*сорлы ел*», «*бұзық ел*», *елдің құйрығын қарға шаниу, ұстазы жоқ елдей, Тобықты соры ашылмаған ел ғой, найманның қалған елі қарғамасын, көк қасқаң елдің ұл-қызы біз болдық қой, Бірақ сені қарғасам да, қарғамаймын сорлы елімді* т.б. бейнелі тілдік бірліктер арқылы көрінеді.

Қорыта айтқанда, драмалық дискурстағы ел концептісінің когнитивтік модельдері ел ұғымының концептуалдық жүйесін құрайды. Байқап отырсақ, автор тілінде метафоралық көрініс белсенді қызмет атқарған.

Әдебиеттер:

1. Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.
2. Смағұлова Г.Н. Көркем мәтін лингвистикасы. – Алматы, 2007. – 152 б.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. – Воронеж: ВГУ, 2000. – 271 с.
4. Мұсатаева М.Ш., Тымболова А.О., Есенова Қ.Ө. Лингвокогнитологияның өзекті мәселелері. – Алматы: Елтаным, 2014. – 258 б.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
6. Әуезов М. шығармашылығындағы тәуелсіздік идеясы. – Алматы: Signer Print, 2011. – 432 б.
7. Әуезов М. Шығармаларының 50 томдық толық жинағы. – Алматы, 2001, «Ғылым» ғылыми баспа орталығы. – 368 б.

Кушкимбаева А.С.

**КОГНИТИВНАЯ МОДЕЛЬ КОНЦЕПТА «НАРОД» В
ДРАМАТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ М.АУЭЗОВА**

В статье раскрывается особенность передачи концепции «народ» в драматических произведениях М.Ауэзова. Описание концепции «народ» с семантической точки зрения (лингвокультура) полностью раскрывается на основании взаимосвязанных и взаимодополняющих друг-друга трех компонентов. Концепция «народ» сосредоточена в поле периферии далекая, близкая, отдаленная. Концепция «народ» - одна из доминантных слов, подчеркивающих аксиологическое поведение М.Ауэзова. Это свойственное всей нации, всему человечеству аксиологическое слово, лексическая единица, имеющая широкий диапазон применения. Когнитивная модель Концепции «ел (народ)» разделяется следующим образом: «народ–сирота», «народ–опора», «народ–терпение», «народ–бунтарь», «народ–лавина». Когнитивные модели концепции ел (народ) в драматической дискурсии составляет концептуальную систему понятия народ. На языке автора активная деятельность метафорического явления описана конкретными примерами.

Ключевые слова: когнитивная модель, концепт, метафора, семантическое поле, периферии,

Kushkimbayeva A.S.

**A COGNITIVE MODEL OF THE CONCEPT "PEOPLE" IN THE
DRAMATIC WORKS OF M.AUEZOV**

The article considers the feature of the transmission of the concept “people” in dramatic works of M. Auezov. The describing the concept “people” from the semantic point of view is fully disclosed by 3 interrelated components. The concept ‘people’ is focused in the field of periphery far, close and remote. The concept “people” is one of the vast and stresses the axiological behavior. This is axiological word and lexical unit is common among nation and all humanity. It has wide range of use. Cognitive model of the concept “people” is divided into: people – orphan, people – reliance, people – patience, people – rebel, people – avalanche. Cognitive model of the concept “people” in dramatic discourse forms conceptual system of the notion “people”. The active work of metaphoric phenomenon is described by concrete examples in the author’s language.

Keywords: cognitive model, concept, metaphor, semantic field, periphery.

ӘОЖ 415.61

Рысбаева Г.Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.,
Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
E-mail: guldarhan@inbox.ru

ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІНІҢ БАСТЫ РУХАНИ ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ БІРІ – БАТА-ТІЛЕК СӨЗДЕР

Аңдатпа. Мақалада түркі халықтарында кездесетін түркі мәдениетінің басты рухани элементтерінің бірі – бата, бата-тілек сөздер туралы және бата берудің негізгі ерекшеліктері суреттеледі. Бата мен тілек, екеуі синонимдес ұғым. Онда бүкіл халық болмысының наным-сенімі, рухани-мәдени өмір тәжірибесі суреттелген.

Тірек сөздер: бата, бата-тілек сөздер, бата беру, оң бата, ақ бата, алғыс бата, теріс бата, қарғыс мәнді сөз тіркесі, жағымды образ, дүниетанымдық түсінік.

Бата, бата-тілек сөздер барлық түркі халықтарында кездесетін түркі мәдениетінің басты рухани элементтерінің бірі, ғасырдан-ғасырға ұласып бізге жеткен халқымыздың киелі мұрасы. Бата беру – халқымыздың ежелден келе жатқан салт-дәстүрі. Адам санасында бата-тілек сәттілік пен бақытты тілеу ғана емес, сонымен қатар жақсы сөз болар істің нәтижелі де жақсы бітуіне өз септігін тигізетініне деген зор сенімнің айғағы. Бата, бата-тілек сөздерде сөз культін көрсететін дүниетанымдық түсінік бар. Бата берудің негізгі ерекшеліктері мынадай: 1) Бата кез келген жерде айтыла бермейді, өзіндік орны бар. Мысалы: нәресте дүниеге келгенде, шілдеhana тойында, тұсау кескенде, үйлену тойында, қыз ұзатқанда, ұлыстың ұлы күнінде, дастарханға батасы немесе ас қайыру батасы, т.б. 2) Батаны ақсақал адамдар, құрметті, елге өте сыйлы адамдар береді. 3) Бата беру кезінде батагөй өз атынан ғана емес, дүйім жұрт, алқалы топтың атынан сөйлейді. 4) Бата сөздер әндетіліп айтылмайды, мәнерленіп тапқаттата, көтеріңкі үнмен, әуезбен айтылады. Аталған ерекшеліктер барлық түркі-монғол халықтарының алғыс, бата беру рәсімдерінде анық байқалады. Батаның түрлері көп. Олар: дастархан батасы немесе ас қайыру батасы; жаңа айдың батасы; Наурыз батасы; Рамазан батасы немесе жарапазан батасы; үйлену салтына байланысты бата сөздер; шаңырақ көтергенде айтылатын бата сөздер; келін түсіргенде айтылатын бата сөздер, көпшілікке айтылатын бата сөздер; шілдеhana тойында айтылатын бата сөздер; сүндет тойға байланысты бата сөздер; соғым сойғанда айтылатын бата сөздер; жол жүргенде айтылатын бата сөздер; төрт түлік малға айтылатын бата сөздер; діни бата сөздер; қаралы жерлерде айтылатын бата сөздер, т.б.

XIX ғасырдың соңы және XX ғасырдың басында қазақ фольклорының бата, алғыс, қарғыс тәрізді жанрларын В.Радлов, Г.Потанин, А.Васильев, А.Диваев, М.Көпеев, Н.Катанов, Х.Досмұхамедұлы және т.б. жазып жарыққа шығарған.

«Батамен ер көгерер, жауынмен жер көгерер» деген мақал батаның елді позитивті рухқа жұмылдырып, саламаттығын сақтап, бірлік-ырысын тәрбиелейтін рөлін көрсетеді. Х.Досмұхамедұлы қазақ фольклорының бата, алғыс, қарғыс тәрізді жанрларын сипаттай отырып, бата туралы былай дейді: «Қазақ қауымы арасында өз ісінің шын шебері, мәселен, би, ақын, зергер, т.с.с. табиғат сыйлаған дарын-өнерін басқа біреуге ақ батасы арқылы мирас етіп қалдыра алады деген сенім кең таралған. Сондықтан да осындай атаққа немесе

өнерге ыңғайлы, икемі барлар сол саланың атақты өкіліне аттанады және қайтсе де оның көңілін тауып, ақ батасын алуға тырысады. Қазақ арасында белгілі бір би, атақты ақын, аруақты бақсы не зергер пәленшеге, түгеншеге өзінің ақ батасын беріп, ақыл-өсиетін айтыпты, сонан соң ол да би, ақын, бақсы не зергер болыпты дегендей аңыз-әңгімелер орасан көп» [1, 21 б.]. Бата беру дәстүрі сөз қуатына, сөздің құдірет күшіне сенуден туған, бұлар сияқты алғыс, қарғыс мәндегі сөздерде сөздің магиялық қасиетіне деген сенімнің айғағы.

Бата беру түркі халықтарының көбінде бар. Мәселен, қазақ, қырғыз халқында ғана «**бата**» айтылады. Басқа көптеген түркі халықтарында батаның орнына «**алғыс**» айтылады, бірақ екеуінің де мағыналары бірдей.

«**Алғыс**» сөзі көне түркі тілінде «**алғыш**» деп аталады, Көне түркі тілінде «алкыш» сөзінің болуының өзі – оның өте ерте заманда қолданғанын айғақтайды. Мысалы, «Көне түркі сөздігінде» былай деп жазылған: «**Алкыш**: 1. хвала, благословение, прославление; 2. рел. молитвенно-хвалебное песнопение, моление, молитва, гимн» [2, 38 б.]. Демек, алғыс: 1) мақтау, мадақтау, тілек айту; 2) діни мазмұндағы жалбарына мадақтау өлеңі, жалыну, жалбарыну. Түркі халықтарының фольклорында алғыстың осы екі мағынасы да сақталған, әрқайсысында сәл-пәл айырмашылық бар.

Кейбір түркі халықтарында батаның орнына «алғыс» айтылады, бірақ екеуінің де мағыналары бірдей. «Алғыс» сөзі әртүрлі фонетикалық өзгеріске түседі. Мысалы, алтайлықтарда «алғыш», «алкыш», «алқыш сос», қарашай-балқарларда «алгыш», қырғыздарда «алкыш сөс», татарларда «алгыш», «алкыш», ұйғырларда «алкиш», әзербайжандарда «алгыш», қарқалпақтарда «алғыс», сахаларда «алгыс», туваларда «алгыш» деп аталатын өзара мәндес сөздер. Ал, енді осы сөзге қандай анықтама берілген, соған көңіл бөлейік. Алтай халықтары «игі тілек, өтіну, жалбарыну» десе, қарашай-балқарларда «жақсы тілек тілеу», татарларда жаратушы күш тәңірге сыйынып, «ізгі тілек тілеу» делінеді. Ұйғырлар алғыс деп сәлемдесуді, қол соғуды, әзербайжандар бір-бірін амандықпен қарсы алуды, қарқалпақтар игі тілек тілеп, «мадақтау» сөздерді айтады. Сахалар, тувалықтар алғыс деп әртүрлі рух-иелерге арналған мақтау өлеңдерін, соларға бағышталған жалыну, жалбарыну сөздерін, адамдарға арналған жақсы тілектерді түсінеді. Осы аталған халықтардың бәрінде алғыс үлкен мерекеде, үйлену тойында, тағы басқа қуанышты басқосуларда айтылатынын көреміз.

Ертедегі түркі халықтарында *алғыс сөзі* әрі жалбарыну, әрі арнау, әрі тілек ретінде қолданылған. Енді көркем шығармалардан мысалдар келтірсек, қарашай-балқар тілдерінде: «*Аллах джол берсин!*» – «*Алла қолдасын!*» «*Аллах онъартсын!*» – «*Алла оңғарсын!*» деген мағынада. Татарлар «құрбандық шалу» мейрамында құдайға құлшылық жасап, сыйынып, алғыс, тілек айтып «алкышлар» (алғыстар), «теләкләр» (тілектер), «догалар» (дұғалар) оқитын болған. Мысалы, «*Йоллык догасынан*» үзінді келтірейік:

Ут Анабыз, сиңа корбаан бирәбез, кабул ит!

Ут Анабыз, барча кайгыларыбыздан, бәла-казаларыбыздан,

Хәсрәтле-уйларыбыздан, яман чирләрдән,

Зәһәр нурлардан тәнебезне-күңелебезне арула!

Бөек Тәңрем! Атам минем! газиз углың сиңа ялвара!

Күк Тәңрем! Синен көчең, көдрәтең артсын!

Олыг Тәңре! Үзең ярлыка барлыка языклардан!

Кайраккан, Кайраккан! Алас! Алас!

* * * *

Чулпан бабай мал бирсен,
Зәңге бабай юл бирсен,
Умай-ана углы бирсен,
Кызыр-Батман кул бирсен! [3, 30 б.].

Бұл үзіндіден татар халқының жиі қолданып, құрмет тұтатын «Ут Ана», «Бөек Тәңрем», «Күк Тәңрем», «Умай-ана», қазақ халқындағы «От ана», «Көк Тәңірі», «Умай ана» культтік атаулармен мәндес, лексикалық мағыналары ұқсас дүниетанымдық бірліктер.

Бата сөздердің айтылу мақсатына қарай бір-біріне қарама-қарсы мәндегі екі түрі бар: бірі – **оң бата** немесе **ақ бата**, яғни **алғыс бата**, екіншісі – **теріс бата**. «Оң бата алғыс алған адамның жолы оңғарылып, ісі сәттілікпен аяқталып отырады, керісінше, теріс бата алған, қарғыс естіген адамның басына қауіп төніп, болашақта көп қиындыққа кездеседі» [4, 272 б.].

Алғыс бата. Алғыс бата көбінесе біреуге алғыс бергенде айтылатын сөз. Бата – ақ тілеудің белгісі. Бірер батаның үлгісін келтірейік.

Дастарханға бата немесе ас қайыру батасы. Көбінесе бата тамақтанып болған соң дастарханға айтылады, яғни ризашылықпен беріледі. Бата беруші адам көбінесе бата тілейтін адамға өзінің тілегін білдіріп, «Құдайдан қайырым» тілейді. Мысалы:

Асың, асың, асыңа!
Береке берсін басыңа.
Бөденедей жорғалап,
Қырғауылдай қорғалап.
Қыдыр келсін қасыңа.
Сенен байлық өтпесін,
Тәңірі берген несібең.

Жаңа айдың батасы. Жаңа айды көргенде ежелден қазақтар:

Ай көрдім, аман көрдім,
Ақиреттік заман көрдім.
Жаңа айда жарылқа,
Ескі айда есірке –

деп бата жасап беттерін сипайды. Бұл діншілдік емес немесе соқыр сенім емес, ол адамдардың табиғатқа, құбылысқа, ауа райына байланысты ежелгі мифтік таным, түсінігінің сақталып қалған бір көрінісі.

Науырыз батасы. Науырыз мейрамында айтылады.

Құдай жарылқасын!
Бай қылсын!
Бақ қарасын!
Қыдыр дарысын!
Аруақ жебесін!
Дастарханға береке берсін!

Осы айтылған тілек-бата тек Наурыз кезінде ғана емес, басқа уақытта да айтыла алады.

Жарапазан батасы. Жарапазан рамазан деген сөзден шыққан. Ораза уақытында балалар, бозбалалар түнде үйдің тысында тұрып, жарапазан өлеңін айтады. Жарапазанның ел арасында кең тараған нұсқасы мынадай:

Үйің, үйің – үй екен,
Үйдің көркі ши екен.
Ақ төбедей көрінген
Қандай байдың үйі екен?
Кірсін дәулет,

Шықсын бейнет.
 Қиын дейді қиямет,
 Жақын дейді ақирет.
 Ажалға Құдай сабыр ет.
 Былай жүрген сайтанның
 Мойнына мінсін тауқымет!
 Разы болғанда жарапазан айтушының батасы мынадай:
 Бөлшіл, бөлшіл, бөлшіл бол,
 Боз торғайдай төлшіл бол,
 Ор қояндай көзді бол,
 Жиреншедей сөзді бол.
 Бәйтеректей бүрлі бол,
Пайғамбардай нұрлы бол.
 *** **

Таң мезгілі болғанда
 Төсегіңнің басынан
 Жастығыңның астынан,
 Бөденедей шырылдап,
 Бозторғайдай шырылдап,
Қыдыр келіп дарығай!
 Аллау ақпар!

«Бата» мен «тілек» әдетте мағыналас сөздер ретінде қатар жұмсала береді, бірақ бата сөзбен тілек сөздің бір-бірінен айырмасы бар. Тілек-бата сөздерінің мәтіні қазақ халқының ғасырлар бойы өмірден түйген тәжірибесінен алынған. Бата мен тілек, екеуі синонимдес ұғым. Онда бүкіл халық болмысының наным-сенімі, рухани-мәдени өмір тәжірибесі суреттелген. *Батада* күнделікті өмірдің пайдалы жағын салыстыру сипатымен қатар анимистік-магиялық наным-сенімдердің элементі кездеседі. *Тілек* – адамның келекшеkte істелетін ісінің күні бұрын бейнеленуі. Тілек – ерік-жігердің бастапқы буыны. Өте ерте заманнан салтқа енген бата беру кейде өлеңмен, кейде тақпақ, кейде көркем қара сөзбен айтылса, тілек айту қара сөздермен беріледі.

Тілек-бата сөздердің лексика-семантикалық құрамында бұрыннан тілдік қолданыстағы жүрген «Құдай, Алла, Тәңір» культтік лексемалар және аталған культтік лексемалардың қазақ тіліндегі баламасы *Жаратқан, Жаратушы, Жаппар, Жасаған, Жасаған Ием, Ие* сөздері жиі кездеседі. Тілек-батаның өзі құдайдан сұрау, жалбарыну, тілек айту сияқты ой ниетінен туатындықтан, тұрақты культтік фразеологизмдердің орын алуы заңды. Жалбарынудың көбінің көлемі өте қысқа, ол бір-екі жол өлең немесе ырғақты қара сөзден құралады. Бата сөз – көне наным-сенімдерге негізделген сөз магиясы арқылы адам өміріне жақсылық, сәттілік әкелетін, сонымен бірге белгілі бір істі мақұлдауды, оған ризашылық білдіруді мақсат тұтатын белгілі бір ритуалмен орындалатын ерекше ғұрып.

Ал тілек сөздерде ритуал болмайды, жасы үлкен адам жасы кішіге «рахмет» деген сөзбен қоса ризашылығын білдіру үшін айтады. Тілек сөзді, сондай-ақ той-жиында, дастархан үстінде, сөз алғанда кез келген адамның айтуы мүмкін. Жақсы тілек айту, алғыс мәнді культтік фразеологизмдерге: *Құдай ұзағынан берсін! Құдай жарылқасын! Құдай жар болсын! Алла жар болсын! Алла жарылқасын! Тәңір жарылқасын! Тәңір бағыңды ашсын! Тәңір береке берсін! Тәңір ием жар болсын! Тәңір қолдасын!* – құдай оңдасын, сәтін берсін деген мәндегі алғыс. *Құдай тілеуіңді [тілеуің] берсін! Тәңір тілеуің [тілеуіңді] берсін! Тәңір қуат берсін! Тәңір пана болсын! Тәңір оңдасын! Алланың нұры жаусын!* – мақсатыңа жет, ойыңдағы орындалсын, жолың болсын деген

мағынадағылар жатады. *Жаратқан Алла жар болсын! Жаратқан жарылқасын! Жасаған ие жарылқасын! Жасаған құдай жар болсын! Жасаған ием қолдасын! Жаппар ием жар болсын! Жаппар ием жарылқасын! Жаппар құдай жарылқасын!* – жолың болсын, дегеніңе жет деген тілек мәнде жұмсалатын фразеологизмдер. *Періштенің құлағына шалынсын! Алдыңнан ақ күн тусын, артыңнан ай тусын! Көп жаса! Жолың болсын! Көсегең көгерсін! Халқыңның қалаулысы бол! Жұптарың жазылмасын!* т.б. деген тілек мәнді сөз тіркестері де айтылады. Мысалы, Балам алыс сапарға кетіп барады. *Жаппар құдай жарылқа!* («Қазақ ертегілері»). *Періштелер қорғай жүрсін!* – айтқаның келсін, тілегің орындалсын деген мағынада. *Періштелер қорғай жүрсін, Ақындар толғай жүрсін, Үйің қонақтан арылмасын, Құдайым пейіл-тілегіңді жарылқасын!* («Беташар»).

Бата кез келген жерде айтыла бермейді. Бата сөзді дастархан жиналар сәтте тек қадірменді, жолы үлкен, сыйлы адам ғана айтады. Сондай-ақ бата айтқанда алақан жаю, бет-сипау тәрізді аллау акпар, әумин тәрізді сөздердің айтылуы шарт. Бата сөзі тілекке қарағанда ұзақтау болып келеді.

Академик В.В. Радловтың «Түркі тайпалары халық әдебиетінің үлгілері» атты еңбегіндегі бата сөздердің кейбір үзінділерінде көбінесе «Құдай» культтік лексемасы жиі кездеседі:

*Е, құдайым, жарылқа,
Жарылқасаң, малды қыл!
Біткен жұрттың алды қыл!
Бұған қас қылғанның,
Малын алып, зарлы қыл!
Е, құдайым, бала берсін!
Мал мен басты пана берсін!
Саған қас қылған дұшпанды
Табанының астына сала берсін!*

Бұл орайда А.Васильевтің «Қазақтың халықтық ауыз әдебиетінің үлгілері» бойынша 1905 жылы Орынборда «Бата сөз» деп аталатын жинақты бастырып шығарғанын атап айтқан жөн. Аталмыш кітаптағы бата үлгілерінде де культтік фразеологизмдер кездеседі:

*Е, құдайым, жаздай бер,
Жаздай берсең, жазбай бер!
Е, құдайым, күздей бер!
Күздей берсең, үзбей бер!
Е, құдайым, қыстай бер!
Қыстай берсең, қыспай бер!
Е, құдайым, көктемдей бер!
Көктемдегі көгеріп өскендей бер!*

Бата беру рәсіміне байланысты сөз тіркестерінде бата тілеушіге жақсылық тілей отырып, оның дұшпанына жамандық тілеу қатар айтыла береді. Оны мына өлең шумағынан көруге болады:

*Бармаймын енді әріге,
Дұшпанның жолы тарылсын.
Осы айтқанымның бәрі де*

Періштенің құлағына шалынсын! («Беташар»).

Берілген мысалдағы **періште** діни мәндегі сөз көбінесе тілек, батаның соңғы бөлігінде жиі қолданылады. *Періштенің құлағына шалынсын* деген тіркес – айтқаның келсін, ал *періште ұяласын* – қолдасын, айтқаны болсын деген мағынада.

Біреу сапар шегер алдында, үлкен іс бастар алдында тағы басқа реттерде оған оң тілеу айтып бата берген. Бата сұраушы адам қолын жайып, бір тізесін

бүгіп отырады. Бата беруші адам *оң бата* бергісі келсе, екі қолын жоғары көтеріп, алақанын оң жайып, ақ тілек тілейді, *ал теріс бата* беретін адам қолын (алақанын) теріс қаратып көтереді, дәстүрлі қазақ қоғамында теріс бата алғаннан жаман қарғыс болмаған. Бұл белгінің өзі батаның оң не теріс бата екендігін, тілек айтылмай-ақ бірден танытады. Бата әр уақытта жақсылық тілеуді ғана білдірмейді, сонымен бірге жамандық «қарғыс тілеуге» де құрылады. Теріс бата «бата» деп аталғаны болмаса қарғыстың қатты, жазаның өте ауыр түрі. Мұндай бата сенімді ақтамаған, өзіне қолы, тілі тиген баласына әкенің қолын теріс жайып берген қарғыс батасы. Батаның бұл түрі ел ішінде өте сирек қолданылған және ол атадан балаға ұмытылмайтын таңба болып қалған. Атаның теріс батасын алғандарды халық та жек көрген. Мысалы: Қыз Жібек жырында Төлегеннің әкесі тілін алмағаны үшін «теріс бата» берсе, анасы «оң батасын» береді. Мысалы, Сонда ел-жұрты: – *Құдай пешенеңді ашсын!* – деп батасын береді. Содан соң Төлеген әке-шешесінен бата сұрайды («Қыз Жібек»). «Абай жолы» романында М.Әуезов осы батаның рәсімін суреттеген: Құнанбай қос қолын созып, алақанын сырт қаратып тұр. Бұл *теріс батаның, қарғыс батаның белгісі* (М.Әуезов).

Бата мен алғысқа қарама-қарсы сөз магиясының бір түрі – қарғыс.

Қарғыс туралы алғаш рет жазған Х.Досмұхамедұлы: «Қарғысты дұшпанына, әкесі – көңілі әбден қалған ұлы мен қызына, молда – діннен безгендерге, ру басы – жаугершілік кезінде елін сатқандарға және т.б. береді» – деп анықтайды [1, 21 б.]. Қарғыс мәндегі сөз тіркестерінің пайда болуы қоғамның өткен дәуіріндегі ескі әдет-ғұрыптарға, салт-санаға және діни жол-жораларға байланысты. Ежелден тіл өнері қонған халқымыз қарғыс айтуға да шебер болған. Қарғыс ата-анаға, үлкенге, тілі, қолы тиген, тәртіп бұзған, ел атына, руына кір келтірген, көпке зәбірі тиген, кісі өлтірген тағы басқа жат қылық, ерсі іс, теріс мінез көрсеткен адамдарға айтылады. Қарғысты айтқанда дұшпанының артынан топырақ шашып, теріс бата беретін болған. Мәселен, Базарбай Төлегенге ерем деушілерге «тұзға қосып, теріс бата берем» деп, сес көрсеткен. Бұдан қарғысты айтушы әртүрлі ырымдар жасап, тұз, топырақ, шөп, тас, т.б. символикалық заттармен ғұрыптық әрекеттер жасап орындайтыныны байқалады.

Қарғыс сөздер батаның құрамында да айтылады. Мысалы,

Саған қас сағынған дұшпанның

Өз руы құрысын

Құдайым, малды қыл,

Тең-құрбының алды қыл.

Қас сағынған кісіні

Қасқа шұнақ жарлы қыл.

Теріс бата жалпы семантикасы, қызметі, формасына қарай қарғыс ретінде жүреді, бірақ қарғыстан айырмашылығы – қол жаю қимыл әрекеті болуы шарт.

Қарғыс пен алғыстың өте ертеде пайда болғанын айта келе, ғалым Ө.Болғанбаев былай дейді: «Бұлардың негізгі идеялары көбіне діни ұғымдармен тығыз байланысты. Кісінің аузынан шыққан алғысы мен қарғысы арқылы адам баласының, жан-жануарлардың өмір тіршілігін оңайлатуға немесе қиындатуға, ұзартуға немесе қысқартуға болады деген теріс ұғымнан келіп туған». Ғалым қарғыс мәнді тіркестерді үш топқа бөледі: 1) малға айтылатын қарғыстар; 2) адамға айтылатын қарғыстар; 3) затқа, тамаққа айтылатын қарғыстар [5, 121 б.]. Алғыс көбінесе адамға қаратылып айтылады, ал, қарғыс адамға да малға да айтыла беретіндігі культтік лексемалардан байқалады. Олар: *Құдай тас төбеңнен ұрсын! Құдай төбеңнен ұрсын! Құдай ұрғыр! Алла жазаңды берсін! Аруақ атсын! Тәңір алғыр! Тәңір алсын! Тәңір атқыр! Тәңірі тапсын! Тәңірден тап! Тәңір кессін!* – алланың қаһарына ұшырағыр, тәңір атқыр! деген мағынадағы жұмсалады. Мысалы, Ей, сені *құдай тас төбеңнен ұрсын! Құдай*

ұрғыр неме! («Ертегілер»). Шық, көрінбе көзіме, қуарған. Құдай төбеңнен ұрғыр! Тек төбеңнен құдай ұрсын. Айуан шошқа! – деп айдап шықты (М.Әуезов).

Балаға да, үлкенге де айтылатын ортақ қарғыстар: Құдай атқыр! Құдай төбеңнен ұрғыр! Құдай жазаңды бергір! Құдай көрсетсін! Алла бұйыртпасын! Алла жазаңды берсін! Тәңір тапсын! Тәңір алғыр! Жер жастанғыр! Тұқымың құрғыр! Қыршың жасың қиылғыр! Нан соқсын! Аруақ атсын! т.б. **Малға айтылатын қарғыстар:** Құдай ұрғыр! Топалаң келгір! Аштан қатқыр! т.б. Мәселен, түрікше: *Allah cezasini versin!* – Алла жазасын берсін! *Allah canini alsin!* – Алла жаныңды алсын! қарашай-балқар тілінде: *Аллах урсун!* – Құдай ұрсын! деген мағынада жұмсалатын фразеологизм қазақ тілінде жиі кездеседі.

«Қарғыс» татарларда «гаргыш», туваларда «қарғыш», алтайларда «қарғыс» деп аталып, қара ниетті рухтарға сенуден деп, үнемі қарғыс мағынада қолданылады. Алтай қарғысшылары қызыл іңірде айтылған қарғыс өтімді деп сенген. Тува бақсысы «қарғыш» айтқанда қара тонын, қара бөрігін киіп, қара даңғырасын, қара шоқасымен ұрып ойнаған. Қара дағы бар қара тілді, бір көзі шегір нысаналы адам айтса, яғни Тәңірі керемет сипатта жаратқан жандар айтса, орындалады деп нанған.

Әзербайжандарда «алғыс» және «қарғыс» сөзінің тууы, ақ және қараниетті рухтарға сенуден, жақсылық жіберсек жақсылығымызды, жамандық жіберсек – соған қарымта аламыз деген ұғымнан тараған» [6, 95 б.]. Ал татарларда жаратушы күш тәңірге сыйынып, алғыс айтылады, «алғыс» – «алғыш», «қарғыс» – «гаргыш» сөзінің тууы, ақиетті және қараниетті рухтарға сенуден деп айта келе, А.М. Абдурахманов өз ойын былай жеткізеді: «Возможно, что слог «ал» в слове «алгыш» и слова «гара» (черный) лежащее в основе слова «гаргыш» и есть ни что иное, как имена определенных духов. Причем первый из них является покровителем добрых, второй – злых духов. Каждое из двух отмеченных слов «ал», наряду с прочным смысловым оттенком, означает также «род», «племя» и даже «обман», «хитрость» [7, 30 б.]. Демек, түркі халықтарында «алғыс» және «қарғыс» сөздердің мән-мағынасын, ұқсастықтарын байқадық.

Қазіргі дүниетанымымызда «Құдай, Алла, Тәңірі» концептісінен туындаған сөз тіркестерінің аясы өте кең. Осы культтік сөздердің тірек болуымен алғыс, қарғыс, бейтарап мағынада қолданылатын, этносқа тән дүниенің тілдік бейнесін танытатын когнитивтік бірліктер, фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдер көптеп саналады. *Тілімізде алғыс мәнді* сөздерге бата беру, жақсы тілек айту сияқты сөз тіркестерінің де қатысы бар. Тілек сөздердің бәрі де жақсылық тілеу ниетімен айтылады. Көркем шығармаларда бата сөздердің ғасырлар бойы өңделіп, қырланып, қазіргі дамыған деңгейге жеткен үлгілері жиі беріледі. Тарихи даму барысында оның өне бойына қазақ халқының сан ғасырлық тарихи өмірі, еңбегі мен тұрмыс-тіршілігі орын тапты, оның жүздеген жылдар бойы қалыптасқан көркемдік-эстетикалық, діни-философиялық көзқарастары, биік мұраттары, қала берді жаратылысындағы өзіне тән психологиялық ерекшеліктері мен ділі бейнеленеді.

Алғыс мәнді культтік фразеологизмдер адамның жағымды көзқарасын білдіретін, бір-біріне деген достық, жолдастық, туыстық, ізгілік қарым-қатынасы әрекетіне қатысты пайда болған. Ал қарғыс мәнді культтік фразеологизмдер жағымсыз жағдайда айтылады. Балаға да, үлкенге де айтылатын ортақ қарғыстар: *Құдай атқыр, Құдай төбеңнен ұрғыр, Құдай жазаңды бергір, Құдай көрсетсін, Құдай ұрсын, Алла бұйыртпасын, Алла жазаңды берсін, Тәңір тапсын, Тәңір алғыр*, т.б. Мысалдар, қарашай-балқар тілінде: «*Аллах урсун!*» – *Құдай ұрсын!* *түрік тілінде: «Allah cezasini versin!» – Алла жазасын берсін! «Allah canini*

alsin!» – Алла жаныңды алсын! деген мағынада жұмсалса, ұйғырша: *«Худайым урсун!» – Құдай ұрсын!* *«Алла жазасын берсин!» – Алла жазасын берсин!* деген мағынада жұмсалады.

Әдебиеттер:

1. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі. 1991. – 176 б.
2. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
3. Безертинов Р.Н. Древнетюркское мировоззрение «Тэнгрианство»: учебное пособие. – Казань: РИЦ «Школа», 2006. – 164 с.
4. Досмұхамедұлы Х. Қазақтың халық прозасы. – Алматы, 1984. – 282 б.
5. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі алғыс пен қарғыс мағынасындағы тұрақты сөз тіркестері / Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. 2-шығуы. – Алматы, 1960. – 121 б.
6. Бахлул Абдулла. Азербайджанский фольклор и его поэтика. -Баку, 1991. – 95 с.
7. Абдурахманов А.М. Тотемические верования в обрядах и преданиях о животных. – Махачкала, 1988. – 30 с.

Рысбаева Г.К.

**БЛАГОСЛОВЕНИЕ-ПОЖЕЛАНИЕ (БАТА-ТИЛЕК) – ОДИН ИЗ
ГЛАВНЫХ ДУХОВНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ ТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЫ**

В статье описывается один из главных духовных элементов тюркской культуры, характерный для тюркских народов - бата, основные особенности пожеланий-благословений и как дается благословение. Благословение и пожелание – два синонимичных понятия. В нем отражены общие верования, опыт духовно-культурной жизни народа.

Ключевые слова: бата, слова пожеланий-благословений, давать благословение, пожелание добра, благодарственное благословение, проклятие, словосочетания со значением проклятья, положительный образ, понятие мировоззрения.

Rysbayeva G.

**BLESSING-WISH (BAT-TILEK) IS ONE OF THE MAIN SPIRITUAL
ELEMENTS OF TURKIC CULTURE**

The article describes one of the main spiritual elements of the Turkic culture, characteristic of the Turkic peoples - bata, the main features of wishes-blessings and how the blessing is given. Bata and the wishes are two synonymous terms. It reflects the common beliefs, the experience of the spiritual and cultural life of the people.

Keywords: bata, the words of wishes-blessings, give blessings, the wish of good, a bogodar blessing, a curse, phrases with the meaning of a curse, a positive image, the concept of a worldview.

ӘОЖ 82-3(574)

Сұлтанғалиева Р.Б. – филология ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ қауымдастырылған профессоры (доцент)

E-mail: R.Sultangalieva@mail.ru

Сағидуллина С.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: s_sanash_97@mail.ru

**ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ЖАСТАР ПРОЗАСЫ: ЛИРА
ҚОНЫСТЫҢ МИКРО-СЮЖЕТТІ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ЖАҢА
ЗАМАН БЕЙНЕСІ МЕН КЕЙІПкерлер Әлемі ЖӘНЕ ҚАЛАМгерлік
ЖАҢАШЫЛ ІЗДЕНІСТЕР**

Аңдатпа. Мақалада әдебиет әлеміне өзінің сырлы да нәзік лирикасымен келген, шығармалары оқырмандарының ыстық ықыласына бөленген жас қаламгер Лира Қоныстың тәуелсіздік кезеңінде туған микросюжетке құрылған шығармалары талданады. Жас қаламгер Лира Қоныстың жастар тағдырын қысқа да нұсқа нақылға бергісіз философиялық түйінді ойлар арқылы жеткізетіндігі, жанрлық, стилдік, түрлік табиғаты өзгеше өнер өлкесінің иесі екендігі пайымдалады. Оның көркемдік әлемі ешкімге ұқсамайтын ертегімен етене байланысқан, елес пен кәдімгі тірі кейіпкер арасындағы қайталанбас қарым-қатынастарға, психологиялық қайшылықтарға толы диалог, монологтарға құрылған, бұрын болмаған кейіпкерлер, оқыс оқиғалар мен заманауи суреттерге толы шығармаларымен ерекшеленетіндігі айқындалады.

Тірек сөздер: микросюжетті проза, мистикалық таным, лиризм, синтетизмдік іздері, постмодернизм, ұлттық болмыс, көркемдік шешім.

Әрбір суреткер әдебиет арқылы өз бойындағы энергиясын шығаруға талпынады. Көп жазушылар оқырман ойымен, шығарманы қабылдауымен санаспайды. Олар үшін тек субъективті тұрғыдағы дүниетанымын суреттеу ғана маңызды болса керек. Не болмаса, шығарма терең ойлы, ерекше саналы оқырманға лайықталады деп түйсінеміз.

Лира Қоныстың есімі бүгінде жас жазушыл ардың алдыңғы үштігінде аталады. Оқылымды болуының негізгі себебі – өз оқырманын табуында. Ол ауылда туып, қалада қалыптасып жатқан жастардың «өз жазушысы». Оның жазғандарынан қала мен ауылдың, шетелдік пен қазақшылықтың арасында дағдарып тұрған қазіргі жастарға түсінікті және олардың болмысын дөп басады. Оған қоса, Лираның әңгімелерінде қазақ прозасында бұрын болмаған кейіпкерлер, оқыс оқиғалар мен заманауи суреттер бар. Бұл – оның жазушының бір сипаты болса, өзіміз байқаған екінші сипаты – Лираның қаламынан автордың ешкімге мойын сұнбайтын, жігерлі, батыл болмысы «менмұндалап» тұрады. Мінезсіз, жуас заманда мұның өзі үлкен жетістік. Әлихан Бөкейхановтың «Ұлтқа қызмет білімнен емес, мінезден» дейтіні осындайда еске түседі.

Әдеби ортада көп пікір тудырып, шығармаларының философиялық астары бар, өзіндік стилі қалыптасқан Лираның әңгімелері жапон жазушыларының будда ағымымен жазу сарынын еске салады. Кейіпкерлері кербез, махаббатқа берік, қиялдары ұшқыр, сезімдері сұлу келгені кез-келгеннің көңілінен шығуы екіталай.

Мистикалық таным желісімен жазылып шыққан «Құлпынай қосылған балмұздақ» атты роман кітабы жайлы оқырмандар әр түрлі пікір білдіруде. Жалпы тілі жеңіл, оралымы оңай, оқиғасы ойға жетелейтін кітап «Келіншек тал», «Алма ағашының құдайы», «Әже», «Құлпынай қосылған балмұздақ», «Жаңбырлы күні», «Ажал екінші рет қашан қайта айналып соғар екен?..», «Қош,

Күнекей!», «Құлпынай қосылған балмұздақ 2», «Уақыт», «Уақыт 2», «Су перісінің зираты», «Махаббат туралы роман», «Сәкө, су және Андерсеннің ертегісі», «Отыз үш тал раушан», «Мамыр айының тоғызы» деген бірнеше шағын тақырыптардан тұрады.

«Ақ моншақ жастан түзілген ғұмыр». Бұл – «Адам» атты әңгімедегі ең әсем теңеу. Лираның өз шығармашылығын, ерке, назды, мұңды шығармашылығын да дәлме-дәл сипаттай алатын теңеу. Әйтеуір, бүкіл дерлік әңгімелері де осындай, «сұлудың көз жасындай» әсер қалдырады.

«Болар елдің баласы бірін-бірі батыр дер. Тырнағын қанша батырса да солай де» дейтін кейіпкер, «оң бетіңнен ұрса, сол бетіңді тос» деген Иса пайғамбардың өсиетін еске салады. «Адам» – әфсана, адамгершілік жайындағы тәмсіл. Күннен күнге көбейіп келе жатқан адамдардың арасында АДАМға орын жоқ қазір. Дүниеге іңкәр көңілмен қарайтын жан – есуас сияқты қабылданады. Автор бізге соны айтып мұңаяды.

Және оның дүние жайлы көзқарастары таптаурын емес: ар туралы әңгімелерді *«қағаздағы жан жұбатар өтірік»* дейді, *«бақыт іздегендер көп, бірақ бақыт көп емес»* дейді... және *«адам қашан жаратылған деп емес, қашан жаратылып бітеді деген данауи оймен»* алысып жүреді [1, 155 б.].

«Ол әрдайым кішкене қолдарына қарап күрсініп алатын. Себебі, барлық жұртты құшағына сыйдырғысы келетін» [1, 155 б.]. Бұл әдемі образ, кейіпкерін оңай түсіндіріп тұр. Ал келесі жолдарына назар салыңыз: *«Ертеңгілік сабағына қарай асығып көше қиылысынан өте берген оны өзі соншалық ғашық болған адамның бірі көлігімен қағып өтіпті. Көлік ішінде ажал отырған екен...»* [1, 155 б.]. Байқасаңыз, осындай кейбір абзацтарда автор бекзат лиризмнен жадау сентиментализмге қалай түсіп кеткенін білмей қалады. Қалыптасқан қаламгер бойындағы нәзіктік. Оның үстіне сюжеті жасандылау, әңгімеде суреттеуден гөрі баяндау басым. Сондықтан қызықты идеяларына қарамастан, шығарманың көркемдік қуаты біз күткендей емес.

«Ертегі» (2,4) балаң кейіпкердің атынан баяндалады. Мұндағы екі кейіпкер, екеуінің де мінезін айшықтау автордың қолынан келген. Және онысы ұзын-сонар сипаттаумен емес, кейіпкерлердің өз сөзі, өз әрекетінен білінеді. Мысалы, баяндаушы қыздың: «Қара кемпір шолжаңды жарата бермейді», «Қара кемпірге бәрібір» деген сияқты бағалаулары, оның әжесіне деген қатынасын, демек, өзінің ерке, шолжаң мінезін дөп басып тұр. «Алжып қалған» дейтін көрші шалмен болатын диалогта да баяндаушының ирониясы анық:

«- Ә, атаң үйіңде ме?

Өзі жаназасын шығарғанымен ісі жоқ, екі жыл бұрын қайтыс болған атамды сұрайды.

- Ата, менің атам өліп қалды ғой.

- Сөйтті ме?

Ол кісі кәдімгідей абыржып қалды.

- Қарағым, естіген жоқ едім, иманы саламат болсын» [2, 4 б.].

Бірақ бұл әңгіменің негізгі нысаны ерке қыз емес, Ғайникен. Автор білдіртпей ғана назарыңызды Ғайникенге қарай аударады.

«- Сенде неше түрлі бантик бар?

- Жоқ.

- Бір бантик те жоқ па?

- Иә.

- Менікіндей бант әпер деп анаңа айтсай. Тәттігүл тәтейдің дүкенінде толып тұр. Айтпақшы, ағатайым әкелер дөп біздің ауыл тұрмақ, Шымқаланың өзінде де жоқ.

Ғайникен үндемейді» [2, 4 б.].

Әңгімедегі диалогтар шынайы және кейіпкер мінезін ашуға қызмет етіп тұр. Сөйтіп, ерке өскен еркін қыздың көзімен жасқаншақ, ұяң қыздың жан әлеміне үңілесіз. Ғайникен ертегі айтып отырып, әлсін-әлсін тамақ сұрайды: «Сенің үйіңде нан бар ма?», «Сенің үйіңде кәмпит те бар ма?... Яғни болмысында жасқаншақ емес. Бірақ оны не жағдай жасқаншақ қылып қойды? Қаламгер, ең соңғы абзацта ғана айтады. «Апасы ерте қайтып, өгей шешесіне телінгенімен, көкесі де дүние салған оны көктемге салым бөгде тәтей келіп алыс-алыс жақтағы балалар үйіне алып кеткен». Ғайникен айтатын ертегіде Балшық баласуға кетіп, Күлше қыз бақытты өмір сүрсе, өмірде бәрі керісінше. Лира тағы да, өмірдің әділетсіз, ал әділетсіздіктің мұнды екенін еске салады. Ең тамашасы, ол мұның бәрін тікелей тікенек тілмен емес, нәзік іңкәрлікпен жеткізген.

Қаламгердің тәуелсіздік дәуірінде туған «Ертегі» шығармасының көркемдік поэтикасы тұрасында жас ғалым Нұрбол Құдайбергенов: «Шығармадағы шеберлік ізінің жарқын белгісінің бірі – әңгіме ішіндегі әңгіме-ертегінің берілуі. Оны автор-төліе жетім қыз Ғаникейдің аузына салады. Әдеби туындының поэтикалық қуатын арттырып, көркемдік өң-нәр беріп тұрған тәсіл деуге болады мұны. Шағын шығармадан біз тек ұлттық құндылықтардың қадірсізденуі қаупін ғана емес, сондай-ақ адамзатқа ортақ болған гумандық құндылықтар жүйесінің бұзыла бастағанын аңғардық. Жазушы міндеті – осы гуманизм отын маздату, ар даңғылын ашу. Жас қаламгер Лира Қоныстың шығармашылық ізденісінен біз осындай игі талап-тілектің айқын ізін көрдік» – деп тұжырымдайды [3, 510-511 б.].

Лира шығармаларының табиғатын, атмосферасын аша түсетін әңгіменің бірі *«Сәтсіз сегіз қадам»*. Өйткені, Лираны ерекшелеген сюжетті әңгімелерде қаланың көңіл-күйі басым еді. Оның «ауылдан шыға алмай жүрген» қаламдастарынан артықшылығы да осы болатын. *«Сәтсіз сегіз қадам»* – Лираның жаңашылдығымен бізді қайта табыстыратын бірден-бір туынды.

«Сол күндері кино орталықтарда Ст. Майердің қансорғыштар туралы романының желісімен түсірілген картинаның алғашқысы жүріп жатқан. Мұндай хоррор жанрындағы кадрды тамашау үшін қасыңа ерген жігіттің сыртқы бітімі мен реңінің жақсырақ болуы тіпті де керек емес» [2, 138 б.]. Стефан Майер де, «Түнек» фильмі де бүгінгі оқырманға түсінікті, өте таныс атрибуттар. Заманауи бойжеткеннің ойында осындай ниеттің жылт ете қалуы да таңқаларлық жағдай емес.

Әңгімені қыз жанының зертханасы деуге болады. Құпия емес, қыздар жігітпен танысқан мезетте оның қандай күйеу болатынын елестетіп үлгереді. Ал Лира әлі таныспай жатып әрі қарай не болатынын ойлаған кейіпкердің ішкі әлемін айнытпай сипаттаған. Бір адамның бүкіл болмысын, айналдырған тоғыз (негізінде тоғыз қадам суреттелген, бірақ автор, атау айшықты болсын деп, «сегіз» дей салған сияқты) қадамға сыйдыруға болады деп кім ойлаған? Ал Лира, сыйдырады. Өзін бейтаныс жанмен бөліп тұрған тоғыз қадамды аттап үлгергенше, кейіпкер жер-әлемді шарлап шығады. Сол тоғыз қадамға – жиырма төртке келіп, өзін «кәрі» сезінетін, махаббаттан жазуын биік қоятын қыздың бүкіл әлемі қона кеткен. Ол – еркін, нысанаға алған адаммен алғаш болып танысуды үйреншікті жағдай деп қабылдайды. Қысылу-қымтырылу, ұяңдық жоқ. Бәлкім, «Ертегідегі» қыздың есейген шағы дерсіз. Себебі мұнда да автобиографиялық нышандар өріп жүр.

«...қабырғаларына темекі иісі сіңісті болған кафелерді әсте ұнатпаймын, ондағы ұдайы ойнап тұратын әуендер де көбіне талғамсыз қойылады. Бірақ таңдау көбейген жерде оны ұмытып кетуім де мүмкін, айтпақшы, өткен жолы көрші үстелдегі жігіттің шарап бокалын сырбаз ұстайтын қалпынан көзімді

аудара алмай қалғам» [2, 138 б.]. Заманауи өмірдің үзік-үзік суреттері, кейіпкердің көңіл ауаны сайрап тұр.

Кейіпкердің әр нәрсеге өзіндік көзқарасы бар. Исламнан басқа діндегілердің адасып жүргеніне сенімді. Махаббаттың қарапайым және ыңғайлысы жақсы деп санайды. Харуки Муракамиге бейтарап, Дэн Браунды менсінбейді. Гүл сыйлауды құптамайды, өйткені адамдар оған лайық емес: *«бірқұшақ әсемдікті сабағынан айыру қиянат емес пе?»*. Адамдардың жақсы-жаман болып бөлінбейтінін жақсы біледі.

Осы тұста шығармадан интеллектуалдық прозаның іздері байқалып қалады. Жазушының адам табиғатын сарренциямен және кактуспен шендестіруі ұтымды шыққан: жақсы деп жүрген адамыңыздың қорқаулығы барын, жаман деп жүрген кісіңіздің жанында да ізгілікке орын барын жеткізеді.

«Оған деген соңғы қадамды алғанда жасанды «adidas» бәтеңкесін киген аяқтарым бөгелместен алға қарыш жасап кете барған. Ал, Сіз бұл оқиғаның қалай аяқталғанын қалап едіңіз..?» [2, 138 б.]. Әңгіме шебер түйінделеді. Сіз, өз әлемінде тұйықталған кейіпкердің, ешкімді менсінбеген жалғыздығын сезінесіз де... мұңаясыз.

Лира Қоныс – сыршыл жазушылар қатарынан да орын тебері анық. Оның «Мәңгілік сағыныш» прозалық жинағына енген бірқатар әңгімелері расымен сағынышқа толы. Мистикалық сарынмен жазылса да өткен күндеріне, жанына жақын боп қалған адамдарының мәңгіліктің құрсауына кеткеніне налып, олардың қылықтарын еске алып, әңгімелерін шебер өрбітеді.

Мысалы, «Сурет» деген әңгімесінде бала күнгі досы, кейін отбасылық досына айналған Өзіз жайында сыр шертеді. Бойын ауру кернесе де үміті шексіз: *«Сен үйде қарап отырмай, қыз қарастырсайшы, жасым болса жиырма беске келді, сұрбойдақ болып жүре беремін бе? Қызбен қыдырып та үлгермедім ғой. Талғамымды жақсы білесің. Құрбыларың болса, сұлу қайынсіңлің болса ескерт. Сен кімге үйлен десең қарсылықсыз некелесемін. Жаңа жыл мерекесінен соң қалай да үйленетін болайын!»* [2, 73 б.] – деген досының хатынан оның жазыларынан дәмеленеді. Дәрігердің қателесуін құдайдан тілеп, ұзақ жыл өмір сүреріне сенеді. Алайда, желтоқсанның соңғы тәуліктері етектерін көз жасына малып уақыттың аранына жұтылып жатты. Өзінің артынан тек қимас естеліктер қалдырып, Өзіз мәңгілік келмесе аттанды.

Оқиға әрі қарай өз жалғасын Өзіз досының әжесінің үйіне жоқтау айтып барған кейіпкердің әрекетімен жалғасады. Сезімге толы қыз жанары ескі тамдағы ескі естеліктерді шолып, балғын балалық шаққа саяхат жасайды:

«Жасанды шырша бала шақты еске түсірді. Дүкеннен Өзіз екеуміз алғанбыз. Бағасы қымбат болатын. Күн сайын мектепке барарда әжесінің тәтті нан алып же деп берер тиынын бір жыл бойы жинаған. Күннен күнге көбейе бастаған тиынды әжесі тауып алар деп, біздің сарайдағы от жанбайтын ошақтың ішіне сақтап жүрдік. Ешкім байқамайды ғой деймін. Жаңа жылға бес күн қалғанда бойымызбен бірдей шыршасатын алдық» [2, 73 б.].

Қаралы үйде қатты күлмейтін, орынсыз сөйлемейтін дағды бойынша сағат тілі он екіні соққанда көңілі жарым кейуана, тыстан отын бұтап оралған жолдасы және кейіпкер қыз үшеуі шампан да ашпай, тілек те айтпай, сықырлаған ескі орындыққа жайғасып, естелікке суретке түсумен сағыныш лебі ескен мұңды кешті тамамдайды.

Қарапайым баяндаудан тұратын шашау жоқ шағын әңгіме қаймағы бұзылмаған балалықтың жыр дастанындай. Алайда оқиға соңы оқырман көзқарасын мүлде өзге арнаға әкетеді:

«...Қолыма алғаш ілінгені Өзіз үйіндегі жаңа жыл суреттері. Кадрға алынған адам үшеу еді: мен, жолдасым, Өзіздің әжесі. Ал, мында...төрт адам.

Жасыл шырша орнатқан үстел жанындағы орындықта Әзіздің әжесі отыр. Екі қапталында жолдасым екеуміз. Төртінші адам... Әзіз. Ол өзінің сүйікті шыршасына сүйеніп, әжесінің желке тұсында күлімсіреп тұрған...» [2, 74 б.].

Өн бойыңа қорқыныш себер бұл жолдар арқылы қаламгер нені меңзеді? Мәңгілікке кеткен жандардың әрдайым жанымызда жүретінін бе? Әлде кейіпкер қыздың естелікке толы ескі күндердің шырмауынан айырыла алмай қалғандығынба? Сұрақ көп. Жауап жоқ.

XX ғасырдың соңғы он жылдығында көркем проза ағыны қарқындылығымен және сан алуандығымен ерекшеленді. Көркем проза контекстінде бинарлық оппозицияларға құрылған «мәңгілік» тақырыптар (өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, махаббат пен зұлымдық, жалғыздық, жатсыну) алдыңғы қатарға шықты. Әлемнің шектеулілігі мен шексіздігі, ғарыш, өмір, кеңістік пен уақыт мәселелерінің драмалық кернеуі ұлғайып, ұлттық прозамыздың көркемдік тініне жымдаса өрілді.

Жаны ізденіске құмар жас қаламгердің сәтті шыққан «Ғайып ұл» атты әңгімесі «Путешествие по времени», «Иван Васильевич меняет профессию» (1973) деген фантастикалық жанрда түсірілген фильмдердің сюжетін еске түсіреді. Фабуласы әлсіз, әңгіме барысында тартыс жоқ, жай ғана құр баяндау, мінез жоқ, көтерген идеясы тек көңілге қонымды. Әңгіме сюжетіне келсек, Арман Төкенұлы деген тарихшының үйінде орын алған жәйт туралы сыр шертеді. Әкесімен баласы бақшада жұмыс атқарып жүргенде кенет жаңбыр жауып, өткінші жаңбыр кезінде тыста қалған бейтаныс баланы көзі шалған әкесі баласына ертіп келуді бұйырады.

«Әкелі-балалы екеуі оның қақтаған ақ күмістен иіп жасаған кемер белдік буынған жібек қара шапаны мен сақтаян етігіне таңырқай қалған» [1, 146 б.].

Бейтаныс балақайды жазушының былайша суреттеуі оқырманын қызықтырады хақ. Оқиға әрі қарай тарихшының қойған сауалдарына бұл балақайдың жауап бермеуі, кейін көршісінің баласы шығар деген оймен ұлына көршісі Сайлау Омарышты шақырып келуін бұйырады. Алайда көршісі:

«Жалғызымды танымай қара басты деп тұрмысыз? Мұның бір өрім тұлымына, үкілі киім киісі мен қасқа күтіміне қарап...Әй, бірақ, ауылда мұндай тұрмен киінбейді. Милицияға хабарласыңыз!» деп өз жөнімен кетеді [1, 146 б.].

Университет дипломын қолға ұстаған күннен бастап тек орхон жазуымен мен тарихшының қалтарыс-бұлтарыстарын дамылсыз зерттеп келе жатқан, өмірінің көбін кітапхана мен ескі архивтерде қағазға шұқшиумен өткізіп келе жатқан тарих ғылымының докторын балақайдың «Маңасуф ыт» (маған су бер), «Бен ечуіме түсейін» (мен үйіме қайтайын) деген тосын сөздері ғажап боп көрінген. Бұл таңғажайып құбылыс ұзаққа созылмады. Өттеңі сол ғайып ұл қалай пайда болса, тап солай, бір-ақ күнде жоғалып кетті...Төрт-ақ жастағы аузынан сүт табы кетпеген сәби қайбір жарытып сөз айта алған, одан там-тұмдап тартқан сырға мез болған тарихшыға бұл ауыр соққы болды. Ал, ғайып ұлды балалары көпке дейін ұмытпай айтып жүрді.

Жанұясында екі ай болып кеткен олжа баланың кім екендігі өзі ай бойы ақтарған, бұдан бірнеше ғасыр бұрын жазылған көне тарихи кітаптан мынадай жазуды оқығанда көмескілеу көлбең етеді:

«Қазан айының ішінде Чайшы Чор қағанның төртінші қатынынан туған оғланы Өртче жоғалып кетті. Қаған сұрау салғанымен табылар болмаған оғлан, арада тұп-тура екі ай өткенде өз төсегінде табылды. Ол өзінің биік-биік үйлері, өзі жүре алатын темір аттарға мініп, Жомарт есімді оғланмен көп жер шалғанын айтады. Ғұламалар оның алдағы замандардың біріне барып қайтыпты деп сәуегейлік айтқанмен Чайшы Чор қаған сенбеді. Бақытсыздығы

сол, арада бір жеті өткенде Өртче оғланды қазанның чокланы Алтуға мінген сәйгүлік теуіп, аяқ асты өлді...» [1, 146 б.].

Әңгіме осылай өз аяғын табады. Алайда кейіпкерлеріне мінез дарытса, оқиға барысында тартыс орын алып, оқырман ойын еріксіз желіктіріп әкетсе немесе өскелең ұрпаққа аз да болса тәрбиелік мәні бар диалогтармен кескіндесе қандай керемет туынды болар еді. Тек эксперимент ретінде қарасақ, өте ұтымды шыққан ізденістің жемісі деген қорытынды жасауға болады.

Махаббат тақырыбы, махаббат туралы түсінік романтиктердің әлем, өнер мен адам концепциясында үлкен орын алады. Махаббат – ол бүкіл Ғарыштың (Вселенная) құпиясын айқындайтын және түсіндіретін нәрсе, ол «өзінің қасиеті жағынан әрі шексіз, әрі адал, әрі құпия, әрі ғажайып болуы қажет» [4]. Тек махаббат ғана табиғатты, әлемді тануға мүмкіндік береді. Ғашық, сүйетін адамның жағдайы былайша айтқанда, тұлғаның ішкі көзін, жанарын ашатындай, оның қабілетін күшейтеді, шығармашылыққа бастайды. Шығармашылық – романтиктер үшін өмір сүрудің шарты. Сезімдер әлемі ғарышты тануға мүмкіндік береді. Лира шығармашылығында да осы сарын ғарышпен байланысы, олардың бірігуі, өзара түсінісуі арқылы маңызды орын алады. Лираның прозалық жинақтарына енген бірқатар туындылары махаббат тақырыбына арналған. Жазу алдындағы шалқар шабыттың шырғауында қалған сезімін тізбелеген туындылары санатында «Бала ғашық», «Менің Аяным», «Жасыл қырат жақта», «Менің оқырмым», «Сәтсіздіктегі сезімдер», «Ымырттағы әуен», «Мумуния кафесінде» атап өтуге болады. Сезімтал қыздың бұл тақырып табалдырығын аттап өтуі мүмкін емес еді. Алайда махаббат тақырыбының аясында қоғамдық мәселелерді де өрбітуі қайран қалдырады. Мысалы, «Жасыл қырат жақта» атты әңгімесінде гольф алаңында танысқан жігіттің қыздың көңілін аулап, оған сөз салуы. Қарапайым ғана жігіттің сезім жетегінде қызға ғашық болуы, қыздың сезімге ерік бермей сынай қарауы күнделікті өмірді оқырман көз алдына әкеледі:

«Арман. Аты Арман. Студент кезінде көңілді тапқырлар клубы командасының капитаны болған. Сонысына мақтана ма деймін, ылғи айтып отырады. Жек көремін. Арманды емес. Көңілді тапқырлар клубын. Мүшелерін де. Арзан әзіл. Суретші. Суретші болған. Мамандығы. Қазір банк қызметкері. Жақсы. Ақша емес. Байлыққа малданбайтыны. Жасыл қыратта ұшырасқанымызға екінші күн. Сезімін жариялап үлгерген. Жек көремін. Арманды емес. Ара-тұра қыз бала тақілеттес басын қисайтып жымып күлетінін» [2, 167 б.].

Кейін әйелі болғанын, онымен ажырасқанын естісе де, өз-өзін «Әйелінен ажырасқан адамның бақытты болуға құқығы жоқ па?» деген сауалдармен жұбатқандай болады. Алайда оны түпкілікті жек көруінің себебі әйелімен ажырасқандығында емес, баласының шешесінде қалғандығы да емес. Оның ажырасқан әйелімен не үшін ажырасқан себебінде еді:

– Оны қызғаныш құртты – деді.

–...?

– Мен кейде жолдасыммен қыдырамын. Сол ұнамады.

– Қыдырамыны қалай? Сонда?...Еркекпен бе?

– Мен бар болғаны өз қалауыммен өмір сүргім келді. Қоғамдағы адам жанын тұсайтын қажеті жоқ кедергілерді ұнатпаймын. Бұдан жарты ғасыр бұрын алғаш рет Данияда транссексуалдарды қорғайтын заң қабылданған. Алматы да көгілдірлер жиналатын түнгі клуб бар...

Ол сөйлеп отырды. Таяуда көгілдірлер туралы көлемді зерттеу мақалам жарық көрген. Соны бекер жаздым ба деймін. Шығармаға арқау болған қасіреттілеу нәрселердің араға біршама уақыт салып қаламгерлердің өзін

маңалайтыны туралы психологиялық заңдылықтың барын білемін. Қырсықтың қашанда егіз балалайды. Бұрылып кете бардым.

– Қайда барасың? – деді.

Мойынымды бұрмастан айқайлап дауыстадым:

– Біздің ел Дания емес, Дания емес!!! [2, 167 б.].

Өте ұтымды құрылған диалог. Бүгінгі заманның қасіретті болмысын, бұндай формада жеткізу де жазушыдан шеберлікті талап етері сөзсіз. Шығармаға арқау болған тақырып толықтай ашылған. Интернетті аша қалсаңыз, Қазақстандағы өз жынысынан безген міскіндер туралы дерекке көз сүрінеді. Зейнолла Қабдоловтың «Әрбір әдеби шығарма – белгілі дәуірдегі қоғамдық шындықтың сәулесі» деген сөзі ойға оралады.

Әдебиетші ғалым Г. Пірәлінің мына пікірінен Лира Қоныстың прозасында постмодернистік бағытындағы жазушылардың қолтаңбасы қылаң беретінін көреміз: «Оның кейіпкерлерінің дені белгілі бір арман қуып, романтикалық қиял жетегінде жүретін жастардан гөрі не істеп, не қойып жүргендеріне есеп бермейтін жандар. Алайда, олардың санасының бір түкпірінде ескі ауылға, ел мен жерге, ондағы адамдар тағдырына деген алаңдаушылық бары аңғарылып қалады. Бұл бүгінгі жас жазушылардың төл тамырынан әлі де болса біржола ажырап кетпегенін, жаңалыққа өлердей құштар бола тұра, өзінің дәстүрлі өнерін де сыртқа теппейтінін танытады. Осы ретте автордың алдына қойып отырған мақсаты орындалған да сыңайлы. Түйедей құны бар тақырыптарды тырнақтай түсініктерге сыйдырып, тіршіліктен түйгендерін түймедей тәмсілдерге сыйдырып жіберген. Өзінің тіл өрнегі мен тәсілдік, стилдік нақышын да қып-қысқа мәтіндермен нақтылап береді» [5, 19 б.].

Жас қаламгер Лира Қоныс өз шығармаларымен жастар тағдырын қысқа да нұсқа нақыға бергісіз философиялық түйінді ойлар арқылы жанрлық, стилдік, түрлік табиғаты өзгеше өнер өлкесін жасап алған. Оның көркемдік әлемі ешкімге ұқсамайтын ертегімен етене байланысқан, елес пен кәдімгі тірі кейіпкер арасындағы қайталанбас қарым-қатынастарға, психологиялық қайшылықтарға толы диалог, монологтарға құрылған шығармаларымен ерекшеленетіндігі.

Әдебиеттер:

1. Қоныс Л. Шахарбанудың сыңсуы. – Алматы: Жалын, 2013. – 192 б.
2. Қоныс Л. Мәңгілік сағыныш. – Алматы: Жалын, 2009. – 160 б.
3. Қирабаев С., Елеукенов Ш., Қалижанов У., Әлібекұлы А., Қалиева А., Орда Г. Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар. – Алматы: Evo Press, 2014. – 708 б.
4. Волков И. Творческие методы и художественные системы. – М.: Искусство, 1989. – 369 с.
5. Әсемқұлов Т. Қазіргі қазақ прозасының бағыт-бағдары // Таң-Шолпан. – 2004. № 5. – Б. 203.

Султанғалиева Р.Б., Сагидуллиева С.С.

МОЛОДЕЖНАЯ ПРОЗА ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ: ОБРАЗ СОВРЕМЕННОЙ ЭПОХИ И МИР ПЕРСОНАЖЕЙ И НОВАТОРСКИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПОИСКИ ЛИРЫ КОНЫС

В статье анализируются микросюжетные произведения эпохи Независимости известной молодой писательницы Лиры Коныс, изначально вошедшей в мир литературы своей чувственной лирикой и завоевавшей сердца читателей. Устанавливается умение передачи молодой писательницей судеб современной молодежи через лаконичные философские этюды, имеющие своеобразные и неповторимые особенности жанрового, стилевого характера.

Обозначается художественный мир писателя, наполненный уникальными взаимоотношениями между реальными героями и сказочными персонажами, психологическими противоречиями, передающимися через монологи и диалоги.

Ключевые слова: микросюжетная проза, мистическое познание, лиризм, синтентализм, постмодернизм, национальный характер, художественное решение.

Sultangalieva R.B., Sagidullieva S.S.

YOUTH PROSE OF THE INDEPENDENCE PERIOD: THE IMAGE OF THE MODERN ERA AND THE WORLD OF CHARACTERS AND THE INNOVATIVE CREATIVE QUEST OF LIRA KONYS

The article analyzes famous young writer Lyra Konys' micro-subject works of the Independence period, who originally entered the world of literature with her sensual lyrics and won the hearts of readers. It establishes the ability to transfer the young writer of the fate of modern youth through concise philosophical studies, which have unique and inimitable features of a genre, stylistic character. It denotes the writer's artistic world, filled with unique relationships between real characters and fairy-tale characters, psychological contradictions transmitted through monologues and dialogues.

Keywords: micro-plot prose, mystical knowledge, lyricism, sentimentalism, postmodernism, national character, artistic decision.

УДК 821.161.1.09:808:659.123.3

Нурбаева А.М. – доктор философии (PhD),

Казахский национальный педагогический университет им. Абая

E-mail: Nurbaeva.aida@bk.ru

ПРИЕМЫ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В РЕКЛАМНОМ ТЕКСТЕ

Аннотация. В данной статье говорится о том, что художественные приемы в слоганах помогают запоминать их лучше. Они рассчитаны на адекватную реакцию потребителя: сопереживание, сочувствие, сопричастность. Художественные приемы способствуют хорошему запоминанию информации проникновению ее в подсознание потенциального клиента. Можно сказать, что художественные приемы – вот те средства, которые позволяют разработать хороший лозунг.

Ключевые слова: слоган, рекламный текст, художественные приемы, реклама.

Изучение современной рекламы дало немало поводов для спор. Одни считают рекламу искусством, так как она создается при помощи мастерства и творчества копирайтора. Но подлинные рекламисты подобно истинным поэтам появляются крайне редко. Другие относят рекламу к науке, так как в рекламе сочетаются информация и знания. Исследователи Бове К. и Аренс У. в книге «Современная реклама» [1, с. 31] приходят к компромиссному выводу о том, что реклама – это сочетание науки и искусства.

К средствам экспрессивной выразительности относятся так называемые словесные фигуры и фигуры мысли, которые в свою очередь делятся на тропы и

амплификации. Фигуры речи – обороты речи, наглядно выражающие эмоциональное состояние говорящего. Фигуры представляют собой своего рода диаграммы чувств. Продолжительному эмоциональному воздействию соответствуют словесная протяженность, повторы слов, а перемежающемуся, колеблющемуся воздействию – словесные перебои.

Для передачи резкого изменения настроения могут быть использованы пропуски слов. Таким образом, изобразительность фигуры достигается за счет сходства формы с тем, что она обозначает. Вволнованная речь часто изобилует фигурами. Это происходит спонтанно. Но опытные журналисты, умеют еще и специально подчеркнуть свои чувства.

Выделяются фигуры прибавления, фигуры убавления, фигуры размещения и перестановки, фонетические и графические фигуры.

Фигуры прибавления – повторы различных единиц речи (морфем, служебных слов, полнозначных слов, синтаксических позиций), расположенные как произвольно, так и симметрично.

Фигуры прибавления передают стабильность эмоционального фона, независимо от того, положительно или отрицательно он окрашен. Вот почему этих фигур так много и в панегириках (восхваляющих речах), и в филиппиках (обличающих речах). Демонстрация сильного, продолжительного чувства – вот их основная функция.

Фигуры прибавления включают в себя повторы с симметричным расположением повторяющегося компонента [2, с. 56].

Анафора – повтор слов в началах смежных отрезков речи. *«Подарите себе неповторимое изящество французских окон, подарите частицу французского шарма»*. Эта анафора взята из рекламного текста и передает настойчивость рекламодателя, которая не успевает стать навязчивой, и производит впечатление искреннего совета.

Смысл анафоры – продемонстрировать уверенный эмоциональный настрой. Наиболее удачна она в передаче оптимистичного настроения. Это любимая фигура политических деятелей, которые используют достаточно пространственные анафоры, каждый абзац или каждое предложение начиная, с одних и тех же слов.

Благороден и благотворен (Демидовский бальзам).

Единый народ. Единое сердце.

Сила человека в поступках. Сила народа в единстве.

Наслаждение вкусом. Наслаждение жизнью (йогурт «Айналайын»).

Хорошо упакуешь. Хорошо продашь (упаковочные оборудование «Анель»).

Твой образ! Твой характер! Твоя свобода!» (магазин «Стиль»).

Эпифора – повторы слов в концах смежных отрезков речи. Эпифора также передает уверенность. Но если анафора фиксирует внимание на посылке, то эпифора – на следствии, она отражает некую неизбежность и поэтому реже бывает окрашена в светлые тона.

Кредит – это просто, супер просто (Номе кредит).

Молоко Айналайын. Вся жизнь с Айналайын.

Стык – повторы слов на границах смежных отрезков внутри предложения. Например: *«Только у нас, у нас и больше нигде»*. Передавая уверенность, эта фигура в то же время изображает внешнее течение событий, их замедленность, а также подчеркивает причинно-следственную обусловленность.

Поэтому она уместна и в текстах-описаниях, и в речах. В знаменитом лермонтовском: *«Повалился он на холодный снег, // На холодный снег, словно*

сосенка. // *Словно сосенка во сыром бору...*». Стык создает эффект замедленной съемки.

Стык уместен и в текстах-рассуждениях, когда надо подчеркнуть ход причинно-следственных связей: *«Деньги любят счет, счет в «Нефтебанке». А «Нефтебанк» предлагает новую систему кредитования»*. Здесь с помощью соединения слов в потоке речи выделяют логическую цепочку: *деньги – счет – «Нефтебанк» – кредитование*. Приведем еще один пример: *«Меняется все. Не меняется вкус. Вкус настоящего чая. Чай «Пиала» – немного солнца в молоке»*.

Кольцо – отрезок речи, который одинаково начинается и заканчивается. Например: *«Нет слова «нет»* (рекламное объявление). Как и стык, кольцо идеально для описания внешних событий.

Хиазм – фигура, в которой повторяются два элемента, причем при повторе они располагаются в обратном порядке:

Мы не живем, чтобы есть, но едим, чтобы жить.

Кожа любит Джонсон, потому что Джонсон любит кожу.

Хиазм часто усиливается антитезой.

Многосоюзие – избыточные повторы союза и. Например: *«И звук, и цвет, и даже качество экранов в новых алматинских кинотеатрах совсем не те, что были раньше»*. Многосоюзи

е наряду с уверенностью обычно передает замедленность действия [3, с. 93].

Геминация – фигура прибавления, двукратный повтор слов, не связанный с определенным порядком их расположения. Двукратный повтор может использоваться даже в коротких рекламных девизах (слоганах): *«Похорони наркотики или они похоронят тебя!»*, *«Сила человека в поступках, сила народа в единстве»*

Синтаксический параллелизм – повтор однотипных синтаксических единиц в однотипных синтаксических позициях: *«Похорони наркотики или они похоронят тебя!»*. Первая часть содержит восходящее движение тона и состоит из синтаксически параллельных отрезков (обычно придаточных предложений или однородных членов предложения). Вторая часть характеризуется нисходящим тоном и состоит обычно из одного предложения (общего для придаточных главного или общего для однородных членов предложения).

Фигуры убавления – основаны на пропуске каких – либо речевых единиц. Эти фигуры придают речи энергичность, создают впечатление того, что говорящий полон решимости перейти от слов к делу. Эти фигуры очень часто используются в лозунгах и газетных заголовках.

Эллипсис – пропуск подразумеваемых элементов внутри предложения, обычно пропуск сказуемого: *«Магазин «Смол». Нигде нету ниже, чем у нас»*. Эллипсис наиболее характерен для лозунгов, в частности, трудовых девизов.

Апосиопезис – внезапный обрыв высказывания, которое остается незавершенным: *«Классика и модерн!» Радость встречи! «Для тех, кто влюблен в мечту...», «Пьяный за рулем ... Без тебя пусто в гробу...»*.

К фигурам убавления относится бессоюзи

е, противоположное многосоюзие и представляющее собой опущение союзов при перечислении.

В обычной русской речи последний однородный член принято присоединять с помощью союза: *«Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев остаются важнейшей триединой задачей для нашего государства»*. Бессоюзи

е здесь настраивает на деловой лад, предупреждает о компрессии информации.

Фигуры размещения и перестановки – нарушение привычного порядка следования элементов и (или) дистантного расположения элементов, которые обычно стоят рядом. Подобные фигуры демонстрируют состояние

нестабильности, колебание, изменение настроения из-за только что полученной информации.

Инверсия – нарушение обычного порядка слов. Чаще всего инверсия связана с актуальным членением предложения, когда сказуемое оказывается впереди подлежащего, чтобы выделить в предложении новую информацию: «С нами время превращается в деньги! выгодные депозиты КазКома».

Прямой порядок слов люди делают историю нарушен ради актуализации того факта, что делают ее именно люди. В самом сказуемом делать историю также допущена инверсия, актуализирующая слово историю.

Парцелляция – расчленение исходного высказывания на два интонационно обособленных отрезка: *Откройте окна... и двери* (из рекламы). Наиболее часто используемым знаком при парцелляции является точка: Здесь обнаруживается парцелляция, сочетающаяся с инверсией.

Важным элементом, «скрепляющим» вербальную и иконическую стороны креолизованной рекламы, является такой стилистический инструмент, как метафора.

Метафора – слово или выражение, которое употребляется в переносном значении на основе сходства в каком – либо отношении двух предметов или явления для большей образности: перенесение на один предмет (явление) характерных признаков другого предмета (явления). Метафора содержит только то, с чем сравнивают товар, что значительно расширяет емкость, убедительность и выразительность образа – аналогии, который через рекламный текст увязывается с рекламируемым товаром.

Тропы – это слова или обороты, употребленные в переносном значении. «Значения переносятся на базе следующих явлений:

- сходства (метафоры) – стеклянные капли; пространственной или временной смежности (метонимии) – трудолюбивый город;
- сопоставления части и целого (синекдохи) – лучшая ракетка;
- тождества (перифразы) – град Петров;
- контраста (антифразисы) – хорошенькое дельце (о плохом деле);
- заведомого преувеличения (гиперболы) – быстрее молнии;
- заведомого преуменьшения (мейозиса) – поезд ползет как черепаха» [4, с. 142].

Метафора – одно из самых мощных средств экспрессии, рассчитанных на долговременное воздействие. Метафоры хорошо запоминаются, откладываются в долгосрочной памяти и становятся теми «кирпичиками», которые используются для украшения речи.

Метафора (греч. «перенос») – троп или фигура речи, состоящая в употреблении слова, обозначающего некоторый класс объектов (предметов, лиц, явлений, действий или признаков), для обозначения другого, сходного с данным, класса объектов или единичного объекта; напр.: волк, дуб и дубина, змея, лев, тряпка и т.п. в применении к человеку; острый, тупой – о свойствах человеческого ума и т.п. В расширительном смысле термин «метафора» относят также к другим видам переносного значения слова [5, с. 145].

Салон «Жанна» - настоящий ритуал красоты.

Дарите друг другу здоровье (мед. препараты).

Красота в согласии с профессионалами (салон красоты «Алнур»).

Умение сливаться со средой – уникальное качество хамелеона. Берите примеры, становитесь мобильными.

Йогурты «Айналайын» - моя вкусея тайна!

Красивые метафорические включения способны изящно и кратко поведать о таких, на первый взгляд, сухих и скучных вещах как параметры товара,

особенности его применения, а также о самой фирме, ее духе и имидже. Осуществляется это путем намека на сходство метафоры и рекламируемого товара. Существуют стандартные технологические приемы такого сближения: по назначению, по форме, по цвету, по функциональным признакам, по форме выражения развития и достижения. Используя данные методы, рекламисту предстоит подыскать, например, такую смысловую окраску функции, которая лучше всего подчеркнет преимущества товара; а если речь идет о метафоре сходства по назначению, следует помнить о том, чтобы метафора и сам товар не расходились в своем назначении в восприятии потребителя.

Сходство по времени – еще один действенный метафорический прием, хотя несколько он сложнее в исполнении. Например, реклама некоторых марок зубных паст или мыла: якобы проходят часы и сутки, а сила действия пасты или мыла все еще достаточна для защиты потребителя от «кариозных монстров» и прочих микробов [5, с. 111].

Метафорическое сходство по цвету – самый красивый прием: «как яркое солнышко», «снежно-белое», «цвета голубого неба» и т.д. Метафорическая близость формы особенно часто используется в рекламе телевизоров, которые своей строгой прямоугольной формой олицетворяют нашу повседневную жизнь «в четырех стенах».

Главным смыслом метафорической технологии является перевод художественного аспекта в рекламный. Такая творческая работа требует тщательного изучения не только самого товара с точки зрения его возможных художественных достоинств, но и анализа стереотипов и эстетических ценностей потенциальных покупателей. Изучив эстетический потенциал товара, можно создать некую матрицу из наиболее подходящих метафор, его описывающих. Затем эту матрицу следует наложить на выявленные этические и эстетические стереотипы потребителей, обращая особое внимание на то, чтобы не увлечься излишней красотой метафоры, оторванностью ее от практического применения товара, чтобы не сработала технология негативной ассоциации, разрушающая всю рекламную идею.

Путем сравнительного анализа возможной эффективности подобранных метафор выводится самая яркая, наиболее четко отражающая все ассоциативные связи образа с рекламируемым товаром. К сожалению, часто встречается проблема чрезмерной увлеченности автора метафорически образом своей идеи, что приводит к расхождению в видении товара рекламистом и целевой аудиторией. В результате потенциальный покупатель может вовсе не понять задумку автора рекламы.

Главное в метафорической технологии – хорошее знание стереотипов, доминирующих в обществе, и использование только положительных ассоциаций в связи с рекламируемым товаром [6, с. 78].

Художественные приемы снижают вовлекающую силу слогана, но положительно влияют на его восприятие и запоминание потребителем. Запоминание слогана увеличивают:

Аллитерация – повторение в стихотворной речи (реже в прозе) одинаковых согласных звуков с целью усиления выразительности художественной речи; один из видов звукописи.

Актив оператор сотовой связи: Актив еще больше, еще активнее
Nescafe Classic. Глубокий свежий вкус.
Отличный вкус! Отличное начало!

рифма:

Кофе «Жокей» Смотри на жизнь веселей!
Даешь рекламу в «Атбашар»

Всегда в кармане акша бар!

Слоган состоит из двух частей, построенных с использованием принципа синтаксического параллелизма. *Порядок слов в предложениях*, даже намеренный лексический повтор (слово доказано), внушает потребителю мысль о существовании только одной фирмы, достойной доверия [6, с. 167].

Прием **параллелизма** – одинаковое синтаксическое построение отрезков речи – делает слоган кратким и запоминающимся.

Свои люди – свой банк! Выбери свой банк!

Все в восторге от тебя. А ты от Мэйбеллин.

Использование приема **парцелляции** в построении данного слогана и цепная связь между предложениями позволяют сделать в устной речи интонационное выделение главного. В первом предложении местоимение *все*, во втором – местоимение *ты* помогают воспринять движение мысли о том, что является поводом для восторга.

«Хорошо там, где мы есть»

Слоган краток, энергичен, привлекает внимание. Слоган обещает определенное благо, ощущение комфорта и надежности. Используется трансформация известного выражения. Там хорошо, где нас нет со сменой значения на позитивное. Логическое ударение в исходном выражении – на слове *нет*, в слогане – на выражении *мы есть*, которое воспринимается в значении «мы находимся, существуем». Слоган внушает позитивное эмоциональное состояние. Будучи внешне отвлеченным от рекламируемого товара, он переносит позитивный взгляд в целом на рекламируемый товар.

Форму и содержание рекламного слогана можно анализировать на уровне предложения. При составлении слогана учитывается тип высказывания. Восклицательное предложение с глаголом в повелительном наклонении часто встречается в рекламе молодежных товаров или товаров массового спроса с невысокой ценой. Когда же целевую аудиторию рекламы составляют высокообразованные люди, которым предлагается технически сложный и дорогой продукт, употребляется повествовательное предложение. Западные пособия утверждают, что восклицательное предложение с глаголом в повелительном наклонении действительно способно подтолкнуть потребителя к конкретному действию.

Эпитет – стилистический прием, основанный на взаимодействии эмоционального и логического значений в определительном слове, фразе или даже предложении, используемом чтобы охарактеризовать объект и обратить внимание читателя с целью дать личную оценку и понимание этих качеств и особенностей [6, с. 121].

Искушающий блеск помады для бесконечно соблазнительных губ

Он такой темпераментный. Заводится с пол – оборота... Это мой... автомобиль РАЗ 4

Алматинский чай – приятные теплые воспоминания

Сравнение – это сопоставление одного предмета или явления с другим в целях выделения и подчеркивания, более наглядного изображения какого – либо признака этого явления. Известная фраза: «Все познается в сравнении» оказалось применимой и для рекламного текста. Сравнение показывает необходимость, оригинальность и качество товара или услуги.

Когда постель становится облаком

Иногда используются не сравнения, а противопоставления:

Тают во рту, а не в руках

Служба хорошего настроения! Висеть на телефоне становится модным! (служба 081)

Легкая, как горный воздух! Чистая, как родниковая вода (о продукции «Омирбек»)

Иссыкские вина, как мелодии, из которых нельзя выбросить ни одной ноты...

Олицетворение – троп, который неодушевленный предмет, животное или абстрактное понятие изображает как мыслящее существо, наделяет его чувствами и даром речи.

Хрустящие воспоминания! Алматинский крекер.

Слоган сока «Я»: Где наслаждение – там Я.

Он у меня такой умница! (реклама холодильника).

Он такой темпераментный. Заводится с пол – оборота ... Это мой автомобиль....(реклама машин).

Улыбка переводом. (VISA Money Transfer, денежные переводы).

Мебель «Жанна» – позитивная обстановка.

Гипербола – троп, посредством которого преувеличивается коммуницируемый феномен. Рекламисты используют гиперболу очень часто. Причина в том, что все торговцы имеют обыкновения преувеличивать.

Море возможностей, океан фантазии (реклама мебели)

Променад – удовольствие, о котором невозможно молчать.

Метанимия – троп, при котором знак одного предмета заменяется знаком другого предмета на базе некой смежности.

Паркуйте своих лошадей!

«Юбилейное» – открой шоколадный вкус!

Каламбур – игра слов, намеренное соединение в одном контексте двух значений одного и того же слова или использование сходства в звучании разных слов с целью создания комического эффекта. При использовании этого приема получаются многозначные фразы-девизы – слоганы «с двойным» или даже с «тройным дном» [4, с. 201].

Не пропусти свой вираж! (автосалон «Вираз»).

Соки «Грации» – ФОРМенная провокация.

«Злато» - приготовь со вкусом, съешь с удовольствием.

Фразеологизмы – устойчивое сочетание слов. Преимущество фразеологизма – в его привычности, узнаваемости. Употребляя его в повседневной речи, люди автоматически вспоминают о рекламной интерпретации выражения. Достаточно часто фразеологизмы используются в рекламном словесном творчестве в форме парафразы:

Аралгуз. Хлеб да соль вашему дому!

О нем можно говорить до бесконечности, но лучше говорить по нему! (реклама телефона).

В ногу со временем!

«Погрузиться» в атмосферу живой музыки! (Ресторан «Дархан»)

Депозит «Формула Успеха» (Альянс Банк).

Точно в цель! Изготовление и доставка любой полиграфии.

Употребление цитаций или аллюзий. Различие между цитацией и аллюзией чисто условное: популярная строчка из песни, кинофильма или литературного произведения считается «цитацией», а общеизвестное выражение из экономики, истории и т.д. есть «аллюзия». Прием позволяет человеку узнать все давно забытое, до боли знакомое. Употребление цитаты и аллюзии можно разделить на следующие группы:

1. **Из художественной литературы.** Сигналом могут служить:

А) название произведения:

Надежный продукт своего времени (о водке «АККУ») («Герой нашего времени» М.Ю. Лермонтов);

Что делать? (о продукции БИО – МАКС);

Маленькие радости в большой стране (о минеральной воде «Тассай») («Маленькая хозяйка большого дома» Д. Лондон);

Б) цитата из произведений, крылатые выражения:

С любимыми не расставайтесь! (К - мобайл);

Мир спасет чистота! (профессиональная уборка квартир);

В человеке все должно быть прекрасно: и одежда, и обувь, и аксессуары, и квартира, и в квартире... (о торговом центре «Алма»);

2. **Музыкальные произведения:** Сигналами являются название песен или фразы из них:

Ах, лето! (Увеличение груди);

Конфетки – бараночки (кондитерские изделия «Рахат»);

Свой дом! Мечты сбываются (Ипотечное кредитование «Астана-Финанс»);

Пусть всегда будет...! (реклама техцентра «Аверс»);

Как прекрасен этот мир, посмотри! (кинотеатр «Казахстан»);

Погода в Вашем доме (Теплоцентральный);

Журчат ручьи (о креме Низорал);

От улыбки хмурый день светлей... Стоматология «Бобек» вернет Вам возможность улыбаться!

3. **Кинофильмы и телепередачи:** название или сюжеты из фильмов и телепередач:

Если был бы я султан, я бы имел 3-х жен, чтоб они варили мне много макарон ведь ничего нет вкуснее не было и нет чем тарелка макарон с сыром на обед (Сюжет из к\ф «Кавказская пленница»);

4. **Сакральные тексты:** представлены выражения из Библии:

Дорогу осилит идущий! (турфирма «Алия»);

Глаз вопиющего в пустыне (о препарате «Сайвилен»);

5. **УНТ** Сигналами служат выражения из фольклора, пословицы, поговорки, а также сюжеты из народной сказки:

Была картошка простая, стала золотая. Были грибки простые, стали золотые. Была рыбка простая, стала золотая (сюжет из народной сказки «Курочка – ряба»);

Что посеешь, то пожнешь (соц. Реклама направленная против курения);

6. **Мультфильмы.** Название или сюжеты из мультфильмов:

Это почему я раньше был такой вредный и злой? Это потому, что я к молоку «Айналайын» не пил! («Это почему я раньше был такой вредный и злой? Это потому, что у меня велосипеда не было» фраза из мультфильма «Каникулы в Простоквашино»);

7. **Речевые клише.** Сигналом выступают фразы общеизвестных выражений:

Спортивно жить не запретишь! (реклама спортивного магазина);

Чистота – залог здоровья! (о препарате АКВАРИД);

Курение опасно для вашего здоровья;

Антитеза. Антитеза дает, какой из товаров стоит выбирать, как стоит поступать, а как нет. В данном приеме эффект достигается за счет контраста. При

этом звучание становится оригинальнее, а значение – яснее, так как объясняемый объект наложен на его противоположность.

Максимум внутреннего пространства, минимум тесноты;

Лед в бокале, тепло в общении (коньяк «Казахстанский»);

Цены обычные, качество необычное! (гипермаркет «Арзан»).

Использование «ошибок» в тексте. Хороший слоган – не обязательно должен быть правильным с точки зрения языка. Неправильность помогает привлечь внимание, может сделать слоган более информативным. Например, слоган *«Кто не знает, тот отдыхает!»* – не соответствует нормам, однако придется «по душе» подросткам [7, с. 131].

Рост популярности национальных традиции и обрядов обуславливает распространение **казахских лексических единиц** в рекламных обращениях:

Дарить подарки – наслаждение.

Особенно любимым друзьям.

И мы хотим вам сделать предложение:

«Шашу» дарите в день весенний,

Народные традиции храня! (о конфетах «Рахат»)

Компания «Жана Арка» 17 лет в небе Казахстана (реклама авиакомпании)

Только натуральное молоко. Молоко «Адал»

Смелость быть первым. Фитнес клуб «Бақыт»

«Вместе с «ҰларҮміт» к обеспеченному будущему!»

«Сәлем!! Это нео!» Встречайте!

Наслаждение вкусом. Наслаждение жизнью. Йогурт «Айналайын»

Даешь рекламу в «Атбашар». Всегда в кармане ақша бар!

Включение в текст рекламы казахского варианта заголовка или слогана также порождает насыщенность информации. Употребление в пределах текста соединения казахского и русского вариантов рекламного девиза, затрагивает интересы адресата [5, с. 89].

Следует отметить, что в исследуемых рекламных текстах широко используется довольно распространенный в рекламе **перифраз**. В основе перифразы лежит описательное обозначение предмета, понятия, явления, лица, предполагающее его подчеркивание, выделение какой-либо стороны, качества, признака, имеющих иносказательный, метафорический смысл [6, с. 78].

Анталья – звезда сезона!

Увидеть больше, чем другие (реклама биноклей).

Проанализированный материал показывает, что образные средства языка оживляют, актуализируют рекламный текст. Разнообразие приемов словесного выражения, усиление экспрессивности, сопровождающей даже простейшую тему, при одновременной общепонятности должны служить одним из принципов составления рекламы. Но при неумелом употреблении средств речевой выразительности могут возникнуть стилистические ошибки, которые приведут к искажению смысла, и интерес зрителя в рекламе снизится. Чаще всего реклама не только информирует, но и формирует у потребителя яркий, четкий рекламный образ через систему изобразительно-выразительных средств языка в объективную информацию, как правило, привносится дополнительная, имеющая субъективную направленность. Она образуется главным образом за счет стилистически окрашенных лексики и синтаксиса, позволяющих создать конкретно – чувственный образ рекламного объявления, эмоционально оценить факты, о которых идет речь.

Художественные приемы в слоганах помогают запоминать их лучше. Они рассчитаны на адекватную реакцию потребителя: сопереживание, сочувствие,

сопричастность. Художественные приемы способствуют хорошему запоминанию информации проникновению ее в подсознание потенциального клиента. Можно сказать, что художественные приемы – вот те средства, которые позволяют разработать хороший лозунг.

Литература:

1. Бове К., Аренс У. Современная реклама. – СПб., 1998. – 67 с.
2. Гермогенова Л.Ю. Эффективная реклама в России. Практика и рекомендации. – М.: РусПартнер Лтд, 1994. – 90 с.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. – М., 1997. – 390 с.
4. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. – М., 1977. – 564 с.
5. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – М., 2000. – 838 с.
6. Володина Н. Литературные универсалии, концепты, стереотипы в контексте литературного процесса // Материалы международного конгресса «Русская словесность в мировом культурном контексте». – М., 2004. – С. 45-78.
7. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. – Л., 1978. – 161 с.

Нурбаева А.М.

ЖАРНАМАЛЫҚ МӘТІНДЕ КӨРКЕМДІК ӨРНЕКТІҢ ӘДІСТЕРІ

Бұл мақалада слогандағы көркемдік тәсілдер оларды есте сақтауға жақсы көмектесетіндігі туралы айтылады. Олар тұтынушының алаңдаушылық, уайымдаушылық сезімдерін бөлісу реакцияларына қарастырылған. Көркемдік тәсілдер акпараттардың потенциалды тұтынушының ой санасына енуі мен есте жақсы сақтауына қатысады. Көркемдік тәсілдер жақсы ұран жасаудағы нағыз қажетті тәсіл.

Тірек сөздер: слоган, жарнамалық мәтін, көркемдік тәсілдер, жарнама.

Nurbayeva A.M.

TECHNIQUES OF ARTISTIC EXPRESSION IN THE ADVERTISING TEXT

This article says that artistic techniques in slogans help to memorize them better. They are designed for an adequate consumer response, empathy, compassion, ownership. Artistic methods contribute to a good memorization of information, its penetration into the subconscious of a potential client. It can be said that artistic techniques are the means that allow us to develop a good slogan.

Keywords: slogan, advertising text, artistic receptions, advertising.

ӘОЖ 811.512.122'373

Алдашева К.С. – философия докторы (PhD),
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: kama_kz89@mail.ru

НЕОЛОГИЗМДЕРДІ КОГНИТИВТІК АСПЕКТІДЕ ЗЕРДЕЛЕУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа. Зерттеу ҚР Білім және Ғылым министрлігі Ғылым комитетінің 2018-2020 жылдарға арналған ғылыми жобаларды гранттық қаржыландыру бағдарламасы шеңберінде М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде орындалатын «Қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдердің қалыптануы: когнитивтік және лингводидактикалық аспектілер» деп аталатын жоба нәтижелерін қорытындылауға бағытталған.

Қазіргі кезеңде қазақ әдеби тілінің динамикасында жаңа сөздерді / неологизмдерді жасау үшін сөзжасам модельдерінің барлық мүмкіндіктері айқындалған және олардың жалпы сипаттамасы, тиімділігі мен икемділігі сөзжасам бойынша еңбектерде жеткілікті дәрежеде тұжырымдалған. Сөзжасам модельдерінің қатарында қазақ тілінің семантикалық тынысын (төл сөздердің қайта жаңғыруы) игеру арқылы жасалған жаңа сөздер айрықша орын алады, олар өздеріне тән күрделі, лингвистикалық, лингвомәдени және сыртқы факторларға байланысты ерекшеліктері бойынша қалыптану және нормалану тұрғысынан жете зерделеуді қажет етеді.

Мақалада жаңа сөздерді когнитивтік аспектіде зерттеуге арналған ғылыми еңбектер талданады.

Тірек сөздер: неологизм, когнитивтік лингвистика, когнитивтік неология, когнитивтік дискурс.

Ұзақ уақыт бойы неологизмдер дәстүрлі ғылыми парадигманың шеңберінде қарастырылып келді. Өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап сөзжасам мен лексикологияның аясында қарастырылса, қазір лексиканың инновациялық корпусына қатысты проблемалар тілтанымның жаңа аспектілермен байланыстырылып келеді. Тілдің қазіргі даму сатысындағы неологизация процесінің қарқынды сипаты жаңа сөздердің пайда болуы мен қолданысына қатысты проблемалардың шешімін табуда айрықша мүмкіндіктерді ұсынып отырып. Бұған қазіргі лингвистикалық әдебиеттердегі лексикалық инновациялардың жаңа аспектілерде қарастырылуы дәлел бола алады.

Лингвистикалық ғылымның қазіргі даму сатысы неологизмдердің пайда болу тетіктерін зерттеудің өзгеше тәсілдерінің сипатымен ерекшеленеді. Осымен байланысты неологизация процесін зерттеуде адамның рухани-практикалық қызметін, құндылықтар жүйесін, жеке адамның санасына айтарлықтай ықпал ететін, жаңа сөздердің пайда болуына түрткі болатын қоғамдық-саяси мәдениеттің сипатын ескермеу мүмкін емес.

Лингвистиканың қай кезеңінде де, тіл тарихының қай сатысында да неологизмдерге қатысты мәселе өзінің өзектілігін жойған жоқ. Тілді тірі ағза ретінде тану ең алдымен оның динамикасымен, сөздік қорында орын алатын өзгерістермен тілкелей байланысты. Қандай бірлікті және мағынаны «жаңа сөз» ретінде тану және осы ұғымға сыйдыру керектігі туралы мәселе – ғалымдар арасында ұзақ уақыт шешімін таппаған сұрақ. Себебі жаңа сөзге анықтама беруде шектес терминдердің ауқымы өте кең, атап айтқанда: неологизм, окказионализм, жаңа атаулар, инновация, лексикалық жаңалық және т.б. Мысалы, Р.Ю. Намитокова «новообразование» мен «неологизм» терминдерін

ажырата отырып, алғашқысын «окказионализм» ұғымының мағынасына теңестіреді [1, 13 б.]. Н.З. Котелова «лексикалық жаңалықтарды» нақты бір уақыт аралағында бір тілде, тіл жүйесінде, қолданыста узуалды түрде болған және, сәйкесінше, бұрын сол тілде, тіл жүйесінде, қолданыста болмаған сөз, сөз мағынасы, идеомалар деп түсіндіреді [2, 14 б.].

Қазақ тіл білімінде академик Р.Сыздық *тілдегі жаңалықтар / тілдік жаңалықтар / лингвистикалық жаңа бірліктер / тілдегі жаңа лексикалық бірліктер / жаңа сөздер* дегендерді синонимдес мағынада қолданған [3]. Ғалымның пікірінше, бұл атаулардың барлығы да – белгілі кезеңдерде пайда болған (қолданысқа түскен) жаңа зат, жаңа ұғым атаулары, жаңа сөз тіркестері, мағынасы жаңарған бұрынғы сөздер, тілде жиі және еркін қолданыла бастаған бөгде тілдік сөздер.

Академик Р.Сыздық тұжырымдарының жаңалығы – қазіргі жаңа сөздердің пайда болуының тілге деген ұлттық рухани сұраныстың күшеюі мен ұлттық сананың беки түсуіне байланысты қарастырылуында.

Тіл ғылымының әр саласы өз бетінше оқшау дамымайды, олардың зерттеу нысандары мен әдістері әр басқа болғанымен, тілдік бірліктердің табиғатын тануда ортақтық болады. Бұл ретте неологизмдердің ерекшеліктері антропоцентрлік парадигманың негізгі бағыттары болып саналатын этнолингвистика, психоллингвистика, лингвомәдениеттану және когнитивтік лингвистика салаларының аясында да қарастырылады. Өйткені халықтың ұлттық болмысын танытатын негізгі өзек – оның тілі. Ұлт – мәдениет – тіл тұтастығында қарағанда жаңа сөздер ұлт санасының жемісі болып табылады. Жалпы алғанда, адам әлемді өз ана тілі арқылы таниды да, сол негізде ұлттық мінезді бойына қабылдай бастайды [4]. «Тіл – халықтың рухы» болса, тілдің ең негізгі бірлігі – сөз. Ұлттық тілдің сөздік қорындағы белгілі бір үлесті жаңа сөздер құрайтыны белгілі. Жаңа сөздер тілдің ішкі заңдылықтарынан бөлек, сол тілді тұтынушы халықтың ойлауына, қабылдауына, таным-түсінігіне сай жасалса ғана жаңа сөздің тілде бекітілуіне жағдай жасалады. Бұған В.фон Гумбольдтың «тіл рухтың заңдылығы бойынша дамиды, оған қоса тіл адам санасының заңдылықтары бойынша да дамиды» деген тұжырымы дәйек болады [5, 370 б.]. Бұл – неологияның адамның когнитивтік және тілдік санасына тән тетіктермен байланысының айқын көрінісі.

Сонымен қатар тілдегі жаңа сөз ең алдымен – ұлттық-мәдени құбылыс. Біріншіден, «тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасы, әсіресе мәдениеттің тілге ықпалы, мәдениеттің тілдегі көрінісі ғылым үшін жаңалық емес. Әр халықтың дүниетанымы мен мәдениетінде ерекшелік бар; бұл ерекшелік тілге сіңіріледі дегеннің бастапқы негізі Э.Сепир мен Б.Уорфтың «лингвистикалық ықтималдылық теориясында қаланған болатын» [6, 122 б.]. Демек, мәдениеттегі өзгерістер тілге әсерін тигізеді, ал тілдегі өзгерістер, ең алдымен оның лексикалық қабатынан сезіледі. Бұл ретте тілдің ішкі заңдылықтарына негізделген жаңа сөз тууы мүмкін, екіншіден, жаңа сөздердің бір тобы бұрыннан тілде бар, бірақ мағынасы күңгірттеніп, қолданыс аясы шектеле түскен сөздердің жаңа мағынаға ие болуынан жасалады. Бұған дәлел – қазақ тіліндегі *жәдігер, кәдесый, тұсаукесер* сияқты неологизмдер. Бұл – тіл мен мәдениеттің тоғысындағы лингвомәдениеттану, этнолингвистика салалары мен неология байланысының қарапайым дәлелі [7]. Сонымен қатар ұлттық-мәдени танымға ие, ұлттық менталитетті айқындайтын сөздердің семантикасының кеңеюі, жаңғыруы арқылы тілге қайта оралуы, әсіресе ғылым мен техника атауларын беруге сәйкес келуі тілдің сөз байлығының айрықша қабілетті екендігін, сол халықтың ұлттық мәдениетінің жоғары екендігін көрсетеді.

Когнитивтік лингвистиканың аясында жаңа сөздердің жасалу тетіктерін, жаңа лексикалық бірліктердің қалыптасу үдерісіне ықпал ететін когнитивтік факторларды, когнитивтік және тілдік құрылымдардың арасалмағын танып-түсіну аса маңызды.

Когнитивтік бағыт – лингвистикадағы қарқынды дамып келе жатқан, көптеген ғылыми мектептерді тоғыстыратын сала. Антропоцентристік парадигма шеңберінде тілдегі құбылыстарды зерттеу түрлі бағыттарға жіктеледі:

– Е.Ю. Балашованың жіктемесі бойынша лингвокогнитивтік (Ю.С. Степанов, В.И. Карасик, В.В. Красных, В.А. Маслова, Н.Ф. Алифференко және т.б.) және лингвомәдени (Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова, И.А. Стернин, В.Н. Телия және т.б.) бағыт [8];

– Л.А. Шарикова мен Ю.П. Бауэрдің жіктемесі бойынша лингвокогнитивтік бағыттағы зерттеулер психологиялық (С.А. Аскольдов-Алексеев, Д.С. Лихачев), логикалық (Н.Д. Арутюнова), философиялық (В.В. Колесов), мәдени (Ю.С. Степанов), лингвомәдени (В.Н. Телия) тұрғыдан жүргізіледі [9, 247-248 б.];

– З.Д. Попова мен И.А. Стернин қазіргі когнитивтік лингвистиканың аясындағы зерттеулерді мәдени (Ю.С. Степанов), лингвомәдени (В.И. Карасик, С.Г. Воркачев, Г.Г. Слышкин, Г.В. Токарев), логикалық (Н.Д. Арутюнова, Р.И. Павлиненко), семантикалық-когнитивтік (Е.С. Кубрякова, Н.Н. Болдырев, Е.В. Рахилина, Е.В. Лукашевич, А.П. Бабушкин, З.Д. Попова, И.А. Стернин, Г.В. Быкова), философиялық-семиотикалық (А.В. Кравченко) бағыттарға жіктейді [10, 12 б.].

Когнитивтік лингвистика – салыстырмалы түрде жас ғылым саласы, осымен байланысты неологизмдерді когнитивтік аспектіде қарастыруға арналған зерттеулер көп емес. Дегенмен «неологизм» ұғымының мазмұнын ашуда когнитивтік лингвистика саласындағы Е.С. Кубрякова, Ю.С. Степанов сияқты ғалымдардың зерттеулері мен неологизмдерді когнитивтік тұрғыдан талдауға арналған диссертациялық жұмыстарға сүйенеміз.

Ю.С. Степанов жаңа сөздердің жасалу үдерістерін пайымдай келе, «жылтылдақ концепт» («мерцающий концепт») деген ұғымды енгізеді. Жаңа бір нәрсеге немесе құбылысқа атау беру қажеттілігі «жылтылдақ концептінің» пайда болуына әкеледі, бұл концептіге қандай да бір біріншілік мәнді үстеу үшін оны белгілі бір категорияға кіргізу қажеттілігі туындайды. Бұл тізбек вербалдану үдерісімен аяқталады, яғни дыбыстық жамылғыға ие болады. Лингвистикада жаңа сөздердің қалыптасу сатыларына тән принциптер белгілі, алайда Ю.С. Степанов жаңа сөздердің «бастапқы» жай-күйін талдай отырып, терең құрылымдарына ерекше мән береді.

Е.С. Кубрякова неологизмдердің когнитивтік-дискурстық қырын қарастырады. Когнитивтік-дискурстық тәсіл тілді танымдық тұрғыдан зерттеуде жиі қолданылады. «Жаңа сөздерді когнитивтік-дискурстық бағыттың аясында зерттеудің объективті қажеттілігі неологизация процесінің табиғатымен және мазмұнымен анықталады, басқаша айтқанда неологизация кешенді когнитивтік-дискурстық үдеріс ретінде қарастырылады және халықтың тілдік санасының өзгеруіне, сөйлеуі мен ойлауындағы когнитивтік-прагматикалық қажеттіліктермен байланысты құндылық бағдарының өзгеруіне сәйкес тілдің лексика-семантикалық жүйесі де жаңарып отырады» [11].

Е.С. Кубрякова когнитивтік-дискурстық тәсіл түрлі лингвистикалық білім салаларының өзара байланысын ескере отырып, зерттеудің кешенді пәнаралық сипатын ұсынатындықтан, жаңа сөздерді аталған аспектіде зерттеу аса маңызды деген тұжырым жасайды [12, 12 б.]. Жаңа сөздердің туу үдерістерін зерттеуде аталған тәсілдің когнитивтік бөлімі осы үдеріске қатысатын білім түрлерін,

менталды құрылымдарды анықтауға, ұғымның мүмкін болатын вербалдану жолдарын түсіндіруге және т.б. мүмкіндік береді. Ал дискурстық бөлімі автордың интенциясын, контексті, мәтіннің прагматикалық бағытын ескереді. Осылайша жаңа сөздерді когнитивтік-дискурстық тұрғыдан талдау зерттеу нысанының анағұрлым толық сипатын беруге жол ашады.

Когнитивист ғалымдардың көпшілігі жаңа сөздердің қалыптасу процестеріне тән алғашқы сатыларды, олардың пайда болуына ықпал еткен факторлар мен уәждерді зерттейді. Қазақ ғалымы Қ.Б. Күдеринаова тіл жүйесіндегі таңбаларды «сөз, граммема, морфема, фразема болса, оның мазмұн межесінің бірлігі – семема, тұрпат межесінің бірлігі – лексема» деп жіктеп, «солар арқылы белгілі болған бір денотатқа, я болмаса құбылысқа берілетін атау, яғни лексема референттің бойындағы бірнеше белгілердің, семалардың сұрыпталып, қорытылуы нәтижесінде, немесе атауға негіз болатын бір белгінің актуалдану нәтижесінде, немесе мәнді ғана белгілері жиынтығы нәтижесінде туады» – деп пайымдайды [13, 72-73 б.].

Орыс ғалымы В.И. Заботкина «К вопросу о когнитивной неологии» деп аталатын еңбегінде [14] жаңа сөздердің жасалуында прагматикалық және когнитивтік факторлар анағұрлым маңызды деген тұжырым жасайды. Жаңа сөздердің жасалу актісінде когнитивтік факторлар артықшылыққа ие. Қандай да бір жаңа затты немесе құбылысты атау үшін адамның когнитивтік жүйесіндегі оның орнын сәйкестендіріп, анықтау керек. Одан әрі қарай категоризациялау және субкатегоризациялау процестері жалғасады. Басқаша айтқанда, ұғым адамға бұрыннан белгілі категория шеңберіне және анағұрлым ыңғайлы класқа енгізіледі. Субкатегоризациялау процесі – жаңа ұғымды таңдалған категориядағы басқа ұғымдармен арақатынасы белгілеу. Осылайша жаңа сөз жасау актісінде категоризациялау және субкатегоризациялау процестері біріншілік сипатқа ие болады. Демек когнитивтік фактор бірінші орынға ие болады. Прагматикалық факторлар жаңа атауды бекітуде ілгері шығарылады. Әрине әлемді тану үдерістерін зерделеуде когнитивтік және прагматикалық ғана емес, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және т.б. факторларды да ескеру аса маңызды.

Ю.В. Петрович неологизмдерді жасаудың когнитивтік аспектісі туралы пайымдауда концептуалды интеграция теориясына сүйенеді. Концептуалды интеграция – «менталды кеңістік жүйесінде ақпараттық бөлшектердің жедел түрдегі шығармашылық байланысу процесі» [15]. Концептуалды интеграция мағынаның түзілу процесімен қатар жүреді. Когнитивтік көзқарас тұрғысынан, неологизм – ерекше интеграциялық мағынаға ие туынды бірлік. Неологизмнің интеграциялық мағынасы оның құрамдас бөлшектерінің мағынасымен анықталмайды, жаңа сөздің жасалу уәжін ғана немесе экстралингвистикалық факторларды ғана зерттеу арқылы сипатталмайды, аталған компоненттердің тұтастықта болуын, яғни интеграциялық байланысты қажет етеді. Ғалым жаңа етістіктердің жасалу процесінің негізінде концептуалды интеграция тетіктері бар деп санайды. Осылайша неологизмді түрлі менталды кеңістіктерден құралған күрделі жасалым ретінде түсіндіреді.

Н.Б. Милявская неологизмдерді қалыптастырудың когнитивтік негізін қарастыра келе, когнитивтік лингвистикада болмыстың категориялану үдерісінің бөлінбес бөлшегі, ойлауды жүзеге асыру принциптерінің бірі ретінде танылатын метофтонимия құбылысына назар аударады. Ғалымның еңбегінде жаңа сөз метафтонимиялық ауысудың (метафтонимический перенос) нәтижесі ретінде қарастырылады [16].

Е.Л. Боярская полисемантикалық зат есімдердегі жаңа мағынаның даму нәтижесінде пайда болған неологизмдерді когнитивтік парадигманың аясында

зерттейді [17]. Ғалым неологизмдерді полисемантикалық сөздердегі жаңа мағынаның когнитивтік тетіктеріне талдау жасау арқылы түсіндіреді.

Л.В. Черепанова [18] мен Л.Ю. Касьянованың [19] жұмыстары неологизация процесін когнитивтік-дискурстық тұрғыдан зерттеуге бағытталған. Бұл зерттеулерде неологизм әлеуметтік-мәдени жағдаяттарға тікелей тәуелді ерекше әлеуметтік болмыс ретінде дискурспен тығыз байланыста қарастырылған. Ғалымдардың пайымына сүйенсек, неологизация – кешенді когнитивтік-дискурстық процесс және халықтық құндылық бағдарының, тілдік сананың, мәдениет пен рухани-практикалық әрекеттің өзгеру ерекшелігіне сәйкес тілдің лексикалық жүйесінің жаңғыруына / толығыуына бағытталады. Неологизм – когнитивтік-дискурстық тұрғыдан игерілген болмыстың ерекше өнімі.

Қазақ тіл білімінде неологизм құбылысының танымдық / когнитивтік сипатын зерделеу енді қолға алына бастады. Бұл бағыттағы зерттеулердің бастауы ретінде терминдердің танымдық ерекшеліктерін ашуға бағытталған еңбектер аталады. Себебі бұл сабақтастық «терминжасам үдерісін неологизация заңдылықтары мен тілдің лексикалық және терминологияның даму ерекшеліктерін ескере отырып жүргізген жағдайда қажетті термин жасау үшін әрқашан оңтайлы жол табуға болады» деген тұжырыммен бағалауға болады [20]. Қазақ терминологиясының ғылыми мәселелері қазақ тілтанымның көшбасындағы А. Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов, Х.Досмұхамедұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, М.Балақаев, Ә.Қайдар, Ө.Айтбаев, С.Исаев, Ш.Сарыбаев, Б.Қалиев, Ш.Құрманбайұлы, Ш.Білал, С.Ақаев, Қ.Айдархан, С.Исақова т.б. еңбектерінде әр қырынан зерттелді және бұл ретте терминнің танымдық сипаты зерттеу нысанынан тыс қалған жоқ.

Тілдегі неологизмдердің когнитивтік аспектіде зерттеудің бағыттарына қатысты пікірлерді алға шығарып, оларды қорытуымыздағы басты мақсат – қазақ неологиясы мен неографиясының және қазақ тілтанымы үшін когнитивтік неологияның жаңа сала екендігін ескере отырып, осы саланың саяси, мәдени, ұлттық, сондай-ақ білім беру факторларына тікелей байланысты екендігін тұжырымдау. Әрине, қазақ неологиясының жай-күйімен салыстыра қарағанда, әлемдік лингвистикада, оның ішінде орыс тіл білімінде неология мәселесі туралы көзқарастар әбден дәйектелген және бұл мамандарға жақсы таныс, көптеген тілдердегі зерттеулерде әлемдік деңгейдегі тұжырымдар басшылыққа алынады.

Қорыта айтқанда, тілді когнитивтік аспектіде қарастыратын зерттеулерде неологизм адам санасының шығармашылық жұмысының нәтижесі ретінде талданады. Демек неологизмдерді фреймдік талдау, когнитивтік модельдеу, когнитивтік-дискурстық талдау, лексикографиялық деректердің когнитивтік интерпретациясы және т.б. әдістердің көмегімен зерттеп, метафора, метаномия, метафтонимия құбылыстарын когнитивтік аспекті түсіндіру арқылы сипаттауға болады. Неологизмдерді когнитивтік аспектіде зерттеуге арналған бірқатар еңбектерге жасалған шолу қазіргі ғылыми парадигмада жаңа сөздерді зерттеу проблемасы өзекті екендігін және бұл құбылысты жаңа шеңберде зерделеу талабының бар екендігін танытады.

Әдебиеттер:

1. Намитокова Р.Ю. Авторские неологизмы: словообразовательный аспект. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1986. – 160 с.
2. Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов // Новые слова и словари новых слов. – Л., 1978. – С. 8–14.
3. Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми танымдық зерттеу. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 272 б.

4. Hasanov G.K., Mynbayeva A.P., Duisenbayeva G.Z., Mukhamejanova G.T., Aldasheva K.S., Kongyratbay K.T. *Fundamentals of cognitive metaphor // Asian Social Science*. – 2015. – V.11(18). – P. 82-85.
5. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
6. Алдашева А. Аударматану: Лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы: Арыс, 1998. – 215 б.
7. Алдашева К. Неология ғылымы және оның қазақ тілтанымды парадигмасына қатысы // *Materials of the X International scientific and practical conference (August 30 – September 7)*. – Sheffield, 2014. – P.21-25.
8. Балаиова Е.Ю. Концепты любовь и ненависть в русском и американском языковых сознаниях / Дис... канд. филол. наук. – Саратов, 2004. – 262 с.
9. Шарикова Л.А., Бауэр Ю.П. Концепт «женщина» в любовной лирике немецких миннезингеров // *Мир человека и мир языка: Коллективная монография*. – Кемерово: ИПК «Графика», 2003. – С. 247-248.
10. Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка. – Воронеж: Истоки, 2006. – 226 с.
11. Касьянова Л.Ю. Когнитивно-дискурсивные проблемы неологизации в русском языке конца XX – начала XXI века. – <http://www.dissercat.com/> Пайдаланған уақыты: 17.11.2018 ж.
12. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М.: Институт языкознания РАН, 1997. – 237 с.
13. Кудеринова Қ.Б. Бірге, бөлек таңбаланатын сөздің орфограммасы және оларды кодификациялаудың негіздері. – Алматы, 2000. – 147 б.
14. Заботкина В.И. К вопросу о когнитивной неологии. – <http://ru.kantiana.ru/> Пайдаланған уақыты: 17.11.2018 ж.
15. Боярская Е.Л. Полисемия как результат концептуальной интеграции. – <http://elibrary.ru/> Пайдаланған уақыты: 17.11.2018 ж.
16. Милявская Н.Б. Когнитивные основы формирования значения неологизмов, образованных в результате метафтонимического переноса: на материале современного английского языка. – <http://www.dissercat.com/> Пайдаланған уақыты: 17.01.2019 ж.
17. Боярская Е.Л. Когнитивные основы формирования новых значений полисемантических существительных современного английского языка. – <http://www.dissercat.com/> Пайдаланған уақыты: 15.11.2018 ж.
18. Черепанова Л.В. Когнитивно-дискурсивное исследование новой английской лексики. – <http://www.dissercat.com/> Пайдаланған уақыты: 22.10.2018 ж.
19. Касьянова Л.Ю. Новое слово как результат когнитивно-дискурсивного освоения действительности. – <http://www.science-education.ru/> Пайдаланған уақыты: 17.11.2018 ж.
20. Айдарбек Қ.Ж. Қазақ терминологиялық аталымының ономастиологиялық негіздері. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 384 б.

Алдашева К.С.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ НЕОЛОГИЗМОВ В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ

Исследование направлено на обобщение результатов проекта по теме «Кодификация неологизмов в современном казахском языке: когнитивные и лингводидактические аспекты», выполняемого в Западном-Казахстанском государственном университете имени М.Утемисова в рамках грантового финансирования научных исследований на 2018-2020 годы Комитета науки МОН РК.

В настоящее время в динамике казахского литературного языка раскрылась все возможности словообразовательной модели для создания новых слов / неологизмов и ее общая характеристика в достаточной мере нашла отражение в работах по словообразованию. Среди словообразовательной модели особую актуальность имеет создание новых слов путем использования семантического потенциала («возрождение» исконных слов) казахского языка, и, которые, нуждаются в комплексном исследовании их как явление со свойственной им сложностью, наличием специальных лингвистических, лингвокультурологических и экстралингвистических характеристик.

В статье анализируются научные труды, направленные на исследования в когнитивном аспекте неологизмов.

Ключевые слова: неологизм, когнитивная лингвистика, когнитивная неология, когнитивный дискурс.

Aldasheva K.S.

MAIN DIRECTIONS OF THE STUDY OF NEOLOGISMS IN COGNITIVE ASPECT

The research is aimed at summarizing the results of the project on the theme “Codification of neologisms in modern Kazakh language: cognitive and linguodidactic aspects”, carried out in M. Utemisov West Kazakhstan State University, within the framework of grant funding for scientific research for 2018-2020 of the Science Committee of the MES RK.

Currently, the dynamics of the Kazakh literary language has opened up all the potentials of a word-building pattern for the coining of new words / neologisms and its overall description has been adequately shown in the works on word-building. Coining of new words by using semantic potential (“rebirth” of native words) of the Kazakh language, which requires its comprehensive study as the phenomenon having typical complexity, specific linguistic, linguocultural and extra-linguistic characteristics, is of particular topicality in the word-building patterns.

The article analyzes the scientific works aimed at research in the cognitive aspect of neologisms.

Keywords: neologism, cognitive linguistics, cognitive neology, cognitive discourse.

ӘОЖ 78.083.52 (574)

Шайекенов Ж.Ж. – филология ғылымдарының кандидаты,

М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті

Суйншева Н.А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: nsuynsheva@mail.ru

ӘБУ СӘРСЕНБАЕВ БАЛЛАДАЛАРЫ

Аңдатпа. Отанды қорғау халықтың ортақ ұранына айналған кезеңде қазақ поэзиясы да қарап қалған жоқ. Сұрапыл соғыс жылдарында төл поэзиямызда баллада жанры ширай түсті. Еліміздің тынысын, замандастарының қаһармандық ерлігін, еңбектегі ерен қимылын, туған елінің, туған жерінің әсем табиғатын зор ақындық шабытпен жырлаған Әбу Сәрсенбаевтың балладалары осының дәлелі. Мақалада қазақ поэзиясындағы ешкімге ұқсамайтын өз дауысымен, болмысымен, өз үнімен танылған Әбу

Сәрсенбаевтың балладаларына талдау жасалды. Ақын шығармаларының ішкі рухы мен көрініс-көркі, сипаты мен сынына аса мән бердік. Ақынның өз заманының әуендері, халқымыздың ерлік істері мен еңбек адамдарының, өз замандастарының сыр-сипатына жазылған шығармаларына шолу жүргізіле қарастырылды.

Тірек сөздер: көркем әдебиет, лирика, баллада, сюжетті өлең, отанды сүю, ұрпақ тәрбиесі, патриотизм.

Қазақ поэзиясына сюжеттің енуі, өлеңге оқиғаның араласуы өте ертеден басталады. Мәселен, лирикалық поэзияның классикалық жанрларының бірі баллада өзінің оқшау сюжетке, шағын оқиғаға құрылатындығымен ерекшеленсе, олардың қазақ әдебиетіндегі тарихы тереңде жатыр. Әбу Сәрсенбаев қазақ әдебиетінде сюжетті шағын лириканың көркем үлгісін жасап, оны қазіргі қазақ поэзиясында дамытушылардың бірі болды десек артық айтқандық болмас. Ол әңгімелей отырып, сыр ашуға, сырлы өлеңдер жасауға шебер ақындардың бірі болды. Оның қаламынан қомақты - қомақты ақындық баяндаулар, монологтар, балладалар дүниеге келді. Атап айтсақ, өмірінің соңғы кезеңдерінде жазылған «Қатыгез ғасыр құрдасым», «Қарт коммунист толғанысы», «XXI ғасыр президентінің жан дауысы», «Майдан мергенінің монологы», «Қатардағы қарт солдат», «Сексен бес деген қиядан» сияқты өлең жырларының, толғаныс-толғауларының мәні зор. Сол сияқты ақын балладаларының да көркемдік сипаттары ерекше. Ақын баллада жанрының қыр – сырын жете меңгеріп барып өз қажетіне пайдаланып отырған. Оған төмендегі ақын балладаларын талдау үстінде көзіміз жеткендей болды.

Ұлы Отан соғысы Әбу Сәрсенбаевтың өмірлік тақырыбы болды. Ол етігімен су кешкен ер азаматтардың көңіл-күйін өз лирикасына үзілмес өзек етумен өтті. Осы соғыстағы (жауынгер) нағыз ерлікті, адамгершілікті, интернационализм мен патриотизм, гуманизмді дәріптеу идеясынан туған балладаның бірі – «Солдат Жұлдыз». Бұл ақынның «Азаттық солдатты» өлеңінің заңды жалғасы, тіпті кеңейтілген нұсқасы деуге болады. Баллада Ұлы Отан соғысының аяқталар тұсында болған бір оқиғаға негізделген. Балладаның басында жауынгер бастан кешірген қилы-қилы кезеңдерді, ауырtpалықтар мен азаптармен сипаттауға арналады. Негізгі оқиға балладаның екінші бөлігінде болды. Берлинде Рейхстагқа қарай ұмтылған жауынгердің құлағына неміс әйелінің зарлы үні естіледі. Өртенген үйдің ішінде оның сәбиі қалып қойған. Осындай трагедиялық жағдайда көп ойланып тұрмастан каскасымен сүзе жарып әйнекті тарғыл жалын шарпыған үйге сүңгіген жауынгер жалын ішінде шырқыраған сәбиді аман-есен алып шығарды. Сол кезде тасадағы дұшпан мергені жауынгерге мылтығын кезене береді. Дәл сол сәтте жаңағы неміс әйелі дереу жауынгерді қолқалап, кеудесін оққа тосады. Ана төсін жып-жылы қызыл қан басады. Ал жауынгер нәрестені құшақтаған күйде қасындағы фонтанның айдын суына күмп береді. Сүйтіп нәрестені құтқарып қалған жауынгер өз пилоткасындағы жұлдызды сәбидің омырауына қадап кетеді. Шығарманың үшінші, төртінші бөліктерінде де оқырман оқыс оқиғаға тап болады. Арада отыз жылдай уақыт өткенде қос балтақты қарт жауынгер Берлинге келіп, өзіне таныс көшелерді аралайды, баяғы фонтанға соғып, өткенді еске түсіреді. Көшеде ойда жоқта кездескен жас неміс жігіті оған өзінің аты-жөні жазылған картаны сыйлайды. Ол баяғы өзі қып-қызыл өрттен құтқарып қалған нәресте екені кейін анықталады. Балаға басқа есім берілмей «солдат жұлдызы» атанып кеткен. Кешегі жауынгер бүгінгі ғалым жиналған жұртшылыққа лекция оқып болғаннан кейін неміс әртістері концерт береді. Сонда Гетенің сөзі, Абайдың сазы оның

құлағына шалынады. Сөйтсе әлгі әнші жігіт баяғы құтқарылған бала болып шығады.

«Қасиетті құпия» балладасы соғыс қасіретін тартқан тылдағы ана мен бала, жесірлер трагедиясы. Балладаның бірінші бөлігінде Шынар жеңгейдің жақсы түс көргенін, түсінде астында Ақмоншақ аты, омырауда Алтын Жұлдыз Жарқын келіп Шынарға үн қатқаны «әттең, бірақ жақсы түстің аяқталмай қалды ар жағы». Содан кейін мұндай түстердің ортаға тез тарайтыны, осы түсті де шал қорада келіншектердің сан айтқызғаны баяндалады. Жүрегі жаралы келіншектер жақсы түсті жақсылыққа жорып, қайтадан үміт отын жағары сөзсіз. Балладаның екінші бөлігінде жаңағы жылт еткен үміттің өшкені баяндалады. Сыңар аяқты хат тасушы қарттың келуінің өзі жамандықтың басындай елес береді:

Есенсіз бе? – сәл жымыған,
Күлкі емес бұл аянышты.
Күрсінстің хабарындай,
Жарып шыққан жараны ішкі [1, 334 б.].

Содан кейін хат тасушы шал Шынарға хатының қайтып келгенін, өзінің де жалғыз ұлынан айрылғанын, мұны жамандыққа жорымауын айтып хатты ұсынады. Ақын әр кезде де кейіпкерлерінің ішкі әлемін көрсетуге көп көңіл бөліп отырады.

Ал мұнысы бейтаныстан,
-Мүмкін... жақын достан шығар.
Мүмкін нөсер арасынан,
Күн шуағын тосты Шынар [1, 336 б.].

Ашты еппе-егілдірген,
Мың жұбайды, мың ананы
Қабағы түн қарақаз
Хат ішінен сығалады...-

деген жолдарға қандай сом сурет сыйғызып жіберген. Ананың баласынан айырылғанын, әйелдің күйеуінен айырылғанын жеткізетін қаралы қағазды қабағы түксиген алпауытқа теңеуі өте нанымды, әсерлі.

Балладаның үшінші бөлігінде дала почтасынан хат келіп, қуанысып жатқан Ақан және оның кластас достарымен кездесеміз. Бірақ бұл қуаныш та ұзаққа созылмайды. «Хат қолынан түсіп кетті, Мұңар жапқан қарашықты! Әке... – Өксіген бір ащы үн, Жас кеудені жара шықты». Ақын соғыс қасіретінің жас жүректерді де жаралағанын әдемі келтіреді:

Сәби жүздер түнек тартқан
Мыңға ортақ қой осы дерттер.
Мұңды көздер жаста малтып,
Күрсінді жас көкіректер! [1, 338 б.].

Балладаның төртінші, бесінші бөліктерінде көкірегі шерге толы тұрса да ақын бала:

Жоқ, айтпаймын, бейшараны
Өшірмесін үміт шамын
Кіл жақсы түс құшағында
Қарсыласын күліп таңының

деп осы қаралы хабарды анасына сездірмеуге серт етеді. Ал ана да жалғыз ұлын зармен қалай қарсыласын, көзіндегі тамшы жасын көкірегіне сорып алып, өзінің қайғысын баласына білдірмеуге бел байлайды.

«Содан бері сыр ашпайды
Бір-біріне сездірместен,
Төзім неткен берік еді

Тек оңаша егіледі.» [1, 339 б.].

Балладағы әрбір деталь, әрбір образ бәрі де нанымды, бәрі де кәдімгі болмыстағы қалпындай қарапайым. Сондықтан да негізгі ой, қорытынды түйін терең мазмұнға ие болған. Ана мен бала басындағы қайғы, мұң миллиондаған адамдардың басындағы қасірет еді. Ақын соғыс кезеңінің осы шындығын шебер жеткізе отырып

Жүрек, жүрек асылсың ғой

Үміт атты құс ұялар:

Қос жүрекке жатыр мөлдір

Қасиетті құпиялар, -

деп адам баласының табиғи асыл сезімінің сұлулығына тамсандырады. Поэзияның басты мақсаттарының бірі де – адамдардың жақсылыққа деген үмітін үзбеу, болашаққа деген сенімін жоғалтпау болса керек.

Өмірдің өзінен поэзияға тікелей ауысқан балладаның бірі – «Алмаш ару». Мұнда ақын соғыс салған жара арқылы өз замандастарының, тағдырластарының өмірін толғайды. Соғыс зұлымдығын әшкерелеп, бейбітшілікті паш ету - балладаның негізгі ой өзегі. Баллада ақынның – лирикалық кейіпкердің монологы түрінде берілген. Соғыс аяқталғаннан соң жиырма жылдан кейін өзі жүріп өткен майдан жолдарын аралаған лирикалық кейіпкер Балатон көлі маңында (Венгрия) жаралы боп жатқан, жалыннан тамағы кепкендей «аузына сусын тамызған Алмаш аруды ілтипатпен еске алады. Жаралы жауынгерді құтқара жүріп Алмаш та аяғынан қатты жарақаттанады. Баллада да сезім мен сурет қатар өрілген.

Қайда екен сол бір армандай сұлу асыл жан,

Құмартсам ол кез, несіне бүгін жасырам,

Кеуденнен толқып төгілген қара өмірге,

Көз тігіп, шіркін, қарауға жазса өмірде.

Мойындау қажет, бойында шерек ғасырдың

Арманды сол бір өз кеудемде жасырдым.

Сарғая күтем құмартта құлап өзгеден

Сағынсаң шалқар болады екен көл деген [2, 171 б.].

Бұл бір кезде өзін өлімнен құтқарып қалған бейтаныс замандасына деген лирикалық кейіпкердің ризашылық шынайы сезімі. Арада көп жыл өтсе де көкірегінде тұнып жатқан жүрек лүпілі. Өзінің өміріне арашашы болған адамды бір көрсем деген әркімнің-ақ көкейінде болар ақ тілек арман. Лирикалық кейіпкер Балатон көлінің жағасын шарлап, жастық шағының жоғалған іздерін барлай жүріп, сонау бір кездегі өзіне таныс қасиетті кәрі емен жанына келеді. Сол кезде балдақты, қара көзілдірікті, бурыл шаш әйел де кәрі еменге келіп сүйенеді. Бұл баяғы Алмаш ару еді. Лирикалық кейіпкер: «Кешірім Алмаш, (бұрқ етті беттен кенет тер) обалына болыппын, жаным, себепкер» деп өзін кінәлі адамдай сезінеді

Күрсінді Алмаш.

Тиген жоқ сенің кесірің,

Кінәлі соғыс!

Соғысқа жоқ қой кешірім!

Әжімді жүзді түлгілей берді тамшылар,

Сирақсыз қалған Алмаштар талай бар шығар.

Адамдар енді сұмдыққа қайтіп бармасын!

Білмесін тарих әкесіз өскен жетімді,

Сирақсыз қалған мәңгі тұл, мәңгі жесірді [2, 172 б.], -

деген ет-жүрегінді езілдіретін күйлі-мұңды, суретті шумақтармен ақын бүкпесіз, бүркемесіз шындықты шынайы жеткізе білген. Қу соғыс талай

аруладың жанын жаралап, жүректеріне мәңгі дақ түсіргені тарихи шындық. Болмысынан гуманист ақын балладаның соңын адамдардың бойында патриоттық рух отын оятатын бейбітшілікке құлшындыратын жарқын оймен аяқтайды. Сондай-ақ ақынның «Шие ағашы» деп аталатын балладасы да сол бір сұрапыл жылдардың ащы шындығын реалистік мәнерде бейнелеген туындылардың бірі. Қасіретті ана мен десанттың арасындағы монологта бейнелетін баллададан алладан тілеп алған перзентінен айырылып, өмірден ауыр соққы алған байғұс ананың қос бұрым мен мәйіттен басқа алаңы жоқ.

Ана өрімін тұзақ етіп,
Фашист сұмдар қорлап мені,
Шие ағашқа кеткен асып,
Күнәсіз жас нәрестені [2, 172 б.].

Шығармада неміс басқыншыларының жан түршігерлік жауыздығы, айуаннан да бетер қаныпезерлігі қатты әшкереленеді.

Біз шиеден ауыз тиіп,
Анамызға бердік те қол.
«Қайда ұрыс майданы?!» деп,
Кеттік тартып батысқа жол
Артымызда қала берді,
Зәулім биік шие ағашы,
Кек туындай желбіреді,

Катюшаның толқын шашы... [2, 28-29 б.]. Шығарманың осы жолдарынан оқырман ана қасіреті майдан түтініне тотыққан солдаттың күйін сезеді. Жүрегіне шок түскендей күй кешкен солдат ананының кегін қайтаруға аттанып кеткендей сезілді. «Ұлым туралы ой» балладасында да бас кейіпкердің жан дүниесі, сезім иірімдері тереңірек сипатталған. Лирикалық кейіпкердің туған ұлының қаза болғанын естігендегі психологиялық тебіренісі, жай-күйінің аласапыран шағы шығармада шебер суреттелген. Ақын өлеңдегі кейіпкерлердің әрқайсысының мінезін лирикалық шығарманың мүмкіндігіне қарай шындыққа, ұлттық мінезге сай өлеңнің бір-екі жолы көлемінде көрсете алған. Өлең оқиғасы ондағы кейіпкер іс-әрекеті оқырманды иландырады, сендіреді. Украинадағы партизандар ерлігіне арналған неміс басқыншыларының бейбіт халыққа жасаған бүлігі, айуандық әрекеттері сипатталатын «Намыс ұлы» аталатын оқиғалы өлеңі уытты жолдарымен беріледі. «Өлім ойпаты» оқиғалы өлеңдегі сюжетті қозғалыс бейнелі тілмен жазылған.

Бұл не сыр? Білуге біз де асық,
Іздедік бір екпінші дөңнен асып...
Фашист сұмдар селоның бүкіл жанып,
Терең сайға иіріп, кеткен атып.
Бізге бір үмтіпенен қарады ана...
-Кел, дәрігер, талмаусырап кетті бала...
Рас, бірақ кеш еді жас бөбектің

Жау оғы көкірегіне салған жара... [2, 238 б.]. Соғыс...соғыс әр үйдің есігін қақты, әр үйге қайғы бұлтын үйірді. Ол ананы баласынан, әйелді ерінен, баланы әкесінен айырды. Соғыс салған қасірет әрбір жанұяның тарихында із қалдырды. Ақын бұл өлеңінде перзентінен айырылған ананың басына туған ауыр күндерді жаны, жүрегі ауыра жеткізген. Осындай жүйкеге жеткізілген эмоциялық әсер серпінді әрі қуатты тілмен оқырманға жол тартқан. Соғыс жылдарындағы бүкіл тылдағы қиын-қыстау жағдайлар шалғайдағы тарыдай шашылып жатқан қазақ ауылдарына да тән әлеуметтік шындық еді. Сол кезде сол сұрапыл соғысқа қатысы болмаған, адамы кетпеген, шаңырағы шайқалмаған отбасын табу қиын шығар. Жетімдік те, жесірлік те, аштық та, жалаңаштық та болғандығы тарихи

шындық еді. Соның бәріне қарамастан Майдан үшін, Жеңіс үшін қанын да, жанын да аямастан беруге тура келген елдің тайлы-тұяғы мен үлкен-кішісіне дейін асқан ұйымшылдықпен теңдесі жоқ ерлік көрсеткендігі де тарихи шындық екенін ешкім де жоққа шығара алмайды. Сол шақтағы түтіні түзу шықпаған ауыл өмірін жазған, аналар тартқан қасіретті, балалар көрген қорлықты өлең бір кейіпкердің басында көрсетуі арқылы сипаттайды. Ақын жеке басының ғана емес, уақыттың, бүкіл замандастырының сол кездегі мұңын бейнелеуді мұрат тұтқан. Ол мұң адамдық, азаматтық мұраттан туған мұң бар.

Бүгінгі таңда осынау мамыражай дүние осы қаймағы бұзылмаған қалпында пайда болған сияқты сезінетін бірлі-жарым жастардың ұшырасуы мүмкін ғой. Кешегіні ұмыту келешегін ойлайтындардың ісі емес. Тарихи тар кезеңдердегі қиюы кеткен қиындықтарды әдебиеттің еске салып отыруы, оның естелігінің, есейгендігінің белгісі. Әбу Сәрсенбаев балладалары сол жылдар көзден таса кеткенмен оны көңілден кетірмеуге шақырады, қайдан, қалай шыққанымызды есте ұстауға үндейді.

Ақынның өнері-көп сырлы, көп дыбысты қызу қозғалысты дүние. Айтулы зергер мұрасында жалғзынан айырылып зар еңіреген ана, жауынан кегін алуға бел байлап, ыза кернеп қалшылдаған ер, парасатты ел ағасы, жаңа өмірдің жарқын ұландары, ескі дүниенің бірде түлкідей бұлаңдап, бірде қасқырдай азу салатын жыртқыштары да, малды да, жарлы да, алғыр да, әумесер де, сорлы да, оқыған да, жібек жанды жас ару да, қатыгез талапты да өз тілімен сөйлеп, өз көңіл күйін шертіп, өзіндік мінез-құлқы, арман-мүддесі оқырман көңілінен мәңгі оырн алады. Зергер-ақынның зері де әр түрлі. Ол бірде оқырманын көңілдендіре сөйлесе, бірде жігерлендіре, желпінте, көтере сөйлейді, енді бірте көңіл-күйін шерте, сырласа, тебіренге толқиды, тағы бірде айналаға ой көзін жіберткізеді.

Әбу Сәрсенбаев- үлкен талант иесі. Ол ой маржанын бүкіл әлемнен, ал поэзияның бояуын халықтың тағдырынан алды. Туған ел мен атамекеннің қасиетін, сағым көмкерген даланың күдіретті күшін, бабалардың өшпес рухы мен қайтпас ерлігін, адалдықты ту еткен асқақ жандардың ару махаббаты мен адал достығын жырлады. Ақынның жанынан туған өлеңдері, оқиғалы өлеңдері зерделі зергер қолынан шыққан, хас сұлулығымен, тіл тазалығымен әсерлі. Замана сарыны, туған даланың жан сүйсінер жазира көрінісі, халықтың әдет-ғұрпы, салт-санасы, адамдар мінезі, оқиға-тартыс ағысы-жанды қалпында жанарыңызда толқиды. Терең тамырлы халық өмірі, көркем тіл ұлттық әдебиетіміздің таңдаулы үлгі балладаның ерекше сипатын көрсетеді. Балладаларындағы қаһармандар мінез-құлқымен, ой-өрісмен заманның күрделі сипатын танытады. Әбу Сәрсенбаев өз заманының жаршысы.

«Қаралы қара аруана» балладасы өзіміз ортасында жүрген табиғат, тіршілік жайлы алуан ойларға негіз болған. Бәрінен бұрын бүгінгі күннің өзекті мәселесін, әлеуметтік проблеманы қозғайды. Табиғат пен адамзат қатынасы мәңгілік бірлікте. Адамның дүниеге, өмірге көзқарасының өзі осы ортамен байланыста қалыптасады. Осы тұрғыда ақын саналы да салмақты ойдың желісін тартқан. Баллададағы адам мен табиғат басына түскен ауыр тауқымет суреттері кімнің болса жанын тебіrentпей қоймайды. «Қаралы қара аруана» балладасының жанрлық сипатының «оқиғалы» өлеңге толғымен сай келетіндігін өлең идеясын оқиғаның не сюжеттің емес, солардан туатын ойдың анықтауы дәлелдей түседі. «Қаралы қара аруана» және осы сияқты өлеңдерді оқып болғаннан кейін оқырман мен тыңдарманның өмірлік заңдылықтары, адамдық қасиет, пендешілік төңірегінде толғанып, ойлануы-өлең оқиғасынан туатын ой арқылы қабылданған лирикалық сезім, түйсік. Лирикалық шығармалардың бәріндегі сияқты, «оқиғалы» өлеңнің де мақсаты осы, ондағы оқиға ойға от тастау үшін алынғандай әсер қалдырады. Оқырман мен тыңдарманды «оқиғалы» өлең кейіпкерінің

әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы емес, әлеуметтік-саналық, рухани сырларының ашылуы ойландырады.

Күмбір күмбір ақтарылды тынбастан...

Әулие күй шалқи берді.

Қам көңілдің жүрегімен сырласқан...

Боз тұлыпқа ыңыранады кеп

Кейде осылай адам түгіл, жануарлар-дағы,

Сезе ұрып, өзін-өзі үмітімен алдайды [3,27 б.]. Өлең ішіндегі оқиғаның ақын көзімен байыпталып, адам өміріне шендестіре суреттелуі ғажап. Табиғат төрінде болып жатқан тіршіліктің өзінен ақын қиялы тамаша сұлулық көріп, соны адам өмірінің ең бір қиын яғни ананың баладан айырылуы секілді сәттерін ұқсата жеткізеді. Ақын табиғаттың ерекше жаратылысы, төрт түліктің төресін суреттей келіп, ана мен аруана сезіміндегі ұқсастықтар, адам мен табиғат арасындағы үндестіктер туралы үлкен эмоциямен, қиял арқылы табиғатпен тілдесіп, көркем ойды ашады. Сол сияқты ақынның «Түстегі балладасы» да қазіргі табиғат тазалығы үшін күрес тақырыбына арналған. Сондай-ақ «Үкітас туралы баллада», «Қырандар қия биіктен», «Жаралы бәйтерек түбінде» балладалары да өздерінің көтерген тақырыптарының салмағын барынша биіктете көрсете білген сапалы, көркем бағалы шығармалар болып есептеледі.

Әбу ақынның шығармашылығы да басқа ақындар сияқты уақыт, заман тынысымен тұтас бірлікте. Уақыт озып, заман жаңарып, дамыған сайын өлең де өрісін кеңейте түсетіні шындық. Әбу ақын өзінің өсу жолында қазақтың бай ауыз әдебиетімен ұлы Абайды, алдыңғы қатарлы орыс әдебиетінің үлгілерін, XX ғасырдағы қазақ әдебиеті классиктерінің, әдебиет майданындағы рухани ағаларының асыл мұраларын үлгі өнеге тұтып, сол бай ақындық дәстүрлерді өскелең өмірдің мақсат -мүддесіне сай, жаңа жағдайда, жаңаша өрбіте түсті. Сөйтіп оларды үлкен шығармашылық жауапкершілікпен меңгерді. Сондықтан ақынның өлеңдері үнемі бір деңгейде тұрып қалмай, уақыт озып, ақынның шеберлігі шыңдалған сайын терең өзгерістерге ұшырап отырды. Осылай өзіндік өрнек айшықтар, көркемдік тәсілдер тауып, қазақ поэзиясын жаңа түрлермен, бейнелермен көркемдік ізденістермен байытты.

Әбу Сәрсенбаев өз тағдыры – халқының тағдыры, халықтың тағдыры – өз тағдыры, өз мерейі, өз мүддесі екенін мейлінше сезінген ақын. Сондықтан да ол өз кезеңіндегі еліміздің тынысын, замандастарының қаһармандық ерлігін, еңбектегі ерен қимылын, туған елінің, туған жерінің әсем табиғатын зор ақындық шабытпен, реалды шындық аясында шебер өрнестіріп отырды. Ақын лирикасы өмір шындығын сол бір табиғи қалпында бейнелейтін көркем шежіре деуге болады. Оның өлеңдері өмірдің өзінен көше қалған көркем туындылар деп қараған жөн. Бұдан шығатын қорытынды, Әбу ақын кез келген тақырыпты талғаусыз жаза бермейді. Ол тек өзі көрген, өзі жақсы білетін жайларды ғана тереңнен толғайды. Өзін толғандырған тақырыбының ішіне бойлай еніп, оны ұтымды жаңа бейнелеулер арқылы әсерлі етіп беру Әбу ақынның басты ақындық шеберлік қасиеттерінің бірі.

Түйіп айтқанда, баллада-халқымыздың қоғамдық өмірі мен рухани тіршілігінің көрінісі. Балладаның ерекшелік сипаттарын еркін игерген Әбу ақынның айтар ойы мен түйер түйіндері асқақ та үлкен дүниелер тудырғанын, төл поэзиямызға мол үлес қосқанын аңғартады. Әбу ақынның «оқиғалы» өлеңдердің мазмұндық, жанрлық сипаттарының тереңінде осында қымбат қасиеттер жатыр. Қазақ балладаларында ұлттық мінез шынайы да көркем бейнеленіп отырады. Оған ең алдымен жанрдың өзіндік табиғаты себепші десе де болады. Көркемөнердің ұлттық сипатын танытатын негізгі категориялары: ұлттық мінез бен ұлттық сезім, ұлттық дәстүр, тілі, сонымен қатар ұлт өмірінің

шаруашылық, экономикалық, табиғат ерекшеліктері баллада жанрында да кең көрініс тапқан. Әрине, ұлттық сипат туралы сөз болғанда, ұлт қаламгерлерінің шеберлігі, баллада жанрының қыр-сырын жете меңгерген дарын ерекшелігі де есте тұрса керек.

Әдебиеттер:

1. Сәрсенбайұлы Ә. *Бес томдық шығармалар жинағы*. – Алматы: Жазушы, 1981. – 334 б.
2. Сәрсенбайұлы Ә. *Атырау сазы*. – Алматы: Жазушы, 1975. – 387 б.
3. Сәрсенбайұлы Ә. *Алтын қалам*. – Алматы: Ан-Арыс, 2010. – 110 б.

**Шайекенов Ж., Суйншева Н.
БАЛЛАДЫ АБУ САРСЕНБАЕВА**

В годы войны баллада поддерживала дух воинов, доказательством которого служит творчество Абу Сарсенбаева в военные годы. Поэт воспеваает героизм современников, его трудовую деятельность, прекрасную природу страны. В статье проанализированы баллады Абу Сарсенбаева, крупного мастера художественного слова, патриарха национальной литературы. В статье обращено внимание на огромную любовь поэта к родине, к жизни, к природе, к человеку.

Ключевые слова: художественная литература, лиризм, баллада, любовь к родине, воспитание поколения, патриотизм

**Shayekenov J., Suinsheva N.
BALLADS ABU SARSENBAEVA**

During the war the ballad supported the spirit of the warriors, the proof of which is the work of Abu Sarsenbayev during the war years. The poet celebrates the heroism of his contemporaries, his work, the beautiful nature of the country. The article analyzes the ballads of Abu Sarsenbayev, a major master of artistic expression, the patriarch of national literature. The article drew attention to the great love of the poet for his homeland, for life, for nature, for man.

Keywords: fiction, lyricism, love of country, generation upbringing, ballads, patriotism.

ӘОЖ 82-8

Куркимбаева А.М. – Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің докторанты
E-mail: aizhan-k@mail.ru

**БЛОГ-ИНТЕРНЕТ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ЖАҢА ФОРМАСЫ
РЕТІНДЕ**

Аңдатпа. Мақала интернет коммуникацияның жаңа бір формасы блоггингті қарастыруға арналған. Блогтың қолданысқа ену тарихы мен осы саланы зерттеумен айналысып жүрген отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектеріне шолу жасалынған. Сонымен қатар мақалада блогосфераның басқа интернет коммуникациядан айырмашылықтары талқыланып, блог үшін міндетті элементтер кеңінен талқыланып.

Тірек сөздер: интернет коммуникация, блог, блогосфера, кең түсінік, тар түсінік, тілдік жанр, синхронды, асинхронды, интерактивтілік.

Бүгінде блогосфера, ең алдымен, тұлғааралық виртуалды қарым-қатынас құралы болып табылады. Көптеген интернет- аландар (блогтар, форумдар, әлеуметтік желілер, чаттар, т.б.) виртуалды әлемде белгілі бір электронды жанрлар ретінде дәстүрлі жазбаша және ауызша формалардан өзгеше жаңа коммуникация ережелерін енгізуде. Блогосфера интернет кеңістіктің жаңа бір жанры болғандықтан филология саласында терең зерттеуді қажет етеді, өйткені блог онлайн мәдениеттің ажырамас бірлігіне айналды.

Іс жүзінде кез-келген тұлға Facebook, Твитер, В контакте, Мой мир, Инсаграмда өздерін қызықтыратын блогтарды оқуды күнделікті дағдыға айналдырған. Олар «ресми» жаңалықтар блогы, тақырыпқа негізделген блогтар немесе өзіңіздің жұмысыңызға байланысты блогтар немесе ойын-сауық блогтары болуы мүмкін. Кез-келген тұлғаның кем дегенде бір сүйікті блогы бар. Тілдік тұлғалар түрлі блогтарға өз мүдделеріне қарай тіркеліп, шығармашылық әлемнің қыр-сырын меңгеруде. Өйткені блоггинг «объективті/субъективті пікір алмасу», «түрлі сала бойынша жеке тәжірибемен бөлісу», «жаңа достар табу», «танымалдылыққа ие болу», «ақпаратты жылдам тарату», «публиканың реакциясын бақылау» - мұның бәрі блоггингтің ерекшеліктері мен мүмкіншіліктері. Көптеген тұлғалар блоггингті қызығушылықтары және тұрақты күнделік өмірін жазып онымен бөлісу мақсатында айналысса, келесі тұлғалар блоггингті - бизнес көзі ретінде де қарастырады.

Кең мағынада блог бір қолданушылар тіркеу жазбаларын жасап, мақалаларын жариялайтын, ал басқа қолданушылар сол мақалаларды оқуға және түсініктеме беруге мүмкіндігіне ие болатын орта деп қарастырылады, яғни күнделікті жеке күнделікпен шектелмейді. Ал тар мағынада блог – бұл бір автордың мәтіндер жинағы (әдетте, сөздің бұл мағынада қолданылуында оның тиістілігі де көрсетіледі – саясаткер, журналист, жазушы блогы және т.б. Қазіргі заманда блогтардың танымалдылығының өсуі олардың қолданыстағы көпшілікке қолжетімділігі және қарапайымдылығымен ғана байланысты емес, сонымен қатар адамның екі әлеуметтік қажеттілікті қанағаттандыру мүмкіндігімен байланысты, олар – қарым-қатынасқа деген қажеттілік және өз ойын білдіру. Бұл блогты кем дегенде екі аспекті тұрғысынан қарастыруға болады дегенді білдіреді: интернет-байланыс және дискурстың жаңа түрі [1, 22-28 б.].

Жалпы блогтардың қолданысқа ену тарихына көз жүгіртсек, оның 90 жылдардың ортасына таман пайда болғанын көре аламыз. Алғашқы блог американдық студент Джастин Холл құрған Links. Net болып табылады. Әрине ол алғашында жеке парақшасы ретінде ашты. 2004-шы жылдан бастап саясаткерлер, жаңалықтар тарататын телеканалдар блогтарды қолдана бастады. 2004 жылы Pew Institute ақпараты бойынша интернетті пайдаланушыларының 2-7% блогы болса, 11% блогты оқығанын анықтады. Дереккөздерге сүйенсек 2013 жылдың аяғында әлемде 152 миллион блог белсенді болса, 2017 жылы 350 миллион блог белсенді болғандығынан хабардар боламыз. Әрбір жарты жыл сайын әлем бойынша блогтар саны 25 миллионға толығып отырады екен.

Қазіргі таңда интернет қатысымда блог нақты бір дискурсты қалыптастыруда маңызды орынды иемденеді. Егер тілдік жанрды дискурстық талдаудың дискурстық ережелерін іске асырудың бір түрі ретінде қарастыратын болсақ, зерттеушілер блогты блогосфераның дискурс-қалыптастырушы жанры ретінде қарастырады [2, 215 б.].

Блогосфера интернет коммуникацияның зерттеу аймағына айналғандықтан, блогосфералардың әлеуметтік - мәдени және лингвистикалық сипаттарын зерттеген ресейлік ғалымдар Елькина О.М., Касьянова Н.В. желілік күнделіктердің когнитивті прагмосемантикалық ерекшеліктерін зерттеген Горшкова интернет дискурстың жанры блогосферада қолданылатын тілдік

клишелердің функционалды ерекшеліктерін зерттеген Загоруйко және саяси блог жазбаларындағы прецеденттік феноменді зерттеген Фокина секілді ғалымдардың еңбектері лингвистикаға сүбелі үлес қосады.

Т.М. Гермашеваның айтуынша, блог интернет-коммуникацияның басқа салаларынан жариялау және іздеу жеңілдігі, тарату жылдамдығы және әлеуметтік маңыздылығымен, тікелей байланыс жасау мүмкіндігі менжекелеген блогерлер мен барлық блогосфераның арасындағы өзара байланыспен ерекшеленеді. Блог коммуникативті, өзін-өзі таныстыру, өз ойын білдіру және өзін-өзі жарнамалау функцияларын атқарады [3, 116 б.].

Өз кезегінде, блог нақты коммуникативтік белгіге ие болған мазмұн мен форманың бірлігін көрсетеді. Тілдің блогтағы қызметі техникалық параметрлерге негізделіп, коммуниканттардың белгілі бір интенцияларын жүзеге асырумен ерекшеленеді. Әу баста блог жеке күнделік ретінде пайдаланылып, тұлғалық мотивацияны дамыту мақсатын көздеп, өздік презентация мен өздік рефлексия функциясын жүзеге асырушы құралы ретінде болды. Интернет желісінің дамуына байланысты замнауи блог жоғарыда баяндалып кеткен мақсат, функциямен шектелмейді. Қазір блогтарда ақпараттық және бағалау сипаттарына иеленіп оқырмандарды диалогқа шақырады.

И.Н. Розинаның пікірінше, блог асинхронды тұлғааралық және топтық компьютерге негізделген коммуникацияны білдіреді [4, 365 б.].

Ағылшын тіліндегі сөздіктер «блогты» «жаңа ақпарат әрқашан парақшаның басында орналасқан белгілі бір тақырып туралы хабарлау үшін жасалған веб-парақша» ретінде қарастырады [5, 142 б.] немесе «өмірбаяндық онлайн журнал: соңғы жаңалықтарды хабарлау үшін тұрақты түрде өзгеретін веб-сайттың күнделік түрі. Парақша әдетте біреудің жеке пікірлері, комментарийлары немесе әсерлерін баяндайды [6, 145 б.]. Осы анықтамаларды талдай келе біз «блог» жөнінде екіжақты: түсінік қалыптастырамыз: яғни «блок» ол «тақырыптық веб-парақша» және «жеке күнделік».

Ресей ғалымдары Е.А. Баженова және И.А. Иванова блогтың «кең» және «тар» түсінігін ажырата көрсетеді. «Блог кең мағынада мерзімі көрсетілген мәтіндік және мультимедиялық жазбаларды қамтитын сайт (немесе сайттың бөлімі) деп есептейді және кері хронологиялық тәртіп бойынша орналасқан оқу және түсініктеме беруге ашық. Тар түсінік бойынша блог - бұл бір автордың мерзімі көрсетілген жазбалары баяндалған сайт (немесе сайттың бөлімі)» [7, 127 б.].

Кей кездері осы блогосфера мен интернет сайттардың бір-бірінен айырмашылығы қандай деген сұрақтар туындап жататыны белгілі. Әрине бұл түсініктер бірін-бірі алмастырып та жатуы мүмкін. Дегенмен біздің пайымдауымызша, негізгі айырмашылық блогтың коммуникативтік бағытта болып, автордың белгілі бір мәселе төңірегінде оқырмандарды диалогқа шақырып, адрессат пен адрессантқа еркін қатысымға түсулеріне мүмкіншілік беруінде болса, интернет-сайттың негізгі мақсаты оның ақпарат тарату құралы ретінде болуында.

Алдымен блогтың жалпы сипаттамасына тоқталып өтуді жөн көрдік. Бастапқыда интернет дәуірінің даму тұсында блог автордың басқа сайттарда таңдап алған жаңалықтар желісіне сілтемелері түсінігіретінде болды. Оқырмандар жаңалық таспасының жазбаларына комментарий жаза алды. «Блог» термині ағылшын тіліндегі weblog (logging the web - «оқиғаны желіде жазу») дегеннен шықты. Бұл терминді алғаш рет американдық программист Йорн Баргер 1997 жылы желілік күнделік ретінде қолданды. 1999-шы жылы Питер Мерхольдз weblog(веблог) дегенді екіге бөліп «we blog», яғни «біз блог жүргіземіз» деген мағынаға сыйдырды. Бұл әзіл көпшілікке ұнап, кейін Blogger и Twitter желілерін

құрушы Эван Уильямс алғашқы болып blog, blogger және blogging сөздерін қолдануға көшті. Осылайша «блог» сөзі пайда болды.

Бүгінде авторлар тобы (блогтық қоғамдастық), бір тақырыпқа мысалы, аспаздық рецептілер, саяхат, сән, спорт, музыка, бизнес, қоғамдық мәселелер, саясат, мотивация, бала тәрбиесіне арналған блогты бірлесе жүргізе алады. Басқа блогтар мен интернет-ресурстарға сілтемелер жасап, фото, бейне ақпараттарды да жүктей алады.

Әрбір блогтың өз оқырман аудиториясы бар. Ол аудитория күннен күнге кеңейіп, өзінің жеке желілік коммуникативтік қоғамдастығын құрады. Мысалы, педагогикалық блогтың адресаттары бірінші кезекте білім беру мен тәрбиелеуге байланысты адамдар: біріншіден, мұғалімдер мен мектеп әкімшілері, университеттің профессорлары мен студенттері. Автордың (бір немесе бірнеше) болуы кез келген блогтың ажырамас бөлігі болып табылады.

Тақырыптық блогтар өз жанрына тән барлық медиа-параметрлерін сақтайды: интерфейстік, мультимедиялық, гипермәтіндік, интерактивтілік, синхронды / асинхронды байланыс мүмкіндіктері (хабарларды жіберу уақыты бірнеше минуттан бірнеше айға дейін, өте сирек жағдайда жылдар), егер мәселе әлі де болса өзекті болса), қатысымға түсушілердің саны мен эксплициттілігі.

Жоғарыда айтылғандай, блог, яғни, оның негізгі мақсаты коммуникативтік бағыты бар. Оның негізгі мақсаты оқырмандар арасында диалог орнатып, көтерілген мәселе бойынша талқылауға шақыру. Сондықтан барлық жазбалар (хабарламалар) міндетті түрде түсініктеме беру мүмкіндігімен қамтамасыз етіледі. Пікірлер хабарлар көбінесе қысқа формада болады. Виртуалды байланыс анонимдік пен жалған атауды пайдалануға мүмкіндік беретініне қарамастан, блогта пікір қалдырушылар көп жағдайда өз есімдерін пайдаланады. Блогта блоггерлер өз фотосуреттерін жүктеп, комментария жіберу уақыты мен хабарлама тақырыбы мен хабарламаның өзі көпшілік оқырманға көрініп тұрады.

Зерттеуге ерекше қызығушылық тудыратын бұл, пікірталастар толы блогтар болып табылады, онда бірінен кейін бірі комментариялар баған түрінде беріліп және блог мақаласына тікелей қатысы жоқ, бірақ басқа комментарияларға жауап болып табылады. Осылайша «пайдаланушылар арасындағы пікірталастарды ынталандырады» [8, 103 б.]. Талқылауға қатысу үшін ережелерді блог өзі белгілейді. Сұхбатқа түсушілердің барлығы талқыланатын мәселе бойынша белгілі бір фондық білімге ие болуы керек. Коммуниканттар сөзсіз фондық білімге жүгінеді. Бұл оның кеңейтілуіне ұмтыла отырып, «сыртқы жағынан» пікірталасқа қатысуға ынталандырмайтын блогтың оқырмандарын айқындайды.

Шетелдік зерттеушілердің жұмыстарында да, блогтың жанрлық белгілері айналасындағы пікірлер талқылануда. Танымал блоггер және «The Weblog Handbook: Practical Advice on Creating and Maintaining Your Blog» кітабының авторы Rebecca Blood блогты желіде пайда болып, дамыған жанр ретінде қарастырады. «Bridging the Gap: A Genre Analysis of Weblogs» мақаласының авторлары Ребека Владпен ашық полемикаға түседі. Олардың пікірлерінше, блог-жаңа немесе тіпті бірегей емес жанр, бірақ көптеген дереккөздер мен интернет-жанрлар негізіндетуындаған гибрид деген пікірді ұстанады [9].

Блог феноменін Л.Ю. Щипицинаньң концепсиясы бойынша медиялық, прагматикалық және стилистикалық тұрғыдан талдауды жөн көрдік. Блогтың медиялық параметры, оның безендірілуі немесе интерфейсы оның интернеттің басқа жанрларынан ажырата білуге көмектеседі. Блогтың безендірілуі вариативті,яғни өзгеріп тұрады. Бұл блогтың қандай да бір блогтық сервис (Livejournal, LiveInternet, Diary, Blogger.com және т.б.), сайт (корпоративтік

блогтар) немесе бөлек алаңда (stand-alone блогы) құрылуына байланысты. Алайда, кез келген блог үшін келесі элементтер міндетті:

1. *Пайдаланушы профилі.* Бұл парақша stand-alone блогында болмауы мүмкін, өйткені онда автордың жалғыз болуына байланысты, ол өзін-өзі таныстырудыеркін жүзеге асыра алады. Егер блог қандай да бір блог сервисінде орналасқан болса, пайдаланушы профилі оның міндетті және интегралды бөлігі болып саналады. Профиль беттерінің құрылымы (Livejournal) барлық пайдаланушылар үшін міндетті стандартталған немесе вариативті болуы мүмкін(мысалы, LiveInternet блокта қолданушы өзінің профилін қалауына қарай орналастырады). Блог авторына профилында әдетте мынандай ақпараттарды, мысалы, жынысы, жасы, білімі, тұрғылықты жері, қызығушылығы туралы хабарлайды;

2. *Таспа жазбалар* блогтың негізгі беті, жазбалар кері хронологиялық тәртіппен орналасады. Әрбір блогтық жазбалар, нақты мәтіннен бөлек, тақырыбы жариялау уақыты, комментарийлар саны туралы ақпаратты қамтуы мүмкін. Көптеген блогтарда блогтық жазбаларға автордың тиісті Аватар (суреті), мәтінге байланысты рубрика, тақырыптық тегтер, сонымен қатар мәтінді жазу барысындағы автордың көңіл-күйі, мәтінді жазу орны жөніндегі ақпараттармен толығып, музыка үні қосылады. Сонымен қатар, таспа жазбалар бетінде сайдбарлар орналасып, (блогта оңай шарлау үшін қосалқы бірлік кешені) ол жерде күнтізбе, басқа ресурстарға сілтемелер, тегтер және рубрикалар тізімі, осы беттегі жазбалар тізімі және оған комментарийлар санын көрсете отырып, автор оқитын блогтар тізімі және осы блогты оқитын оқырмандар тізімін және т.б. қамтуы мүмкін;

3. *Блогтық жазбалардың бөлек беттері.* Блогтағы әрбір жазбаны бөлек беттен ашуға болады. Бұл жерде блогтық жазбаның толық нұсқасы және оларға комментарийлар орналасады. Ленталарда үнемдеу мақсатында мәтіндер толық көрінбейді;

4. *«Достар лентасы»,* яғни автор оқитын блогтағы жазбалар лентасы. Өртүрлі қолданушылар бір лентаға топтасып, кері хронологиялық тәртіппен орналасады. Әдетте «достар лентасы» автордың өзінің жазба лентасы секілді орналасады. Жоғарыда баяндалған элементтердің барлығының графикалық безендірілуі сәйкес келуі де келмеуі де мүмкін. Мысалы, LiveInternet блогының қолданушылары өздері блогтарының фондық суретін, түсін өзгерте алады. Дегенмен блогтың жалпы құрылымы бәріне міндетті болып қала береді.

Блогтың тағы бір табиғаты оның *мультимедиялығы*- коммуникация кезінде бір мезетте бірнеше семиотикалық жүйені мысалы, визуалды және дыбыстық каналды пайдалана алуында. Мультимедиялық вербалды мәтіннің вербалды емес графика, суреттер, фотосуреттер, видео, анимация секілді компоненттерінің бірігуімен көрінеді. Алғашында блогқа тек мәтіндік табиғат тән болса, бүгінде блогтар күннен күнге мультимедиялық контентпен толығуда. Біз мәтіндік және мультимедиялық ақпараттың төрт түрін бөліп көрсеткіміз келеді: 1) тек мәтіндік ақпарат ұсынылған; 2) мәтіндік ақпарат басым, дегенмен мультимедиялық ақпараттың көлемінің өсуі байқалады (аудио, видео, графика); 3) мәтіндік және мультимедиялық ақпарат тең көлемде ұсынылған; 4) мультимедиялық ақпарат басымдыққа ие. Бұлай саралау негізінен блогқа, сондай ақ басқа да блогтық жазбаларға қолданылады. Блогтың мультимедиялығын талдау үшін Е.Е. Анисимованың креолданған мәтіндерін жіктеуді қолдану ұсынылады. Осы классификацияға сәйкес, мәтіндер: - нөлдік креолданған (сурет ұсынылмаған және ол мәтінді ұйымдастыру үшін маңызды емес); - ішінара креолданған (вербалды және графикалық компоненттер арасында автосемантикалық қатынастар дамытылады, бейнелеу компоненті вербалды мәтінді қосады); - толық

креолданған (екі компонент арасында синсемантикалыққатынас орнатылады; вербалды бөлігі бейнелеуге бағытталған немесе оған сілтеме жасайды, және сурет мәтіннің міндетті элементі болып табылады).

Жоғарыда айтылғандай, блог жекелеген жазбалардан тұрады, осының нәтижесінде ол біртекті емес және қорытындылауға қиын. Жоғарыдағы классификацияны жалпы барлық блогтар үшін емес, жекелеген блогтық жазбаларолардың арасынан креолданған мәтіндердер бар мысалдарды табу үшін пайдалану тиімді. Ең қызықтысы толық креолданған мәтіндер, яғни вербалды және вербалды емес компоненттер арасында әртүрлі функционалдық және семантикалық қатынастар орнатылған. Алайда, бұл, басқа зерттеу тақырыбы сондықтан осы мақала шеңберінде мынадай қорытындымен шектелеміз: жалпы блогтың интернет жанры креолдану деңгейінің әртекті болуына байланысты жоғары креолданған мәтіндердің пайда болуына негіз болып табылады.

Блогтың келесі медиа параметрі - *гипермәтінділік*, яғни, Блог құрылымының жекелеген элементтерін қосатын гиперсілтемелерді пайдалану. Блогтың гипертексты оның құрылымдық элементтері қалыптастыратын жиынтығы - автордың профилі, таспа жазбалар, жеке беттер мен жазбалар және достар лентасы. Бұл гипермәтінділікте екі деңгейді ажыратуға болады: 1) ішкі, соның ішінде таспа жазбалары мен жеке жазбалардың беттерін; 2) сыртқы, оның ішінде профиль және «достар лентасы». Сыртқы торап беттері осы немесе басқа блогты осы қызметтің сайтында жұмыс істейтін басқа блогтармен байланыстырады. Блог аясында навигация мәзір бойынша жүзеге асады, сайдбар, мұрағат жазбалардың күнтізбесі, тегтер, айдарлар немесе басқа құрылғылар. Осы құрылғылар аясында блог қалыптасады. Жалпы блогтың гипермәтіндігі сызықты емес болып табылады және әр түрлі сценарийлер бойынша, мысалы, таспа жазбалардан нақты жазбаларға, «достар лентасынан» нақты бір жазбаларға, немесе пайдаланушылар атынан оның профиліне немесе оның жазба таспалары аясында өрістеуі мүмкін.

Блогтың келесі бір медиалық параметрі оның- *интерактивтілігін* Л.Ю. Щипицина екі түрлі түсіндіреді: «Біріншіден, адресаттың мазмұнға белсенді түрде әсер ету мүмкіндігі, сыртқы формасы мен компьютерлік бағдарлама немесе электрондық ресурстардың тақырырлық бағытта болуы, екіншіден, қарым-қатынас жасау, пікір білдіру және қарым-қатынаста әріптестің пікірін білу мүмкіндігі» [10, 36 б.]. Біздің пікірімізше де бүгінгі таңда интерактивтілік блогосферасының маңызды ерекшелігі болып саналады. Әрине интерактивтілік блогтардағы мәтіндерді, қағаз бетіндегі мәтіннен ажыратады : блогосферадағы мәтін тұрақты емес, ол үнемі өзгеріп отырады, әр оқырман үшін уақыттың әр сәтінде ол әртүрлі. Блогтағы интерактивтілік адресант пен адресат арасында жедел кері байланыс алуына мүмкіндік береді.

Блогтарды зерттеуде оның *синхронды / асинхронды* коммуникативтік байланысы маңызды сәт. Блогта әртүрлі құрылымдық элементтер әр түрлі қызмет атқарады. Мысалы, таспа жазбалар және «достар лентасы» үшін жаңарту жиілігі маңызды болса, ал, жеке парақша жазбалары үшін комментариялық бағыттағы қатысым неғұрлым маңызды. Жалпы, блогты интернет жанрдың асинхронды түріне жатқызуға болады, себебі мәтін-стимул мен мәтін -жауап арасындағы уақыт аралығы (чат немесе жылдам хабар алмасу сияқты синхронды интернет жанрда мүмкін емес болып табылатын) бірнеше минуттан бірнеше күн, ай немесе тіпті жыл құрауы мүмкін.

Блогта, басқа да асинхронды интернет жанрдағыдай, мәтін құрастыру немесе оған жауап беру шексіз жалғасуы мүмкін, яғни, авторда өзінің коммуникативтік ниетін жақсылап ойлауға және оны қажетті тілдік ресурстармен жүзеге асыру мүмкіндігі бар. Шындығында, синхронды қатысым белгілері ол жиі

(сөйлесудің лингвистикалық сигналдары, дайындықсыз (спонтандық), тиімділігі, бейресми, және эмоционалдығы) белгілі асинхронды формаға ауысқан кезде, (осыны көбінесе блог комментариялары мен жазбаларда кездестіру, осы стратегияларды саналы түрде таңдалғанын дәлелдейді). Блогтың соңғы медиа параметрін-коммуниканттардың саны мен эксплициттілігін қарастыру. Блог үшін (автор өзінің жазбаларына берілген пікірлерге жауап береді) бір коммуниканттың барлық коммуниканттармен байланысқа түсуі және адресаттардың бір бірімен байланысқа түсуі тән (пайдаланушылар кез келген жазбаға берілген түсініктемені талқылайды). Блог авторы (оның оқырмандары сияқты, өз кезегінде авторлары болып саналатын) жасырын әрекет етуі мүмкін немесе өзі туралы деректерді көрсетіп, жеке тұлға, немесе ұжымның атынан әрекет етеді. Идентификацияның негізгі құралы пайдаланушының лақап аты болады. Әдетте, әр блогтың айналасында өзінің мүдделі тараптары қалыптасады. Олар автордың жазбаларды талқылау мен түсіндіруге қатысады.

Қорыта келе, блоггингтің коммуникативтік қызметін одан әрі зерттеу, оның әр түрлі функцияларын аша түсу зерттеуіміздің кейінгі сатысына шығуымызға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Алексеевская А. И. Блог писателя как проявление его языковой личности (на материале блога Б. Акунина) // Сб. статей V Междунар. науч. конф. молодых ученых «Актуальные вопросы филологической науки XXI века». – Екатеринбург: Уральский федеральный университет, 2016. – С. 22-28.
2. Алексеев А.В. Записи в блоге как речевой жанр Интернет-коммуникации. – <http://iawia.net.ru/diplom.htm> Пайдаланған уақыты: 12.09.2018 ж.
3. Гермашева Т.М. Блог как новый тип дискурса // Материалы междунар. науч.- практ. конф. «Лингвистика в образовательном процессе». – Ростов-н/Д, 2010. – С. 115–120.
4. Розина И.Н. Педагогическая компьютерно-опосредованная коммуникация. Теория и практика. – М.: Логос, 2005. – 460 с.
5. Longman Exams Dictionary. – London: Pearson Education Limited, 2006. – 1834 p.
6. Macmillan English Dictionary. – London: Macmillan, 2007. – 1747 p.
7. Баженова Е.А., Иванова И.А. Блог как интернет жанр // Вестник Пермского университета. – 2012. – Выпуск 4(20). – С. 125-130.
8. Nowson S. The language of weblogs: a study of genre and individual differences / PhD Thesis. University of Edinburgh, 2006. – 279 p.
9. Blood R. The Weblog Handbook: Practical Advice on Creating and Maintaining Your Blog. – United States of America: Perseus Publishing, 2002.
10. Щипунина Л.Ю. Понятие жанра компьютерно-опосредованной коммуникации // Вестник Поморского университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2009. – № 3. – С. 68-74.

Куркимбаева А.М.

БЛОГ КАК НОВАЯ ФОРМА ИНТЕРНЕТ -КОММУНИКАЦИИ

Статья посвящена изучению природы блога, как новая форма интернет-коммуникации. В ней широко обсуждается обзор истории блогов, представлен обзор исследований отечественных и зарубежных ученых, участвующих в изучении этой сферы. Также в статье обсуждается различие между блогосферой с другими видами интернет-коммуникации и обязательные элементы блога.

Ключевые слова: интернет-коммуникация, блоги, блогосфера, широкое понимание блога, узкое понимание блога, языковой жанр, синхронный, асинхронный, интерактивность.

KurkimbayevaA.M.

BLOG AS A NEW FORM OF INTERNET COMMUNICATION

The article reveals the nature of the blog as a new form of Internet communication. It widely discusses the history of blogs, provides a survey of the research of domestic and foreign scientists involved in the study of this field. Article also discusses the difference between the blogosphere with other types of Internet communication and the mandatory elements of the blog.

Keywords: internet communication, blogging, blogosphere, broad and narrow sense of the blog, language genre, synchronous ,asynchronous, interactivity.

ӘОЖ 94 (574)

Рысбеков Т.З. – тарих ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Ихсанова А.Б. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: raymoon@list.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ҒЫЛЫМИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ

***Аңдатпа.** Бұл мақалада Батыс Қазақстан интеллигенциясының өкілдері – Т.З. Рысбеков, И.Н. Кенжалиев, Б.Қ. Бірімжаровтың еңбектерін зерттеуге ерекше көңіл бөлінген. Мақалада ғалым-интеллигенция өкілдерінің өлке тарихына қатысты еңбектері талданады. Сондай-ақ, ғалымдардың өскен ортасы, ғылымға келу жолдары сөз болады.*

***Тірек сөздер:** интеллигенция, зиялы қауым, Батыс Қазақстан тарихы, Кенжалиев И.Н., Рысбеков Т.З., Бірімжаров Б.Қ., тарих ғылымы.*

Ғасырлар тоғысында егемен ел болып, тәуелсіздікті баянды ету барысында республикамыздың қоғамдық-саяси, экономикалық-шаруашылық дамуында елеулі өзгерістерге қол жеткізіп, демократиялық жаңғырулар негізінде ұлттық сана мен сезімнің дамуында жаңа үрдістер кең орын алуда. Осыған орай өткен кезеңдегі жетістіктер мен қол жеткізген табыстарды нақты ой елегінен өткізу, талдап зерделеу үлкен қажеттілікті талап етеді. Өйткені, қоғамда Қазақстан тарихының алатын орнын анықтауға, оның Отандық тарих мәртебесіне ие болуына жол ашып, қазақ халқы өткен тарихи кезеңдерге концептуалдық жаңа тұжырымдар жасауға, ғылыми-ізденіс жұмыстарының жаңа бағыттарын айқындауға мүмкіндік берген [1, 29 б.]. Соның нәтижесінде бүгінгі күні, Қазақстанда тарих ғылымының Кеңестік дәуірде қалыптасып, дамуына өз еңбектерімен, зерттеулерімен үлес қосқан ғалымдардың үлкен шоғыры өсіп шықты. Олар Отан тарихы бойынша іргелі зерттеулер жүргізіп, республикамыздың ғылымы мен мәдениетінің өркендеуіне бар күш-жігерін жұмсады [2, 7 б.]. Қалыптасқан жаңа ғылыми интеллигенция өкілдерінің туған елі мен жер тарихына қатысты өзіндік ой-көзқарастарымен, тиянақты ғылыми ізденістерімен батыс өлке тарихы туралы құнды деректер қорын жинақтаған үш ғалымды атап көрсетуге болады: тарих ғылымдарының докторы, профессор Т.З. Рысбеков, тарих ғылымдарының докторы Б.Қ. Бірімжаров, тарих ғылымдарының кандидаты И.Н. Кенжалиев сынды кәсіби тарихшы-ғалымдарымыздың еңбектерінің шоқтығы биік.

Өлке тарихының өзекті мәселелеріне аса үлкен мән берген, өзінің саналы ғұмырын тарих ғылымына арнаған ғылыми интеллигенция өкілі– Исатай Нәсекенұлы Кенжалиев. Исатай Нәсекенұлы 1927 жылы 10 маусымда Батыс Қазақстан облысы, Казталовка ауданының Беркәлі бөгетінде дүниеге келді [3, 314 б.].

1935 жылы алғаш рет мектеп табалдырығын аттап орыс мектебінде білім алды. Мектеп бітірген соң 1947-1951 жылдар аралығында Орал педагогикалық институты тарих факультетінде оқыды. Исатай Нәсекенұлының еңбек жолы өзі

оқып шыққан орта мектебінде инспектор қызметінен басталды. Богатырев ауылында мектеп директоры болып қызмет атқарды [4, 1 п.].

1955-1958 жылдар аралығында Алматы қаласындағы облыстық оқу бөлімінде, яғни мұғалімдердің біліктілігін арттыру институтында тарих кабинетінің әдістемелік меңгерушісі қызметін атқарады. 1958 жылы Алматы қаласының Фрунзе ауданының №60 мектебінде директорлық қызмет атқарып, 1959 жылы Ленин ауданының №70 орта мектебіне тарих пәнінің мұғалімі қызметіне ауысады. Ал, 1960 жылы ол кезде С.М. Киров есімімен аталған қазіргі Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіне аспирантураға түсіп, 1964 жылы аталған жоғары оқу орнының тарих факультетінің толық курсы тарих мамандығы бойынша жақсы және үздік бағалармен бітіріп шығады. Сондай-ақ, 1970-1975 жылдар аралығында тарихшы Исатай Нәсекенұлы Ауылшаруашылық институтының сырттай бөліміне түсіп, «ауыл шаруашылық өндірісінің экономист-ұйымдастырушы» мамандығын алып шығады [5, 20 б.].

Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан тарихнамасында тұлғатану мәселесі қолға алынып, кеңестік жүйе идеологиясымен бұрмаланып, аты халық арасына белгісіз болып келген ұлт жанашырларының өмірі, қоғамдық қызметі жаңаша әдістемемен зерттеле бастады. Осы салада өз елінің тұлғаларын ардақтап, тәуелсіздік жолында жанкешті күрес жүргізген ата-бабаларымызды кейінгі ұрпаққа таныту мақсатында жазылған Исатай Нәсекенұлының еңбектері аса бағалы. Өлке тарихына тікелей қатысты тарихи тұлғалар – Исатай, Махамбет, Сырым Датұлы, Құрманғазы, Дәулеткерей, Ғұмар Қараш, Сейтқали Меңдешов, Қажым Басымов, Маншүк Маметова туралы мол мәліметтер қалдыруымен құнды.

Исатай Нәсекенұлы саналы ғұмырын Кіші жүз тарихын зерттеуге арнады. Ірі зерттеу еңбектерінің бір арнасы Кіші жүздегі 1836-1838 жылдары болған шаруалар көтерілісіне арналған. Осы тақырып аясында 1970 жылдан бері көтерілістің басшысы Исатай Тайманұлы мен Мақамбет Өтемісұлының өмірі мен қызметін, Кіші жүздің XIX ғасырдың I жартысының тарихын арнайы зерттеп, кітаптар мен ғылыми мақалалар жариялағаны белгілі. Күрескер ақын туралы ғалымның алғашқы еңбегі баспа бетін 1974 жылы көрді. Бұл еңбекте шаруалар қозғалысының көрнекті қайраткері Махамбет Өтемісұлының өмірі мен қызметі туралы жазылған. 1979 жылы бұл кітап толықтырылып қайта басылып шығады. Бұл тарихи очеркте күрескер ақын Махамбет Өтемісұлының өмірі жайлы жаңадан табылған және бұрын жарияланбаған Қазақ ССР Орталық мемлекеттік архивінің №4, 78 қорларының, Орынбор облыстық архивінің 6 және 222-қорларының, Ташкенттегі Өзбек ССР Орталық мемлекеттік архивінің материалдары пайдаланылған. Бірқатар тың мәліметтер, деректер, сол кездегі қазақ шаруаларының саяси, әлеуметтік-экономикалық ауыр жағдайын және хандардың, билердің, сұлтандардың, патша әкімдерінің екі жақты езгісін, зорлық-зомбылығын терең ашып береді [6].

Исатай Тайманұлы тұлғасын зерттеуге үлкен үлес қосқан тарихшының, 1977 жылы «Тайманұлы Исатай» атты монографиялық зерттеуі жарық көрді. Еңбекте Исатай өмірінің әртүрлі кезеңдері әңгіме болады. Оның жас кезі, өскен ортасы, жеке басының ерекшеліктері тарихи деректер арқылы дәлелді көрсетілген. Монографияның құндылығы – XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы Ішкі Орда қазақтарының саяси-әлеуметтік тіршілігін, тап күресін, патша отаршылдары мен жергілікті билеушілердің екі жақты қанауын, шекара комиссиясының қазақ ордаларымен байланысын Тайманов айналасында ашып көрсетуінде [7, 7 б.]. Осы тақырып аясында өз зерттеулерін кеңейткен Исатай Кенжалиев, 1991 жылы Исатай Тайманұлының туғанына 200 жыл толуына орай, «Исатай-Махамбет» атты кітабын, 2003 жылы Мақамбеттің туғанына 200 жыл

толуына орай «Мақамбет Өтемісұлы. Өмірі мен қызметі» атты кітабын жарыққа шығарды. Сонымен қатар, Мақамбеттің 200 жылдық мерейтойына орай, Исатай Нәсекенұлының «Мақамбет толғаулары» атты зерттеу еңбегі жарық көрді. Бұл кітапта Мақамбет мұрасының мол қоры жинақталған. Бұл жинақтың құндылығы, біріншіден, бұрын еш жерде жарияланбаған толғауларынан үзінді енген. Екіншіден, баспада үзінді күйінде ғана белгілі болып, көптеген тармақтары, жолдары түсіп қалған толғаулары, өлеңдері жинақталған. Сондай-ақ, ақынның 1974 жылғы жинағына енбей, ұмыт қалған өлеңдері, шумақтары бар. Үшіншіден, қалың оқырманға беймәлім шағын өлеңдері де енгізілген [8, 10 б.].

Исатай Нәсекенұлының тағы бір ірі зерттеулерінің бірі – халық құрметіне бөленген өнер иесі, дарынды күйші – Құрманғазы Сағырбайұлы. Осы тақырып төңірегінде 1990 жылы «Қос ішек» атты еңбегі жарық көрді. Еңбекте Кіші жүздің саяси-экономикалық жағдайына шолу жасалған. Сол кездегі Орал, Астрахань әскерлерінен жазықсыз жапа шеккен Кіші жүз қазақтарының халі тарихи құжаттар арқылы нақтылы баяндалады. Бұдан XIX ғасырда қазақ даласында өмір сүрген патшалық озбырлық пен феодализмның кесепатын көреміз. Ғалым еңбекте ұлы композитор дүниеге келген Нарын құмына географиялық талдау жасайды. Осы тұста автор ол өскен ортаға нақты шолу жасай келіп, Қайдар Ермұхановтың «Чародей» кітабындағы Құрманғазы Әубәкірге жалшы болды деген пікірдің қателігін дәлелдейді [9, 216 б.].

Біздің тәуелсіздігіміз, мемлекеттігіміз сонау Қазтуған, Доспамбет дәуірінен басталып, кезең-кезеңге бөлініп, ұзақ жүргізілген ұлт-азаттық күресіміздің нәтижесі. Ата-бабамыздың жанкешті күресінің ең қажырлы кезеңін бастаған да, басқарған Кіші жүздегі Байбақты руының перзенті – Сырым Датұлы. Сырым Датұлы – қазақ халқының бостандығы, ұлттық азаттығы үшін, атамекен қонысының сыртқы жаулардың талауына түспеуі жолында күрескен айбынды жауынгер. Исатай Нәсекенұлы Мақамбет, Құрманғазы, т.б. тақырып төңірегінде деректер іздеп, ел аралап жүріп Сырым туралы мәліметтер жинап, тарихи әдебиетті қарап, мұрағат материалдарына көз сала жүріп, 1997 жылы алғаш рет «Сырым батыр» деген кітапша шығарады. Ол кітапшада Сырым көтерілісі туралы ықшам тарихи очерк пен алғаш рет Сырымның белгілі де, белгісіз де шешендік, ақылгөй сөздері енгізілді. Бұл кітапша жаңа материалдармен толықтырылып, 2000 жылы «Сырым батыр» атауымен қайта басылым бегін көрді. 2007 жылы осы еңбектердің негізінде жаңа тың мәліметтермен толықтырылып, Исатай Кенжалиев тарих ғылымдарының докторы, профессор Т.З. Рысбековпен бірлескен «Сырым батыр» атты еңбегі жарық көрді [10, 5 б.].

Исатай Нәсекенұлы елінің, туған жерінің жанашыры, жоқшысы, патриоты. Бұған дәлел өзінің көп жылғы іздену барысында біздің облыспен қатар өзі туып өскен Казталовка ауданы жөнінде материал жинап, «Казталовка – байырғы атамекен» атты монография жазуы. Бұл еңбекте ауданның тарихы, жүріп өткен жолдары, ондағы еңбек адамдары, елге, жерге байланысты шежірелер, осы жерде болған елеулі-елеулі оқиғалар хақында сыр шертеді. Еңбектегі тарихи материалдар көнекөз қарттардың айтуы бойынша, архив деректері негізінде жазылған [11].

Өз еңбек жолында Ғұмартану саласымен де айналысқан Исатай Кенжалиевтің 2004 жылы Ғ.Қараш туралы арнайы зерттеу еңбегі жарық көрді. Ғұмар Қараш және оның замандастары адамзаттың аса бір қиын, күрделі, арпалысты дәуірінде өмір сүрді. Бұл кітапта Ғұмар Қараштың өмірі мен қызметі қамтылған. Еңбек мұрағат материалдары мен Ғұмарды көріп, бірге жұмыстас болған азаматтардың мәліметтеріне сүйеніп жазған [12].

Исатай Нәсекенұлы ұзақ жылдар бойы қазақтың батыстан шыққан батыр қызы – Мәншөк Мәметованың өмірі мен қызметін, жауынгерлік жолын зерттеп,

баспасөз бетінде мақалалар жариялаған. Соның нәтижесінде 2005 жылы ғалымның «Мәншөк батыр» атты еңбегі жарық көрді. Бұл еңбек тарихи деректер және Мәншөк Мәметованың туыстары мен қарулас жолдастарының мәліметтері бойынша жазылған.

Мәншөктің өзі туып өскен жері, елі, әкесі Жеңсігәлі мен Ақмет Мәметұлы туралы, олардың тұрған жері, тағдыры, Мәншөктің алғаш оқыған жері және т.б. туралы нақты деректі мәлімет осы уақытқа дейін болмады. Алғаш ғылыми еңбек жазған М.Қозыбаев, С.Честнов тек Мәншөктің Алматыдағы өмірін баяндаумен шектеледі. Осы тұрғыда Мәншөктің өмірінен тың мағлұмат беретін ғалым Исатай Кенжалиевтің еңбегі құнды болып есептеледі. Жалпы, Мәншөктің әкешесінің жағдайын, өскен ортасын, елдегі жағдайды, әкімшілік-территориялық бөліністі түсіндіру үшін автор Бөкей даласының, кейін облыс губерния аталған аумақтың XX ғасыр басындағы экономикалық-саяси, әлеуметтік жағдайына шолу жасаған. Тынымсыз ізденістің нәтижесінде Мәншөк Жеңсігәліқызының Жәнібек ауданындағы Қамысты ауыл Советінде дүниеге келгенін, шын аты Мәнсия екенін анықтайды. Мәншөктің өмірі мен қызметін, Отанымызды қорғау, әке абыройын ақтау үшін істеген ерлік істері осы еңбекте көрініс тапқан. 1938-1941 жылдары ол әрі оқып, әрі жатақханада жатып жұмыс істеп, спортпен шұғылданып, қабілетін арттырған. Қиындыққа мойымай, 1942 жылы армия қатарына кіріп, майданның алғы шебіне барып, дұшпаннан кек алуға талпынған. Мәншөк қазақ жауынгерінің үлгісі болған. Исатай Нәсекенұлы Мәншөктің «қазақ» деген, «қазақ қызы» деген ғажап атты аспанға көтеріп, әлемге әйгілі еткен бірден бір тарихи тұлға екенін көрсетті [13, 95 б.].

Тарихшы-ғалымның әр жылдардағы жазған еңбектерімен таныса отырып, Исатай Нәсекенұлы Кенжалиевтің өлке тарихы туралы еңбектерінің кеңестік дәуірден бастау алғанына көз жеткізе аламыз. Кеңестік дәуірдің сонау 70 жылдарынан бастап Исатай-Махамбет көтерілісін, Бөкей Орда тарихын зерттеуді бастап, содан 30 жылдай үзбей зерттеп Отандық тарихқа өзіндік үлес қосқаны сөзсіз. Тарихшы ғалымның өлке тарихының жанашыры екенінің бір дәлелі 1987 жылғы Исатай-Махамбет көтерілісінің 150 жылдық мерейтойын сол жылдардағы басшы Г.В. Колбинге ұсыныс жасап, республика деңгейіндегі ғылыми-конференция өткізуі еді. Сондықтан да, Исатай Нәсекенұлы Кенжалиев тек тарихшы ғалым ретінде емес, туған өлкеміздің тарихын жетік білетін өлкетанушы ретінде танылды. Исатай Кенжалиев туған елі, өскен жері үшін қанды шайқаста қол бастаған батырлар, аламан топта сөз бастаған билер мен шешендерін, ақындарын келер ұрпаққа үлгі етіп, оларды халыққа дәріптеп, танытуға, болашақ ұрпаққа мәңгі өшпестей ұмытылмастай бай мұра қалдыруды өзіне парыз тұтқан қазақтың асыл ұлдарының бірегейі, кейінгі жас буын мақтан етер ұлтымыздың перзенті.

Қазақ халқының кемеңгер тұлғасы ұлы Абай өзінің өлеңдері мен қара сөздерінде адам бойында қалыптасатын ең қасиетті нәрселердің бірі парасаттылыққа әлденеше рет қайталап оралады: «Парасаттылықтың мәні – ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек, білім, оның ішкі нәрі, сыртқы шырай және әрі», - деген болатын. Парасат иесін халқымыз құрметтеп ізгі тұтқан. Осындай парасат иесі, жоғары оқу орнының ассистенті қызметінен бастап ректорлық дәрежеге жеткен, ғылым докторы, профессор, академик – Тұяқбай Зейітұлы Рысбеков [14, 135 б.].

Күні кеше еліміздің белді тарихшыларына шәкірт болған, бүгінде тарих ғылымында өзінің орнын айшықтап сүбелі үлесін қосып, республикамыздың түкпір-түкпіріне қажетті кәсіби тарихшыларды даярлауда айтарлықтай еңбек сіңірген зиялы қауым өкілі Тұяқбай Зейітұлы 1947 жылы, Жамбыл облысы, Талас ауданы Ақкөл ауылында дүниеге келген. Ауыл мектебінде білім алып, 1961

жылы Жамбыл қаласындағы Абай атындағы педагогикалық училищеге оқуға түседі. Педучилищені үздік дипломмен бітіріп, еңбек жолын бастауыш мектеп мұғалімдігінен бастаған [3, 453 б.].

1971 жылы кәсіби тарихшы мамандығы бойынша университетті үздік дипломмен бітірген жоғары білімді жас маман Тұяқбай Зейітұлы оқу-ағарту министрлігінің жолдамасымен Орал қаласындағы педагогикалық институтта еңбек өтілі жылдарын бастады. Ғылыми-зерттеуге бейім қабілетін таныта білген Тұяқбай Зейітұлы 1973 жылы түлеп ұшқан университетіне қайта оралып, 1974 жылы тарихшы-ғалым Д. Дулатованың ғылыми жетекшілігімен тарих мамандығы бойынша кандидаттық диссертациясын қорғады. Бұл – үздік білім, ғылым игеру сапарындағы жас ғалымның өрлеу, өсу сапарының биіктерге бастаған серпінді қадамы еді [14, 139 б.].

Кәсіби тарихшы ретінде өткен ғасырдың 70-ші жылдары көпшілікке таныла бастаған Тұяқбай Зейітұлы өзінің басты зерттеу нысаны ретінде республикамыздың қоғамдық-саяси өмірі мәселелерін, олардың қатарында ең алдымен жергілікті кеңестердің қалыптасуы, дамуы және нақтылы қызмет тарихын тандап алды. Оның кандидаттық диссертациясы КСРО-ның Ұлы Отан соғысына дейінгі кезеңдегі Қазақстанның жергілікті кеңестерінің ауыл мәдениетін өркендету үшін жүргізген сан-салалы қызметін зерттеуге арналса, докторлық диссертациясы 1938-1960 жылдар аралығындағы Қазақстанның кеңестер жүйесінің тарихын тұтас, кешенді мәселе ретінде қарастыруға арналды. Бұл диссертациялар кезінде жеке-жеке көлемді монографиялар түрінде жарияланды.

Егер 1986 жылға дейін Т.З. Рысбеков ғылыми жұртшылыққа негізінен Қазақстанның кеңестік кезең тарихының білікті маманы ретінде белгілі болса, одан кейінгі уақытта оның зерттеген тақырыптарының аясы айтарлықтай кеңейді [15, 82 б.].

Профессор Т.З. Рысбековтың еңбектеріне талдау жасай отырып, тарих ғылымдарының докторы Б.Б. Кәрібаев ғалымның ғылыми шығармашылығын тәуелсіздікке дейінгі және тәуелсіздік кезеңіндегі деп шартты түрде екі кезеңге бөліп қарастырады. Бірінші кезеңде жазылған ғылыми мақалалардың тематикасынан автордың кандидаттық диссертациясының мазмұнына сай келетін мақалалар тақырыбын және тәуелсіздікке дейінгі қоғамдық ғылымдарға үстемдік құрған белгілі методология ауқымындағы тақырыптарды көреміз. Ал екінші кезеңдегі мақалалар тақырыбынан – тар қапастағы темір құрсаудан босанып шығып, шексіз көк кеңістікте қанатымен емін-еркін самғай ұшып жүрген алып құсты көргендей боламыз. Тәуелсіздік нағыз зерттеушіге өзінің бар мүмкіншілігін ашып көрсетуге, қарым-қабілеті мен қажыр-қайратын Отан тарихының өзекті мәселелерін жаңа талаптарға сай қарастыруға толық ерік береді. Т.З. Рысбеков осы жылдары тарихпен қатар қоғамдық және гуманитарлық ғылымдардың психология, педагогика, мәдениеттану, экология, түркология секілді салалары бойынша да қарымды зерттеулер жүргізіп, ондаған мақалалар жариялайды. Пәнаралық байланыстар бойынша да тың бағыттарды айқындайды. Оның «Туристік өлкетану», «Экологиялық туризм» тақырыптарына арналған мақалалары – қазіргі заманның талаптарына сай келетін жаңа бағыттарға ғылыми негіздеме бола алады.

Ал қазіргі кезеңдегі Отандық тарихтың мынадай өзекті мәселелері ғалымның назарына ілініп отыр: Жаһандану мәселелері, Тәуелсіз Қазақстан және әлемдік қауымдастық, Еуразиялық идея, қазіргі кезеңдегі жастар саясаты, тіл мәселесі, ЖОО-да білім берудің жаңа әдістері, ұлтаралық қатынастар, ТМД және интеграция, экологиялық тәрбие мәселелері, сондай-ақ өлкетану және т.б. мәселелер. Мұндай мәселелерге арнайы қалам тартып, мәселені терең талдап,

өзіндік ой-пікірлер айтып, тұжырымдар жасауын – ғалымның озық ойлығы мен терең білімділігін, ұлтжандығы мен қайраткерлігін көрсетеді [16, 22 б.].

Тұяқбай Зейітұлы өз зерттеулерінде өлкетану мәселесіне зор мән беріп, өңіріміздің тарихын зерделеп, оны насихаттауда жемісті еңбек етуде. Ғалымның өлке тарихына арналған еңбектерінде тың ойлар, тосын көзқарастар, толымды тұжырымдар жетіп артылады. Бұған оның жарық көрген «Өскен өлке тарихы» [17], «Менің Қазақстаным» [18], «Бөкей Орда тарихы» [19], «Тарихи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары» [20], т.б. зерттеу еңбектері мен оқулықтары дәлел бола алады.

Ғалымның зерттеулерінің нәтижесі болған «Өскен өлке тарихы» атты кітабы. Автор бұл еңбегінде Ақжайық өңірінің ескерткіштерінің зерттелу жағдайына, Орал қаласының тарихына, Бөкей Ордасының тарихына, Батыс Қазақстанның халқына, Сырым батыр, Исатай Тайманов бастаған ұлт-азаттық қозғалыстарға, 1916 жылғы ұлт – азаттық көтерілістің еліміздің батыс аймағына әсеріне, Жаңақала көтерілісіне, Батыс Қазақстан облысы жергілікті Советтерінің мәдени – ағарту жұмысына, Орал – Илецк темір жол торабының салынуына, Ораз Исаевтың қоғамдық-саяси қызметіне талдау жасайды [17].

Т.З. Рысбековтың келесі еңбегі 2002 жылы жарық көрген «Менің Қазақстаным» кітабы. Еңбекте Қазақстан тарихына қысқаша шолу жасап, Қазақстан тарихының ерте, орта, жаңа және қазіргі кезеңнің негізгі оқиғаларына, оның қазақ халқының, мемлекетінің, шаруашылығы мен мәдениетінің қалыптасуына жасаған әсерін баяндайды [18].

Ғалымның еңбектері ішінде баса назар аударатын мәселе – Бөкей Ордасының тарихы. Тәуелсіздік алған тұста өлке тарихын зерттеп зерделеуге мүмкіндік туып, Т.З. Рысбеков Бөкей ордасының құрылуы, саяси-экономикалық және әлеуметтік жағдайлары, ондағы орын алған өзгерістер, көрші елдер мен қарым-қатынасын зерделеуде үлкен еңбек сіңіріп, хандықтың кешенді зерттелуіне мұрындық бола білді. 2001 жыл – Бөкей Ордасы құрылуының 200 жылдығы, осыған орай профессор Т.З. Рысбековтың жетекшілігімен жарық көрген «Бөкей Орда тарихы» атты ұжымдық еңбекте тұңғыш рет өлке тарихы кешенді, жинақы зерттеліп, қалың оқырманға ұсынылды. Ғалым еңбектерінде Бөкей Ордасы тарихындағы ірі тұлғалардың бірі – Жәңгір Бөкейұлының өмірі мен қызметіне жаңаша методологияға сүйене отырып, тың көзқарас тұрғысынан баяндалады [19].

Ғалымның іргелі еңбектерінің бірі – 2014 жылы баспа бетін көрген «Тарихи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары» деп аталады. Бұл еңбектің ерекшелігі – автор тұлғатану мәселелерін терең зерделеп, көпшілік оқырман назарына ұсынуы. Кітапта әрбір тарихи кезеңдердегі уақыт аралығында қоғамның дамуында даналығымен, парасаттылығымен, шешендігімен, қол бастаған көсемдігімен, еліне қалтқысыз қызмет еткен ерлігімен орын алған тұлғалардың өмір жолы баяндалады [20].

Академик Т.З. Рысбековтың ғылыми шығармашылығының бағыттары сан-салалы және тақырыптары хронологиялық жағынан да, проблемалық жағынан да кең ауқымды. Ол жалпы саны 600-ден астам ғылыми, ғылыми-көпшілік, оқу-әдістемелік жұмыстардың авторы. Олардың ішінде 40-қа жуығы жеке монографиялық еңбектер, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар болса, 400-ге жуығы Отандық тарихтың, сондай-ақ қоғамдық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелеріне арналып, еліміздің және алыс-жақын шетелдердің ғылыми басылымдарында жарық көрген ғылыми мақалалар мен ғылыми баяндамалар болып саналады [16, 20 б.].

Батыс Қазақстандағы іргелі оқу орындарының бірі М.Өтемісов атындағы БҚМУ-нің тарихында өзіндік орны бар, маңдайына жазған бар ғұмырын

ұстаздық өнерге, шәкірт тәрбиелеуге арнаған және тарих ғылымының дамуына үлес қосқан ғалымдардың бірі Бақтығұл Қабдірұлы Бірімжаров болды.

Профессор Бақтығұл Бірімжаров 1 маусымда Батыс Қазақстан облысы, Орда ауданы, Сайқын ауылында дүниеге келді. 1966 ж орта мектепті, кейін 1972 жылы С.Киров атындағы ҚазМУ-дың тарих факультетінде оқып, үздік дипломмен оқып бітірген [3, 213 б.].

Еңбек жолын М.Мәметова атындағы Сайқын орта мектебінде мұғалімдік қызметтен бастаған. 1972 жылы А.Пушкин атындағы Орал пединститутының тарих факультетіне жалпы тарих кафедрасының оқытушысы болып орналасады. 1976 жылы Қазақ КСРО ҒА Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының аспирантурасына түсіп, оны 1979 жылы ойдағыдай аяқтап, көрнекті ғалым, академик К. Нұрпейісовтің ғылыми жетекшілігімен кандидаттық диссертацияны сәтті қорғап, 1980 жылы тарих ғылымдарының кандидаты дәрежесіне ие болды.

Б. Бірімжаров 1997 жылы 28 мамырда ҚР ҒА Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының диссертациялық кеңесінде академик К.Нұрпейісовтің ғылыми кеңесшілігімен «Село Казахстана в 60-е – 80-е годы конкретно-исторический анализ по материалам Западно-Казахстанского региона» тақырыбындағы докторлық диссертациясын қорғады.

Бақтығұл Қабдірұлының Қазақстан тарихы, оның ішінде Батыс Қазақстан тарихының дамуына қосқан ең басты және құнды үлесі өлкенің ауыл шаруашылығының дамуы мәселелері мен Бөкей ордасы тарихы бойынша еңбектері. Бөкей ордасының 200 жылдық мерейтойына әзірлік барысында бұл өлкенің тарихына қатысты көптеген еңбектер жариялана бастады. Мұндай зерттеулердің көш басында профессор Б.Қ. Бірімжаров та болды. Ғалым А.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінде өткен халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда «Бөкей ордасының Қазақстан тарихында алатын орны» атты баяндама жасады. Баяндамасында Бөкей ордасының құрылуының нақты отаршылдық сипаттағы себептері, хандық биліктің даму кезеңдері, Жәңгір хан тұсындағы қоғамдық-саяси құрылысқа жаңаша баға беруге ұмтылушылығы үлкен маңызға ие.

Ғалымның «Қазақстан ауыл-селоларының 60-80 жылдардағы әлеуметтік-экономикалық дамуы» атты көлемді монографиясында Батыс Қазақстан облысы, оның ішінде Жәнібек, Орда аудандарының шаруашылықтарындағы ауыл еңбеккерлерінің қол жеткізген табыстары нақты тарихи құжаттармен, мұрағат материалдарымен көрсетіледі. Әсіресе, 70-жылдардың ортасында М.Мәметова, «Орда», «Бисен», Т.Масин, «Құрманғазы», «Искра» кеңшарларының аграрлық секторды дамытуда қол жеткен табыстары дараланып, мал шаруашылығын дамытуда ірі жетістікке қол жеткізген малшы-шопандардың, олардың ішінде Социалистік Еңбек Ері Е.Есімовтің, Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің депутаты Марфуға Азаматованың және т.б. еңбек озаттарының еңбектері сараланып берілген.

Бөкей ордасы тарихы мектеп бағдарламасына сәйкес жазылған «Батыс Қазақстан облысының тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі кезге дейін)» атты ұжымдық өлкетану оқулығында да үлкен орын алады. Ғалым аталған еңбектің «Бөкей ордасы соғыстан кейінгі жылдарда» бөлімін жазып шықты. Онда автор соғыстан кейінгі қиын жылдардағы ауданның дамуын ауыл шаруашылығының біртіндеп қалпына келтірілуін мұрағат құжаттары негізінде қмтыған. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты қорларын ақтарып, Орда ауданының шоғырланған 761, 850, 1063, 869, 976, 1677, 164, 1759, 1977- қорлардың құжаттарын қарастырған [21, 16 б.].

Батыс Қазақстан аймағы, оның ішінде Бөкей Ордасы тарихы терең, әрі әркім тарихи тұлғалардың саяси-қоғамдық қызметтерімен тікелей байланысты болып келді. Осы тұрғыда ғалымның тәуелсіз Қазақстан жағдайында жариялаған және тарихи тұлғаларға қатынасты мақалалары мен еңбектерінің алатын орны ерекше. Әсіресе, батыс өлкесінен, оның ішінде Бөкей Ордасынан шыққан саяси-қоғамдық және ғылыми қызметтері белгілі ғалым Ш.Уәлихановтың өмір сүрген дәуірімен бір тұста өмір сүрген, әрі онымен әріптес, серіктес болған М.С. Бабажановтың өмір дерегі, ғылыми шығармашылығы, қоғамдық-саяси тұрғыдағы қайраткерлігі хақында жазылған жергілікті басылымдар мен ғылыми әдебиеттердегі материалдың жергілікті халықтың ұлттық санасына, тарихи сана-сезімінің оянуына, одан әрі дамуына танымдық тұрғыда ерекше әсер еткені белгілі. Сонымен бірге, өзінің ғылыми еңбектерінде Бөкей ордасынан XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында шыққан ғалым, ойшыл, педагог, философтар Ғабдолғазиз Мұсағалиев, Ғұмар Қараш, саяси-қоғамдық қайраткерлер С.Меңдешев, Б.Қаратаев, Б.Құлманов, М.Бекмұхамедов, Ш.Бөкеев тағы басқалардың сан қырлы қызметтерінің ашылып көрсетілуі, ғалымның шығармашылық ізденістеріндегі ірі жетістіктері болып табылады. Сөз жоқ, бұл тарихи тұлғалардың өмірлік өнегелерін зерделеу, әрі жас өспірім ұрпақтарға оларды таныту өз өлкеміздің тарихын терең ұғынуға жол бастайтыны талас тудырмайтын мәселе [1, 30 б.].

Бүгінгі күні ғалымның соңында 5 монография, 3 ұжымдық еңбек, 4 оқулық, 20 оқу-әдістемелік еңбек, 120 ғылыми мақала, 32 баяндама, тезистері қалды.

Бақтығұл Қабдірұлы Бірімжаров Батыс Қазақстан тарихында тың ғылыми еңбектер жазып, тұжырымды ғылыми пікірлер жариялаған тарихшы болуымен қатар, университеттің жаңа буының тәрбиелеген ұлағатты ұстаз ретінде ел есінде қалатындығы сөзсіз [21, 16 б.].

«Зиялылық» мәселесіне ерекше назар аударған Мұстафа Шоқай, «Ұлттың зиялысы» шығармасында «оқыған, тәрбие көрген адамның бәрін зиялы деп атап, оны сол адам өзі тән болған ұлттың «ұлттық зиялысы» қатарына қоса беруге болады деп ойласақ, сөзсіз қателесеміз, - дей келіп, - Біздіңше, белгілі бір мұрат-мақсаттардың соңында жүрген және сол белгілі мұрат-мақсаттар төңірегіне жиналған оқымыстыларды ғана зиялы деп айтуға болады. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ете алатын адамдар ғана кіре алады», - деп тұжырымдайды [22, 25 б.]. Демек, зиялы қатарына қосылған азамат өзінің халық алдындағы зор жауапкершілігін сезінуі керек, өзінің әрбір ісінен рухани жетілуге сәйкес келетін үрдісті таныту тиіс. Отандық тарих ғылымы, соның ішінде, Батыс Қазақстан тарихын зерттеуге өз үлестерін қосқан ғалым-интеллигенция өкілдері өлке тарихының шынайы бейнесін танытуға талпынып, кейінгі ұрпаққа өлке тарихынан мол мұра қалдырды. Осы орайда, тарихшы-ғалымдарымыз нағыз ұлт зиялысы деген атқа әбден лайықты деп есептейміз. Жалпы, қарастырып отырған ғалым-интеллигенция өкілдерінің өлке тарихын кешенді зерттеуге қосқан үлесі сөз жоқ орасан зор.

Әдебиеттер:

1. Рысбеков Т.З. Терең білім мен төл тарихымызды меңгерген ұстаз-ғалым // Б.Бірімжаров Перзент парызы. – Орал: Шұғыла Принт, 2017 – Б. 29.
2. Жақсығалиев Ж. Зерделі зиялы // Орал өңірі. – 2007. – 19 шілде. – Б. 7.
3. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. – Алматы: Арыс, 2002. – 592 б.
4. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты, 450 қор, 1-тізімдеме, 2-іс.

5. Дүйсеналиева А.Д. И.Кенжалиевтің Қазақстан тарихының зерттелуіне қосқан үлесі (XVIII-XX ғғ.) // БМ011400 – «Тарих» мамандығы бойынша педагогика ғылымдарының магистрі академиялық дәрежесін алу үшін дайындалған магистрлік диссертация. – Орал, 2017. – 72 б.
6. Кенжалиев И. Мақамбет. Өмірі мен қызметі. – Алматы: Қазақстан, 1979. – 105 б.
7. Кенжалиев И. Тайманұлы Исатай (өмірі мен қызметі тур. қысқаша тарихи очерк). – Алматы: Қазақстан, 1977. – 122 б.
8. Кенжалиев И. Мақамбет толғаулары. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2003. – 113 б.
9. Кенжалиев И. Қос ішек. – Алматы: Өнер, 1990. – 216 б.
10. Кенжалиев И. Сырым-ақылғой, көсем // Еділ-Жайық. – 2007. – 16 тамыз. – Б. 7.
11. Кенжалиев И. Казталовка-байырғы атамекен. – Алматы: Полиграфия – 1994. – 144 б.
12. Кенжалиев И. Ғұмар Қараи. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2004. – 134 б.
13. Кенжалиев И. Мәнішүк туралы жаңа дерек // Халық кеңесі. – 1995, – 9 мамыр. – Б. 5.
14. Ғалымов А. Ғибратты ғұмыр өрінде // Утегенова К.Т. Служение Отечеству и долгу: Очерки о жизни и деятельности ректора ЗКГУ имени М.Утемисова Рысбекова Т.З. – Уральск: ИЦ и СМИ ЗКГУ имени М.Утемисова, 2007. – 185 с.
15. Нұрпейіс К. Белгілі тарихшы, ұлағатты ұстаз // Бұл да сонда, – Б. 82.
16. Кәрібаев Б.Б. Академик Т.З.Рысбеков еңбектеріндегі қазақ хандығы тарихының мәселелері // «Қазақстан тарихы мәселелері және академик Т.З.Рысбековтың ғылыми мектебі» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Орал. - 2017, 29 қыркүйек. – 140 б.
17. Рысбеков Т.З. Өскен өлке тарихы. Орал: Полиграфсервис, 1997. – 180 б.
18. Рысбеков Т.З. Менің Қазақстаным. Орал: БАҚ және баспа орталығы, 2007 – 160 б.
19. Рысбеков Т.З. Бөкей Орда тарихы. Орал: Дастан, 2001. – 196 б.
20. Рысбеков Т.З. Тарихи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары. – Алматы: Абзал-ай, 2014. – 524 б.
21. Байболсынова А.С. Ғалымның хаты өлмейді... // Орал өңірі. – 2013. – 14 наурыз. – Б. 16.
22. Нұрмұратов С.Е. Ұлттық зиялылық – тарихи процесс феномені // XX ғ I жартысындағы қазақ зялылары және ұлттық мемлекеттілік: мұрағаттар, келелі мәселелері, келешегі» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы. – 2008. – 160 б.

Рысбеков Т.З., Ихсанова А.Б.
ИСТОРИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В ТРУДАХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ
НАУЧНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Данная статья посвящена исследованию трудов представителей научной интеллигенции Западного Казахстана – Т.З. Рысбекова, И.Н. Кенжалиева, Б.К. Биримжарова. В статье проанализированы исследования ученых посвященных изучению истории родного края. В статье также рассматриваются годы жизни ученых и пути становления в науке.

Ключевые слова: интеллигенция, история Западного Казахстана, Кенжалиев И. Н., Рысбеков Т.З., Биримжаров Б.К.

Rysbekov T.Z., Ikhsanova A.B.
HISTORY OF WESTERN KAZAKHSTAN IN THE WORKS OF
REPRESENTATIVES OF SCIENTIFIC INTELLIGENTSIA

This article is devoted to the study of the works of representatives of the scientific intelligentsia of Western Kazakhstan - T.Z. Rysbekov, I.N. Kenzhaliyev, B.K. Birimzharov. The article analyzes the research scientists devoted to the study of the history of the native land. The article also discusses the years of life of scientists and the ways of becoming in science.

Keywords: intellectuals, history of Western Kazakhstan, Kenzhaliyev I.N., Rysbekov T.Z., Birimzharov B. K.

ӘОЖ 93/94

Ахметова Ұ.Т. – тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

E-mail: ulzhan.axmetova.67@mail.ru

Жұбанов Б.А. – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің магистранты

E-mail: Zhubanovbolat@gmail.com

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ТАРИХЫ ЖӘНЕ К.Л. ЕСМАҒАМБЕТОВ

Аңдатпа. Мақалада тарихшы К.Л. Есмағамбетовтың ғылыми ізденістері талданады. К.Л. Есмағамбетовтың жан-жақты қызметінің басым бағытын Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттеу, зерделеу, шетел тілдеріндегі көпшілік жұртқа беймәлім дереккөздерін ғылыми айналымға қосу құрайды. Ғалым еңбектері ел мен елді жақындастыруға, тәуелсіз Қазақстанның халықаралық аренада оң имиджін қалыптастыруға, тарих тәжірибесінен сабақ алуға еңбек етті. Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің № АР 05134572 ғылыми жобасын орындауға арналған.

Тірек сөздер: Қазақстан тарихы, мемлекеттік тарихы, тарихшы, тарихнама, шетел тарихнамасы, деректану, методология, ғылыми зерттеулер.

Тәуелсіз Қазақ мемлекеттілігі тарихын зерделеуге үлес қосқан тарихшыларымыздың бірі Көшім Лекерұлы Есмағамбетов. Ол Қазақстан тарихы ғылымында қазақты зерттеген шетел тарихнамасының негізін қалаушы, тұлғатанушы, энциклопедист ғалым ретінде есте қалды. К.Л. Есмағамбетов Атырау облысы Индер ауданына қарасты Қаңбақты ауылында қарапайым қазақтың отбасында 1938 жылдың 29 қазанында дүниеге келген [1]. Ол аудандағы Кулагино ауылынан бастауыш білімін бастап, кейін орта мектепті аудан орталығынан үздік тәмамдап, 1957-1960 жылдары Кеңес Армиясының қатарында болып, Отан алдындағы борышын өтеп қайтады. 1960 жылы білімін одан әрі жалғастыру мақсатында Москва қаласына барып Патрис Лумумба атындағы Халықтар Достығы университетіне оқуға түсіп студент атанады. Студенттік шағынан бастап қазақ тарихын зерттеген шет ел зерттеулеріне назар аударады. Университетті үздік оқып 1965 жылы «тарихшы» және «ағылшын тілінің аудармашысы» мамандықтарын меңгеріп, 1965-1966 оқу жылында С.М. Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік университетінде еңбек жолын

оқытушылықтан бастайды. Осыдан бастап 1980 жылдарға дейін Алматы қаласындағы жоғары оқу орындарының оқытушысы, аға оқытушысы және доценттік қызметтерін атқарады. Педагогтік қызметімен қоса 1967 жылы Көшім Лекерұлы Қазақ КСР Сыртқы істер министрлігі Хаттама бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс жасайды. Осы жылы Мәскеу қаласында өткен Ирак делегациясының құрметіне ұйымдастырылған КСРО Сыртқы істер министрлігінің қабылдауына қатысады. Жас тарихшы 1968 жылы тарих ғылымына бет бұрып, С.М.Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік университетінің аспирантурасына түсіп, 1971 жылы бітіреді. Аспирантураға түскен жылы Қазақ КСР Жоғары және арнаулы орта білім министрлігінің қоғамдық ғылымдарды оқыту бөлімінің аға нұсқаушысы қызметін қоса атқарады. 1972-1973 жылдар аралығы Қазақ КСР Жоғары және арнаулы орта білім министрінің көмекшісі, ал 1979 жылы Қазақстан делегациясы басшысының орынбасары ретінде Түркияда өткен Измир халықаралық жәрмеңкесіне қатысады. 1984-1993 жылдар аралығында «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясында ғылыми редактор, бөлім меңгерушісі және осы редакцияның Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар орталығының басшысы бола жүріп, бірнеше жылғы жүргізген ғылыми ізденістері нәтижесінде 1990 жылы «Историко-этнографическое изучение дореволюционного Казахстана в Англии и США» тақырыбындағы ғылыми жұмысын сәтті қорғап, 1991 жылы тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесіне ие болады. Ал 1993-1996 жылдарда Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі Сыртқы қатынастар бөлімінің меңгерушісі, Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар орталығының басшысы қызметтерін атқарды. 2000-2002 жылдары Қазақстан Республикасы Мұрағат ісі және Құжаттану ғылыми-техникалық ақпарат орталығының директоры қызметін атқара жүре «Зарубежная историография Казахстана (с древних времен до начала 90-х годов XX в.) атты докторлық ғылыми зерттеуін қорғап, 2001 жылы тарих ғылымдарының докторы дәрежесіне диссертациясын қорғайды. 2003 жылдан 2016 жылға дейін ҚР Білім және ғылым министрлігінің Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкерлігін атқарды. Жалпы Көшім Лекерұлы бар ғұмырын білім және ғылым саласына арнаған ғалым.

Ғалымның зерттеулерінде басты көрініс тапқан бағыттары Қазақстан тарих ғылымының өзекті мәселелері, оның ішінде қазақтар туралы шет ел зерттеулеріне, тарихнама, деректану, тарих методологиясы, тарих ғылымының философиялық мәселелеріне, қазақ мемлекеттілігі тарихына, тұлғатану, зерттеудің деректік негіздері, архивтану ісі, құжаттармен жұмыс, ғылыми публицистика саласына, ғылыми аудармашылық, баспагерлік, сонымен бірге энциклопедиялық зерттеулердің негізін қалағандығын атауымыз қажет. Бұл мәселеде тарих ғылымдарының докторы Б.Көмеков: «К.Л. Есмағамбетовтің жан-жақты қызметінің басым бағытын Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттеу, зерделеу, шетел тілдеріндегі көпшілік жұртқа беймәлім дереккөздерін ғылыми айналымға қосу құрайды. Ол алғашқылардың бірі болып Қазақстан тарихының батыс елдерінде зерттелуі туралы кең хронологиялық кезеңді қамтитын тақырыптан кандидаттық және докторлық диссертация қорғады. Олар кезінде Г.Ф. Дахшлейгер, П.Г. Галузо, М.Қ. Қозыбаев және т.б. білікті ғалымдар тарапынан жоғары бағаланды», - деп ойын білдіреді [1, 17 б.].

Дегенмен ғалымның негізгі ғылыми ізденістері Қазақстанды зерттеген шет елдік зерттеулерді тарихнамалық талдау арқылы көне дәуірден тәуелсіз ел атанған тұсқа дейінгі кезеңді қамтиды. Соның ішінде ол халқымыз үшін аса маңызды мемлекеттілік мәселесіне үлкен назар аударады.

К.Есмағамбетов «Қазақтар шетел әдебиетінде» атты еңбегінде қазақтар туралы шетел ғалымдары, жазушылары мен публицистері қағазға түсірген

ағылшын, неміс, француз тілдерінде басылған материалдары жан-жақты енгізеді. Ғалым оны сонау кеңестік заманда-ақ қазақ тарихының тамыры тереңнен алатынын айқындауды қолған алғанды. Сол жылдары ол ағылшын тарихшысы Алэн Бождер, неміс тарихшысы А.Каппелердің және өзгелердің ізденістеріне назар аударады. Мәселен, Алэн Бождер 1980 жылы «The Slavonic and East European Review»-де жарияланған «Қазақтардың Кіші ордасының ханы Әбілқайыр және оның 1731 жылғы қазанда Ресейге адалдыққа берген анты» деген мақаласында көп ауқымды деректемелер мен әдебиетке сүйене отырып, проблемаға өз көзқарасын айтуға тырысады. Кіші жүз қазақтары бодандығының сипатын А.Боджер Ресей қамқорлығында болуға келісе отырып, олар қажет болған кезде орыс шекарасын қорғауға; Орта Азияға баратын орыс сауда керуендеріне көмек көрсетуге және қорғауға уәде берді деп анықтайды [2, 55 б.]. А.Каппелер 1916 жылғы көтерілістің негізгі себебі патша өкіметінің отаршалдық үстемдігі, оның Қазақстандағы жер мәселесінде түгелімен славян қоныстанушыларының мүдделерін көздеп жүргізілген саясаты деп санайды [2, 60 б.]. Араға уақыт сала ол «Ғылым» баспасынан жарық көрген Индиана университетінің (АҚШ) профессоры Дж.Демконың «Орыстардың Қазақстанды отарлауы» атты күрделі еңбегін ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аударады [3, 429 б.].

К.Есмағамбетов кеңестік кезеңдегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, саяси дамуын саралаған М.Б. Олкотт, Р.Пайпс, Х.Дейвис, Э.Гудмэн, Р.Пирс, Х.Сетон-Уотсон, Дж.Бейкер секілді шетел тарихшыларының зерттеулеріне айырықша назар аударады. Солардың ішінде Колгейт университетінің профессоры М.Б. Олкотт 1917 жылғы ақпан революциясы барлық қоғамға әсерін тигізіп, қазақтар Уақытша үкіметті қолдағанын жазады. Тарихшы революциядан кейін жиырмаға жуық жастар қоғамы құрылып, солардың ішінде Орынбордағы «Игілікті іс» және Оралдағы «Үкімет» пен «Жас қазақ» сияқты қоғамдарды атап өтеді. «1917 жылғы мамырдың ортасында «Қазақ» газеті қазақ халқы үшін саяси автономияны қолдап, бірсыпыра мақалалар жазды»-деген мәлімет береді [4, 129 б.]. Сонымен қатар, Халел Ғаббасовтың Қазақ автономиясын жариялау, бақылау кеңесін және тәуелсіз халық жасақшыларын құру қажеттілігіне тоқталып, кіріспе сөз сөйлегенін атап өтеді. Гарвард университетінің профессоры Р.Пайпс: «1917 жылы шілдеде қазақтар өздерінің Алашорда үкіметі арқылы саяси бағдарламасының ең маңызды талаптарының бірі ретінде территориялық автономия беру жөнінде мәселе көтерді. Автономия идеясы түркі халықтарын мазалап келген аграрлық мәселемен тығыз байланысты еді»- деп, 1920 жылы қазан айында Қазақ Автономиялық Кеңестік социалистік республикасы құрылғанын жазды. Сонымен қатар, автордың тұжырымдауы бойынша, «Кеңес Одағы унитарлық, бір орталыққа бағындырылған, тотаритарлық мемлекет ретінде пайда болды, патша өкметі ешқашан да ондай болған емес...» -деп, өз ойын ашық айтады [5, 152 б.]. Ғалым шетелдік зерттеушілердің зерттеулерін саралай келе олардың ұстанымдарының өзіндік ерекшеліктерін дәлелдейді. Өйткені шетелдік зерттеушілер қазақтардың сан ғасырлық отарлауға қарсы күрестерін бірінғай принцип бойынша түсіндірді, басты мәселе мемлекеттілікті сақтау екенін ашық айтты.

Тарихшы К.Есмағамбетов мемлекеттілікті сақтау жолында халқының айырықша құрметіне ие болған тұлғаларға көңіл аударды, оларды мұрағат деректерімен жаңаша зерделеді. Оған тарихшының «Азат рухтың күрескері» атты зерттеуі дәлел бола алады. Бұл еңбегінде 1836-1838 жылдар аралығында батыс өлкедегі азаттық күресіне, ұйымдастырушылары Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы тарихының ақтаңдақ беттерін архив деректерімен талдау

жасаған. Өлкетанушылар мен кәсіби зерттеулеріндегі көтеріліс туралы бұрмалаушылықтарға нақты архив құжаттарымен тойтарыс береді. Автор өзіне дейінгі авторлар зерттеулерін талдай отыра «махамбеттану ісінде елеулі ілгері алға басушылық» байқалатынын атай отыра, көтерілістің кейбір кезеңдері және оның идеологиясы, Исатайдың мәмілегерлік қыры, Махамбет ақынның мұрасы, отбасы туралы және өзге де мәселелер жаңа методологиялық және деректік негізде бүгінгі тарих ғылымы тұрғысынан қайта тұжырымдалуы қажет деген ұстанымда болған [6].

Көшім Лекерұлының қазақ мемлекеттілігін қайта қалпына келтіруге бар ғұмырын сарп еткен тарихта қалған тұлға Мұстафа Шоқай. Ғалым шоқайтануда бірнеше ғылыми зерттеулерімен ерекшеленген зерттеуші. Оның осы тақырыптағы сүбелі еңбегі - «Әлем таныған тұлға». Еңбек қолдан-қолға тарап, оқырманның заңды қызығушылығын туғызды. Монографияға жазған сын-пікірінде тарихы Ә.Мұқтар: «Зерттеуші ғалым К.Лекерұлы М.Шоқайды «барар жері, басар тауы» қалмаған соң Түркияға кетті деушілерге, Мұстафаның қолында сол уақытта АҚШ-қа да баруға визасының болғандығын алға тартуы, ондай визаны пайдаланған В. Лебедевтің АҚШ-қа, Францияға жетуін деректермен айғақтауы өте сенімді. 1921 жылы наурызда Мұстафаның Парижге келіп, Италияға, Германияға барып, Түркістанның тәуелсіздігі үшін батыс елдердің моральдық және материалдық көмегіне сүйенуді көздегені, кейін түпкілікті «саяси эмиграция астанасы» саналатын Парижге тұрақтануы тұлға өмірінің күрделі кезеңдерінен сыр шертеді. 1941 жылы желтоқсан айында қайтыс болғанға дейінгі оқиғалардың ізімен жүріп, оны өзара байланыстыра білуі, тарихи деректерді терең талдауы, әлемнің түкпір-түкпіріндегі бірнеше пікірлерді салыстыра алуы, ғалымның тақырыпқа терең бойлағандығын айғақтайды» деп бағалайды [7, 19 б.].

Ғалым: «Мұстафа ұлт намысын, ар-ожданын бәрінен де жоғары қояды. Өз тарапынан да саяси күресте адалдықты жоғары тұрады. Түркістанның тәуелсіздігі үшін күресте оған апаратын жолдың да таза болуын қарайды... Қыр баласы Мұстафаның әлемдік биіктегі тұлғалар қатарынан көрініп, алған асулары мен халқы үшін жасаған жанқиярлық еңбектері ұлтын сүйер бүгінгі азат ұрпақ үшін ауадай қажет. Халқын сүйіп, болашағын күйтесе көзі ашық оқырман Мұстафадан үлгі алсып, Мұстафадан ел сүю дәстүрін үйренуі қажет деп қорытады [4, 395 б.].

К.Есмағамбетовтың сүбелі еңбегі М.Шоқайдың әлемге тараған өз қолымен жазылған ғылыми мұрасын жинақтап, жариялап үлгеруі еді. Осылайша М.Шоқайдың 12 томдық шығармалар жинағы тұңғыш рет жинақталып басылды [8]. Зерттеушілер ғалым еңбегіне жоғары баға берді. Өйткені ол үлкен қажыр-қайратты, жоғары кәсібилікті қажет етті. Ғалымның өзі мойындағандай тиынақты іргелі еңбекті жинақтап, саралауға 15 жылдан астам уақыт кеткен. Р.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қолдауымен ғалым Мұстафаға қатысы бар деген әлемдік кітапхана мен архивтерде жұмыс жасады, одан қажетті деректерге тапсырыс берді. Жинақ бай тарихи деректерді топтастырды. Мұны ескерген саяси ғылымдардың докторы, профессор Әбдіжәлел Бәкір: «Мұстафа Шоқайдың шығармаларын жинаудың өзі де ерекше қажыр-қайратты қажет еткенін айтпай кетуге болмайды. Оның біразы Париждегі Шығыс тілдері мен өркениеттері институтының кітапханасында сақталған. Қалған еңбектер Түркияның, Ресейдің, Өзбекстанның, Қазақстанның, Польшаның, Америка Құрама Штаттарының, Ұлыбритания мен Грузияның мұрағаттары мен кітапханаларынан, сирек қолжазбалар сақталған қорларынан табылған. Олар қазақ, орыс, шағатай, түрік, әзербайжан, француз, ағылшын, неміс, поляк, голланд, грузин тілдерінде жарық көрген түпнұсқа еңбектерін құрайды. Зерттеуші посткеңестік кеңістіктегі бірден-

бір мұражай болып табылатын Грузияның Тбилисидегі саяси эмиграция мұражайынан М.Шоқайдың бұрыннан белгісіз еңбектері мен хаттарының үстінен шығады. Түркияда осы кезге дейін мәлім болмаған, барлығы төрт-бес нөмірі жарық көрген «Түркістан» журналы да табылады. Осындай қыруар іздестірудің нәтижесін әрбір дереккөздің соңындағы Алматы, Ташкент, Мәскеу, Тбилиси, Ыстамбұл, Анкара, Берлин, Лондон, Париж, Варшава, Стокгольм, Уфа, т.б. қалалардың аттарынан айқын көруге болады. Бұл Франциядағы М.Шоқайдың жеке мұрағаттық қорынан, Өзбекстан, Қазақстан, Германия, Түркия және т.б. елдердің мұрағат материалдарын, қазақ, орыс, шағатай, ағылшын, француз, неміс, түрік, поляк тілдеріндегі еңбектерді жинау және бірнеше жыл тынымсыз және жүйелі талдау негізінде дайындалғандығы кімді болса да таңғалдырмауы мүмкін емес» деп бағалайды [9]. Кейін ғалым қайтыс болған соң оның еңбектерін қайта саралаған саясатшы: «2012-2014 жылдар аралығында ерекше шығармашылық қайраттың иесі Көшім Лекерұлы жетекшілігімен жалпы көлемі 400 баспа табақ болатын 12 томдық Мұстафа Шоқай мұрасының толық жинағы шықты. Оның ең басты жетістігі мен ерекшелігі Франциядағы жеке мұрағаттық қорынан, Өзбекстан, Қазақстан, Германия, Түркия және т.б. елдердің мұрағатынан алынған қазақ, орыс, түрік шағатай, ағылшын, француз, неміс, поляк, грузин және өзбек тілдеріндегі шығармалардың түпнұсқа күйінде тұңғыш жарық көргендігінде. Жеке мұрағаттық қордан алынған материалдар да бай әрі қызғылықты еді. Мұның үстіне М.Шоқайдың 40 шамалы бүркеншік есімі болғанын, оны анықтаудың да оңай болмағанын ескерте кеткен артық болмас. Отандық мұстафатану ғылымына қосылған теңдесі жоқ бұл толымды жинақтың бірегейлігі мен жоғары деңгейлігін бірнеше фактормен анықтауға болады. Біріншіден, бұл шығармашылық мұраны келер ұрпақтарға бұрмалаусыз, түпнұсқа күйінде жеткізуге мүмкіндік берді. Екіншіден, көптомдық өзінің құрылымымен де, дайындалу жолымен де ерекшеленеді. Оның бірінші томы М.Шоқайдың өмірі мен қызметіне арналған да, қалған томдарында шығармашылық және эпистолярлық мұралар берілген. Үшіншіден, зерттеушінің терең білімді, өзіндік әдіс тәсілі қалыптасқан зерделі тарихшы екендігі. Мұны он екі томдықтың өн бойынан тануға болады» деп толықтырады [10]. Мұндай ғылыми бағалар барша қазақстандық тарихшылар атынан да берілді десек артық болмайды. Мәселен ғалымдар Ә.Б. Дербісәлі, М.Қ. Әбусейітова, Д.Кішібеков, Ә.Н. Нысанбаев, М.Қойгелдиев, Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің Айрықша тапсырмалар жөніндегі елшісі А.Х. Арыстанбекова, Француз Орталық Азияны зерттеу институтының директоры, профессор Оливье Феррандо, француз профессоры Винсент Фурньо, Француз Республикасының Алматы қаласындағы Бас консулы Патрик Ренар, түрік ғалымы Вежихи Сефа Хуат Хекимоғлы аталмыш туындыны Қазақстан Республикасының ғана емес, бүкіл түркі әлемінің қоғамдық өміріндегі маңызды оқиға деп бағалады.

Тарихшы М.Шоқайға арнап бірнеше ғылыми мақалалар жазған. Атасақ, ғалым «М. Шоқайдың эпистолярлық мұрасы» мақаласында М. Шоқайдың мұрасы Шығыс тілдері мен өркениеттері институттарына түгел жетпегенін жазды. Бұл пікірді М. Шоқайдың өмірі мен қызметін біршама зерттеген Х. Оралтай да қостайтынын жазды. Оның айтуынша, Ә. Оқтай мен Тахир Шағатай М. Шоқайдың жеке мұрағатының бір бөлігін, әсіресе, соңғы кезде жазғандарын иемденіп қалғанын аңғартады [5].

Түркияда, Польшада, Германияда, Ресейде сақталған мұрағат материалдарын есепке алғанның өзінде де, Сорбоннадағы қазақ қайраткерінің мұрағаттық қоры Шоқайтану ғылыми бағытының негізін қалайды. М.Шоқай Кеңес Одағындағы мұсылман халықтары жөнінде жүргізіліп отырған этноцидтік, геноцидтік саясатты әшкерелеп, Батыс елдерінде қоғамдық пікір туғызуға

тырысты. Ұжымдастыру барысында қазақ халқының жаппай ашаршылыққа ұшыратылуы туралы Лондондағы таныстарына қабарлайды. М.Шоқай француз, түрік, неміс тілдерін жетік біледі. М.Шоқайдың шет елдердің ғылыми орталықтарымен, беделді баспасөз құралдарымен шығармашылық байланыста болғанын білдіретін Стэнфорд университетінің жанындағы Гувер институтының Италияның Шығыстану институтынан, Францияның Шығыс тілдері мектебінен, голланд ғалымы Л.Гротиядан, француз ғалымы Ж.Кастаньеден, итальян ғалымы Э.Инсабатодан т. б. ұйымдар мен тұлғалардан келген хаттар легі де көп мағлұматтар береді.

«Мұстафа Шоқай. Біз оны қалай зерттеп жүрміз?» мақаласында автор «М.Шоқайдың ұлтжанды қайраткер ретінде қалыптасуында патша өкіметінің орыстан өзге халықтар жөнінде жүргізіп отырған отарлық саясаты үлкен рөл атқарады» - деп өз ойын айтты [5].

Келесі мақаласының бірі «Мустафа Чокай – исследователь истории восстания 1916 года» атты мақаласы көрнекті қоғам қайраткері М.Шоқайдың 1916 жылғы Орталық Азиядағы көтеріліс жөніндегі теориялық-методологиялық көзқарастарын зерттеуге арнаған. Онда автор таптық күрес қағидасының 1916 жылғы көтерілісті сипаттауға жарамсыздығы және жалпы орыс революциялық қозғалысы барлық ағымдардың бірлігі жөніндегі лениндік теорияның жалғандығы туралы М.Шоқайдың тұжырымдарына назар аударады [11, 130 б.]. Ал профессор К.Есмағамбетовтың келесі «Документы архива французской полиции как источник по мустафаведению» мақаласында Париждің Префектура полициясы архивінен алынған тың материалдары негізінде жазылған [11, 143 б.].

К.Есмағамбетов жоғары білікті кәсіби тарихшыларды даярлауға да сүбелі үлесін қосты. Оның шәкірттері еліміздің жоғары оқу орындарында еңбек етуде. Олардың қатарында ондаған ғылым докторлары, ғылым кандидаттары бар.

Қорыта келгенде профессор К.Есмағамбетовтың Қазақ тарихын әлем тарихының бір бөлшегі ретінде сараптап, шет ел зерттеулері арасында қазақтың шынайы тарихын қалыптастыруға ұмтылған және шет ел зерттеушілерінің еңбектерін саралау, зерделеу арқылы біртұтас тәуелсіз қазақ елінің мемлекеттілік тарихын қалпына келтіруде жазған ғылыми еңбектерінің құндылығы уақыт өткен сайын арта түспек.

Әдебиеттер:

1. Кушим Лекерович Есмағамбетов. Биобиблиография / Сост.: Л.Абенова, Д.Медерова. – Алматы, 2014. – 144 с.
2. Есмағамбетов К.Л. Қазақтар шетел әдебиетінде. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1994. – 240 б.
3. Демко Дж. Орыстардың Қазақстанды отарлауы (1896-1916 г.г.) / Ағылшын тілінен ауд. Көшім Есмағамбетов. – Алматы: Ғылым, 1997. – 214 б.
4. Есмағамбетов К.Л. Тарих таңдақтары. Бірінші кітап. – Алматы: Арыс, 2008. – 416 б.
5. Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға (М.Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы). – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 504 б.
6. Есмағамбетов К.Л. Азат рухтың күрескері. – Алматы: «Өркениет» баспасы, 2003. – 176 б.
7. Мұқтар Ә. Шоқайтануға қосылған сүбелі еңбек // Қазақ тарихы журналы. – 2009. – №3(96). – Б. 19.

8. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық / Құрастырған, алғы сөз бен түсіндірмелерді жазған Көшім Есмағамбетов. Т. I. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – 640 б.

9. Шоқай М. шығармаларының 12 томдығы жарық көрді // old.baq.kz kk / history/783. – Пайдалану уақыты: 25.08.2018 ж.

10. Тамаша тарихшы, ұлағатты ұстаз // Егемен Қазақстан. – 2018. – 18 қыркүйек.

11. Қазақстан интеллигенциясы: тарихы мен қазіргі кезеңі / Тарих ғылымдарының докторы, профессор Көшім Лекерұлы Есмағамбетовты еске алуға арналған халықаралық ғылыми конференциясының материалдар жинағы (28 қыркүйек 2018 ж.). – Алматы: Мир, 2018. – 348 б.

**Ахметова У.Т., Жубанов Б.Д.
ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И
К.Л.ЕСМАГАМБЕТОВ**

В статье рассматриваются научные изыскания историка К.Л. Есмағамбетова. Приоритетное направление разносторонней деятельности К.Л. Есмағамбетова составляет исследование актуальных проблем истории Казахстана, ввод в научный оборот малоизвестных общественности источников. Труды ученого служил делу сближения народов, формированию положительного имиджа Казахстана на мировой арене, предостерегает от игнорирования уроков истории. Статья выполнена в рамках реализации проекта №AP05134572 Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Ключевые слова: история Казахстана, история государственности, историк, историография, зарубежная историография, источниковедение, методология, научное исследование

**Akhmetova U.T., Zhubanov B.D.
HISTORY OF THE KAZAKH STATE SYSTEM AND
K.L.ESMAGAMBETOV**

The article discusses the scientific research of the historian K.Esmagambetov. The priority direction of K.L. Esmagambetova is a study of actual problems of the history of Kazakhstan, the introduction into the scientific circulation of little-known public sources. The works of the scholar served the cause of bringing people closer together, creating a positive image of Kazakhstan on the world stage, and warns against ignoring the lessons of history. The article was made within the framework of the project implementation No. AR 05134572 of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: history of Kazakhstan, history of statehood, historian, historiography, foreign historiography, source study, methodology, scientific research

УДК 94 (574); 725.94

Нургалиева А.М. – доктор исторических наук,
доцент, ЗКГУ им. М. Утемисова
E-mail: agilan2009@rambler.ru

ВКЛАД МИКЕЛЕ ДЕЛЬМЕДИНО В ИЗМЕНЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ОБЛИКА УРАЛЬСКА (1821-1831)

***Аннотация.** Статья рассказывает о деятельности Микеле Дельмедино, итальянского архитектора, работавшего в Уральске с 1821 по 1831 годы. Кирпичные особняки, построенные по его проектам, положили начало формированию исторического облика старого Уральска. Имя Дельмедино связано, прежде всего, с тремя историческими памятниками города: атаманский дом, особняк Мизиновых, каменная колокольня Михайло-Архангельского собора.*

***Ключевые слова:** локальная история, Уральск, Микеле Дельмедино, Большая Михайловская улица, пожар 1821 года, Д.М. Бородин, В.А. Тропинин, атаманский дом, «дом с колоннами», Старый собор.*

Рост историзма в обществе в настоящее время проявляется в усиливающемся внимании в нашей стране к проблемам исторического краеведения, региональной и локальной истории. Предлагаемая статья написана в рамках исследовательского поля локальной истории, нацеленной на анализ индивидуально-неповторимого своеобразия исторического бытия. Концепт «локальная история» определен С.А. Гамаюновым как «история места, под которым понимается не территория, а «микросообщество», совокупность людей, осуществляющих определенную историческую деятельность [1, с. 161], что соответствует нашим представлениям об этом объекте.

В данном исследовании акцент делается на уникальности истории города Уральска и вкладе в формирование его исторического лица двух интересных личностей – казачьего атамана Д.М. Бородина и итальянского архитектора Микеле Дельмедино.

Использование исследовательского поля локальной истории позволяет выйти за рамки коммуникативной замкнутости традиционного исторического краеведения. Определение понятия локальная история дано и норвежским историком Олой Алсвик, которая пишет, что локальная история может быть определена несколькими способами. По ее мнению, – это история местных общин (history of local communities) и учреждений (institutions), или более точно: локальная история занимает определенную страту (stratum) в исторических исследованиях (historical studies), ниже национального уровня (below the national level), но выше уровня семьи и индивидуума (family and individual). Это определение сосредотачивает исключительное внимание на локальной истории как отрасли изучения прошлого [2].

В данном исследовании мы сосредоточиваем внимание на социокультурном контексте местной истории, воссоздаваемой усилиями историков, специалистов и любителей-краеведов, которые работали и продолжают успешно работать в рамках этого направления. Ими по крупицам воссоздается прошлое Уральска, сохраняются памятники старины, пишутся биографии провинциальных учителей, купцов, промышленников, меценатов и т.д. Большую работу проводит общественный культурно-просветительский фонд «Старый Уральск» (ОКПФ), созданный в 2005 году на базе народного музея с тем же названием. Музей является связующей нитью между прошлым и

настоящим Уральска, прививая молодежи любовь к малой родине, ее истории и культуре. Его коллектив ведет большую научно-исследовательскую и коммуникативную работу по пропаганде знаний местной истории. Посетители музея на многочисленных фотографиях прежнего Уральска, где, как кажется, притаилась сама история с ее невыдуманными былями, похожими на сказку, могут увидеть, почувствовать и оценить весь колорит старинного казачьего городка.

Важной стороной исследования с позиций новой локальной истории является изучение истории изменения форм, структур и функций самого локального пространства города Уральска.

Казахстанский город Уральск был столицей Яицкого казачества. Город рос и формировался вдоль главной тогда магистрали – Большой Михайловской улицы (сейчас Проспект Достык-Дружбы). В XVII веке город был застроен от реки Яика до современной Пугачевской площади, на расстоянии примерно одного километра. Это – район нынешних Куреней. В течение XVIII века городе появлялись новые кварталы – форштадты и граница Уральска переносилась дважды: до современной улицы Некрасова, затем – будущей Крестовой улицы (ныне Коммунистическая – Г.Караша). В начале XIX века городской вал был отодвинут до будущей Туркестанской площади (современной площади Абая) [3].

Дома в центральной части Уральска строили из дерева и самана очень скудно. «Улицы в нем по большей части тесные, и некоторые так узки, что двум телегам разъехаться почти невозможно», - писал Никита Савичев [4, с. 402]. В XVIII веке кирпичными были лишь церкви и небольшие одноэтажные здания. Поэтому пожары были явлением нередким, и в засушливые годы стоило где-то полыхнуть, как огонь разносился ветром по всему городу. После большого пожара, во время которого выгорела значительная часть деревянной застройки, в 1821 году в Уральске впервые была учреждена должность архитектора, и на нее атаманом Д.М. Бородиным был приглашен архитектор из Петербурга – итальянец Микеле Дельмедино. Этот известный специалист каменного зодчества работал в Уральске с 1821 по 1831 годы. Кстати Микеле в Уральске звали несколько по другому – Михаил Филиппович, а, иногда, и просто Михайло [5]. Тем самым в период атаманства Бородина в Уральском казачьем войске было положено начало архитектурному градостроительству.

В городе начали возводить дома из камня, строго по «красной» линии. За эту прямолинейность улиц Уральск иногда сравнивают с Петербургом. Благодаря Дельмедино с 1821 года город стал отстраиваться по единому генеральному плану и к началу XX века в его центральной части сложился крупный градостроительный комплекс с храмами, мечетями, общественными и частными зданиями, бульварами и площадями. «Именно они формируют исторический облик старого Уральска», - считает архитектор Рустам Вафеев – один из тех, кто по-настоящему обеспокоен сохранением исторического облика Уральска [6]. Рустам Вафеев в одной из своих статей приводит ксерокопию Генерального плана Уральска 1822 г (перспективного). Пока трудно судить с уверенностью о роли Дельмедино в его подготовке. По версии Р. Вафеева он явился плодом труда военных топографов и чертежников, направленных из Оренбурга в Уральск. Но даже если итальянец не был автором Генплана, именно он начал воплощение его в жизнь [7].

По проекту итальянца город разросся в северном направлении, начала застраиваться часть нынешнего проспекта от современной Пугачевской улицы до площади имени Абая (бывшей Туркестанской). В этой черте города на протяжении также примерно километра Большая Михайловская улица была застроена преимущественно двухэтажными кирпичными домами, соединенными

характерными для того времени арками ворот. Подтверждение этому находим у С.А. Юрьевича: «Для степи это богатый город. Одна предлинная улица, вся из прекрасных больших каменных домов, и все казаков здешних» [8] и у И.Ф. Бларамберга: «К концу 30-х гг. XIX в. центр Уральска уже был застроен кирпичными домами» [9, с. 264].

Имя Микеле Дельмедино связано, прежде всего, с тремя историческими памятниками города. Подтвердить с точностью авторство итальянского архитектора трудно, т.к. в годы гражданской войны погиб войсковой архив, в результате были утрачены авторские чертежи и проекты зданий дореволюционного Уральска. Поэтому приходится опираться на сообщения авторов второй половины XIX в. Им построен атаманский дворец. В 1825 году сгорел старинный бородинский дом, атаман Бородин поручил постройку нового войсковому архитектору Дельмедино. «Этот архитектор построил Бородину дом, похожий на итальянский палаццо, который до сих пор, не изменяясь наружно, считается по справедливости красивейшим домом в Уральске», - писал Никита Савичев в конце 19 века [4, с. 433]. Подобным же образом описывает атаманский дом и В. Витевский: «Дом его был лучшим в Уральске по величине, архитектуре и убранству. Бородин жил как владетельный герцог, не отказывая себе ни в чем. В ясные летние вечера, его нередко можно было видеть на балконе, который выходил на улицу и был накрыт маркизами и обставлен цветами» [10, с. 62]. Впоследствии особняк был выкуплен у семьи Бородиных под постоянную резиденцию наказных атаманов и прием высоких гостей Уральска. В этом доме до 1917 года жили атаманы Уральского казачьего войска со своей канцелярией.

Известный в Казахстане журналист Геннадий Доронин называет этот дом одной из самых знаменитых исторических и архитектурных реликвий города [11]. Здесь останавливались цесаревичи Александр Николаевич в 1837 году, Николай Александрович в 1891, великие Пушкин, Василий Жуковский, Лев Толстой, Владимир Даль.

Еще Давид Мартемьянович Бородин в 1829 году принимал в своем доме выдающегося немецкого ученого, знаменитого путешественника, почетного члена Петербургской Академии Наук Александра Гумбольдта. Профессор Густаф Розе, сопровождавший его в путешествии по России, писал: «Уральск... один из красивейших городов, виденных нами со времени отправления из Москвы. Главная улица имеет значительное протяжение и обставлена прекрасными, даже великолепными зданиями, свидетельствующими о благосостоянии жителей» [12].

Бородин Давид Мартемьянович (1762-1830) – генерал-майор, участник Итальянского и Швейцарского походов А.В. Суворова, походный атаман отряда из двух полков Уральского казачьего войска. Он происходил из видного старшинского рода яицких (уральских) казаков, в истории давших несколько атаманов Уральского казачьего войска, генералов Российской империи, героев различных войн [13].

Бородин был одним из авторитетных войсковых атаманов Уральского казачьего войска в 1798-1823 и 1827-1830 годах. Хотелось бы привести характеристику, данную ему историком Василием Витевским: «Д. М. Бородин был любимцем казаков, которые, как бы желая указать на его силу и значение в войске, обыкновенно выражались: «атаман Бородин – в войске один». Деятельность этого атамана была в свое время одной из разумных и, как говорится, была по душе казакам, хотя были недовольные и им, составлявшие как бы исключение. Это был последний войсковой атаман из казачьего сословия; со смертью его в атаманы назначались лица иногородние» [10, с. 61].

Атаман Бородин был человеком довольно богатым, он единственный, кто имел на общинной земле деревню крепостных крестьян, вел барский образ жизни, часто устраивал пышные балы, давал обеды. «Вообще конец двадцатых годов был самым веселым временем на Урале. Спокойны и довольны были казаки-раскольники и единоверцы, зная, что Давид Мартемьянович не даст их в обиду другим», - пишет В.Витевский. Но в начале августа 1830 года в Уральск пришла холера. В течение месяца в войске умерло 1909 чел.; не пощадила она и атамана Д.М. Бородина, который скончался 15 августа 70 лет от роду; в тот же день умерла и его жена. Но почетного упокоения этот любимец Уральского войска не получил: «Никто не хотел читать Псалтирь над телом атамана, только силой заставляли приходить для этого молодых причетников. Атласные сарафаны с дорогими позументами и серебряными пуговицами, принадлежавшие атаманше, женские рубахи с парчовыми рукавами, атласные одеяла, тонкое белье и другие вещи Бородиных в предотвращение заразы были сожжены за городом», - сообщает тот же Витевский [10, с. 64].

Похоронены Бородины на старообрядческом Успенском кладбище. Но, по-видимому, захоронение производилось в общем рве со множеством других людей, умерших от холеры. «Я искал на этом кладбище, с сожалением пишет Никита Савичев, - памятник знаменитого атамана нашего Давыда Мартемьяновича Бородина и не нашел. Один из родственников его, взятый в землю той же холерой, как и он, покоится под гранитным памятником, а могилы атаманской нет и следа» [4, с. 428]. Удивительно, что потомки славного атамана, которым они так гордятся, ни в XIX веке, когда жил Никита Савичев, ни позже не позаботились об увековечении его памяти.

После смерти Бородина по его завещанию все крепостные были отпущены на волю и приняты в казаки. Один из его бывших крепостных, потом казак, Е.М.Матвеев дослужился до генерального чина, избирался депутатом от Уральского войска при Главном управлении казачьих войск в Петербурге, где и был погребен [14].

С течением времени облик здания менялся. Он переходил из рук в руки, в какой-то период здесь даже размещался Дом пионеров. Ныне здесь размещается поликлиника УВД. А на первом этаже этого старинного дома атамана Бородина в 2006 году Президенты Казахстана и России Нурсултан Назарбаев и Владимир Путин открыли литературный музей имени Пушкина в Уральске как символ дружбы между двумя странами и народами. Одним из главных экспонатов стал портрет атамана уральских казаков Давида Бородина, написанный Василием Тропининым, лучшим портретистом своего времени. «60-летний атаман Бородин предстает на картине в парадном мундире, затянутом кушаком. Художник до мельчайших подробностей выписал все детали мундира и украшения, что создает эффект реальности», - пишет Гульмира Кенжегалиева [15]. «Теперь Давид Бородин с лукавой таинственной полуулыбкой смотрит с картины на посетителей музея», - продолжает она в своей статье [15]. Портрет атамана Д.М. Бородина – единственная в Казахстане работа выдающегося художника первой половины XIX века В.А. Тропинина.

Долгое время исследователи творчества Василия Тропинина считали портрет утерянным, хотя он упоминается в списке его наиболее замечательных работ. В XIX веке он украшал зал уральской войсковой гимназии, затем занял почетное место в краеведческом музее. А после Гражданской войны исчез [15]. В 80-е годы XX века этот портрет был найден в запасниках западноказахстанского краеведческого музея. По утверждению известного уральского фотокорреспондента Ю.И. Асманова находку эту сделал уральский краевед Н.Г. Чесноков [16]. Хотя дата написания картины точно неизвестна,

исследователи полагают, что это было не раньше августа 1825, но и не позже 1827 года. Есть версия, согласно которой произошло это в 1826 году во время поездки атамана в Москву, куда он был приглашен на коронацию императора Николая I. Тогда же ему были пожалованы чин генерал-майора и орден [13]. Даты 1826 год придерживается и Василий Витевский [10, с. 64].

Одновременно с атаманским «дворцом» по проекту Дельмедино возводился «дом с колоннами» – так в Уральске называют особняк Мизиновых на проспекте. Здание было построено для полковника Стахия Дмитриевича Мизинова, 1784 года рождения, представителя многочисленного рода Мизиновых. Расположен особняк Мизиновых в одном квартале от Атаманского дома, только на другой стороне проспекта.

Здание кирпичное, 3-х этажное. Ярко выражена центральная часть и вход. Четкое членение по вертикали. Входная центральная часть выступает вперед. Вход подчеркнут на уровне второго и третьего этажа 4 колоннами и фигурным чугунным ограждением балкона. Завершает здание не сложный фронтон. Элементами декора фасада является выступающая кирпичная кладка, ограждение балкона, колонны [5].

Дом рядом тоже проектировался Дельмедино для купца Щапова, но строительство было закончено не по первоначальному плану. «Когда окончен был первый этаж, состоящий из лавок, хозяин г. Щапов вдруг пожалел денег, ассигнованных по смете, и переменял намерение достроить роскошный фасад, как было предназначено, и поэтому постройка дома вышла непропорциональна с основанием, и вообще весь ансамбль его потерял гармонию. Другие богатые люди, пренебрегшие новизной из-за привязанности к старине, положились на вкус подрядчика, и поэтому в домах их осталась смесь вкусов татарского с нижегородским», - писал об этом Никита Савичев [4, с. 433]. Вот как об этом с большой долей скепсиса пишет Н.И. Фокин: «Приглашенные из Самары и Бузулука российские строители возводили одно- и двухэтажные жилые здания, меньше всего заботясь об их красоте и удобстве. Владельцы будущих «дворцов», ничего не понимавшие в новом для них деле, доверяли вкусу и опыту приезжих подрядчиков. Зажиточных уральцев заботила и волновала лишь стоимость будущих «хором»: они старались экономить на материалах, на толщине и крепости стен, на площади окон, дверей и пр. Новые дома не украсили и не изменили общего невеселого вида города» [17, с. 8].

Архитектурный стиль, в котором были построены здания по проекту М.Дельмедино, можно, на наш взгляд, отнести к стилю русского ампира в его петербургской разновидности. Особенность архитектурного ампира заключается в обязательном наличии колонн, пилястров, лепных карнизов и других классических элементов. Данные элементы располагаются в ампире упорядоченно, с соблюдением равновесия и симметрии. Художественный замысел стиля с его массивными лапидарными и монументальными формами, а также богатым декорированием, содержанием элементов военной символики, прямым влиянием художественных форм, прежде всего Римской империи, а также Древней Греции и эллинизма, был призван подчеркивать и воплощать идеи могущества власти и государства, наличия сильной армии [18].

Создателем стиля петербургского ампира считается «русский итальянец» К.Росси, он и смягчил своим русско-итальянским вкусом излишнюю жесткость наполеоновского стиля, отчего этот стиль называют «итальянизирующим классицизмом». Поэтому, приехавший по вызову войскового атамана из Петербурга итальянец Микеле Дельмедино выбрал для своих проектов в столице уральского казачества стиль русского ампира.

Имя Микеле Дельмедино, возможно, связано и еще с одним историческим памятником Уральска. В 1825 году во время большого пожара, уничтожившего большую часть города, сгорела деревянная колокольня, Михайло-Архангельского собора (более известного как Старый собор) построенная на месте взорванной пугачевцами. Вместо нее под руководством войскового архитектора-итальянца, как сообщает Казахская Энциклопедия, была отстроена каменная колокольня, сохранившаяся до наших дней [19].

Более уверенно о роли М.Дельмедино в возведении церковного здания можно говорить в отношении Казанской церкви. Казанская церковь неоднократно горела и во время пожара 1821 года огненная стихия полностью уничтожила ее. Как сообщает Н.И. Фокин, опираясь на сведения «Уральских войсковых ведомостей», летом 1831 года мастера приступили к возведению церковного здания, первоначальный проект которого разработал М.Дельмедино. Но завершить возведение церкви ему не удалось; в начале 1831 г. часто болевший итальянец был уволен и его сменил архитектор Л. Гопиус, дополнивший и уточнивший проект Микеле Дельмедино [20, с. 129].

Таким образом, можно сделать заключение, что М. Дельмедино внес большой вклад в переустройство города. Его несомненной заслугой является сооружение гражданских зданий, ставших настоящим украшением города. Кирпичные особняки, построенные главным архитектором города Уральска во второй половине 1820-х годов, положили начало формированию исторического облика старого Уральска и стали важными элементами его архитектурной среды. А организатором каменного строительства в войсковой столице стал Д.М. Бородин. Архитектор-итальянец оставил «свой след» в облике города Уральска с «легкой руки» войскового атамана и за счет войсковой казны.

Именно в период атаманства Д. М. Бородина и работы в Уральске архитектора-итальянца М.Дельмедино делаются первые попытки создания общей градостроительной системы города.

Изучение этих страниц прошлого города может внести вклад в решение важной задачи разработки идеи справедливой памяти. Мы надеемся, что наше исследование послужит элементом при создании полноценной коллективной биографии городского сообщества Уральска.

Литература:

1. Гамаюнов С.А. Местная история: проблемы методологии // *Вопросы истории*. – 1996. – №9. – С. 158-164.
2. Alsvik O. *The Norwegian Institute of Local History and Local History in Norway*. – Oslo: NLI, 1993.
3. Памятники города Уральска. – <http://www.yaik.ru/forum/printthread.php?pp=40&t=796> Дата обращения: 29.10.2009 г.
4. Савичев Н.Ф. Уральская старина. Рассказы из виденного и слышанного: избранные произведения. – Уральск: Оптима, 2006. – 468 с.
5. Дом, овеянный легендами. – <http://turbina.ru/guide/Uralsk-Kazakhstan-102590/> Дата обращения: 12.03.2014 г.
6. Троценко П. Неграфские развалины: Как спасти исторический Уральск? – <https://vlast.kz/regiony/15596-> Дата обращения: 04.02.2016 г.
7. Вафеев Р. История Уральска в архивных документах // Информбиржа News. – Уральск. – 2013. – № 33-35. – <http://ibirzha.kz/> Дата обращения: 05.03.2016 г.
8. Дубовиков А.М. Повседневная культура уральского казачества (XVI-XIX вв.) // *Вестник ОГУ*. – 2008. – №10. – С. 44-49
9. Бларамберг И.Ф. Воспоминания. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1978. – 357 с.

10. Витевский В.Н. Раскол в Уральском войске и отношение к нему духовных и военногражданских властей в конце 18 и в 19 в. – Казань: Типография Императорского университета, 1878. – 235 с.
11. Доронин Г. Пушкинский дом // Казахстанская правда. – 2002. – 5 сентября. – С. 2.
12. Путешествие по Уралу Гумбольдта, Эренберга и Розе в 1829 году / Пер. с нем. и доп. примеч. Н.Чупин. Ч. 1 – XII. – Екатеринбург: Тип. А. Безбородова, 1873. – 23 с.
13. Бородин // Военная энциклопедия (в 18 т.) / Под ред. В.Ф. Новицкого и др. – Т.5. – СПб.: Тип. т-во И.В. Сытина, 1911-1915. – <http://militera.lib.ru/enc/sytin/index.html> Дата обращения: 19.05.2016 г.
14. Чесноков Н. Атаманский дом // Горынычъ. Краеведческий сборник. – Часть 1. – Уральск: «Оптима». – <http://gorynych.gixx.ru/g1-03.htm> Дата обращения: 27.08.2015 г.
15. Кенжегалиева Г. Портрет атамана Бородина. Детективная судьба уральской реликвии // Караван. – 2015. – 3 июля. – С. 9
16. Асманов Ю.И. Записки старого газетчика: очерки. – 2-е изд., доп. – Уральск: Оптима, 2005. – 220 с.
17. Фокин Н.И. Мы родились и жили на Урале-реке... Очерки и воспоминания. – Ульяновск: Изд-во УлГТУ, 2016. – 398 с.
18. Амбир // Большая советская энциклопедия (в 30 т.) / Гл. ред. А.М. Прохоров. – Т. 1. 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1969-1978. – <https://www.twirpx.com/file/1705562/> Дата обращения: 23.06.2015 г.
19. Михайло-Архангельский собор (Уральск) // Материал из Казахстанской Энциклопедии. – <http://ru.encyclopedia.kz/index.php>. Дата обращения: 25.07.2015 г.
20. Фокин Н.И. Уральск православный: монография. – Уральск: Полиграфсервис, 2010. – 280 с.

Нұрғалиева А.М.

ОРАЛ ТАРИХИ КӨРІНІСІН ӨЗГЕРТУДЕ МИКЕЛЕ ДЕЛЬМЕДИНОНЫҢ ҮЛЕСІ (1821-1831)

Мақала 1821-1831 жылдары Оралда жұмыс істеген итальяндық сәулетші Микеле Делмединнің жұмысы туралы әңгімелейді. Оның дизайны бойынша салынған кірпіш қалашықтар ескі Оралдың тарихи көрінісін қалыптастыруға негіз қалады. Дельмединаның есімі, ең алдымен, қаланың үш тарихи ескерткіші: Атаман үйі, Мизиновтың үйі, Михайл-Архангел соборының тас белдігінде.

Тірек сөздер: Орал, Микеле Дельмедино, Үлкен Михайловская көшесі, 1821 жылғы өрт, Д.М. Бородин, В.А. Тропинин, Атаманның үйі, «бағаналы үй», Ескі собор.

Nurgalieva A.M.

MICHELE DELMEDINO'S CONTRIBUTION IN CHANGING THE HISTORIC APPEARANCE OF URALSK (1821-1831)

The article reveals Michelle Delmedino's activities, an Italian architect who worked in Uralsk from 1821 to 1831. Brick mansions, built according to his designs, had laid the foundation for creating the historical appearance of old Uralsk. The name of Delmedino is preeminently associated with three historical monuments of the city: the Ataman's house, Mizinov's mansion, the stone Bell Tower of the Cathedral of Archangel Michael.

Keywords: local history, Uralsk, Michelle Delmedino, Bolshaya Mikhaylovskaya Street, fire of 1821, D.M. Borodin, V.A. Tropinin, the Ataman house, «the house with the columns», the Old Cathedral.

ӘОЖ 1.6.33.

Давлетьярова Б.Х. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

E-mail: b_monitor@mail.ru

Исибаева Е.И. – тарих ғылымдарының
кандидаты, доцент,
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

E-mail: isibaeva70@mail.ru

**КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК ҚАРСАҢЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАННЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ**

***Аңдатпа.** Бұл мақалада Қазақстанның тәуелсіздік қарсаңындағы ауыл шаруашылығының аграрлық қатынастары, оның әлеуметтік экономикалық мазмұны сипатталған. Кеңес үкіметінің Қазақстанда жүргізілген волюнтаристік саясаты халыққа жасалған қиянаты, дүниені өзгертудің зорлыққа негізделген концепциясының жарқын бір көрінісі болды. Сондықтан да тоталитарлық жүйе кезінде біржақты, кейде субъективті және коммунистік идеология рухында зерттелген аграрлық мәселелерді қазіргі заманның талабына сай, өткен тарихқа сын көзбен қарап, оларды жаңаша зерделеп, сараптау міндеті туындайды деген ойдамыз.*

***Тірек сөздер:** ауыл шаруашылығы, тәуелсіздік, нарықтық жағдай, әкімшіл - әміршіл жүйе, дағдарыс, тоқырау.*

Қазақстан Республикасы ХХІ ғасырға күрделі өзгерістермен аяқ басты. Жиырма жылдан астам уақытта еліміздің тәуелсіздігі мен қатар жүргізіліп келе жатқан саяси және экономикалық реформалардың маңыздылығы мен қолданбалылығына тоқталар көз жетті. Бұл мәселенің өзектілігі әлемдік қауымдастықта еліміздің нарықтық бағытта дамушы ел деп тануымен арта түсті. Себебі, Елбасы Н.Ә. Назарбаев атап көрсеткеніндей, «мемлекетіміз әлем таныған, алдыңғы қатарлы елдер қатарына қосылуы тиіс».

Қазақстанның халық шаруашылығының ең негізгі маңызды саласы – ауыл шаруашылығы болып табылады. Оның маңыздылығы – ең алдымен халықты азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету, ал өндеуші өнеркәсіпті қажетті ауыл шаруашылық шикізатымен. Ауыл шаруашылығының еліміздің экономикалық, әлеуметтік өмірінде айрықша орын алатын баршамызға белгілі. Ауыл шаруашылығы дамуының деңгейі көбінесе елдің экономикалық қауіпсіздігін анықтайды. Қазақстанның ауыл шаруашылығына қолайлы жерлері көп болғандықтан, әлем нарығында бәсекелестікке қабілетті агроөнеркәсіп секторын дамытуға барлық мүмкіндіктері бар. Оған қоса, ел халқының жартысына жуығының әлеуметтік жағдайы ауыл аймақтарымен тығыз байланыста. Ауыл республика экономикасы дамуындағы маңызды фактор болса, ауыл халқы еліміздің қоғамдық – саяси тұрақтылығының да шешуші факторы болып есептеледі. Республика халқының 44 пайызы бүгінде ауылдық жерлерде тұрады.

2003-2005 жылдары Елбасының шешімімен ауыл жылдары деп жарияланған еді. Осыған сәйкес, агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік қолдаудың үш жылдық бағдарламасы қабылданғаны белгілі. Ауыл шаруашылығы ұлттық экономикамыздың негізін құрайды. Ауылдың әлеуметтік жағдайын, тұрғындардың тұрмысын түзеу үшін қатарынан үш жылды ауылға арнау елімізге үлкен өзгерістер әкелді. Ауылдық жерді дамыту ұғымы тек қана, ауыл шаруашылығын дамытудан әлдеқайда үлкен нәрсені көздейді. Бұл ауылдық қауымдастықты қамтитын бүкіл қатынастар кешенінің дамуы болып табылады.

Демек, бүгінгі таңда ауылды жандандыру ауылдағы саяси, әлеуметтік әрі экономикалық байланыстарды қалпына келтірудің біртұтас құрамдас бөлігі ретінде қарастыруымызға болады. Ауыл дегеніміз – сайып келгенде, халықтың тұрмыс салты, мәдениетіміздің, дәстүріміздің, әдет-ғұрпымыз бен рухани тіршілігіміздің қайнары [1]. Осынау саяси-моральдық және әлеуметтік факторлардың өзі-ақ бізден ауылға барынша байсалды қарауымызды талап етеді. Тәуелсіз Қазақстан тұсындағы жаңа концептуальдық-ғылыми көзқараспен талдап, алғаш рет тарих ғылымына бұл мәселеге жаңа ғылыми тұжырым жасау міндетін туғызды. Бірақ осыған қарамастан, бұл мәселе бойынша қазақстандық зерттеушілер арасында тарихшы ғалымдар да біраз жұмыстар тындырды. Олардың арасында М.К. Қозыбаев [2], Б.А. Төлепбаев [3], Х.М. Маданов [4], Г.Ф. Дахшлейгер, К.Нұрпейіс [5], О.Х. Мұхатова [6], К.А. Әлікұлов [7] және т.б. бар.

Кеңес үкіметі кезеңіндегі жүргізілген ауылдағы реформалар күткен нәтижесін бермеді, аграрлық сектордағы әлеуметтік-экономикалық жағдай нашарлап, өндіріс көлемі қысқарып, ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейі төмендеп, әлеуметтік жағдай жылдан-жылға шиеленісті. Осы тұрғыдан қарағанда, Кеңес үкіметінің Қазақстанда жүргізілген волонтаристік саясаты халыққа жасалған қиянаты, дүниені өзгертудің зорлыққа негізделген концепциясының жарқын бір көрінісі іспетті. Сондықтан да тоталитарлық жүйе кезінде біржақты, кейде субъективті және коммунистік идеология рухында зерттелген аграрлық мәселелерді қазіргі заманның талабына сай, өткен тарихқа сын көзбен қарап, оларды жаңаша зерделеп, сараптау міндеті туындайды.

Бүгінде Қазақстан өз алдына тәуелсіз мемлекет жағдайына қол жеткізгенде тарихымыздағы осы олқылықтың орнын толтыруға жағдай жасалуда. Қоғамтану ғылымдары, соның ішінде ең алдымен тарих ғылымы үшін тарих шындығын қалпына келтіру – жауапты міндет, бірақ бұл өткенді зерттеумен ғана орындала қоймайды; ол бүгінгі болмысты да зерттеуді, ертеңгі ұстанар бағытты да айқындауды қажет етеді [8, 10 б.]. Осыған байланысты, ауыл шаруашылығы тарихымен белсенді айналысып жүрген тарихшы – ғалым Т.Омарбековтың мына пікірін айтпай кетуге болмайды: «Шындық толыққанды мағынада айтыла бастады. Егер осыған дейін бұйрықшыл әміршіл – әкімшіл социализм бюрократтық жүйе жағдайында біздің өмір сүріп, еңбек еткенімізді, яғни шындықты жартыкеш, екіұшты ғана айта алғанымызды ескерсек, тарихымыздағы «ақтаңдақтарға» деген халқымыздың қазіргі ерен ынтасын түсінуге болады» [9, 3 б.]. Кеңес үкіметі тұсындағы Қазақстан мемлекетінің ауыл шаруашылығында дамудың экстенсивті жолы таңдалды. Ауыр табиғи-климаттық жағдай ауыл шаруашылығы жерлерінің өнімділігін арттыруға мүмкіндік бермеді. Өнім көлемін ауыл шаруашылығына кең көлемде инвестиция тарту жолымен немесе егістік жер көлемін ұлғайтып барып қана арттыру мүмкін еді. 50-60жылдары жаппай тың игеру басталды, оның баскезінде егіске жарамды жерлер жыртылса, 70-ші жылдардан соң жерлер таңдаусыз жаппай жыртыла бастады. Ол күтпеген экономикалық қиындықтарға алып келді. Нәтижесінде жайылымның кему салдарынан мал басы да кеміді. Қазақстандағы ауыл экономикасындағы тоқырау, сөйтіп 70-ші жылдары-ақ басталды. Өтпелі кезеңнің зардабы ауыл шаруашылығына және бүкіл аграрлық секторға қолайсыз болды. Аграрлық дағдарыстың табиғаты, негізгі себептері және одан шығу жолдары ғылыми және көпшілік әдебиетте аз жазылған жоқ. Осы өзекті көкейтесті мәселе, республика Президентінің еңбектерінде, түрлі Заң және атқарушы органдардың күнделікті іс-тәжірибелерінен күн тәртібінен түспегені белгілі. Бірақ та ел экономикасының маңызды және өмірлік қажет саласының әлеуметтік проблемаларын, әкімшілік басқару жүйесінен нарықтық жүйеге көшуге байланысты, аграрлық саланың тұрақты

және тиімді даму бағыттарын анықтау қажеттігі туындап отыр. Бүгінгі таңдағы ауыл шаруашылығындағы алға басулар нарықтық қатынастарға көшу ауыл шаруашылығын реформалауды да талап етеді. Аграрлық салада тың өзгерістер жасау үшін, өткен тарихи кезеңнің келеңді, келеңсіз тәжірибелерінен үйрене отырып алға басқанымыз жөн – деп түсінеміз. 90-шы жылдардың бас кезінде ауыл шаруашылығы саласында құлдыраушылық кең етек алды. Совхоздар мен колхоздардың қаржы жағдайы күрт нашарлады. Шығынмен жұмыс істейтін шаруашылықтардың саны алдын-ала есептулер бойынша, 386-ға жетіп, 5 еседей көбейіп кетті. Шаруашылықтарда мал азығынан жеткіліксіздігі бұл кезде малдың ойдағыдай салмақ қосуына мүмкіндік бермеді. Шаруа қожалықтарының дәнді жүгері өндірудегі үлесі – 11 %, картоп өндіруде – 8%-ға тең болды. Басқа дақылдар бойынша, шаруа қожалықтарының үлесі өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіруде төмен болып саналды. Сонымен қатар, аграрлық сферада барлық меншік және шаруашылық формаларына тән бір жалпы тенденция орын алды. Мәселен, Батыс Қазақстан ірі қара өсіретін шаруашылықтары табиғи жайылым мен шабындықтарды тиімді пайдалану мақсатымен төл алуды да ерте көктемге бейімдеді. Жылдарда қыста және ерте көктемде әрбір 100 сиырдан 80-85 бұзау алынып келді. Қоғамдық сектордағы мал басы төмендеді. Сонымен, әртүрлі категориядағы шаруашылықтардағы мал шаруашылығы өнімдерін өндіруді және олардың өнімділігін салыстыра отырып, мына төмендегідей қорытындыға келуге болады. 100 га ауыл шаруашылығында пайдаланылатын жерге шаққанда осы жылдары еттің де, сүттің де төмендегідей байқалды. Оның үстіне ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында (колхоз, совхоздарда) мал шаруашылығы өнімдерінің төмендеуі анық көрінді. Колхоздар мен совхоздардағы ауылшаруашылық алқаптарының сапалық жай-күйін сипаттағанда мына бір жайды айтпауға болмайды: топырақтың су және жел эрозиясының күшеюімен байланысты еліміздің егістік жерлері жылына 1,6 млрд.тоннаға тарта топырақтан айрылды, мұның өзі стандартты тыңайтқышқа шағып есептегенде 38 млн.тонна құнарлы заттардан айрылумен бірдей. Эрозиялық үрдістер жер өңдеуде орын алып отырған кемшіліктерге қосылып, елдің көптеген аймақтарында жыртылатын қабаттағы гумус мөлшерінің жылдан-жылға кемуіне әкеліп соқты. Дақылдарды күтіп-баптау технологиясының жаппай бұзылуы, малды жүйсіз жаю, техникалық тұрғыдан жетілмеген гидротехникалық жүйелердің салынуы және пайдаланылуы, минералдық тыңайтқыштар мен пестицидтердің бей-берекет және шамадан артыққолданылуы, сондай-ақ өнеркәсіп кәсіпорындарымен транспорт қалдықтарының тасталуы жердің құнарлылығына жағымсыз әсер етті. Ауыл шаруашылығы алқаптарын арам шөп басып кетуі егіншілікке әжептәуір зиян келтірді. Химияландыру құралдарын, әсіресе гербицидтерді бей-берекет қолдану, арам-шөптерге қарсы зиянкестер мен ауруларға қарсы күрестің профилактикалық, агротехникалық және биологиялық әдістерін елемей, жер алқаптарының фито санитариялық жай-күйін бақылаудың болмауы осыған әкеліп соқтырды. Адамның жердің қожайыны болуға ұмтылған талабы жеке-меншікшілдіктің сарқыншағы деп жарияланды. Жерде шаруашылықты жүргізудің алуан түрлі тәсілдерінің бәрі іс жүзінде бір формаға әкеп тықпаланды. Колхоздар мен совхоздардың қандай да болсын шаруашылық дербестігі жойылып, олардың еңбеккерлері күндікшілер жағдайына ұшыратылды. Колхоздар, совхозда, шаруалар үстінен бюрократтық апараттың тамақталған жүйесі төніп тұрды. Осының салдарынан, ауыл шаруашылығына орасан зор нұқсан келді. Ауыл шаруашылығын жаңа өндіріс құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету – осы саланы индустриялық негізге көшірудің шешуші шарттарының бірі болып саналды. Ауыл шаруашылығы өндірісін индустриялық

негізге көшіру міндеттері бірден шешілмеді. Ол бірте-бірте, ондаған жылдар бойы өнеркәсіптің өрлеуіне қарай жүзеге асырылды. Бірақ, осыған қарамастан, Республикада қатарға жаңа кәсіпорын іске қосылды: Павлодар трактор заводы, Харьковте «Орақ және балға» мотор жасау, Тернопольде қызылша-комбайн жасау және басқалар. Жұмыс істеп тұрған шаруашылығы машина жасау зауыттары түбірінен қайта жасақталына бастады.

1986 жылы тамыздың 12 жұлдызына «Казахстанец» тракторы конвейерден шықты, ал жеті жылдан кейін, жүз мыңызшы тракторлар егін даласына шықты. Павлодар заводының конструкторлары Куйбышев ауыл шаруашылық институтының және Бүкілодақтық өнеркәсіп эстетикасы ғылыми-зерттеу институтының Белоруссия филиалымен бірлесіп, оның қуатын арттыруда үзбей еңбектенді. Республикада ауыл шаруашылығына қажетті машина, агрегаттар шығару бірте-бірте дами бастады. «Целиноградсельмаш» заводында тырмалар, жинағыштар, оларға керек бөлшектер және басқа агрегаттарды жасау қолға алынды. 1986 жылының тамызында Павлодар трактор зауыты алғашқы «Казахстанец» деген маркілі тракторларды көптеп шығара бастады. Ақтөбедегі «Большевик» зауыты төрт түрлі машиналарын жасап шығаруды меңгерді, сондай-ақ қой қырқатын 100 мың электр машиналар және оған 15 млн. сомдық қосымша бөлшектерін шығарды. Шымкент облысындағы Манкент «Сельмаш» зауыты шығару құдықтарын су тартатын механизмдерді жасауға мамандандырылды. Зауыт ұжымы өнім көлемін екі есе арттыруға міндеттеме алды. 1970 жылдан 1980 жылға дейін республикада тракторлар шығару 1,5 есе өсті. Сондай-ақ Қазақстанда жоғарғы сапалы машиналар, техниканың ауыл шаруашылығына арналған көптеген түрлерін шығара бастады. Тоғызыншы мен оныншы бесжылдықта механизацияның комплексті түрлерін сапалы шығару ірі қара мал саласында бес есеге өсті, шошқа фермаларында үш, ал құс фермасында екі есеге өсті. Сонымен қатар, Қазақстан басқа республикалардан, әсіресе Ресейден көптеген ауыл шаруашылығы машиналарын, әсіресе қуатты «Кировец-700» тракторларын алып отырды. Олар республикада ауыл шаруашылығының барлық саласында кеңінен қолданылды. Олар егістік жұмыстарын қысқа мерзімде әрі сапалы жүргізуде маңызды роль атқарды. Ауыл шаруашылығының механикаландыру деңгейі ауыл шаруашылығындағы қоғамдық еңбектің тиімділігіне айтарлықтай ықпал жасады. Өндірісті механикаландырудың мақсаты – ауыл шаруашылығы өнімнің өзіндік құнын төмендету, қоғамдық еңбек шығынын үнемдеуге жету. Сондықтанда, тракторларды, комбайндарды немесе басқа техника мен жабдықтарды пайдалануға кесірін тигізетін қандай да болмасын себеп тек техникалық көрсеткіштерге ғана емес, сонымен бірге қаржы жағдайына кері әсерін тигізді. Мәселен, қажетті техниканың болмауы, немесе жөндеуден өтпеген дөңде дақылдарды өсірудің агротехникасы мен мерзімін бұзуға, түсімнің азаюына және астық сапасының төмендеуіне, өзіндік құнның өсуіне әкеліп соқтырды.

Республикада ауыл шаруашылығына қажетті машина мен жабдықтарды шығаруда көптеген қиыншылықтар мен олқылық аз болмады. Сондықтанда, Қазақстан ауыл шаруашылығына қажетті техника жөніндегі сұранысты тек 10%-ға және қосымша бөлшектерді 15%-ға ғана өзіндегі өнеркәсіп есебінен қанағаттандырылды, ал қалғандары республикаға сырттан әкелінді. Осыған сәйкес, КОКП ОК мен КСРО үкіметі 1986 жылғы қарашада қабылдаған «Ауыл шаруашылық өнімдерін өндіру және дайындауды, жоспарлау және экономикалық ынталандыруды жақсарту туралы» қаулысында мынадай шаралар белгіледі:

Ғылыми-техникалық прогресс пен дамудың интенсивті факторларын күшейтудің тездету негізінде қоғамдық өндірісінің тиімділігін арттыру;

Ауыл шаруашылығын дамытудың бесжылдық және жылдық жоспарларында өнім өндіру мен мемлекеттік сатып алу көлемін материалдық-техникалық және қаржы ресурстарымен, негізгі өндірістік қорларымен және күрделі қаржыларының көлемінен ұштастыра отырып жасау;

Ауыл шаруашылығын тұрақты, пропорционалды және балансталған түрде дамуы үшін материалдық және қаржылық резерв болсын;

Ауыл шаруашылығына орталықтағы басшылық кәсіпорынның одан әрі шаруашылықтың дербестігінен дамуымен ұштастырылсын, ұжымшарларға, кеңшарларға және басқа да ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына ұсақ опекаға жол берілмесін.

Үкіметтің бұл құжатында ауыл шаруашылығына басшылықтың тұтас бір жүйесі жасалған, онда көзделген мақсат ұжымшарлар, кеншарлар және басқа да ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының экономикасын нығайтуға бағытталды. Мұның өзі ауыл шаруашылығындағы жоспарлау жұмысын заман талабына сай жоғары деңгейге көтеруге көмектесті. Әрбір шаруашылықтың қызметі мен экономикалық еңбек ұжымының экономикалық ынталандыруын бағалауда жұмыстың соңғы нәтижелеріне басымдық роль берілді. Кез келген шаруашылықтың, звено жұмыстарының нәтижелерін өзара салыстыру ұсынылды. Бұл өндірістің натуралдық-мүмкіндік жағы алдыңғы қатарға қойылды деген сөз. Ұжымшарлардың, кеңшарлардың және басқа ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының мемлекетке тапсыруға жататын өнімінен бірегей сатып алу жоспарының белгіленуіне, жеке мемлекеттің әрбір өнім түріне төлейтін ақысының орташа деңгейін сақтауға байланысты 1981 жылдың қаңтарынан бастап жоспардан тыс сатып алынатын ауыл шаруашылығы өнімдерінің қосымша сомасын сатып алу бағасына қосу көзделді.

Сонымен қатар, қаулыда ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен мемлекетке сату және өндірістің тиімділігін арттыруға материалдық және моральдық ынталандыру жөнінде шаралар белгіленді. Олардың ішінде мемлекетке астық, күнбағыс, қант қызылшасын, мақта және басқа өндірілген өнімнің оныншы бесжылдықта қол жеткен орташа деңгейінен жоғары мемлекетке сатылған өнімге 50%-ға артық ақы төленетін болды. Сондай-ақ ауыл шаруашылығы дақылдарының шығымдылығы мен малдың және құстың өнімділігін арттыруда жоғары көрсеткіштерге жеткен ұжымшарларға, кеншарларға және басқа да ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының жұмысшыларына өніміне қарай ақы төлеу-сыйлау жүйесі бойынша еңбегіне қосымша 20-дан 50%-ға дейін ақы төлеу көзделді. Республиканың шаруашылықтарында индустриалдық технология бойынша өсірілетін ауылшаруашылық дақылдары орналасқан егіндіктің көлемі жыл сайын кеңейді. Мұндай технология агротехникалық операциялардың мүлтіксіз орындалуын талап ететіні ескеріліп, осындай жұмысқа арнаулы біліммен қаруланған ең тәжірибелі адамдар, бірінші және екінші сыныпты механизаторлар тартылды. Осылайша, республикада ауыл шаруашылығын интенсивтендіру жөнінде шаралар жүзеге асырылды. Егіншілік пен мал шаруашылығында еңбекті көп талап ететін жұмыс үрдістерін механикаландыруға едәуір ауқымды жұмыстар атқарылды. Өндірістің тиімділігін арттыру, өндірісті одан әрі қоғамдандыру, оған ғылымның, техниканың және озық тәжірибе жетістіктерін енгізу жолымен жүргізілді. Ғылыми мекемелер, аграрлық ғалымдар жоғары өнімді жаңа сортты дақылдар шығарды. Мал тұқымын асылдандыруда бірқатар істер атқарылды.

Ауыл шаруашылығының дамуына қырсық болған жәйт, ол тек Қазақстанда ғана емес, сол кездегі барлық Одақтас республикаларда қажетті техника мен жабдықтарды шығарудың сапалы жүйесін жасаудағы іс-шаралардың болмағаны Мәскеудегі партиялық Кеңес үкіметінің шовинист шенеуніктері жергілікті

жерлермен санаспай, олардың орынды пікірі және құнды ұсыныстарын қабылдамай, өздеріне лайықты ұлы державалық шовинистік стратегиялық мақсатқа сай шешім шығарып жатты. Әрине, онда жергілікті жердің табиғи-өмірлік заңдылығы, ұлттық ерекшеліктері ескерілмеді. Мұндай сұрқия саясаттың зардабы республика ауыл шаруашылығына қарқынды дамуына кедергі жасады. Ауыл шаруашылығын интенсивтендіру бағыты, онда ғылым мен техниканың жетістіктерін қолдану, өндірісті одан әрі мамандандыру және шоғырландыру-осының бәрі бұқаралық мамандық қызметкерлерінің мамандығын жетілдіруді талап етіп қана қоймай, сонымен қатар орта буын кадрларының міндеттері ауырлатты. Мемлекеттің аграрлық саясатын жүзеге асыруда барлық деңгейдегі кадрлардың ролі және жауапкершілігі белгілі дәрежеде арттырылмады. КСРО-ның бүкіл экономикасы сияқты, Қазақстанның ауыл шаруашылығында да тоқырау кезеңі кең етек алды. Оның басты себебі, бұл сала өндірісті бұрынғысынша қара дүрсін әкімшілік-әміршілдік жүйе арқылы басқарылды. Интенсивті факторлар жүзеге асырылмады, керісінше экстенсивтік тұғырда шаруашылық жұмыстары жүргізілді. Ғалымдар мен өнер тапқыштардың егіншілік пен мал шаруашылығындағы ауыр жұмыс үрдістерін механикаландыруға бағытталған құнды ұсыныстары өндіріске енгізілмеді. Сөйтіп, олардың ынталылығына жағдай жасалмады, материалдық көтермелеу даңғаз моральдық қолдаумен (орден-медаль, грамота беру, құрмет тақтасына жазу т.с.с.) алмастырылды. Еңбек адамдары да материалдық тұрғыдан ынталандырылмады. Басшы кадрлар мен мамандардың іске деген жауапкершілігі төмендеді. Олардың арасында екі стандарт берік орын алды: түрлі ресми жиындардың міндеттерінен партияның саясатын жантәнімізбен қуаттаймыз, тапсырмасын орындаймыз – деп кеудесін соғып сойледі. Ал практикалық іске келгенде түбірінен басқаша болып көрінді: шен-шекпен, орден алу үшін жалған ақпарат берілді. Жоқты бар етіп көрсету сияқты көзбояшылық жазу, бұрмалаушылық кездесті. Партия комитеттері барлық билікті қолдарына шоғырландырып, еңбек адамдарының, мамандардың ынта-жігерін өрістетуге бөгет жасады. Істің ақсағанына партия комитеттерінің басшылары ұзақ жылдар бойы сол орнында отырсадешқандай жауапкершілікке тартылмады. Баспасөз, демагогияға салынды, үсті-үстіне қаулы-қарарлар қабылданды, бірақ өкінішке орай олар қағаз жүзінде қалып қойды. Сөйтіп жүргенде, ауыл шаруашылығындағы жағдай ауырлана берді, халықты азық-түлікпен жабдықтауға өрескіл кемшіліктер орын алды. Ал соңғы жылдары осы сала бойынша, қол жеткізген ең үлкен жетістік ретінде агроөнеркәсіптік кешеннің дамуының тұрақты арнаға түскендігін айтуға болады. Осы өткен жылдар ішінде осы салаға қатысты Жер, Орман, Су, кодекстері, астық, ветеринария, егіншіліктегі міндетті сақтандыру туралы заңда, көптеген заң аясындағы актілер, сондай-ақ жоғарыдағы сөз болып отырған үш жылдық бағдарламадан тыс Ауылдық аумақтарды дамытудың 2010 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасы қабылданды [10, 2 б.]. Міне, осы құжаттар негізінде, еліміздің ауыл шаруашылығы саласының алдағы жүрер жолы да айқындалды. Саяси, экономикалық, идеологиялық қатынастармен көп қырлы болып келетін ауыл шаруашылығы экономикасының даму заңдылықтарын қарастырғанда, аграрлық сектордың оның ерекшеліктеріне байланысты, табиғи-биологиялық заңдарға тәуелділігі бұл сала үшін ерекше аграрлық қатынастардың тән екендігін көрсетеді [11, 174 б.].

Қазақстан экономикасы әміршіл-әкімшіл экономикадан нарықтық, одан әрі аралас экономикаға өту жолында. Өйткені, нарық экономикалық жүйеден гөрі шаруашылық жүйеге барынша жақын болып табылады. Қазіргі кезде ауыл шаруашылығында бұрын қалыптасқан қоғамдық психологияны, еңбек

қатынастарын күйретіп, жаңаны қалыптастыруды көздейді. Міне, сондықтанда нарықтық қатынастарға өту жағдайында, аграрлық саладағы шаруашылық жүргізудің және меншіктің көптүрлі формалары – аграрлық нарық қалыптасуының жалпы экономикалық алғы шарты деуге болады. Қоғамымызда түбірімен өзгеріп жатқан саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, ауыл шаруашылығы саласындағы реформалар қажеттігі күн талабы болып отыр. Бұл процессте ауыл шаруашылығында қалыптасқан ерекшеліктерді ескеруге үйретеді және бүгінгі таңда ауылдың әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі бағыттарын нақтылап, белгілей түседі. Жалпы алғанда, Қазақстандағы аграрлық қатынастарды жүйелі талдауда, ең алдымен оның әлеуметтік экономикалық мазмұнын, сондай-ақ негізгі құрамдас жүйелері болып табылатын меншік қатынастары, (ол мемлекеттік социализм тұсындағы колхозды-кооперативтік меншікке негізделген қоғамдық қатынастар), шаруашылық жүргізу формасы, ұдайы өндіріс процессінде туындайтын қатынастарды айқындайды. (бұл шаруашылық есеп пен коллективті мердігерлікке көшу негізіндегі бригадалар, арендаторлар, кооператив бөлімшелерінің, қалыптасуымен аграрлық қатынастар құрылымы). Қазақстан мемлекетінің ауыл шаруашылығына ерекше көзқарас аудару қажеттігін дәлелдейтін өзіндік ерекшеліктер де бар. Оның негізгілері: жерінің кеңдігі, демек тасымалдау шығындарының көптігі, төңіректі қоршаған мемлекеттердің азық-түлік өндіруге ауа райының қолайлылығы, ол елдердің тұрғындарының диханшылық қабілетінің жоғарылығы, жердің өнімділігінің төмендігі, экстенсивті тәсілдерге сүйеніп әдеттенуі т.с.с. Бүгінгі таңда іске асырылып келген аграрлық реформаның нәтижелерін талдау төмендегідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Қазақстандағы аграрлық дағдарыс себептерін зерттеудің жүйелі тәсілі оның сонау қайта құру кезеңіне дейінгі уақыттан бастау алғанын көрсетеді. Әлі күнге дейін елімізде азық-түлік мәселесі шешілмегендігі шындық. Демек, ауылдағы аграрлық қатынастардың дамуы, ауылды жандандыру, ауылдағы саяси, әлеуметтік, әрі экономикалық байланыстарды қалпына келтірудің біртұтас құрамдас бөлігі. Ауыл шаруашылығын өркендету үшін, жердің табиғи құнарлылығын пайдалану жеткіліксіз, сонымен қатар озық егіншілік мәдениетін өндіріске енгізу негізінде топырақтың құнарлылығын үнемі арттыра түсу керек. Ауыл шаруашылығын интенсивтендірудің мәні – күрделі қаржыны көп жұмсау арқылы жерден алынатын өнімді көбейту [12, 3 б.]. Алайда қауіп қатер дамыған елдерде ден қоятын нәрсе, азық-түлік импортының өзінде емес, әлбетте, ауыл шаруашылығы экстенсивті дамуының салдары болып саналатын аграрлық саладағы еңбек өнімділігінің мүлде төмендігінде. Егістік жерлерді сауатсыз пайдалану 70-ші жылдары-ақ онда эрозияға ұшырау, батпақтану мен шөлейттену процестерінің белсендірек белең алуы, себепті топырақ құнары кемуіне ұрындырды [13, 32 б.]. Жер қорының азып-тозуы прцесінде ауылшаруашылық кәсіпорындарды техникалық жарақтануының төмен деңгейі, суландыру мен жер суару жүйесінің ескеріп қалған технологиясы үлкен рөл атқарды, су қорларын тұтыну көлемі көл-көсір болса да, суландыратын жерлердің 17%-ға дейінгі сумен қамтамасыз етілмеді. Су қорын ұтымды пайдаланбаудың көрнекі мысалы ретінде Арал теңізін айтуға болар, ал оның құрып кетуі теңізге құятын Сырдария мен Амудария өзендерінің суын мақта өсіру шаруашылығы қажеті үшін жаппай жырып әкету салдары еді Бірақ, Кеңес Одағы кезінде КОКП аграрлық саясатының қателіктері мен кемшіліктеріне қарамастан, Қазақстанның ауыл шаруашылығы сол жүйеде дамудың айтарлықтай жоғары деңгейіне көтерілгенін мойындау қажет. Ауыл шаруашылығында қоғамдық меншіктің қалыптасуы оның орнығуында, нығаюында және ауыл шаруашылығы халқының тұрмысын қайта құруды ауыл шаруашылық еңбектің өнімділігін арттыруда маңызды роль

атқарды. Алайда, техникасыз егіншілік пен мал шаруашылығының пәлендей алға басуын қамтамасыз ету мүмкін болмас еді. Индустрияландыру, ауыл шаруашылығына жаппай өнім өндірудің өнеркәсіптік тәсілдерін енгізу, колхоздар мен совхоздардың материалдық – техникалық базасын нығайту қажеттігі туды. Осы негізде ауыл шаруашылығының өнеркәсіптен артта қалушылығын жою, қала халқы мен село халқын тұрмыс дәрежесін жақындатуға бағытталған әлеуметтік шараларды жүзеге асыру мүмкін болатын еді. КПСС XXV съезінде атап көрсетілгеніндей, ауыл шаруашылығының материалдық – техникалық базасының нығаюымен қатар, күн тәртібінде оның тиімділігін арттыру және барлық сапа көрсеткіштерін жақсарту міндеті қойылды [14, 13 б.]. 90-шы жылдардың бас кезінде ауыл шаруашылығы саласында құлдыраушылық кең етек алды. Совхоздар мен колхоздардың қаржы жағдайы күрт нашарлады. Шығынмен жұмыс істейтін шаруашылықтардың саны алдын-ала есептулер бойынша, 386-ға жетіп, 5 еседей көбейіп кетті. Шаруашылықтарда мал азығынан жеткіліксіздігібұл кезде малдың ойдағыдай салмақ қосуына мүмкіндік бермеді. Шаруа қожалықтарының дәнді жүгері өндірудегі үлесі – 11%, картоп өндіруде – 8%-ға тең болды. Басқа дақылдар бойынша, шаруа қожалықтарының үлесі өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіруде төмен болып саналды. Сонымен қатар, аграрлық сферада барлық меншік және шаруашылық формаларына тән бір жалпы тенденция орын алды. Мәселен, Батыс Қазақстан ірі қара өсіретін шаруашылықтары табиғи жайылым мен шабындықтарды тиімді пайдалану мақсатымен төл алуды да ерте көктемге бейімдеді. Жылдарда қыста және ерте көктемде әрбір 100 сиырдан 80-85 бұзау алынып келді. Бұзаулар жайылымда 7-8 айға дейін енесімен бірге болса, бұл кезде олардың тәулік сайын қосқан салмағы 700-800-ші0 грамға дейін жетті. Қоғамдық сектордағы мал басы төмендеді. Сонымен, әртүрлі категориядағы шаруашылықтардағы мал шаруашылығы өнімдерін өндіруді және олардың өнімділігін салыстыра отырып, мына төмендегідей қорытындыға келуге болады. 100 га ауыл шаруашылығында пайдаланылатын жерге шаққанда осы жылдары еттің де, сүттің де төмендегідей байқалды. Оның үстіне ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында (колхоз, совхоздарда) мал шаруашылығы өнімдерінің төмендеуі анық көрінді. Колхоздар мен совхоздардағы ауылшаруашылық алқаптарының сапалық жай-күйін сипаттағанда мына бір жайды айтпауға болмайды: топырақтың су және жел эрозиясының күшеюімен байланысты еліміздің егістік жерлері жылына 1,6 млрд. тоннаға тарта топырақтан айрылды, мұның өзі стандартты тыңайтқышқа шағып есептегенде 38 млн.тонна құнарлы заттардан айрылумен бірдей. Эрозиялық үрдістер жер өңдеуде орын алып отырған кемшіліктерге қосылып, елдің көптеген аймақтарында жыртылатын қабаттағы гумус мөлшерінің жылдан-жылға кемуіне әкеліп соқты. Дақылдарды күтіп-баптау технологиясының жаппай бұзылуы, малды жүйесіз жаю, техникалық тұрғыдан жетілмеген гидротехникалықжүйелердің салынуы және пайдаланылуы, минералдық тыңайтқыштар мен пестицидтердің бей-берекет және шамадан артыққолданылуы, сондай-ақ өнеркәсіп кәсіпорындарымен транспорт қалдықтарының тасталуы жердің құнарлылығына жағымсыз әсер етті. Ауыл шаруашылығы алқаптарын арамшөп басып кетуі егіншілікке әжептәуір зиян келтірді. Химияландыру құралдарын, әсіресе гербицидтерді бей-берекет қолдану, арам-шөптерге қарсы зиянкестер мен ауруларға қарсы күрестің профилактикалық, агротехникалық және биологиялық әдістерін елеуі, жер алқаптарының фито санитариялық жай-күйін бақылаудың болмауы осыған әкеліп соқтырды. Адамның жердің қожайыны болуға ұмтылған талабы жеке-меншікшілдіктің сарқыншағы деп жарияланды. Жерде шаруашылықты жүргізудің алуан түрлі тәсілдерінің бәрі іс жүзінде бір формаға әкеп тықпаланды.

Колхоздар мен совхоздардың қандай да болсын шаруашылық дербестігі жойылып, олардың еңбеккерлері күндікшілер жағдайына ұшыратылды. Колхоздар, совхозда, шаруаларүстінен бюрократтық апараттың тамақталған жүйесі төніп тұрды. Осының салдарынан, ауыл шаруашылығына орасан зор нұқсан келді. Ауыл шаруашылығын жаңа өндіріс құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету – осы саланы индустриялық негізге көшірудің шешуші шарттарының біріболып саналды. Ауыл шаруашылығы өндірісін индустриялық негізге көшіру міндеттері бірден шешілмеді. Ол бірте-бірте, ондаған жылдар бойы өнеркәсіптің өрлеуіне қарай жүзеге асырылды. Бірақ, осыған қарамастан, Республикада қатарға жаңа кәсіпорын іске қосылды: Павлодар трактор заводы, Харьковте «Орақ және балға» мотор жасау, Тернопольде қызылша-комбайн жасау және басқалар. Жұмыс істеп тұрған шаруашылығы машина жасау зауыттары түбірінен қайта жасақталына бастады.

1986 жылы тамыздың 12 жұлдызына «Казахстанец» тракторы конвейерден шықты, ал жеті жылдан кейін, жүз мыңшызы тракторлар егін даласына шықты. Павлодар заводының конструкторлары Куйбышев ауыл шаруашылық институтының және Бүкілодақтық өнеркәсіп эстетикасы ғылыми-зерттеу институтының Белоруссия филиалымен бірлесіп, оның қуатын арттыруда үзбей еңбектенді. Республикада ауыл шаруашылығына қажетті машина, агрегаттар шығару бірте-бірте дами бастады. «Целиноградсельмаш» заводында тырмалар, жинағыштар, оларға керек бөлшектер және басқа агрегаттардыжасау қолға алынды. 1986 жылының тамызында Павлодар трактор зауыты алғашқы «Казахстанец» деген маркілі тракторларды көптеп шығара бастады. Ақтөбедегі «Большевик» зауыты төрт түрлі машиналарын жасап шығаруды меңгерді, сондай-ақ қой қырқатын 100 мың электр машиналар және оған 15 млн. сомдық қосымша бөлшектерін шығарды. Шымкент облысындағы Манкент «Сельмаш» зауыты шығару құдықтарын су тартатын механизмдерді жасауға мамандандырылды. Зауыт ұжымы өнім көлемін екі есе арттыруға міндеттеме алды. 1970 жылдан 1980 жылға дейін республикада тракторлар шығару 1,5 есе өсті. Сондай-ақ Қазақстанда жоғарғы сапалы машиналар, техниканың ауыл шаруашылығына арналған көптеген түрлерін шығара бастады. Тоғызыншы мен оныншы бесжылдықта механизацияныңкомплекті түрлерін сапалы шығару ірі қара мал саласында бес есеге өсті, шошқа фермаларында үш, ал құс фермасында екі есеге өсті. Сонымен қатар, Қазақстан басқа республикалардан, әсіресе Ресейден көптеген ауыл шаруашылығы машиналарын, әсіресе қуатты «Кировец-700» тракторларын алып отырды. Олар республикада ауыл шаруашылығының барлық саласында кеңінен қолданылды. Олар егістік жұмыстарын қысқа мерзімде әрі сапалы жүргізуде маңызды роль атқарды. Ауыл шаруашылығының механикаландыру деңгейі ауыл шаруашылығындағы қоғамдық еңбектің тиімділігіне айтарлықтай ықпал жасады. Өндірісті механикаландырудың мақсаты – ауыл шаруашылығы өнімнің өзіндік құнын төмендету, қоғамдық еңбек шығынын үнемдеуге жету. Сондықтанда, тракторларды, комбайндарды немесе басқа техника мен жабдықтарды пайдалануға кесірін тигізетін қандай да болмасын себеп тек техникалық көрсеткіштерге ғана емес, сонымен бірге қаржы жағдайына кері әсерін тигізді. Мәселен, қажетті техниканың болмауы, немесе жөндеуден өтпеген дәндә дақылдарды өсірудің агротехникасы мен мерзімін бұзуға, түсімнің азаюына және астық сапасының төмендеуіне, өзіндік құнның өсуіне әкеліп соқтырды.Республикада ауыл шаруашылығына қажетті машина мен жабдықтарды шығаруда көптеген қиыншылықтар мен олқылық аз болмады. Сондықтанда, Қазақстан ауыл шаруашылығына қажетті техника жөніндегі сұранысты тек 10%-ға және қосымша бөлшектерді 15%-ға ғана өзіндегі өнеркәсіп есебінен қанағаттандырылды, ал қалғандары республикаға сырттан әкелінді.

Осыған сәйкес, КОКП ОК мен КСРО үкіметі 1986 жылғы қарашада қабылдаған «Ауыл шаруашылық өнімдерін өндіру және дайындауды, жоспарлау және экономикалық ынталандыруды жақсарту туралы» қаулысында мынадай шаралар белгіледі:

- Ғылыми-техникалық прогресс пен дамудың интенсивті факторларын күшейтудің тездету негізінде қоғамдық өндірісінің тиімділігін арттыру;
- Ауыл шаруашылығын дамытудың бесжылдық және жылдық жоспарларында өнім өндіру мен мемлекеттік сатып алу көлемін материалдық-техникалық және қаржы ресурстарымен, негізгі өндірістік қорларымен және күрделі қаржыларының көлемінен ұштастыра отырып жасау;
- Ауыл шаруашылығын тұрақты, пропорционалды және балансталған түрде дамуы үшін материалдық және қаржылық резерв болсын;
- Ауыл шаруашылығына орталықтағы басшылық кәсіпорынның одан әрі шаруашылықтың дербестігінен дамуымен ұштастырылсын, ұжымшарларға, кеңшарларға және басқа да ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына ұсақ опекаға жол берілмесін.

Үкіметтің бұл құжатында ауыл шаруашылығына басшылықтың тұтас бір жүйесі жасалған, онда көзделген мақсат ұжымшарлар, кеншарлар және басқа да ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының экономикасын нығайтуға бағытталды. Мұның өзі ауыл шаруашылығындағы жоспарлау жұмысын заман талабына сай жоғары деңгейге көтеруге көмектесті. Әрбір шаруашылықтың қызметі мен экономикалық еңбек ұжымының экономикалық ынталандыруын бағалауда жұмыстың соңғы нәтижелеріне басымдық роль берілді. Кез келген шаруашылықтың, звено жұмыстарының нәтижелерін өзара салыстыру ұсынылды. Бұл өндірістің натуралдық-мүмкіндік жағы алдыңғы қатарға қойылды деген сөз. Ұжымшарлардың, кеңшарлардың және басқа ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының мемлекетке тапсыруға жататын өнімінен бірегей сатып алу жоспарының белгіленуіне, жеке мемлекеттің әрбір өнім түріне төлейтін ақысының орташа деңгейін сақтауға байланысты 1981 жылдың қаңтарынан бастап жоспардан тыс сатып алынатын ауыл шаруашылығы өнімдерінің қосымша сомасын сатып алу бағасына қосу көзделді. Сонымен қатар, қаулыда ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен мемлекетке сату және өндірістің тиімділігін арттыруға материалдық және моральдық ынталандыру жөнінде шаралар белгіленді. Олардың ішінде мемлекетке астық, күнбағыс, қант қызылшасын, мақта және басқа өндірілген өнімнің оныншыбесжылдықта қол жеткен орташа деңгейінен жоғары мемлекетке сатылған өнімге 50%-ға артық ақы төленетін болды. Сондай-ақ ауыл шаруашылығы дақылдарының шығымдылығы мен малдың және құстың өнімділігін арттыруда жоғары көрсеткіштерге жеткен ұжымшарларға, кеншарларға және басқа да ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының жұмысшыларына өніміне қарай ақы төлеу-сыйлау жүйесі бойынша еңбегіне қосымша 20-дан 50%-ға дейін ақы төлеу көзделді. Республиканың шаруашылықтарында индустриалдық технология бойынша өсірілетін ауылшаруашылық дақылдары орналасқан егіндіктің көлемі жыл сайын кеңейді. Мұндай технология агротехникалық операциялардың мүлтіксіз орындалуын талап ететіні ескеріліп, осындай жұмысқа арнаулы біліммен қаруланған ең тәжірибелі адамдар, бірінші және екінші сыныпты механизаторлар тартылды. Осылайша, республикада ауыл шаруашылығын интенсификациялау жөнінде шаралар жүзеге асырылды. Егіншілік пен мал шаруашылығында еңбекті көп талап ететін жұмыс үрдістерін механикаландыруға едәуір ауқымды жұмыстар атқарылды. Өндірістің тиімділігін арттыру, өндірісті одан әрі қоғамдандыру, оған ғылымның, техниканың және озық тәжірибе жетістіктерін енгізу жолымен

жүргізілді. Ғылыми мекемелер, аграрлық ғалымдар жоғары өнімді жаңа сортты дақылдар шығарды. Мал тұқымын асылдандыруда бірқатар істер атқарылды.

Ауыл шаруашылығының дамуына қырсық болған жәйт, ол тек Қазақстанда ғана емес, сол кездегі барлық Одақтас республикаларда қажетті техника мен жабдықтарды шығарудың сапалы жүйесін жасаудағы іс-шаралардың болмағаны Мәскеудегі партиялық Кеңес үкіметінің шовинист шенеуніктері жергілікті жерлермен санаспай, олардың орынды пікірі және құнды ұсыныстарын қабылдамай, өздеріне лайықты ұлы державалық шовинистік стратегиялық мақсатқа сай шешім шығарып жатты. Әрине, онда жергілікті жердің табиғи-өмірлік заңдылығы, ұлттық ерекшеліктері ескерілмеді. Мұндай сұрқия саясаттың зардабы республика ауыл шаруашылығына қарқынды дамуына кедергі жасады. Ауыл шаруашылығын интенсификациялау бағыты, онда ғылым мен техниканың жетістіктерін қолдану, өндірісті одан әрі мамандандыру және шоғырландыру-осының бәрі бұқаралық мамандық қызметкерлерінің мамандығын жетілдіруді талап етіп қана қоймай, сонымен қатар орта буын кадрларының міндеттері ауырлатты. Мемлекеттің аграрлық саясатын жүзеге асыруда барлық деңгейдегі кадрлардың ролі және жауапкершілігі белгілі дәрежеде арттырылмады. КСРО-ның бүкіл экономикасы сияқты, Қазақстанның ауыл шаруашылығында да тоқырау кезеңі кең етек алды. Оның басты себебі, бұл сала өндірісті бұрынғысынша қара дүрсін әкімшілік-әміршілдік жүйе арқылы басқарылды. Интенсивті факторлар жүзеге асырылмады, керісінше экстенсивтік тұғырда шаруашылық жұмыстары жүргізілді. Ғалымдар мен өнер тапқыштардың егіншілік пен мал шаруашылығындағы ауыр жұмыс үрдістерін механикаландыруға бағытталған құнды ұсыныстары өндіріске енгізілмеді. Сөйтіп, олардың ынталылығына жағдай жасалмады, материалдық көтермелеу даңғаз моральдық қолдаумен (орден-медаль, грамота беру, құрмет тақтасына жазу т.с.с.) алмастырылды. Еңбек адамдары да материалдық тұрғыдан ынталандырылмады. Басшы кадрлар мен мамандардың іске деген жауапкершілігі төмендеді. Олардың арасында екі стандарт берікорын алды: түрлі ресми жиындардың міндеттерінен партияның саясатын жантәнімізбен қуаттаймыз, тапсырмасын орындаймыз – деп кеудесін соғып сойледі. Ал практикалық іске келгенде түбірінен басқаша болып көрінді: шен-шекпен, орден алу үшін жалған ақпарат берілді. Жоқты бар етіп көрсету сияқты көзбояшылық жазу, бұрмалаушылық кездесті. Партия комитеттері барлық билікті қолдарына шоғырландырып, еңбек адамдарының, мамандардың ынта-жігерін өрістетуге бөгет жасады. Істің ақсағанына партия комитеттерінің басшылары ұзақ жылдар бойы сол орнында отырсадасқандай жауапкершілікке тартылмады. Баспасөз, демагогияға салынды, үсті-үстіне қаулы-қарарлар қабылданды, бірақ өкінішке орай олар қағаз жүзінде қалып қойды. Сөйтіп жүргенде, ауыл шаруашылығындағы жағдай ауырланаберді, халықты азық-түлікпен жабдықтауға өрескіл кемшіліктер орын алды. Ауыл шаруашылық техникасы, химия, мелиорация және басқа мекемелердің кәсіпорындары ауыл мен деревняны «тонады» деп айтуға болады. Міне, мұның бәрі ауыл шаруашылық өнімдерінің өзіндік құнының өсуіне, ауыл шаруашылығында пайда мөлшерінің азаюына, ауыл- село еңбеккерлерінің материалдық ынтасының төмендеуіне әкеп соқты. Қазақстанның қайсыбір облыстарының совхоздар мен колхоздарына жерді пайдалануда кемшіліктер жіберілді. Мұның өзі шаруашылықтарда өндірілетін өнім мөлшерін ауа райы жағдайына тәуелді етті. Мемлекет белгілеген шаралар колхоз, совхоз еңбеккерлерін тарапынан қолдау тапты және алғышқы кезде совхоздар мен колхоздардың шаруашылық қызметі жандандырылды. Алайда, аграрлық салада күткен бетбұрыс болмады. Алғашқы кезде жарияланған және жоспарланған нәрсенің көпшілігі жүзеге асырылмай қалды. Осыған қарамастан,

халықтың және өнеркәсіптің ауыл шаруашылық өнімдеріне, шикізатқа деген сұранымы өсе берді, ал олардың өсу қарқыны жылдан – жылға төмендей берді. Халықты азық түлікпен қамтамасыз ету өткір проблемаға айналды, шет елден астық және басқа азық түлік тауарларын сатып алу көлемі жұмсалады. Кеңес үкіметінің тарапынан жүргізілген мұндай өрескел саясат 1991жылы Қазақстанда егемен ел болып нарық концепциясына өте бастағаннан соң ғана жөнделе бастады. Бұған қоса аграрлық дағдарыстың шиеленісуіне өндіріс құралдары мен ауыл шаруашылық өнімдеріне баға алшақтығының артуы, салааралық байланыстардың бұзылуы, инвестиция көлемінің едәуір қысқаруы, ауыл шаруашылығындағы территориялық және салалық ерекшеліктерді ескерілмеуі, басқару жүйесінің бұзылуы сияқты макроэкономикалық саясат факторлары әсер етті. Бұдан басқа, өндіріс нәтижесі әр түрлі биологиялық процесстер мен тұрақты өзгермелі табиғат жағдайларымен, яғни тірі табиғатпен тығыз байланысты, ешқандай нормалау мен сырттан реттеуге көнбейтін аграрлық еңбектің спецификасы болды. Жер, еңбек және басқа да материалдық ресурстардың молшылығына қарамастан, олардың деңгейі мен сапасы еліміздің азық-түлік мәселесін шешуге мүмкіндік бермеді. Басқарудың әміршіл-әкімшіл әдістерінің күшеюіне байланысты қалыптасқан келеңсіз жағдайдан шығу ауылдағы экономикалық қатынастарды түбірімен өзгерту жөніндегі шаралардың жүйесі ретінде аграрлық реформа қажет болды.

Қорыта айтқанда, аграрлық саланың артта қалуының басты себептері, ол әкімшіл-әміршіл жүйе кезінде жүргізілген реформалар қиратып-бүлдіруші сипатта, орасан зор қаржы талап ететін мазмұнда іс-жүзіне асырылды; басқару жүйесінде өндірісті ұйымдастырудың экономикадан тыс әкімшілік-бюрократиялық тәсілі үстемдік етті.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.А. Ауыл шаруашылығының дамытудың жаңа кезеңі // Егемен Қазақстан. – 2005. – 1 ақпан. – Б. 1-2.
2. Қозыбаев М. История и современность. – Алматы: Ғылым, 1991. – 254 с.
3. Толепбаев Б.А. Социалистические аграрные преобразование в Средний Азии и Казахстане. – М.: Наука, 1984. – 269 с.
4. Маданов Х.М. Деятельность КПСС по осуществлению Ленинской аграрной политики в Казахстане (1946-1975). – Алма-Ата: Наука, 1980. – 296 с.
5. Дахилейгер Г.Ф., Нурпеисов К.Н. История крестьянства советского Казахстана. – Алма-Ата, 1985. – 247 с.
6. Мұхатова О.Х. Қазақстандағы XX ғасырдың 20-90 жылдарындағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы. – Алматы: Ғылым, 1999. – 177 б.
7. Әліқұлов Қ.А. Қазақстан ауылдары мен селоларының 1946-1980 жылдардағы әлеуметтік жағдайы: тарихы мен сабақтары / Т.ғ.д... дисс авторефераты. – Алматы, 2001. – 34 б.
8. Әбілхожын Ж., Қозыбаев М., Татимов М.Б. Казахская трагедия // Вопросы истории. – 1989. – №7. – С. 10-15.
9. Омарбеков Т. Зобалаң. – Алматы: Санат, 1994. – 272 б.
10. Қазақстан Республикасының Заңы «Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы». – <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000066> Пайдаланған уақыты: 15.01.2019 ж.
11. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі: Агроөнеркәсіп кешені. – Алматы, 2006. – 222 б.
12. Берденова К.А., Иманбердиева С.И. Аграрная политика тоталитарного государства как фактор кризисного состояния сельского хозяйства Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1994. – 142 с.

13. Байтілен С.А Кеңес мемлекетінің Қазақстандағы аграрлық саясаты: ауылшаруашылығындағы экстенсивті бағдар және дағдарыс (1965-1990) / Т.ғ.д... дисс. авторефераты. – Алматы, 2006. – 36 б.

14. Байсарина Қ.Қ Қазақстандағы ауыл шаруашылығының дамуы: тарихы және сабақтары / Т.ғ.д... дисс. авторефераты. – Алматы, 2006. – 34 б.

Давлетьярова Б.Х., Исibaева Е.И.

**НАРОДНОЕ ХОЗЯЙСТВО КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД
И В ПРЕДДВЕРИИ НЕЗАВИСИМОСТИ**

В данной статье описаны аграрные отношения сельского хозяйства в преддверии независимости Казахстана, его социально-экономическое содержание. Волонтаристская политика советского правительства, проводимая в Казахстане, стала причиной злоупотребления населением, ярким примером концепции изменения мира, основанной на насилии. Поэтому во время тоталитарной системы возникает задача проанализировать аграрные проблемы, изученные в духе односторонней, иногда субъективной и коммунистической идеологии, в соответствии с современными требованиями, критически подходить к прошлому истории, по-новому изучить и проанализировать их.

Ключевые слова: сельское хозяйство, независимость, рыночная ситуация, административно-властная система, кризис, депрессия.

Davletyrova B.H., Isibaeva E.I.

**NATIONAL ECONOMY OF KAZAKHSTAN IN A SOVIET PERIOD
AND IN A THRESHOLD INDEPENDENCE**

This article describes the agricultural relations of agriculture on the eve of independence of Kazakhstan, its socio-economic content. The voluntaristic policy of the Soviet government in Kazakhstan was the cause of abuse of the population, a vivid example of the concept of changing the world based on violence. Therefore, during the totalitarian system, the task arises to analyze the agrarian problems studied in the spirit of unilateral, sometimes subjective and Communist ideology, in accordance with modern requirements, to critically approach the past history, to study and analyze them in a new way.

Keywords: agriculture, independence, market situation, administrative and power system, crisis, depression.

УДК 314.1.011.(574) (043:3)

Жаркенова А.М. – доктор исторических наук Республики Беларусь,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
E-mail: zharkenova2011@mail.ru

ИЗМЕНЕНИЯ В ЧИСЛЕННОСТИ И ЭТНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ НАСЕЛЕНИЯ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

***Аннотация.** В статье рассматривается динамика численности и изменения в этнической структуре населения Республики Казахстан, происходившие с момента образования независимого государства и по настоящее время. Показано, как снижение численности населения страны и всех регионов в 90-начале 2000-х годов сменилось устойчивой тенденцией роста. Сегодня численность населения Казахстана превысила показатели 1989 года, наиболее высокие темпы прироста показывают Южный и Западный Казахстан. Центральный и Восточный регионы стабилизировали потери и демонстрируют некоторый рост. Это же касается и Северного региона, за исключением Северо-Казахстанской области. Казахское население вернуло себе демографическое преимущество во всех регионах, кроме некоторых северных областей. Снижается численность русского и европейского населения, но растет численность тюркских этносов даже в тех регионах, где они ранее не проживали.*

***Ключевые слова:** численность населения, этнодемографические процессы, миграция, городское, сельское население, этносы.*

Радикальные перемены в экономической и политической жизни Республики Казахстан в условиях суверенитета серьезно отразились на этнодемографической картине всех его регионов. Более того, они в большинстве своем, явились следствием совокупности и противоречий как негативных, так и позитивных тенденций переходного периода, что нашло отражение в изменении количественных и качественных характеристик населения, его размещении и высокой активизации миграционных процессов.

Главной особенностью демографического развития Республики Казахстан и его регионов в начальный период обретения суверенитета явилось мощное сокращение численности населения, как в абсолютных значениях, так по удельному весу основных этнических групп. Процесс увеличения численности населения, достигший максимального значения темпов роста в конце 80-х г., сильно замедлился, но вплоть до 1993 г. еще демонстрировал положительную динамику. При этом в 1990-1993 гг. только показатель естественного прироста позволял обеспечивать абсолютный прирост населения республики и нейтрализовать влияние миграции.

Ключевым фактором, обусловившим резкое уменьшение численности населения Казахстана, стали масштабные эмиграционные процессы, затронувшие, в первую очередь, русское и иное европейское население. Вкупе с значительным сокращением воспроизводства, это привело к уменьшению численности и изменениям в структуре населения.

Для демографической истории страны 1993 г. стал переломным, поскольку тогда была зафиксирована наибольшая численность населения Казахстана, составившего 17 млн. Но именно тогда возросший показатель миграционной убыли превысил снизившийся показатель естественного прироста, что и сказалось на общей численности населения. Максимум эмиграционного оттока был достигнут в 1994 г., после этого масштабы эмиграции стали сокращаться.

Первая казахстанская перепись, проведенная в 1999 г., зафиксировала сокращение численности населения в 1989-1999 г. на 7,7% [1, с. 14].

Таким образом, 90-е г. стали для Казахстана периодом кардинальных демографических изменений, впервые за более, чем столетнюю историю, страна из миграционного реципиента превратилась в крупного донора. Только с улучшением социально-экономической ситуации с 2002 г. появилась тенденция роста численности населения. При этом эта тенденция проявилась лишь в силу повышения естественного прироста, который в определенной мере компенсировал отрицательные последствия эмиграции.

Отрицательное сальдо миграции сохранялось еще долго, только после 2004 г. численность населения РК показала тенденции к росту и за счет увеличения иммиграции. Динамика демографических тенденций до второй переписи 2009 г. показала устойчивый рост численности населения, но, из-за крупных эмиграционных потерь максимальный уровень, зафиксированный в 1993 г. не был восстановлен.

Начало XXI в. стало следующим этапом демографической истории суверенного Казахстана, в котором четко оформились тенденции роста численности населения, прежде всего, за счет повышения естественного прироста, и в результате иммиграции, главными участниками которой стали репатрианты-оралманы.

По результатам Национальной переписи 2009 года в Республике Казахстан численность населения достигла 16 009 597 человек, увеличившись по сравнению с 1999 г. более, чем на 1 млн. [2, с. 15]. Прирост численности населения по сравнению с 1999 г. составил 6,9%. Но, максимальную численность 1993 г. восстановить еще не удалось. Эта отметка была достигнута в 2013 г., после чего численность населения продолжала расти. По данным на 01.01.2015 г. абсолютная численность населения страны составила 17 418 тыс. человек.

За период между переписями 1989 и 1999 г. произошло значительное сокращение численности почти всех этнических групп. Максимальные значения уменьшения численности показали немцы – на 63,1%, украинцы – на 38,9%, белорусы – на 38,7%, русские – на 28,6%, татары – на 24,1%, поляки – на 21,1%, корейцы – на 3,5%. Снижение, но не столь значительное, коснулось и армян, башкир, болгар, греков, ингушей, молдаван, мордвы, киргизов, туркмен, чеченцев. За тот же период произошел рост численности курдов – на 28,8%, дунган – на 22,4%. Казахи по увеличению численности расположились на третьем месте – рост на 22,1%, следом шли уйгуры – рост на 13,5% и узбеки – рост на 11,6%.

Численность населения сокращалась по всем регионам, но в большей степени этот процесс коснулся Северного Казахстана, в котором потери составили свыше 17%.

В 2015 г. численность населения Казахстана превысила показатели 1989 г. Наибольший прирост показал Западный регион, в котором численность выросла в 2,5 раза, что связано с интенсивным развитием в нем нефтегазовой промышленности. Традиционно наиболее многочисленный регион - южный по темпам роста уступил первенство западным областям, но в целом к 2014 г. показал довольно заметный прирост.

Высокими темпами развиваются Астана и Алматы, особенно впечатляющая динамика столицы РК, население которой увеличилось с 281,3 тыс. в 1989 г. до 814,435 тыс. в 2014 г. А по некоторым данным ее численность уже достигла и превысила миллион. Население Северного Казахстана продолжило сокращение численности в сравнении с 1989 и 1999 г., но появились позитивные тенденции

постепенного роста, так оно демонстрирует увеличение по сравнению с 2009 и даже 2013 г.

В 1989-1999 г. процесс сокращения численности в полной мере затронул, как сельское, так и городское население Казахстана. Самое значительное сокращение численности горожан отмечалось в Акмолинской области – на 24,3%. Но, при этом другие области Северного Казахстана показали рост городского населения – Костанайская на 3,7%, Северо-Казахстанская – на 1,9%.

С 2002 г. идет процесс роста численности городского населения, так в 2003 г. оно составило 8 457 152 тыс. чел., в 2007 г. увеличилось до 8 833 249, в 2009 г. – до 8 662 919, в 2012 г. – до 9 127 105, а в 2014 г. достигло 9 433 482 тыс. чел. В абсолютном выражении сельское население также показывало прирост, так с 2003 г. его численность выросла с 6 409 685 до 7 727 292 тыс. чел. в 2014 г. Но, при этом произошло снижение доли городского населения в общей численности, а доля сельского – увеличилась. Так, в 2003 г. доля городского населения составляла 56,9%, а сельского – 43,1%. В 2014 г. это соотношение составило 54,9/45,1%. Несмотря на то, что республика с конца XX в. относится к странам со средним уровнем урбанизации, и на сегодня сохраняется тенденция урбанизации. Тем не менее, в связи с развитием иммиграции за счет репатриации этнических казахов, расселяющихся главным образом в сельской местности, их более высокого естественного прироста произошло увеличение доли сельского населения в республике.

Итоги переписи 1999 г. зафиксировали наиболее урбанизированные области, которыми являлись Карагандинская, где доля городского населения составляла 82,2%, Мангистауская – 78,4%, Павлодарская – 63,4% и Восточно-Казахстанская – 58,8% [3, с. 45].

Перепись 2009 г. отметила увеличение численности городского населения в большинстве областей Казахстана. По-прежнему наибольшая численность горожан наблюдалась в Карагандинской области (1 039 005 чел.), на втором месте – Южно-Казахстанская (970 164), на третьем – Восточно-Казахстанская область (801 145) соответственно. При этом в период между переписями 1999 и 2009 гг. численность городского населения в Южно-Казахстанской области увеличилась на 178 831 человек или в 1,2 раза.

Доля городского населения по данным переписи 2009 г. составила 54,2%, сельского – 45,8%, тогда как согласно данным переписи 1999 г. доля горожан достигала 56,4%, то есть произошло снижение на 2,2 пункта [4, с. 20]. Уменьшение численности городского населения было вызвано, как более высокой миграцией, так и более низким уровнем естественного прироста.

Самыми урбанизированными областями являлись Карагандинская (где проживало 77,8 % городского населения), Павлодарская (67,9%) и Актюбинская (61,1%) области.

В 2013 г. доля городского населения по РК составила 54,9%, повысившись по сравнению с 2009 г. на 0,7%. Карагандинская область по-прежнему является наиболее урбанизированным регионом Казахстана, доля горожан в ней повысилась до 78,4 % (по переписи населения 2009 г. – 77,8%). За ней следует Павлодарская - 69,2 % (ПН 2009 г. - 67,9 %), Актюбинская – 61,6% (ПН 2009 г. – 61,1%). Во всех этих областях за 2009-2013 г. процент городского населения увеличился, что было вызвано развитием в них новых производств, созданных в соответствии с Государственной программы форсированного индустриально-инновационного развития.

В этническом составе городского населения происходят существенные изменения, связанные с продолжающимися процессами урбанизации казахского этноса. Так, с 1989 г. казахи увеличили свое представительство в городах на

75,6%. А к 2006 г. удельный вес казахов в составе всего городского населения поднялся на 24 пункта и составил 50,6%.

Сегодня казахи составляют более 50% в составе городского населения страны. Процесс роста урбанизированности казахского населения связан с целым рядом причин - увеличением абсолютной численности в результате повышения естественного прироста и притоком иммигрантов – оралманов, активизацией внутренней миграции из сельской местности в города.

Об активизации процессов урбанизации казахов свидетельствует удельное соотношение горожан и сельчан в составе населения самого этноса, которое в 2006 г. приблизилось к почти равным показателям: 49,4% и 50,6%. В сравнении с 1989 г., когда доля городских жителей в составе казахского населения равнялась 38,4%, можно наблюдать увеличение удельного веса на 11 пунктов, или на 28,6%, при аналогичном уменьшении его у сельчан.

Другие основные этносы Казахстана показали сокращение численности городского населения. Наиболее выраженным оказался этот процесс среди немцев, количество горожан у них уменьшилось на 74,8%. Второе и третье место по снижению доли городского населения заняли украинцы (53,1%) и русские (36,6%). Причины сокращения численности европейских этносов заключаются в повышенной эмиграции, низком естественном приросте.

В 2013 г. большинство горожан составили казахи. Только за 2010-2013 г. численность казахского городского населения увеличилась с 4 833 131 до 5 456 746, численность же русских снизилась с 2 767 037 до 2 710 396 чел. Русские теперь составляют 29,1 % в городском населении, казахи же сегодня представлены 58,82 % [5, с. 48].

На начало 2015 г. в Казахстане имелось 30 городов, с населением, насчитывающим 50 тысяч и более жителей, а с населением более 100 тыс. – 22 города. На 01.01.2015 г. в крупных городах РК проживало 43% населения страны. Самым крупным городом Казахстана является Алматы, где проживает свыше полутора млн. чел. Уже достигло миллионной отметки население столицы Астаны. Стало известно совсем недавно город Шымкент стал миллионником и приобрел республиканский статус. А Южно-Казахстанская область изменила название на Туркестанскую с областным центром в г. Туркестан.

Таким образом, в современный момент Республика Казахстан является страной с довольно высоким уровнем урбанизации, городское население в целом приближается к 60% в общей численности. В отдельных регионах, например, в Центре и на Востоке доля урбанизированного населения превышает 80%.

В Казахстане сформировалась полиэтническая структура населения, которая во все периоды демографической истории подвергалась движению и изменениям. Однако, довольно условно можно выделить территории с превалированием того или иного этноса. Так, Северный Казахстан с конца XIX в. развивался как полиэтнический с доминированием русско-славянского компонента и наиболее низкой долей коренного казахского населения. Южный и Западный Казахстан в структуре населения имеют подавляющее преимущество казахов.

В начале XXI в. наблюдаются подвижки в этнической структуре и размещении этносов Казахстана, показывающие ослабление фактора этнической дифференциации и выхода на первое место пространственной дифференциации.

В период между 1989 и 1999 г. произошло сокращение численности и удельного веса русских, составлявших по переписи 1989 г. большинство населения. По результатам первой казахстанской переписи 1999 г. в стране насчитывалось 4 480 тыс. русских (снижение по сравнению с ПН 1989 г. почти на 578 тыс.), а их удельный вес упал до 30,0%. Казахи вернули утраченные позиции,

став первым по численности этносом – 7 985 тысяч или 53,4 % в общем составе населения. Численность украинцев составила 547 тыс. (3,7%), сократившись на 349 тыс. Немцев стало меньше на 604 тыс., их доля снизилась до 2,4 %. Снижение численности в межпереписной период коснулось также белорусов (более чем на 70 тыс.), татар - снижение на 79 тыс., поляков – почти на 13 тыс. Повысили свою численность узбеки почти на 40 тыс. и составив 2,5 % в составе населения, тем самым обойдя немцев и выйдя на 4 место. Рост численности произошел среди азербайджанцев, турок, курдов, уйгур, дунган [4, с. 67].

Перепись 2009 г. зафиксировала тенденцию к росту числа жителей РК, сменившую период падения 2000 г. Это объясняется сокращением эмиграции европейских этносов, увеличением темпов роста численности казахов (с +22,9% в 1989-1999 г. до +26,2% за 1999-2009 гг.) и сокращением темпов убыли русских (-15,3% за период между 1999-2009 гг.) и немцев (-49,6%). Самыми многочисленными национальностями по итогам переписи стали казахи (10,1 млн.) и русские (3,8 млн.). Доля казахов после переписи 2009 г. в населении страны 63,1% (53,4 % в 1999 г.), русских – 23,7 % (30,0%), узбеков – 2,8% (2,5%), украинцев – 2,1% (3,6%), уйгур – 1,4% (1,4%), татар – 1,3% (1,7%), немцев – 1,1% (2,4%), других этносов – 4,5 % (5,0%).

В результате неравномерной динамики естественного движения, а также величины и направленности миграций у разных этнических групп украинцы до 1989 г. занимавшие 3-е место по численности уступили его узбекам, а немцы - татарам и уйгурам. В этнической структуре страны сегодня больше представлены азиатские (тюркские этносы), опередившие по темпам роста европейские.

Численность казахов в первом десятилетии XXI в. продолжала быстро расти. По сравнению с 1999 г. их количество увеличилось на 1/4, а по сравнению с 1989 г. – более чем в полтора раза. Если накануне распада СССР в Казахстане проживало 6,5 млн. казахов, то в конце 1990-х г. – 8 млн., в 2009 г. их численность составила 10,1 млн., а на начало 2010 г. численность казахов составила 10,3 млн. Такой прирост населения был обусловлен более высокой рождаемостью и притоком репатриантов.

За 1999-2013 гг. численность казахов увеличилась в 1,4 раза, узбеков – в 1,37, турок – в 1,36, уйгуров – в 1,15 раза. Существенно увеличилась численность азербайджанцев, дунган, курдов, таджиков. За этот же период произошло сокращение численности русских – в 1,2 раза, украинцев – в 1,78, белорусов – в 1,8, немцев – в 1,95 раза. Сократилась численность и других европейских этносов - поляков, молдаван и особенно греков.

Увеличение численность казахов и других восточных этносов произошло за счет высокого естественного прироста и иммиграции. Численность европейских этносов сократилась, прежде всего, за счет миграционного оттока, а также из-за невысокого естественного прироста.

Кардинальным образом изменилась этническая структура городского населения. В 2013 г. большинство горожан уже составляли казахи. Только за 2010-2013 г. численность казахского городского населения увеличилась с 4 833 131 до 5 456 746, численность же русских снизилась с 2 767 037 до 2 710 396 чел. Русские теперь составляют 29,1% в городском населении, казахи же сейчас составляют 58,82 % городского населения[5, с. 78].

В 1999-2016 гг. численность населения Казахстана росла, при небольшом снижении в 2003 году, с 2009 года темпы роста увеличиваются.

Основной прирост происходил за счет южных и западных областей, городов Алматы и Астаны. Наиболее высокими были темпы роста численности населения в Мангистауской и Южно-Казахстанской областях, традиционно заселенных казахами. Население Западно-Казахстанской области показало

рекордные темпы, увеличившись более чем в два раза. Напротив, численность населения северных, восточных и центральных областей, являющихся основным ареалом обитания русских, сокращалась. Но с 2013 г. наблюдается медленный рост и в этих областях, исключение составляет Северо-Казахстанская область, в которой идет дальнейшая убыль. Динамика численности населения Казахстана и его регионов в 1989-2016 гг. представлена данными таблицы 1.

Таблица 1 – Население Казахстана и его регионов в 1989-2016 гг. [6]

	1989	1999	2009	2014	2015	2016
Казахстан	16199	14953	15 982, 4	17 16077,4	17 417 673	17 670 579
Юг	5079,6	5122,1	4704,3	5654,055	6 562 399	8 368 348
Запад	2111,1	2054,4	2069,8	2587,89	2 640 838	2 692 975
Восток	1767,2	1531,0	598,3	623,977	1 395 324	1 395 797
Центр	1745,4	14150,2	886,3	1369,667	1 378 298	1 384 889
Север	4142,6	3387,0	2756,3	2944,901	2 945 598	3 828 570
Астана	281,3	319,3	605,3	814,435	852 882	872 619
Алматы	1071,9	1129,4	1361,9	1507,509	1 642 334	1 703 482

В региональном разрезе Южный Казахстан, бывший самый населенным в 1989 г., в 2016 г. упрочил свои позиции, его численность достигла 8 368 348 чел., только за один год рост составил 1 805 949 чел. Просто астрономический взлет, определенный притоком иммигрантов и высоким естественным приростом. Западный регион увеличил свою численность с 2 111,1 тыс. чел. в 1989 г. до 2 692 975 чел. в 2016 г., прирост более полумиллиона.

Восточный Казахстан продемонстрировал высокие темпы прироста населения в 2015 г., когда численность его населения увеличилась вдвое – с 623,977 тыс. чел. до 1 395 324 чел.

Центральный Казахстан в 2009 г. преодолел негативные тенденции сокращения численности населения, за пять лет (2009-2014 гг.) произошел рост почти в два раза. В 2015 г., 2016 г. рост продолжался.

Население Северного Казахстана до определенного времени менее всего участвовало в достижении позитивных результатов в увеличении численности. В 2014 г. оно сократилось по сравнению с 1989 г. на 1197,7 тыс. чел. В 2015 г. ситуация не изменилась. Однако, положительным фактом явилось то, что процесс сокращения прекратился и с 2009 г. наблюдается тенденция его роста, усилившейся в 2013 г. А в 2015-2016 гг. произошел настоящий бум, количество его жителей резко увеличилось с 2 945 598 до 3 828 570 чел.

До 2009 г. численность населения Северного Казахстана сокращалась, но в 2013 г. по сравнению с 2009 г. прирост составил 101%, в 2014 г. – 103 %, а в 2015 г. – 107 %. Наиболее многочисленной является Костанайская область, в 2016 г. в ней проживало 883 640 чел. или 5% от общей численности населения страны. Меньше всего жителей насчитывалось в Северо-Казахстанской области – 569 446 чел. или 3,22%. При этом область продолжает терять население, с 1999 г. оно сократилось больше чем на 157 тыс. В Акмолинской, Костанайской и Павлодарской областях сокращение составило 92, 134 и 49 тыс., соответственно. Менее всего, сокращение затронуло Павлодарскую область, в связи с ее индустриальным потенциалом и реализации в ней нескольких крупных инновационных проектов.

Несмотря на то, что численность населения этих областей так и не приблизилась к уровню 1999 г., но с 2009 г. идет некоторый ежегодный рост.

Суммарно население Северного Казахстана составляет 16,72% от общей численности населения страны и занимает третье место после Южного и Западного регионов.

Особенностью демографического развития Северного Казахстана является высокая доля сельского населения, которое также в исследуемый период подверглось резкому сокращению. В 1989-1999 гг. сельское население в Костанайской области уменьшилось на 140,3 тыс. человек (23,2%), в Северо-Казахстанской – на 133,3 тыс. (22,8%), в Акмолинской – на 106,2 тыс. (18,9%).

Согласно данным переписи 2009 г. наибольшая доля сельского населения имела в Северо-Казахстанской области, где оно составляло 61,5% от всего населения области.

Что касается городского населения, то в период между переписями 1989 и 1999 г. произошло сокращение его численности в одной из областей Северного Казахстана – Акмолинской и рост в двух – Костанайской и Северо-Казахстанской.

По итогам переписи 1999 г. наиболее урбанизированной областью в Северном Казахстане являлась Павлодарская, в которой процент городского населения составил 63,4% - третий результат по Казахстану. Перепись 2009 г. показала увеличение урбанизированности в Павлодарской области – до 67,9%, в 2013 г. этот показатель повысился до 69,2%. Это вполне логично, поскольку именно Павлодарская область традиционно являлась наиболее промышленно развитой в регионе и в последние годы в ней активно создавались новые производства по программе форсированного индустриально-инновационного развития. В целом же регион является и сегодня больше аграрным, в котором сосредоточено основное зерновое производство страны. Тем не менее, в 2009-2013 г. в Северном Казахстане так же, как и по всей стране, шел рост численности городского населения, хотя и не такими высокими темпами, как, например, в Западном регионе, что показано в таблице 2.

Таблица 2 – Городское население Казахстана и его регионов в 2009 г. и 2013 г.
[7, с. 15-36]

	2009	2013	2013 в % к 2009
Казахстан	8 662 919	9 277 657	107,1
Юг	2 093 869	2 238 148	106,9
Запад	1 238 577	1 349 540	108,9
Восток	801 145	815 502	101,8
Центр	1 039 005	1 068 385	102,8
Север	1 523 192	1 552 455	101,9

Как видим, темпы роста городского населения были наиболее высокими в западном Казахстане, на втором месте находился Южный Казахстан. Показатели в Восточном и Северном Казахстане значительно уступили темпам западных и южных областей.

В 2013 г. доля городского населения по РК увеличилась до 54,9%, повысившись по сравнению с 2009 г. на 0,7.

В 2014 г. доля сельского населения и в целом по Казахстану, и по регионам продолжала уменьшаться. Даже в северных областях численность городского населения превысила сельское, поскольку и в традиционно аграрных районах развернулись процессы урбанизации и индустриально-инновационного развития.

В 2014 г. уровень урбанизации в целом по Казахстану составлял 53,2%. Наиболее урбанизированным регионом продолжал оставаться Центральный Казахстан – 78,9%. Северный Казахстан повысил этот показатель до 53,6% и тем самым обошел среднереспубликанский уровень на 0,4 пункта. Численность городского населения по регионам в 2009-2014 г. показано в таблице 3.

Таблица 3 – Городское население Казахстана и его регионов в 2009 г. и 2014 г.
[8, с. 25; 9, с. 68]

	2009	2014	2014/2009 (%)
Казахстан	8 662 919	9 612 568	110,9
Юг	2 093 869	2 330 346	111,3
Запад	1 238 577	1 394 036	112,6
Восток	801 145	826 827	103,2
Центр	1 039 005	1 087 509	104,7
Север	1 523 192	1 579 098	103,7

Сегодня вектор роста городского населения сместился в сторону Запада и Юга страны, где темпы его роста в 2009-2014 гг. составили 112,6% и 111,3%. Север и Восток занимают отстающие позиции – 103,7% и 103,2% соответственно.

Наиболее стремительный рост населения происходит в Астане. Из небольшого провинциального города она превратилась сегодня во второй по численности город страны, численность ее населения, как отметили городские власти, в 2016 г. составила миллион.

Астана в конце XX – начале XXI в. стремительно вошла в новую фазу роста населения. Главную роль в этом процессе сыграл перенос столицы Казахстана из Алматы в Астану в 1997 г. С тех пор население города растет как за счет естественного, так и миграционного прироста (в основном, за счет миграции казахов из сельских регионов республики (преимущественно Акмолинская и Южно-Казахстанская область)). Внутренние миграции оказали мощное изменение на этнический состав населения Астаны. Отличавшийся ранее достаточно стабильным преобладанием русского этноса до конца XX в., находившийся в активной переходной фазе в период между 1989-1999 гг., и в настоящее время он характеризуется абсолютным преобладанием этнических казахов (63,1% в 2009 г.) [10, л. 38].

Тенденции XXI в. демонстрируют увеличение численности и удельного веса казахского населения в северных областях. К примеру, «в общей численности населения Северо-Казахстанской области в 649,0 тыс. человек на 1 декабря 2008 г., казахи составляли уже 33,1 %. Наибольшая доля казахского населения наблюдалась в Уалихановском и Акжарском районах Северо-Казахстанской области» [11, с. 37].

На начало 2015 г. в Северном Казахстане проживало 1 287 906 представителей казахского этноса. Особенно значительным был их рост в Астане – с 445 723 в 2009 г. до 605 051 чел. в 2014 г. Русское население, напротив, продемонстрировало уменьшение, как в целом по Казахстану, так и по северным областям, кроме Костанайской. Русские являются вторым по численности этносом в регионе, на начало 2015 г. их численность составляла 1 184 911 чел. Сегодня по количеству русских на первом месте находится Костанайская область (369 227 чел.). Их численность немного увеличилась по сравнению с 2009 годом, когда в области проживало 360 976 чел. Численность украинцев в Северном Казахстане достигает 172 451 чел., но только за 2009-2015 гг. их количество сократилось более чем на 170 тыс., то есть почти вдвое. При этом большая часть украинцев также проживает в Костанайской области – 77 124 чел. Численность немцев в регионе на начало 2015 г. составила 95 807 чел. Основной ареал расселения немцев представляет та же Костанайская область. За тот же период произошло уменьшение их численности с 33 421 до 28 054 человек. Белорусское население в северных областях является шестым по численности этносом, на начало 2015 г. в

регионе проживало 34 994 беларусов. Наиболее высокая их численность также сосредоточена в Костанайской области и, как и другие европейские этносы, они показывают сокращение: с 19 367 чел. в 2009 г. до 13 724 в 2015 г.

Из других этносов довольно широко представлены татары, численность которых на начало 2015 г. составляла 56 288 чел. При этом наибольшая по численности группа татар также располагается в Костанайской области – 16 364 чел. Присутствуют в регионе уйгуры, узбеки, турки, корейцы, чеченцы.

Таким образом, в современный период численность населения показала прирост по всем регионам за исключением Северо-Казахстанской области. Особенными высокими темпами росло население Южного и Западного регионов, при этом повсеместно увеличилась численность городских жителей даже в традиционно аграрных южных областях. В большей степени прирост происходит за счет численности казахов, доля которых превысила 70%. В то же время во всех регионах снижалась численность русского и других европейских этносов и, напротив, выросло число азиатских, тюркских народов.

Литература:

1. *Итоги переписи населения Республики Казахстан 1999 года: в 10 т. т. 1. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2000. – 110 с.*
2. *Итоги переписи населения Республики Казахстан 2009 года. – Астана: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2010. – 458 с.*
3. *Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 1999. – 210 с.*
4. *Аналитический отчет. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года / Под ред. А.А. Смаилова. – Астана, 2011. – 65 с.*
5. *Этнодемографический ежегодник Казахстана: стат. сб. – Астана: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2013. – 466 с.*
6. *Комитет по статистике Республики Казахстан. Итоги переписи 1999, 2009 гг. Информация о численности населения Комитета по статистике Республики Казахстан за 2003–2015 гг. – <http://www.e.gov.stat.kz> Дата обращения: 25.06.2018 г.*
7. *Регионы Казахстана в 2014 году: стат. сб. / – Астана: М-во нац. экономики Республики Казахстан, Ком. по статистике, 2015. – 502 с.*
8. *Демографический ежегодник Казахстана: стат. сб. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2010. – 224 с.*
9. *Демографический ежегодник Казахстана: стат. сб. – Астана: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2014. – 192 с.*
10. *Государственный архив г. Астаны. – Ф. 250. Оп. 1. Д. 16. Л. 38.*
11. *Предварительные данные за 2008 год по Северо-Казахстанской области: крат. стат. ежегодник. – Петропавловск: Упр. статистики Сев.-Казахст. обл., 2007. – 142 с.*

Жаркенова А.М.

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЙМАҚТАРЫНЫҢ САНЫНЫҢ ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗГЕРУІ

Мақалада санының динамикасы мен өзгерістер халықтың этникалық құрылымында Қазақстан Республикасы айналысқа сәттен бастап, тәуелсіз мемлекеттің қазіргі уақытқа дейін. Көрсетілгендей, халық санының азаюы еліміздің барлық өңірінен 90-2000-жылдардың басындағы, ауысты, тұрақты өсу беталысымен. Бүгін Қазақстан халқының саны асып көрсеткіштері 1989 жылғы, неғұрлым жоғары өсу қарқыны көрсетеді, Оңтүстік және Батыс Қазақстан. Орталық және Шығыс аймақтар тұрақтандырды жоғалту және көрсетеді біршама өсуі. Бұл өз кезегінде Солтүстік өңірдің қоспағанда, Солтүстік Қазақстан

облысы. Қазақ халқы өзіне қайтарды демографиялық артықшылығы барлық аймақтарда, кейбір басқа солтүстік облыстар. Саны төмендеуде орыс және еуропалық халық, бірақ саны өсуде, түрік тектес этностардың, тіпті аймақтарда олар бұрын тұрған.

Тірек сөздер: халық саны, этнодемографиялық үдерістер, көші-қон, қалалық, ауыл халқы этностар.

Zharkenova A.M.

CHANGES IN THE NUMBER AND ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF THE REGIONS OF KAZAKHSTAN IN THE MODERN PERIOD

The article considers the dynamics of the number and changes in the ethnic structure of the population of the Republic of Kazakhstan, which occurred from the moment of the formation of the independent state to the present time. It is shown how the decline in the population of the country and all regions in the 90s and early 2000s was replaced by a stable growth trend. Today the population of Kazakhstan exceeded the indicators of 1989, the highest rates of growth are shown by Southern and Western Kazakhstan. The central and eastern regions have stabilized losses and are showing some growth. The same applies to the Northern region, with the exception of the North-Kazakhstan region. The Kazakh population has regained a demographic advantage in all regions, except for some northern regions. The number of Russian and European populations decreases, but the number of Turkic ethnic groups grows even in regions where they did not previously live.

Keywords: population size, ethno-demographic processes, migration, urban, rural population, ethnoses.

УДК 94 (574)

Бижанова А.Е. – кандидат исторических наук, доцент
Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета
E-mail: aaliyka@mail.ru

Калменов М.Д. – кандидат исторических наук,
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
E-mail: kalmenoff@mail.ru

САКРАЛЬНЫЙ ОБРАЗ ЖИВОТНЫХ В ЮВЕЛИРНОМ ИСКУССТВЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье описывается вся сложность исторической и духовной жизни людей последующих эпох, которая определяет многослойность смысловой художественной структуры произведений. На разных исторических этапах каждая деталь и мотив, вводимые в украшение, не были случайными, все наделялось определенным значением. Ведь за каждой формой украшения скрывался конкретный образ: женщины, растения, животного, птицы, предмета, солнца, звезд, луны и т.д., превращенных фантазией в символ. Авторы описывают ювелирное искусство прошлых веков, в котором сложно переплетались идейно-эстетические, жизненные и религиозно-магические представления людей.

Ключевые слова: сакральный образ, ювелирное искусство, животное, культура, узоры, украшения, браслеты.

Ювелирное искусство – своеобразная область народной художественной культуры. Оно помогает раскрыть идейно-эстетические идеалы людей разных

эпох, их мировосприятие, отношение к жизни. Изделия ювелиров выражают стилевые особенности своего времени, по ним мы можем судить о мастерстве ремесленников, о производственно-экономических условиях и технике обработки металлов, камня и стекла, и многом другом.

В прошлом ювелирное искусство находило выражение в разных видах художественных ремесел: оформлении нарядного оружия, конского снаряжения, предметов соколиной охоты, бытовых изделий и посуды из драгоценных металлов, украшении уникальных кожаных переплетов рукописей металлическими прорезными накладками и застежками. Но основой ювелирного искусства с древнейших времен было изготовление мужских и женских украшений.

Важно высказывание Г.В. Плеханова о происхождении и изначальной природе украшений. В работе «Письма без адреса» он писал о племенах XIX в.: «Украшая себя, например, шкурой, когтями и зубами тигра или кожей и рогами буйвола, дикарь намекает на собственную ловкость и силу: тот, кто победил ловкого, сам ловок; тот, кто победил сильного, сам силен. В этом случае нельзя, конечно, думать, что звериные шкуры, когти и зубы первоначально нравились краснокожим единственно в силу свойственных этим предметам сочетаний цветов и линий. Нет, гораздо вероятнее обратное предположение, то есть, что эти предметы сначала носили лишь как вывеску храбрости, ловкости и силы, и только потом и именно вследствие того, что они были вывеской храбрости, ловкости, и попали в разряд украшений» [1]. Развивая эту мысль на примере центральноазиатских народов глубокой древности, следует сказать и о другом источнике происхождения украшений. Изучение материала приводит к представлению о том, что форма большей части украшений первоначально возникала не только на основе требований и причин эстетического и ритуально-магического порядка, как принято считать согласно точке зрения многих исследователей. Прото-оригиналом первоначальных форм украшений послужили детали одежды, которая не магически, а реально охраняла от болезней, холода, снега, дождя, зноя и предметы, которые помогали и охраняли человека во время охоты и в битве.

Искусствоведческий анализ с точки зрения содержания и формы, безусловно очень специфического и характерного для данного вида искусства, приводит к мысли, что все без исключения украшения продолжительное время служили амулетами и надеялись конкретным символическим смысловым значением. В исследовании переход от вещи-украшения к идеям, породившим их форму и образный строй, - труден, но возможен и необходим для более глубокого понимания сущности явлений. Проникновение в смысловое значение украшений позволяет понять их роль в жизни, войти в мир представлений людей, создавших первоначальные формы украшений, которые со временем трансформировались и переосмысливались. Назначение, формы и мотивы узоров украшений раскрывали мысли, чувства и мировосприятие людей. Они были выражением их представлений о мире и жизни, их интерпретации, и становились символом добра, счастья, плодородия, плодovitости и т.д. Воплощаясь в искусстве, они передавали поэтическое мироощущение человека.

Ювелирное искусство, как и все виды художественного творчества, обладает специфическими чертами. Главная из них в прошлом – многообразие общественных функций. Тысячелетиями значительную роль придавали ритуально-культовому смыслу украшений. Было в этом искусстве много таинственного: начиная с ремесла металлиста, его мастерской, инструментов, звона молотка и чекана, носивших сакральный характер, его работы, связанной со «священным» огнем, материалов – драгоценных металлов и камней,

извлекаемых из недр земли, и кончая мотивами орнамента, формой и назначением изделий, - все по древним представлениям наделялось смысловым значением и волшебной силой, становилось символом различных доброжелательных существ, предметов, явлений и понятий.

Драгоценные украшения в прошлом выполняли и социально-экономическую функцию, служа наглядным показателем иерархического и материального положения человека в обществе. Не менее важна эстетическая функция, выражающая вкусы людей их мироощущение и понимание гармонии и красоты, доставляющих человеку радость. Утилитарная функция в узком понимании термина как «бытовой полезности» с каждым веком охватывала все меньше видов изделий. В XIX в. в азиатских ханствах украшения служили показателем возрастных градаций и семейного положения. Ювелирные изделия заключали в себе своеобразие этнических признаков. В ювелирном искусстве прошлых веков сложно переплетались идейно-эстетические, жизненные и религиозно-магические представления людей, реальное соприкасалось с фантастическим [2].

В настоящее время в судьбе ювелирного искусства, как ни в одном другом виде прикладного искусства, произошло эстетическое переосмысление, которое изменило его основное содержание, смысл, функции и их соотношение. В новых исторических условиях, определивших коренной переворот взглядов на природу и мышление – мировоззренческую революцию, оно теряет, прежде всего, культово-ритуальный характер и на первый план выступает эстетическое значение, созвучное новым идейно-социальным принципам. Доставить человеку радость, украсить его, соответствовать его образу, служить память о дорогом человеке – в этом основное значение и смысл ювелирного искусства.

Истоки зарождения ювелирного искусства Казахстана теряются в глубине тысячелетий. Археологический материал пока не позволяет создать о нем целостное представление. Высветляя то один, то другой памятник, он дает возможность отметить лишь отдельные черты и особенности многопланового стиля искусства отдельных периодов, которое определялось сложной этнической историей, движением племен и народов, сложением разных взаимоотношений с соседними странами, широтой культурных взаимовлияний и многими другими историческими причинами.

Наиболее древние «украшения» археологи нашли в слоях верхнего палеолита, но более широкое производство и распространение их относится к эпохе неолита (VI – III тыс. до н.э.) – времени первобытнообщинного строя. Изготавливали бусины, подвески и пуговицы из камня, раковин, кости и керамики. Использовали раковины округлые, цилиндрические и с красивым рельефным веерообразным узором и зубчатым краем, служившие символом плодородия. Нанизывали бусы из небольшой округлой и плоскоовальной гальки. Выделявали каменные и керамические подвески из ромбических, овальных, треугольных форм и дисковидные, конические, бочковидные и цилиндрические бусины из бирюзы и мраморовидного оникса. Существовали мастерские, были и примитивные инструменты. Например, одно и двуручным, а затем и лучковидным сверлом просверливали бусины и подвески.

Все эти изделия очень условно можно называть «украшениями». Скорее это первоначальные, зачаточные формы украшений, основная функция которых для первобытных людей заключалась в другом. Вероятно, на первых этапах небольшие камни, служившие необходимым бытовым орудием, подвешивали на одежду или просто на себя, чтобы они всегда были под рукой. Можно предполагать, что позже они могли служить и «прадёнгами», которые для удобства хранения нанизывали на сухожилия и подвешивали на шею. От них и

от завязок, закреплявших одеяния из звериных шкур на груди, очевидно, возникли первые бусы.

Обращение в первую очередь к камню и кости объяснялось не только доступностью материала, но и его значением в жизни людей. Например, камень. Он был первым орудием человека, с его помощью высечен первый огонь и впервые смолото зерно. Отсюда его фетишизация и сакрализация. «Рисунки», наносившиеся на изделия из камня и кости, восходили к пиктографии и служили символами тотемов, в них вкладывался магический смысл оберега, защитника. Часто на изделия из камня, кости, а затем и бронзы наносили косую штриховку, «елочки», точки. Они исходили из зарубок о времени, календарных лунных циклах, о предметах. Ритмически нанесенные графические нарезки и точки, возникшие благодаря бытовым потребностям людей, послужили зачатком орнамента. Эстетическая оценка изделия приходила в процессе его практического использования.

«Ожерелья» из когтей, клыков и зубов животных служили не только амулетами-оберегами, они рассказывали о храбрости и умении охотника (в те времена главного кормильца и добытчика), служили как бы знаком отличия сильнейшего. Они воспринимались, как и предметы, при ношении которых сила и ловкость зверя передавались человеку, т.е. были связаны с охотничьей магией. Выбор гладких, округлых камешков соответствующего размера, собирание красивых ракушек, сочетание их по форме и величине при нанизывании, свидетельствовало о подступах к пониманию красоты, примитивном ощущении гармонии – о зачатках эстетических представлений. На следующих этапах эволюции приходит все большее ощущение красоты формы, ритма и цвета изделий, и начало творческого подхода к изготовлению бусин и подвесок разнообразных форм. Но свое значение амулета они продолжали сохранять многие последующие столетия, вплоть до начала XX в., пока существовали пережитки магическо-религиозных представлений.

В эпоху энеолита разнообразнее стали формы бусин из лазурита, агата, сердолика и других камней. Перстни и браслеты, булавки делали из самородного золота и меди, которые люди находили вместе с камнями.

Более широкое представление об украшениях дают памятники эпохи бронзы: найден красивый по цвету сплав олова и меди, более твердый, легкоплавкий и ковкий, чем медь. Бронза, наряду с камнем, становится основным материалом для изделий.

Все богатые захоронения были разграблены еще в древности и полные комплексы украшений в них не сохранились.

К головным украшениям относились и булавки, которые делали первоначально из кости животных и рыб, а позже из бронзы. Булавки-шпильки служили и для закалывания, закрепления прически или головного убора, и шилом, выполняя прежде всего утилитарную функцию, а затем уже магическую, как всякий колющий предмет. Сакральная сила амулета возрастала от изображения на навершии, красота которого делала булавку украшением. У одних булавок головки изображали многолепестковые розетки или звездочки. На поверхности круглых и четырехугольных плоских наверший изображали четырехчастные центрические композиции крестовидной формы. Другие завершали головкой чечевицеобразной формы с резьбой, лучами расходящейся от центрального кружка и возможно служившей идеограммой солнца. Делали округлые головки, напоминающие бутон, зерно, плод, которые воспринимались как символы цветущей природы, возрождения жизни, также, как и астральные мотивы – солнце и звезды, которые служили символом плодоносящих сил природы. Булавки, плоские навершия которых имели рельефный узор, служили

общинными и семейными печатями, знаками, метками, - несли двойную утилитарную функции. Многие булавки завершались изображением руки, сжатой в кулак, олицетворением защитной и трудовой силы. Булавки с головками в виде миниатюрной лопаточки или ложечки выполняли тройную функцию, служа шпильками, предметом туалета – ухверткой или во время еды – ложечкой для извлечения костного мозга. Булавки с одним тупым концом имели косметическо-лечебное назначение, их использовали для наведения красок на лицо в виде узоров и подведения глаз и бровей. Краски хранили в маленьких бронзовых флакончиках.

Мастера делали бронзовые булавки, завершающиеся миниатюрной фигуркой животных: азиатского муфлона с большими круто изогнутыми рогами, архара, лежащего барана. Самец-производитель служил олицетворением культа плодородия. Фигурки хорошо моделированы, мастера передают красоту гордого животного, изображенного в торжественной, но естественной позе, и фигуру спокойно и привольно лежащего барана [3].

В украшениях приходит миниатюрная анималистическая, реалистическая скульптура. На всех последующих этапах развития и сложения стиля ювелирного искусства сказывалась сложная политическая и этническая история народов Центральной Азии, где шел постоянный процесс смешивания народов. Постоянные экономические и культурные связи с народами сопредельных стран обогащали каждого из них, так как в мирном общении воспринималось лишь то, что было близко и сродни, и что органически вливалось и как бы растворялось в местном искусстве, которое само обладало ярким своеобразием и прочными сложившимися традициями.

Памятники эпохи бронзы, обнаруженные на территории Казахстана, показывают: изделиям мастеров было присуще большое разнообразие. К этому времени сложились многие формы украшений: головные, налобные, височные кольца, ожерелья, подвески, пуговицы, нашивные бляшки, ручные и ножные браслеты и кольца. В «украшениях» сочетались практическое, магическое и эстетическое назначения, которые в отдельных предметах имели разное соотношение. В формах и декоре изделий использовали зооморфные, растительные, геометрические и астральные мотивы, имеющие магическое и эстетическое значение. Их семантика отражала мифологические представления людей о себе, природе и вселенной. Сложились разнообразные приемы изобразительности: от фигур животных и предметов, трактованных в стиле наивного реализма, мастерски моделированных и нередко образующих сложную декоративно осмысленную композицию из нескольких фигур, подчиненную определенному значению и умело вписанную в простую или сложную форму изделия, - до точечного или линейно-штрихового отвлеченного знака, едва угадываемой по смыслу идеограммы, также умело разработанной, и сложившегося типа. Разработке многих форм изделий способствовало использование металла. Творчество мастеров приносило в украшения миниатюрную анималистическую скульптуру и рельеф. Широкое распространение получила гравировка на камне и металле тотемическо-символических рисунков. Понимаемые всеми начертания знаков стояли на грани пиктографии, предшествующей возникновению письменности и являющейся ее протооригиналом.

В VII в. до н.э. в Центральную Азию из восточных и северных районов проникают кочевые ираноязычные племена саков, родственных массагетам Приаралья, Закаспийской равнины и скифам Причерноморья. Они принесли яркое своеобразное искусство. «Звериный стиль» нашел наиболее выразительное воплощение в торевтике. Мастера хорошо освоили прием тиснения по тонкой

золотой пластинке: создавались форма украшения и рельефное изображение. Бронзовые и золотые бляшки, которые нашивали на головные уборы, одежду, пояса, обувь, и восходили к тем кусочкам металла, которые прикрепляли к одежде для сохранения тела человека от ударов рогов животных, от их зубов и оружия врага, стали у саков настоящими образно-содержательными произведениями искусства. Главными героями в оформлении украшений, оружия, конского снаряжения были звери – сильные, могучие, красивые, полные жизни: львы, кони, верблюды, олени, сайгаки, грифоны. Их часто изображали в состоянии экспрессии, нередко свирепыми, в ярости. Фигуры их напряжены в порыве, в обычной или сложной позе разворота, увиденные в разных ракурсах. Они символизировали мощь и силу. Мастера хорошо знали и передавали облик, типичные черты, повадки и позы животных без тени натурализма, подчиняя языку пластического искусства и своеобразно поэтизируя их. В лучших работах поражает умение декоративно вписать фигуру любого животного простую или самую сложную форму изделия сохраняя при этом в образе зверя его жизненность и характерные черты, а также создать изобразительной композицией новую форму украшения сложно-фигурного силуэта с пластично выразительной линией рисунка. Изделия мастеров поражают завершенностью композиций, движением и упругостью линий, орнаментальностью силуэта, сочностью рельефного узора. Они как бы по-новому увидели животных и передали свое восприятие и отношение к ним. В основе сакского тератологического стиля лежит не только идея борьбы добра и зла, но и идея завоевателей - победы сильного над слабым. Ведь ювелирные изделия саков в основном предназначались для знатного воина-всадника и украшали его одежду, оружие и снаряжение коня. С веками часть племен саков переходила к оседлому образу жизни и ассимилировалась с местным населением, но приходили все новые группы, и черты искусства, привнесенного саками, сохранились до первых веков н.э. [4].

В VI-IV вв. до н.э. часть территории Казахстана и Средней Азии входила в состав Ахеменидского государства. Отдельные черты этого периода раскрывают материалы Амударьинского клада, датируемые V-III вв. до н.э. и относящиеся к разным художественным школам. В Западном Казахстане в ходе археологических исследований в комплексе Таксай были обнаружены очень интересные ювелирные изделия, среди них особо можно выделить браслеты в количестве 2 экземпляров. Данные артефакты представляют собой браслеты омегавидной формы со скульптурными наконечниками в виде сокращенного варианта сцены терзания фантастическим существом травоядного животного [5].

В основе первоначального содержания украшений, как и всего народного искусства, лежала вечная общечеловеческая гуманистическая идея добра, борьбы и победы добра над злом, идея, проникнутая заботой о людях, и вызванная не только страхом перед непонятными силами природы, но и верой в свои силы, в возможность перебороть их. Человека окружали не только видимые явления природы, он ощущал на себе действия невидимых сил, еще более таинственных: магнитного поля, ультразвука, солнечной радиации, радиоактивности, ультрафиолетового и инфракрасного облучения, атмосферного давления и т.д. Прообразом воплощения идеи служил реальный окружающий мир «доброй» природы с ее животными, растениями, предметами и явлениями, участвующими в жизни человека.

В дальнейшем под покровом суеверий, мифологии и религиозных представлений исказилась ее суть, и она перенеслась в сферу идеалистического мировоззрения, но не потеряв окончательной связи с первоначальной реальной основой. Реальные конкретные образы переосмысливались, становились

отвлеченными символами, переданными в условной декоративной манере искусства. Содержательность заключалась не только в семантике, магическо-заклинательном смысле изделий, она складывалась и из функциональных признаков. Возникновение формы, ее трансформация, ее переосмысление определились мировоззрением, идеями века и движением самой формы. Сложность исторической и духовной жизни людей последующих эпох определяет многослойность смысловой художественной структуры произведений. На разных исторических этапах каждая деталь и мотив, вводимые в украшение, не были случайными все наделялось определенным значением, и за каждой формой украшения скрывался конкретный образ: женины, растения, животного, птицы, предмета, солнца, звезд, луны и т.д. превращенных фантазией в символ.

Мастера и художники Казахстана работают в едином стиле современного ювелирного искусства, так как настоящая национальная культура складывается на основе взаимообогащения, на основе общей культуры и как часть этой общей культуры. Стилль этот сложен, необычайно многогранен, для него характерно разнообразие черт и тенденций. Современный стилль складывается на основе активных творческих поисков нового, при бережном отношении к лучшим традициям искусства предшествующих поколений и вдумчивого, проникновенного их освоения и восприятия достижений искусства.

Литература:

1. Плеханов Г.В. Письма без адреса. / В кн. «Литература и эстетика». Т. 1. – М., 1958. – С. 9.
2. Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. – Ташкент, 1988. – 204 с.
3. Аскаров А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977. – 232 с.
4. Древний Хорезм. Каталог выставки. – М., 1979. – 192 с.
5. Ранние кочевники Западного Казахстана (на примере курганного комплекса Таксай). – Уральск., 2013. – 183 с.

Бижанова А.Е., Калменов М.Д.

ҚАЗАҚСТАН ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕРІНДЕГІ ЖАНУАРЛАРДЫҢ САКРАЛДЫҚ БЕЙНЕСІ

Мақалада келесі кезеңдердің адамдарының тарихи және рухани өмірінің қиындығы сипатталады, ол жұмыстың көп қабатты семантикалық көркемдік құрылымын анықтайды.

Әртүрлі тарихи кезеңдерде безендіруге енгізілген әрбір бөлшекті және мотив кездейсоқ емес, бәрі белгілі бір құндылыққа ие болды. Шынында да, әрбір сән үлгісінің артында әйелдер, өсімдіктер, жануарлар, құстар, заттар, күн, жұлдыздар, ай және т.б. қыялдардың таңбаларына айналғаны. Авторлар өткен ғасырлардағы зергерлік өнерді сипаттайды, онда адамдардың идеологиялық, эстетикалық, өмірлік және діни-сиқырлы ойлары бір-бірімен тығыз байланысты.

Тірек сөздер: сәндік кескін, зергерлік бұйымдар, жануарлар, мәдениет, үлгілер, зергерлік бұйымдар, білезіктер.

Bizhanova A.E., Kalmenov M.D.

SACRAL IMAGE OF ANIMALS IN THE JEWELRY ART OF KAZAKHSTAN

The article describes the complexity of the historical and spiritual life of people of subsequent eras, which determines the multi-layered semantic artistic structure of works.

At different historical stages, every detail and motif introduced into the decoration was not random, everything was endowed with a certain value. Indeed, behind each form of decoration there was a concrete image: women, plants, animals, birds, objects, the sun, stars, the moon, etc. transformed by fantasy into a symbol. The authors describe the jewelry art of the past centuries, in which ideological, aesthetic, vital and religious-magical ideas of people were intertwined.

Keywords: sacral image, jewelry, animal, culture, patterns, jewelry, bracelets.

УДК 94(574)

Раздыкова Г.М. – кандидат исторических наук,
ассоциированный профессор, доцент

Павлодарского государственного университета им. С.Торайгырова

E-mail: gulnazkz@list.ru; dakiba@bk.ru

ВКЛАД МУСУЛЬМАНСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В РАСПРОСТРАНЕНИЕ ГРАМОТНОСТИ СРЕДИ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация: В статье рассматриваются вклад мусульманских учебных заведений в распространение грамотности среди казахского населения. Показана ее роль в создании русско-казахских школ, а также в деятельности ряда просветительных организаций, способствовавших культурному сближению жителей казахского народа. Более глубокое изучение источников показывает несостоятельность данных суждений.

Ключевые слова: мусульманские учебные заведения, казахское население, культура, принципы обучения, языки, алфавит.

Методические принципы обучения основывались на хадисах. В книге Аль-Джамиг-Сагир дается следующий хадис: «...в обучении старайтесь применять самые легчайшие способы преподавания, не обременяйте избранным способом преподавания, радуйте и привлекайте учащихся, а не отбивайте в них охоту к учению и от гнева воздерживайтесь» [1, с. 3-4]. Из данного хадиса следует, что преподавание должно было осуществляться на доступном, разнообразном материале, вызывающим большой познавательный интерес. И самое главное, отношение между учителем и учеником должно строиться на взаимном уважении и любви: «...учитель должен стараться приобрести любовь и расположение учеников, привлекать, а не отбивать их от себя. Словом, нужно быть вполне благонравным и симпатичным», – говорилось на совещании духовных лиц Оренбургского Магометанского духовного собрания [1, с. 3]. Если учеников было много, учитель вел запись, но лишь для того, чтобы отмечать поступление доходов. Об отсутствующих учениках учитель узнавал в установленный день «приношений» в счет оплаты обучения (часто по четвергам – «бейсембилик»). По словам информатора Солтанбаева Зекебая, в детстве он обучался у муллы, и его мать каждую пятницу передавала плату за неделю обучения в виде иримчика, мяса, сахара и соли. Данный подарок назывался «жумалык». Егеубай Райымбекулы вспоминал, что его отец расплачивался с муллой за обучение сына коровой за каждый год обучения. Обычно это происходила в конце осени.

Преподавание велось на арабском языке. Механическое заучивание детьми непонятного арабского текста Корана имело свои объяснения. Более сведущие

учителя мектебов считали, что через механическое заучивание запоминается арабская лексика. Родители ценили, что сын, хорошо выучивший Коран, громким чтением его может зарабатывать при бытовых обрядах. Согласно бытовавшим представлениям, людям везде вредили духи, а их изгоняли святые слова Корана. Непонятность арабских слов усиливала для ученика впечатление их «небесного» происхождения. Магия слов родила популярное лечение: бумажка со стихом Корана сжигалась, пепел с водой выпивался больным.

Некоторые родители тянулись к тому, чтобы сын через религиозную школу «вышел в люди», избавился от бедности. Также желание родителей видеть сына грамотным было обусловлено чувством соперничества (басеке) в казахском обществе. Если кто-то отправлял сына на учебу к мулле, то его сородичи непременно поступали также. По нашему мнению, именно это являлось главным внутренним механизмом развития казахского общества и источником пополнения мусульманских школ.

Буквы алфавита для начинающих чертили на костях-лопатках коровы или теленка. Так же писали куском мела на тахте ученика, представлявшей собой гладко оструганную с обеих сторон дощечку, снизу которой была ручка с отверстием для шнура, чтобы тахту можно было повесить. Учитель писал на тахте тушью арабские буквы в алфавитном порядке. Для постепенности изучения он разделял их обычно на группы, по четыре буквы в каждой. Буквы давались в отдельном написании. Позже выучивались формы каждой буквы, как они применялись в начале слова, в конце и между другими буквами. Учитель или хальфа произносил название букв первой группы: алиф, бе, те, си, – и ребенок, подражая, повторял. Затем он подсаживался к товарищам и твердил этот урок. Вызубрив первую группу букв, новичок переходил к следующей, изучая их теми же способами [2, с. 250].

Обучение детей муллами происходило своеобразно. Об этом имеется ряд описаний в научной и художественной литературе.

Буквы заучивались два месяца, при занятиях с утра до вечера с перерывом на обед. В промежутках между зубрежкой букв каждой группы в некоторых мектебах отводилось время на заучивание маленьких сур Корана. Учитель сам читал суру по-арабски, а дети механически повторяли за ним.

После заучивания названий букв дети обучались применявшимся в «письме Корана» надстрочным и подстрочным знакам (харакатам) – зерам, забарам, пеше. Харакаты придуманы в древности персидскими педагогами, чтобы неарабами верно произносились в словах Корана гласные (в его семитической графике обозначались только согласные). В Коране – около 10 видов харакатов, и даже лучшие учителя обучали только некоторым. Изредка в мектебах изучались и другие знаки, применяемые в тексте Корана для показа отсутствия гласного, для долгого произношения алифа, для удвоения согласной и т.д. [2, с. 265].

Этап соединения слогов начинался чтением Абджада: восемь его искусственных слов прочитывались буквослагательным методом. Считалось, что абджадхан (так называли ученика на этой стадии обучения) на этом повторил 28 букв арабского алфавита и познакомился впервые с соединением слогов. Упражнения в соединении слогов продолжались, когда ученик переходил к чтению первой книги – Хафтияка, или как его называли казахи, «Абтиек» – это сборник, содержащий избранные места из Корана, посвященные основным положениям вероучения. По-персидски «хафт» – семь, «як» – один; «Хафтьяк» – одна седьмая часть Корана. Дальнейшее чтение Хафтияка, начиная с сур Ясин или Тоборак, велось обычно уже не по слогам, а по целым словам, вернее сказать, ребенок уже не читал, совершенно механически повторял то, что

слышал. Если ученик и не усвоил хорошо суру или ее период, он все равно переходил к следующей суре или периоду.

После Хафтияка в мектебах читались религиозные книги уже на понятном для учащихся языке – тюркском (графика арабская). В мектебах после Хафтияка читалась тюркоязычная книжка Суфи-Аллаяри, сборник мистических стихов, в котором содержались восхваления святых, пророков, бога, описывались ужасы ада и блаженство рая. Также ученики знакомились с «Шар-Китаб» («Четверостишие»). В ней излагались правила: дәрет, намаз, садақа, ұраза и хадж. Последовательность данных курсов могла меняться. Но в целом таков был основной курс мектеба.

Полный Коран дочитывался постепенно, на что отводилось время параллельно с чтением тюркской книги. Он читался два-три раза в неделю добавочно к чтению других книг. Вменялось в обязанность ученикам читать его и самостоятельно. Они заучивали суры Корана. У некоторых детей вырабатывался навык читать отрывки из Корана громким голосом перед собравшимися на моление людьми в мечети. Учитель гордился, что вырастил такого «чтеца», возил его с собой на сговоры, поминки, сороковины и т. п. Юный чтец Корана, подражая образцу, мог достичь значительной внешней выразительности повышением и понижением голоса.

По мнению царских чиновников, негативно относившихся к мусульманским школам, «об умственном развитии ребенка и снабжении его первыми элементарными сведениями магометанская школа не имеет понятия. Поэтому человек, даже долго посещавший ее, в сущности, столь же невежественен, как и неграмотен... науки ограничены одним схоластическим делом, и эта узкая односторонность не способна дать народу ни одного образованного человека – никого, кроме религиозных казуистов» [3].

В трудах особого совещания по вопросам образования восточных инородцев также дается негативная оценка мусульманским школам: «Обстановка и дух нынешней магометанской конфессиональной школы, окоченевшей в допотопных формах, вполне игнорирующей и санитарную, и педагогику, и реальные условия жизни, заправляемой в большинстве случаев малообразованным (в европейском смысле) и фанатично-настроенным ко всему гяурскому или кэфирскому муллою (имамом, муддарисом), причем Коран и шариат считаются единственными источниками не только богопознания, но и естествоведения, правоведения, философии, представляется далеко не желательной основой для превращения этих мектеб и медресе в общеобразовательную школу наших магометан» [4, с. 34].

В начале XX в. Учебников на казахском языке стало больше. В 1914 г. в Оренбурге вышли на казахском языке учебники по арифметике для первого и второго года обучения. Необходимо отметить, что издание учебников для казахских мектеб по естественным и точным дисциплинам до 1917 не получило заметного развития. Но это не значит, что в казахских мектебах не изучались естественные дисциплины. Обучение географии, физике, ботанике, математике, астрономии в них осуществлялось по учебникам, изданным для татарских мектеб и медресе. С развитием книгопечатания на родном языке, ростом просветительского движения и грамотности было связано возникновение интереса к истории народа, о чем свидетельствовало появление первых сочинений по истории вообще и казахского народа в частности. К такого рода работам относятся изданные на казахском языке «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» («Родословная правителей тюрков, киргиз-кайсаков», Оренбург, 1911) Ш.Худайбергенова, «Мухтасар тарих қырғызия» («Сокращенная история киргизов». Оренбург, 1913) У.Абызгильдина, «История дома Романовых

с прибавлением истории киргиз» на казахском языке К.Ходжаева, А.Касимова и С.Жангирова (Оренбург, 1912).

На третьем месте располагается религиозно-духовная литература. Значительную часть изданий составляют специфический жанр религиозной и религиозно-нравоучительной тематики: дастаны и кисса. В большинстве своем религиозные дастаны и кисса представляют собой сочинения, в которых за основу взяты сюжеты и мотивы известных мусульманских легенд и сказаний, а также тексты, посвященные жизнеописанию Мухамеда, его сподвижников, описанию истории распространения ислама, в частности, религиозных войн и походов, касающихся мусульманства и победы ислама.

В мусульманском мектебе широко использовались рукописные книги. В рапорта Оренбургского духовного управления мусульман от 1 февраля 1893 года есть такие сведения: «В министерство Народного просвещения были получены сведения, что в подведомственном оному ...мектебы и медресе, кроме печатных книг религиозного содержания, употребляются рукописные книги и тетради, содержание коих нередко проникнуто враждебными чувствами к России» [5].

Большой популярностью пользовались рукописные учебные книги. Многие из рукописных книг неоднократно, переиздавались. Одним из первых в свет вышел эпос «Ер-Таргын» (Казань, 1862), записанный Н.И. Ильминским со слов акына Марабая. Позднее эпос был переиздан еще девять раз. На основе архивных документов удалось установить тираж, который составляет в целом 7 600 экз.

Далее в архивных документах содержатся сведения, объясняющие факты использования рукописных книг: «...причиной появления рукописных экземпляров этих книг служит то обстоятельство, что ученики в упражнениях своих, в правописании и каллиграфии, по принятому обычному порядку. Во всех медресе обыкновенно занимаются списыванием с печатных или реже списанных с последних книг и, чтобы не пропадал потраченный труд и материал бесполезно, употребляют свои упражнения по форме книг, коими впоследствии времени имеет возможность пользоваться нуждающиеся в них» [6].

В конце XIX века рукописные учебные книги стали постепенно уступать место печатным изданиям.

Главное место в учебно-методическом обеспечении занимало составление учебных программ. Первая учебная программа для новометодных школ была составлена И.Гаспринским в 1898 г. Она называлась «Рэхбаре могаллимин», в ней был дан тематический план уроков, изложены основы преподавания по звуковому методу, поурочные планы дисциплин, приведены примеры расписания уроков с расчетом часов.

В дальнейшем до 1917 г. были подготовлены и изданы 21 учебная программа для мусульманских школ. Наибольшей популярностью пользовалась учебная программа «Ысулы тэдрис», достоинством которой было то, что в ней были учтены возрастные особенности учащихся, разработана методика преподавания отдельных дисциплин в каждом классе. Данная учебная программа была составлена на основе принципов ислама, и в то же время она соответствовала требованиям джадидистской системы образования. Следует отметить, что были и индивидуальные программы, которые действовали в рамках только одного учебного заведения.

Более глубокое изучение источников показывает несостоятельность данных суждений.

Не следует считать, что в мектебах все сводилось к бессмысленной зубрежке догм шариата – подготовка была довольно многосторонней. Там преподавался «Фариз» («Деление»), включавший в себя, кроме первоначальных математических сведений, правила о разделе наследства по канонам шариата.

Изучались также четыре действия арифметики. Считали обычно устно, реже письменно. Своеобразной чертой обучения арифметике было применение для десятичной системы счисления буквенных обозначений.

В медресе в подавляющем большинстве обучались дети из состоятельных семей, чаще всего дети представителей духовенства. Дети из бедных семей учились на добровольные средства или на средства своих родственников. Часто, оставшись без средств, дети бедняков покидали школу.

Многие баи занимались благотворительностью на ниве народного просвещения. На их средства в 1871 году была построена первая мечеть п. Баян-аул, о которой упоминается в Обзоре Семипалатинской области за 1884 год. Они же содержали мечеть и его служителей. Главой общины в Павлодаре был купец Багаутдин Мустафович Тумашев, а имамом мечети - хазрет На-жмитдин Абдрахманов. Люди ценили и уважали их за благородство и честность. Здание построили и отдали под мектебе братья-купцы Айтыкины. Они же несли основные расходы на его содержание и оплату учителям. Попечителем учебного заведения являлся Нажмидтдин Идрисович Айтыкин.

По словам краеведа Б.М. Хазырова; «при участии Абдулфаттах Камалитдиновича Рамазанова в Павлодаре в 1905 году была открыта новая мечеть для прихожан-мусульман. Посреди серых одноэтажных домов тогдашнего Павлодара с семитысячным населением выросло белоснежное здание с устремленными ввысь остроконечными минаретами, окаймленное кирпичной оградкой с башенками, конусообразными жестяными верхами, соединенными между собой искусными металлическими решетками» [7].

Свой вклад в дело образования казахских детей вносили мусульманские духовные служители. Открывая школы на собственные средства, они хотели видеть свой народ образованными людьми. К числу их можно причислить отца информатора Хасенова Тлепбека ходжу Турусбека Маманова, «который считался среди казахов мудрейшим человеком,... ничего не жалел для народа» [7].

Учителем мог быть местный имам или мулла. Кроме волостных школ, «киргизские мальчики обучались еще указными муллами в школах, находящихся при некоторых станичных мечетях, например, при акмолинской, баян-аульской и каркаралинской. В отчетах военного губернатора области за 1861 год, таких школ считалось только 2 (в Баян-ауле и Акмолах) с 35 учащимися, в 1862 году 3 школы с 80 учащимися, а в 1863 году с 83 киргизскими мальчиками. Сверх того, в 1862 году в Омскую киргизскую школу поступило 5, в 1863 году числилось 7 киргизских мальчиков, отцы которых проживали в области сибирских киргизов», - писал М.Красовский [8].

Зачастую преподаватель в мектебе был один, редко два. В его обязанности входило преподавание всех наук, проходимых в медресе и, кроме того, общее заведование им во всех отношениях. Ввиду невозможности справиться одному лицу с такими сложными обязанностями, муддарис избирал себе помощников из среды наиболее способных учеников старшего возраста и поручал им преподавание некоторых второстепенных наук. Помощники эти назывались хальфами.

В медресе в подавляющем большинстве обучались дети из состоятельных семей, чаще всего дети представителей духовенства. Дети из бедных семей учились на добровольные средства или на средства своих родственников. Часто, оставшись без средств, дети бедняков покидали школу.

Учителями в мусульманских школах в основном были татары, которые еще с XVIII в. поселились в крае, при поддержке царской администрации, преследовавшей цель: «парализовать влияние среднеазиатских мулл на подвластное русским киргизское население».

Преподавателями в передвижных школах были также муллы из казахов и сартов. Определенного образовательного ценза для учителей мектеба не существовало. В большинстве случаев учителем был мулла местной мечети или его помощник. Контроля общественности над обучением не было, поэтому учитель имел возможность «не торопиться» и относиться к своим «педагогическим» обязанностям по своему усмотрению. Кроме того, учитель-мулла, проживая в той юрте, где учил, получал в виде подарка одежду и топливо, которое летом собирали для него ученики, а зимою - их родители.

В мектебах учились преимущественно мальчики. Девочек, обучавшихся грамоте, были единицы. Обучение происходило в домашних условиях и в основном носило индивидуальный характер. Возрастной диапазон учащихся мальчиков колебался от 5 до 17 лет. По социальному составу учащиеся мусульманских школ были представлены детьми из богатых семей. Дети из бедных семей учились на добровольные средства или на средства своих родственников.

Как видно из вышесказанного, для мусульманских учебных заведений существовали жесткие требования, нарушение которых строго преследовалось царской администрацией. Но, несмотря на это, число мектебе и медресе неуклонно росло, так как количество желающих обучаться в них отнюдь не уменьшалось, а увеличивалось. Мусульманские школы содержались на средства всего казахского населения. Большой вклад в распространение грамотности среди казахских детей вносили мусульманские духовные служители. Основная часть учителей были выпускниками медресе. Преобладали учителя-татары, которые по уровню мусульманской образованности были выше коренного населения. Вместе с тем рост мектебов и медресе в Степном крае в конце XIX - начале XX вв. привел к увеличению числа мулл-учителей из казахского населения.

Для выяснения причинно-следственных связей в развитии народного ислама и мусульманской системы образования в конце XIX - начале XX вв. большой интерес представляют труды дореволюционных исследователей первой половины и середины XIX в. Среди работ этого периода представляет ценность труд И. Г. Андреева. В частности, в главе V дается богатейший материал об обрядах, молитвах и постах, нравах и поведении, о рождении младенцев, об обрезании, шаманах и другие. При исследовании поставленной проблемы привлекался труд А. И. Левшина «Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких орд и степей», в которой подробно показаны вера и суеверие, нравы, воспитание и грамота у казахов. Представляют большой интерес работы русского тюрколога, академика В. В. Радлова, который, отдавая дань исламской религии, считал ее культурным благом для степных кочевников. Работы Г. Н. Потанина по истории и этнографии казахского народа до сих пор не потеряли своей научной значимости. Актуальными остаются его замечания о последствиях мусульманских клерикальных образов для свободного духа кочевника-казаха. В конце XIX в. изданы труды Н. Абрамова, И. Завалишина, М. Шорманова, А. Букейханова, П. Румянцева, Ф. Щербины и др., которые опирались на обширные статистические данные «О казахских мектебах и медресе имеются сведения в работах русских ориенталистов».

А. Алекторова, Н. Остроумова, Н. Бобровникова, И. Ильминского, С. М. Граменицкого. Татарский просветитель И. Гаспринский выступает автором идеи о введении в медресе основ светских наук. Просветительское движение в Казахстане возглавили выдающиеся сыны казахского народа Ш. Валиханов, И. Алтынсарин. Будучи передовыми представителями своей эпохи, они во многих вопросах развития Казахстана были на порядок выше своих современников.

Это обусловлено их образованностью, талантом и идейным влиянием, оказанным на них передовой русской демократической интеллигенцией. С другой стороны, они находились под влиянием складывавшейся в Казахстане идейно-политической обстановки. Офицер Генерального штаба М Красовский" выпустил в конце 1860-х гг труд «Область Сибирских киргизов». В нем наибольший интерес представляют главы о религиозном и умственном образовании казахов. Работа христианского миссионера Я. Д. Коблова «О магометанских муллах. Религиозно-бытовой очерк» является историческим документом об общественно-бытовой жизни мусульманского духовенства. Работа Вло фон-Герна «Характер и нравы киргиз-казаков» содержит интересные факты об обычаях, суевериях, о татарских муллах. В книге Н.Ядринцева [9] излагаются различные аспекты организации школ в казахской степи.

В последнее время наблюдается повышенный интерес к религиозному мировоззрению народов Центральной Азии, в том числе казахов, и как следствие, появление многочисленных публикаций, связанных с этой темой. Однако основным их содержанием является не конкретное всестороннее исследование реального ислама, сколько интерпретация с политической точки зрения уже известных фактов, получивших ранее освещение в литературе. Односторонний подход в некоторых работах не дает адекватную действительности картину религиозной жизни казахов, степень их религиозности, динамику изменений в религиозной сфере.

Таким образом, мектебе и медресе, как учебные учреждения, пустившие глубокие корни на мусульманской почве в Степном крае, способствовали распространению образования среди казахов.

Их особенностью было то, что они естественно вросли в казахское общество. В отличие от школ, внедрявшихся сверху колониальными властями в Казахстане, мусульманские школы пользовались доверием народа. Рост мектебов и медресе повысил образовательный уровень населения, что привело постепенно к усилению национального самосознания.

Немаловажным фактором, способствовавшим росту мусульманских учебных заведений, был особый психологический уклад казахского народа, в котором был очень силен соревновательный дух – басаке. Стремясь не отставать от других, а так же родовая солидарность в казахском обществе стимулировали стремление к образованию. Особенно зажиточные казахи стремились выучить своих детей и родственников, они открывали в своих аулах школы, в которых предпочтительное внимание оказывается мусульманскому обучению детей.

Для мусульманских учебных заведений существовали жесткие требования, нарушение которых строго преследовалось колониальной администрацией. Но, несмотря на это число мектебе и медресе на территории Казахстана неуклонно росло, так как количество желающих обучаться в них отнюдь не уменьшалось, а множилось. Конфессиональные школы содержались в основном на средства простого казахского населения и зажиточных лиц. Большой вклад в распространении грамотности среди казахских детей вносили мусульманские духовные служители. Основная часть учителей были выпускниками медресе. Преобладали учителя – татары, которые по уровню образованности, были выше коренного населения. Однако в конце XIX – начале XX вв. рост мектебов и медресе в Степном крае привели к увеличению числа мулл-учителей из казахов.

Литература:

1. *Акт частного совещания духовных лиц округа Оренбургского Магометанского духовного собрания.* – Уфа, 1913. – 3 с.
2. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР второй половины XIX в.* / Отв. ред. А.И. Пискунов. – М.: Педагогика, 1976. – 600 с.

3. Халитова И.Р. Проблемы народного образования в Казахстане в 1867–1914 гг. / Дис. канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1992. – 174 с.
4. Труды особого совещания по вопросам образования восточных инородцев. – Санкт-Петербург, 1905. – 34 с.
5. Центральный государственный архив Республики Башкортостан, Ф. II-11, О. 1., Д. 1274, Л. 1.
6. Центральный государственный исторический архив Республики Башкортостан, Ф. II. 295, О. 11, Д. 523, Л. 36.
7. Хазыров Б.М. Жить в согласии. – Павлодар; ЭКО, 2001. – 256 с.
8. Красовский М. Область сибирских киргизов. Санкт-Петербург, 1868 – С. 444.
9. Ядринцев Н.М. Сибирь как колония в географическом и историческом отношении. — Тюмень, 2000. — С. 147.

Раздықова Г.М.

**МҰСЫЛМАН БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ
ХАЛЫҚ АРАСЫНДА САУАТТЫЛЫҚТЫҢ ТАРАЛУЫНА ҚОСҚАН
ҮЛЕСІ**

Мақалада мұсылман білім беру мекемелерінің қазақ халқының сауаттылығының таралуына қосқан үлесі қарастырылады. Ол қазақ-орыс мектебін құрудағы, сондай-ақ қазақ халқының мәдени жақындасуына үлес қосқан бірқатар білім беру ұйымдарының қызметі және оның рөлі көрсетіледі. Дерек көздерін тереңірек зерттеу осы пайымдаулардың сәйкессіздігі болып табылады.

Тірек сөздер: мұсылман оқу орындары, қазақ халқы, мәдениет, оқыту принциптері, тілдер, алфавит.

Razdykova G.M.

**THE CONTRIBUTION OF MUSLIM EDUCATIONAL INSTITUTIONS
TO THE SPREAD OF LITERACY AMONG THE KAZAKH POPULATION**

The article examines the contribution of Muslim educational institutions to the spread of literacy among the Kazakh population. It shows its role in the creation of Russian-Kazakh schools, as well as in the activities of a number of educational organizations that contributed to the cultural convergence of the people of the Kazakh people. A deeper study of the sources shows the inconsistency of these judgments.

Keyword: muslim educational institutions, Kazakh population, culture, principles of teaching, languages, alphabet.

УДК 325

Медиханова А.Б. – кандидат исторических наук, доцент
Каспийского государственного университета технологий и
инжиниринга имени Ш.Есенова
E-mail: akmaral4@mail.ru

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ: РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ (НА ПРИМЕРЕ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация. В статье рассматривается динамика развития миграционных процессов по Казахстану и в Мангистауской области в 2000-2017 гг. Дается анализ особенностей общих и внешних миграционных потоков, как по республике в целом, так и в региональном аспекте. Дана характеристика количественного и качественного состава миграционных потоков, факторов, влияющих на миграционный процесс. Выявлена специфика Мангистауского региона, активно участвующего в миграционных движениях.

Ключевые слова: политика, миграция, эмиграция, сальдо, репатриант, оралман.

Актуальность исследования миграционных процессов в Республике Казахстан определяется тем, что **Казахстан является активным участником мировых миграционных процессов.** Миграционная политика является одним из стратегических направлений государственной политики Республики Казахстан. Государственная политика в области миграции населения основывается на следующих основных принципах:

- 1) признание и гарантирование прав и свобод мигрантов в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, законами и международными договорами;
- 2) защита национальных интересов и обеспечение национальной безопасности;
- 3) сочетание интересов личности, общества и государства;
- 4) прозрачность регулирования миграционных процессов на основе обновления и многократности используемой информации;
- 5) дифференцированный подход государства к регулированию различных видов иммиграции [1].

Последнее десятилетие XX века в Казахстане было периодом интенсивной эмиграции, пик которой пришелся на 1994 год, когда из страны выехало 481 тыс. человек, отрицательное сальдо миграции составило 410 тыс. человек. Наиболее сильное влияние на эмиграционные настроения населения Казахстана в 1990-е гг. оказал экономический кризис и падение уровня жизни, а также распад Советского Союза.

В 1990-е гг. основными миграционными трендами в Казахстане были следующие: эмиграция славянского населения; эмиграция этнических немцев и других ранее депортированных народов; безвозвратная интеллектуальная эмиграция или «утечка мозгов»; репатриация этнических казахов; развитие новых видов трудовой миграции; распространение транзитной и незаконной миграции; поток беженцев и вынужденных переселенцев из зон конфликтов; процесс дезурбанизации и некоторые другие [2, с. 14].

Рассматривая динамику миграционных процессов с начала 2000-х гг., необходимо отметить, что характерная для того периода стабилизация экономического

роста означала переход Казахстана из разряда отправляющей страны в разряд принимающей. Эта тенденция сохранилась и в последующее время. Казахстан занимает ведущее место в Центральной Азии по притоку иммигрантов, что обусловлено экономической и политической стабильностью в стране.

Для анализа миграционных процессов с 2000 г. по 2017 г. были использованы данные Комитета статистики Министерства Национальной Экономики РК, на основе которых были составлены диаграммы, которые представлены ниже в рисунках [3].

Характеризуя миграционные потоки в Казахстане в период с 2000 по 2017 гг., следует отметить, процессы миграции населения с начала века по 2013 г., характеризовались относительной устойчивостью, что было обусловлено сокращением потоков вынужденной миграции, снижением интенсивности эмиграции на фоне общей стабилизации экономики в Казахстане.

Рассматривая процессы прибытия в Казахстан (рисунок 1), с 2014 года наблюдается увеличение миграционного потока, в 2014 году он составляет – 422400 чел., в 2015 г. – 472032 чел., в 2016 г. – 630649 чел., в 2017 г. – 946415 чел.

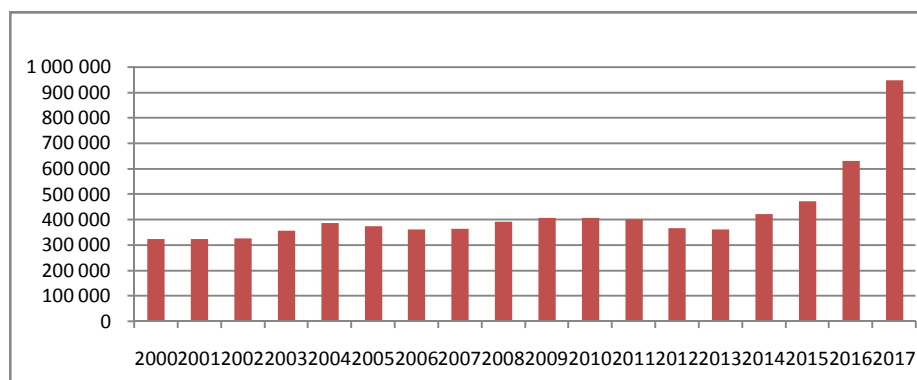

Рисунок 1 – Миграция населения Республики Казахстан (прибыло)

Динамика миграционной убыли населения из Казахстана (рисунок 2) на протяжении 2000-х гг. характеризуется относительной стабильностью, составляя в среднем 350-400 тыс. человек. С 2014 года наблюдается тенденция увеличения показателей, из страны в 2014 г. вышло 434562 чел., в 2015 г. – 485498 чел., в 2016 г. – 651794 чел., в 2017 г. – 968545 чел. Особенностью динамики миграционных процессов является достаточно резкий скачок в 2016 и 2017 гг. как по процессам прибытия в страну, так и по процессам убытия.

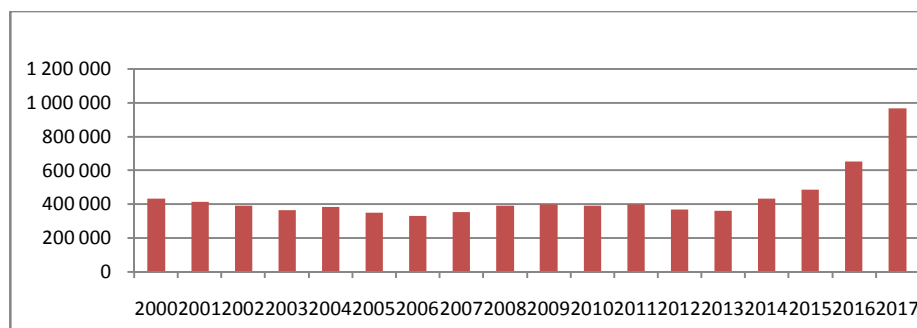

Рисунок 2 – Миграция населения Республики Казахстан (выбыло)

В целом, характеризуя миграционные потоки в республике на протяжении 2000-х гг., следует отметить, что в 2004 году впервые с начала 1990-х гг. было зафиксировано положительное сальдо миграции, которое составило 2789 человек. В последующие годы тенденция увеличения положительного сальдо усилилась, в 2005 г. сальдо составило 22668 чел., а в 2006 г. достигло самого большого показателя – 33041 человек. Далее наблюдается тенденция снижения положительного сальдо, оно идет скачкообразно и составляет в 2008 г. – 1117 чел., что составило самое минимальное положительное сальдо. Затем в 2009 г. положительное сальдо составило – 7526 чел., в 2010 – 15516 чел. и в 2011 г. – 5096 чел. С 2012 года динамика миграционных процессов характеризуется отрицательным сальдо и составляет в 2014 г. -12162, в 2015 г. – 13466, в 2016 г. – 21145, в 2017 г. – 22130.

Рассматривая динамику внешней миграции населения РК (рисунок 3), отметим волнообразный, неравномерный процесс миграционных движений. С начала 2000-го года идет процесс увеличения количества иммигрантов, в 2000 г. он составлял 47442 чел., наибольшее их количество наблюдалось в 2005 г. – 74807 чел., затем идет снижение количества прибывающих: в 2010 г. – 42057 чел., в 2015 г. – 16581 чел., в 2017 г. – 15595 чел.

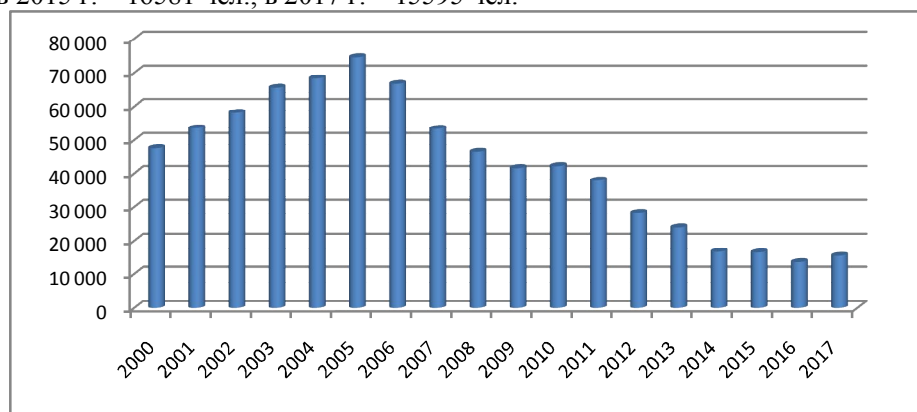

Рисунок 3 – Внешняя миграция населения Республики Казахстан (иммигранты)

Если рассматривать внешнюю миграцию по областям Казахстана, следует указать области, в которые больше всего прибыло людей: так, в 2000 г. наибольшее количество иммигрантов прибыло в Южно-Казахстанскую область – 17335 чел., в Мангистаускую область – 3326 чел., в Алматинскую область – 2783 чел. В 2005 г. вновь наибольшее количество прибывших в Южно-Казахстанской области – 9167 чел. и в Алматинской области – 7982 чел. В 2010 г. больше всего людей прибыло в Мангистаускую область – 7418 чел. и в Южно-Казахстанскую – 7037 чел. В 2015 г. в Мангистауской области количество прибывших составило 3314 чел., в Алматинской области – 2692 чел. и в 2017 г. вновь лидеры по приему прибывших – Алматинская область – 4756 чел., г.Алматы – 1731 чел. и Мангистауская область – 1561 человек.

Таким образом, наиболее предпочтительными регионами для прибывающих людей являются Южно-Казахстанская, Алматинская, Мангистауская области, что определяется различными факторами, прежде всего социально-экономическими и географическими. Приток рабочей силы в эти регионы заполняет трудовые ниши, но с другой стороны серьезно затрудняет рациональное использование трудовых ресурсов и способствует дефициту рабочей силы в других областях.

Анализируя миграционные потоки в Казахстан в 2000-х гг., необходимо отметить, как и в 1990-е гг. они состоят из репатриантов – этнических казахов (оралманов). Страны, из которых прибывают репатрианты, это: Китай, Иран, Монголия, страны Центральной Азии и другие. Со стороны государства проводится большая работа по поддержке оралманов, принят ряд законодательных актов, в соответствии с которыми оралманы имеют право на квоту и льготы от государства. Наибольшее количество оралманов расселилось в Южно-Казахстанской, Алматинской, Мангистауской, Жамбылской областях и в других регионах Казахстана.

Кроме того, в миграционном потоке в незначительной степени прибывают русские, украинцы, корейцы и представители других национальностей. Их приезд в основном связан с существованием диаспор, которые способствуют поддержанию отношений, и, следовательно, развитию миграционных движений.

В последние годы усилились потоки внешней трудовой миграции в Казахстан. Здесь также можно отметить особенности трудовой миграции в 1990-х гг. и в 2000-х гг. Если в 1990-е гг. в потоках трудовой миграции и внутри страны и за ее пределы участвовали граждане Казахстана, то в 2000-х гг. трудовая миграция связана в основном с приемом трудовых мигрантов из стран Центральной Азии.

Превращение Казахстана в 2000-е гг. в региональный центр приема трудовых мигрантов из других республик Центрально-азиатского региона – Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана и Узбекистана – обусловлено неравномерностью экономического развития республик ЦА в условиях перехода к рыночной экономике и включения в глобальный рынок, разницей демографических потенциалов, дисбалансом спроса на рабочую силу и ее предложения на региональном рынке труда (трудоизбыточность в странах ЦА и нехватка квалифицированных кадров в РК).

Важную роль играет географическая близость, благоприятные природно-климатические условия, либерализация миграционных режимов, этнокультурная близость и другие факторы. На фоне макроэкономической стабилизации и экономического роста в Казахстане в 2000-е гг. уровень жизни населения повысился, что привело к ежегодной массовой нерегулируемой трудовой иммиграции сотен тысяч граждан ЦА, которые заполняли определенные сегменты мало- и квалифицированного труда на рынке труда РК. В трудовые миграции активно вовлечены и российские граждане. Это обусловлено историческими, социально-экономическими причинами, совместными границами, диаспоральными и деловыми связями [4].

Анализируя динамику эмиграционных процессов в Казахстане (рис. 4), следует отметить, что с начала 2000-го года наблюдается тенденция снижения показателей. Так, эмиграция из РК сократилась с 155749 чел. в 2000 г. до 73890 чел. в 2003 г. и продолжала уменьшаться в последующие годы. В 2005 году из страны эмигрировали 52139 чел., в 2010 г. – 26541 чел., в 2013 г. – 24384 чел. Однако с 2014 г. эмиграционные потоки в количественном отношении увеличиваются, так, в 2014 г. из страны выехало – 28946 чел., в 2015 - 30047 чел., в 2016 г. – 34900 чел., в 2017 г. – 37725 чел.

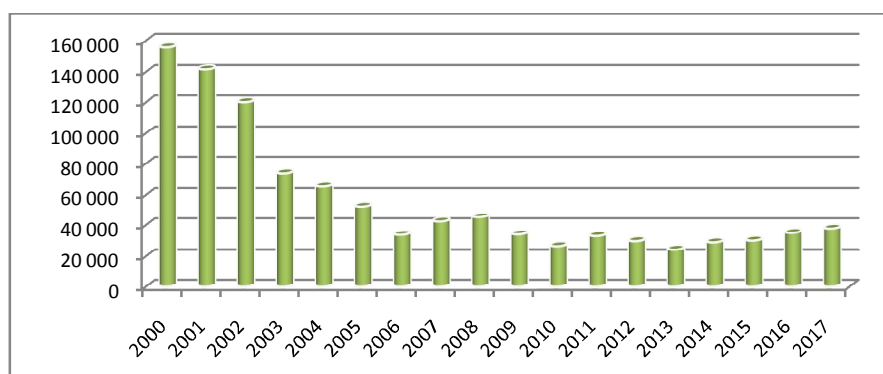

Рисунок 4 – Внешняя миграция населения Республики Казахстан (эмигранты)

С 2012 г. возрастает отрицательное сальдо миграции, в 2014 г. оно составляет – 12162, в 2015 г. -13466, в 2016 г. -21145, в 2017 г. -22130. В эмиграционных потоках основную часть, как и в 1990-е гг., составляют русские, белорусы, украинцы, татары и др. Отрицательное сальдо миграции характерно для северо-восточных и центральных регионов Казахстана – Акмолинской, Восточно-Казахстанской, Карагандинской, Костанайской, Павлодарской, Северо-Казахстанской областей, т.е. для тех регионов, где проживало в основном русское население. Как отмечают специалисты, в последние годы из Казахстана уезжают не только представители славянской национальности, но и этнические казахи, более того, наблюдается негативная тенденция - страну покидают люди трудоспособного возраста, имеющие высшее и среднее специальное образование, что может привести к безвозвратной интеллектуальной «утечке мозгов».

Если рассматривать процессы внешней миграции населения РК по странам, следует отметить, что наиболее активно вовлечены в миграционные потоки с Казахстаном, такие страны как: Россия, Узбекистан, Китай, Туркмения, Киргизия, Монголия, из которых больше всего прибывает в нашу страну мигрантов. Характеризуя эмиграционный отток из республики Казахстан, то здесь наиболее привлекательными странами для выезжающих из страны, являются: Россия, Германия, Беларусь, Канада. Так, в 2017 г. наибольший иммиграционный поток в Казахстан был связан с Узбекистаном и составил 4972 чел., из России в РК прибыло 4346 чел., из Китая – 3015 чел., из Киргизии – 662 чел., из Туркмении – 382 человека. Что касается эмиграции, то в 2017 году из Казахстана больше всего выехали в Россию – 32874 чел., в Германию – 2966 чел., в Беларусь – 289 чел., в США – 285 человек.

Таким образом, на современном этапе Казахстан является активным участником миграционных процессов, в стране имеют место все типы миграционных движений: международные и внутренние, постоянные и временные, легальные и нелегальные и т.д. Наиболее интенсивными в последнее время наблюдаются миграционные движения, обусловленные социально-экономическими факторами, в частности, трудовая миграция, привлечение иностранной рабочей силы.

Данная ситуация характерна и для Мангистауского региона, активно участвующего в миграционных движениях. Как известно, Мангистауская область находится на юго-западе Казахстана, расположена к востоку от Каспийского моря на плато Мангышлак (Мангистау), граничит на северо-востоке с Атырауской и Актюбинской областями, на юге – с Туркменией и на востоке – с

Узбекистаном. Область делится на 5 районов и 2 города областного подчинения: Бейнеуский район; Каракиянский район; Мангистауский район; Мунайлинский район; Тупкараганский район; город Актау и город Жанаозен.

В настоящее время Мангистауская область – динамично развивающийся регион, основу экономики которого составляет нефтегазовая промышленность, объем которой занимает более 90% от общего объема производимой в регионе промышленной продукции. Богатейшие запасы нефти и газа превратили Мангистау в зону средоточия финансовых интересов крупных отечественных и иностранных компаний, ускоренного развития промышленной и социальной инфраструктуры, что, безусловно, привело к активным миграционным процессам в регионе.

Миграционные процессы в Мангистауской области, как и в целом по Казахстану, развиваются под воздействием различных факторов – социально-экономических, политических, экологических и других, причем на каждом этапе своего развития они имеют свои специфические особенности и характеристики. Регулирование миграционных процессов в Мангистауской области основывается на:

- обеспечении конституционного права человека на свободный выбор места жительства, свободу труда и свободный выбор рода деятельности и профессии;
- свободе выезда и передвижения;
- недопустимости дискриминации по мотивам происхождения, социального и имущественного положения или любым иным обстоятельствам [5].

Динамика миграции населения в Мангистауской области с 2000 по 2017 годы характеризуется неравномерностью, волнообразностью, увеличением миграционных потоков в 2017 году.

Так, рассматривая миграцию с начала 2000 г. (рисунок 5), надо отметить, что в 2000 г. в область прибыло 9946 чел., затем наблюдается увеличение численности прибывающих, в 2003 г. оно составило 13201 чел., затем после короткого уменьшения количества прибывающих в 2004 г. до 11791 чел., идет процесс увеличения миграционного потока. В 2010 г. количество прибывших в регион составило 21656 чел., затем с небольшими отклонениями идет процесс уменьшения количества прибывающих до 2017 г., когда происходит резкое увеличение показателей, количество прибывших составило 44917 человек.

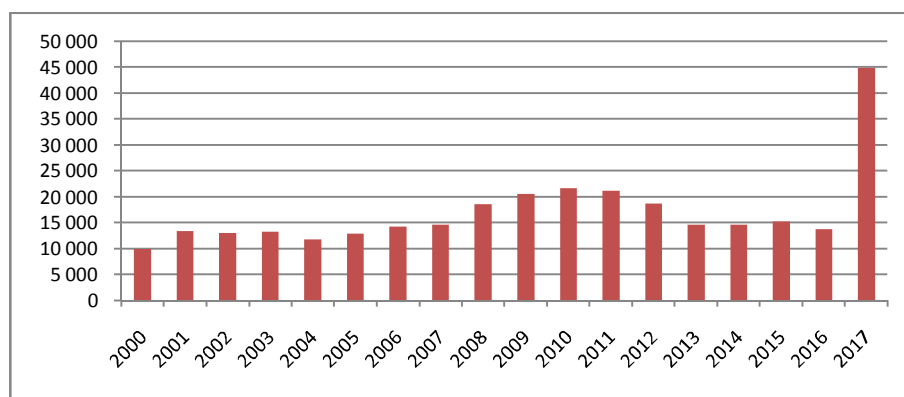

Рисунок 5 – Миграция населения Мангистауской области (прибыло)

Что касается количества выбывшего из области населения (рисунок 6), интересно отметить, что здесь динамика также отличается неравномерностью, волнообразностью и усилением миграционного движения в 2017 году. В 2000 г. из области вышло 9727 чел., в последующем наблюдается уменьшение

количества выбывающих, в 2004 г. область покинули 6446 чел. Затем идет процесс увеличения количества выбывающих, в 2011 г. – 12830 чел. После уменьшения количества выбывающих в 2013 г. до 10428 чел., миграционная убыль резко усилилась и составила 44071 человек в 2017 году.

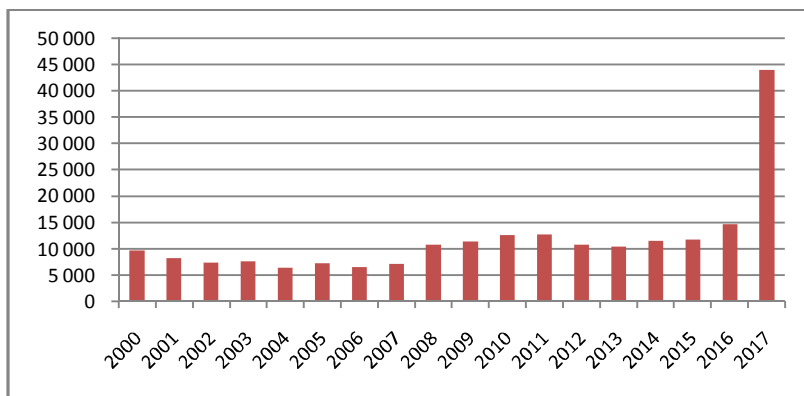

Рисунок 6 – Миграция населения Мангистауской области (выбыло)

На протяжении 2000-х гг. зафиксировано положительное сальдо, за исключением 2016 года, когда сальдо было отрицательным и составило 958. В 2017 году положительное сальдо составило 846, наиболее высокое значение положительного сальдо – 9076 было зафиксировано в 2009 году.

Характеризуя внешнюю миграцию населения Мангистауской области в 2000-2017 гг. (рисунок 7), отметим неравномерный, волнообразный характер миграционных потоков.

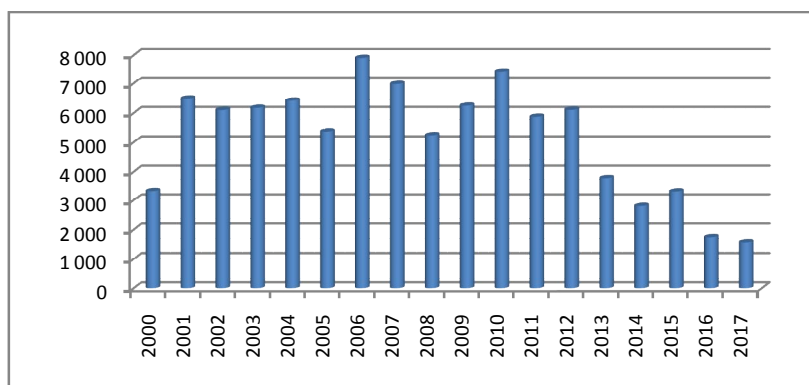

Рисунок 7 – Внешняя миграция населения Мангистауской области (иммигранты)

Если в 2000 г. иммиграционный поток составил 3326 чел., в последующие годы он увеличивался, (за исключением 2005 г. – 5369 чел.), и в 2006 г. составил 7915 чел., что было самым высоким показателем для области в рассматриваемое время. Мангистауский регион в этот период по количеству иммигрантов уступал только Южно-Казахстанской и Алматинской областям. В 2009 г. и в 2010 г. область была лидером среди других областей и городов Астаны и Алматы по приему иммигрантов, приняв соответственно 6251 чел. и 7418 чел. В дальнейшем с 2012 по 2015 гг. Мангистауский регион вновь характеризуется наибольшим количеством иммигрантов по сравнению с другими областями республики. В 2016 г. и в 2017 г. количество иммигрантов уменьшается, составляя

соответственно 1760 и 1561 человек, тем не менее, область продолжает оставаться наиболее активной по процессам иммиграции, уступая по показателям только Алматинской области.

Следует отметить, большинство иммигрантов в Мангистауской области составляют этнические казахи - оралманы. Географическая близость таких стран, как Узбекистан, Туркменистан, Иран, где в силу разных исторических причин в прошлом веке осели казахи, обусловила большой приток оралманов в Мангистаускую область и в 1990-е и в 2000-е годы.

Исходя из приведенных выше данных, можно с уверенностью констатировать, Мангистауская область – регион-лидер по количеству прибывающих мигрантов в относительных значениях. Особенностью региона является высокий рост населения, к процессам естественного увеличения населения Мангистауской области прибавляется и активное переселение людей. Положительное сальдо миграции в Мангистауской области в значительной степени определяется модернизацией Актауской портово-промышленной зоны, развитием нефтегазовой промышленности и социальной инфраструктуры региона.

В Мангистауском регионе осуществляются проекты, направленные на решение социальных проблем этнических иммигрантов. Одним из таких стал Мунайлинский район - абсолютно новая административно-территориальная единица, созданная в Мангистауской области в 2007 году по указу Президента РК Н.А. Назарбаева. Поначалу его численность составляла около 40 тысяч человек, а к 1 июля 2016 года она увеличилась до 131 тысячи человек. За каких-то семь лет число сельских округов, входящих в состав Мунайлинского района, выросло с трех до семи (Мангистау, Баянды, Кызылтобе, Даулет, Атамекен, Баскудык и Батыр). В регулировании миграционных потоков важная роль отводится и Каракиянскому району Мангистауской области, где по программе расселения оралманов «Нурлы кош» в 2011 году был построен населенный пункт Аппак со 114 домами, в которых проживают переехавшие казахи из Туркменистана [6].

Кроме того, в областном центре - городе Актау действует Центр адаптации и интеграции оралманов, начиная с 2010 года, Центр принял 232 семьи (или 693 человек). Большую часть из них составляют бывшие граждане Узбекистана (43%) и Туркменистана (24,5%).

В силу расположения крупных промышленных предприятий в городах и районах области, здесь имеется большой миграционный поток не только оралманов, но также и трудовых иммигрантов. Основная масса трудовых мигрантов прибывает из Узбекистана, Кыргызстана и Таджикистана. В городах Актау, Жанаозен и Мунайлинском районе их основное количество занято на промышленных, нефтяных предприятиях и организациях социальной сферы. В Каракиянском, Мангистауском, Бейнеуском районах, где более развита горнодобывающая промышленность, они работают на предприятиях по добыче камня ракушечника, производства щебня и строительных материалов. В целом, в регион привлекается значительный поток инвестиций, что соответственно влияет на экономический рост и социальное развитие и стимулирует поток трудовой миграции.

Характеризуя внешнюю миграционную убыль населения Мангистауской области (рисунок 8), надо отметить что, область входит в группу регионов с низким уровнем миграционного оттока населения, при этом в области расселилось самое большое количество оралманов. На сегодняшний день наметилась тенденция роста потока прибывающих, чем убывающих.

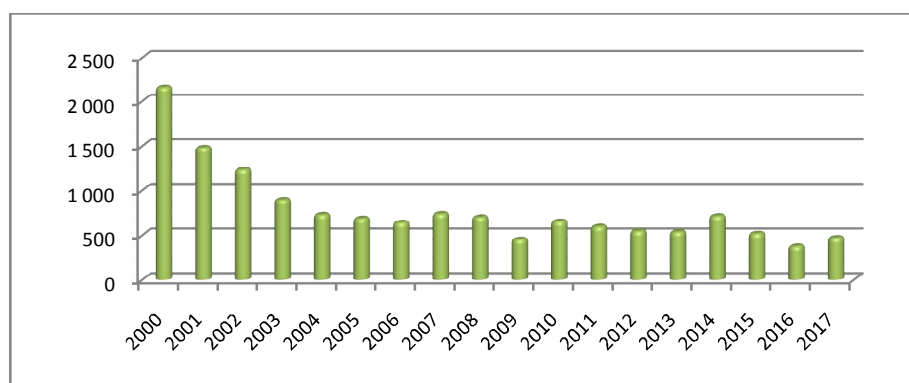

Рисунок 8 – Внешняя миграция населения Мангистауской области (эмигранты)

Как показано на рис.8, наибольшее количество покинувших регион наблюдалось в 2000 г., когда регион покинуло 2163 чел., затем идет тенденция сокращения количества эмигрантов, в 2005 – 690 чел., в 2010 – 658 чел., в 2015 г. – 523 чел., в 2017 г – 474 человека. Основная часть эмиграционного потока приходится на страны ближнего зарубежья: Россию, Белоруссию, Украину, Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан. Причем Россия, Украина и Беларусь являются для области странами миграционного оттока, а Узбекистан, Кыргызстан и Таджикистан - миграционного притока.

В страновом аспекте, куда больше всего эмигрируют из Мангистауской области, является Россия. За период с января по декабрь 2017 года в Россию эмигрировало 404 человек. Россия в глазах эмигрантов была привлекательна в связи с более ранним выходом на пенсию, лучшим состоянием системы образования и здравоохранения, кроме того, играет роль и более значительный объем российского рынка труда. Некоторые мангистаусцы уезжают учиться в Россию и предпочитают оставаться там. За образованием молодежь региона едет в основном в Астрахань, что, прежде всего, обусловлено географической близостью с Мангистауской областью.

Больше всего выбывают из г. Актау и г. Жанаозен, что связано в первую очередь с более высокой численностью населения, чем в других районах Мангистауской области, люди стремятся в другие страны для получения образования, трудоустройства, кроме того, как и раньше, причиной отъезда остаётся возврат на свои исторические места рождения, прежде всего русского населения. Так, по данным Департамента статистики Мангистауской области за 2017 год, рассматривая миграцию по национальностям, отметим, регион покинули 318 русских, 54 казаха, 21 татар, 16 лезгин и представители других национальностей [7].

Что касается процессов внутренней миграции региона, здесь основной составляющей является миграция населения из сельских населенных пунктов в города, где более высокий уровень жизни и развитая инфраструктура.

Таким образом, в целом характеризуя миграционные процессы по Мангистауской области, следует отметить усиливающиеся тенденции роста экономики региона, что способствует привлечению населения в регион. Мангистауская область является одной из немногих областей Казахстана, где фиксируется положительное сальдо внутренней миграции. В Мангистауской области мониторинг миграционных процессов осуществляется с учетом их влияния на состояние социально-экономического и культурного развития, экологическую обстановку. К особенностям миграционных процессов в

Мангистауской области относятся плотность населения, иммиграция, эмиграция, трудовая миграция, потоки внутренней миграции, процесс урбанизации, экологическая и религиозная обстановка региона, национальный состав населения, сбалансированность регионального рынка труда [5].

В заключении хотелось бы отметить, по оценкам Международной организации по миграции Казахстан относится к странам мира, где наблюдаются сильные миграционные процессы. Они характеризуются как позитивными, так и негативными сторонами. Масштабы миграционных процессов, их влияние на социально-экономическую ситуацию в Казахстане будут возрастать. В этой связи, стратегическими задачами государственной миграционной политики являются предотвращение и минимизация негативных последствий миграционных процессов, обеспечение и защита прав мигрантов, дальнейшее развитие системы управления миграционными потоками в интересах казахстанского государства и общества.

Литература:

1. Закон РК «О миграции населения» от 22 июля 2011 года. – https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31038298#pos=3;-252 Дата обращения: 12.11.2018 г.
2. О ситуации с правами мигрантов в Республике Казахстан // Комиссия по правам человека при Президенте Республики Казахстан / Под общей ред. К.Султанова, Т.Абишева. – Астана, 2013. – 159 с.
3. Миграция населения. Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Комитет по статистике. – http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersPopulation Дата обращения: 30.11.2018 г.
4. Садовская Е. Международная миграция в Казахстане в период суверенитета. Анализ международной миграции в Республике Казахстан // Казахстан Спектр. – 2016. – №1(75). – С. 7-42
5. Об утверждении Правил регулирования миграционных процессов в Мангистауской области / Решение Мангистауского областного маслихата от 29.09.2017 г. № 13/158. – https://tengrinews.kz/zakon/gosudarstvennyie_organyi_mangistauskoy_oblasti/ Дата обращения: 06.12.2018 г.
6. Дорожная карта занятости и социальных программ Мангистауской области. – <http://soc.mangystau.gov.kz/ru/page/view/3976> Дата обращения: 12.12.2018 г.
7. Миграция населения Мангистауской области по национальностям. Департамент статистики Мангистауской области. – <https://mangystau.gov.kz/ru/page/view/3226> Дата обращения: 10.12.2018 г.

Медиханова А.Б.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСТЕРІ: Өңірлік ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)

Бұл мақалада Қазақстанда және Маңғыстау облысында 2000-2017ж. көші-қон үдерістерінің даму динамикасы талқыланады. Жалпы және сыртқы миграциялық ағымдардың ерекшеліктерін тұтастай республика ретінде де, аймақтық аспектілерде де талдауы беріледі. Көші-қон ағымдарының сандық және сапалық құрамының сипаттамасы, көші-қон процесіне әсер ететін факторлар қарастырылады. Маңғыстау облысының миграциялық қозғалыстарға белсенді қатысатын ерекшелігі ашылды.

Тірек сөздер: саясат, көші-қон, эмиграция, сальдо, репатриант, оралман.

Medikhanova A.B.

**MIGRATION PROCESSES IN KAZAKHSTAN: REGIONAL
FEATURES (ON THE EXAMPLE OF THE MANGYSTAU REGION)**

The article describes the dynamics of development of migration processes in Kazakhstan and in the Mangystau region. The analysis of the features of general and external migration flows is given both in the republic as a whole and in the regional aspect.

The characteristic of the quantitative and qualitative composition of migration flows, factors affecting the migration process. The specificity of the Mangystau region, which actively participates in migration movements, is revealed.

Key words: policy, migration, emigration, balance, repatriate, oralman.

ӘОЖ 930.85(574)

Джангужиев М.С. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты

E-mail: dsi-1949@mail.ru

Жапекова Г.К. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

E-mail: gulfairusk@mail.ru

**ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРА ЗЕРДЕЛЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-
ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ**

***Аңдатпа.** Мақалада тарихи ғылымның теориясы мен әдіснамасының негізгі аспектілері және зерттеудің жаңа бағыттары талқыланады. Қоғамдық қатынастардың қайшылықтарын тарихи ғылымның әртүрлі әдіс-тәсілдеріне сүйеніп шешуге болатын бағыттары туралы ой қозғалады. Авторлар дәстүрлі қоғамдардың тарихына, жаңғырту үдерісіндегі олардың мәдени өміріне талдау жасауға баса назар аударған.*

***Тірек сөздер:** зерттеудің әдіснамасы, кезеңдік және өркениеттік тұрғыдан қарастыру, жаңғырту, дәстүрлі қоғам, мәдени өмір.*

Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында қазақстандық құндылықтарды, ұлттың рухани жаңғыруы мен қоғамның санасын трансформациялауды әрі қарай қалыптастыру және нығайтудың негізгі қалаушы мәселелері қарастырылады [1]. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, Қазақстан ұлтының негіздерін одан әрі нығайту бағыттарының бірі Еуразия халықтарының тарихи және мәдени мұрасын зерттеу және көпшілікке тарату болып табылады.

Соңғы онжылдықта тарихи ғылым өзінің әдіснамалық базасын үнемі кеңейте отырып, әртүрлі тәсілдер мен әдістерге сүйеніп, зерттеудің жаңа бағыттарын қалыптастырады. Дәстүрлі қоғамдардың тарихы мен мәдениетін, олардың модернизациялық үдерістерін зерделеуге екі тәсіл бөлінеді: қоғамның прогресс және бейсызық (өркениеттік, дискреттік) ретінде дамуын сипаттайтын сызықтық. Бірінші тәсіл тарихи процестің сипатын жалпы заңдары бар өрлемелі немесе төмендеу сызықты даму ретінде қарастырады. Сызықтық парадигма қоғамның варварлықтан өркениетке дейінгі дамуын сипаттайды (Вольтер, Л.Г. Морган) Гегель, К.Маркс және т. б. еңбектерінде ашылған прогресс ретінде және ежелгі шығыс ойшылдарының философиялық идеяларында, сондай-ақ қазіргі экологиялық пессимизм тұжырымдамаларында байқалады. Марксистік

интерпретациядағы тарихи процестің кезеңдендірілуі материалдық игіліктерді өндіру тәсілдерімен ерекшеленетін қоғамдық-экономикалық формациялардың (алғашқы қауымдық, құл иеленушілік, феодалдық, капиталистік және коммунистік) ауысуы ретінде көрсетілген. Өндіріс тәсілінің мазмұны өндірістік қатынастар мен өндірістік күштердің бірлігі (яғни адам, оның шеберлігі, дағдылары мен еңбек құралдары) болып табылады. Бір қоғамдық-экономикалық формациядан екіншісіне ауысу қалыптасқан жаңа өндірістік күштер мен ескірген өндірістік қатынастар арасындағы қайшылықтармен түсіндіріледі. Бұл қақтығысты шешу әлеуметтік революция нәтижесінде шешіледі. Қоғамдық-экономикалық формациядан ауысудың құрылған желісі бірыңғай әлемдік процесс ретінде ұсынылған және осы жорық формациялық деген атауға ие болды [2].

Экологиялық пессимизм концепті философиядағы, футурологиядағы, экономикалық теориядағы және әлеуметтанудағы бағыт ретінде қалыптасты. Осы бағыттың жетекші өкілдері Дж.Форрестер, Д.Медоуз, және т.б адамзаттың қоршаған ортаның ластануы, т. б. ресурстардың сарқылуы сияқты қазіргі заманғы проблемалары шешілуі қиын деп есептейді және көбінесе адамзаттың материалдық прогресінің одан әрі тоқтаусыз қозғалысын шектеуді көздейді [3].

1968 жылы А.Печчеидің бастамасымен жаһандық мәселелерді шешу мақсатында Рим клубы құрылды [4]. 1970 жылы Рим клубының отырысында Дж. Форрестерге жүйелік динамика тобының басшысы «Әлем-1» атауын алған адамзаттың жаһандық даму моделін әзірлеуді және кейіннен «Әлем-2» моделін аяқтауды тапсырды. Зерттеу нәтижелері бойынша, егер қазіргі келеңсіз үрдістер сақталса және оның алдын алу шаралары қамтамасыз етілмесе, дағдарыс болмай қоймайтыны айқын болды. Форрестердің пікірінше, «жаһандық тепе-теңдікке өту жауап болады, мұнда қалдықтарды регенерациялаусыз және алмастырғыштарды қолданусыз табиғи ресурстардың сарқылуы ерте ме, кеш пе, дағдарысты модельдеуші жүйеде тудырады» [5].

Жүйелік динамика әдісін қолдану жаһандық үлгілеумен айналысатын бағытты құруға мүмкіндік берді. Демография, ауыл шаруашылығы, капитал, экология, қалпына келтірілмейтін ресурстар мәселелерін қарастыратын Д.Медоуз 1972 жылы "Өсу шегі" кітабын жариялап, Форрестердің жұмысын жалғастырды [6]. Жүйелік динамика әдісін қолдану жаһандық үлгілеумен айналысатын бағытты құруға мүмкіндік берді. Демография, ауыл шаруашылығы, капитал, экология, қалпына келтірілмейтін ресурстар мәселелерін қарастыратын «Өсу шегі» кітабын жариялап, 1972 жылы Форрестердің жұмысын жалғастырды. С.А. Маховтың пікірінше, Батыс өркениетінің дүниетанымдық құндылықтары, бағдарлары «өсіп келе жатқан қиындықтарды жеңуге тырысу кезінде адекватты болуды тоқтатты» [7].

Айта кету керек, бұл проблемаларды қою қазіргі заманғы жаһандық сын-қатерлерге барабар жауап беруді талап етеді. Жаңа парадигма "орнықты даму" идеясы болды [8]. Бұл идея БҰҰ-ның 1992 жылғы конференциясында қолдау тапты және қоршаған орта мен даму жөніндегі Декларация қабылданды. Жаңа деңгейде орнықты даму мақсаттарына қол жеткізу бойынша мәселелер қойылды, дегенмен В. К. Левашов "тұрақты даму концепцияларын өз мақсаттарында әртүрлі қалыптастыратын орасан зор материалдық және қаржылық мүдделерді ескеру қажет екенін ескертеді. Сонымен қатар, қоғамдық дискурсқа қатысушы барлық тараптар мойындайтын және тұрақты даму парадигмасы дұрыс атайтын идеялар өзегі бар» [9, 7 б.].

Сызықтық тәсілдеудің қазіргі заманғы нұсқалары бар. Д.Белл постиндустриалды қоғамның тұжырымдамасын жасап, қоғамдық өндірістің, экономиканың өзгеруінің, өндірістік күштердің дербес элементі ретінде ғылыми білімді қалыптастырудағы негізгі үрдістерге терең талдау жасап шығарды [10].

Оларға қоғамның үш түрі бөлінген. Ауыл шаруашылығына негізделген қоғамның дәстүрлі (индустрияға дейінгі) түрі, жетекші рөл діни институттар мен армияға тиесілі. Индустриялық қоғам жаппай тұтынушыға бағдарланған өнеркәсіптік өндірістің дамуымен сипатталады, еңбек пен капитал негіз қалаушы болып табылады. Постиндустриалды қоғам XX ғасырдың екінші жартысында АҚШ пен Жапонияда пайда болады. Қоғамның осы түріне қызмет көрсету экономикасының құрылуы, ғылымды қажетсінетін технологиялардың пайда болуы, генетика, компьютерлік технологиялар саласындағы зерттеулер, ғарышты игеру және т.б. постиндустриалдық қоғамда ақпарат бар кәсіпқойлар жетекші күшке айналады. Мұндай жолмен Э.Тоффлер адамзат дамуының үш негізгі сатысын (толқындарын) – аграрлық, индустриялық, постиндустриялық түрлерін бөледі. Э.Тоффлер толқыны қоғамдық өмірді өзгертетін ғылыми-техникалық дамудағы сапалы серпіліс деп атайды. Адамзаттың бірінші толқыны ауыл шаруашылығын енгізу болды, екіншісі өнеркәсіптік төңкерістің арқасында пайда болды [11]. Э.Тоффлер бойынша бұл өзгерістер эволюциялық сипатқа ие. Ақпараттық қоғам тұжырымдамасының авторы Й.Масуда. Масудтың пікірінше, ақпараттық қоғамда бірінші кезекте әрбір жеке тұлға үшін жағдай жасалған, оның қажеттілігі оның өзін-өзі жүзеге асыруы болып табылады. Бұл ортада коммуникацияның жаһандық желілері арқылы "электр және су сияқты еркін" ақпаратты иеленуге үлкен мән беріледі [12].

XIX ғасырдың соңында тарихтағы бірыңғай даму сызығының теориясын жоққа шығаратын тұжырымдамалар пайда болады. Оларға адамзат тарихын түсінудің көпвекторлы концепциялары тарихқа бейсызық көзқарас жұмыстарында дамыған. А.Данилевский, О.Шпенглер, А.Тойнби, П.Сорокин, К.Ясперс және т.б. көптеген модельдер, мәдениеттер, өркениеттер бірегейлігі, олардың генезисі, гүлдену және құлдырау тірі ағзалардың бар болуымен байланысты. «Өркениет» термині А.Тойнбиде мәдениеттің синонимі ретінде қолданылады [13]. О.Шпенглер жергілікті дақылдардың даму кезеңі ретінде түсінік береді» [14].

Тарихи материалды зерделеуге жаңа әдістер мен тәсілдемелерді пысықтап шығару дақылды проблематиканы зерделеуде бағыттардың тұтастай қатарын қалыптастыруға әкелді. Жаңа мәдени тарихы, негізінен «көрініс тарихы» болып келеді [15], оның осындай жағдайы тарихшының өз мүдделерінің аясын кеңейтуге және сонымен бірге жаңадан пайда болған міндеттерді шешудің жаңа жолдарын табуға шексіз мүмкіндіктер ашады.

Өркениет теориясының классиктері (Освальд Шпенглер, Карл Ясперс, Арнольд Тойнби) көшпенді мәдениетті өркениетті әлемнің шеті ретінде ғана қарастырды. Тарихи шындыққа басқаша көзқарас болуы мүмкін. Көшпелілер мен олардың мәдениеті артта қалушылық танытқаны туралы стереотиптер қалыптасты. Көшпенділер «гүлденген» өркениеттердің өміріне басып кірді. Бұл теориялардың барлығы Еуразиялық континенттің орталығына көшпенді өркениет өкілдері қоныстануымен теріске шығарылады. Мұндай орасан зор аумаққа және қатал климаттық жағдайларға ұйым деңгейі жоғары адамдар ғана бейімделе алды.

Ұзақ уақыт номадизмді әдіснамалық ұғыну туралы даулар жүрді. Формациялық ұстанымның жақтаушылары көшпенділер ортасында жіктелген әлеуметтік қабаттарды және классика қағидатын анықтауға тырысты, мысалы келтірейік, Г.Е. Марковтың монографиясы «Кочевники Азии» [16], Е.И. Кычановтың «Кочевые государства от гуннов до маньчжуров» [17]. Өркениет теориясы посткеңестік тарихи ғылымға өзінің енуінің алғашқы уақытында көшпеншілікке қатысты ұғымдық және категориялық аппаратқа ие болған жоқ.

Көшпенділер тарихын формациялық және өркениетті қарау мәселелеріне Н.Н. Крадиннің, «Кочевники Евразии» жұмысы арналған [18].

Алайда, қазақстандық тарихшылар «өркениет» теориялық-әдіснамалық ұғымын қолдануға талпыныс жасауда. Бұл жерде айта кету керек Н.Э. Масановтің монографиясы «Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества» [19], А. И. Оразбаеваның «Цивилизация кочевников евразийских степей» [20]. Ж. О. Артықбаев жұмысында «Кочевники Евразии (в калейдоскопе веков и тысячелетий)» номадизмді «әлеуметтік-экономикалық формация» ұғымының зерттеуде болмайды, "этноәлеуметтік құрылым" түсінігі ұсынылады. Ж. О. Артықбаев көшпелі халықтардың еуропалық зерттеушілері тек XVIII-XIX ғғ көшпенділердің ғана өрнектелгенін атап өтті [21].

«Еуропа ғылыми және технологиялық прогреспен бірге алға жылжып отырса, ал көшпенділер сол деңгейде қалып, олар ауыл шаруашылық өркениетіне тығыз қоныстанды. Нәтижесінде бұл тарихи кезеңде көшпенділер бұрынғы әскери билігін толықтай жоғалтса, ал Ұлы Жібек жолындағы мәдени медиаторлар ролі өткенге дейін жоғалып кетті. XVIII-XIX ғасырлардағы еуропалық зерттеушілер көшпенділерге осындай скептивтік және дөрекі көзқарас танытып отыр.

Көшпелі тайпалар мен халықтар Еуропаға ғаламдық кеңістіктің мәртебесін беруіне мүмкіндік берген Ұлы географиялық ашулардың алдында тарихи үдерісті қалыптастыруға түзетулер енгізді. Ұлы даланың кең ауқымында көптеген түркі және моңғол тайпалары пайда болды, кейбіреулері басқалардың басымдылық құқығына қол жеткізді. Әлдеқайда мықтылар жеңіс тауып, далалық аймақтарға орналасты. Бұл олардың отырықшы мемлекеттерімен байланыста болуына себеп болды.

Еуразия көшпенділерінің тұрақсыз ауылшаруашылық мәдениеті, әсіресе Шығыс Еуропа өзара сегменттік әрекеттестігі мен өзара байланысы ұзақ тарихи тәжірибеге ие. Сондықтан XVIII-XIX ғасырлардағы көшпелілер өркениеті өндірістің қарқынды түрлері мен жаңа өркениетке көшудің аса күрделі міндеттеріне тап болды.

Б.Б. Ирмухановтың «История Казахстана: опыт теоретико-методологического исследования» атты монографиясы «XIX ғасыр – XX ғасырдың басында көшпенділер қоғамның даму келешегі болмады», - деген Арнольд Тойнбидің пікірін қолдап отыр. [22, 85-86 б.].

Көшпенділерді жаңа өркениетке көшіру туралы мәселені қараған кезде еуразияшылдық тұжырымдамасына, «орман мен дала» бірлігі идеясына және олардың мәдени-психологиялық жақындығына көз жүгіртуге болады. Бұл тұжырымдамада Еуразия көшпенділерінің бейбіт тұрғындармен қарым-қатынасының алғышарты қалай пайда болғаны түсіндіріледі.

Дәстүрлі қоғам даланың күрделі жағдайларына бейімделе отырып, бірегей мәдениет жасайды. Мұндай қоғам дәстүрмен реттеледі. Онда қоғамдық тәртіп қоғам өмірін реттеудің тұрақты формаларының болуымен сипатталады. Онда қалыптасқан әлеуметтік-мәдени өмір ұстанымдарын өзгермейтін түрде сақтауға ұмтылу байқалады. дәстүрлі қоғамның өзгеруі ұрпақтар бойы баяу жүрді. Жедел даму кезеңдері дәстүрлі қоғамдарда да орын алды, бірақ осындай кезеңдерде де өзгерістер қазіргі заманғы стандарттар бойынша баяу жүзеге асырылды, ал олар аяқталғаннан кейін қоғам циклдік динамика басым болатын салыстырмалы статикалық жағдайға қайта оралды. Индустрияға дейінгі қоғамның тән ерекшелігі дамудың циклдік сипаты болып табылады, ол сол бір әлеуметтік тәртіптер мен институттар тарихының әрбір жаңа орамында ұдайы жаңғыртуды білдіреді. Әдебиетте оны "дәстүрлі қоғам" деп те атауға болады. Билікті,

отбасын, еңбек процесін, адамдар арасындағы қарым-қатынас формаларын ұйымдастыру мұнда статикалық сипатқа ие болды және қандай да бір елеулі өзгерістерге ұшырамады. И.Г. Гердердің бағалауы бойынша, «Азиядағы мәдениет дәстүрінің алдында жолдар ашылды, және әр түрлі дәстүр осы жерде жердің басқа облыстарының дәстүрлері мен дәстүрлерімен байытылуы мүмкін» [23, 31-32 б.].

Саясаттану оқулығында дәстүрлі қоғам туралы былай деп жазылады: «дәстүрлі қоғамның Спенсерді, Дюркгеймді және теннис Фердинандін бергеннен сипаттамасына оның қарапайым ұдайы өндіру механизмдеріне негізделуі, көлденең байланыс түрі бойынша басқа шаруашылық бірліктерімен экономикалық белсенділіктің нәтижелерімен алмасуға қызығушылығы төмен, тұйық өмір сүруге және өзін-өзі қамтамасыз етуге басым бағдарлану» [24]. Бұл-тарихқа еуропоцентристік көзқарас. Оның ықпалынан тенниспен Спенсер мен Дюркгейм де, Маркстің өзі де құтылмады. Барлық осы авторлар дәстүрлі қоғамдар туралы жеткілікті білімі жоқ «Құрылымдық антропологияда» К.Леви-Стросс дәстүрлі қоғамдармен байланыстардың мәнін осылай анықтады: «Батыс өздерін отарлық ресурстармен салды». Сондықтан дәстүрлі қоғамдар бөлігінде саясаттануда осы қоғамдардың басты сипаттамалары ретінде ұсынылған институттар пайда болды. Олар ресурстарды жаппай алу кезінде өмір сүру тәсілі болды [25].

Ресурстар ағындарын зерттеген Ф. Бродель былай деп жазды: «Капитализм әлемдегі теңсіздіктің бұзылуы болып табылады; даму үшін оған халықаралық экономикаға көмек көрсету қажет... ол басқаның еңбегін қиындатпай дами алмайды». [26]. Жергілікті өндірістік капитализмнің жер меншігінсіз пайда болған жоқ. XX ғасырдың басына қарай отарлық болған елдер үшін капитализм жолдарындағы индустрияландыру мен жаңғыртудың кез келген мүмкіндігі жойылған.

Сонымен қатар, басып алынған аумақтарда капитализмнің дамуы отарлық басып алудың бірінші сатысында болды. Дәстүрлі қоғамның мемлекеті оқулықтарда жиі авторитарлық немесе тоталитарлық ретінде ұсынылған. Бұл сурет өте боялған. Батыс мемлекетінің демократиялылығы колониялардан шығарылған қаражатпен қаржыландырылды. Кейде қазіргі қоғам барлық өнеркәсіп елдеріне тән деп санайды. «Жапония, өнеркәсіптік ел, дәстүрлі қоғамның басты ерекшеліктерін сақтап қалды. Индустрияландыру дәрежесі-қоғам типологиясы үшін критерий емес. Отаршылдардың модернизациялық миссиясы-миф. Олар капитализм анклавтарын (плантациялар, кеніштер, зауыттар), отар халқының көпшілігі еңбек пен тұрмысын архаизациялау есебінен құрды. Неоколониализм-бұл саясаттың жаңа жағдайлардағы жалғасы. Осылайша, дәстүрлі қоғам әрқашан қиғаш болып табылмайды» [27].

Қазіргі әлемде дәстүрлі мәдениеттің көрінісі әр түрлі. Мәселен, мысалы, ірі мегаполистерде индустрияландыру құрауыштарының (негізінен өндіріс) бар болуымен көрінетін, оларда жасалатын жаңғырту процестері бар қоғамдар ауылдық аумақтардағы дәстүрлі көріністер элементтерімен бір мезгілде белгілі. Мұнда құрылған қалалық бөліктің және шағын қалалар мен ауылдың аз білімді өкілдерінің көршілес болуы тән, оның халқының басым бөлігі жалпы сауатсыз, әлеуметтік-саяси құрылым еуропалық демократияның үлгілеріне сәйкес келеді. Екінші түрі қозғалыс процесі жағдайында да бар, бірақ екінші жағынан – онда саяси жаңғырту жағдайлары жоқ, алайда оның әлеуметтік дайындығының шарттары (білім беру, өндіріс және т.б.) болып табылады. Дәстүрлі мәдениетті зерттеумен ғалымдар ұзақ уақыт бойы, әртүрлі деңгейде, түрлі аспектілерде айналысады. Сонымен қатар, бұл процесс біркелкі емес және қайшы. Қоғамдық санада дәстүрлі мәдениеттің, дәстүрлі қоғамның екі тұжырымдамасы, дәстүр –

желілік және дискретті. Дискретті парадигма дәстүрлі мәдениеттерді автономды, бытыраңқы білім ретінде қарастырады [28]. К.В. Чистов дәстүрлі мәдениет стереотиптер, символдар, көріністер жүйесі болып табылады деп санайды. Айырмашылық дәстүрдің ерекше мазмұнында. Егер қоғамда дамудың жедел қарқынының стереотиптері қаланса, бұл аға ұрпақтың, отбасының мәдениет мазмұнын таратудағы рөлінің төмендеуіне әкеледі [29].

М.А. Розов дәстүрлі мәдениетті өткен мен қазіргі байланыстарын жинақтау, беру, өзектендіру тәсілі ретінде, адамның өмірлік кеңістігін сақтау тәсілі, трансляция бағдарламасы, сабақтастық механизмі ретінде белгіледі [30].

Назар дәстүрлі мәдениеті озды байланысты процестерді жаңғырту қоғамда. Ш.Эйзенштадт дәстүрді «әдеттегі», «шексіз қайталау» деп түсінуді сынай отырып, дәстүрдің құндылық-мағыналық (символдық) және институционалдық салалары арасындағы айырмашылықтарды жүргізді. Ол әр түрлі институционалдық салалардағы тұрақты даму мен жаңғырту барлық дәстүрлі элементтердің бұзылуына байланысты екендігіне келіспеді. Табысты жаңғырту, керісінше, дәстүрлі реттеу элементтеріне (отбасы, қауым, институт) сүйеніп жүргізілуі мүмкін. Эйзенштадт сондай-ақ дәстүр барлық әлеуметтік ұйымға тән деп мәлімдеді [31].

Ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерінің XX ғасырдың басындағы бұқаралық мәдениеттің дамуына әсерін зерделеу талап етіледі. Элитарлық және халықтық мәдениетке бөлу бар, бірақ зерттеушілер дәстүрлі мәдениетті тек ауыл мәдениетімен байланыстырып, қалаларда да кеңінен ұсынылған. Осылайша, әдебиетті талдау XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының мәдени өмірінің тарихы жеткіліксіз зерттелмеген деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

XIX ғасырдың соңында – XX ғасырдың басында модернизациялық үдерістер тездеді, бұл өмірдің барлық салаларында өзгерістерге алып келді. Бірнеше онжылдықта ел өз дамуында қарқынды серпіліс жасады. Бірақ бір уақытта жаңғырту үдерістерінің аяқталмауының салдары жинақталды. Феодалдық және феодалдық қатынастардың сарқыншақтары сақталды, бұл елдің даму сипаты мен оның шеттерінің айтарлықтай өзгеріске ұшырап, әлеуметтік қақтығыстарды ушықтырды. Мәдениеттің терең қабаттарын, оның динамикасын көру жаңғыртуды түсінуге көмектеседі. Өткен болашақ үшін дайын рецепттер бермейді, бірақ ол қалыптасқан жағдайдан ықтимал шығу жолдарын көрсетеді. 1917 жылғы революцияға дейінгі мәдени-ағарту ұйымдарының қызметі елдің мәдени өмірі проблемасының құрамдас бөлігі болып табылады. Олардың қызметін зерттеу, талдау және жалпылау практикалық қызығушылық тудыруы мүмкін. Мәдени өмір деп мәдениет мекемелерінің қалыптасу және жұмыс істеу тарихы түсініледі – бұл кітапханалардың бастауыш және халықтық білім беру мекемелері, кинематографтар, театрлар, көркем көрмелер, басқа да мәдени-ағарту ұйымдары.

Осы кезеңде қаланың мәдени өмірі мәдениет мекемелерінің тұтас жүйесіне сүйенеді. Егер алдыңғы дәуірдегі қаланың әлеуметтік-мәдени инфрақұрылымының орталық объектісі мешіт немесе шіркеу болса, XIX ғасырдың екінші жартысында ол бірте-бірте екінші жоспарға ығыса бастайды. Жаңа қоғамды қалыптастыруға қатысқан оқу орындары, кітапханалар, мұражайлар, театр мәдени өмір орталықтары болып табылады.

Өткеннің мәдени өмірі қоғамның тарихи қалыптасқан даму түрін, оның шығармашылық және зияткерлік әлеуетін көрсетеді, ол адамдардың ұйымдастырылуы мен қызметінің әр түрлі формаларында жүзеге асады. Халықтың немесе индивидтің өзін-өзі анықтауының нәтижесі, оның ерік-жігері бола отырып, мәдени өмір тарихы әлеуметтік болмысты жаңартудың қуатты

құралы болып табылады. Мәдени және әлеуметтік өзара іс-қимыл тетігін анықтау қоғамның қолайлы өмірін тиімді және ізгілікті реттеудің оңтайлы нұсқаларын анықтауға ықпал етуге бағытталған.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.А. «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру». – http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket Пайдаланған уақыты: 12.10.2018 ж.
2. Семёнов Ю.И. Теория общественно-экономических формаций и всемирная история // Общественно-экономические формации. Проблемы теории. – М.: 1978. – С. 55-89.
3. Экологический кризис: Новейший философский словарь / Под ред. А.А. Грицанова. – М.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
4. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1980. – 302 с.
5. Форрестер Дж. Мировая динамика. – М.: Наука, 1978. – 165 с.
6. Медоуз Д. и др. Пределы роста / Пер. с англ.; Предисл. Г.А. Ягодина. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 208 с.
7. Махов С. А. Математическое моделирование мировой динамики и устойчивого развития на примере модели Форрестера // Препринт ИПМ им. М.В. Келдыша РАН. – 2005. – №6. – С. 24.
8. Брундтланд Г.Х. Наше общее будущее Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). – https://www.researchgate.net/publication/315328554_Ustojcivoe_razvitie_kompanii_traktovka_metody_i_modeli/fulltext/5a1d9852aca2726120b30b97/315328554_Ustojcivoe_razvitie_kompanii_traktovka_metody_i_modeli.pdf Пайдаланған уақыты: 14.10.2018 ж.
9. Левашов В.К. Устойчивое развитие общества: парадигма, модели, стратегия. – М.: Academia, 2001. – 174 с.
10. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М.: Academia, 2004. – 174 с.
11. Тоффлер Э. Третья волна. – М.: АСТ, 2004. – 781 с.
12. Masuda Y. The information Society as Post-Industrial Society. – Bathesda, Md.: World Future Society, 1981. – 171 p.
13. Тойнби А. Дж. Постижение истории: сборник / Пер. с англ. Е.Д. Жаркова. – М.: Рольф, 2001 – 640 с.
14. Шпенглер О. Закат Европы. – М.: Наука, 1993. – 592 с.
15. Репина Л.П. Что такое интеллектуальная история? // Альманах интеллектуальной истории. – 1999. – №1. – С. 8-9.
16. Марков Г.Е. Кочевники Азии. – М.: Издательство Московского университета, 1976. – 319 с.
17. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 319 с.
18. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2007. – 416 с.
19. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевников. – Алматы: Социнвест, 1995. – 320 с.
20. Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 310 с.
21. Артыкбаев Ж.О. Кочевники Евразии (в калейдоскопе веков и тысячелетий). – СПб.: Мажор, 2005. – 320 с.
22. Ирмуханов Б.Б. История Казахстана: опыт теоретико-методологического исследования. – Алматы: Издательский дом «Наш мир», 2004. – 448 с.

23. Гердер, И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.-СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2013. – 760 с.
24. Политология: учебник / Под ред. А.Ю. Мельвиль. – М.: Изд-во Проспект, 2008. – 618 с.
25. Леви-Строс К. Структурная антропология / Пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.
26. Бродель Ф. Динамика капитализма / Пер. с фр. – Смоленск: Полиграмма, 1993. – 128 с.
27. Кара-Мурза С. Политэкономика индустриализма: мифы и реальность. – <https://www.sergey-kara-murza/politekonomiya-industrializma-mify-i-realnost/> Пайдаланган уақыты: 19.10.2018 ж.
28. Тимошук А.С. Традиционная культура: сущность и существование. – Владимир, 2018. – 432 с.
29. Чистов К. В. Традиция, «традиционное общество» и проблема варьирования // Советская этнография. – 1981. – № 2. – С. 105-107.
30. Розов М. А. Знание и механизмы социальной памяти. – М., 1984. – 197 с.
31. Tradition, Change, and Modernity. By S. N. Eisenstadt. – New York: John Wiley & Sons, 1973. – 367 p.

Джангужиев М.С., Жапекова Г.К.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ТРАДИЦИОННОГО
ОБЩЕСТВА

В статье рассматриваются основные аспекты теории и методологии исторической науки и формирующиеся новые направления исследования. Авторы большое внимание уделяют истории традиционных обществ, анализу их культурной жизни в процессе модернизации. Результатом взаимного усвоения народами этнических традиций становится взаимообогащение историко-культурного наследия. Авторы считают, что традиционное общество, адаптируясь к сложным условиям, создаёт уникальную культуру.

Ключевые слова: методология исследования, формационный и цивилизационные подходы, модернизация, традиционное общество, культурная жизнь.

Dzhanguzhiyev M.S., Zhapekova G.K.
THEORETICAL-METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE STUDY OF
HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE

The article discusses the main aspects of the theory and methodology of historical science and emerging new areas of research. The authors pay much attention to the history of traditional societies, to the analysis of their cultural life in the process of modernization. The result of mutual assimilation of ethnic traditions by peoples is the mutual enrichment of historical and cultural heritage. The authors believe that, by adapting to complex conditions, traditional societies create a unique culture.

Keywords: research methodology, formational and civilizational approaches, modernization, traditional society, cultural life.

ӘОЖ 792.09: 792.8

Жумасейтова Г.Т. – өнертану кандидаты,
Қазақ ұлттық хореография академиясының профессоры

E-mail: gulnara_ili@mail.ru

Айткалиева К.Д. – өнертану кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: aitkalieva_kd@mail.ru

ҰЛТТЫҚ БАЛЕТМЕЙСТЕРЛІК ӨНЕРІНІҢ ТАРИХЫНДАҒЫ ТҰҢҒЫШ ҚАЗАҚ

Аңдатпа. Республиканың халық артисі, өнертану ғылымдарының кандидаты, хореография профессоры Дәурен Тастанбекұлы Әбіров классикалық биші, білімді, мәдениетті, жоғары дәрежелі балетмейстер. Д.Әбіров – хореография мен балет өнері саласында тек қана Қазақстанда емес, бүкіл Орта Азия елдеріне де әйгілі маман, шетелдерге де аты танымал қайраткер. Авторлар бұрын зерттелмеген «Жастық» (1952), «Эсмеральда» (1953), «Шурале» (1956), «Махаббат туралы аңыз» (1963), «Қарт Хоттабыч» (1968) классикалық балеттерін ғылыми тұрғыдан талдап, балеттердегі айырмашылықтарды қарастырған. Тұңғыш кәсіби балетмейстер Дәурен Тастанбекұлы Әбіров қазақ балет өнерінің даму процесіне белсене араласып, оның сол кездегі өркендеу-өсуіне өзінің ірі-ірі балеттері, либреттоларымен қомақты үлес қосқан сан қырлы талант иесі болып табылады.

Тірек сөздер: театр, сахна, декорация, пантомима, хореография, классика, балет, балетмейстер, либретто, акт, репертуар, труппа, вариация, кордебалет, адажио, дуэт.

Осы жылы қазақ балет өнері елімізде ең алғаш хореографиялық бағытта кәсіби білім алған Д.Әбіровтың 95 жылдығын тойлайды. 40-шы жылдан бастап Қазақстанның ұлттық жас хореографиясы балет классикасын қарқынды игере бастады. Осы кезеңдерден бастап балетмейстер Д.Әбіровтің ұтымды жұмыстары бұл өнердің жандана түсуіне септігін тигізді. Жастармен жұмыс істей отырып, ол классикалық балетті игеруге бағыт алған, репертуарды кеңейтуге, жаңартуға талапталды. Сол кезде балет труппасына А.Ваганова атындағы Ленинград хореография училищесі түлектерінің үлкен тобы келіп қосылды. Д.Әбіровтің мұрат-мақсаты театрдың өрісін кеңейту және әлемге әйгілі классикалық балеттермен көрермендерді таныстыру. Оларға шығарманың түпнұсқасын мәнерлі үйлесімді құралдармен жеткізу. Оның қайтадан жаңғыртып қойылған жұмыстарында бұрынғы нұсқаларына қарағанда, енгізген байлам-шешімдерінде шығарманың көркемдік ерекшелігі мен сипаты толық сақталған. Ол классикалық бидің тәсілдерімен балеттердің көркемдік сипатын жан-жақты қарастырды. Кейіпкерлер бейнелеріне жаңаша келіп, тарихи шындық аясында олардың әлеуметтік келбетін ашуға күш салды. Көркемдік қиялы жүйрік балетмейстер қойылымдардың танымдық мазмұнын кеңейтіп, бишілер әрекетінің нақты құбылысқа құрылуына жол ашты. Сөйтіп, хореограф Д.Әбіровтің арқасында театр сахнасында әлем балеттері пайда болды.

Қазақтың Абай атындағы опера және балет театрында Д.Әбіровтің азамат соғысы жылдарындағы кеңес жастарының күресі мен өмірін бейнелейтін «Жастық» (1952) атты балеті қойылған еді. Сюжеты Н.Островскийдің «Құрыш қалай шынықты» романы бойынша түзілген. Балетте ақгвардияшыларға қарсы жасырын қағаз тарату, коммунистермен құпия кездесу, халық арасында үгіт-насихат жүргізу жұмыстарын бұлжытпай орындаған жұмысшының баласы Петрдің батырлығы туралы айтылады. Сонымен қатар тыңшы ретінде жасырынып,

актвардияшыларға қарсы соғыс бастауға белгі беретін шіркеу қоңырауының соғысы да көркемдік міндет атқарады. Оның міндеті қатты шыққан қоңырау дауысы арқылы келетін большевиктер халық көтерілісін бастау қажет.

«Жастық» - тарихи болмысты суреттейтін спектакль. Бұл біздің аталарымыздың жастық шағы, алғашқы жас кеңес патриоттар, олардың күресі мен батырлығы туралы балет. Д.Әбіровтің алғашқы қойылымы, дипломдық жұмысы болатын. Либреттосы Ю.Слонимский, музыкасын М.Чулаки жазған, суретшісі В.Колоденко, дирижері Е.Манаев [1].

Д.Әбіровтің спектаклі мазмұнды, әсерлі қойылған. Ол жұмысын ойдағыдай орындап шыққан. Спектакль жеңіл қабылданып, үлкен шеберлік деңгейге көтерілген. Қойылымның идеялық бағыты айқын. Жастықтың жігері нанымды ашылып, көктемнің жайма-шуақ лебіндей әсерлі. Балетте жақсы көркемдік нышан, артистік өнер, ойлы балетмейстерлік ой-тұжырым байқалды. Спектакль бұрын-соңды қойылымынан ерекшеленді. Балетмейстер өзінің редакциясында өзінің қиял көріністерін таба білді. Ол алғаш қоюшы балетмейстер Б.Фенстердің хореографиясына сүйенумен хореографиялық драматургияға елеусіз ғана өзгерістер енгізді. Б.Фенстер балетте классикалық және халықтық-характерлі билерді кең ауқымда біріктіріп қолданған. Ал Д.Әбіров оның би композицияларын қалдырып, көптеген жаңа билерді партитураға үйлестіріп, дене ишарасына алмасатырады. Яғни, классикалық хореографияны аз қолданып, драмаға көп көңіл бөледі. Әсіресе, соңғы актісінде қоңырауды соғу және айбынды күрес көріністері мимика, жест арқылы түсіндіріліп, актвардияшыларының туы құлап, ал қызыл тудың көтерілу суреті хордың сүйемелдеуімен аяқталады.

Арада аяңдап тағы бір жылдай уақыт өткенде жұртты елең еткізген, тілге таяу боларлық тағы да бір еңбек жарыққа шықты. Ол балетмейстер қойған «Эсмеральда» (1953) балеті [2]. В.Гюго романы толық қалпында балет сценарийіне көшкендігі айдан анық. Оның көтеріңкі стильдегі баяндауы мимикалық тұрғыда беріле алмады, патетикалық шегіністер мен авторлық монологтар жоғалып кетті, собордың тамаша кейпі – оның мұнаралары, құпиялы жолдары бар тар айналмалы баспалдақтары, жасырын бөлмелері, қашалған грифтер мен горгондар, қоңыраулар симфониясы көрсетілмеген. Көне феодалдық Парижді әсем тілмен бейнелеу де жоқ. Тек барынша пәк, үсті-үстіне үйілген аса қорқынышты суреттемелер мен театрланған құштарлықтардан тұратын шытырман оқиғалар ғана қалған. Осы айтылғандар негізінде «Эсмеральданың» сахналық іс-әрекеттерінің сипаты айқындалады. Пантомимаға үлкен орын берілген, би өзіндік мәнін жоғалтқан, ол сюжеттік дамумен байланыстырылған, театрлық тұрғыдан орынды. Осылайша сығандар мен қайыршылар биі карнавальдық ойын, ал Эсмеральданың биі – оның мамандығы болып шыққан.

Д.Әбіровтің алдында қиын міндет тұрды, ол нағыз, көркемдік деңгейі жоғары әдеттегіден тыс спектакль қою еді. Бұл міндетті абыроймен орындап шықты. Режиссерлік шешімде спектакльдің қоғамдық мазмұнын ашу көзделген. Оның қойылымында жаны еркіндікті аңсап, бостандыққа ұмтылған сыған қызы Эсмеральда мен адал Квазимоданың бейнелері айта қаларлықтай тартымды жасалған. «Салмақты» іс-әрекет әзіл-сықақтық кірікпелерімен үзіліп отырады: екінші көріністегі Эсмеральда мен Гренгуардың көрінісі осының мысалы. Тек үшінші көріністе ғана қалыпты классикалық, таза декоративті би алдыңғы орынға шыққан. Сондай-ақ, осы көріністегі кордебалеттің көпшілік биі, Флер де Листің құрбыларымен биі өте әсерлі. Ал Эсмеральданың Феб де Шатонер мен Флер де Листің үйлену тойына келіп, үлкен қайғы мен өкініш жағдайында олардың алдында орындауға мәжбүр болған биімен ғана драматизм қайта көрініс

берді, осылайша негізін XVIII ғасырда өмір сүрген ұлы француз балетмейстері Ж.Новерр қалаған «іс-әрекетті би» дәстүрі қайта жаңғырды.

Қойылымдағы орталық кейіпкер - Эсмеральда. Рөлді республикаға еңбек сіңірген артист Н.Викентьева орындаған. Ол өзінің қарапайымдылығымен, ой-санасының даралығымен айқындалған Фебқа деген махаббат сезіміне терең берілген. Биші жаңа ояна бастаған махаббаттан қысылып-қымтырылуы жалт еткенмен бірге, бақыт үмітінен тұтанған қуанышын да, қайғысын да әділетсіздікке деген қарсылығын шынайы суреттеген. Н.Викентьева тек қана келісті бишілігімен шектелмеген. Ол үнсіз, бет-әлпетіндегі өзгерістермен де қисынды қимылымен ымдарды өте мәнерлі пайдаланып, реалистік шынайы бейне жасады.

Спектакльде Эсмеральданың құрбылары сығандар тобыры ұтымды шыққан. Эсмеральданың анасы Гудуланың рөлін нақышына келтіріп ойнаған М.Головина. Оның партиясы балеттегі ең күрделі тұсы болғандықтан, хореографиялық бейнелеу құралдармен оның ішкі арпалыстары ашылуы шарт еді. Аса жауапты Квазимодо рөлінде жауапкершілікті танытып, сезініп шеберлік танытқан А.Бекбосынов. Ол аса қиын міндетті шешуге тура келді В.Гюгоның адамды жеркендіретін кейіпкерінің сыртқы ұсқынына қарамастан пантомима қимылы мен ым, ишарат тәсілі арқылы Квазимодоның мол рақымшылдығы мен қаһармандығы, жан тазалығы оның сыртқы пошымындағы оғаштығын ұмытуға мәжбүр еткен. Оның сараң қимыл-әрекеті өте мәнерлі шыққан.

Сонымен, Абай атындағы опера және балет театрында «Эсмеральда» балеті мол ізденістің нәтижесін көрсетті. Бұрын қойылған балеттерден мұның көркемдік сипаты бөлек. Және көрермен қауымды қанағаттандырған Д.Әбіровтің күрделі өнерді меңгеру жолындағы сүбелі еңбегі болды.

Д.Әбіровтің сахнаға шығарған ірі балеттерінің бірі – татар композиторы Ф.Ярулиннің музыкасына жазылған, Ғ.Тоқайдың дастаны бойынша үш актілі «Шурале» (1956) балеті [3]. Балетмейстер «Шурале» балетін қою тұсында шығармалық ой-қиялының жүйріктігін танытып, тағы бір белеске көтерілді. Одан «Шурале» балеті бізді несімен қызықтырды?», - деп сұраған кезде, ол былай деді: «Бұл, біріншіден, тамаша музыкалық материал, қызықты халық бейнелері және татардың классик ақыны Ғ.Тоқайдың поэмасы негізінде жасалған тақырыптың қазақ мәдениетіне жақындығы» [4].

Шурале – татар халқының кең таралған ертегісіндегі кейіпкер. Ол қалың орманның иесі, қайырымдылармен, жарқындарға қарсы, ол шайтандарды басқарушы, сиқырларды қолдаушы, ергежейлердің көсемі. Адамзатқа жатпайтын жан иелері. Орманның қара күшінің қолдаушысының зұлымдығымен жекпе-жек күресте күшті, батыл адамдар жеңіп шығады. Халық ертегісіндегі Шурале бейнесіне Ғ.Тоқай да көңіл аударған. Ақынның шығармалары және ертегілері «Шурале» балетінің либреттосын жасауға негіз болған. Оның авторлары А.Файзи мен Л.Якобсон либреттода қайырымдылық пен зұлымдықтың күресін баяндайды.

Сахнада керемет көрініс. Саятшылық сөйіл құрып тойға келген жігіт сиқырлы дүниенің ортасына тап болады. Қай ағашқа жақындаса соған жан бітіп, аузы ашылып, көзінен от шашады. Төңіректің бәрі қыбырлаған жын-шайтан, бойы бұлтқа жетіп, аспанмен таласқан дыю, алба-жұлба, ақты-көкті жапсырған, алау-далау албасты, адам бейнелі, төбесінде мүйізі, сояудай тырнақты, қимылына көз ілеспейтін жезтырнақ. Осынша жат, тылсым дүниемен қолға түскен пері қызын құтқару үшін күресіп жүрген жалғыз жігіт. Осы бір ғажайып көріністі, қауырт оқиға желісін бастан-аяқ баяндап берген әсем қимылды бишілер ұршықша иіріліп, қайысша созылады.

Балетмейстердің еңбегінен классикалық би негізінде көрермен адамның күш-жігері, қаһармандығы мен ерлігі, адамның ең күшті махаббат сезімін көреді.

Жас батыр Али-Батырдың махаббатына бағынған қыз-құс Сүйімбике өзінің туған өлкесіне қайтуға қарсы шығып, сүйіктісімен қуаныш пен қайғыны жерде бірге бөлгісі келеді. Бірақ, зұлым Шурале Сүйімбикенің қанатынан ұстап алып орманға оралуын талап етеді. Ержүрек жігіт қызды құтқарады. Қыз-құстың батырға деген махаббатына табиғатта бағынады: орман оты сөнеді, алтынмен көмкерілген орман, өзінің алтын жапырақтарымен Батырға және Қыз-құсқа ілтипат білдіреді.

Қоюшы бүкіл спектакль бойында тұтас өрілген әрбір би кейіпкерлердің сипатын психологиялық тұрғыдан шынайы және сенімді етіп, тереңірек аша түседі. Қойылымда жігері жалын атқан жас жігіттің қызға деген кіршіксіз махаббаты, өмірге құштарлығы шынай бейнелеу тапқан. Ерлік, қайсар махаббат – балеттің сахналық мән-мағынасы, көркемдік мазмұны. Балет өзіндік бояуымен, бейнелі би тілімен және ырғақты музыкасымен көрерменді өзіне тартады. Мұнда біріншіден, өте жоғары кәсіби шеберлік пен драмалық рөлдер ұтымды шықты, екіншіден, біздің көрермендерге ұнайтын күлкілі сәттері де бар. Рөлдердің өзі сахналық айқындығымен, даралығымен шығарманың көркем-идеялық мазмұнын ашуына септігін тигізіп, қойылымның бөлінбес көркемдік бөлігі іспеттес.

Н.Гудочкина Сүйімбикенің бейнесін мәнерлі хореографиялық өлшемдерімен әсерлі сахналық ізденіспен жасаған. Ару қыз-құстың бейнесін терең бойлап, характер ерекшелігін әр қырынан ашқан. Сүйімбикенің билеушілік арқауы (лейтмотив) биік сезімдерімен, берілгендігімен, бақыт және махаббат туралы арманымен баяндалған. Бишінің айрықша ерекшелігі – жеңіл билеуі. Оның биі – нәзік пен қимыл ауысулардың үздіксіздігі орындаудың биязылығы, не нәрсенің шегін сезіне алушылығы. Сүйімбике – нәзік ғашық жан. Оның орындауында қатаң хореографиялық әдіс, ырғақты және дара қозғалыс, суреттеменің анықтығы көрсетілген. Али-Батыр рөліндегі А.Асылмұратов шеберлікті жақсы меңгерген, оның сахнада сүйіктісімен шабыттана аса шебер орындаған күрделі секірістері өз кейіпкеріне өте лайықты секілді. Бишінің Али-Батыр бейнесі адами тұрғыдан көңілге қонымды. Оның билерінде ерлік қызуы да, ғашық және сүйікті еркектің сезім албырттығы да сезіледі. Ол өзіндік көркем дарыны және сымбатты тұлғасымен, жеңіл секіре білуімен, мінсіз тәсілімен актерлік орындаушылық қабілетімен сомдады. Оның орындаған Али-Батыры еркіндікпен, әділеттілікке, өзінің таза махаббатына, ержүректігімен дайын тұратын - жас халық батыры. Сүйімбике мен Алибатырдың адажиосында ғашықтардың толық жарастығы, олардың арасындағы өзара терең түсінушілік сезімі айқын суреттелген. Сондай-ақ, Ф.Ярулиннің музыкасы бишілер үшін кейіпкер психологиясын ұғынудың негізі болды. Балетмейстер бір кездері балетті қайта жаңғыртып қоюды армандаған екен.

60-шы жылдары қазақ балеті дамып, жаңа шығармашылық асулардан өтті. Бұл кезеңде өткен жылдардағы тәжірибелерді саралап, мазмұны терең сюжетті іздестіруге, бейнелеудің жаңа құрал-әдістерін іздестіруге тура келді. Осы орайда Д.Әбіров өткендегі табыстарына масаттанбай, солардың озық дәстүрлеріне сүйене отырып, бүгінгі күннің талабына сай шығарма жасаудың жолымен қарастырған. Сондай балетмейстерлік мақсаттың бірі – Д.Әбіровтің хореографиядағы қол жеткізген жаңашыл сипаттарын тағы бір тың қойылыммен байыту болатын. Осындай арқалы ойдан туған Назым Хикметтің «Махаббат туралы аңыз» (1963) пьесасының негізінде А.Меликовтың музыкасына қойылған Ю.Григоровичтың осы аттас балеті [5].

Қазақ сахнасында бұл балетті Д.Әбіров Ю.Григоровичтың хореографиясына сүйене отырып қоюшылық шеберлігін жақсы көрсете білді. Балетмейстердің қазіргі хореографиялық өнердің көптеген көкейкесті мәселелеріне жауап бере алатын Ю.Григоровичтың «Махаббат туралы аңыз»

балетін қазақ театр сахнасына шығару туралы ұмтылысы тартымды көрік беріп отырды. Қазақтың Абай атындағы опера және балет театрының «Махаббат туралы аңыз» балетін қоюын, театр жұмысындағы спектакль қоюдағы бір сатысы десек ол артық айтқандық емес, себебі осындай күрделі шығарманы меңгеріп, балет ұжымы өздерінің кәсіби шыңдалғандығын, осындай қиын шығармашылық міндетті шешкені. Бұл балеттің Д.Әбіровтің қойылуымен ғана лайықты орын алғанына тек қуануға болады. Балеттің табысын халықаралық сыйлықтың жүлдегері Н.Хикметтің либреттосы анықтады, актерлердің техникалық мүмкіндіктері, олардың таланттары, кордебалет артистерінің де еңбектерін, табыстарын айтпай кетпеуге болмайды. Талантты жас әзірбайжан композиторы А.Меликовтың музыкасы шығыс әуендерінің ырғағымен әдемі үйлескен.

Балеттің би мәтінінің негізі - классика. Спектакльде үзіліссіз, тұтас әдемі классикалық би. Жеке биші мен кордебалеттің «Алтын» және «Су» билерін көрсететін сәттер өте көркем. Бұл балетте дивертисменттік билер аз. Хореография үлкен психологиялық ауырлықты сезінеді. Балетмейстер классикалық билерді негізге ала отырып, оған шығыс хореографиясының элементтерін енгізді (мысалы, шығыс биіне тән қол қалпы, иық қимылы т.б.) сондықтан балетте өзіндік тапқырлықты сездірді, жаңалығымен қуантты. Шырын мен Фархадтың дуэт биі әдемі (С.Көшербаева және В.Васильев). Мәселен, ғашық бозбала Фархадтың жоғарға бейқам қарғып барып, мысық тәрізді жұмсақ жерге қонуы, қолдардың дөңгелете шығыстық қимыл жасауына құрылған пластикасының арқауы (лейтмотивті) қаһарманның рухани өсу кезінде жігерлі сенімділікке, графикалық нақты позада айқын болуына, сараң әрі дәл ым қимылдарына, шешімді болуға, секірістер мен дөңгелектеулерге ұмтылыстарына ұласады. Шырын мінезінің ішкі эволюциясына да сәйкес пластикасын жетілдіре түскен. Шырынның әзілді-бірбеткей, нақышты музыкалық тақырыбы спектакль басында орындалатын ерке де тентектеу қыздың би мінезінен көрінеді. Сахнада қарақұйрық тәрізді жеңіл секіріп, тізеден бүгілген аяқтарын барынша жоғары жинап барып жерге созылыққы табанмен кадала түседі, қолдар кеудеге жабысқан, ал қол буындары назды қалыпта. Шырын өз өміріне келіп енген бейтаныс, шуақты сезімге таң қалып тұрғандай. Фархад пен Шырынның алғашқы кездесуіндегі дуэттық би жылдам және жәй екі бөлімнен тұрды. Жылдам бөліміндегі музыка Прокофьевтың Джульетталар-қыздар тақырыбын еске түсіргендей. Ал, жәй бөліміндегі (адажио) тақырып Фархад мен Шырынның бір-біріне деген махаббатын білдіріп тұрды.

Балетте хореографиялық драматургия өте бай. Мұнан үлкен де күрделі көпшілік сахнасын, үлкен адажио, жеке вариациялар мен монологтарды, әртүрлі дуэттарды, санқилы қимылдардағы жеке бишілер мен кордебалеттің әрекеттерін көруге болады. Балеттің ұтымды қойылған тұсы Шырынның бес адажиосы орындалатын көрініс. Балетмейстер оның махаббат, сағыныш сезімдерін демеу (поддержка) тәсілі арқылы дуэт биі түрінде көрсеткен. Ал, айырылысу дуэты «Жол», армандау көрінісі «Су» - деп аталатын би композицияларымен, мәңгілікке қоштасу дуэт биін халықтың қатысуымен түсіндіруге ұмтылғаны балетмейстердің мол ізденісінің қомақты нәтижесі. Мехменэ Банудың би сахнасы оның Бейтаныспен, уәзірмен, Фархадпен билері ашады. Ол өзінің екі монологымен спектакльдің барлық көпшілік сахнасына да қатысады. Фархадтың биінде жігіттермен биі, батырлық көрінісі, арманы, нақты шешімі әсерлі шыққан. Осындай балеттің көп түрлі би-драматургиялық үлгісі басқа балеттердегі басты кейіпкерлердің партиясынан өзінің жан-жақтылығымен өзгеше.

Балеттің осы сияқты жақсы қасиеттерімен бірге айтарлықтай кемшіліктері де болды.

Ю.Григорович қойылымының негізін сақтай отырып, жекелеген фрагменттерге өз шығармашылығы тұрғысынан келіп, шығыс аңызына ұлттық бояу беруге тырысқан балетмейстер Д.Әбіровтің ойластыруында Мехменэ Бану атты әскерінің би көрінісі қазақ билерінің би қимылдарымен көрсетіледі. Содан шауып келе жатқан аттың шабысы көрінбей қалды. Сонымен қатар, спектакльдің декорациялық безендіруі шығарманың көркемдік мазмұнына сай келмеген. Сахна ортасына жайғастырылған үлкен кітапта араб әрпімен жазылған жазу бар. Декорацияларды суретші В.Вирсаладзе эскиздеріне сүйеніп В.Семизоров орындаған. Бірақ, суретші қазақ балет сахнасының үлкен шебері бола тұрса да, қажетті бояу түстерінің барлық нюанстарын бере алмаған.

Сонымен, «Махабат туралы аңыз» балеті театрдың репертуарлық кезеңдік табысы бола алмаса да астана жұршылығы оны сәтті қойылым және Д.Әбіровтің елеулі ізденісі болды деп бағалады. Мұны қазіргі хореография өнерінің озық үлгілеріне ұмтылысы және ұлт балетмейстерлерінің шығармашылық жұмыстарының өрлеуіне өзіндік қолтаңба қалдырды деп айтуға болады.

Д.Әбіровтің тағы бір үш көріністі балеті «Қарт Хоттабыч» (1968) Л.Лагинның повесть-ертегісі бойынша қойылған. Мұның музыкасын жазған композитор А.Зацепин, либреттосын өзі жазған [6]. Шығарманың тақырыбы халықтар арасындағы достық пен жарқын өмір үшін күресті суреттейді. Қарт Хоттабыч халық даналығының бейнесі ретінде ғажайып ертегі ретінде көрінеді. Либретто желісі «1001 түн» ертегісіндегі теңіз түбінен мыс ыдыс тауып алатын балықшылар оқиғасына сәйкес. Оның ішінде өзін құтқарған жанға шексіз байлық сыйлауға ант берген құдіретті сиқыршы жын екі мың жылға жуық теңіз түбінде шаршап-шалдығып жатады.

Балет театрдың астана балаларына үлкен, қызықты сыйы болды. Талантты суретші В.Семизоровтың Мәскеу қаласының панорамасы, өзеннің бейнелі көрінісі жас көрермендердің қуанышы мен шаттығын шалқытты. Шығыс базарының көрінісі, Волька мен Хоттабычтың кілем ұшақпен сапары, тағы басқа ғажайып көріністер олардың балалық көңілін тасытты. Спектакльді қызу қабылдауы балеттің балаларға ұнағаны деп қараған жөн. Олқы тұстары да кездеседі. Соған қарамай спектакльдің А.Зацепин музыкасында негрлердің, египет қыздарының нәзік-лирикалық биі, вьетнам саудагерлерінің құдіретті де жігерлі билері өте әсерлі шыққан. Автордың тағы бір ерекше жетістігі барабанмен билейтін үнді биі. Нәзік те, жұмсақ Иринка биінің әуені полька тектес орыс биімен қатар жүргендіктен мазмұнына сай келмеген. Балетте ұшқыр ой мен үйлесімді пантомима жанды музыканың қолдауымен өтетін әзіл-оспақ жетіспейді.

Суретші В.Семизоров пайдаланған жарық проекциясы өте жақсы әсер қалдырды. Сонымен қатар, Хоттабычтың балаларға сыйлаған пионерлер сарайының орнына қазіргі заманғы құрылысқа ешбір ұқсамайтын ұсқынсыз боялған сахнаның артқы шымылдығының темір арқан арқылы төменнен жоғарға көтерілуі таңқаларлық жәй. «Қарт Хоттабыч» балетінің қойылымындағы кемшіліктер бұл табысты жұмыстың мәні мен кезеңділігін жоққа шығара алмады. Көпшілік жаңа премьераны жылы қабылдап, Абай атындағы опера және театрында балеттің ұзақ сақталғанына және болашақта әрі қарай жетілдірілетіне сенім білдірді.

Д.Әбіровтің балаларға арналған К.Чуковскийдің ертегісі бойынша П.Аболимовтың либреттосына қойылған И.Морозовтың «Доктор Айболиті» және Артектегі бақытты балалар өмірін баяндайтын және осы балалар Ұлы Отан соғысында Отанын қорғаған жастар бейнесін әңгімелейтін А.Спадавеккианың музыкасына В.Бурмейстердің хореографиясы бойынша қойылған «Бақыт жағалауы» балеттері де театр сахнасынан өз орынын тапқан ірі дүниелер. Ал, үш

актілі, төрт суретті прологы мен эпилогы бар «Аэлита» балеті осы аттас А.Н.Толстойдың романы бойынша қойылған қызықты қойылым еді. Бұл автордың қазіргі заманғы өмірді, әлемде өтіп жатқан тарихи құбылыстарды баяндаған ғылыми-фантастикалық сюжеттің негізінде жазылған. Балетке арнап либретто жазған Т.Демина. Марс планетасында өткен оқиға көрсетіледі. Д.Әбіров достық пен бейбіт өмір үшін күресті би тілінде көрсетуге ұмтылған. Осы аталған балеттер сол кезде кішкентай көрермендеріміздің көркемдік қабілетін оятты, осы өнер арқылы да қиял-ғажайып ертегілерді тамашалай алды. Жалпы балаларға арналған балет қойылымдары әлі күнге дейін қазақ балет театрының өзекті мәселелерінің бірі болып келе жатқанын Г.Т. Жұмасейітова өз мақаласында [7, с. 121-124] көрсеткен болатын. Ол қазақ балаларына арналған «Айдахар мен Қарлығаш», «Қарлығаштың құйрығы неге айыр» балеттерін талдай келе: «...Қазақ балетінің жылнамасы үшін бұл тарихи оқиға. Ұлттық балеттің жолы оңай емес, солай бола тұра бұл спектакльдер мұндай жанрдың би сахнасы үшін қажеттілігін айқындап отыр», - деген орнықты пікірі айтылған еді. Бұл саладағы қазақ хореографтарының кемшілігі - балаларды ұлттық музыка, фольклор және би мәдениетімен таныстыруды мақсат етіп алмағанын айтуға болады. Ал, Д.Әбіров осы өзекті мәселеге сол кездің өзінде көңіл бөліп, балаларға арналған балет қойылымдарының өсуіне зор үлес қосты.

Кейіннен Д.Әбіровтің репертуары молайды және алуан түрлі болды. Оны А.Асафьевтың «Бахшасарай фонтаны», А.Аданның «Жизелі», А.Глазуновтың «Раймондасы» тәрізді ірі балет қойылымдары қызықтыра түсті, қалыптасқан дәстүрге қарамастан, балетмейстер бидің өмірге лайық жаңа көркемдік тәсілдерін тапты. Оны әлем балет өнерінің бұлақ көздерінен еркін қанып ішкен шебер деп тануға болады.

Әдебиеттер:

1. ЦГА РК, Ф. 1841, О. 1, Д. 163. Протоколы заседания художественного совета театра от 02.02.1952 г. Прием спектакля «Юность», поставленного режиссером-балетмейстером Абировым Дауреном.
2. ЦГА РК, Ф. 1841, О. 1, Д. 163. Протокол № 4 художественного совета от 13.12.1952. Обсуждение экспозиций балета «Эсмеральда».
3. ЦГА РК, Ф. 1841, О. 1, Д. 333. Книга учета спектаклей театра.
4. На сцене Шурале // Южный Казахстан. – 1965. – 28 марта.
5. ЦГА РК, Ф. 1841, О. 7, Д. 334. Статьи, рецензий о постановке балета А.Меликова «Легенда о любви».
6. ЦГА РК, Ф. 1841, О. 1, Д. 241. Либретто балета «Старик Хоттабыч».
7. Жұмасейітова Г. Балет сахнасында ертегі // «П Әуезов оқулары» атты Халықаралық конференция материалдары. – Алматы, 2004. - Б. 121-124.

Жұмасейітова Г.Т., Айткалиева К.Д.

ПЕРВЫЙ КАЗАХ В ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОГО БАЛЕТМЕЙСТЕРСКОГО ИСКУССТВА

В статье авторы рассматривают творчество народного артиста Республики Казахстан, кандидата искусствоведения, профессора Даурена Тастанбековича Абирова, являющегося первым казахским балетмейстером, получившим профессиональное образование и первым исследователем национального танца, защитившим диссертацию по этой проблеме. В центре исследования постановки балетов «Юность» (1952), «Эсмеральда» (1953), «Шурале» (1956), «Легенда о любви» (1963), «Старик Хоттабыч» (1968). Постановки Абировым классических, национальных и детских балетных спектаклей, создание либретто, помогли профессиональному росту балетной труппы тех лет и внесли определенный вклад в развитие национальной хореографии Казахстана.

Ключевые слова: театр, сцена, декорация, пантомима, хореография, классика, балет, балетмейстер, либретто, акт, репертуар, труппа, вариация, кордебалет, адажио, дуэт.

Jumasseitova G.T., Aitkalieva K.D.

FIRST IN THE HISTORY OF THE NATIONAL BALLET DANCER ART

In the article the authors examine the work of the People's Artist of the Republic of Kazakhstan, the PhD of art criticism, Professor Dauren Tastanbekovich Abirov, who is the first Kazakh choreographer who received professional education and was the first researcher of the national dance who defended his thesis on this issue. The center for the study of the staging of the ballet "Youth" (1952), "Esmeralda" (1953), "Shurale" (1956), "The Legend about love" (1963), "The old Man Hottabych" (1968). Productions of classic. D. Abirova's performances of classical, national and children's ballets spectacles, the creation of the libretto helped the professional growth of the ballet troupe of those years and contributed to the development of the national choreography of Kazakhstan.

Keywords: theater, stage, scenery, pantomime, choreography, classics, ballet, choreographer, libretto, act, repertoire, troupe, variation, corps de ballet, adagio, duet.

УДК 796.034.2

Бекбаев С.Ш. – старший преподаватель, ЗКГУ им. М. Утемисова

Имангалиев Н.К. – преподаватель, ЗКГУ им. М. Утемисова

Джумагалиев А.Х. – старший преподаватель, ЗКГУ им. М. Утемисова

E-mail: bekbaevSSh@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ВИДЫ СПОРТА И ИХ РОЛЬ В ДУХОВНОМ И ФИЗИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. В данной статье описаны основные особенности национальных видов спорта, таких как казахская борьба, аламан борьба, кокпар, аударыспак, кумис-алу, кыз-куу, тогыз-кумалак, от происхождения прошлого, сегодня к молодому поколению патриотизма. Подчеркивается роль этих видов спорта в создании межэтнической гармонии. Рассмотрено особое место данных видов спорта в воспитании подрастающего поколения.

Ключевые слова: национальные виды спорта, междунациональные физическое воспитание, духовное развитие молодежи.

В нашей Республике на основе огромных экономических, социальных и культурных преобразований физическая культура и спорт стали важным фактором всестороннего развития личности. Право казахстанской молодежи, всех трудящихся на систематические занятия физической культурой и спортом законодательно закреплено новой Конституцией Казахстана.

Парламент Республики Казахстан принял постановление «О дальнейшем подъеме массовости физической культуры и спорта», в котором наряду с другими задачами, подчеркивается необходимость повышения уровня научных исследований по важнейшим направлениям развития физической культуры и спорта. Это постановление – новое подтверждение неустанной заботы правительства о здоровье и физическом развитии людей, о создании условий для дальнейшего развития всей казахстанской системы физического воспитания.

Физическая культура и спорт как продукт определенных исторических условий развития общества составляют совокупность исторически возникших результатов духовной деятельности людей. На Первой международной конференции министров спорта и руководящих работников, ответственных за развитие физической культуры и воспитание молодежи, состоявшейся в 1976 году под патронажем ЮНЕСКО, и на ряде других более поздних форумах была принята точка зрения о важном значении обобщения опыта научных исследований в области физического воспитания применительно к социальным и национальным особенностям [1].

Огромный путь прошла здесь физическая культура: от простейших физических упражнений и игр до современных олимпийских видов спорта.

На смену старой местной и национальной замкнутости приходит всесторонняя связь и всесторонняя зависимость наций друг от друга. Это в равной мере относится как к материальному, так и к духовному производству. Плоды отдельных наций становятся общим достоянием.

В дореволюционном Казахстане вся физическая культура, все средства физического воспитания использовались народом на самостоятельных началах, поскольку не существовало никаких органов управления этими процессами. Поэтому самобытная народная практика воспитания не могла оформиться в развитую систему. В условиях кочевого образа жизни основными формами физической культуры и главными средствами физического воспитания оставались конные виды спорта и игры, а среди детей – подвижные игры, отражающие в своем содержании опять-таки кочевой образ жизни.

В современном же обществе, когда установились другие общественные и производственные отношения, такой уровень развития физической культуры не мог уже удовлетворить новые и значительно более высокие требования воспитания подрастающего поколения.

Спортивными организациями проводилась единственно правильная политика не за "национальную культуру", а за "интернациональную культуру", в которую от каждой национальной культуры входит только часть, а именно: лишь последовательно-демократическое и социалистическое содержание каждой национальной культуры.

Международные интернациональные формы физической культуры не ставят помехи развитию национальных форм физической культуры, а, наоборот, способствуют их развитию и совершенствованию. Так, казакша-курес вошел в программу уже I Всеказахстанской спартакиады, состоявшейся в 1928 году. А такие популярные национальные виды спорта, как байга, кыз-куу, аударыспак, кокпар, вошедшие в программу XIII юбилейной Всеказахстанской спартакиады в 1970 году, стали объектом всеобщего внимания. Это говорит о высоком общем уровне развития национальных форм физической культуры в республике [2, с. 115].

И этот процесс является необходимым условием формирования нового человека, всестороннего развития личности, совершенствования образа жизни с использованием всех видов физического воспитания. Физическая культура и спорт, активно включаясь в данный процесс, выступают таким образом одними из важных факторов интернационализации всей духовной жизни наших народов.

В Казахстане интернационализации подвергаются все аспекты физической культуры и спорта. Ярким примером сказанному является тот факт, что у нас интернационализируются также национальные виды спорта и игры, многообразные национальные формы и средства физического воспитания.

Главной, ведущей тенденцией при этом является возникновение и развитие общих черт в национальных культурах. Именно эта тенденция ведет к прогрессу национальных видов спорта и игр народов Казахстана, открывая перед ними

новые перспективы, тем более, что Казахстан имеет некоторый опыт интернационализации отдельных национальных видов спорта.

Начнем с наиболее популярного из них – казакша-курес. В 1938 году впервые в истории этого вида были введены весовые категории: легкий вес (до 65 кг), средний (до 76 кг) и тяжелый (от 76 кг и выше). В 1957 году казакша-курес имел уже восемь весовых категорий. Это было прогрессивным явлением, приблизившим его к современным классическим видам спортивной борьбы. Иначе говоря, казакша-курес стал иметь столько же весовых категорий, сколько имели к этому времени вольная и классическая борьба. Тем самым казакша-курес включил в свое содержание много интернациональных элементов [3, с. 57].

Казакша-курес стал в настоящее время одним из перспективных видов спортивной борьбы. Введено исключительно полезное новшество – произвольный захват пояса. Это сделало соревнования более зрелищными и богатыми по содержанию, ибо борец получил широкий простор для применения любых технических приемов, существующих в арсенале различных видов спортивной борьбы.

Следует заметить, что казакша-курес давно играет положительную роль в развитии классических видов спорта. Так, бывшие куресисты Ш.Сериков и Ж.Ушкемпиров стали олимпийскими чемпионами по классической борьбе. Ж.Ушкемпиров стал чемпионом мира.

Казакша-курес следует рассматривать не только с позиции сегодняшних спортивных требований. На него следует смотреть с перспективой на будущее. Как современный вид спорта, он может выйти за пределы Казахстана, и по нему можно будет проводить международные соревнования.

Скачки на лошадях являются одним из популярных национальных видов спорта. Различают: байгу – состязания на короткие дистанции (от 1200 м) и аламан-байгу – на длинные дистанции (до 50 км).

Аламан-байга и байга, как они культивируются в сельских районах сейчас, – это по сути то же, что скачки по пересеченной местности – кросс. Но официальные соревнования областного и республиканского масштаба давно уже проводятся по стандартной дорожке ипподрома. В Казахстане по сей день проводятся соревнования на дистанциях в пределах от 1200 метров до 50 километров, причем не только по скаковой дорожке ипподрома.

Ясно, что основным критерием для установления дистанции должен быть возраст лошадей. Это подтверждено практикой, опытом, наукой. Поэтому никакие произвольные решения не должны иметь место. Существуют дистанции на 1200 м – для лошадей в возрасте 2 лет; на 5, 8, 10, 12 км – для лошадей в возрасте от 3 до 4 лет; 15, 20, 25 км – для лошадей от 5 лет и старше; существуют дистанции 30, 40, 50 км для лошадей старшего возраста.

Кокпар (борьба за козла) – самая популярная у казахов и других народов Средней Азии конноспортивная игра, которая имеет огромное количество вариантов. Сейчас она входит в программу различных народных торжеств и по ней проводятся официальные соревнования между лучшими джигитами государств Средней Азии и Казахстана [2, с. 87].

В начале 50-х годов в Казахстане отказались от проведения официальных соревнований по кокпару из-за того, что правила их не исключали несчастных случаев. Но популярность игры была настолько велика, что пришлось признать ее, проводить соревнования по усовершенствованным правилам.

Аудыспарак (борьба на лошадях) также является одним из популярных национальных видов спорта народов Средней Азии и Казахстана. В разных республиках она называется по-разному: огдарыш, агдариш и т.д. Основное правило – в конноспортивной борьбе сбросить соперника на землю [2, с. 90].

Кумис-алу – один из национальных видов конного спорта, сущность которого заключается в том, чтобы достать монеты (призы) с земли на скаку [2, с. 92].

Кыз-куу (погоня за девушкой) – национальная спортивная игра на лошадях, где демонстрируется лихая скачка девушки и джигита. Сущность игры заключается в том, что на протяжении определенной дистанции джигит должен догнать девушку [2, с. 91].

Тогуз-кумалак (настольная спортивная игра). Это единственный вид, где фактически отсутствует двигательная деятельность. Естественно, игра популярна главным образом среди людей среднего и пожилого возраста [2, с. 98].

Как известно, в игре тогуз-кумалак используются сложение, вычитание, умножение и деление, то есть математические действия, которые необходимы для того, чтобы заранее предугадать ход игры, позицию. В свою очередь эти действия требуют создания гармонической позиции камней, которая является важнейшим принципом и определяет мастерство игрока.

Влияние национальных видов спорта на духовные и физические качества молодежи.

Любое исследование требует четкого определения отдельных исходных понятий. Речь идет в данном случае о понятиях, непосредственно связанных с национальным и интернациональным в сфере физической культуры и спорта, но, к сожалению, еще слабо разработанных.

Для периода донациональных отношений в физической культуре характерны такие понятия, как первобытная физическая культура, физическая культура родовой общины. В процессе разложения первобытнообщинного строя происходило образование родовых союзов, из которых, в свою очередь, складывались племена. Здесь уместно говорить уже о физической культуре племен и племенных союзов. Ярким примером сказанного может служить характер физической культуры таких племенных союзов, как саки, кангюи, аланы.

С появлением классового общества возникла такая социально-этническая общность людей, как народность, и с этого времени следует говорить о народной физической культуре.

Для периода зарождения и развития наций правомерно употребление термина «национальная физическая культура». Как известно, одной из отличительных черт нации является общность духовной жизни, возникающая на основе длительной совместной жизни людей, связанных единой экономикой, территорией и языком, а значит и культурой. Однако предыдущими исследователями понятие «национальная физическая культура» не употреблялось, а заменялось термином «национальные формы физической культуры». Между тем эти понятия не равнозначны [4, с. 78].

Изучение диалектики понятий и сферы действий физической культуры привело нас к употреблению термина «межнациональное» в данной области. Известно, что многие народы издревле живут по соседству, имеют много общего в жизненном укладе, обычаях, традициях и в культуре в целом. Много общего и в сфере национальных форм и средств физической культуры. Важно в данном случае отметить, что межнациональное в физической культуре, спорте проявляется более ярко. Это связано, прежде всего, не столько с их формой, сколько с их содержанием, внутренней структурой.

В современной спортивной литературе встречаются термины «народные виды спорта», «народные формы физической культуры». Под этими терминами, как правило, подразумеваются национальные виды и национальные формы.

Средняя Азия и Казахстан принадлежат к странам древнейшей культуры. Археологические раскопки свидетельствуют о том, что первобытный человек появился здесь еще в период палеолита.

Древние люди Средней Азии занимались охотой. С ней были связаны основные стороны жизни человеческого общества. Как показывают исследования, охота в данный период создала особые свойства в природе человека, влияя на его физическое строение, и изоощрила многие его способности: дальнзоркость, меткость глаза, осторожность, наблюдательность и т.д. В этот период в высшей степени развилась физическая сила человека и выносливость.

Охота в первобытном обществе требовала прежде всего развития таких двигательных навыков, которые можно назвать естественными, - это навыки в беге, лазании, прыжках, переноски тяжестей и т.д. Находясь все время в условиях воздействия естественных сил природы, человек закалялся в борьбе с нею. Эта суровая повседневная борьба за существование требовала от человека высокоразвитых физических качеств и разносторонней двигательной деятельности. Однако роль охоты заключалось не в только в развитии этих качеств. Она имела огромное значение и в духовном развитии, ибо возросшая двигательная активность охотника могла служить одним из стимулов для более высокого развития умственных способностей человека.

В позднем палеолите при раскопках находят копьеметалки. Их применение говорит о том, что охотничьи действия древних людей стали носить более сознательный характер, и их культура поднялась на более высокую ступень. Охотничьи оружия и устройства типа копьеметалок были известны также древним людям Средней Азии.

В период неолита появляются лук и стрела. Их появление в качестве основного охотничьего орудия, а также использование усовершенствованных каменных орудий создают условия для перехода к приручению животных, к развитию новых форм культур. Более устойчивыми становятся формы организации человеческого общества.

Физические упражнения становятся важным средством воспитания. Им был занят весь коллектив родового общества, предъявляющий к своим членам достаточно высокие требования в области физического развития. Одновременное обособление различных видов трудовой деятельности людей по половым признакам делает этот процесс все более дифференцированным. Сказанное подтверждается данными по истории культуры народов Средней Азии и Казахстана. Игры (в том числе и спортивные) как мальчиков, так и девочек приобретают особую специфику, определяемую их будущим положением в системе половозрастного разделения труда. Все более популярными становятся состязательные игры, путем которых наиболее успешно осуществлялось развитие физических и умственных способностей детей.

Исторические сведения подтверждают, что переход из одной возрастной группы в другую был связан с выполнением определенных требований на ловкость, смелость, стойкость и умение применять их в естественных условиях окружающей среды. Эти древние обычаи и традиции, в основе которых лежат пережитки и отголоски ранней эпохи родового общества, у народов Средней Азии и Казахстана дожили до нашего столетия.

Требования и определенные виды испытания в области физического воспитания были широко распространенным явлением данной эпохи. Причем они были направлены на овладение необходимыми в жизни навыками и способностями. Например, у древних гуннов мальчики сначала учились стрелять из лука пташек и зверьков, ездить верхом на баране, а затем стрелять зайцев и лисиц и употреблять их в пищу. В дальнейшем подростки, умеющие владеть луком, поступали в конницу.

Посвящения – один из древнейших ритуалов, зафиксированных археологами и этнографами у многих народов в самых разных местах земного шара.

Посвящения состояли из целого цикла обрядов, проводимых в течение ряда лет в несколько стадий. Например, у среднеазиатских народов бытовала первая самостоятельная езда верхом в три года или первое участие в конных скачках в семь лет.

Посвящения носили общественный и воспитательный характер, ибо они были направлены на то, чтобы подготовить детей, подростков, юношей и ввести их в общество полноценных и полноправных людей в соответствии с их возрастными способностями. Последовательно они становились наездниками, охотниками, воинами.

Элементы физической культуры в древнем обществе пронизывают все стороны общественной жизни. Причем, физическая культура еще в этот период была освящена разного рода обычаями, обрядами и традицией.

Возникают новые состязательные игры, отражающие приемы и способы приручения диких животных и их одомашнивание. Так, известные по археологическим материалам культовые игры с быком генетически связываются с тем этапом развития первобытного общества, когда в его жизни начинает играть важную роль скотоводство.

Популярными в этом периоде становятся физические упражнения и развлечения с применением игровых костей – астрагалов. Эти кости использовались в подвижных играх, с помощью которых воспитывались такие физические качества, как ловкость и меткость [5, с. 14].

В 1970 году казахстанские археологи при раскопках древнего поселения периода III-IV веков до нашей эры обнаружили различные шарики, специально выполненные для игры. В результате тщательного исследования они пришли к выводу, что шарики служили для игры в тогуз-кумалак.

Приручение верховых лошадей приводит к возникновению конных видов спорта и игр, появлению состязаний, соответствующим целям военной подготовки. С появлением так называемой "военной демократии", возникшей на стадии разложения первобытнообщинного строя, связано возникновение в казахских степях аламан-байги – вида состязаний, используемого для подготовки воина.

Элементы военной подготовки пронизывают не только конные виды. В этой связи также немалый интерес представляют археологические раскопки на юго-востоке Казахстана. В этом районе были обнаружены своеобразные стрельбища, мишенями которых служили наскальные изображения животных.

Тренировка с оружием являлась сложным процессом, связанным с появлением не только таких физических качеств, как ловкость и выносливость, но и прежде всего большой физической силы, которая приобреталась путем длительных упражнений.

Появление соревнований способствует возникновению новых форм и методов подготовки молодежи, развитию новых боевых игр и физических упражнений. Новые общественные функции, которые несет с собой физическая культура, способствуют приобретению общих сходных черт физических упражнений отдельных племен и народностей этого периода, усиливается взаимообмен культурными ценностями.

Все больше усиливающийся процесс развития физической культуры разделялся на два русла: непосредственно утилитарную деятельность и деятельность игровую, служащую интенсивным проявлением духовных потребностей людей. Дальнейшее развитие игрового творчества оказывает огромное влияние на содержание физической культуры, делает ее богатой и разносторонней по форме.

Национальные спортивные традиции складывались с древних времен. Они совершенствовались по мере хозяйственной деятельности человека, по мере

совершенствования его разума. Национальные спортивные традиции зависели от многих факторов: ландшафта, климата, природы и т.д.

Все виды национального спорта направлены на развитие у молодежи физических и духовных качеств: физической силы (казакша-курес), выносливости (аламан-байга), ловкость (кумис-алу), меткость (лучные состязания), развитие способности разума анализировать множество данных (тогуз-кумалак). Кроме того многие виды национального спорта направлены на воспитание у молодежи воли к достижению цели, на единение с природой степей, культурой других народов.

Данные свидетельствуют о том, что процессы взаимного культурного влияния и культурного общения оказывают большое влияние на характер самих игр как одного из важных средств духовного развития людей.

Литература:

1. Таникеев М.Т. *От байги до олимпиады*. – Алма-Ата, 1983. – 520 с.
2. Таникеев М.Т. *История физической культуры в Казахской ССР*. – Алма-Ата, 1973. – 223 с.
3. Рахимкулов М. *Казакиша-курес*. – Алма-Ата, 1957. – 315 с.
4. Гунер М. *Казахский народный конный спорт (правила соревнований)*. – Алма-Ата, 1957. – 350 с.
5. Пономарев Н.И. *Возникновение и первоначальное развитие физического воспитания*. – Москва, 1970. – 275 с.

Бекбаев С.Ш., Иманғалиев Н.К., Джумағалиев А.Х.

ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ ЖӘНЕ ФИЗИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ

Мақалада ұлттық спорт түрлерінің, атап айтқанда, қазақша күрес, аламан бәйге, көкпар, аударыспақ, қыз қуу, күміс алу, тоғыз-құмалақ сияқты түрлерінің шығу түрлерінен бастап, кешегі, бүгінгі күндегі жас ұрпақты шымырлыққа, патриоттыққа тәрбиелеудегі басты ерекшеліктері жан-жақты ашып көрсетіледі. Бұл спорт түрлерінің ұлтаралық байланыстылығы, халықтарды достастырудағы рөлі басым айтылады. Олардың өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі ерекше рөлі туралы баяндалады.

Тірек сөздер: ұлттық спорт, ұлтаралық дене тәрбиесі, жастардың рухани дамуы.

Bekbaev S. Sh., Imangaliev N.K., Jumagaliev A.H.

NATIONAL SPORTS. THEIR ROLE IN THE SPIRITUAL AND PHYSICAL DEVELOPMENT OF YOUTH

This article describes the main features of national sports in detail, such as kazaksha wrestling, alaman wrestling, kokpar, audaryspak, kumis-alu, kyz-kuu, togyz-kumalak, from the origin of the past, today to the younger generation of patriotism. The role of these kinds of sports in interethnic harmony, the role of peoples in the world is emphasized. Emphasizes the special place of these sports in the education of the younger generation.

Keywords: national sports, international physical education, spiritual development of youth.

БИОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯ / БИОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ / BIOLOGY AND ECOLOGY

УДК 599.742.1(574)

Сергалиев Н.Х. – кандидат биологических наук,
ассоциированный профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: nurlan-sergaliev@yandex.kz

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук,
ассоциированный профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: kazhmurat78@mail.ru

Шпигельман М.И. – орнитолог, ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: c71305@mail.ru

ШАКАЛ *CANIS AUREUS* L. КАК ИНВАЗИВНЫЙ ВИД В ФАУНЕ ЗАПАДНО - КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Проблеме инвазивных видов и их влиянии на аборигенную фауну и флору уделяется большое внимание. В конце XX века стали заметны трансформации биоразнообразия, в том числе за счет видов вселенцев. Целью данной работы является изучение шакала как инвазивного вида в составе фауны млекопитающих Западно-Казахстанской области. В основу работы положены результаты исследований авторов в период экспедиционных работ, а также анализ литературных сведений. Проведен анализ расселения шакала *Canis aureus* L. в Западно-Казахстанской области. Показана его мировая экспансия. Определен его статус как инвазивного вида, который требует всестороннего изучения, создания регионального «черного списка». Также показана его роль в распространении зоонозных инфекций.

Ключевые слова. шакал *Canis aureus* L., инвазивные виды, виды вселенцы, саморасселяющие виды, Западно-Казахстанская область.

Биологическое загрязнение - одна из острейших проблем в деле сохранения экологической безопасности не только отдельно взятых стран, но и в мировом масштабе в целом. Под биологическим загрязнением подразумевается инвазия чужеродных видов растений, животных и грибов за пределы их исконных областей распространения.

Результаты таких инвазий нередко приводят к национальным катастрофам. Так, в 1863 г. из США во Францию была завезена виноградная тля, или филлоксера *Dactylosphaera vitifoliae* (Fitch, 1855). К 1895 ею были заражены 90% виноградников, что привело к убыткам на 20 млрд. франков. Затем она распространилась по всей Европе. Итоговая площадь заражения составила 6 млн. га [1]. В 1788 г. в Австралию был завезен кролик *Oryctolagus cuniculus* Linnaeus, 1758. За сравнительно небольшой срок он распространился по всему континенту, принося убытки на миллионы долларов.

Этот далеко не полный список, показывающий насколько губительны инвазии чужеродных видов, как для человека, так и для биоразнообразия аборигенных видов растений и животных.

Для аборигенных видов, вселенцы стоят на втором месте по угрозе, после проблемы разрушения мест обитания. На борьбу с ними, по данным Глобальной

программы по инвазивным видам (GISP) тратится порядка 1,4 трлн. долларов. В Европе для этих целей выделяют – 12,5 млн. евро, в США – 80 млн. долларов.

В ряде стран, наряду с Красными книгами, стали создаваться Черные книги, в которые заносятся чужеродные виды растений или животных, представляющие реальную опасность для исконных представителей местной биоты.

Существует три основные группы чужеродных видов по путям их проникновения: преднамеренно интродуцированные, случайно интродуцированные и саморасселяющиеся.

Преднамеренная интродукция – это сознательный завоз животных с целью их расселения за пределами естественного ареала.

Случайная интродукция – переселение вида за пределы его ареала с транспортом и грузами, в результате побега животных со звероферм, из зоопарков, а также одичания или бродяжничества домашних животных.

Саморасселение – самостоятельное расселение вида за пределы предшествующего ареала, включая фазу восстановления ареала в процессе его пульсации. Отчетливую границу между перечисленными группами провести иногда сложно. Более того, внедрение одного и того же вида в аборигенные экосистемы может происходить разными путями [2].

Для решения проблем по сохранению биоразнообразия в 1992 в Рио-де-Жанейро (Рио-де-Жанейро, 1992), большинство европейских стран подписали Конвенцию по сохранению биоразнообразия. В Конвенции (Статья 8 СОХРАНЕНИЕ IN-SITU) сказано: «Каждая Договаривающаяся Сторона, насколько это возможно и целесообразно предотвращает интродукцию чужеродных видов, которые угрожают экосистемам». Республика Казахстан ратифицировала Конвенцию о биологическом разнообразии 6 сентября 1994 г., и она вступила в силу 27 февраля 1997 г. В пятом национальном докладе о биологическом разнообразии в Казахстане сказано [3]: «На проблему инвазивных и чужеродных видов в Казахстане не обращается достаточного внимания, специальных задач или программ по их контролю и мерам регулирования не существует. Проведенный в 2012 г. анализ показал, что в стране в различной степени распространены потенциально опасные для естественного биоразнообразия 26 видов рыб, 1 вид птиц, 5 видов млекопитающих, ряд видов беспозвоночных, и высокое число умышленно или случайно занесенных видов растений. Контроль целенаправленно осуществляется только за вредителями и болезнями в сельском хозяйстве: это около 50 видов многоядных и свыше 100 видов специализированных вредителей, более 70 видов болезней, 300 видов сорняков, 10 видов карантинных объектов, наносящих ущерб сельскохозяйственному производству». Так же в 2012 г. А.Ф. Ковшарь [4] поднимал вопрос о создании в Казахстане «Черной» книги. Прошло 7 лет со времени этой публикации, но действенных шагов пока так и не предпринято. Особо остро стоит проблема по инвазивным видам на особо охраняемых природных территориях. Проникая в разные регионы, вселенцы влияют на аборигенные виды и тем самым на уникальность биоразнообразия в ООПТ. Поэтому их выявление является первоочередной задачей.

В Западно-Казахстанской области (далее ЗКО) к рассматриваемой категории можно отнести несколько видов млекопитающих: степного кота *Felis silvestris lybica*, енотовидную собаку *Nyctereutes procyonoides*, шакала *Canis aureus*. Особую проблему составляет шакал, который обитает в Бокеевском и Казталовском районах, где расположен природный резерват сайги *Saiga tatarica*, и ключевая орнитологическая территория с местами гнездования дрофы *Otis tarda* и стрепета *Tetrax tetrax*, внесённых в Красную книгу Казахстана [5].

Шакал, начиная с конца XX века, появился в 21 европейских странах (рисунок 1). В Прибалтике и в ряде европейских стран он внесен в «черный список» как инвазивный саморасселяющийся вид. В Казахстане шакал появился на Западном и Северном Тянь-Шане [6]. Причиной такого стремительного расселения служит антропогенное воздействие и потепление климата [7; 8; 9; 10]. Шакал населяет увлажнённые биотопы тропиков и субтропиков [12]. В Средней Азии и Казахстане он является фоновым видом пойменных лесов по р. Сырдарья, встречается на побережье Аральского моря, в предгорьях Тянь-Шаня, пустыне Бетпак-Дала и Южном Прибалхашье [13]. Ещё один, ближайший к территории Казахстана участок исконного ареала этого вида охватывает Кавказ и Предкавказье [14].

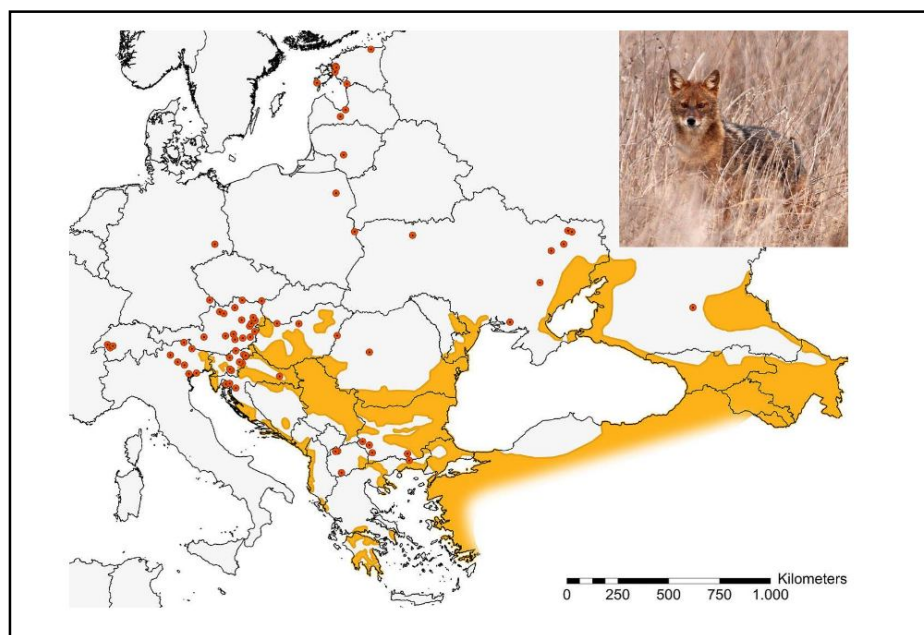

Рисунок 1 – Современное распространение шакала *Canis aureus* в Европе [11]

В ЗКО хищника отмечали в Бокейординском и Жанибекском, Жангалинском районах (рис. 2) [15; 16]. Ранние сведения о появлении шакала на территории ЗКО были основаны на опросных данных, следах, визуальных наблюдениях. В конце 1990-х гг. появилось первое материальное подтверждение присутствия шакала в Бокейординском районе ЗКО. Сотрудниками Уральской противочумной станции близ пос. Хан Ордасы шкура шакала была выменяна у одного из местных фермеров. Фотоматериалы, а также координаты и дата добычи зверя по этой регистрации отсутствуют, что не позволяет определить подвидовую принадлежность хищника.

В конце января 2019 года, в ходе комплексной экспедиции по Бокейординскому району, нами был обнаружен труп шакала (рис. 3), сбитый автомобилем не далеко от пос. Хан Ордасы. Координаты места обнаружения: 48,7964476°N 47,382193°E. Его нашли на проселочной дороге, ведущей в отделение (рис. 4). Место пустынное, отсутствует кустарниково-древесная растительность. Высота снежного покрова 30 см.

Найденное животное оказалось яловой самкой шакала (рис. 3). Морфометрические данные (см.): масса – 11,3 кг, длина тела (без хвоста) – 81,

хвоста – 27, уха – 9, высота в холке – 48, в крестце 46, длина стопы передней ноги – 6 см.

В определителе млекопитающих СССР [14], сказано, что на территории Европы, Кавказа и Средней Азии обитают два подвида шакала:

1. *Canis aureus aureus* Linnaeus, 1758 (Средняя Азия) – мех мягкий, сероватый;

2. *Canis aureus moreoticus* (I. Geoffroy Saint-Hilaire, 1835), 1835 (европейский подвид) - мех грубый, более желтый, присутствуют ржавые тона. Этот же подвид обитает и на Кавказе.

Судя по окраске и размерам найденного животного можно предположить, что в ЗКО проник кавказский подвид шакала *Canis aureus moreotica*.

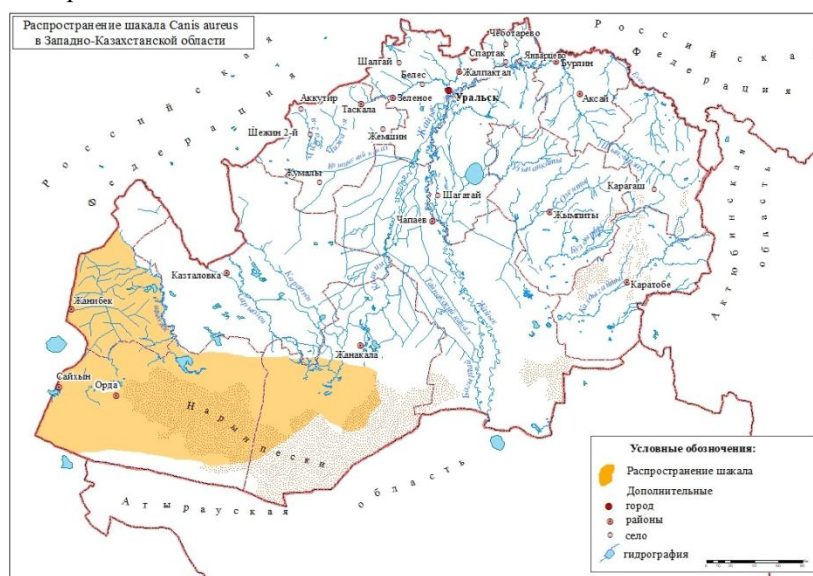

Рисунок 2 – Распространение шакала *Canis aureus* в ЗКО

Рисунок 3 – Шакал *Canis aureus*, погибший на автодороге в урочище Хан ордасы в январе 2019 г. (Фото Шпигельман М.И.)

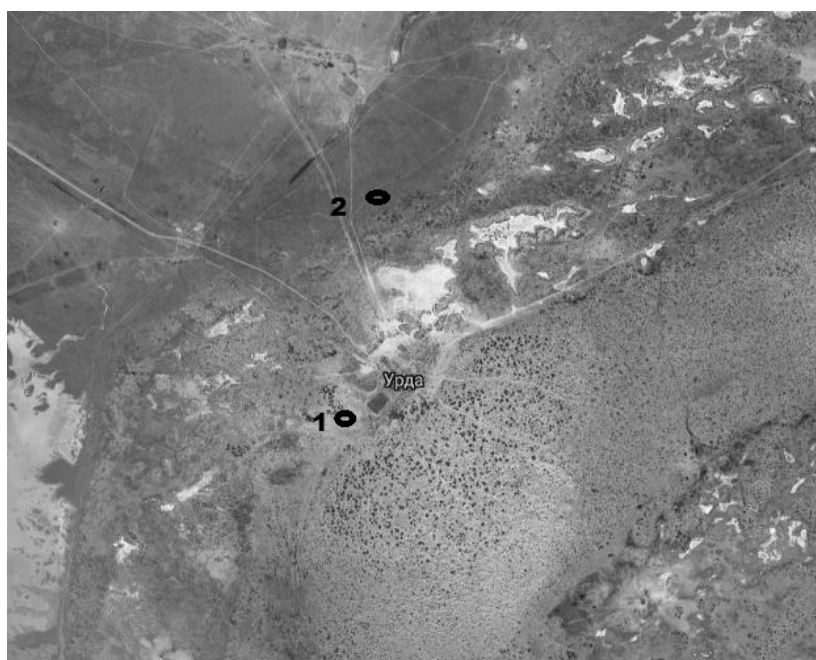

Рисунок 4 – Места добычи шакала *Canis aureus* в Бокейординском районе. Обозначения: 1. примерное место добычи первого экземпляра пастухом; 2. место гибели зверя под колёсами автотранспорта в январе 2019 г.

В описании биологии шакала сказано, что он не переносит многоснежные зимы и часто гибнет от голода [17]. Найденное нами животное было упитанным и имело здоровую "лоснящуюся" шерсть. Что говорит о том, что шакал не имел проблем с пропитанием.

В последние годы в связи с увеличением численности шакала и расширением ареала обитания, этот зверь представляет угрозу как носитель и распространитель целого ряда опасных для человека и животных болезней. Являясь животным, зачастую обитающим в непосредственной близости от населенных пунктов и человека, шакал вносит определенные коррективы в эпизоотический процесс бешенства, чумы плотоядных, альвеококкоза, трихинеллеза и других инвазий [18].

Шакал экологически пластичный зверь представляет опасность тем, что является переносчиком ряда опасных заболеваний. Проведенными исследованиями [19] выявлены следующие 16 видов паразитов: *Echinococcus granulosus*, *Dipylidium caninum*, *Taenia pisiformis*, *Taenia hydatigena*, *Multiceps serialis*, *Multiceps multiceps*, *Rictularia affinis*, *Rictularia spiralis*, *Toxascaris sp.*, *Toxascaris leonine*, *Physaloptera sibirica*, *Physaloptera sp.*, *Dracunculus medinensis*, *Trichinella native*, *Trichinella nelson*, *Macracacanthorhynchus catulamus*. Итого из 16 видов, 10 встречаются у диких и домашних копытных.

Особенно важно отметить наличие *E.granulosus* и *T.hydatigena*. В распространении этих паразитов активную роль играют псовые, зараженность сайгаков цистами этих цестод были самые высокие.

Исследование гельминтофауны сайгаков [20] показало, что в уральской популяции содержатся 28 видов гельминтов (4- цестод, 24 – нематод). Для сравнения ниже приведены данные о зараженности этой категорией паразитов животных в других географических популяциях антилопы: барсакельмесской группировке -15 видов, бетпакдалинско-арысской – 42, устюртской - 25,

калмыцкая -25, дагестанская -42. Из приведённых данных видно, что высокий процент зараженности сайгаков гельминтами коррелирует с высокой плотностью населения псовых. В Дагестане шакал является фоновым видом, где не только участвует в распространении паразитов среди степной антилопы, но и охотится на зимующих дроф, стрепетов [17]. Тем самым нанося существенный урон в популяцию краснокнижных видов.

Так же важно отметить, что сайгак являются источником гельминтофауны для сельскохозяйственных животных, почти все виды гельминтов, которые определили у него, встречаются у овец и других жвачных животных. Возможен и обратный процесс заражения сайгаков от овец, но в том и другом случае окончательным хозяином является шакал, волк, собаки [21,22].

У шакала в естественной среде обитания врагом является волк, уничтожение которого влияет на рост популяции шакала. На это было обращено внимание в предгорьях Северного Кавказа [23]: «шакалы появились на участках, выделявшихся низкой плотностью популяции волка: с ростом численности волков шакалы с таких мест уходят [24].

Бокейординский район ЗКО граничит с Астраханской областью РФ, где в Астраханском биосферном заповеднике шакала внесли в «Черный список» [25]. Поэтому здесь ежегодно выделяют квоты на отстрел этого хищника [26] (рис. 5). Мех шакала не представляет особой ценности, а отстреливают его только из-за приносимого вреда. Как видно из диаграммы численность шакала в Астраханской области в настоящее время растёт. Так же, стоит обратить внимание, на количество добываемых здесь волков (рис. 6), которые, как известно, являются природным регулятором численности шакала.

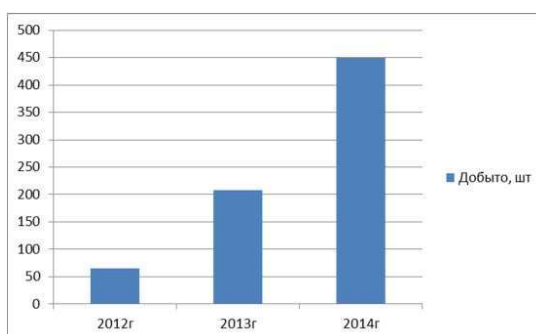

Рисунок 5 – Динамика добычи шакала в Астраханской области [26]

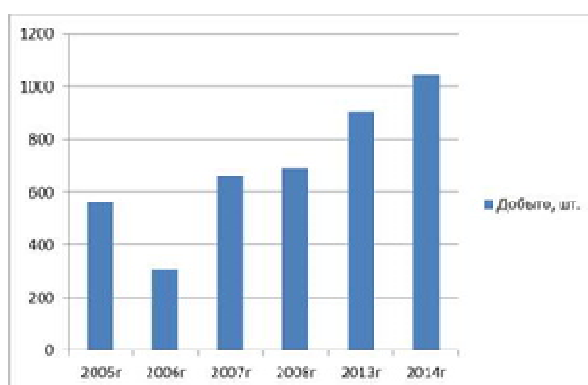

Рисунок 6 – Динамика добычи волка на территории Астраханской области [26]

Увеличение охотничьего пресса на волка в Астраханской области может

негативно отразиться на ситуацию с шакалом и волком в прилегающих территориях. В ЗКО, по устному сообщению, М.Н. Уразгалиева из ГУ «Западно-Казахстанское территориальное управление лесного и охотничьего хозяйства» на 2019 выделено 42 квоты на отстрел волка по всей области, квот на отстрел шакала нет, так как нет данных о количестве и местах его обитания. Мониторинг шакала в области не проводится. Таким образом, можно ожидать дальнейшего расселения этого хищника в ЗКО, в том числе с прилегающих территорий Российской Федерации.

Благодарности. Выражаем благодарность директору Урдинского ГУ по охране лесов и животного мира Мурзагалиеву Б.Б., заместителю директора Сапашевой А.А., инженеру Газизову А.О. за оказанную помощь в поиске шакала и организаций выезда по урочищу Жаскус.

Литература:

1. Зооинженерный факультет МСХА. – <http://www.activestudy.info/gibel-vinogradnikov-ot-filloksery-vo-francii-i-v-drugix-stranax-evropy/> Дата посещения: 18.01.2019 г.
2. Хляп Л.А., Бобров В.В., Варшавский А.А. Биологические инвазии на территории России: млекопитающие // Российский Журнал Биологических Инвазий. – 2008. – №2. – С. 78-95.
3. РГП на ПХВ «Информационно-аналитический центр охраны окружающей среды» – <http://ecogofond.kz/orhusskaja-konvencija/dostup-k-jekologicheskoy-informacii/haly-araly-yntyma-tasty/haly-araly-konvencijalardy-ltty-bajandamalary/nacionalnye-doklady-konvencii-po-sohraneniju-bioraznoobrazija/> Дата посещения: 18.01.2019 г.
4. Ковшарь А.Ф. Чужеродные виды и необходимость ведения «Чёрной книги фауны Казахстана» // Selevinia. – 2012. – С. 37-45.
5. Красная книга Казахстана. – <http://www.redbookkz.info/> Дата обращения: 11.01.2019 г.
6. Мусабеков К.С., Байтанаев О.А., Нурушев М.Ж. Проблемы экспансии шакала *Canis aureus* L. в Евразии // Вестник КазНУ. Серия биологическая. – 2009. – Том 40. – № 1. – С. 41-43.
7. Соколов Л.В. Климат в жизни растений и животных. – СПб: Тесса, 2010. – 344 с.
8. Ковшарь А.Ф., Березовиков Н.Н. Тенденции изменения границ ареалов птиц в Казахстане во второй половине XX столетия // Selevinia. – 2001. – С. 33-52.
9. Давыгора А.В. Долговременная динамика орнитологической фауны Оренбургского края (как исторической области) // Наземные позвоночные животные аридных экосистем: Мат-лы международной конф. посвящ. памяти Н.А. Зарудного (г.Ташкент, 24-27 окт. 2012 г.). – Ташкент, 2012. – С. 122-135.
10. Давыгора А.В., Елина Е.Е., Ленева Е.А. Современное состояние и долговременная динамика териофауны Оренбургской области // Проблемы региональной экологии. – 2017. – №5. – С. 34-49.
11. Large Carnivore Initiative for Europe. – <http://www.lcie.org/Large-carnivores/Golden-jackal> Дата обращения: 11.01.2019 г.
12. Афанасьев А.В. Зоогеография Казахстана (на основе распространения млекопитающих). – Алма-Ата: АН КазССР, 1960. – 260 с.
13. Млекопитающие Казахстана. Т. 3, ч. 1: Хищные (собаки, медведи, енотовые), ластоногие (настоящие тюлени). – Алма-Ата: Наука, 1981. – 243 с.
14. Бобринский Н.А., Кузнецов Б.А., Кузякин А.П. Определитель млекопитающих СССР. – М.: Просвещение, 1965. – 122 с.

15. Бидашко Ф.Г., Гражданов А.К., Берденов М.Ж., Габбасова А.Г. О распространении шакала в северо-западной части Волго-Уральских песков // Млекопитающие как компонент аридных экосистем (ресурсы, фауна, экология, медицинское значение и охрана): Тез. докл. междунар. совещ. Ин-т проблем экологии и эволюции им. А.Н. Северцова РАН. – М., 2004. – С. 20-21.
16. Опарин М.Л., Опарина О.С., Кондратенков И.А., Хрустов А.В. О современной границе ареала шакала (*Canis aureus* L.) в Волго-Уральском междуречье // Поволжский экологический журнал. – 2008. – №4. – С. 386-388.
17. Яровенко Ю.А., Вагндов З.Ю., Яровенко А.Ю. Особенности распространения и экология шакала (*Canis aureus*) в России и Дагестане // Труды государственного природного заповедника «Дагестанский». – 2014. – Выпуск 9. – С. 168-172.
18. Мусабеков К.С., Кикимов Н.Н. Зоология распространения шакала *Canis aureus* L., 1758 в Заилийском Алатау // Вестник КазНУ. Серия биологическая. – 2009. – Том 40. – №1. – С. 41-43.
19. Мусабеков К.С. Болези и паразиты шакала (*Canis Aureus* L, 1758) Южного Казахстана // Известия НАН РК Серия биологическая. – 2008. – №3. – С. 10-13.
20. Байтурсинов К.К. Краткие данные по биологии и зараженности гельминтами сайгака *Saiga tatarica* L., 1766 в Казахстане // Вестник Казахского национального университета имени аль-Фараби. Серия биологическая. – 2009. – Том 40. – № 1. – С. 63-68.
21. Байтурсинов К.К. Факторы формирования общности гельминтофауны диких и домашних копытных Казахстана // Российский паразитологический журнал. – 2008. – №4. – С. 5-12.
22. Кармалиев Р.С., Кротенков В.П., Усенов Ж.Т., Ахмеденов К.М., Сидихов Б.М., Б.Е. Айтуганов Б.Е., Ертлеуова Б.О., Габдуллин Д.Е., Бекетова С.Х. Инвазированность гельминтами пищеварительного тракта крупного рогатого скота и сайгаков в Западно-Казахстанской области // Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. – 2018. – №5 (47). – С. 42-43.
23. Бакеев Ю.Н. Изменение ареала и численности шакала на Северном Кавказе // Бюллетень МОИП. отд биол.. – 1978. – Вып. 2. – С. 15-57.
24. Шахмарданов З. А. Воздействие хищников на диких копытных и других животных // Известия ДГПУ. – 2014. – №1. – С. 61 -68.
25. Бобров В.В. Чужеродные виды млекопитающих в Астраханском биосферном заповеднике // Поволжский экологический журнал. – 2015. – №2. – С. 134-148.
26. Зволинский В.П., Мельник И.В., Королев А.В., Данильченко Н.В. Динамика добычи охотничьих ресурсов на территории Астраханской области // Известия Нижневолжского агроуниверситетского комплекса: наука и высшее профессиональное образование. – 2016. – Выпуск 4. – С. 133-140.

Sergaliev N.Kh., Akhmedenov K.M., Shpigelman M.I.
JAKAL CANIS AUREUS L. AS AN INVASIVE SPECIES IN THE
FAUNA OF THE WEST KAZAKHSTAN OBLAST

The problem of invasive species and their impact on native fauna and flora are given much attention. At the end of the 20th century biodiversity transformations became noticeable, including at the expense of invading species. The aim of this work is to study the jackal *Canis aureus* L. as an invasive species in the mammalian fauna of the West Kazakhstan oblast. The work is based on the results of the authors' research during the expeditionary period, as well as the analysis of literary information. The

distribution of the jackal *Canis aureus* L. in the West Kazakhstan oblast and its global expansion have been analyzed. Its status as an invasive species which requires a comprehensive study, the creation of a regional “black list” is determined. It also shows its role in the spread of zoonotic infections.

Keywords: Jackal *Canis aureus* L., invasive species, invading species, self-spreading species, West Kazakhstan oblast

**Сергалиев Н.Х., Ахмеденов К.М., Шпигельман М.И.
ШИЕ БӨРІ CANIS AUREUS L. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ
ФАУНАСЫНЫҢ ИНВАЗИВТІ ТҮРІ РЕТІНДЕ**

Инвазивті түрлер және олардың жергілікті фауна мен флорасына әсері мәселесіне көп көңіл бөлінеді. XX ғасырдың басында биоалуантүрліліктің өзгерістері айқындала бастады, соның ішінде кірме түрлер есебінен. Осы жұмыстың мақсаты шие бөріні *Canis aureus* L. Батыс Қазақстан облысы фаунасының инвазивті түрі ретінде зерттеу болып келеді. Жұмыс негізіне экспедициялық жорықтар негізінде алынған және оған қоса әдеби мәліметтер салынған. Батыс Қазақстан облысында шие бөрінің *Canis aureus* L. таралуына талдау жасалған. Оның дүниежүзі бойынша таралуы көрсетілген. Инвазивті түр ретінде статусы айқындалған, бұл жаң-жақты зерттеуді, аймақтық қара тізім жасауды талап етеді. Зооноздық инфекциялар таратуды оның орны көрсетілген.

Тірек сөздер: шие бөрі *Canis aureus* L., инвазивті түрлер, кірме түрлер, өзімен өзі тарайтын түрлер, Батыс Қазақстан облысы.

UDC 595.42

KaczmarekS. – doctor of biological Sciences,
Professor Kazimierz Wielki University
(Bydgoszcz, Poland)

E-mail: slawkacz@ukw.edu.pl

MarquardtT. – doctor of biological Sciences,
Professor Kazimierz Wielki University
(Bydgoszcz, Poland)

E-mail: tmarq@ukw.edu.pl

JangazievaB. – master of science
M.Utemisov WKSU

E-mail: b4658866@yandex.ru

**BIODIVERSITY OF SOIL MITES (ACARI) AND THEIR ROLE IN
ECOSYSTEMS**

Annotation. In this work we focused on various aspects of mite biodiversity based on literature data including analysis of oribatid and gamasid mite communities in various habitats (including agroeco systems and forests) and under humidity gradient. We also emphasized on the influence of ecological processes (succession, ecotones) as well as dynamics and zoogeography of these arthropods. Moreover, some data on the possibility of using the mite biodiversity in bioindication was presented and discussed.

Keywords: Parasitiformes, Acariformes, biological diversity, ecosystem services.

Introduction. The term “biological diversity” is capacious and the variety of forms of life can be analyzed in various ways. Apart from the Whittaker’s [1; 2] concepts of alpha-, beta- and gamma-diversity usually expressed by the number of species (thus related to species diversity) it can be studied on the main three levels: species diversity, genetic diversity and ecosystem diversity [3]. Leaving aside describing of the current and past diversity which could be used to predict its changes in the future, the knowledge on the biodiversity is very important when its links with e.g. climatic changes, agriculture or methods of biotechnology are considered and the benefits are regarded [3; 4]. Apart from the main ecological value of biological diversity expressed in the preamble to Convention on Biological Diversity [5] its all other values (genetic, social, economic, scientific, educational, cultural, recreational and aesthetic) are crucial in the scope of responsibility for biodiversity conservation and sustainable use. One of the programs of UN within the CBD concerns the soil biodiversity in which the mites (Arachnida, Acari) are extremely important because of their role in the matter and energy flow in the ecosystems. Mites are not the only forms of life in the soil however are the most abundant arthropods in this part of ecosystem and significantly contribute to the ecosystem services provided by the soil biodiversity.

There are about 55,000 species of mites and ticks known (including some fossil taxa of Acari) in two superorders: Parasitiformes and Acariformes. In soil environment two groups usually predominate namely Mesostigmata (=Gamasida) that as order is included in Parasitiformes and Oribatida included as suborder in acariform order Sarcoptiformes [6]. Currently there are 11,424 species of Mesostigmata and 16,412 species of Sarcoptiformes known including 16,305 species of Oribatida (in recent form including Astigmata). Despite the total mite species known constitute about half of known arachnids and is greater than e.g. spider species diversity (43,579 species) it is commonly accepted that mite diversity is highly underestimated and probably consist, according to various estimates, from half a million to even about million of species and one of the important reasons of such underestimation is cryptic speciation [7; 8; 9]. On the contrary to other arachnids which are mainly predators, mites are very diverse in terms of their food base, as the predation is only one of the main feeding strategies in mites also including parasitism, phytophagy, mycophagy and saprophagy [7]. However the size of an individual mite is usually less than one millimeter, their crucial role in various types of ecosystems is the result of their abundance and also reflected in their position within the food web.

Mites in humidity/habitat gradient. Humidity is presumably the main, apart from temperature, environmental factor that shape the diversity of communities. The influence of above-mentioned factors is either direct (through the ecological tolerance of an individual) or indirect (through the influence on soil formation processes also shaped by other climatic factors, soil chemical properties etc.).

The influence of humidity level was studied so far e.g. in specific habitats of Bagno Stawek Reserve (Zaborski Landscape Park, Tuchola Forest, N Poland). In various pine forests [*Leucobryo-Pinetum* (fresh pine forest), *Molinio-Pinetum* (moist pine forest), *Vacciniouliginosi-Pinetum* (wet pine forest)] and within the fen (*Caricetum lasiocarpae*) humidity shaped the local biodiversity of mesostigmatid mites [10]. In general the increase of habitat humidity caused drop in total abundance of Mesostigmata as well as decrease of species number. Moreover, in the most humid fen habitat the lowest species diversity (H') and the lowest community evenness (J') were recorded (Table 1).

Table 1 – General Mesostigmata community parameters (A – abundance in thousands of individuals per square meter, S – number of species, H' – Shannon-

Weaver species diversity, J' – Pielou's community evenness) in habitats studied within BagnoStawek Reserve [10]

	<i>Leucobryo-Pinetum</i>	<i>Molinio-Pinetum</i>	<i>Vacciniouliginosi-Pinetum</i>	<i>Caricetumlasiocarpae</i>
A	19.85	9.84	10.58	7.15
S	53	46	32	27
H'	2.277	2.479	2.381	1.458
J'	0.571	0.647	0.687	0.442

But the influence on the general community parameters were not the only recorded in studied reserve. Between studied habitats there were differences in predominating families and species of Mesostigmata (Table 2).

Table 2 – Predominating families (above 10% of community) and species (above 7% of community) of Mesostigmata in habitats studied within Bagno Stawek Reserve. Percentages given in brackets [10]

	Families (%)	Number of families	Species (%)
<i>Leucobryo-Pinetum</i>	Parasitidae (29.0) Veigaiidae (19.5) Rhodacaridae (18.0) Trachytidae (12.6) Zerconidae (10.5)	16	<i>Paragamasus runciger</i> (26.4) <i>Rhodacarus coronatus</i> (17.5) <i>Veigaia nemorensis</i> (18.3) <i>Trachytes aegrota</i> (12.1)
<i>Molinio-Pinetum</i>	Parasitidae (27.0) Veigaiidae (26.4) Trachytidae (13.8) Zerconidae (11.2)	14	<i>Paragamasus runciger</i> (22.9) <i>Veigaia nemorensis</i> (24.7) <i>Trachytes aegrota</i> (12.8) <i>Zercon triangularis</i> (7.8)
<i>Vacciniouliginosi-Pinetum</i>	Parasitidae (39.9) Ascidae (14.4) Laelapidae (13.2) Veigaiidae (11.1)	13	<i>Paragamasus runciger</i> (34.1) <i>Ololaelapsplacentula</i> (12.1) <i>Platyseiusitalicus</i> (12.1) <i>Prozerconkochi</i> (7.2)
<i>Caricetumlasiocarpae</i>	Ascidae (94.6)	13	<i>Platyseius italicus</i> (62.5) <i>Cheiroseius borealis</i> (14.5)

In the Ascidae family the highest number of species(S=9) was recorded in fen while the lowest (S=3) in *Leucobryo-Pinetum*. The opposite trend was found in case of Parasitidae which were the most numerous in terms of species number in *Leucobryo-Pinetum* (S=14) while in the fen this family was poor in species (S=3). In terms of dominance Parasitidae, however, preferred the wet pine forest. The diversity of Rhodacaridae was shaped mainly by the *Rhodacarus coronatus* which was abundant in *Leucobryo-Pinetum* while in other studied habitats its abundance was significantly lower. Veigaiidae, Trachytidae and Zerconidae were the most abundant in *Leucobryo-Pinetum* and their lowest abundance was recorded in the fen, however, the dominance of Trachytidae and Zerconidae was slightly higher in the moist pine forest when compared to fresh pine forest. Four groups of species habitat preference were found in Mesostigmata communities inhabiting Bagno Stawek Reserve: *Parazerconradiatus*, *Rhodacarus coronatus*, *Trachytes aegrota*, *Paragamasus runciger* and *Veigaia*

nemorensis preferred the *Leucobryo-Pinetum*; *Amblyseius jugortus* and *Zercon triangularis* preferred the *Molinio-Pinetum*; preference to *Vacciniouliginosi-Pinetum* was found in case of *Pergamasus brevicornis*, *Ololaelapsp lacentula* and *Veigaia transisalae* while the conditions in *Caricetum lasiocarpae* were favorable for the populations of *Cheiroseius borealis*, *Ch. mutilus*, *Ch. curtipes* and *Platyseiusitalicus*. The high dominance of the latter species was also found in community inhabiting the raised fen Wielkie Torfowisko Batorowskie (Stołowe Mountains National Park, SW Poland) in which it accounted for 57% of Mesostigmata, however, the species of *Cheiroseius* were not found there [11]. *Platyseiusitalicus* was also relatively abundant (12.5% of community) in cotton grass plot within Torfowiska Doliny Izery Reserve (Sudety Mountains, SW Poland), however, it was not found in this reserve in a peat bog with mountain pine, spruce stand, and dry meadow [12]. At the same time *Cheiroseius serratus* was found there in bog (D=0.22%), cotton grass (6.25%) and dry meadow (0.27%) while *Ch. borealis* in cotton grass only (3.13%). *Platyseiusitalicus* as gamasine species typically inhabiting wet habitats was also recorded in clusters of sedge in the west coast of the oligotrophic lake MałeGacno within Tuchola Forest [13].

Mites in agrocoenoses and forests. Agroecosystems are artificially held at early or middle stage of succession and in general poorer in Oribatida species and richer in Mesostigmata when compared to e.g. forest areas [14]. In rural areas the mesostigmatid mites are efficient predators of springtails and nematodes in soil as well as spider mites on plants, therefore play important role in pest control, although the abundance of Uropodina is relatively low in agricultural soil when compared to Gamasina [15].

Among Mesostigmata two species usually predominate in agroecosystems: *Alliphissiculus* and *Arctoseius cetratus* (Table 3).

Table 3 – Predominating species of Mesostigmata in selected cultivations.
Percentages given in brackets

Tillage	Mite species (%)
<i>Medicago sativa</i> [16]	<i>Alliphis siculus</i> (32.4), <i>Arctoseius cetratus</i> (22.8%), <i>Parasitus eta</i> (20.6)
<i>Brassica napus</i> [17]	<i>Alliphissiculus</i> (33.7), <i>Paragamasus runciger</i> (15.3)
<i>Hordeumvulgare</i> [18]	<i>Zercon peltatus</i> (35.1%), <i>Amblyseius obtusus</i> (13.5), <i>Arctoseius cetratus</i> (13.5), <i>Zercoseius spathuliger</i> (13.5)
<i>Triticumaestivum</i> [19]	<i>Alliphissiculus</i> (94.5)
<i>Hordeumvulgare</i> [19]	<i>Alliphissiculus</i> (75.4), <i>Arctoseiuscetratus</i> (15.3)
<i>Agropyron repens</i> [20]	<i>Alliphis siculus</i> (60.6), <i>Pergamasus crassipes</i> (11.3)

In coniferous and broadleaved forests *Paragamasus runciger*, *Trachytes aegrota* and *Veigaia nemorensis* usually occur and often predominate (Table 4), however, some exceptions (e.g. predomination of *Ascabicornis* in *Populusserotinastand*) shows that forests are much diverse than anthropogenically simplified agroecosystems. In Pine forests (see Table 1) the same mesostigmatid species predominate, however, in more humid stands some hygrophilic and/or hydrophilic species of Mesostigmata occur and illustrate the influence of humidity on the local biodiversity. Interestingly, in relatively small area forest stands surrounded with crops (asterisked entries in Table 4), predomination of *Alliphissiculus* was found which illustrate the influence of cultivated soil fauna on the species composition of forest islands in agricultural landscape. In case

of Oribatida it was found that regional factors are more important in shaping the diversity and community structure than the forest type itself, while the forest type (coniferous versus beech forest) influence significantly on the oribatid mite density because the difference in litter layer thickness [21]. In case of Mesostigmata it could be then hypothesized that repeated species (*P. runciger*, *T. aegrota* and *V. nemorensis*) are stable elements regardless the coniferous/broadleaved forest type while other community structure differences are reflection of the local microclimatic characteristics of specific forest.

Table 4 – Predominating species of Mesostigmata in selected forests.
Percentages given in round brackets, age of forest (if available) given in square brackets

Reference	Forest	Mite species (%)
[22]	<i>Larix decidua</i> , <i>Betula verrucosa</i>	<i>Trachytes aegrota</i> (22.6), <i>Paragamasus runciger</i> (14.3), <i>Paragamasus</i> sp. (14.3), <i>Trichouropoda ovalis</i> (10.2), <i>Veigaia nemorensis</i> (10.2)
	<i>Larix decidua</i> , <i>Betula verrucosa</i> , <i>Fagus sylvatica</i> , <i>Padus serotina</i>	<i>Trachytes aegrota</i> (24.4), <i>Uropoda minima</i> (18.9), <i>Veigaia planicola</i> (10.8)
	<i>Carpinus betulus</i> , <i>Larix decidua</i> , <i>Sambucus nigra</i>	<i>Veigaia nemorensis</i> (28.6), <i>Trachytes aegrota</i> (20.8), <i>Paragamasus runcatellus</i> (10.9), <i>Uropoda minima</i> (10.9)
[23]	<i>Robiniapseudoacacia</i> , <i>Padusserotina</i>	<i>Paragamasus runcatellus</i> (26.7%), <i>Paragamasus runciger</i> (20.0), <i>Veigaia nemorensis</i> (17.8), <i>Trachytes aegrota</i> (11.1)
	<i>Quercussessilis</i> , <i>Padusavium</i>	<i>Trachytes aegrota</i> (33.3), <i>Veigaia nemorensis</i> (20.4), <i>Urodiaspis tecta</i> (11.1)
	<i>Populusserotina</i>	<i>Ascabicornis</i> (42.1)
[16]	<i>Robinia pseudoacacia</i> , <i>Sambucusnigra</i>	<i>Zercon peltatus</i> (63.2), <i>Veigaia nemorensis</i> (10.2)
[20]	<i>Robinia pseudoacacia</i>	<i>Paragamasus runciger</i> (39.6), <i>Holoparasitus calcaratus</i> (15.2)
[18]	<i>Robinia pseudoacacia</i> , <i>Quercus robur</i>	<i>Zercon peltatus</i> (38.7), <i>Amblyseius obtusus</i> (14.1), <i>Zercoseius spathuliger</i> (13.9)
[24]	<i>Robinia pseudoacacia</i> [30yo]	<i>Paragamasus runcatellus</i> (26.7), <i>Paragamasus runciger</i> (20.0), <i>Veigaia nemorensis</i> (17.8), <i>Trachytes aegrota</i> (11.1)
	<i>Robinia pseudoacacia</i> [50yo], <i>Sambucusnigra</i>	<i>Paragamasus runcatellus</i> (36.1), <i>Trichouropoda ovalis</i> (13.9), <i>Veigaia nemorensis</i> (13.9), <i>Uropoda minima</i> (11.1)
	<i>Robinia pseudoacacia</i> [60yo], <i>Quercus robur</i> , <i>Sambucusnigra</i>	<i>Rhodacarus coronatus</i> (27.3), <i>Veigaia nemorensis</i> (18.2)
[19]	<i>Prunus spinosa</i> *	<i>Alliphis siculus</i> (54.5), <i>Hypoaspis praesternalis</i> (10.6)
[25]	<i>Fraxinus excelsior</i> , <i>Acer platanoides</i> , <i>Alnus glutinosa</i>	<i>Zercon peltatus</i> (37.5), <i>Leitneria granulata</i> (12.5), <i>Veigaia nemorensis</i> (12.5)

	<i>Fraxinus excelsior</i> , <i>Crataegus monogyna</i> , <i>Cornus sanguinea</i> *	<i>Alliphis siculus</i> (31.9), <i>Veigaia nemorensis</i> (11.9), <i>Gamasellodes bicolor</i> (11.1)
	<i>Fraxinus excelsior</i>	<i>Trichouropoda ovalis</i> (16.2), <i>Prozercon kochi</i> (14.7)
[26]	<i>Pinus sylvestris</i>	<i>Paragamasus runciger</i> (30.8), <i>Trachytes aegrota</i> (16.8), <i>Zercon triangularis</i> (10.3)
	<i>Betula verrucosa</i>	<i>Zercon triangularis</i> (36.6), <i>Rhodacarus coronatus</i> (16.8), <i>Paragamasus runciger</i> (14.3), <i>Trachytes aegrota</i> (11.2)
[20]	<i>Populus cinerea</i> , <i>Crataegus monogyna</i> *	<i>Alliphis siculus</i> (36.7), <i>Paragamasus runciger</i> (26.6)
[27]	<i>Tilia cordata</i> [125yo]	<i>Rhodacarus coronatus</i> (59.0)

*small area afforestation surrounded with tillage

Succession of mite communities and bioindication. The knowledge on long-term floristic transformation resulting from succession is relative lybetter known than that of animal communities. The comprehensive analysis of faunal succession on the basis of both vertebrate and invertebrate communities with theoretical background and description of five types of succession (i.e. creative, stabilizing, rise-and-fall, regressive and restorative) was conducted by Trojan et al. [28]. With regard to mite communities, in *Tilio-Carpinetum* it was found that change of the abundance and percentage in Oribatida and Mesostigmata was restorative, however, in case of the latter group two increases and two falls were recorded (Table 5) [27]. Within oribatid mite communities Oppiidae, Tectocepheidae, Achipteriidae and Mycobatidae predominated in most of studied stands, however the latter family reached high dominance only in 80 years old stand. Interestingly, Oppidaemore intensely inhabited higher soil strata in younger stands while in older stands preferred more deeper strata. On the other hand, Tectocepheidae and Achipteriidae in younger stands preferred the litter while in older stands were more abundant in the first topsoil level (0-5 cm depth). Tectocepheidae represented creative model of succession (abundance and dominance) while in Achipteriidae it was regressive. In Gamasida communities Rhodacaridae predominated in all stands (see also Table 4) but families typical in forest stands (Parasitidae, Veigaiidae, Zerconidae) were also relatively abundant. Three latter families intensively penetrated the whole studied soil profile, mainly inhabiting the first topsoil level (with exception of the youngest stand where the litter was the most intensively inhabited by these families). In Rhodacaridae it was evident that this family prefer the two topsoil levels (0-5 cm and 5-10 cm depth) while in litter it was less abundant. It is worthy to mention that in case of Parasitidae, Veigaiidae and Zerconidae the abundance was negatively correlated with depth while in case of Rhodacaridae it was the opposite. The Zerconidae represented restorative type of succession changes (shaped by restorative changes of *Zercon triangularis*) while in Veigaiidaeit was regressive. In the latter family the regressive trend was not found in the most abundant *Veigaia nemorensis* which proves that the model of succession on the family level is shaped by the set of species (apart from *V. nemorensis*) of this family found in *Tilio-Carpinetum* (e.g. *Veigaia cerva*, *Veigaia exigua*, *Veigaia decurtata*, *Veigaia sibirica*).

Table 5. – Abundance (A in thousands of individuals per square meter), number of species (S), Shannon-Weaver species diversity (H'), Pielou's community evenness(J') in unevenly aged *Tilio-Carpinetum* in N Poland [27]

	Age of <i>Tilio-Carpinetum</i>					
	16	35	57	80	102	125
Acari	31.16	38.83	28.98	27.51	25.44	37.65
Oribatida	21.83	28.92	18.49	14.42	16.3	24.95
Gamasida						
A	6.07	4.9	7.7	3.79	5.36	8.5
S	59	64	52	61	66	66
H'	2.009	3.140	1.929	2.991	2.756	2.056
J'	0.493	0.755	0.488	0.728	0.658	0.492

In *Leucobryo-Pinetum* stands [28] the density of mite communities increased from the youngest stand to the 99 years old stand while in the oldest stand it decreased to the level found in about 60 years old plot (Table 6). The density of Gamasida was the lowest in the youngest plot and the highest in the oldest one, however, two peaks of abundance (in 64yo and 134yo stands) were found.

Table 6 –Abundance (A in thousands of individuals per square meter), number of species (S), Shannon-Weaver species diversity (H'), Pielou's community evenness (J') in unevenly aged *Leucobryo-Pinetum* in N Poland[28]

	Age of <i>Leucobryo-Pinetum</i>							
	6	14	23	42	63	79	99	134
Acari	22.7	32.6	83.3	101.1	159.3	194.7	197.2	146.8
Gamasida								
A	2.0	2.1	2.3	4.5	5.0	4.7	3.5	7.2
S	11	18	17	23	17	20	20	19
H'	1.880	2.334	2.240	2.313	1.860	2.241	1.916	2.061

In younger (6yo and 14yo) stands *Zercon zelawaiensis* predominated while the 23 years old stand was dominated by *Parazercon radiatus* (which also dominated in community inhabiting the oldest stand). *Paragamasus runciger* dominated in 42 years old pine forest, 63 and 99 years old stands were most abundantly inhabited by *Zercon triangularis* and in 79 years old plot *Veigaia nemorensis* dominated. Some species (*Ascaaphidioides*, *Gamasellodes bicolor*, *Rhodacarus coronatus* and *Zercon zelawaiensis*) had higher dominance in the younger (6-23 years old) stands when compared to older stands in which their dominance decreased or they were absent. Interestingly *Zercon zelawaiensis* was relatively abundant in younger (6-14 years old) stands, in older pine forests (23-42 years old) it was evidently less abundant and absent in other, older stands. Oppositely *Zercon triangularis* dominated in 63 and 99 years old stands where the *Z. zelawaiensis* was absent. Moreover in older stands the higher dominance of Parasitidae, Uropodidae and Veigaiidae was evident. *Trachytes aegrota* (Trachytidae) was also found only in older pine forests [28]. In similar studies of Kaczmarek et al. [29] a similar trend of abundance was found (Table 7). In the all age classes the dominant species were *Veigaia nemorensis*, *Paragamasus runciger* and *Parazercon radiatus*, and in case of families Veigaiidae, Parasitidae and Zerconidae the increase of abundance was found during succession, however these families differ

in specific peak of abundance distribution along with succession. Less common species characteristic for early stage of succession were *Rhodacarus coronatus*, *Gamasellodes bicolor*, *Hypoaspis aculeifer* and *H. praesternalis* while those of older stages were *Dinychus perforatus*, *Discourella modesta* and *Pachylaelaps furcifer*.

Table 7 –Abundance (A in thousands of individuals per square meter), number of species (S), Shannon-Weaver species diversity (H'), Pielou's community evenness (J') in unevenly aged *Leucobryo-Pinetum* in N Poland[29]

	Age of <i>Leucobryo-Pinetum</i>				
	7	15	30	50	80
Acari	66.9	149.6	147.3	333.2	162.6
Gamasida					
A	6.4	10.8	13.5	18.8	17.6
S	14	15	20	17	13
H'	2.105	1.695	2.078	1.846	1.624
J'	0.797	0.626	0.694	0.652	0.633

Although the Parasitidae can be regarded as generally more abundant in the later stages of succession, some species from this family can be also regarded as indicators of the early stages of this ecological process. Madej and Tomczok [30] during studies on the succession of mite communities on post-mining dumps found that *Paragamasus vagabundus* prefer dumps in earlier stage of succession while in older (afforested) dumps *Paragamasus runcatellus* dominated. Moreover Madej [31; 32] found that mesostigmatid mites are good indicators of succession stage on postindustrial dumps. In pioneer communities lower species diversity, presence of one or two very abundant species (superdominants) and low constancy were recorded. These pioneer communities consisted of species typical for open habitats (biotopes) mainly from Digamasellidae, Rhodacaridae, Ascidae and Laelapidae while Uropodina and members of Parasitidae and Veigaiidae were not present or occurred with low abundance. At the intermediate stage of succession (dumps with cover of meadow vegetation with few trees and shrubs) along with appearance of tree layer the dominance of Rhodacaridae, Ascidae and Laelapidae decreased and that of Parasitidae and Vaigaiidae increased. Interestingly the good indicator was also increase in percentage of bisexual species in contrast to those with parthenogenetic mode of reproduction as well as replacement of r-strategists (early stage) with r- and K-strategists (intermediate stage) and further with K-strategists only (late stage of succession).

Apart from the response of fauna as a result of successional changes, the structure of communities can be also analyzed to check if some of species (or species groups, genera etc.) could be regarded and further used as bioindicators. The assessing of environment with the use of bioindication and biomonitoring was widely discussed by e.g. [33; 34]. In mite communities different species responses were found in pine forests contaminated with various types of industrial pollution: the group of species that positively responded to pollution consisted of *Hypoaspis aculeifer*, *Discourella modesta*, *Prozerconkochi*, *Rhodacarus coronatus*, *Vulgarogamasus kraepelini*, *Pergamasus crassipes* and *Paragamasus runciger* while species that responded negatively were *Zercon peltatus*, *Zercon triangularis*, *Gamasellodes bicolor*, *Hypoaspis praesternalis*, *Paragamasus misellus* and *Veigaia nemorensis* [35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44]. The above-mentioned results shows the change of specific species population parameters as a response to different environmental conditions

(pollution level). On the other hand in some works the community (multispecies) structure was used in bioindication of natural environments. Rajski [45; 46; 47] analyzed the habitat preferences of Oribatida and defined so-called synusia that were found in specific floristic assemblages e.g. *Limnozetes ciliatus* in *Sphagnum*, *Chamobates borealis* in *Dicrano Pinon* and *Ceratozetes diocris* in *Molinietum caerulae*. Moreover e.g. *Platyseius italicus* or some species of *Cheiroseius* could be regarded as indicator species of wet habitats (see also Mites in humidity/habitat gradient section) and similarly *Punctoribates hexagonus* can be regarded as typical halophile [48]. Moreover the relatively high abundance of *Rhodacarellus silesiacus* in the soil of *Fraxino-Alnetum* and *Populetum albae* in the seasonally flooded area of Vistula River (Poland) is indicative and shows the response of this species which result from the transformation of these habitats from a riparian forest into an oak-hornbeam forest [49].

Mites in the ecotone zones. Ecotone zones are important and extremely interesting ecological objects. As the ecotone is a zone of permeation of two adjacent ecosystems it is characterized with its own ecological conditions that are not a simple sum of environments in adjacent habitats [50]. The ecotone effect as a result of ecological tension and presence of several different ecological niches within transitional zone, can be either neutral for specific taxa or influence on the fauna as impassable border, filtering zone or provide the best place to live when compared with surrounding habitats [51].

In the transitional zone between wheat and barley crops consisted of blackthorn thickets and adjacent microhabitats it was found that abundance of Gamasida was relatively low in plots located within crops and also low in the center of blackthorn thickets but increased in the plot adjacent to blackthorn which was also found in case of Shannon-Weaver species diversity index [19]. In Bagno Stawek Reserve it was found that not only the transitional zone between two adjacent habitats but also relatively narrow habitat between two other and broader habitats can be regarded as ecotone zone as it was found in the moist pine forest between the habitats of the Scots pine forest and the wet pine forest as well as in the raised mire between the wet pine forest and the transitional fen [10; 52]. In the first of above-mentioned transitional habitats the ecotone zone influenced on the parameters at the order and species (*V. nemorensis*) level, while in the latter example some species could be regarded as ecotone-specific (*Uropodamisella* and *Uroobovella minima*) which could be an explanation of their relative rarity. In the ecotone zone between birch and Scots pine forests the *Rhodacarus coronatus* was evidently more abundant in boundary zone while in adjacent forests other species dominated. In this work it was also concluded that oribatid mites are better indicators of the ecotone effect than gamasid mites. Interesting results were also obtained during studies in the ecotone zones between forest islands and crops. Seniczak et al. [26] found that ecotone zone between spinney and alfalfa field influenced on the species richness and abundance of both Oribatida and Gamasida and similar results were found in the ecotone zone between spinney and rape field as well as between spinney and meadow [17; 20].

Remarks on Mesostigmata zoogeography and dynamics of mite communities. The mite biodiversity can also be analyzed with a focus on the zoogeographical factors as well as with the use of multi-sampling approach in a relatively short time studies thus showing change of biodiversity as a result of community dynamics.

Interesting zoogeographical studies were performed on the Zerconidae. This well studied family is distributed only in Holarctic with evidently more genera found on the edges of this region which could be regarded as a result of peripatric speciation (on the western verge of Nearctic and eastern verge of Palearctic) [11]. Formerly the genus *Echinozercon* was regarded as interesting example of circum-pacific distribution,

however, recently new genus *Betaechinozercon* [with the only type species *Echinozerconamericanus* included, known from the Oregonian province and reported from USA (Washington)] was established by Sikora [53] which is very similar to *Echinozercon* found in the west coast of Pacific (South Korea and Japan). It was hypothesized that *Betaechinozercon* originated from *Echinozercon* and after cross the Beringia (and after disappearance of this land bridge) speciation occurred, visible in additional generic features that lead to establish *Betaechinozercon* [53; 54; 55]. During our studies in southern Croatia [56] we found that most of dominant species are widespread across Holarctic, however, some others are limited to Euro-Siberian region (*Polyaspis patavinus*, *Zercon fageticola* and *Hypoaspiskargi*) and only *Pseudolaelaps paulseni* is considered as Mediterranean species. However, usually the mite geography is considered as distribution within zoogeographical regions, it can be also analyzed with regard to height above the sea level. Species that prefer mountainous areas were e.g. *Leptogamasus tatrensis* and *Gamasellus montanus* were found in Wielkie Torfowisko Batorowskie [57]. Similarly in Torfowiska Doliny Izery Reserve some species were specifically found in mountainous regions: in bog *Trachytes montana* (9.98%) and *Gamasellus montanus* (6.94%) were found, spruce stands were inhabited by the same species with dominances 6.28% and 5.71% respectively, in cotton grass with dominances 9.38% and 3.13% and in dry meadow they accounted for 5.05% and 3.72% of community respectively [12].

Also the dynamics of mite populations can be example of biodiversity change. In many studies so far the spring peak of abundance was clearly recorded with the following (usually higher) autumn increase of abundance [58, 59, 60]. In halophyte patches in the region of soda factory in Poland [61] mites were the most abundant in the autumn while in the spring the lowest abundance was recorded. Interestingly, when data from 1983 and 1986 was compared, the considerable change in the Oribatida community structure was found which can illustrate the dynamics of mite communities in the habitats influenced by the soda industry. In oak spinney also the autumn high overall abundance was recorded in both Oribatida and Gamasida but in the former the juveniles were the most abundant in October while in the latter in February. Also changes in species composition were found, however, in Gamasida considerable changes of dominance structure were found, which was opposite to that observed in Oribatida. Kaczmarek et al. [60] found that in the soil of riparian meadow the juvenile stages of Gamasida were the most abundant in spring and summer and the abundance of oribatid and gamasid mites were positively correlated. Moreover the change in dominance of Gamasida families was found during observation period and the single or two species shaped the general abundance dynamics on the family level. Also the mutual changes in two species of *Hypoaspis* (i.e. *H. praesternalis* and *H. angustiscutatus*) were interpreted as intra-seasonal species-exchange which illustrate the ecological phenomenon of lowering the interspecific competition. In the "Linie" peatland the highest abundance of mites was recorded in winter, then it decreased to a minimum in May and again increased in late summer [62]. Oribatid mites were abundant in winter and late summer while in Gamasida it was found in winter and late spring and early summer. Interestingly the Oribatida were the least abundant when the peak of Gamasida abundance was recorded. Two families of Gamasida were the most abundant: Ascidae and Zerconidae. In Ascidae the *Platyseius italicus* predominated and the appearance of males was synchronized with appearance of juveniles of this species, and the same was observed in the most abundant Zerconidae species: *Zercon zelawaiensis*. The dynamics of mite abundance was also clear in the ecotone zone between blackthorn thickets and wheat and barley crops [19]. In this study it was found that gamasid mites were more abundant in crops during autumn while in spring they

were more abundant in the ecotone zone, which was explained with the change of the conditions in crops as a result of agrotechnical treatments intensity during the year.

Conclusions. Mite biodiversity is dependent on various habitat parameters that are changeable through space and time. Once the species appear as a result of speciation it disperse and establish populations with parameters that result from specific abiotic and biotic conditions in the place of colonization. Even in the local stable community the biodiversity changes due to such ecological processes as succession and short-time seasonal fluctuations of its shaping factors. Apart from studying the mite communities just to assess the current local biodiversity we can use it in the future to monitor the level and direction of biodiversity changes to evaluate reasons and possible effects on the various spatial scale. Most of niches occupied by the free-living mites are somehow related to the soil systems from which they spread during evolution to other i.e. plant, animal, aquatic and marine habitats [7]. This radiation of edaphic mites (called by Krantz and Walter 2009 “evolutionary revolution”) is reflected in present biodiversity of this group and the importance of the soil mites understood as regulation of the matter and energy flow within natural systems is the main ecosystem service offered by this systematic group, irrespective of the specific niche of e.g. species or genus within the food-web.

List of Mesostigmata (=Gamasida, Acari: Parasitiformes) included in this article

Suborder: Monogynaspida

Cohort: Uropodina

Subcohort: Uropodiae

Family: Dinychidae

Dinychus perforatus Kramer, 1886

Family: Discourellidae

Discourella modesta (Leonardi, 1899)

Family: Polyaspididae

Polyaspis patavinus Berlese, 1881

Family: Trachytidae

Trachytes aegrota (C.L. Koch, 1841)

Trachytes Montana Willmann, 1953

Family: Trematuridae

Trichouropoda ovalis (C.L. Koch, 1839)

Family: Urodinychidae

Urodiaspis tecta (Kramer, 1876)

Uroobovella minima (C.L. Koch, 1841)

Family: Uropodidae

Uropoda minima Kramer, 1882

Uropodamisella (Berlese, 1916)

Cohort : Gamasina

Subcohort: Epicriidae

Family: Zerconidae

Echinozercon americanus Błaszak, 1982

Parazercon radiatus (Berlese, 1914)

Prozerconkochi Sellnick, 1943

Zercon fageticola Halaškova, 1969

Zercon peltatus C.L. Koch, 1836

Zercon triangularis C.L. Koch, 1836

Zercon zelawaiensis Sellnick, 1944

Subcohort: Parasitiae

Family: Parasitidae

Holoparasitus calcaratus (C.L. Koch, 1839)

Leptogamasus tatrensis (Micherdziński, 1969)
Paragamasus misellus (Berlese, 1903)
Paragamasus runcatellus (Berlese, 1903)
Paragamasus runciger (Berlese, 1903)
Paragamasus vagabundus (Karg, 1968)
Parasitus eta Oudemans & Voigts, 1904
Pergamasus brevicornis Berlese, 1903
Pergamasus crassipes (Linnae, 1758)
Vulgarogamasus kraepelini (Berlese, 1904)
 Subcohort: Dermanyssiae
 Family: Ascidae
Arctoseius cetratus (Sellnick, 1940)
Asca aphidioides (Linnae, 1758)
Asca bicornis (G. Canestrini & Fanzago, 1876)
Cheiroseius borealis (Berlese, 1904)
Cheiroseius curtipes (Halbert, 1923)
Cheiroseius mutilus (Berlese, 1916)
Cheiroseius serratus (Halbert, 1915)
Gamasellodes bicolor (Berlese, 1918)
Platyseius italicus (Berlese, 1905)
Zercoseius spathuliger (Leonardi, 1899)
 Family: Halolaelapidae
Leitneria granulata (Halbert, 1923)
 Family: Phytoseiidae
Amblyseius jugortus Athias-Henriot, 1966
Amblyseius obtusus (C.L. Koch, 1839)
 Family: Laelapidae
Hypoaspis aculeifer (Canestrini, 1883)
Hypoaspis praesternalis Willmann, 1949
Hypoaspis angustiscutatus Willmann, 1951
Hypoaspis kargi Costa, 1968
Ololaelap splacentula (Berlese, 1887)
Pseudolaelap spaulseni (Berlese, 1910)
 Family: Eviphididae
Alliphissiculus (Oudemans, 1905)
 Family: Pachylaelapidae
Pachylaelaps furcifer Oudemans, 1903
 Family: Ologamasidae
Gamasellus montanus (Willmann, 1936)
 Family: Rhodacaridae
Rhodacarellus silesiacus Willmann, 1936
Rhodacarus coronatus Berlese, 1921
 Family: Veigaiidae
Veigaia cerva (Kramer, 1876)
Veigaia decurtata Athias-Henriot, 1961
Veigaia exigua (Berlese, 1916)
Veigaia nemorensis (C.L. Koch, 1839)
Veigaia sibirica Bregetova, 1961
Veigaia transisalae (Oudemans, 1902)

Literature:

1. Whittaker R.H. *Vegetation of the Siskiyou Mountains, Oregon and California* // *Monographs Ecological*. – 1960. – №30(3). – P. 279-338.
2. Whittaker R.H. *Evolution and measurement of species diversity* // *Taxon*. – 1972. – №21. – P. 213–251.
3. Rawat U.S., Agarwal N.K. *Biodiversity: Concept, threats and conservation* // *Environment Conservation Journal*. – 2015. – №16. – P. 19–28.
4. OECD *OECD work on Biodiversity and ecosystems*. – <https://www.oecd.org/env/resources/OECD-work-on-biodiversity-and-ecosystems.pdf>. Date of the address: 09.01.2019.
5. *Convention on Biological Diversity* // *United Nations*. – UN, 1992.
6. Zhang Z-Q. *Phylum Arthropoda von Siebold, 1848 In: Animal biodiversity: An outline of higher-level classification and survey of taxonomic richness*, Z.-Q. Zhang, (Ed.) // *Zootaxa*. – 2011. – №3148. – P. 99–103.
7. Krantz G.W, Walter D.E. *A manual of acarology* // *Texas Tech University Press*. – 2009. – №3. – P. 97-103.
8. Walter D.E, Proctor H. *Mites: ecology, evolution & behaviour. Life at a microscale*. 2nd ed. Dordrecht // *Springer Netherlands, Springer Science+Business Media*. – 2013.
9. Skoracka A., Magalhães S., Rector B.G., Kuczyński L. *Cryptic speciation in the Acari: a function of species lifestyles or our ability to separate species* // *Experimental and Applied Acarology*. – 2015. – №67. – P. 165–182.
10. Marquardt T. *Gamasid mites (Acari) of pine forests and transitional fen in Bagno Stawek Reserve within area of Zaborski Landscape Park* // *Dissertation. Department of Zoology, Institute of Biology and Environmental Protection, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (in Polish)*. 2007.
11. Kaczmarek S., Marquardt T. *Speciation processes within the Korean Peninsula based on the mites from the family Zerconidae (Acari: Mesostigmata)* // *Journal of Asia-Pacific Entomology*. – 2006. – №9. – P. 223–226.
12. Skorupski M., Belter W., Kamczyc J., Wierzbicka A. *Soil mites (Acari, Mesostigmata) of the 'Torfowiska Doliny Izery' Reserve in the Sudety Mountains* // *Soil Organisms*. – 2008. – №80. – P. 261–270.
13. Bukowski G., Seniczak S., Kaczmarek S. *The mites (Acari) of clusters of moor grass and sedge in the flooded coast of the Małgacno lake in the National Park Bory Tucholskie*. In: Ignatowicz S (Ed.) *Advances in Polish Acarology*. SGGW Warszawa, 2002. – 167 p.
14. Behan-Pelletier V.M. *Oribatid mite biodiversity in agroecosystems: role for bioindication* // *Agriculture, Ecosystems and Environment*. – 1998. – №74. – P. 411–423.
15. Koehler H.H. *Predatory mites (Gamasina, Mesostigmata). Agriculture // Ecosystems and Environment*. – 1999. – №74. – P. 395–410.
16. Seniczak S., Kaczmarek S., Ratyńska H., Seniczak A. *The soil mites (Acari) of the ecotone between spinney and alfalfa field, in the agricultural landscape near Turew* // *Zeszyty Naukowe ATR*. – 1997b. – №208. – P. 57–69 (in Polish).
17. Seniczak S., Kaczmarek S., Ratyńska H., Seniczak A. *The soil mites (Acari) of the ecotone between spinney and rape field, in the agricultural landscape near Turew* // *Zeszyty Naukowe ATR*. – 1996b. – №203. – P. 153–166 (in Polish).
18. Seniczak S., Kaczmarek S., Ratyńska H., Seniczak A. *The soil mites (Acari) of the ecotone between spinney and barley field, in the agricultural landscape near Turew* // *Zeszyty Naukowe ATR*. – 1996c. – №203. – P. 139–151 (in Polish).

19. Kaczmarek S., Ratyńska H. *Gamasida (Acari) in ecotonic areas, between blackthorn thickets and the field of wheat and barley in the agricultural landscape of Wielkopolska region* // *Zeszyty Naukowe WSP.* – 1998a. – №14. – P. 69–86.
20. Seniczak S., Kaczmarek S., Ratyńska H., Seniczak A. *The soil mites (Acari) of the ecotone between spinney and meadow, in the agricultural landscape near Turew* // *Zeszyty Naukowe ATR.* – 1996d. – №204. – P. 121–132 (in Polish).
21. Erdmann G., Scheu S., Maraun M. *Regional factors rather than forest type drive the community structure of soil living oribatid mites (Acari, Oribatida)* // *Experimental and Applied Acarology.* – 2012. – №57. – P. 157–169.
22. Seniczak S., Kaczmarek S., Klimek A. *The soil mites (Acari) of some spinneys in the region of Turew I* // *Zeszyty Naukowe ATR.* – 1991a. – №170. – P. 143–153 (in Polish).
23. Seniczak S., Kaczmarek S., Klimek A. *The fauna of mites (Acari) in some spinneys in the Turew environs II* // *Zeszyty Naukowe ATR.* – 1991b. – №176. – P. 111–123 (in Polish).
24. Kaczmarek S. *Soil acarofauna (Acari) of the black locust spinneys in the agricultural landscape of Turew with particular emphasis on Gamasida. Ecological characteristics of selected elements of agricultural landscapes. SGGW-AR.* – Warszawa, 1990. – 191 p.
25. Kaczmarek S., Ratyńska H. *Soil gamasid mites (Acari) in some ash afforestations in the agricultural landscape of Turew environs* // *Zeszyty Naukowe WSP. Studia Przyrodnicze.* – 1998b. – №14. – P. 49–68.
26. Seniczak S., Kaczmarek S., Seniczak A. *Soil Gamasida (Acari) of the ecotone between the Scots pine and birch forests in Tuchola Forest* / In: Tajovský K., Schlaghamerský J., Pižl V. (Eds.) *Contributions to Soil Zoology in Central Europe I.* ISB ASCR, České Budějovice. – 2005. – P. 137–140.
27. Faleńczyk-Koziróg K. *Soil mites (Acari) of unevenly aged small-leaved lime (Tiliacordata Mill.) stands in the lime-oak habitat with particular reference to Gamasida* // *Dissertation. Department of Zoology, Institute of Environmental Biology, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (in Polish).* – 2013.
28. Trojan P., Bańkowska R., Chudzicka E., Pilipiuk I., Skibińska E., Sterzyńska M., Wytwer J. *The succession of fauna in the Białowieża primeval pine forest* // *Fragmenta Faunistica.* – 1994. – №37. – P. 1–104.
29. Kaczmarek S., Faleńczyk-Koziróg K., Marquardt T., Chudaś M. *Contribution to the succession of soil mite (Acari) communities in a scotspine forest in northern Poland, with particular reference to Gamasida* // *Acta Societatis Zoologicae Bohemicae.* – 2010a. – №74. – P. 63–68.
30. Madej G., Tomczok J. *Assessment of changes occurring in the Mesostigmata (Arachnida, Acari) communities at various stages of ecological succession in dumps of coal mining industry* // *Acta Biologica Silesiana.* – 1990. – №16. – P. 173–190.
31. Madej G. *Soil mesostigmatid mites (Arachnida, Acari) as a good indicator of succession stages on dumps* // *Kosmos. Problemy Nauk Biologicznych.* – 2002. – №51. – P. 205–211 (in Polish).
32. Madej G. *Development of Mesostigmata (Arachnida, Acari) communities on brown field wastelands.* Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. – Katowice, 2004. – 206 p. (in Polish).
33. Markert B.A., Breure A.M., Zechmeister H.G. *Bioindicators & Biomonitors. Principles, Concepts and Applications. // Trace Metals and other Contaminants in the Environment.* – 2003. – №6. – P. 997.
34. Siddig A.H., Ellison A.M., Ochs A., Villar-Leeman C., Lau M.K. *How do ecologists select and use indicator species to monitor ecological change? Insights*

from 14 years of publication in *Ecological Indicators* // *Ecological Indicators*. – 2016. – № 60. – P. 223–230.

35. Seniczak S., Kaczmarek S., Klimek A. The mites (Acari) of an old Scots pine forest polluted by a nitrogen fertilizer factory at Włocławek (Poland) III – moss/soil fauna // *Zoologische Beiträge*. – 1994a. – № 36. – P. 11–28.

36. Seniczak S., Kaczmarek S., Ratyńska H. The dynamics of mites (Acari) abundance in 1992 in an oak spinney in agricultural landscape near Turew // *Zeszyty Naukowe ATR*. – 1994b. – № 189. – P. 133–144 (in Polish).

37. Seniczak S., Dąbrowski J., Klimek A., Kaczmarek S. Air pollution effects on mites (Acari) in Scots pine forests polluted by a nitrogen fertilizer factory at Włocławek, Poland // *Acta Zoologica Fennica*. – 1995. – № 196. – P. 354–356.

38. Seniczak S., Dąbrowski J., Klimek A., Kaczmarek S. The mites (Acari) associated with young Scots pine forests polluted by a chemical factory Luboń near Poznań // *Bulletin of the Polish Academy of Sciences - Biological Sciences*. – 1996a. – № 44. – P. 101–104.

39. Seniczak S., Dąbrowski J., Klimek A., Kaczmarek S. Effect of pollution produced by a cement and lime factory Kujawy on mites (Acari) associated with young Scots pine forests in Bielawy, Poland. // *Bulletin of the Polish Academy of Sciences - Biological Sciences*. – 1997a. – № 45. – P. 1–6.

40. Seniczak S., Klimek A., Gackowski G., Kaczmarek S., Zalewski W. Effect of copper smelting air pollution on the mites (Acari) associated with young Scots pine forests polluted by a copper smelting works at Głogów, Poland II – soil mites // *Water, Air and Soil Pollution*. – 1997c. – № 97. – P. 287–302.

41. Seniczak S., Dąbrowski J., Klimek A., Kaczmarek S. Effects of air pollution produced by a nitrogen fertilizer factory on the mites (Acari) associated with young Scots pine forests in Poland // *Applied Soil Ecology*. – 1998. – № 9. – P. 453–458.

42. Seniczak S., Dąbrowski J., Klimek A., Kaczmarek S. Effect of alkaline deposition on the mites (Acari) associated with young Scots pine forests in Poland // *Water, Air and Soil Pollution*. – 1999. – № 109. – P. 407–428.

43. Seniczak S., Kaczmarek S., Klimek A., Seniczak A. The effect of some air pollutants on the vertical distribution of mites (Acari) in soils of young Scots pine forests in Poland // *European Journal of Soil Biology*. – 2002. – № 38. – P. 311–314.

44. Kaczmarek S. The soil gamasid mites (Acari) of young Scots pine forests in some regions polluted by factories. – Bydgoszcz: Wydawnictwo WSP, 2000. – 220 p.

45. Rajski A. Ecological and faunistic study on mites (Acari, Oribatei) in several plant communities // *I. Ecology, Works of the Biological Commission of The Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences*. – 1961. – № 25. – P. 1–161.

46. Rajski A. Autecological-zoogeographical analysis of the moss mites (Acari, Oribatei) on the example of fauna of Poznań environs. Part I. // *Polish Journal of Entomology*. – 1967. – № 28. – P. 69–166.

47. Rajski A. Autecological-zoogeographical analysis of the moss mites (Acari, Oribatei) on the example of fauna of Poznań environs. Part II. // *Fragmenta Faunistica*. – 1968. – № 14. – P. 277–402.

48. Seniczak S., Klimek A., Górniak G., Kaczmarek S. Seasonal variation of abundance of mites (Acarida) in halophyte patches in the region of Janikowo Soda Factory // *Zeszyty Naukowe ATR*. – 1988. – № 151. – P. 119–131 (in Polish).

49. Kaczmarek S., Marquardt T., Faleńczyk-Koziróg K., Marcysiak K. Diversity of soil mite communities (Acari) within habitats seasonally flooded by the Vistula River (Ostrómecko, Poland) // *Biological Letters*. – 2012. – № 49. – P. 97–105.

50. Kaczmarek S. The role of transition zones in biological exchange with the environment on the example of soil mites // In: Ecology of forest islands, J. Banaszak (Ed.). – 1998. – P. 261–266.
51. Farina A. Principles and methods in landscape ecology. – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2000.
52. Kaczmarek S., Marquardt T., Marcysiak K. Mesostigmata (Acari) of ecotone zones within Bagno Stawek Reserve In: Integrative Acarology // Proceedings of the 6th European Congress of European Association of Acarologists, M. Bertrand, S. Kreiter, K.D. McCoy, A. Migeon, M. Navajas, M. S. Tixier, L. Vial (Eds.): (Tuchola Forest, Poland). – 2008. – P. 188–196.
53. Sikora B. Mites of the family Zerconidae (Acari: Mesostigmata) of the Nearctic region // Annales Zoologici. – 2014. – № 64. – P. 131–250.
54. Boczek J., Błaszak C. Mites (Acari). Importance in human life and economy. First edition // Publishing house of Warsaw University of Life Sciences. – 2005. – 267 p.
55. Boczek J., Błaszak C. Mites (Acari). Importance in human life and economy. Second edition // Publishing house of Warsaw University of Life Sciences. – 2016. – 248 p.
56. Kaczmarek S., Marquardt T. Contribution to the diversity of soil mites (Acari, Gamasida) in southern Croatia (Dalmatia), with some ecological and zoogeographical notes // Biological Letters. – 2010. – № 47. – P. 21–27.
57. Kaczmarek S., Marquardt T., Marcysiak K., Badzińska M. Mites (Acari) of peatlands in the 'Wielkie Torfowisko Batorowskie' Reserve and the 'Bagno Stawek' Reserve, with particular reference to the Gamasida // In: Gabryś G., Ignatowicz S. (Eds.) Advances in Polish Acarology. SGGW. – Warszawa, 2006. – 173 p.
58. Reeves R.M. Seasonal distribution of some forest soil Oribatei // In: Proceedings of the 2nd International Congress of Acarology, Evans G.O. (Ed.). – 1967. – P. 23–30.
59. Górny M., Grüm L. Methods of Soil Zoology. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. – Warszawa, 1981. – 482 p.
60. Kaczmarek S., Marquardt T., Faleńczyk-Koziróg K., Marcysiak K. Dynamics of soil mite (Acari) populations in a seasonally flooded meadow on a bank of the Vistula river (Poland), with particular reference to Gamasida // Acta Societatis Zoologicae Bohemicae. – 2010b. – № 74. – P. 55–61.
61. Kaczmarek S., Seniczak S., Bukowski G. Effect of pine forest stage on gamasid (Acari) soil mites // Zeszyty Naukowe ATR. – 2005. – № 35. – P. 7–15 (in Polish).
62. Kaczmarek S., Faleńczyk-Koziróg K., Marquardt T. Abundance dynamics of mites (Acari) in the peatland of 'Linie' Nature Reserve, with particular reference to the Gamasida // Biological Letters. – 2011. – № 48. – P. 159–166.

**Качмарек С., Маркуардт Т., Джангазиева Б.
ТОПЫРАҚ КЕНЕЛЕРІНІҢ БИОӘРТҮРЛІЛІГІ (ACARI) ЖӘНЕ
ОЛАРДЫҢ ЭКОЖҮЙЕДЕГІ РӨЛІ**

Бұл жұмыста авторлар әртүрлі мекендейтін жерлерде (агроэкожүйелер мен ормандарды қоса алғанда) панцирді және гамазды кенелерді талдауды қоса алғанда, әдеби деректер негізінде кенелердің биологиялық әртүрлілігінің әртүрлі аспектілеріне назар аударды. Сонымен қатар, экологиялық процестердің (сукцессия, экотондар) ықпалына, осы буынақтылардың динамикасы мен зоогеографиясына назар аударды. Сонымен қатар, биоиндикациядағы кенелердің биоәртүрлілігін пайдалану мүмкіндігі туралы кейбір мәліметтер ұсынылды және талқыланды.

Тірек сөздер: Parasitiformes, Acariformes, биологиялық әртүрлілік, экологиялық маңызы

**Качмарек С., Маркуардт Т., Джангазиева Б.
БИОРАЗНООБРАЗИЕ ПОЧВЕННЫХ КЛЕЩЕЙ (ACARI) И ИХ
РОЛЬ В ЭКОСИСТЕМАХ**

В этой работе авторы сосредоточились на различных аспектах биологического разнообразия клещей на основе литературных данных, включая анализ панцирных и гамазовых клещей в различных сообществах местообитаниях (включая агроэкосистемы и леса). Также акцентировали внимание на влиянии экологических процессов (сукцессия, экотоны), на динамике и зоогеографии этих членистоногих. Кроме того, были представлены и обсуждены некоторые данные о возможности использования биоразнообразия клещей в биоиндикации.

Ключевые слова: Parasitiformes, Acariformes, биологическое разнообразие, экологическое значение.

ӘОЖ 636.237.21.03:612

Рустенов А.Р. – ауыл шаруашылық ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Қабдрахимов Ә.А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
Елеугалиева Н.Ж. – ауыл шаруашылық ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті
Email: kab.ali93@mail.ru

**БАТЫС ӨңІРІНДЕГІ ҚАРА АЛА СИЫРЛАРДЫҢ СҮТ БЕЗДЕРІНІҢ
ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН АНЫҚТАУ**

Андатпа. Жайық өңірі жағдайында қара-ала тұқымды сиырларды желіндерінің морфологиялық және физиологиялық ерекшеліктері зерттелді. Желіннің пішінімен және сүт өнімділігімен жеке үлеспен өзара байланыстың болуы анықталды, емізгілердің ұзындығы мен формалары, сиырлардың сүт беру қарқындылығы, сүттің биохимиялық көрсеткіштері және дарақтардың табиғи резистенттілігі анықталды. Зерттеу жұмыстарында алынған қанның морфологиялық және биохимиялық көрсеткіштері зерттелді.

Тірек сөздер: қара-ала, морфология, физиология, сүт, желін, резистенттілік, гематология, тірі салмағы, сүт безі.

Қазіргі кезде Қазақстанда өсірілетін сүтті бағыттағы ірі қара тұқымдарын негізінен 4 топқа топтастыруға болады: голштинді қара ала, қызыл, қоңыр, сары-ала тұқымдықтары. Осылардың ішінде қара ала тұқымды сиырлар сүттігі бойынша ерекше орын алады [1]. Сондықтан елімізде голштин қара ала тұқымы сиырлардың тұқымдасы - қара ала сиыры көбірек пайдалануда.

М.М. Лебедевтің [2], Л.К.Эрнстің [3], Н.Г. Дмитриевтің [4], П.Н. Прохоренко [5], А.Р.Рустеновтың [6], Ш.Д. Даленовтың т.б. [7] және басқаларының ғылыми-ізденістердің нәтижелерінде голштин тұқымдастардан шыққан қара ала тұқымдықты пайдаланған тиімді екендігі баса көрсетілген.

Сүт бағытындағы ірі қара малының тұымдықтарының генетикалық потенциалдарын табиғи-климаттық жағдайларға сәйкестендіре пайдаланған кезде ғана, олардан максимальды өнімділіктерді алуға болады. Жалпы қара ала тұқымы сиырлардың сүттілігіне және салмағына қарай сұрыптау жүргізіледі. Соның нәтижесінде кәзіргі кездері сүті де, салмағы да, сырт пішіні де, желіні де, дайын сүттің сиымдылығы да өзгеше болған, қара ала тұқымы елімізде сүт бағытындағы шаруашылықтарда өсіріліп жатыр.

Жайық өңірінде М.К. Оңғарбековтің [8] мәліметтері бойынша тауарлы сүт фермаларын дамыту бағытында 2017 «Ырыс» бағдарламасы қолға алынған, соған байланысты Батыс Қазақстан облысында сүт өнімдері өндірісін дамыту бағытында жұмыстар қарқында жүргізілуде.

Облыс орталығы Орал қаласының төңірегіндегі Зеленов пен Теректі, Таскала, Бөрлі аудандарында сүт өндіру жақсы қолға алынып келеді. Биыл Батыс Қазақстан облысында «Ырыс» бағдарламасы аясында 300 басқа арналған (100 басқа арналған екі, 50 бас малға екі шағын сүт кешендері) шағын тауарлы сүт фермаларын құрыла басталды.

Тәжірибе барысында «Кенжетай» шаруа қожалығындағы қара ала сиырларының 27 басының сүт бездері формалары зерттелініп мынадай мәліметтер алынды: желіндері ванна тәріздестер 3 бас немесе жалпы зерттелінгендерің 11,1% құрайды, сол сыяқты табақшалы 18 бас немесе 66,7%; домалақшалы 4 бас – 14,8%, ешкі желіндестер 2 бас – 7,4% болып шықты.

Сиырлардың тәуліктік сүттіліктері ең негізгі көрсеткіштердің бірі болып саналады. Тәжірибелік топтардағы сиыр сүттінің тәуліктік сүттілігінің жоғарғы көрсеткіштері ванна тәріздестерді желіндер бар сиырларда ($16,8 \pm 0,2$ л) болып шықты. II-ші орында табақша тәріздес желінді сиырларда ($14,9 \pm 0,3$ л) болды, олардың тәуліктік сүттілігі I-шілерден 1,9 л төмен болды, III-ші орында домалақталыңғандарда ($10,2 \pm 0,4$ л), олар I-шілерден тәулігіне 6,6 л сүтті кем беретіні анықталынды. Өте төменгі тәуліктік сүттілік ешкі желіні тәріздес сиырларда ($7,1 \pm 0,1$ л) болды. Олар ванна тәріздестерден (I-ші топ) – 9,7 литр сүтті кем берді, сол сыяқты екінші топтағылардан – 7,8 л, үшіншіден – 3,1 л тәуліктік сүттіліктері төмен болды.

Жалпы сүт бездеріне байланысты әр дарақтардан алынатын тәуліктік, айлық және жылдық (305 күн) сүттердің көлемі шығарылады. Тәжірибелік топтардағы қара ала сиырлардың үшінші лактациядағы сүт бездерінің формасы, сүттілік өнімдері және оның сапасы арасындағы байланыстары 1-ші кестеде келтірілген.

Кесте 1 – Қара ала сиырлардың лактациядағы сүт бездерінің формасы, сүттілік өнімдері және оның сапасы арасындағы байланыстары

Сүт безінің пішіні	Сиыр саны, бас	305 күндік сүттілігі, кг	Сү, %	Сүт құрамында		Сиырлардың тірі салмағы, кг
				майлылығы, %	ақуыздығы, %	
Ванналық	3	$4886 \pm 17,3$	8,1	$3,96 \pm 0,03$	$3,42 \pm 0,02$	$510,5 \pm 6,51$
Табақшалық	18	$4769 \pm 19,6$	7,1	$4,15 \pm 0,02$	$3,44 \pm 0,02$	$512,6 \pm 5,89$
Домалақша	4	$3324 \pm 12,1$	5,4	$4,18 \pm 0,04$	$3,38 \pm 0,03$	$501,3 \pm 7,12$
Ешкілес	2	$2412 \pm 11,4$	6,4	$4,17 \pm 0,05$	$3,40 \pm 0,03$	$476,7 \pm 6,54$

Сүт бездерінің формасы ванна тәріздестердің 305 күндік сүттілік көрсеткіштері $4886 \pm 17,3$ кг құрап, табақшалықтардан – 117 кг (2,45%), домалақшалардан - 1562 (46,99%) және ешкілестерден - 2474 кг (2,02 есе) жоғары болып шықты. Былайша айтқанда, ешкілес желінді 2 сиырды сауып, күтудің орнына бір ванна тәріздесті ұстаған тиімді (жем-шөп, қорадағы орны, еңбек) екендігі анық байқалады. Жылдық сауын сүттері бойынша айырмашылықтары мол екендігі анық көрініп тұр.

Сүттің құрамындағы майдың көлемінің маңыздылығы жоғары, ол пайдалушылардың энергиясының көзі. Зерртеу тобындағы аналықтардың сүттерінің майлылығы ең жоғарғы көрсеткіштері домалақтанылған сүт бездері бар анылықтарда (4,18%) болатындығы анықталынды. Сүттің құрамындағы ақуыздардың көлемі жоғарғы табақша тәріздестерде (3,44%) болып шықты.

Аналықтардың тірі салмақтары қара ала сиырлардың I-ші класстық стандарттарына (500-530 кг) сәйкес, оның жоғарғы көрсеткіштері ванна және табақша тәріздестерде болып шықты. Олардың орташа тірі салмақтары (21 бас) 510-512 кг көрсетті. Стандарттар талаптарынан тірі салмақтары бойынша жетпей тұрғандар ешкі тіріздестерде (476,7 кг) болды.

Сонымен қорыта келгенде, жылдық лактациялық сүт өнімділіктері бойынша ең жоғарғы көрсеткіш ванна тәріздестерде (4886 кг) болғандықтан, генетикалық-селекциялық тәртіптермен жүргізілетін сұрыптауларда, олардың ұрпақтарын қалдырып, сүттілікке әсері ең жоғарғы қасиеттерді одан әрі дамыту қажет.

Сиыр сүттілігінің негізгі белгісінің бірі – сүт безедінің немесе желінің онтогенездегі даму көрсеткіштері. Сүтті сиырдың желіні астау немесе төкерілген ванна тәріздес дамығын, желінің алды-артындағы терісі жұқа, селдір жүнді, жиырылыңқы, сүт тамырлары қатты білеуленген, үрпілері ұзын, салалы болып тұрады. Желінде орналасқан үрпілері жұмсақ болып келеді.

Қазіргі кездері өндірістерде сүт бағытындағы сиырларды сүт бездері бойынша олардың сауын аппараттарына жарамдылықтары анықталынып, қолдануға қалдырылады. Көптеген жылдар бойы жүргізілген селекциялық жұмыстардың нәтижелеріне байланысты, сиырлардың басқа мүшелеріне қарағанда сүт бездерінің морфологиясы мол өзгерістерге ұшырады. Сондықтан да сүт бағытындағы сиырлардың желіндері мен үрпілері көптеп түрленген. Жоғарғы сүттіліктері бар аналықтардың ең биік декадалық сүт өнімділік кездерінде сүт безіндегі құрамдары бойынша 70-80% бездік тіндерден, 20-30% созылмалы тіндерден тұрады.

Селекциялық сұрыптаулар арқылы сүт бездерінің формаларын реттеуге болады, сонда аналық малдар тез сауылады, ауыр қолмен істелетін жұмыстар қысқарады, желінге механикалық әсерлер азаяды, сиырлардың фермалардағы өнімділік көрсеткіштері мен қолдану мерзімдері ұзарады, өнімнің өзіндік құндары төмендейді.

Сүт бездерінің формасы тұқымқуалайтын белгі болғандықтан, шаруашылықта бұл жағына кейінгі 4-5 жылдары көңіл бөле бастаған. Сондықтан да ірі қара малын сұрыптау және шағылыстыруда ата-аналықтардың бұл қасиеттеріне байланысты жұптастыруларды жүргізгені анықталынды. Сүт бағытындағы аналықтарды сұрыптауда ванналық немесе табақшалық сүт бездері бар дарақтарды тұқымдыққа қалдырып, келешекте оларды өндірістерде пайдалана бастағалы сүт өнімділіктің де көлемдері көтерілген.

Сиыр сүт бездерінің формасын оның морфологиялық ерекшеліктері мен үрпілерінің жиынтығы ретінде қарастырылу қажет. Сүт бездерінің жасушаларының негізгі физиологиялық функциясы - сүтті синтездеу, жыйнақтау

және сыртқа шығару, ал олар сиырдың сүттілік өнімділігін анықтаушы көрсеткіштер болып табылады. Сүт бездерінің формасы мен функциональдық қасиеттерін «Кенжетай» шаруа қожалығының сиырларында тәжірибе барысында жан-жақты зерттелінді.

Зерттеулерді жүргізу барысында тәжірибелік сиырлардың сүт бездерінің морфологиялық өлшемдері алынды, нәтижелері 2-кестеде келтірілген.

Кесте 2 – Қара ала сиырлардың сүт бездерінің морфологиялық және физиологиялық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Желін өлшемдері (см) және аналықтардың сүтті шығару белсенділігі, л/тәулік (M±m)		
	I-топ төмен (8-10)	II топ орташа (12-14)	III-топ жоғары (15-17 жоғары)
ені	29,4±1,3	31,7±1,1	33,8±1,2
ұзындығы	37,6±1,4	39,8±1,7	41,1±1,4
аумағы	109,8±7,8	112,3±8,3	116,7±8,1
тереңдігі	19,6±0,5	20,9±0,4	23,8±0,5
желінің еденнен алшақтығы	61,3±2,2	59,4±2,1	57,2±1,9
Желін индексі, %	48,3±0,9	52,4±1,1	56,7±1,3
Сүтті шығару белсенділігі, кг/мин	1,69±0,2	1,82±0,2	2,08±0,1
Тәуліктік сүттілігі, л	8,7±0,7	13,1±0,8	16,6±0,8

Зерттеу нәтижелері бойынша сүттілік өнімділіктері төменгілердің желін ендері (29,4±1,3) жоғарғы сүттіліктерден (33,8±1,2) 4,4 см кем болатыны анықталынды. Осы сияқты желінің ұзындығы 3,5 аз болса, аумағы 6,9 см кем болып шықты. Олардың индекстердің айырмашылығы 8,4% құрады.

Желінің негізгі физиологиялық көрсеткіші - тәуліктік сүттілік болып саналады. Тәуліктік сүттілік төменгі өнімділікті сиырларда (I-ші топ) 8,7 л болып шықса, жоғарғы өнімділіктерде (III-топ) 16,6 л құрап отыр. Екі тәжірибелік топтар арасындағы айырмашылықтар 7,9 л (немесе 90,8%) құрады, сол сияқты II-ші топпен III-топтар арасындағы айырмашылықтар 3,5 л (немесе 26,8%) болып шықты.

Өндірістегі маңызды көрсеткіштерге ағзадан өнімді аз энергияларды жұмсап алу болып табылады. Осындай көрсеткіштерге сүтті тез сауып алу немесе белсенділігі шығару жатады. Зерттеуге алынған әр түрлі тәуліктік сүттілік өнімділікті қара ала сиырларынан сүтті толығымен сауып алуға немесе белсенді шығаруға кеткен уақыттар I-ші топ бойынша 1,69 кг/мин болса, жоғарғы сүттіліктерге кеткен уақыт 2,08 кг/мин құрады. Бұл көрсеткіш, яғни аналықтардан сүтті белсенді шығару машинамен сауу талаптарына сәйкес болып тұр.

Сиыр үрпілерінің көлемі, формасы және орналасуының маңызы мол. Бұл көрсеткіштер сүт безінің цистерналарында жыйналатын өнімді тез, әрі толығымен сауып алуға әсерлерін тигізетін көрсеткіштер. Зерттеу барысында қара ала сиырлардың үрпілерінің орналасулары, диаметрлері мен ұзындықтары, үрпіледің әр түрлілігінің бары анықталынды (3-ші кесте).

Кесте 3 – Қара ала сиырлардың сүт бездері үрпілерінің морфологиялық және физиологиялық көрсеткіштері

Үрпі өлшемдері, см ($M \pm m$)	Сүттілік деңгейлері, л/тәулік		
	төмен (8-10)	орташа (12-14)	жоғары (12-14 жоғары)
Алдыңғы үрпілердің ара қашықтықтары	12,8±0,7	13,3±0,6	15,7±0,9
Артқы үрпілердің ара қашықтықтары	9,5±0,6	11,2±0,8	13,9±0,8
Үрпілердің жандарынан ара қашықтықтары	9,8±0,5	10,7±0,4	12,4±0,6
Үрпілердің диаметрі	2,2±0,1	2,4±0,1	2,5±0,2
Алдыңғы үрпілердің ұзындықтары	5,9±0,3	5,6±0,2	5,3±0,2
Артқы үрпілердің ұзындықтары	5,3±0,2	5,8±0,4	5,7±0,3
Үрпілердің формалары, %			
цилиндрлі	28,4±1,4	49,3±1,8	70,1±2,1
конустық	64,7±2,1	46,5±1,1	29,9±0,9
ұршықты	6,9±0,3	4,2±0,1	-

Сүттілік өнімділіктері жоғары аналықтардың үрпілерінің ара қашықтықтары алшақтау болды: алдыңғылардың арасы 15,7 см, артқылардың қашықтығы 13,9 см болды. Үрпілердің өзара жандарынан қашықтықтары 12,4 см құрады. Төменгі сүттілік өнімділердің барлық үрпілер арасындағы қашықтықтар III-топтағылардан 12,2-14,6% кем болатыны анықталынды.

Сүттілігі төменгі сиырлардың үрпілердің диаметрі 2,2±0,1 см құрады, ал жоғары сүттіліктерде 2,5±0,2 см, екі топтардағы айырмашылық 0,3 см тең немесе 11,3% болып тұр. Аналықтарды қолмен немесе аппараттармен сауу барысында үрпілердің ұзындықтарының маңыздылығы мол. Олар қысқа болса қолға жақсы ұсталмайды, аппараттардан түсе береді, ал ұзын қолмен саууға оңайлау болғанымен, аппарат стакандардына дәл келе бермейді, сондықтан сұрыптауларда үрпілердің ұзындықтарына мән беріледі. Стандарт бойынша 4,0 см кем немесе 9,0 см артық болмауы қажет. Зерттеуге алынған аналықтардың бұл көрсеткіштері 5,3-5,9 см аралықтарында болып, сауын сиырларға қойлатын талаптарды қанағатандырады.

Үрпілердің формалары зерттеу топтарындағы аналықтарды алынған көрсеткіштері бойынша 3 топқа бөлінді: цилиндрлі, конусты және ұршықты. Ең негізгі сауынға лайықты үрпілердің цилиндрлі формаласы, ондай формалары бар жоғары сүттілігі бар аналықтарда – 70,1% құрады, орташа сүттілікті сиырларда – 49,3%. Төменгі сүттілікті аналықтарда бұл көрсеткіш тек қана 28,4% болып шықты.

Сүт безінің бөліктерінің сүтті өндіруге, сақтауға мен және сауылған сүт көлеміне әсері мол. Әртүрлі пішінді сүт бездерінің бөліктерінен сауылған сүттердің пайыздық көлемдері 4-ші кестеде берілген.

Кесте 4 – Әртүрлі пішінді сүт бездерінің бөліктерінен сауылған сүттердің көлемі, %.

Сүт безінің пішіні	Сүт безінің бөлімдері					
	I-ші лактацияда			II-ші лактацияда		
	сиыр саны	алдыңғы	артқы	сиыр саны	алдыңғы	артқы
Ванналық	3	48,09	51,91	3	45,44	55,56
Табақшалық	18	45,64	54,36	16	45,64	54,12
Домалақша	4	41,51	58,49	4	45,52	54,48
Ешкілес	2	33,47	66,53	2	33,97	66,03

Қара ала сиырлардың сүт безінің пішіні мен лактациялық кезектестіктеріне қарамастан сауылған сүттің 51,91 – 66,03 пайыздай мөлшері желінің артқы бөліктерінен, ал 33,47 - 48,09 пайызы алдыңғы бөліктерден алынатыны зерттеу нәтижелері көрсетті. Алдыңғы және артқы желін бөліктерін І-ші лактациясын сүттенуі бойынша салыстырғанда, сүттілігі жоғары топтардағы айырмашылықтар минимальды (3,92%) болып тұр. Алынған нәтижелер бойынша сүт безінің морфологиялық жағынан жетіле дамығыны артқы бөлігі екендігі анықталынды.

Сүт құрамындағы компоненттердің көлемі көпген факторларға байланысты, соны ішінде әсіресе: азықтың құндылығына және күтімге, лактациялық мерзімге, сүттілік деңгейіне, тұқымдығына, жасына, бұзаулаған мерзіміне, жылдың уақытына, нейрогуморальдық байланыстылыққа, тұқымқуалаушылық қасиеттеріне және т.б.

Сиыр қанның биохимиялық параметрлерінің көрсеткіштері бойынша көмірсулардың, ақуыздардың, липидтердің алмасу деңгейлерін, азықтандырудың толыққұндылығын және олардың сүттілік өнімділіктерін деңгейін білуге болады.

Қанның биохимиялық көрсеткіштерінің осындай маңыздылықтарын ескере отырып зерттеу барысында қара ала сиырлардың Жайық өңіріндегі климатқа бейімділігін және сүттілік өнімділіктерімен байланыстылығы анықталынды (5-ші кесте).

Кесте 5 – Сиырлардың 305 күндік лактациядағы сүттілік өнімдерінің негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Сүттілік өнімдерінің деңгейлері		
	I-ші топ төмен	II-ші топ орташа	III-ші топ жоғары
Сүттің көлемі, кг	4361 ± 54,2	4818±59,7	5396 ± 60,2
Су, %	88,02 ± 6,09	88,12 ± 5,34	88,17 ± 6,36
Құрғақ заттар, %	12,02 ± 0,52	12,13 ± 0,51*	12,17 ± 0,35*
м.б. құрғақ майсызданған сүттің көлемі, %	8,54± 0,05	8,63 ± 0,08*	8,69 ± 0,08*
м.б. майлылығы, %	3,62 ± 0,02	3,64 ± 0,02	3,65 ± 0,01
м.б. ақуыздар, %	3,03 ± 0,01	3,06 ± 0,03	3,08 ± 0,02
м.б. лактоза, %	4,54 ± 0,05	4,59 ± 0,04	4,61 ± 0,06
м.б. минеральдық заттар, %	0,64 ± 0,02	0,65 ± 0,01	0,67 ± 0,01

Ескерту: м.б.–массалық бөлігі.

Қара ала сиырлардың Жайық өңірінің сыртқы ортаның қолайсыз жағдайларына қарсы тұру қабілеттіктерін анықтау мақсатында олардың табиғи резистенттілік көрсеткіштері анықталынды. (6-ші кесте).

Кесте 6 – Қара ала сиырлардың табиғи резистенттілік көрсеткіштері

Көрсеткіштері	Жаз айларында	Қыс айларында
Бактерицидтік белсенділігі, %	61,9±2,9	72,6±2,7
Фагоцитарлық белсенділік, %	37,1±1,4	22,1±1,3
Лизоцимдік белсенділік, %	28,9±1,8	23,4±1,1

6-ші кестеде көрсетілген қара ала сиырлардың бактерицидтік белсенділіктері қан сарысуындағы жоғарылығы (61,9-72,6%), олардың иммунитеттерінің бөгде құрылымдарға (бактериялар, саңырауқұлақтар, басқа ақуыздық заттар) қарсы тұра алатынын көрсетеді. Фагоцитарлық (37,1%) және лизоцимдік (28,9%) белсенділіктер жаз айларында жоғары болып тұр, өйткені бұл мерзімдерде сиыр ағзаларына түсетін түрлі бөгде заттардың сандары көбейеді, сол себептен де олардың сандары қысқы мерзімдерден жоғары болып тұр.

Зерттеу жұмыстарында алынған қанның морфологиялық және биохимиялық көрсеткіштері тұқымдықтың жалпы түрлі аймақтардағы тексерілген стандартына сәйкес болып шықты. Жалпы қара ала сиырлар Жайық өңіріне жеткілікті бейімделе келгендігі байқалады. Олардан жоғары тұқымдық стандартқа сәйкес (6000 кг жоғары) сүттілік өнімді алуға толығымен болады, тек қана ол үшін толыққұнды азықтандыру мен күтімді биологиялық және зоогигиеналық талаптарға сәйкестендіру қажет. Қара ала сиырлардан барлық Жайық қожалықтарында жоғары сүттілікке қол жеткізу мүмкіндіктері барын, зерттеу жұмыстарымыздағы көрсетілген сүт бездерінің морфологиялық және физиологиялық ерекшеліктері бойынша сұрыптауларды жүргізіп, тұқымдыққа желіндері ванна тәріздестерді қалдырып тұрса, әр аналықтардан мол сүт алуға болатыны біздің тәжірибебіздің нәтижелері дәлелдеп шықты.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі 2013 - 2020 жылдарға арналған «Агробизнес-2020» бағдарламасы / Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 13 наурыздағы № 113 қаулысы. – *adilet.zan.kz*. Пайдаланған уақыты: 20.06.2018 ж.
2. Лебедев М.М. Методы использования голштино-фризского скота // *Животноводство*. – 1975. – №12. – С. 15-20.
3. Эрнст Л.К., Чемм В.А. Современные методы совершенствования молочного скота. – М.: Колос, 1972. – 361 с.
4. Дмитриев Н.Г. Породы скота по странам мира. – Л.: Колос, 1978. – 351 с.
5. Прохоренко П., Горелов А. Селекционно-племенная работа с молочным скотом в Канаде // *Молочное и мясное скотоводство*. – 1984. – №8. – С. 38-40.
6. Рустанов А.Р. Зооинженердің анықтамалығы. – Алматы: Қайнар. – 336 б.
7. Даленов Ш.Д., Кинеев М.А., Тореханов А.А. Казахский южный тип черно-пестрого скота «Сайрам». – Алматы: Бастау, 2009. – 176 с.
8. Оңғарбеков М. К. Батыс Қазақстан облысында сүт өнімдері өндірісін дамыту бағытында жұмыстары / Батыс Қазақстан облысы әкімдігінің 2017 жылғы 23 қаңтардағы № 10 қаулысы. – *adilet.zan.kz*. Пайдаланған уақыты: 15.06.2018 ж.

Рустанов А.Р., Кабдрахимов А. А., Елеугалиева Н.Ж. ИССЛЕДОВАНИЕ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ МОЛОЧНОЙ ЖЕЛЕЗЫ У КОРОВ ЧЕРНО-ПЕСТРОЙ ПОРОДЫ В УСЛОВИЯХ ПРИУРАЛЬЯ

Изучены морфологические и физиологические особенности вымени черно-пестрой породы коров в условиях Приуралья. Установлены наличие взаимосвязи формы вымени и отдельных долей с молочной продуктивностью, определены длина и формы сосков, интенсивность молокоотдачи коров, биохимические показатели молока и естественная резистентность особей. В исследовательских работах были исследованы морфологические и биохимические показатели взятой крови.

Ключевые слова: черно-пестрая, морфология, физиология, молочность, вымя, резистентность, гематология, живая масса, молочная железа.

Rustenov A. R., Kabdrakhimov A. A., Eleugalaieva N. Zh.
STUDY OF PHYSIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE BREAST
IN COWS OF BLACK-AND-WHITE BREED IN THE URALS

The morphological and physiological features of the udder of cows in the Urals were studied in the black-and-white breed. The presence of the relationship with the shape of the udder and individual shares of milk production, determined the length and shape of the nipples, the intensity of milk cows, biochemical parameters of milk and natural resistance of individuals. In research works morphological and biochemical parameters of the taken blood were investigated.

Keywords: black-white, morphology, physiology, milk content, udder, resistance, nematology, live weight, mammary gland.

УДК 581.543

Белозеров И.Ф. – кандидат сельскохозяйственных наук,
Мангышлакский экспериментальный
ботанический сад Комитета науки МОН РК

Иманбаева А.А. – кандидат биологических наук,
Мангышлакский экспериментальный
ботанический сад Комитета науки МОН РК

E-mail: bif17@mail.ru

**«FENO-S» - КОМПЬЮТЕРНАЯ ПРОГРАММА РЕГИСТРАЦИИ,
ХРАНЕНИЯ И МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКИ МАТЕРИАЛОВ
ФЕНОЛОГИЧЕСКИХ НАБЛЮДЕНИЙ В БОТАНИЧЕСКИХ САДАХ
КАЗАХСТАНА**

Аннотация. Дается характеристика разработанной в МЭБС компьютерной программы «Feno-S», предназначенной для ввода и хранения в памяти компьютера фитофенологической информации для дальнейшей ее статистической обработки, выявления феноиндикаторов перспективности растений, построения гистограмм и феноспектров, экспорта в различные текстовые и графические форматы, составления отчетов и списков по заданным таксономическим, биоэкологическим, декоративным и фенологическим параметрам. Приводится информация по составу и структуре созданной фенологической базы данных, включающей 130 полей информации символьного, числового, логического и временного типа и 3911 записей по годам для 533 таксонов из 7 отделов ботанического сада, 52 семейств и 108 родов.

Ключевые слова: фенология, компьютерная программа, базы данных, статистика рядов наблюдений, корреляция, гистограммы.

Фенологические наблюдения в ботанических садах являются одним из приоритетных направлений интродукционных исследований, результаты которых имеют большое научное и практическое значение в плане подбора хозяйственно-ценного и адаптированного к местным природным условиям ассортимента, диагностики перспективности, определения сроков начала и конца

вегетации, цветения и плодоношения, формирования красиво- и постоянно цветущих композиций растений при проведении озеленительных и фитомелиоративных работ. С фенохарактеристиками интродуцентов многие ученые-ботаники увязывают зимостойкость, засухоустойчивость, морфологические характеристики надземных органов, качественные и количественные показатели генеративной сферы [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10]. Одним из главных критериев интродукционной ценности таксонов ими признается степень соответствия динамики их сезонного развития метеорологическим условиям региона культивирования в сравнении с местами естественного произрастания.

Проведение фенологических наблюдений представляет собой очень сложный научно-исследовательский процесс, что обусловлено охватом большого количества таксонов, многообразием используемых понятий и терминов (объект наблюдения, сезонное явление, фенодата, фенофаза, межфазный период, феноинтервал, индикационное явление и др.) и выполнением целого ряда этапов работ: визуальное наблюдение, фиксация фенофаз (до 26-й), заполнение сводных таблиц, построение феноспектров, анализ собранных материалов в связи с метеорологическими условиями года исследований и др. Особую трудность вызывает статистическая обработка материалов фенонаблюдений, так как все сезонные явления приходится переводить в порядковый номер дня в году, считая с 1 января (или 1 марта), а после вычисления математических характеристик возвращать обратно в формат даты. Аналогичная проблема возникает и при выполнении корреляционного и регрессионного анализа сроков наступления фенофаз и метеофакторов.

В практике интродукционных исследований с целью снижения трудоемкости давно назрела необходимость перевода фитофенологических исследований на электронные языки программирования, которые содержат десятки специальных команд и функций работы с датами и позволяют не только создавать полноценные базы данных, но и составлять различные графические и текстовые отчеты, проводить статистическую обработку исследовательского материала и экспортировать его в различные файловые форматы, а также производить обмен фенологической информацией через Интернет. Поэтому, начиная с 2018 года, Мангышлакским экспериментальным ботаническим садом (МЭБС) в рамках выполнения грантового проекта «Разработка научно-методических и компьютерно-информационных основ проведения фенологических наблюдений в ботанических садах Казахстана для прогноза перспективности интродукции растений и эффективного сохранения и использования их биоразнообразия» (на 2018-2020 гг.), проводятся работы по составлению многофункциональной фенологической программы для ЭВМ, названная «Feno-S», которая была бы совместима с современными операционными системами, графическими и текстовыми редакторами и содержала также необходимые Web-приложения.

Объектами фенологических наблюдений являлись виды, сорта и формы растений коллекционного фонда МЭБС, насчитывающего 1270 таксонов из 250 родов из 88 семейств [11]. Исследования сезонных ритмов развития основывались на основных общепринятых понятиях и терминах, применяемых в фенологии [1; 2; 6; 7; 8; 12; 13; 14; 15; 16]: 1) объект наблюдения; 2) сезонное явление; 3) фенологическая дата; 4) фенологическая фаза; 5) межфазный период; 6) фенологический интервал и 7) фенологический индикатор.

В ботанических центрах Казахстана в качестве основной принята «Методика фенологических наблюдений в ботанических садах СССР» [17], которая была включена в 1987 году в состав сборника «Методик

интродукционных исследований в Казахстане» [18] и предполагает фиксацию сезонных ритмов развития отдельно по трем морфолого-систематическим группам растений: травянистые, лиственные и хвойные древесные растения. По данной системе наблюдений для каждого вегетативного и генеративного органа интродуктента в период вегетации с частотой не реже двух раз в неделю в течение не менее 5 лет в журнал заносилась фенологическая формула, отражающая состояние растения. Причем фиксировались все фенофазы, которые наблюдаются на данный момент времени и одновременно отмечались количественные ее параметры с помощью отметки цифрами перед обозначениями фенофазы: 1 - в случае вступления в фенофазу менее 50% органов и 2 – более 50.

Для исследований по «Методике фенологических наблюдений...» [17; 18] нами выбиралось не менее пяти модельных экземпляров каждого вида или внутривидового ранга. Изучение растений разного возраста и происхождения проводилось отдельно для отражения внутривидовой фенологической гетерогенности.

Составление алгоритмов математической обработки исследовательского материала основывалось на методиках Г.Ф. Лакина [19] и Б.А. Доспехова [20]. Для составления компьютерной программы использованы 4 языка программирования Microsoft Visual FoxPro 9 SP2, Visual Basic For Applications 7.0, HTML 4.0 и JavaScript API 2.1. При разработке структуры базы данных (БД) было предусмотрено сохранение феноматериалов в двух форматах: собственно даты размером десять символов (к примеру, 17.08.2018 г.) и в числовом как количество календарных дней до наступления фенофазы с точки отсчета - 1 января каждого года (234). Это существенно упростило процедуру статистической обработки исследовательского материала. Коэффициенты корреляции рассчитывались как между сроками наступления фенофаз одного и того же растения в разные годы наблюдений, так и с основными метеофакторами пункта интродукции.

В процессе составления программы «Feno-S» строго соблюдались два основных принципа: 1) Фенологическая БД должна быть тесно связана по идентификационным показателям с коллекционной и 2) Во всех алгоритмах программных модулей обработка информации по сезонному развитию должна проводиться отдельно для трех групп растений (лиственные и хвойные древесные, травянистые) в силу различия их морфологических и эколого-биологических свойств. С целью решения поставленных задач учета, регистрации и математической обработки феноданных в состав главного меню программы было включено 11 пунктов: «Файл», «Правка», «Ввод», «Поиск», «Просмотр», «Списки», «Фенология», «Ассортимент», «Базы данных», «Сервис» и «Справка» (рис. 1).

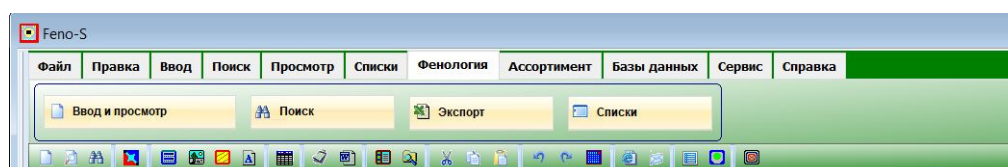

Рисунок 1 – Пункт «Фенология» Главного меню компьютерной программы «Feno-S»

Пункт Главного меню «Файл» включает стандартный набор подпунктов: «Открыть...», «Мой компьютер», «Печать», «Файлер», «Поиск файлов», «Сервер», «Интернет», «Почта» и «Выход» и предназначен для создания новых и

работы с имеющимися файлами, печати информации, отправки ее на сервер и по электронной почте. Пункт «Правка» необходим для редактирования активных текстовых полей форм ввода и просмотра информации. Из пункта «Ввод» производится запуск форм заполнения БД новой и редактирования уже введенной информации. Он включает три подпункта – «Вся информация», «Реквизиты организации» и «Редактирование».

«Поиск» позволяет искать растения в БД в следующих вариантах: по идентификационному номеру; по латинскому, русскому названию или народному названию таксона, по семейству и названию, по любому слову или фрагменту слова из названий. В «Расширенном поиске» объединены практически все вышеперечисленные способы. «Просмотр» используется для работы с уже введенной информацией для растения с возможностями ее печати и экспорта во внешние редакторы и программы в различных форматах - doc, docx, rtf, txt, pdf, xml и др. Используя пункт «Списки», можно формировать самые различные отчеты о растениях по таксономическим, морфологическим и иным характеристикам.

Собственно 3 команды – «Ввод и просмотр», «Поиск» и «Экспорт» пункта Главного меню (ГМ) «Фенология» реализуют возможность полноценной работы с информацией по сезонным ритмам роста растений как основной задаче программы «Feno-S» (рис. 1).

Пункт Главного меню «Ассортимент» включают 3 подпункта «По признакам» «По ценности» и «По систематике» и необходим для вывода из БД информации по заранее заданным условиям. Пункт ГМ «Базы данных» предназначен для выполнения 7-и команд: «Копирование», «Восстановление», «Экспорт», «Импорт», «Переиндексация», «Ремонт индексов» и «Информация о БД». В «Сервисе» собраны дополнительные возможности программы «Feno-S» по ее оформлению и общей настройке, работе с графическими материалами и интерактивными картами в Интернете.

Основная форма ввода и просмотра фенологической информации выводится в «Feno-S» одновременно со списком латинских и русских названий коллекционных растений в алфавитном порядке (рис. 2). При выборе любого таксона вся информация на форме автоматически обновляется. В правой части ее размещены список лет периода наблюдений и кнопки управления, предназначенные для добавления, копирования и удаления текущего года. В нижней части формы располагается набор кнопок для передвижения между годами, экспорта информации, разрешения редактирования и сохранения изменений в базе данных. Вся феноинформация как вводимая, так и расчетная на форме разделена на 8 групп (страниц): «Лиственные», «Хвойные», «Травянистые», «Статистики», «Корреляция», «Метеоданные», «Дополнительно» и «Диаграммы». На первых 3-х страницах реализована возможность для каждой морфолого-систематической группы растений вводить и редактировать значения фенодат.

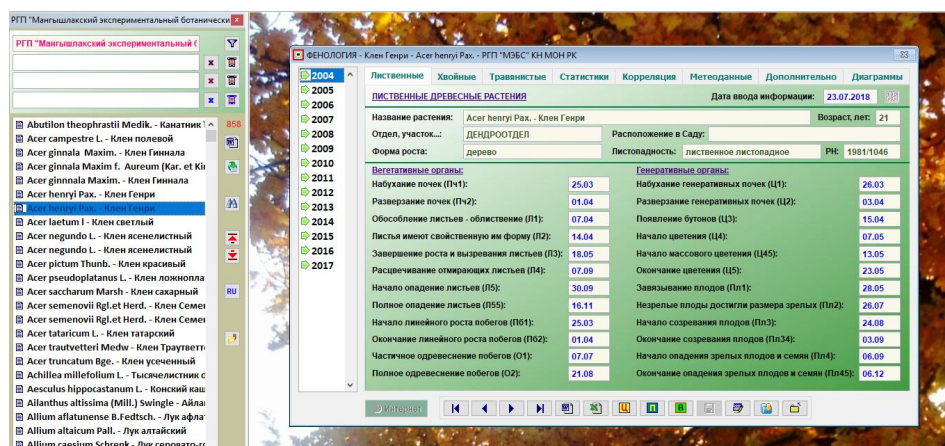

Рисунок 2 – Вид формы ввода, просмотра и обработки фенологической информации (страница «Лиственные») со списком названий растений

На четвертой странице (рис. 3) внедренные в электронную оболочку алгоритмы позволяют рассчитывать величины продолжительности фенофаз (облиствения, цветения, роста и одревеснения побегов, созревания и опадения плодов и др.), а также основные статистики для выбранной фенологической фазы.

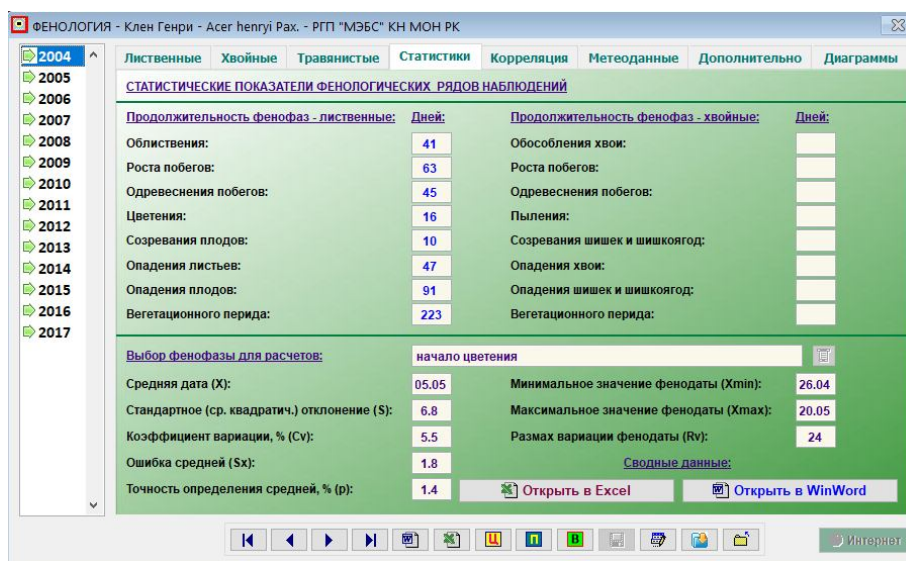

Рисунок 3 – Страница «Статистики»

Данные по множественному статистическому расчету можно получить при нажатии соответствующих кнопок на нижнем кнопочном меню. При этом на выбор в Microsoft Excel или Word будет сформирована таблица, содержащая следующие показатели (табл. 1): число наблюдений (N , лет); средняя дата в числовом (X , дни) и временном форматах (X , дата); стандартное отклонение (S); коэффициент вариации (C_v); ошибка среднего (S_x); точность определения среднего (p , %), минимальная ($X_{\min}$) и максимальная ($X_{\max}$) дата и продолжительность фенофаз и ранг вариации (R_v , дни).

Таблица 1 – Статистики сроков наступления и продолжительности фенофаз для клена Генри (*Acer henryi* Pax.) за период наблюдений (2004-2017 гг.)

Фенофаза, продолжительность	N, лет	X, дни	X, дата	S	C _v	S _x	P, %	X _{min}	X _{max}	R _v , дни
<i>Фенологические фазы</i>										
<i>Вегетативные органы</i>										
Пч1 - набухание почек	14	95	05.04	8,7	9,2	2,3	2,4	26.03	28.04	33
Пч2 - разверзание почек	14	98	08.04	6,2	6,3	1,6	1,6	02.04	25.04	23
Л1 - обособление листьев (облиствение)	14	103	13.04	6,3	6,2	1,7	1,7	06.04	01.05	25
Л2 - листья имеют свойственную им форму	14	108	18.04	6,2	5,8	1,7	1,6	10.04	04.05	24
Л3 - завершение роста и вызревания листьев	14	138	18.05	5,3	3,8	1,4	1,0	12.05	01.06	20
Л4 - расцветивание отмирающих листьев	14	246	03.09	7,8	3,2	2,1	0,9	23.08	12.09	20
Л5 - начало опадения листьев	14	270	27.09	5,5	2,0	1,5	0,6	20.09	13.10	23
Л55 - полное опадение листьев	14	315	11.11	8,8	2,8	2,3	0,7	25.10	19.11	25
Пб1 - начало линейного роста побегов	14	109	19.04	7,3	6,7	1,9	1,7	11.04	08.05	27
Пб2 - окончание линейного роста побегов	14	176	25.06	13,9	7,9	3,7	2,1	12.06	29.07	47
О1 - частичное одревеснение побегов	14	198	17.07	14,9	7,5	4,0	2,0	07.07	21.08	45
О2 - полное одревеснение побегов	14	241	29.08	10,4	4,3	2,8	1,2	21.08	22.09	32
<i>Генеративные органы</i>										
Ц1 - набухание генеративных почек	14	95	05.04	6,3	6,7	1,7	1,8	28.03	21.04	24
Ц2 - разверзание генеративных почек	14	101	11.04	6,4	6,4	1,7	1,7	05.04	28.04	23
Ц3 - бутонизация	14	110	20.04	6,8	6,3	1,8	1,6	16.04	14.05	28
Ц4 - начало цветения	14	123	03.05	5,3	4,3	1,4	1,1	26.04	11.05	15
Ц45 - массовое цветения	14	129	09.05	7,2	5,6	1,9	1,5	28.04	23.05	25
Ц5 - окончание цветения	14	140	20.05	4,8	3,4	1,3	0,9	09.05	27.05	18
Пл1 - завязывание плодов	14	143	23.05	4,7	3,3	1,3	0,9	16.05	01.06	16
Пл2 - незрелые плоды достигли размера зрелых	14	207	26.07	2,1	1,0	0,6	0,3	22.07	30.07	8
Пл3 - начало созревание плодов	14	238	26.08	1,8	0,8	0,5	0,2	24.08	30.08	6
Пл34 - окончание созревания плодов	14	250	07.09	4,6	1,8	1,2	0,5	02.09	16.09	14
Пл4 - начало опадения зрелых плодов и семян	14	254	11.09	5,1	2,0	1,4	0,6	04.09	21.09	17
Пл45 - окончание опадения зрелых плодов и семян	14	335	01.12	9,1	2,7	2,4	0,7	14.11	13.12	29
<i>Продолжительность:</i>										

Фенофаза, продолжительность	N, лет	X, дни	X, дата	S	C _v	S _x	p, %	X _{min}	X _{max}	R _v , дни
- облиствения	14		35,5	3,0	8,5	0,8	2,3	31	41	10
- цветения	14		17,4	2,8	16,0	0,7	4,0	11	22	11
- роста побегов	14		66,2	8,0	12,1	2,1	3,2	55	82	27
- одревеснения побегов	14		42,6	5,0	11,7	1,3	3,1	32	50	18
- опадения листьев	14		44,9	7,3	16,2	1,9	4,2	30	53	23
- созревания плодов	14		12,1	4,2	34,9	1,1	9,1	4	21	17
- опадения плодов	14		81,5	12,4	15,2	3,3	4,0	61	96	35
- вегетации	14		212,3	12,8	6,0	3,4	1,6	189	227	38

Страница «Корреляция» (рис. 4) предназначена для установления тесноты связи между различными фенофазами и метеорологическими факторами. Здесь можно задать 5 вариантов корреляционных расчетов: 1) выбранной фенодаты с остальными в период наблюдений; 2) между всеми фенодатами (корреляционная матрица); 3) между годами периода наблюдений для всех фенодат; 4) всех фенодат с метеорологическими факторами (корреляционная матрица) и 5) продолжительности фенофаз с метеофакторами.

Рисунок 4 – Страница «Корреляция»

Компьютерная программа в автоматическом режиме проводит все необходимые расчеты и может одновременно отправить табличный отчет в редакторы Microsoft Excel или Word с предоставлением следующих параметров (табл. 2): коэффициенты корреляции (R) и детерминации (D_{yx}); ошибка коэффициента корреляции (S_r); критерий существенности коэффициента корреляции (T_r); коэффициент регрессии (B_{yx}); ошибки коэффициента регрессии (S_b) и отклонения от регрессии (S_{yx}); критерии существенности коэффициента регрессии (T_b) и Стьюдента на уровне значимости 5% (T_{05}). Кроме того, в случае использования варианта расчета «Выбранная фенодата с остальными» одновременно с корреляционным анализом «Feno-S» проводит выведение уравнения регрессии между фенодатами, которое можно использовать в будущем для прогноза их наступления.

Сформированные в результате экспорта таблицы можно вполне включать после незначительного редактирования в состав научных статей и отчетов.

Как видим по материалам Таблицы 2, даже на примере одного вида древесных растений (клен Генри - *Acer henryi* Pax.) и одного типа корреляции (выбранная фенодата с остальными) компьютерная программа предоставляет интродуктору значительный материал для научного анализа.

Таблица 2 – Корреляционные связи фенофазы разверзания почек (Пч2, X) клена Генри (*Acer henryi* Pax.) с остальными фенодатами за период наблюдений - 2004 - 2017 гг.

(N – 14 лет)

Фенофазы - Y	R	D _{yx}	S _r	T _r	B _{yx}	S _b	S _{yx}	T _b	T ₀₅
<i>Вегетативные органы</i>									
Пч1 - набухание почек	0,598	0,358	0,231	2,59	0,841	0,325	7,5	2,59	2,18
Л1 - обособление листьев (облиствение)	0,985	0,969	0,051	19,45	1,008	0,052	1,2	19,45	2,18
Л2 - листья имеют свойственную им форму	0,941	0,885	0,098	9,63	0,947	0,098	2,3	9,63	2,18
Л3 - завершение роста и вызревания листьев	0,820	0,672	0,165	4,96	0,703	0,142	3,3	4,96	2,18
Л4 - расцветивание отмирающих листьев	- 0,688	0,473	0,209	3,28	-0,864	0,263	6,1	3,28	2,18
Л5 - начало опадения листьев	- 0,225	0,051	0,281	0,80	-0,200	0,251	5,8	0,80	2,18
Л55 - полное опадение листьев	- 0,381	0,145	0,267	1,43	-0,542	0,380	8,8	1,43	2,18
Пб1 - начало линейного роста побегов	0,883	0,779	0,136	6,50	1,040	0,160	3,7	6,50	2,18
Пб2 - окончание линейного роста побегов	0,736	0,542	0,195	3,77	1,659	0,440	10,2	3,77	2,18
О1 - частичное одревеснение побегов	0,661	0,437	0,217	3,05	1,594	0,522	12,1	3,05	2,18
О2 - полное одревеснение побегов	0,649	0,421	0,220	2,95	1,093	0,370	8,5	2,95	2,18
<i>Генеративные органы</i>									
Ц1 - набухание генеративных почек	0,981	0,962	0,056	17,42	1,007	0,058	1,3	17,42	2,18
Ц2 - разверзание генеративных почек	0,996	0,992	0,025	39,19	1,037	0,026	0,6	39,19	2,18
Ц3 - бутонизация	0,831	0,691	0,160	5,18	0,921	0,178	4,1	5,18	2,18
Ц4 - начало цветения	-	0,106	0,273	1,20	-0,278	0,233	5,4	1,20	2,18

Группа признаков «Метеоданные» формы ввода и просмотра служит для ввода величин температуры, влажности воздуха, количества осадков и др. На странице «Дополнительно» находятся поля показателей интродукционной ценности растений, примечания, названия организации-пользователя и исполнителей. Баллы перспективности требуются для установления корреляционных связей с фенологическими индикаторами ценности интродуцентов. На последней странице формы (рис. 6) производится автоматическое построение диаграмм Ганта и гистограмм продолжительности 8-и фенофаз с одновременным графическим представлением в специальном контейнере. На странице «Диаграммы» реализована также возможность копирования графических отчетов в буфер обмена Windows, просмотра во внешнем редакторе и вывода в Microsoft Excel и Word.

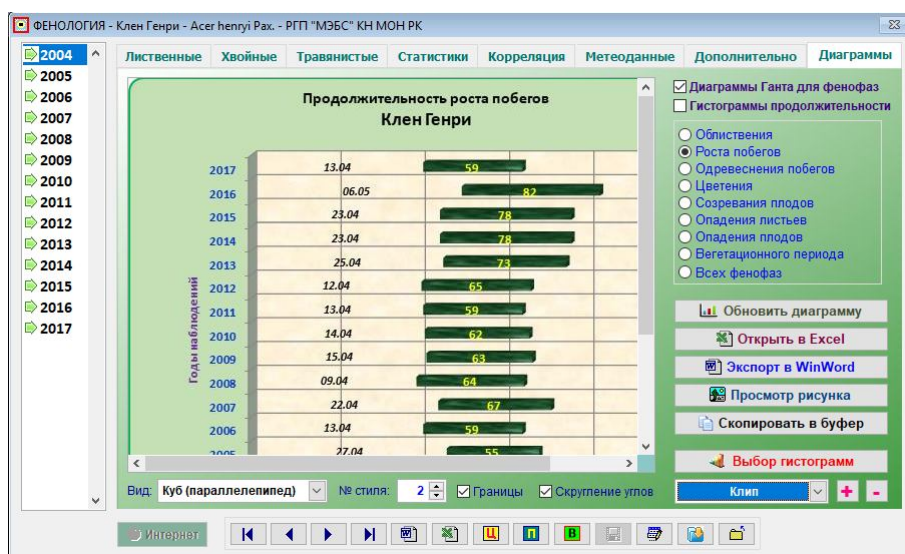
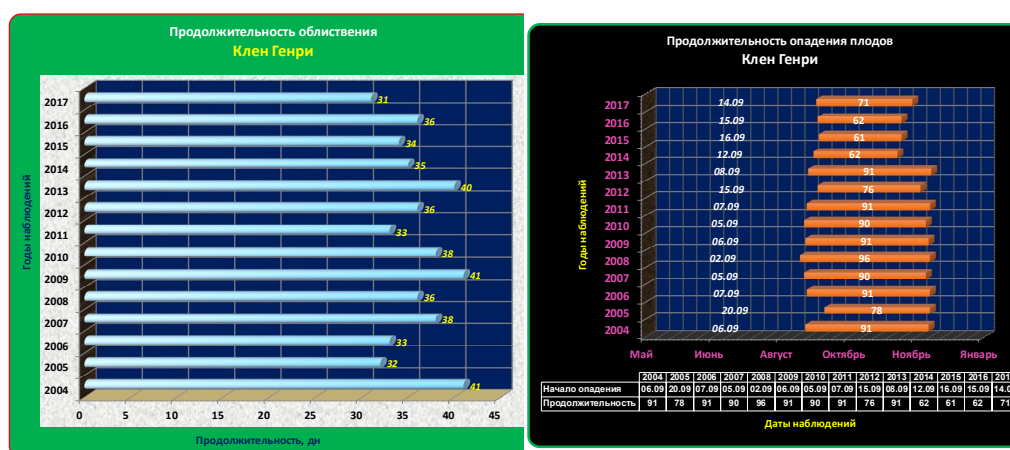

Рисунок 6 – Страница «Диаграммы»

В зависимости от принадлежности таксона к группам хвойных, листовых или травянистых растений программа может сформировать до 17-19 графических отчетов по продолжительности сезонных ритмов развития: облиствения, роста и одревеснения побегов, цветения, опадения листьев, созревания и опадения плодов, вегетационного периода и всех фенофаз (рис. 7А-7Б). Здесь же с помощью кнопки «Выбор гистограмм» можно запустить специальный объект построения графиков «FoxCharts», который позволяет, не выходя из программы настраивать стиль, тип фигур, цвет и шрифты графических отчетов по фенологии, а также сохранять их в разных форматах файлов, включая веб-ориентированный – «.html» (рис. 8).

А – Гистограмм продолжительности облиствения
 Б – Диаграмма Ганта продолжительности опадения плодов
 Рисунок 7 – Примеры построения графических отчетов для продолжительности фенофаз *Acer henryi* Pax (Клен Генри)

Одновременно с составлением алгоритма программы были проведены работы по сбору, систематизации и подготовке для ввода в электронные таблицы Microsoft Excel многолетнего материала фенологических исследований, накопленного за последние 19 лет (1999-2017 гг.) для 710 видов, сортов и форм коллекционных растений ботанического сада из 58 семейств и 131 рода. Максимальное количество обработанной информации по фенологии приходится на инорайонно-лиственные растения (дендроотдел) – 417 наименований (58,7%). Достаточно много феноданных систематизировано и подготовлено для розария (100 видов и сортов, 14,1%) и отдела плодовых растений (83 вида и сорта, 11,7%). Среди семейств по подготовленным для ввода в редактор Excel феноматериалам значительно преобладали *Caprifoliaceae* Juss. (52 таксона), *Fabaceae* Lindl. (42), *Oleaceae* Hoffm. (39) и *Rosaceae* Juss. (326).

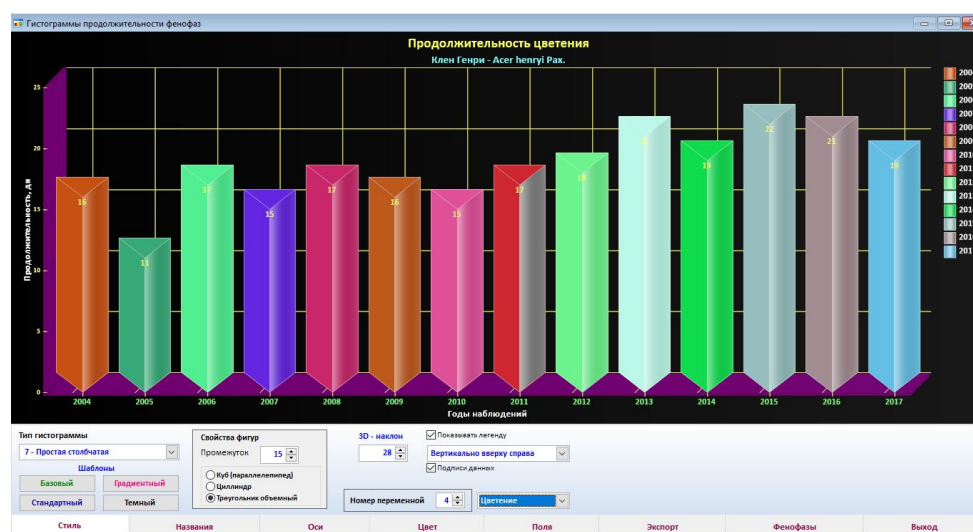

Рисунок 8 – Форма с объектом «FoxCharts» для работы с Гистограммами

Состав фенологической БД разрабатывался с использованием специальных SQL-команд языка программирования Microsoft Visual FoxPro 9

SP2 и был совмещен с одновременным импортом введенных в таблицы Excel феноданных. Изначально составленный алгоритм предполагает выборку необходимых таксономических и регистрационных полей из коллекционной базы данных, далее идет объединение промежуточного курсора с заполненной таблицей данных из Excel и на последних этапах командным способом добавляются поля продолжительности фенофаз и проверка правильности их ввода. В итоге в структуре БД по фенологии создано 130 полей информации символьного, числового, логического и временного типов общей длиной 2290 знаков, в том числе 6 - идентификационных, 12 – регистрационных, 8 – таксономических, 33 – статистических и 60 – фенологических. 11 полей предназначены для характеристики интродукционной ценности растений по региональной комплексной шкале. Для лиственных древесных растений в БД предусмотрено хранение фенологической информации для 26 вегетативных и генеративных фенофаз, голосеменных древесных – 21 и травянистых – 12. Принятые названия полей по фенофазам соответствуют их сокращенным наименованиям по методике наблюдений (к примеру начало цветения – «Ц4»).

В настоящее время в базе данных содержится фенологическая информация для 533 таксонов за период от 1-го до 17 лет, в том числе для 267 представителей дендроотдела, 21 – отдела голосеменных растений, 10 - местной флоры, 83 – плодового, 100 – розария, 31 - участка вьющихся растений и 21-цветочных растений. Они представляют 5 систематических отделов, 8 классов, 11 подклассов, 24 надпорядков, 49 порядков, 8 подпорядков, 52 семейства и 108 родов. Подавляющее количество таксонов приходится на виды (374 – 70,2%) и культивары (138 – 25,9%). Из других внутривидовых таксономических рангов встречается 1 подвид, 11 форм и 9 гибридов.

Наиболее широко в фенологической БД представлены таксоны семейств *Aceraceae* Juss. (11), *Berberidaceae* Juss. (27), *Caprifoliaceae* Juss. (32), *Fabaceae* Lindl. (15), *Oleaceae* Hoffm. (10), *Rosaceae* Juss. (290) и *Vitaceae* Juss. (24). Самыми многочисленными родами по составу являются *Acer* L. (11), *Amygdalus* L. (7), *Armeniaca* Mill. (18), *Berberis* L. (27), *Cotoneaster* Medik. (39), *Crataegus* L. (30), *Juniperus* L. (8), *Lonicera* L. (19), *Malus* Mill. (38), *Pyrus* L. (12), *Rosa* L. (111) и *Vitis* L. (18).

Для проведения корреляционных расчетов создана также метеорологическая БД, структура которой состоит из 103 полей информации, из них 85 предназначены для хранения данных по метеофакторам, одно – собственнo для года наблюдений и 17 для регистрационных и географических показателей организации-пользователя и района интродукции. В базе данных предусмотрены переменные для минимальной, максимальной, средней температуры, относительной влажности воздуха и количества осадков, как по месяцам, так и кварталам и в среднем за год метеонаблюдений.

В данное время проводятся работы по составлению программных модулей «Feno-S», предназначенных для выявления феноиндикаторов перспективности растений, построения феноспектров и классификации интродуцентов по феноритмотипам, составления отчетов с множественной математической обработкой по крупным таксономическим единицам. Использование ботаническими садами фенологической программы для ЭВМ существенно упростит процесс учета, регистрации, создания информационных баз данных и математической обработки материалов по сезонному ритму развития растений; снизит затраты на подбор наиболее декоративного и биологически устойчивого ассортимента интродуцентов.

Литература:

1. Шнелле Ф. Фенология растений. – Л.: Гидрометеиздат, 1961. – 258 с.
2. Батманов В. А., Заметки по теории фенологического наблюдения // Сб. 1. «Ритмы природы Сибири и Дальнего Востока». – Иркутск, 1967. – С. 58-68.
3. Базилевская Н. А. Теории и методы интродукции растений. – М.: Изд-во МГУ, 1964. – 131 с.
4. Звиргзд А., Кулитис-Авена М. Координатный метод обработки фенологических данных // Сб. статей «Интродукция растений в ботанических садах Прибалтики». – Рига: Зинатне, 1974. – С. 7-15.
5. Карпун Ю. Н. Основы интродукции растений // Hortusbotanicus. – 2005. – №2. – С. 17-32.
6. Лапин П.И. Сезонный ритм развития древесных растений и его значения для интродукции // Бюллетень ГБС АН СССР. – 1967. – Вып. 65. – С. 13-18.
7. Лапин П.И., Сиднева С.В. Оценка перспективности интродукции древесных растений по данным визуальных наблюдений // Сб. науч. работ «Опыт интродукции древесных растений». – М.: ГБС АН СССР, 1973. – С. 7-67.
8. Минин А.А. Перспективы фенологического экомониторинга. Институт глобального климата и экологии Росгосгидромета и РАН. – 2008. <http://www.char.ru/316/129588.htm> Дата обращения: 15.09.2018 г.
9. Актуальные вопросы развития теории акклиматизации растений / Под ред. Н.В. Цицина. – М.: Наука, 1980. – 102 с.
10. Фирсов Г.А. Хвойные в Санкт-Петербурге. – СПб.: Росток, 2008. – 336 с.
11. Иманбаева А.А., Белозеров И.Ф., Косарева О.Н. и др. Коллекции растений Мангышлакского экспериментального ботанического сада // Под ред. А.А. Иманбаевой. – Алматы: ТОО «Luxe Media Publishing», 2017. – 152 с.
12. Бейдеман И.Н. Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ. – Новосибирск: Наука, 1974. – 153 с.
13. Булыгин Н.Е. Фенологические наблюдения над древесными растениями: пособие по проведению учебно-научных исследований. – Л.: ЛТА, 1979. – 96 с.
14. Карпионова Р.А. Методика фенологических наблюдений за травянистыми многолетниками в отделе флоры СССР ГБС АН СССР. – М., 1972. – 45 с.
15. Плотникова Л.С. Методика фенологических наблюдений за интродуцированными древесными растениями. – М., 1972. – 34 с.
16. Шульц Г.Э. Общая фенология. – Л.: Наука, 1981. – 405 с.
17. Методика фенологических наблюдений в ботанических садах СССР // Совет ботанических садов СССР. – М.: ГБС АН СССР, 1975. – 27 с.
18. Методика фенологических наблюдений в ботанических садах СССР // Методики интродукционных исследований в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С. 4-11.
19. Лакин Г.Ф. Биометрия. – М.: Высшая школа, 1990. – 352 с.
20. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Колос, 1979. – 415 с.

Белозеров И.Ф., Иманбаева А.А.
**«FENO-S» – КОМПЬЮТЕРЛІК БАҒДАРЛАМАЛАРДЫ ТІРКЕУ,
МАТЕРИАЛДАРДЫ САҚТАУ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ӨНДЕУ
ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОТАНИКАЛЫҚ БАҚШАЛАРЫНДА
ФЕНОЛОГИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУЛАР**

Фитофенологиялық ақпаратты егізу және сақтау үшін арналған одан әрі олар бойынша статистикалық ақпаратты өңдеу және өсімдіктердің перспективалық феноиндикаторларды анықтау, гистограммаларды және феноспектрлерді құру, әр түрлі мәтіндік және графикалық пішімдерге экспорт, составления отчетов и списков по заданным таксономическим, биоэкологическим, берілген таксономиялық, биоэкологиялық, сәндік және фенологиялық параметрлері бойынша есептерді және тізімдерді жасау үшін арналған МЭББде әзірленген «Feno-S» компьютерлік бағдарламаға сипаттама берілген. Ботаникалық бақтың 7 бөлімінің, 52 жиынынан және 108 тұқымдастан 533 таксон үшін жылдар бойынша 3911 жазбалар және символикалық сандық, логикалық және уақытша 130 ақпараттық өрістер қамтитын фенологиялық деректер базасын құрылған құрамы мен құрылымы бойынша ақпарат келтіріледі.

Тірек сөздер: фенология, компьютерлік бағдарлама, дерекқор, бірқатар бақылау статистикасы, корреляция, гистограмма.

Belozеров I.F., Imanbayeva A.A.
**«FENO-S» – COMPUTER PROGRAM REGISTRATION, STORAGE AND
MATHEMATICAL TREATMENT OF MATERIALS OF PHENOLOGICAL
OBSERVATIONS IN THE BOTANICAL GARDENS OF KAZAKHSTAN**

Given characteristic of the computer Feno-S program developed in MEBS intended for input and storage in memory of the computer of phytophenological information for its further statistical processing, identification of phenoindicators of prospects of plants, creation of histograms and phenoranges, export to various text and graphic formats, drawing up reports and lists in the set taxonomical, bioecological, decorative and phenological parameters. Information on structure and structure of the created phenological database including 130 fields of information of symbolical, numerical, logical and temporary type and 3911 writing down by years for 533 taxons from 7 departments of a botanical garden, 52 families and 108 genus is provided.

Key words: phenology, computer program, databases, statistics of series of observations, correlation, histograms.

УДК 599.742.1 (574)

Майканов Н.С. – врач, кандидат медицинских наук,
Уральская противочумная станция

E-mail: pchum@mail.ru

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук,
ассоциированный профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: kazhmurat78@imail.ru

Шпигельман М.И. – орнитолог, ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: c71305@mail.ru

Рамазанова С.И. – врач, Уральская противочумная станция

Танитовский В.А. – зоолог, Уральская противочумная станция

Сундуков Р.И. – врач, Уральская противочумная станция

Хакимов Н.У. – врач, Уральская противочумная станция

Сейткалиева А.М. – зоолог, Уральская противочумная станция

E-mail: pchum@mail.ru

ШАКАЛ ОБЫКНОВЕННЫЙ (*CANIS AUREUS*, L., 1758) – НОВЫЙ ПОТЕНЦИАЛЬНЫЙ ИНДИКАТОР ЭПИЗООТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ОЧАГАХ ЗООНОЗНЫХ ИНФЕКЦИЙ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. В последние два десятилетия ареал распространения шакала обыкновенного значительно расширился на север. На территории Западно-Казахстанской области хищник появился в 90-х годах 20-го века в Бокейординском районе, проникнув из соседней Астраханской области РФ. В феврале 2019 г., на территории вышеуказанного района ЗКО, был обнаружен труп животного, сбитый машиной. В лаборатории Уральской ПЧС шакал был исследован на ряд зоонозных инфекций.

Ключевые слова: шакал, расширение ареала, исследование, зоонозные инфекции, Западно-Казахстанская область.

Введение. Ареал распространения шакала обыкновенного, или еще его называют золотистый (*Canis aureus*, Linnaeus, 1758), тянется широкой полосой, с охватом Северной Африки, через Ближний Восток, Средиземноморье, Иран, Среднюю Азию – до Индии. Шакалы, живущие в Средиземноморье и Южной Европе, включая Кавказскую популяцию, относятся к подвиду *C. aureus tauroticus*, отличающиеся темной шерстью. Шакалы восточной части ареала (Иран, Средняя Азия, Индия) принадлежат к подвиду с более светлым окрасом – *C. aureus aureus*.

По данным Е.В. Гвоздева с соавторами [1] на территории Казахстана встречается только один подвид шакала – *C. aureus aureus*. В то время (1981 г.) его ареал ограничивался бассейном р. Сырдарьи и побережьем Аральского моря. Однако, были известны случаи захода шакалов за пределы своего ареала. Так, например, в 1920-1922 гг., когда от бескормицы пало много скота, хищники в значительном количестве появились севернее обычных мест своего обитания, достигнув Западного Казахстана. Особенно много их было в долине р. Урал. В последующие годы из этих мест они исчезли.

Основная часть. В последние десятилетия ареал распространения шакала, в частности Средиземноморского подвида, стал стремительно расширяться на север. Если в 50-60-е годы 20 века он был известен в ближневосточных странах (Аравийский п-ов, Северная Африка, Турция), и в небольшом количестве встречался в южной Европе – в Греции и на Балканах (Албания, Югославия,

Болгария) [1], то в 90-е годы стал обычен в Румынии, с заходами в Молдову и Одесскую область Украины. К началу 21-го века ареал этого хищника продвинулся далеко на север, достигнув Чехии, Словакии. В 2010-е годы шакал освоил территорию Беларусь и в 2017г. официально включен в список млекопитающих этой республики. С территории Кавказа этот хищник проник в юго-восточную Европейскую часть Российской Федерации, охватив Ставропольский край, Астраханскую и Ростовскую области. На территорию Западного Казахстана шакал, по всей видимости, пришел из соседней Астраханской области РФ.

В настоящее время, начиная с 90-х годов 20-го века, в ЗКО этот хищник регулярно встречается на территории Бокейординского района, граничащего с вышеназванной областью РФ [2]. Можно констатировать, что сейчас на территории Казахстана обитают два подвида шакала обыкновенного - *C. aureus aureus* и *C. aureus maeoticus*. Шакал теплолюбив, поэтому его расселение в нетрадиционные для него регионы может служить подтверждением изменения климата в сторону потепления. Успешному распространению шакала способствует его высокая миграционная активность, способность приспосабливаться к антропогенным ландшафтам и жить рядом с человеком.

Спектр питания шакала необычайно широк – практически он всеяден. В его пищевой рацион входят грызуны, птицы, ящерицы, рыба, трупы погибших животных, насекомые (кузнечики, жуки и т.д.), растительные корма (различные плоды, арбузы, дыни). Посещает мусорные свалки, где так же находит пищу. С каждым годом численность шакалов растет, и они становятся обычными представителями фауны хищных млекопитающих на территории их обитания. По литературным данным размеры этого хищника соответствуют следующим показателям: длина туловища – от 71,0 до 85,0 см, длина хвоста – 20,0-27,5 см, длина уха – 7,1-9,1 см, высота в холке – 44,5-50,0 см, высота в крестце – 40,0-48,0 см, вес – 7,0-14,0 кг.

Многие природноочаговые инфекции (чума, туляремия, пастерилез и др.) связаны с циркуляцией микроорганизмов среди мелких млекопитающих, в основном грызунов – песчанок, сусликов, различных видов мышевидных. Эти позвоночные, в свою очередь, являются кормовой базой для хищников. Добывая грызунов, хищники контактируют с больными животными и с их эктопаразитами (блохи, клещи), что может привести к заражению хищных млекопитающих [3].

Общеизвестна роль степного хоря как индикатора эпизоотических процессов, протекающих в очагах чумы. Увеличивающаяся численность шакала на территории Западного Казахстана, где находятся два природных очага чумы – Волго-Уральский степной и Волго-Уральский песчаный, очаг туляремии, Крымской-Конго геморрагической лихорадки (ККГЛ) и др., носителями которых являются грызуны, птицы (ККГЛ), предполагает контакт этого хищника с носителями и переносчиками инфекций.

В начале февраля 2019 г. Уральской противочумной станции представилась возможность исследовать шакала на ряд зоонозных инфекций. Животное было найдено мертвым (сбито машиной) 01. 02. 2019г. в Бокейординском районе Западно-Казахстанской области (ЗКО). Координаты места находки животного следующие - 48,7964476° N 47,382193°E. (рисунок 1).

Рисунок 1 – Шакал, сбитый машиной в Бокейординском районе
(01.02.2019 г.)
(Фото М.И. Шпигельмана)

Это была взрослая самка, яловая. Вес животного равен 11 кг 300 гр. Длина туловища составила 81 см., длина хвоста – 27 см., длина уха – 9 см., высота в холке – 48 см., высота в крестце – 46 см. Судя по размерам и весу, данный экземпляр шакала является крупной особью, с превышением средних параметрических показателей (рисунок 2).

С хищника счесано 27 блох: 26 – *Pullex irritans* и 1 – *Frontopsylla frontalis*. Обращает на себя внимание присутствие в сборе эктопаразитов специфической блохи каменки плясуны, гнездящейся в норах грызунов – *F. frontalis*, что говорит о контакте шакалов с норовыми эктопаразитами. В тоже время известно, что от блох этого вида, при их исследовании на чуму, неоднократно получали положительный результат [4].

Рисунок 2 – Промеры шакала (Фото Р.И. Сундукова)

После очеса и вскрытия животного, для исследования на чуму, туляремию, пастереллез, листериоз, кишечный иерсиниоз и псевдотуберкулез отобраны кусочки органов (легкое, печень, селезенка, почка), кровь, смыв с грудной полости (обеззараженный мертиолятом натрия). Бактериоскопия нативных мазков-отпечатков, окрашенных по Граму, не выявила наличие микроорганизмов. На твердые питательные среды сделаны посевы-отпечатки органов шакала и суспензий, снятых с него блох. На первичных посевах роста

бактерий не обнаружено. Исследование смыва с грудной полости: реакции РПГА-РНАг на чуму - отрицательные, РПГА-РНАг на туляремию - отрицательные. РПГА на псевдотуберкулез в поисках антител положительная в пяти лунках (после трех осаждений 50% эритроцитами барана), однако подтвердить специфичность РПГА ни в РТПГА, ни в РНАг не было возможным в связи с отсутствием соответствующих ингредиентов (убитой взвеси микробных клеток) (рисунок 3).

Заражены биологические пробы по одной от каждого органа и крови с выдерживанием их до 14 суток. Молекулярно-генетическим методом проведены исследования ПЦР в режиме «реального времени» суспензии органов шакала и блох на чуму, суспензий органов – на Ку-лихорадку. ДНК возбудителей не выявлено.

Рисунок 3 – Вскрытие трупа шакала (Фото В.А. Танитовского)

Заключение. По предварительным данным, исследование шакала на ряд зоонозных инфекций дало отрицательный результат. Однако одно исследованное животное не позволяет говорить о роли этих хищников в эпизоотологии природно-очаговых инфекций на территории Западного Казахстана. Учитывая рост численности шакала и его малоизученность, в дальнейшем эта работа будет продолжена.

Литература:

1. Гвоздев Е.В., Страутман Е.И. Млекопитающие Казахстана. Т. 3, ч. 1. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 243 с.
2. Бидашко Ф.Г., Гражданов А.К., Берденов М.Ж. и др. О распространении шакала в Северо-западной части Волго-Уральских песков // Сборник тезисов Международного совещания «Млекопитающие как компонент аридных экосистем (ресурсы, фауна, экология, мед. значение и охрана)» (22-27 мая 2004 г. – Саратов-М., 2004. – С. 20-21.
3. Калмыков В.Н., Дятлов А.И. О возможности использования хищных млекопитающих и кабанов как индикаторных животных при наблюдениях за активностью природных очагов чумы // Сборник статей «Особо опасные инфекции на Кавказе». – Ставрополь, 1987. – С. 86–89.
4. Шевченко В.Л., Гражданов А.К., Жаринова Л.К. и др. О способности птичьих блох *Frontopsylla frontalis* заражать грызунов чумой // Медицинская паразитология и паразитные болезни. – 1976. – №1. – С. 49-52.

**Майканов Н. С., Ахмеденов К.М., Шпигельман М.И., Рамазанова С.И.,
Танитовский В. А., Сундуков Р.И., Хакимов Н.У., Сейткалиева А.М.
КӘДІМГІ ШИБӨРІ (CANIS AUREUS, L., 1758) – БАТЫС
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЗООНОЗДЫҚ ИНФЕКЦИЯЛАР ОШАҚТАРЫНДАҒЫ
ЭПИЗООТИЯЛЫҚ ПРОЦЕСІНІҢ ЖАҢА ЫҚТИМАЛДЫҚ
ИНДИКАТОРЫ**

Соңғы екі онжылдықта кәдімгі шиебөрі таралу аймағы солтүстікте айтарлықтай кеңейді. Батыс Қазақстан аумағында жыртқыштар XX ғасырдың 90 жылдары РФ көршілес Астрахань облысынан кіре отырып, Бөкейорда ауданына пайда болды. 2019 жылдың ақпан айында БҚО жоғарыда аталған аудан аумағында машина соққан жануардың өлекесі табылғаны анықталды. Шиебөрі Орал ОҚКС зертханасында зооноздық инфекциялар қатарына зерттелген болатын.

Тірек сөздер: шиебөрі, ареалдың кенейуі, зерттеу, зооноздық инфекциялар, Батыс Қазақстан облысы.

**Maikanov N.S., Akhmedenov K.M., Shpigelman M.I., Ramazanova
S.I., Tanitovsky V. A., Sundukov R.I., Khakimov N.U., Seytkalieva A.M.
GOLDEN JACKAL (CANIS AUREUS, L., 1758) – NEW POTENTIAL
INDICATOR OF EPIZOOTIC PROCESSES IN WESTERN KAZAKHSTAN
FOCALS OF ZOOGENOUS INFECTION**

In the past two decades the distribution range of northern jackals ordinary widened to the north. On the territory of the West Kazakhstan oblast a predator appeared in the 90s of the 20th century in the Bokeyorda region, having penetrated from the neighboring Astrakhan region of the Russian Federation. In February 2019, a dead animal carcass killed by a car was found on the territory of the aforementioned region of WKO. In the laboratory of Uralsk Plague Control Station, the jackal was examined for a number of zoonotic infections.

Keywords: jackal, distribution range, research, zoonotic infections, West Kazakhstan oblast.

ӘОЖ 636.087.7:636.5.084.1

Елеугалиева Н.Ж. – ауыл шаруашылық ғылымдарының кандидаты,
доцент м.а., Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университеті

Сабыров А. – Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университеті

E-mail: sabyrov_aidyn.d@mail.ru

**ҚҰРАМА БЕЛСЕНДІРГІШТІҢ ШӨЖЕКТЕР МЕН
ТАУЫҚТАРДЫҢ ЗАТ АЛМАСУ ПРОЦЕСІНІҢ БҰЗЫЛУЫНА
ПРОФИЛАКТИКАЛЫҚ ӘСЕРІ**

Андатпа. «Белсендіргіш» препаратын 1 кг негізгі рационға қосу дозасы анықталды, ол 3,0-9,0 г. Нәтижесінде құс ағзасында ақуыздардың және көмірсулардың жетіспеушілігінен туындайтын түрлі құстардың аурулары тежелді. Зерттеу барысында препараттың әсерінен ағзалардың иммунологиялық реактивтілік белсенділіктері көтерілді, атап айтқанда бактерицидтік (10,0-11,2%), фагоцитарлық (14,2-19,64%), лизоцимдік (2,33%) көтерілді, құстардың өміршеңдігі жоғарлады.

Тірек сөздер: құс, шөжек, белсендіргіш, аурулар, профилактика, рацион, азықтандыру, қоспалар, дәрумендер, амин қышқылдары, өміршеңдік, ет ұлтасы, химиялық құрам

Елімізде құс өсіру шаруашылығы өнеркәсібінде жұмыртқа шығару бағытындағы 38 кәсіпорын және бройлерлік ет өндірісі бойынша 14 кәсіпорын жұмыс істеп келеді. Оның 15 шаруашылығында ет және жұмыртқа өндірісінің тұқымдық базасы шоғырланған [1].

Дәуренбеков Х.Т. [2] көрсетуінше жалпы құс өнімділігіне ықпал етуші жағдайлардан бағып-күту – 15-20%, тұқымдық және гибридтік қасиеттері – 20-30% ықпал етсе, азықтандыру құнарлылығы – 50-60% ықпал етіп келеді.

Бұдан құс басын құнарлы, яғни ағзаның тіршілігі мен өнімділік мұқтаждығына сәйкес азықтандырудың, аса маңыздылығы айқын екендігін көрсетеді. Оларды дұрыс жолға қойған жағдайда ғана, бір жағынан, жоғары өнімді құс кросстарының тұқымдық өнімдік потенциалы толық жүзеге асырылып, екінші жағынан, үнемді азық шығынымен өзіндік құны арзан өнім өндіруге қол жеткізуге болатыны анық. Төреханов А.Ә. және басқалары [3] бойынша мәселенің толық шешімін таба алмай келе жатқан себептерінің бірі – құс құрамажөмінің құрамына кіретін ингредиенттердің отандық өндірісте тапшылығы болса, оларды импорттаудың бағасын қымбаттауында болып жатады.

Сейтжан Г. және басқаларының [4], Ковинько Д.А. [5], Андреева А.В., Николаева О.Н. [6; 7] есептеулері бойынша зерделегенде құс егін өндірудегі шығындар үлесі келесідей болып тұр: құрамажөмі және азықтандыру шығындары – 82,2%, жалпы шаруашылық шығындары – 1,3%, электроқуат шығындары – 3,3%, газ шығындары – 0,4%, су шығындары – 1,8%, жалақы шығындары – 1,2%, ветеринарлық-санитралық дәрі-дәрмек шығындары – 1,2%, амортизация шығындары – 0,6%. Олай болса, құс өнімінің өзіндік құнын құрайтын тікелей шығындарда азық пен азықтандыруға жұмсалатын шығындардың үлесі басым түсетіндіктен, дұрыс толыққұнды азықтандыруға сала рентабельдігін арттырудың шешуші экономикалық факторы ретінде қарау қажет.

Кәзіргі кездері өсіріліп отырған негізгі құс кросстарының өнімділігі биологиялық платосына жақындағандықтан, олардың өнімділігін одан ары арттырудың бірден-бір жолы – азық қоректік заттарының құс өніміне конверсиялану деңгейін жоғарылату, өнімдік шығындарды азайту болып табылады.

Балдаев С.Н. және басқаларының [8] жүргізген зерттеулерінде мекиендер жұмыртқалағыштығын 8-10%, бройлер-балапанының тәуліктік салмақ қосымын 5-7 граммға арттырып, әр 1 кг құс еті өндіруге жұмсалатын құрамажөмі шығынын 0,1-0,2 кг-ға кемітіп, өзіндік құнын 10-15% арзандатуға болатынын көрсетті. Бүгінде ауылшаруашылық құс етінің маңызды аминқышқылдар мен витаминдердің жетіспеушілігі зат алмасуының бұзылуына әкеледі. Сондықтан ғылым мен практиканың арқасында дәстүрлі өндірісті кеңейтуге және протеинді азықтың жаңа көздерін табуға, оларды пайдаланудың тиімділігін арттыруға бағытталып келеді [9].

Сондықтан да құс шаруашылық өнімдерін өндірудің өсуі негізінен фермерлік шаруашылықтың жемшөп базасының жағдайында ғана емес, сондай-ақ азық ресурстарын ұтымды пайдалануына да байланысты. Ауылшаруашылық құс өнімінің рационын толықтыру үшін аминқышқылдар, дәрумендер мен ферменттерді енгізу арқылы қамтамасыз етуге болатыны белгілі.

Фисинин В.И. [10] зерттеулерінде бройлер- құстарындағы маңызды эфирлі аминқышқылдар мен дәрумендердердің жоқтығына байланысты метаболизмнің

бұзылуына алып келген, соның ішінде - ақуыздардың, көмірсулардың, липидтердің, витамин-минералдарды заттардың. Соңғы кездері, әсіресе фермерлық жеке шаруашылықта, В₁, В₂ және В₆-гиповитаминоз клиникалық көріністері байқалып жүр, кейде 15 күнге дейінгі жас балапандардың 20% -ына дейін өлімі байқалады.

Гершун В.И. [11] көрсетуінше азықты ферменттермен және дәрумендік препараттармен байыту балапан қалдықтарын төмендетеді, азықтың сіңуін едәуір арттырады және өнім бірлігінің шығындарын азайтады, қымбат және тапшы жануар тектес мал азықтары неғұрлым арзан өсімдік тектес азықтармен алмастыруға мүмкіндік беретін болады.

Мырзабеков Ж., Ибрагимов П. [12] ойларында қазіргі жағдайда арзан, зиянсыз және көпшілік пайдалануға жарамды, құстың иммунологиялық реактивтілігін, профилактикалық жақтарынан қажетті, өнімділіктерін арттырушы, азықтандыру шығындарын азайтушы және еттерінің сапасын жақсартатын қосындыларды пайдалану қажеттілігі туындады. Бройлер рационнда тиімді профилактикалық әсерлері бар қосындыларды қолдану өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Қазіргі жағдайда арзан, зиянсыз және көпшілік пайдалануға жарамды, құстың иммунологиялық реактивтілігін, профилактикалық жақтарынан қажетті, өнімділіктерін арттырушы, азықтандыру шығындарын азайтушы және еттерінің сапасын жақсартатын қосындыларды пайдалану қажеттілігі туындады. Бройлер рационнда тиімді профилактикалық әсерлері бар қосындыларды қолдану өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Осыған орай магистрлік зерттеу жұмыстарында Жангир хан атындағы БҚАТУ ғылыми-зерттеу орталығында арнайы құстарға беруге шығарылған жаңа қосындылар тобын зерртеу болып табылады.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты бройлер балапандарына «Белсендіргіш» препараттын азықпен қосып беру арқылы ақуыздардың және көмірсулардың алмасу процестерінің бұзылуының алдын алу және өміршеңдік қасиеттерін жоғарылату.

Шөжек-бройлерлердің денсаулығы және өсімталдығы көп жағдайда қора-жайдың микроклиматына, азықтандырудың толыққұндылығына, орналастыру тығыздығына және экологиялық факторларға байланысты болып келеді.

Топтарды өсіру барысында балапан-бройлерлерге арналған құрама жем келесі құрамдардан тұрды, %: үгітілген жүгері – 45, үгітілген басқада дәндер – 5, үгітілген дәнді бұршақтар – 10, күнбағыс шроты – 8, күнжара шроты – 6, ет-сүйек ұны – 5, балық ұны – 5, құрғақ көк сүт – 4, техникалық май – 3, балық майы – 1, шөп ұны 2, құрғақ ашытқылар – 3, бор – 2, сүйек ұны – 0,9, тұз ұны – 0,1. Барлығы – 100%.

Құс сарайларындағы микроклиматтың бройлер балапандарының организміне әсері температураның, ауаның ылғалдылығымен оның қозғалу жылдамдығының, сондай-ақ ондағы техникалық коспалардың ықпалы арқылы анықталады. Қолданылған режимдер 1-кестеде берілген. Бройлер асырайтын орындағы ауаны зарарсыздандыру үшін аэрозольді тәсілмен резерцин немесе тиатилен-гликоль препараттары пайдаланылды.

Құс сарайларында бройлерлердің азығының сапасына мал дәрігерінің санитариялық бақылауда берілетін азықтарды сырттай қараған соң Зеленов ауданының мал дәрігерлік лабораториясында санитариялық-гигиеналық және химико-таксопологиялық зерттеулер жүргізілді. Осындай күтімдік жағдайлар мен толыққұнды азықтандырғанда, белсендіргішті қосқанда, олар жылдам ет алуымен, жеген жемін жақсы өтеуімен, етінің сапалы ида жұмсақтығымен, үлбіреген әрі жылтыр терісімен, кеуде сүйектерінің жұмсақ шеміршектерімен ерекшеленген бройлерлер алынады.

Тәжірибелік жұмыстың басында белсендіргіштің шөжек-бройлерлерге залалсыздығын анықтау мақсатында 7-күндік 40 бас балапандар төрт топтарға бөлінді. Әр топта 10 бас шөжектер кіргізілді. Олардың сыртқы құрылымдары бірдей, жарыққа және дыбысқа жақсы реакция беретіндер болды. I – топ бақылау, ал қалған үшеуі тәжірибелік топтар.

Кесте 1 – Тәжірибелік бройлер балапандарына арналған ауа температурасы мен жарық режимдері

Бройллер жасы, күн	Жарық ұзақтығы, сағ	Брудердегі температура, °C	Ауаның салыстырмалы ылғалдығы, %	Зиянды газдардың ауада болуы (NH ₃ – шаң), мг/м ³
1-2	24	32-31	65-70	8
3-7	16	32-31	65-70	8
8-18	12	31-30	65-70	8
15-21	10	29-25	65-70	35 дейін
22-28	8	25-22	65-70	35 дейін
29-42	8	21-20	65-70	35 дейін
43-56	8	18-20	65-70	35 дейін

Тәжірибелік топтардағы балапандардың негізгі рациондарына 3,0- 6,0 және 9,0 г/кг белсендіргіш қосылды. Белсендіргіштің 3,0 г/кг (II-топ) терапевтикалық болып саналды, ал 6,0 г/кг (III-топ) екі есе жоғары және 9,0 (IV-топ) үш еселік көп болды. Тәжірибенің ұзақтығы 30 күнге созылды (кесте 2).

Кесте 2 – Бройлерлер балапандарымен жүргізілген тәжірибенің сызбасы

Топтар	Құстардың сандары	Қолданған препараттар	Препараттың дозасы г/кг азыққа
Бірінші тәжірибе			
Белсендіргіш дозасының шөжектер-бройлерлердің түрлі топтарына әсерін анықтау			
I –бақылау тобы	15	Негізгі рацион (НР)	-
II- тәжірибелік	15	НР+белсендіргіш	3,0
III- тәжірибелік	15	НР+белсендіргіш	6,0
IV- тәжірибелік	15	НР+белсендіргіш	9,0

Жүргізілген тәжірибелердің нәтижелері көрсетті (кесте 3), белсендіргіштің барлық дозалары бройлер-шөжектерге жалпы физиологиялық жағдайларының теріс әсерлерін тигізбейтіні анықталды. Тәжірибелік топтардағы бройлер-шөжектер белсенді қыймылдап, берілген азықтарды жақсы қабылдап, бақылау топтарынан тәуліктік өсімталдығы бойынша басымдау түсті. II-ші және III-топтағы бройлер-шөжектер тәуліктік өсімталдығы бойынша 1,0-5,7% жоғары болып шықты. Бұл көрсеткіштер берілген препаратының бройлер-шөжектерге өсулік қабілеттілігін жоғарлататындығын көрсетеді. Азықтық көлемдердің жұмсалуды олардың белсенділігі мен физиологиялық қалыптығына сәйкес болып тұр.

Бройлерлер-шөжектердің денсаулығы мен өнімділігі көп жағдайда төсеніштің құрамы мен гигиеналық жағдайына байланысты. Төсеніш ретінде ағаш үгінділері, майдаланбаған сабан тағы басқа материалдар пайдаланды. Бұл төсеніш қора ішінде санитарлық гигиеналық жағдайды жақсартады, балапанның астынан сыз өткізбейді, тері ауруынан және жарақаттандырудан сақтандырады.

Қорыта келгенде зат алмсау процесінің бұзылуына профилактикалық әсері бар «Белсендіргіш» препаратын 1 кг негізгі рационға 3,0-9,0 г қосып бергенде, ақуыздардың және көмірсулардың жетіспеушілігінен туындайтын түрлі құстардың ауруларын тоқатуға болатыны анықталынды. Бақылау тобындағы шығын 13,3% болса, барлық тәжірибелік топтарда 100% сақталынды.

Кесте 3 – Бройлерлердің белсендіргіш препаратына заласыздығын зерттеу, n=10 (M±m)

Көрсеткіштер	Топтар			
	I - бақылау тобы	II - тәжірибелік	III - тәжірибелік	IV - тәжірибелік
Сандары, бас:				
- тәжірибе басында	15	15	15	15
- тәжірибе соңында	9	10	10	10
Өлгендері, бас	2	-	-	-
Сақталуы, %	86,7	100	100	100
Тәуліктік өсімталдығы, г	46,2	47,2*	48,7*	46,7*
±бақылау тобына, %	-	+1,0	+5,7	+0,5
1 кг салмақа кеткен азық көлемі, кг	1,36	1,35	1,33	1,36
±бақылау тобына, %	-	-0,1	-0,3	-

Ескерту: * p<0,05

Бройлер-шөжектердің белсендіргіш препаратын бергеннен кейінгі қандарының морфологиялық және биохимиялық көрсеткіштері зерттелінді. Алынған нәтижелер 4-ші және 5-ші кестелерде келтірілген.

Гематологиялық зерттеулер нәтижесінде анықталды, біріншіден эритроциттері мен гемоглобиндері бойынша бақылау топтары мен тәжірибелік топтар арасында статистикалық шынайы айырмашылықтар анықталынбады, екіншіден лейкограмалық көрсеткіштерінде байқалған кейбір ауытқулар (моноциттер) физиологиялық көлемдерден шықпады.

Кесте 4 – Бройлерлердің қандарының морфологиялық көрсеткіштері, n=10 (M±m)

Көрсеткіштер	Топтар			
	I - бақылау тобы	II - тәжірибелік	III - тәжірибелік	IV - тәжірибелік
Бастапқы көрсеткіш				
Эритроциттер,	2,84±0,03	2,39±0,04	2,56±0,04	2,68±0,01

1012/л				
Лейкоциттер, 109/л	29,4±1,95	28,6±1,14	29,7 ±2,01	29,9±1,74
Гемоглобин, г/л	95,5±5,12	93,8±4,95	95,6±5,34	95,5±6,12
Лейкограммасы, %				
Базофилдер	2,6±0,02	2,6±0,05	2,7±0,04	2,7±0,08
Эозинофилдер	6,7±0,42	7,1±0,43*	6,3±0,72	6,1±0,51
Псевдоэозинофилдер	26,6±1,84	25,8±1,37	26,7±1,48*	26,6±1,09
Лимфоциттер	58,1±2,02	54,9±2,34	58,8±2,31	58,8±1,94
Моноциттер	6,3±0,15	5,3±0,08	6,1±0,37	6,1±0,38
Препаратты қолданған соң				
Эритроциттер, 1012/л	2,90±0,02	3,43±0,03	3,31±0,05	3,39±0,05
Лейкоциттер, 109/л	30,4±0,98	29,7±1,15	29,8±0,87	32,3±0,64
Гемоглобин, г/л	96,3±7,31	99,0±6,02	98,2±5,67	98,3±6,33
Лейкограммасы, %				
Базофилдер	2,8±0,03	2,9±0,02	2,9±0,03	2,9±0,03
Эозинофилдер	6,0±0,64	6,3±0,56*	6,4±0,42*	6,3±0,22*
Псевдоэозинофилдер	27,2±0,97	28,1±1,08	28,6±0,67	29,2±0,57
Лимфоциттер	56,3±1,62	56,0±1,19	55,3±1,32	54,7±1,36
Моноциттер	7,5±0,48	7,1±0,38	6,9±0,29	6,8±0,51

Ескерту: * p<0,05

Сонымен бройлер-шөжектерге берілген белсендіргіш препараты олардың қандарындағы морфологиялық көрсеткіштеріне әсерін тигізбейтіні толығымен расталынды.

Белсендіргіштің 2-3 есе артық берілген терапевтік дозасы бройлерлер-шөжектер қандарының биохимиялық көрсеткіштеріне де әсерін тигізбейтіні анықталынды (кесте 6). Сонымен қатар белсендіргіш барлық тәжірибелік топтардағы шөжектердің қан плазмасындағы ақуыздар көлемін жоғарлататыны (12,1%) белгілі болды (шынайылық көрсеткіші p<0,05).

Кесте 5 – Бройлерлердің қандарының биохимиялық көрсеткіштері, n=5 (M±m)

Көрсеткіштер	I - бақылау тобы	Тәжірибелік топтар		
		II - тәжірибелік	II - тәжірибелік	II - тәжірибелік
Бастапқы көрсеткіш				
Жалпы ақуыздар, г/л	24,5±1,46	24,3±1,38	24,7±1,83	23,9±1,42
Кальций, ммоль/л	3,26±0,07	3,36±0,07	3,38±0,06	3,38±0,03
Фосфор, ммоль/л	2,81±0,05	2,78±0,05	2,82±0,05	2,59±0,03
Холестерин, Mmol/L	1,18±0,01	1,53±0,03	1,43±0,01	1,42±0,01
Глюкоза, ммоль/л	7,43±0,65	7,19±0,44	7,81±,43	7,52±,29
Препаратты қолданған соң				
Жалпы ақуыздар, г/л	24,3±1,63	29,4±1,38*	29,2±1,24*	29,9±1,62*
Кальций, ммоль/л	3,87±0,04	3,90±0,06*	3,98±0,03	3,86±0,04

Фосфор, ммоль/л	2,78±0,02	2,75±0,03	2,81±0,04*	2,74±0,04
Холестерин, Мmol/L	1,52±0,01	1,26±0,01	1,22±0,02	1,26±0,02
Глюкоза, ммоль/л	7,41±0,52	8,54±0,71	8,42±0,78	8,72±0,61

Ескерту: * $p < 0,05$

Сонымен қатар белсендіргіш бройлерлер-шөжектердің кальцийдің (12,2%) және глюкоза деңгейлерін (11,8%) жоғарлатты.

Қорыта келгенде, белсендіргіштің 2-3 есе артық берілген терапевтік дозасы бройлерлер-шөжектер қандарының морфологиялық және биохимиялық көрсеткіштеріне әсерін тигізбейді, керісінше кейбір ағзаға өте қажетті көрсеткіштерін біраз жоғарылатады.

Құстардың резистенттілік қабілеттілігі көптеген факторлардың нәтижесі болып табылады. Көбінде олардың ішінде ағзаның өзіне қатысты және сыртқы орта жағдайларыны байланысты болады. Құстардың түрлі факторларға төзімділіктері тікелей иммунды жүйелердің қарсылықтары ғана емес, оған бейімделу арқылы төтеп бере білі қасиеттері маңызды рөл атқарады. Құстардың зиянды жағдайға икемделу қасиетін реактивтілік деп айтуға болады. Реактивтіліктің көрнекті бір құбылысы, ол иммунологиялық реактивтілік яғни құстар ағзасының бөгде антигендерге, оның ішінде зиянды микроағзаларға қарсы иммунологиялық жауап реакциясы деуге болады.

Белсендіргіштің шөжек-бройлерлердің табиғи резистенттіліктеріне әсері 6-ші кестеде келтірілген.

Кесте 6 – Балапан-бройлерлердің табиғи резистенттіліктерін анықтаудағы алынған көрсеткіштер, $n=5$ ($M \pm m$)

Көрсеткіштер	I - бақылау тобы	Тәжірибелік топтар		
		II - тәжірибелік	II - тәжірибелік	II - тәжірибелік
Бастапқы көрсеткіш				
Бактерицидтік белсенділігі, %	44,6±1,23	45,2±1,39	43,5±1,36	44,1±1,28
Фагоцитарлық белсенділігі, %	46,8±1,37	41,8±1,24*	45,7±1,42*	45,8±1,56
Лизоцимдік белсенділігі, %	16,3±0,84	16,9±0,67	16,4±1,06	16,4±0,94
Препаратты қолданған кейін				
Бактерицидтік белсенділігі, %	45,1±1,37	56,1±1,37*	55,1±1,67*	56,1±1,86*
Фагоцитарлық белсенділігі, %	45,7±1,63	52,2±1,89*	46,6±1,54	46,4±1,73
Лизоцимдік белсенділігі, %	17,1±0,58	17,5±0,98	17,1±1,04	17,2±1,06

Ескерту: * $p < 0,05$

Белсендіргіш препаратын бергеннен кейін барлық тәжірибелік топтардағы балапан-бройлерлердің қан сары суындағы бактерицидтік (10-11%) және фагоцитарлық белсенділіктер көрсеткіштері бақылау тобымен салыстырғанда көтерілетіні анықталынды. Екінші және төртінші топтардағы балапандардың бактерицидтік белсенділігі бақылауға қарағанда 24,39%, ал III-де 22,17% көтерілді.

Фагоцитарлық белсенділіктің жоғарлауы II-топтарда - 14,22%, III-ші және IV-ші топтарда 15,31-19,64 пайыз аралықтарында болып шықты. Сол сыяқты лизоцимдік белсенділіктің көтерілуі II-топтағы (2,33%) балапан-бройлерлерде байқалды.

Қорыта келгенде «белсендіргіш» препараты бройлерлер ағзасының иммундық қасиеттерін көтереді. Бройлерлерді ұстайтын орындарда көптеген сыртқы органның факторлары әсерлерінен тигізеді, нәтижесінде ағзаның иммундық жүйесіне қосымша қысымдар түседі. Барлық бройлерлерді ұстайтын орындардағы шаң-тозандар, түрлі механикалық дыбыстар және де басқа қалыптыдан асқан әсерлер ағзаның тотықтырушы процестеріне әсерлерін тигізіп зиянды бос тотықтырушы радикалдарды шығарады және липидтердің тотығу процестеріндегі реакциялардың дұрыс жүруін бұзады, құс жасушасының ақуыз-липидтік мембранасының өткізгіштік қасиеттерін зақымдайды, стрессогендік факторлар көбейеді. Тотықтырушы радикалдардың және липидтер алмасуының бұзылуы, жалпы зат алмасу процесстерінің қалыптылығына зиянды әсерін тигізеді.

Олай болса, «белсендіргіш» препараты бройлерлер ағзасының иммундық қасиеттерін көтеруі мал дәрігерлік профилактикалық сақтандырудың, құстардың денсаулықтарын физиологиялық деңгейлерін сақтаудың бірінші көзі деп қарастыруға болады.

Тәжірибенің соңында әр топтан 5 бас бройлер сойылды, олардың ішкі ағзаларын макро- және микроскопиялық зерттеулермен салыстырмалы түрде сапалары анықталынды. Сыртынан көзбен анықтағанда бақылау және тәжірибелік топтардағы бройлерлердің қауырсындық жамылғысы қалыпты физиологиялық жағдайда (жылтырлау, таза, I-ші және II-ші жабындылары жақсы жетілген) екендігі анық көрініп тұрды. Мұрын, ауыз қуысы және көз айналарында орналасқан шырышты қабаттарда патологиялық өзгерістер болмады.

Бақылау және тәжірибелік топтардағы бройлерлердің жүрек және қан тамырлар жүйелері физиологиялық қалыптығын байқатты. Жүрек еттері қоңыр-қызыл боялған, эпикард мөлдір, эпикард астында ұлпада майлы қабатсыз. Аорта және коронарлы тамырлары қанға қалыпты толған түрінде болды.

Барлық топтардағы бройлерлердің бауыры қоңыр түсті, қалыпты көлемді, паренхимасы тығыздығы бірдей. Бәрінің өт қапшықтары ұлғаймаған, өттерінде басқа қосындылары жоқ болып шықты. Бройлерлердің көкбауыр формалары қалыпты, шет жақтары шеңберленілген, қанмен толы және бірдей түсті екені анықталынды. Көкбауырлары өзгермеген, беткей жақтарында жаңа пайда болған өзгерістер көрінбеді. Өкпелері қызғылт түсті, қалдық ауамен толыққан, беткей жақтарында жаңа пайда болған өзгерістер көрінбеді. Бүйректері ұлғаймаған, түстері қоңыр-қызылтты, құрылымдық жағынан бірдей, зәр қышқылды диатез анықталмады. Барлық бройлерлердің ішкі секрециялық бездері (гипоталамус, гипофиз, эпифиз, тимус, қалқанша, қалқанша асты, қарын асты бездері, бүйрек үсті, аталық және аналық инкреторлық құрылымдары) физиологиялық қалыпты шектерінде, жаңа құрылған басқа құрылымдары жоқ болып шықты.

Зерттеуге алынған бройлерлердің ас қорыту жүйелері физиологиялық қалыпты, ешқандай өзгеріссіз, ұлғаймаған түрінде болып тұрды. Ас ішек және тоқ ішектердің шырышты қабаттарында патологиялық өзгерістер болмады. Құстардың безді және бұлшық етті қарындары ісінбеген, жарасыз және қан тамырларының капиллярлары жарылмаған. Клоака таза және ісінбеген, шырышты қаптарында өзгерістер анықталынбады.

Қорыта келгенде, тәжірибелік бройлерлердің ішкі ағзаларын тексеру қорытындылары, қандарының физиологиялық және биохимиялық көрсеткіштері, макро- және микроскопиялық зерттеулердің нәтижелерін талдай келе,

қолданылған «белсендіргіш» препаратты зиянсыз, улылық қабілеттілігі жоқтығы толығымен анықталынды.

Сойылған тәжірибелік бройлерлердің сыртқы көрінісі үлбіреген әрі жылтыр терісімен, кеуде сүйектерінің жұмсақ шеміршектерімен ерекшеленген еттерімен көрінетін дарақтар болды (кесте 7). Олардың еттері макроэлементтерге бай, соның ішінде калий, күкірт, фосфор, натрий, хлор, кальций, сонымен қатар микроэлементтерден темір, цинк, мыс, фтор сыяқтылар жеткілікті түрде болды. Олардың барлығы зат алмасу процесстерінде белсенді араласушы құрылымдар болып саналады.

Бұл элементтердің көпшілігі ағзада ақуыздармен немесе басқада бройлер еттерінің ұлпаларында көп, сонымен қатар олар бройлер етінің сіңімділігін жағарлатушылар болып табылады. Сойылған бақылау және тәжірибелік топтардағы бройлерлердің органолептикалық көрсеткіштерін тексергенде бөгде иістер, түрлі ісіністен кейінгі дақтар және басқада өзгерістер байқалмады. Олардың бір бөлігін қайнатқанда сорпаларының сыртқы көрінісі мен иістері жағымды, ароматты, қарайған жоқ, әрі таза болып тұрды. Бұл белсендіргіш препаратының бройлерлерд етінің сапасына әсерін тигізбейтінін көрсетеді.

Кесте 7 – Тәжірибелік бройлердің ет ұлпаларының химиялық құрамы мен олардың үлестері, n=20 ($M \pm m$)

Көрсеткіштер	I - бақылау тобы	Тәжірибелік топтар		
		II - тәжірибелік	II - тәжірибелік	II - тәжірибелік
Құрғақ заттар, %	24,22±1,9	27,64±1,3*	26,32±1,58*	26,32±1,75*
± бақылаумен	-	+11,4	+10,8	+10,8
Май, %	2,40±0,05	2,30±0,04	2,29±0,04	2,29±0,08
± бақылаумен	-	-4,2	- 4,6	-4,6
Күл,	1,24±0,02	1,25±0,06	1,25±0,05	1,25±0,06
± бақылаумен	-	+0,8	+0,8	0,8
Ақуыз, %	22,66±0,8	24,93±1,02	24,84±1,31	23,84±1,24
± бақылаумен	-	+10,0	+9,6	+9,6
Ылғалдығы, %	60,38±4,51	61,53±2,87	60,97±5,27	60,97±5,42
± бақылаумен	-	+1,9	0,9	0,9
Фосфор	0,89±0,04	0,90±0,07	0,91 ±0,03	0,91±0,05
± бақылаумен	-	+1,2	+2,2	+2,2
Кальций, %	0,11±0,01	0,14±0,02*	0,14±0,01*	0,13±0,01*
± бақылаумен	-	+27,2	+27,2	+18,8
Калий, %	3,22±0,03	3,33±0,07	0,33±0,04	0,33±0,04
± бақылаумен	-±	+3,4	+3,4	+3,4
Темір, %	12,6±0,4	13,7±0,61*	13,7±0,45*	13,7±0,57*
± бақылаумен	-	+8,7	+8,7	+8,7

Ескерту: * - $p < 0,05$

Берілген 7-ші кестені талдау жасағанда бақылау топтарына қарағанда тәжірибелік топтардың еттерінде құрғақ заттар көлемі 10,-11,4%, ақуыз көлемі 9,6-10,0%, еттің сулылығы 0,9-1,9 пайызға, фосфор 1,2-2,2%, калий 3,4%, темір 8,7 пайызға жоғары болатыны анықталынды. Тәжірибелік бройлерде бақылау тобына қарағанда еттеріндн кальцийдің көлемі өте жоғары (18,8-27,2%) болып шықты. Осы аталған көрсеткіштердің статистикалық дәлділігі ($p < 0,05$) толығымен өңдеулер арқылы анықталынды.

Тәжірибелік топтардағы бройлердің еттерінің химичлық құрамын анықтағанда бақылау тобымен салыстырғанда етін майлылығы 4,2-4,6 пайыз кем болды, яғни олар нағыз диеталық екендігін дәлелдеп шықты. Белсендіргіш препараты ағзалардың барлық физиологиялық көрсеткіштерін қалыпты жағдайда сақтай отырып, тәжірибелік топтардағы дарақтардың ақуыздылығын арттырып, майлылығын кемітіп, түрлі аурулардың алдын алушы профилактикалық маңыздылығы жоғары, құс шаруашылығында малдәрігерлік жұмыстарда қолданысын табатын құрам.

Жүргізілген жұмыстарды қорыта келгенде зат алмсау процесінің бұзылуына профилактикалық әсері бар «Белсендіргіш» препаратын 1 кг негізгі рационға 3,0 – 9,0 г дейін қосып бергенде, ақуыздардың және көмірсулардың жетіспеушілігінен туындайтын түрлі құстардың аурулары тоқтатылды. Бақылау тобындағы шығындар 13,3% болса, тәжірибелік топтарда балапандар толығымен сақталынды. Белсендіргіш препараты балапан-бройлерлердің иммунологиялық реактивтілігін жоғарлатады, соның ішінде бактерицидтік (10,0-11,2%), фагоцитарлық (14,2-19,64%), лизоцимдік (2,33%) белсенділіктерін көтереді. Иммунологиялық жауап реакцияларының басымдылықтарынан құстар ағзасына енген бөгде құрамдарды соның ішінде түрлі ауруларды тудырушы микроағзаларды бейтараптау нәтижесінде, олардың ағзалардың өміршеңдігі жоғарлайтыны анықталынды.

Әдебиеттер:

1. Таңатаров А.Б., Әлпейісов Ш.Ә., Дабжанова С.Т. Құс шаруашылығы. – Алматы, 2005. – 268 б.
2. Дәуренбеков Х.Т. Құс шаруашылығы. – Шымкент, 2010. – 327 б.
3. Төреханов А.Ә., Жазылбеков Н.Ә., Кинеев М.А. Қазақстанда мал мен құс азықтандыру және азық дайындау технологиясы. – Алматы, 2006. – 425 б.
4. Сейтжан Г., Титанов Ж., Сабырова М. Құс шаруашылығы өнімін өндіру тиімділігін арттыру жолдары // «Сейфуллин оқулары-12: Ғылым жолындағы жастар - болашақтың инновациялық әлеуеті» атты Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Т. I, 1 б. – Астана, 2016. – Б. 409-410.
5. Ковинько Д.А. Научные основы птицеводства в Казахстане. – Том 1. – Алматы, 1996. – 306 с.
6. Андреева А.В., Николаева О.Н. Применение пробиотиков в животноводстве // Материалы Всероссийской науч-но-практической конференции с международным участием «Инновации, экобезопасность, техника и технологии в переработке сельскохозяйственной продукции». – Уфа, 2010. – С. 16-21.
7. Андреева А.В., Николаева О.Н., Кузнецова Т.Н. Применение в животноводстве пробиотиков на основе бак-терий рода *Basillus* // Система ведения агропромышленного производства в Республике Башкортостан. – Уфа: Гилем, 2012. – С. 518-521.
8. Балдаев С.Н., Раднатаров В.Д., Балдаев Н.С. Рекомендации по применению кормовых добавок для профилактики и терапии болезней нарушения минерально-витаминного обмена, стимуляции роста, развития и продуктивности сельскохозяйственных животных. Забайкалья. – Улан-Удэ, 2003. – 87 с.
9. Рустенов А.Р. Зооинженердің анықталмалығы. – Алматы, 1984. – 326 б.
10. Фисинин В.И. Мясное птицеводство. – М., 2007. – 404 с.
11. Гершун В.И., Муслимов Б.Б. Ветеринарная гигиена. – Алматы, 1994. – 340 с.

12. Мырзабеков Ж., Ибрагимов П. Ветеринарная гигиена. – Алматы, 2005. – 431 с.

Елеугалиева Н.Ж., Сабыров А.
ПРОФИЛАТИЧЕСКОЕ ДЕЙСТВИЕ МНОГОКОМПОНЕНТНОГО
СТИМУЛЯРА ПРИ НАРУШЕНИИ ОБМЕНА ВЕЩЕСТВ КУР И
ЦЫПЛЯТ

Определена основная доза добавления «Стимуляра» на 1 кг основного рациона - она составляет 3,0-9,0 г. Действие препарата приводит к уменьшению болезней, возникающих из-за недостатка белков и углеводов. По результатам исследований, у птиц повышаются иммунологическая активность, в частности, повышаются на 10,0-11,2% бактерицидная, 14,2-19,64 % фагоцитарная и 2,33% лизоцимная активность, вследствие этих факторов увеличивается жизнеспособность птиц.

Ключевые слова: птицы, цыплята, стимуляр, профилактика, рацион, кормление, добавки, витамины, аминокислоты, жизнеспособность, мышечные ткани, химический состав.

Eleugalaieva N., Sabyrov A.
THE PROFILATIC ACTION OF A MULTICOMPONENT STIMULANT
IN VIOLATION OF THE EXCHANGE OF SUBSTANCES OF CHICKENS
AND CHICKENS

The main dose of the addition of "Stimulant" per 1 kg of the basic diet has been determined, it is 3.0-9.0 g. The effect of the drug leads to a decrease in diseases arising from the lack of proteins and carbohydrates. According to the results of studies, immunological activity in birds increases, in particular, bactericidal, 14.2-19.64% phagocytic and 2.33% lysozyme activity increases by 10.0-11.2%, and the viability of birds increases as a result of these factors.

Keywords: birds, chickens, stimulus, prevention, diet, feeding, supplements, vitamins, amino acids, vitality, muscle tissue, chemical composition.

УДК 581.5 (574.11)

Рустенова Р.М. – кандидат сельскохозяйственных наук,
доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: rustenov_aman@mail.ru

Махмудова А.К. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: albina_makhmudova@mail.ru

МЕТОДИКА ОЦЕНКИ РОСТА И РАЗВИТИЯ РАСТЕНИЙ КАК
БИОИНДИКАТОРОВ ФИТОТОКСИЧНОСТИ ПРИДОРΟЖНЫХ ПОЧВ
г.УРАЛЬСКА

Аннотация. В данной статье рассматриваются результаты исследования следующих морфометрических показателей растений-индикаторов: всхожесть, энергия прорастания семян, общая длина проростков, а также масса надземной и корневой частей растений, в зависимости от

фитотоксичности почвы. Результаты исследования подтвердили, что тест-культуры *Triticum aestivum* и *Lepidium sativum*, являются универсальными биоиндикаторами, обладающими чувствительностью к загрязнению почвы токсикантами. Стрессовая реакция растений близка к прямо пропорциональной по степени воздействия: чем больше загрязнена среда, тем всхожесть меньше.

Ключевые слова: тест-культуры, фитотоксичность, энергия прорастания, всхожесть семян, растения-индикаторы.

Почвы занимают особое место в экологических системах и выполняют огромное количество функций. Важнейшая из них – экологическая, обеспечивающая жизненное пространство для человека и живых организмов. Антропогенно преобразованные почвы образуют группу собственно городских почв – урбаноземов. Строительство городов приводит к уменьшению доли «живых» почв, при этом доля нарушенных земель возрастает, что значительно ухудшает санитарно - гигиенические, биосферные и экологические функции городских ландшафтов, сопровождается серьезными нарушениями всего природного комплекса, создающими угрозу здоровью и жизни человека в городе [1]. В связи со сложной экологической обстановкой зеленые насаждения играют важную роль в жизни современных городов. Однако растительность в городе находится под сильным антропогенным давлением, подвергается химическому, физическому и биологическому воздействию. В наиболее угнетенном состоянии находятся растительный покров автотрасс, улиц с интенсивным автомобильным движением, бульваров центральной части городов. Именно в таких местах в почве накапливаются разнообразные соединения естественного и антропогенного происхождения, обуславливающие ее загрязненность и токсичность [2].

Высокий уровень техногенной нагрузки на придорожные полосы определяет необходимость разработки современных методов, контролирующие их загрязнение, оценку и прогнозирование развития ситуации в будущем. Биотестирование как один из методов оценки состояния окружающей среды позволяет дать интегральную картину экологического состояния почвы [3]. Все выше указанное обуславливает актуальность данной темы.

Оценить состояние, в частности, загрязненность придорожных почв можно, изучив степень их фитотоксичности, а также ее влияние на рост и развитие растений, что являлось целью данной работы.

В данной статье рассматриваются результаты исследования следующих морфометрических показателей растений-индикаторов: всхожесть, энергия прорастания семян, общая длина проростков, а также масса надземной и корневой частей на почвах, взятых с различных придорожных участков автотрасс г. Уральска.

Уровень фитотоксичности придорожных почв оценивался по снижению определяемых показателей по сравнению с таковыми у растений-индикаторов, выращиваемых на контрольной (фоновой) почве.

Работа проводилась в два этапа. Первый этап исследования – отбор почвенных образцов.

Объекты и методы. В качестве объектов исследования были выбраны 3 трассы общегородского значения г. Уральск, имеющие 2 ряда по 2 полосы движения. Интенсивность транспортного потока 1200-1600 автомобилей в час со средней скоростью 80 км/ч. Территория, с которой отбирались пробы, располагалась на расстоянии 5 м от дорожного полотна. Почвенные образцы отбирались с участков, не покрытых растительностью. Почва на выявление ее фитотоксичности была взята: на перекрестке трасс Уральск-Атырау, Уральск-

Саратов – 1 точка взятия пробы; при выходе из города на придорожных участках перекрестка: пр. Достык и улица Пугачева – 2 точка взятия пробы; район железнодорожного (ж/д) вокзала – 3 точка; контролем служила почва, взятая из рекреационной зоны – Ханская роща – 4 точка взятия пробы. Почва была взята из выше указанных мест в осенний период.

Образцы почв отбирали на глубине 0-5, 5-20 см методом конверта. Определение ее фитотоксичности проводилось в соответствии с ГОСТ Р ИСО 22030-2009. В качестве тест - объектов использовали семена пшеницы (*Triticum aestivum*) и кресс-салата (*Lepidium sativum*).

Кресс-салат - быстрорастущее съедобное однолетнее или двулетнее травянистое растение, вид рода Клоповник (*Lepidium*) семейства Капустные, или Крестоцветные (*Brassicaceae*). Однолетнее растение высотой 30 - 60 см с легко вырывающимся из земли простым корнем. Растение голое, с сизоватым налетом. Нижние листья единожды- или дваждыперистораздельные; средние листья триждыраздельные; верхние цельные, линейные. Лепестки околоцветника белые или розовые. Плод - широкоовальный стручок, в верхней части по краю крылатый, на верхушке со столбиком. Цветоножки при стручках, прижатые к оси соцветия. Цветёт в июне - июле. Плоды созревают в июне – ноябре [4].

Пшеница – род травянистых, в основном однолетних, растений семейства Злаки, или Мятликовые, ведущая зерновая культура во многих странах. Однолетние травянистые растения 40 – 150 см высотой. Стебли прямостоячие, полые или выполненные. Влагалища почти до основания расщеплённые, на верхушке обычно с ланцетными ушками; язычки 0, 5 - 2 (3) мм длиной, перепончатые, обычно голые. Листья 3 - 15 (20) мм шириной, обычно плоские, линейные или широколинейные, голые или волосистые, шероховатые. Корневая система мочковатая. Общее соцветие - прямой, линейный, продолговатый или яйцевидный, сложный колос длиной от 3 до 15 см, с не распадающейся или распадающейся при плодах на членики осью. Зерновки 5 - 10 мм длиной, свободные, толстые, наверху слегка волосистые, овальные или продолговатые, глубоко желобчатые. Крахмальные зёрна простые [4].

Вторым этапом нашей работы было определение всхожести и энергии прорастания семян, измерение общей длины проростков, а также массы надземной и корневой части пшеницы и кресс-салата. Степень токсичности почв оценивали по изменению морфометрических показателей у выше указанных растений.

Температура воздуха в лаборатории составляла 25 С°. Освещение дневное и с помощью люминесцентных ламп в вечернее время суток. Перед закладкой опыта семена проверили на их всхожесть. В качестве контроля по всхожести семян были взяты: контроль (1) на образце почвы из рекреационной зоны (Ханская роща); контроль (2) по всхожести семян в лабораторных условиях: для определения лабораторной всхожести семена посеяли в контейнер, на дно которого положили фильтровальную бумагу, смоченную дистиллированной водой. Это позволило сравнить всхожесть семян растений, посеянных на образце почвы, взятой в рекреационной зоне, с лабораторным контролем и оценить влияние контрольной почвы как фона.

Почву во всех отобранных образцах предварительно очистили от растительных остатков, камней и прочих включений, высушили, затем просеяли через сито диаметром 1 мм и увлажнили. Заранее подготовленные и пронумерованные контейнеры заполнили почвой, взятой из разных мест (1, 2, 3, 4 точки). В каждый контейнер посеяли по 30 семян кресс-салата и пшеницы (3 ряда по 10 семян). Глубина заделки составляла для пшеницы 2 см, а для кресс-салата 1 см.

Результаты экспериментов представлены на рисунке 1.

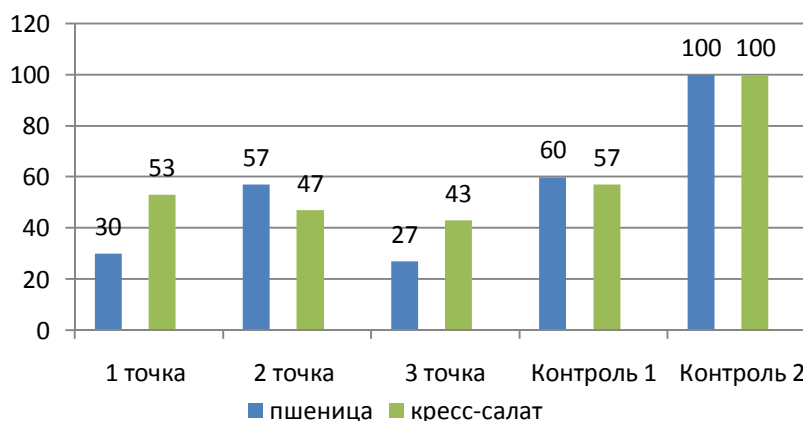

Рисунок 1 – Всхожесть семян тест-культур, %

Первые всходы появились в контейнере с фильтровальной увлажненной бумагой (контроль 2) на следующие сутки после посева, что соответствовало 100 % всхожести для обеих тест-культур.

Всходы семян, посеянные в контейнеры с пробами почв, взятых с различных участков, появились на 3 сутки. В первой контрольной пробе (почва, взятая с рекреационной зоны) всхожесть семян пшеницы составила 60%, а кресс-салата - 57%. Возможно, незначительную разницу по всхожести семян пшеницы и кресс-салата можно объяснить их видовой особенностью.

Из 30 семян пшеницы, посеянных в почву, взятую в точке 2 (пересечение пр. Достык и улица Пугачева) взошло 17, что соответствует 57% их всхожести. Наименьший процент всхожести семян пшеницы нами выявлен в контейнере с почвой, взятой в 3 точке (район ж/д вокзала). Из 30 посеянных семян пшеницы в этом контейнере взошло 8 семян, что составило 27%. Мы констатируем, что наибольший эффект токсичности для семян пшеницы проявила почва, взятая в районе ж/д вокзала (точка 3).

Что касается всхожести семян кресс-салата, то мы заметили, что их всхожесть была выше в 1 точке (почва, взятая на перекрестке трасс Уральск-Атырау, Уральск-Саратов) по сравнению с другими пробами. Однако, наименьший процент всхожести семян кресс-салата, как и семян пшеницы, нами выявлен в точке 3 (ж/д вокзал).

Таким образом, почва в районе ж/д вокзала оказала наиболее фитотоксичное действие, чем остальные почвы (1,2 точки).

Далее мы изучали энергию прорастания семян пшеницы и кресс-салата в зависимости от места взятия проб почвы. Согласно ГОСТ 12038-84. «Семена сельскохозяйственных культур. Метод определения всхожести» определение энергии прорастания семян пшеницы и кресс-салата проводили на 8 сутки после их всхожести.

Результаты исследования по энергии прорастания тест-культур представлены на рисунке 2.

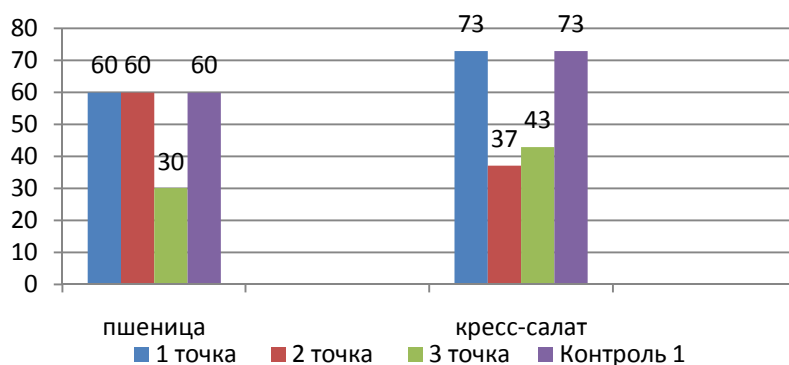

Рисунок 2 – Энергия прорастания тест-культур, %.

Энергия прорастания семян пшеницы была одинакова в 1, 2 и 4 точках и соответствовала 60%. Наименьшая энергия прорастания семян пшеницы (30 %), как и всхожесть, нами отмечена в точке 3. Это еще раз подтверждает наибольший эффект токсичности этой почвы.

Что касается энергии прорастания семян кресс-салата, то результаты оказались не идентичными. В пробах почв, взятых в 1 и 4 точках, энергия роста была выше, чем пшеницы примерно на 11%. Кресс-салат оказался менее чувствительным к фитотоксичности почв. Энергия прорастания семян кресс-салата в 3 пробе оказалась выше, чем у семян пшеницы. Однако во 2 пробе энергия прорастания семян кресс-салата оказалась меньше почти на 20%. Мы считаем, что это объясняется видовой специфичностью кресс-салата.

Для определения роста и развития измеряли длину и массу надземной и корневой частей растений. Ниже в таблицах 1 и 2 показаны результаты исследования роста растений.

Таблица 1 – Показатели роста всходов пшеницы

Место отбора проб почв	Длина проростков, см							
	3 сутки		10 сутки		20 сутки		Средний показатель	
	max	min	max	min	max	min	max	min
1 точка (пересечение трасс Уральск-Атырау, Уральск-Саратов)	3,4	0,5	22,8	13,5	31	17,5	19	10,5
2 точка (пересечение пр. Достык и ул. Пугачева)	4,7	0,9	30	23	36	25	23,6	16,3
3 точка (ж/д вокзал)	1	0,3	21	4,8	27	10,8	16,3	5,3
4 точка (Ханская роща)	5,6	1	32,5	18,8	37	29	25	16,3

Таблица 2 – Показатели роста всходов кресс-салата

Место отбора проб почв	Длина проростков, см							
	3 сутки		10 сутки		20 сутки		Средний показатель	
	max	min	max	min	max	min	max	min
1 точка (пересечение трасс Уральск-	2,9	1	5,8	3,2	8,4	4,3	5,7	2,8

Атырау, Уральск- Саратов)								
2 точка (пересечение пр.Достык и ул.Пугачева)	3,4	0,5	5,2	1,5	9	3,9	5,9	2
3 точка (ж/д вокзал)	2,8	0,5	4,8	2,2	8	3,5	5,2	2
4 точка (Ханская роща)	3,5	1,7	6,4	2,5	9	4,9	6,3	3

Из таблиц 1 и 2 видно, что средние показатели роста колеблются от 5,3 до 25 см для пшеницы и от 2 до 6,3 см для кресс-салата. Наиболее слабый рост характерен для всходов тест - культур, посеянных на почве, взятой в районе ж/д вокзала. Максимальный рост растений проявился на контрольной почве и составил 37 см для пшеницы и 6,4 см для кресс-салата.

В процессе наблюдения за развитием тест-культуры пшеницы на 12-ые сутки были отмечены растения, перешедшие в фазу третьего листа. Максимальное количество составило 6 штук в контейнере с контрольной почвой (Ханская роща); 2 штуки – в контейнере с почвой, взятой на пересечении пр. Достык и ул. Пугачева; 1 штука – в контейнере с почвой, взятой на перекрестке трасс: Уральск-Атырау, Уральск-Саратов; а в контейнере с почвой, взятой в районе ж/д вокзала, растения в фазе третьего листа отсутствовали. На 20-ые сутки количество растений в фазе третьего листа составило 15 в контейнере с контрольной почвой; по 18 – в контейнерах с образцами почв, отобранных на перекрестке трасс: Уральск-Атырау, Уральск-Саратов, а также пр. Достык и ул. Пугачева; 9 – в контейнере с почвой, отобранной в районе ж/д вокзала. Относительно меньшее количество проростков пшеницы, в фазе третьего листа на контрольной почве по сравнению с таковыми в двух других контейнерах, вероятно, связано с общим количеством растений. При большом числе проростков пшеницы на контрольной почве уменьшается площадь для развития отдельно взятого растения, а также снижается количество питательных веществ, что затрудняет их переход в фазу третьего листа.

Результаты измерения массы надземной и подземных частей растений-индикаторов представлены в таблице 3.

Таблица 3 – Показатели фитомассы тест - культур

Масса растений

Место отбора проб почв	Пшеница				Кресс-салат			
	Надземная часть		Подземная часть		Надземная часть		Подземная часть	
	г	%	г	%	г	%	г	%
1 точка (пересечение трасс Уральск-Атырау, Уральск- Саратов)	3,57	22,5	2,51	22,4	0,87	17,1	0,13	62,5
2 точка (пересечение пр. Достык и ул.Пугачева)	4,68	3,7	2,72	21,2	0,51	51,4	0,08	0
3 точка (ж/д вокзал)	1,22	74,9	1,16	34,0	0,57	45,7	0,32	300
4 точка (Ханская роща)	4,86	100	3,41	100	1,05	100	0,08	100

Проанализировав таблицу 3, по показателям фитомассы тест-культур, в зависимости от места взятых проб, следует отметить, что наиболее чувствительной к фитотоксичности почв оказалась тест-культура кресс-салата. Неоднозначные показатели массы надземной и подземной частей тест-культуры кресс-салата говорят о неравномерном развитии растений, что, по нашему мнению, также связано с чувствительностью к фитотоксичности почвенных образцов. По исследованию нами почв на их загрязненность, почва в районе железнодорожного вокзала самая загрязненная. Мы считаем, что на этой точке большая загрязненность объясняется выбросами отработанных газов от легкового и железнодорожного транспорта и пассажирских автобусов. Кроме этого, эта территория окружена высотными зданиями, которые задерживают выхлопные газы и не дают им дальнейшего распространения, т.е. они оседают непосредственно на почву. Так, например, надземная и подземная масса тест-культур, как пшеницы, так и кресс-салата были меньше по сравнению с фитомассой тест-культур, выращенных на почве, взятой из Ханской рощи (контрольная проба). Для тест-культуры пшеницы – на 74,9% и 34,0%, а для кресс-салата – 45,7% и 300% соответственно.

На втором месте по фитотоксичности является почва, взятая в районе пересечения трасс Уральск-Атырау, Уральск-Саратов. По этой трассе движется легковой, грузовой транспорт и пассажирские автобусы. Данная территория, где проводился отбор почвенных образцов, не защищена лесонасаждениями и высотными зданиями, поэтому ее токсичное действие на фитомассу тест-культур оказалось менее значимым, чем у образцов почвы, взятых в районе железнодорожного вокзала. Так, надземная и подземная масса тест-культуры пшеницы была меньше по сравнению с массой тест-культур, выращенных на почве, взятой на пересечении трасс Уральск-Атырау, Уральск-Саратов, надземная часть – на 52,4%, а подземная часть – на 11,6%. Что касается надземной и подземной фитомассы кресс-салата, то результаты опыта, неоднозначны. Подземная часть тест-культуры кресс-салата оказалась менее резистентной к загрязнению почвы по сравнению с фитомассой надземной части растения.

На следующем этапе нашей работы, мы рассчитали фитотоксический эффект (ФЭ) почвы. Данный эффект рассчитывали по формуле [3]:

$$\text{ФЭ} = \frac{B1 - B2}{B1} * 100 \%,$$

где B1 – количество проросших семян на контроле,

B2 – количество проросших семян на отобранном образце.

Уровень фитотоксичности почвы оценивали по шкале со следующими показателями:

- экологически чистая почва – $B1 - B2 < 10\%$;
- слабая фитотоксичность – $B1 - B2 = 10-30\%$;
- средняя фитотоксичность $B1 - B2 = 30-50\%$;
- высокая степень фитотоксичности почвы, $B1 - B2 > 50\%$.

Степень фитотоксического эффекта рассчитывали по показателям всхожести семян кресс-салата и пшеницы на отобранных образцах почв. Так как при определении всхожести семян в качестве дополнительного контроля был взят образец по всхожести семян в лабораторных условиях, фитотоксический эффект образцов почв рассчитывался по отношению к двум контрольным пробам, что позволило также определить фитотоксический эффект фоновой

почвы (почвы, отобранной из рекреационной зоны – Ханской роши). Вторым контролем, как указывалось в статье выше, служило определение всхожести семян тест - культур, выращенных на фильтровальной бумаге, смоченной водой. Результаты расчетов фитотоксического эффекта почв представлены в таблице 4.

Таблица 4 – Фитотоксический эффект образцов почв в зависимости от тест-культур (всхожесть), %

Место отбора проб	Оказываемый ФЭ на кресс-салат по отношению:		Оказываемый ФЭ на пшеницу по отношению:	
	к 1-му контролю	ко 2-му контролю	к 1-му контролю	ко 2-му контролю
1 точка (пересечение трасс Уральск-Атырау, Уральск-Саратов)	7,02	46,7	50	70
2 точка (пересечение пр.Достык и ул.Пугачева)	17,54	53,3	5,6	43,3
3 точка (ж/д вокзал)	24,56	56,7	55,6	73,3
4 точка (Ханская роша)	-	43,3	-	40

Из данных таблицы 4 следует, что в целом по отношению к фоновой почве (Ханская роша) фитотоксический эффект придорожных почв оказался слабым, т.к. не превышал 30%. Однако по отношению к лабораторной пробе (на увлажненной фильтровальной бумаге) степень токсичности образцов почвы оказалась высокой.

Так токсичность почвы, взятой в районе железнодорожного вокзала, проявила высокую степень для тест-культуры пшеницы. Фитотоксический эффект этой почвы составил 73,3%.

Что касается фитотоксического эффекта на тест-культуру кресс-салата, выращенного на образце почвы, взятой на территории железнодорожного вокзала, то он оказался меньше на 16,6%.

Таким образом, сравнивая уровень фитотоксичности почв в районах города, мы отметили, что он значительно меняется в зависимости от антропогенной нагрузки и тест-культуры.

Выводы. Результаты нашего исследования подтвердили, что тест-культуры пшеницы и кресс-салата, являются универсальными биоиндикаторами, обладающими чувствительностью к загрязнению почвы токсикантами. Стрессовая реакция растений близка к прямо пропорциональной по степени воздействия: чем больше загрязнена среда, тем всхожесть меньше. Мы выявили, что наибольшее загрязнение испытывают почвы, расположенные в районе железнодорожного вокзала, где отмечена высокая степень фитотоксичности почв. Техногенное загрязнение привело к снижению таких качественных показателей тест - объектов, как всхожесть, энергия прорастания, рост и развитие проростков пшеницы и кресс-салата. Наиболее же благоприятной для произрастания растительности и менее загрязненной является почва в рекреационной зоне Ханской роши.

Литература:

1. Сизов А.П., Медведева О.Е., Ключев Н.Н., Строганова М.Н., Самаев С.Б., Малеев И.М. О новом подходе к исчислению размера ущерба, вызываемого захлыванием, загрязнением и нарушением городских земель // Почвоведение. – 2001. – №6. – С. 732-740.

2. Русанов А.М., Савин Е.З., Нигматянова С.Э., Нигматянов М.М., Грудинин Д.А., Степанова М.А. Содержание тяжелых металлов в плодах яблони в городских условиях // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2011. – №1(120). – С. 148-151.

3. Блинова З.П. Биотестирование почвенного покрова городских территорий с использованием проростков *Raphanus sativus* // Вестник МГОУ. Серия «Естественные науки» 2014. – № 1 – С. 18-23.

4. Рустенова Р.М., Махмудова А.К. Определение загрязнения придорожных почв // Материалы международной научно-практической конференции «Наука и образование в глобальном мире», посвященной 85-летию Западно-Казахстанского государственного университета имени М.Утемисова (19-20 октября 2017 г.). – Уральск: РИЦ ЗКГУ им. М.Утемисова, 2017. – С. 174-178.

5. ГОСТ Р ИСО 22030-2009. Качество почвы. Биологические методы. Хроническая фитотоксичность в отношении высших растений. – М. 2010. – 20 с.

6. ГОСТ 12038 - 84. Семена сельскохозяйственных культур. Метод определения всхожести. – Взамен ГОСТ 12038 - 66. – Введ. с 1986 – 01 - 07. – М.: Издательство стандартов, 1985. – 57 с.

Рустенова Р.М., Махмудова А.К.

**ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ЖОЛ БОЙЫНДАҒЫ ТОПЫРАҚТАРДЫҢ
ФИТОУЫТТЫЛЫҒЫНЫҢ БИОИНДИКАТОРЫ РЕТІНДЕ
ӨСІМДІКТЕРДІҢ ӨСУІ МЕН ДАМУЫН БАҒАЛАУ ӘДІСТЕМЕСІ**

Бұл мақалада индикатор өсімдіктерінің келесі морфометриялық көрсеткіштерін зерттеу нәтижелері келтірілген: тұқымның өнгіштігі, тұқымның өсу энергиясы, өскіндердің жалпы ұзындығы, сондай-ақ топырақтың фитоуыттылығына байланысты өсімдіктердің жер үсті және тамыр бөліктерінің салмағы. Зерттеу нәтижелері *Triticum aestivum* және *Lepidium sativum* тест-дақылдарының токсиканттардың ластануына сезімталдығы бар әмбебап биоиндикаторлар болып табылатынын растады. Өсімдіктердің стресстік реакциясы әсер ету дәрежесіне тікелей пропорционалды: орта неғұрлым ластанса, тұқымның өнгіштігі аз болады.

Тірек сөздер: индикатор өсімдіктер, тест-дақыл, фитоуыттылық, өсу энергиясы, тұқымның өнгіштігі.

Rustenova R.M., Makhmudova A.K.

**METHODS FOR ASSESSING THE GROWTH AND DEVELOPMENT
OF PLANTS AS BIOINDICATORS OF THE PHYTOTOXICITY OF
ROADSIDE SOILS IN THE CITY OF URALS**

This article discusses the results of a study of the following morphometric indicators of indicator plants: germination, germination energy, the total length of germinant, as well as the weight of top and root parts plants, depending on the soil phytotoxicity. The results of the study confirmed that the *Triticum aestivum* and *Lepidium sativum* test cultures are universal bioindicators with sensitivity to soil contamination by toxicants. The stress reaction of plants is close to directly proportional to the degree of exposure: the more polluted the environment, the less germination.

Keywords: indicator plants, testing-culture, phytotoxicity, germination energy, germination.

УДК 581.522.4:582.662

Иманбаева А.А. – кандидат биологических наук,
Мангышлакский экспериментальный
ботанический сад Комитета науки МОН РК
Белозеров И.Ф. – кандидат сельскохозяйственных наук,
Мангышлакский экспериментальный
ботанический сад Комитета науки МОН РК
E-mail: imangarden@mail.ru

СОСТАВ И СТРУКТУРА СОЗДАННОЙ В МАНГЫШЛАКСКОМ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОМ БОТАНИЧЕСКОМ САДУ КОЛЛЕКЦИОННОЙ БАЗЫ ДАННЫХ

Аннотация. Дается характеристика региональной комплексной шкалы определения интродукционной ценности растений в аридных условиях Мангистау, рассматривается специальная компьютерная программа «DInCeR», которая кроме диагностики перспективности интродукции позволяет вводить в память компьютера разнообразную регистрационную информацию о растениях, формировать списки по семействам и родам, готовить делектус семян, подбирать ассортимент по заданным биоэкологическим, декоративным, репродуктивным и озеленительным свойствам и др., приводятся результаты формирования коллекционной базы данных для 835 интродуцентов аборигенной и инорайонной флоры из 58 семейств и 146 родов.

Ключевые слова: коллекция, древесные растения, интродукционная ценность, шкала, апробация, компьютерная программа, базы данных.

Регистрация коллекционных видов растений и диагностика их перспективности для интродукции являются одними из приоритетных задач ботанических садов, особенно в крайне жесткими природно-климатические условия пустыни Мангистау, отличающимися экстрааридностью климата, засоленностью, мелкопрофильностью и бедностью почв и напряженностью ветрового режима. Имеющиеся в практике интродукционных исследований разработки по данному вопросу в основном предназначены для лесной и лесостепной природных зон [1; 2; 3; 4; 5] и большинство из них включают достаточно узкий перечень диагностических параметров (преимущественно без декоративных свойств интродуцентов), а также очень высокий приоритет отдают показателю «зимостойкости», который в аридной среде обитания не может рассматриваться в качестве основного. В связи с этим в Мангышлакском экспериментальном ботаническом саду (МЭБС) была поставлена задача разработки региональной шкалы определения перспективности растений, которая учитывала бы максимально возможное количество факторов и свойств, связанных с ростом, развитием и применением интродуцентов.

При составлении шкалы одновременно принимались во внимание характер природно-климатических условий Мангистау, многолетний опыт интродукционных исследований в МЭБС, результаты анализа среднесуточных биоэкологических свойств коллекционных видов и апробации наиболее распространенных в других ботанических центрах методик определения жизнеспособности и перспективности растений [1; 2; 3; 4; 5].

Для реализации шкалы в специальную компьютерную программу были использованы 4 языка программирования: Microsoft Visual FoxPro 9 SP2, Visual Basic For Applications 7.0, HTML 4.0 и JavaScript API 2. Упрощение ввода таксономических единиц осуществлялось в программе за счет использования

базы данных, созданной по списку родов R.K. Brummitt [6]. В основу систематики была положена филогенетическая система А.Л. Тахтаджяна [7].

Структурно разработанная Региональная шкала включает 24 диагностических признака (табл.1), разбитых на четыре раздела (группы): 1) биологическая устойчивость (6); 2) декоративно-габитуальные свойства (8); 3) репродуктивная способность (3) и 4) хозяйственно-биологическое и научное значение (7).

Толерантность интродуцентов к условиям среды обитания складывается как сумма баллов их засухо-, соле- и зимоустойчивости, требовательности к плодородию почвы, фитофаго- и газоустойчивости. Оценочные параметры приведены в шкале в порядке уменьшения их значимости в формировании общей устойчивости. К примеру, на засухоустойчивость может приходиться до 30% (15) итоговой балльной суммы (50), на газоустойчивость всего до 10% (5). При оценке декоративно-габитуальных свойств учитывается форма роста, общая декоративность вегетативной части, листопадность, обилие, продолжительность и эстетичность цветения и плодоношения. Максимальное число оценочных баллов – 20. Репродуктивная способность диагностируется на основе учета успешности возобновления растений в условиях культуры семенным и вегетативным способами. На неё выделено 10 баллов. При определении хозяйственно-биологического и научного значения принимается во внимание возможность их использования в озеленительных, фитомелиоративных, пищевых, кормовых, лекарственных и технических целях, а также учитывается фитооохраный статус. В итоге сумма баллов не должна превышать 20 (табл. 1).

Таблица 1 – Комплексная шкала диагностики интродукционной ценности растений в аридных условиях Мангистау

№ пп.	№ признака	Показатель, признак	Интервал оценки в баллах
	I	Биологическая устойчивость	
1.	1.1	Засухоустойчивость	0-15
2.	1.2	Солевыносливость	0-10
3.	1.3	Зимостойкость	0-8
4.	1.4	Требовательность к плодородию почвы	0-6
5.	1.5	Фитофагоустойчивость	0-6
6.	1.6	Газоустойчивость	0-5
		ИТОГО:	0-50
	II	Декоративно-габитуальные свойства	
7.	2.1	Форма роста и продолжительность жизни	0-4
8.	2.2	Оригинальность формы роста	0-1
9.	2.3	Общая декоративность вегетативной части в период вегетации	0-3
10.	2.4	Листопадность	0-3
11.	2.5	Интенсивность (обилие) цветения	0-1
12.	2.6	Продолжительность цветения, дней	0-2
13.	2.7	Эстетичность цветения	0-4
14.	2.8	Декоративность плодоношения	0-2
		ИТОГО:	0-20
	III	Репродуктивная способность	
15.	3.1	Размножается семенами	0-6

№ пп.	№ признака	Показатель, признак	Интервал оценки в баллах
16.	3.2	Размножается вегетативно	0-4
17.	3.3	Размножается при создании специальных условий или при использовании других способов возобновления	0-2
		Итого:	0-10
	IV	Хозяйственно-биологическое и научное значение	
		Можно использовать:	
18.	4.1	- для целей озеленения	0-14
19.	4.2	- для фитомелиорации	0-5
20.	4.3	- как пищевое	0-9
21.	4.4	- как кормовое	0-8
22.	4.5	- как лекарственное	0-7
23.	4.6	- как техническое	0-5
24.	4.7	Фитоохранный статус	0-11
		Итого (не более):	0-20
		Всего:	0-100

Шкала столбчатая, ранжированная на 10 классов (групп) ценности интродуцентов - от «крайне низкой» до «максимально высокой – эталонной» (табл. 2).

Таблица 2 – Классы, суммы баллов и индексы ценности интродуцентов

Класс	Сумма баллов	Индекс ценности
I	0-10	не представляющие ценности
II	11-20	крайне низкая
III	21-30	очень низкая
IV	31-40	низкая
V	41-50	пониженная
VI	51-60	средняя
VII	61-70	повышенная
VIII	71-80	высокая
IX	81-90	очень высокая
X	91-100	максимально высокая (эталонная)

Ниже приводятся пояснения по некоторым оценочным признакам раздела 1. «Биологическая устойчивость».

Засухоустойчивость. В условиях пустыни Мангистау все культурные растения нуждаются в поливах, а сухость воздуха наблюдается ежегодно в течении всего периода вегетации, особенно в летние месяцы. Поэтому при разделении растений по степени засухоустойчивости нами использован несколько модифицированный вариант шкалы С.С. Пятницкого [8] и М.Н. Косаева [1]. Для растений «с очень низкой» засухоустойчивостью требуется регулярный полив в течении вегетации, летом не реже 2-3 раз в неделю. В основном в эту группу входят гигрофиты и частично мезогигрофиты. У растений с «низкой» устойчивостью к засухе необратимый ущерб их росту и развитию наблюдается при перебое с поливом более 15-20 дней. Группа объединяет большинство мезогигрофитных и мезофитных растений. «Среднезасухоустойчивые» растения могут выжить без полива 20-25 дней, но

при этом у них отмечается усыхание до половины листьев и молодых побегов. Сюда входят в основном ксеромезофиты, частично мезофиты и мезоксерофиты. У интродуцентов с «высокой» засухоустойчивостью заметные негативные признаки засухи проявляются при перерыве с орошением 30-35 дней. К данной группе относится часть мезоксерофитов и большинство ксерофитов. Растения с «очень высокой» засухоустойчивостью также нуждаются для поддержания достаточно высокой для вида декоративности и прироста в поливе (один раз в 10-15 дней), но в то же время, особенно во взрослом состоянии, могут выжить без значительных повреждений при полном отсутствии орошения в течение всего вегетационного периода. Группа включает некоторых ксерофитов и всех ультраксерофитов.

Солевыносливость. Разделение интродуцентов на группы проводится в обобщенном виде по классификациям Е.С. Мигуновой [9] и И.А. Смирнова [10]: а) Галофиты (вполне успешно произрастают при содержании солей 2,5-3% и более); б) Наиболее солеустойчивые (предельное содержание солей в почве, при котором растения не теряют декоративных и мелиоративных качеств - 2-3%); в) Солеустойчивые (1,5-2%); г) Наиболее солевыносливые (1,1-1,5%); д) Солевыносливые (0,7-1,1%); е) Слабосолевыносливые (0,4-0,7%); ж) Очень слабосолевыносливые (менее 0,3-0,4%) и з) Несолевыносливые.

Зимостойкость диагностируется по шкале, применяемой в практике работы отдела дендрологии ГБС РАН [2] и по разработке А.С. Татаринцева [11]: а) Высокозимостойкие - не повреждаются морозами даже в необычно суровые зимы; б) Зимостойкие - незначительно подмерзают (в основном однолетние побеги - до 50-100% длины в суровые зимы); в) Среднезимостойкие - значительно повреждаются морозами (двулетние и более старые побеги) в суровые зимы; г) Малозимостойкие - заметно подмерзают даже в обычные зимы, а в суровые вымерзают полностью и д) Незимостойкие - вымерзают в обычные зимы.

Требовательность к плодородию почвы понимается в узком смысле как требовательность к насыщенности почвы элементами питания (олиготрофы, мезотрофы, мегатрофы и эвтрофы).

Фитофагоустойчивость. Для диагностики применяется схема классификации повреждаемости растений А.Н. Калиниченко [12] за исключением индекса 0 – «здоровое растение» и с названием групп в обратном порядке, но по индексу автора: 1) высокая устойчивость - растение не повреждается вообще вредителями и болезнями или повреждается не более 10% анатомических органов; 2) средняя - повреждаемость по максимуму составляет 11-25% поверхности габитуса, сильно пораженные органы не встречаются; 3) низкая (25-50%) и 4) очень низкая - зачастую растения сильно поражаются, что приводит к гибели свыше 50% их количества.

Газоустойчивость. Используются группировки И.А. Добровольского [13] и Т.М. Илькуна [14] на газоустойчивые, относительно газоустойчивые, слабогазоустойчивые и негазоустойчивые.

По разделу II шкалы «Декоративно-габитуальные свойства» необходимо отметить, что в связи с низким процентом в местной флоре Мангистау растений долговечных форм роста деревьям и кустарникам присваивается большее количество баллов. При возникновении спорных ситуаций по признакам 2.5 и 2.7. «Обилие» и «Эстетичность цветения» можно оценивать их коллегиально, привлекая 4-5 опытных интродукторов.

Последний раздел шкалы IV «Хозяйственно-биологическое и научное значение», - единственный построенный в шкале по разомкнутому принципу, т.е. сумма оценочных баллов потенциально может выйти за предел отведенных (20).

Причиной этого стал тот факт, что общая значимость интродуцентов обуславливается одновременно многоплановостью практического использования и ценностью в каждой отдельно взятой отрасли хозяйственной деятельности человека, а также уникальностью с точки зрения сохранения генофонда.

Для проверки объективности оценки перспективности растений первоначально была проведена апробация шкалы на примере 31-го представителя аборигенной и 124 инорайонных дендрофлоры различных по форме роста, декоративности, устойчивости и хозяйственному значению. В итоге, в IX класс (очень высокая интродукционная ценность) вошли гребенщик ветвистый и можжевельник виргинский (82-83 баллов); в VIII класс (высокая) - мягкоплодник критмолистный, лох остроплодный, гребенщики удлинённый и Мейера, гибрид Мейера х удлинённый, саксаул чёрный и вьюнок персидский (71-76 баллов); в VII класс (повышенная) - вяз приземистый, гребенщик тонкоколосый, рыхлый, Гогенакера и его гибриды с удлинённым и ветвистым, чингил серебристый, селитрянка Шобера, жузгуны Борщова и голова Медузы (62-70 баллов) и в VI класс (средняя) - гребенщик Бунге и жёстер Синтениса (51-59 баллов) и в IV класс (низкая) - гребенщик Литвинова (39 баллов).

Комплексная шкала даже в пределах сравнительно небольшой выборки растений местной и инорайонной флоры (155 таксонов) преимущественно с высокой и очень высокой биологической устойчивостью, даёт существенный разброс оценочных баллов, что подтверждает её комплексность, объективность и достаточно высокую достоверность, совпадающую с общим предварительным мнением интродукторов о ценности тех или иных таксонов. Распределение таксонов по классам выглядит по сравнению с ранее апробированными шкалами [1; 2; 3; 4; 5] почти симметрично относительно «среднего» индекса, на который приходится 23,9% растений. «Крайне низкая» перспективность диагностирована для 2,6% учтенных видов и форм; «очень низкая» – 4,5; «низкая» – 9,7; «пониженная» – 16,8; «повышенная» – 22,6; «высокая» – 14,2 и «очень высокая» – 5,8%.

В 2015 году в МЭБС были завершены работы по переводу Региональной шкалы на электронный язык специальной компьютерной программы «DInCeR», которая кроме модуля диагностики интродукционной ценности содержит также процедуры, формы и базы данных, предназначенные для ввода и хранения разнообразной регистрационной информации по систематике, расположению в коллекциях, ареалам распространения, морфологии, экологии, гербарным образцам, с иллюстрацией фотографиями и рисунками растений.

Главное меню программы содержит 11 пунктов: «Файл», «Правка», «Ввод», «Поиск», «Просмотр», «Списки», «Гербарий», «Ассортимент», «Базы данных», «Сервис» и «Справка» (рис. 1).

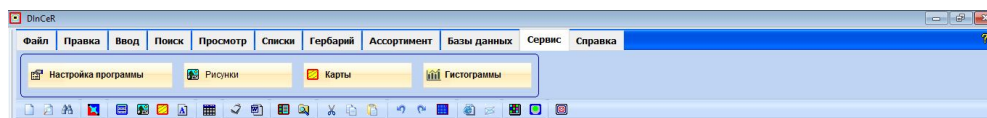

Рисунок 1 – Главное меню программы «DInCeR»

В коллекционной базе данных все 254 поля разделены на формах ввода и просмотра на 12 групп (страниц): Таксономия (рис. 2), Названия, Расположение и ареалы, Морфология, Биологическая устойчивость (рис. 3), Декоративные качества, Репродуктивная способность, Применение, Дополнительные сведения, Карта, Рисунки и Текстовые сообщения.

Непосредственно региональная Комплексная шкала диагностики интродукционной ценности растений реализована в программе на 4-х страницах формы ввода и просмотра информации: «Устойчивость», «Декоративность», «Репродуктивность» и «Применение».

Malacosarpus crithmifolius (Retz.) C.A. Mey - Мякоплодный критмолистный - РГП "Мангышлакский экспериментальный ботанический сад" ...

Дополнительно Карты Рисунки Текст

Таксономия Названия Расположение Морфология Устойчивость Декоративность Репродуктивность Применение

Ботаническое учреждение: РГП "Мангышлакский экспериментальный ботанический сад" КН МОН РК

Отдел, участок...: ОТДЕЛ МЕСТНОЙ ФЛОРЫ

Расположение в Саду:

Регистрационный номер: - год: 1974 - №: 341 1974/341

Год привлечения: 1974 Год включения в состав коллекции: 1977

Местопроисхождение, страна: Казахстан, Мангышлак

Организация-донор: местная флора

Исходный репродуктивный материал:

Количество экземпляров в коллекции: 55 Площадь коллекции: 19.4

Причина выппада:

В дедекту: не включен Гербарные образцы: есть

Интродуктор: ДОСЦИЕВА Г.Ж.

Исполнитель: - должность: генеральный директор - степень: к.б.н. - Ф.И.О.: Иманбаева А.А.

Интернет

Рисунок 2 – Страница «Расположение» формы ввода и просмотра информации

Malacosarpus crithmifolius (Retz.) C.A. Mey - Мякоплодный критмолистный - РГП "Мангышлакский экспериментальный ботанический сад" ...

Дополнительно Карты Рисунки Текст

Таксономия Названия Расположение Морфология Устойчивость Декоративность Репродуктивность Применение

Оценочные признаки: Варианты: Баллы: Оценочные признаки: Варианты: Баллы:

Можно использовать: 0

- как декоративное: 0

при создании: 0

биорупп: 3

живых изгородей: 4

- для фитомелиорации: 0

- как пищевое: ценное 4

- как кормовое: малоценное 1

- как лекарственное: 0

- как техническое: 0

Фитоохранный статус: редкое 0

Эндемичность: 0

Реликтовость: реликтовое 0

ОЦЕНКА хозяйственно-экологического и научного значения: средняя 12

Сумма баллов интродукционной ценности: 72

Класс ценности: 8

Индекс ценности: высокая

ШКАЛА

Дополнительно

- для других целей:

Интернет

Рисунок 3 – Страница «Применение» формы ввода и просмотра информации

При выборе пользователем того или иного оценочного варианта признака программа автоматически производит подсчет сумм баллов и ранжирование таксона по классам и индексам перспективности (рис. 3).

Для оперативного поиска растений предусмотрено несколько способов, которые доступны при выборе пункта «Поиск» Главного меню:

«Идентификатор»; «Латынь», «Русское название», «Народное название», «Семейство и названию», «Любое слово».

Практически из любого места программы сведения о растении можно отправить на печать, сервер, по электронной почте или во внешние редакторы и программы в различных форматах (txt, doc, docx, xls, xlsx, rtf, pdf, tif и xml и др.). Экспортные возможности «DInCeR» на примере редактора WinWord иллюстрирует рисунок 4.

Ассортимент растений можно подбирать в «DInCeR» в двух вариантах: по диагностическим признакам и по интродукционной ценности. Первый допускает задание одновременно до 30 интересующих пользователя таксономических, диагностических и декоративно-габитуальных показателей. Второй вариант в качестве основных предполагает использование показателей интродукционной ценности (оценка биологической устойчивости, декоративных свойств, репродуктивной способности и хозяйственно-биологического и научного значения).

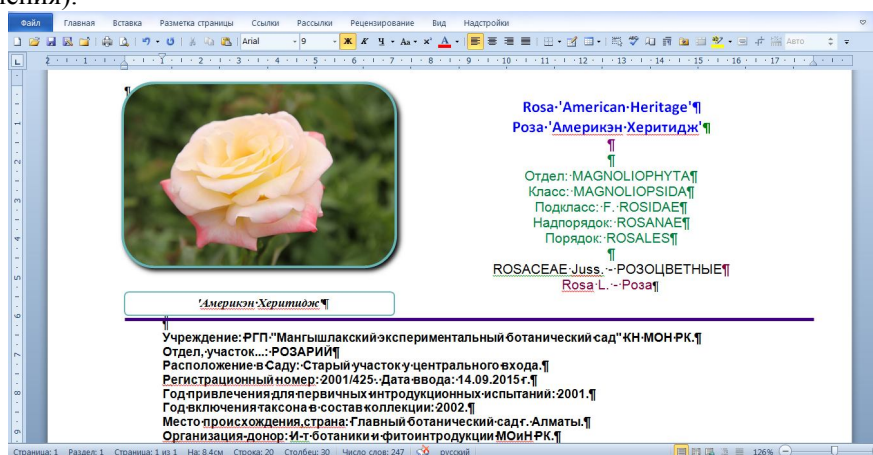

Рисунок 4 – Пример экспорта всей информации о растении в редактор WinWord

В «DInCeR» реализована возможность программного вывода географического расположения растений на интерактивную Яндекс-карту в Интернете по заранее определенным координатам в формате GPS или десятичным градусам (рис. 5 и 6).

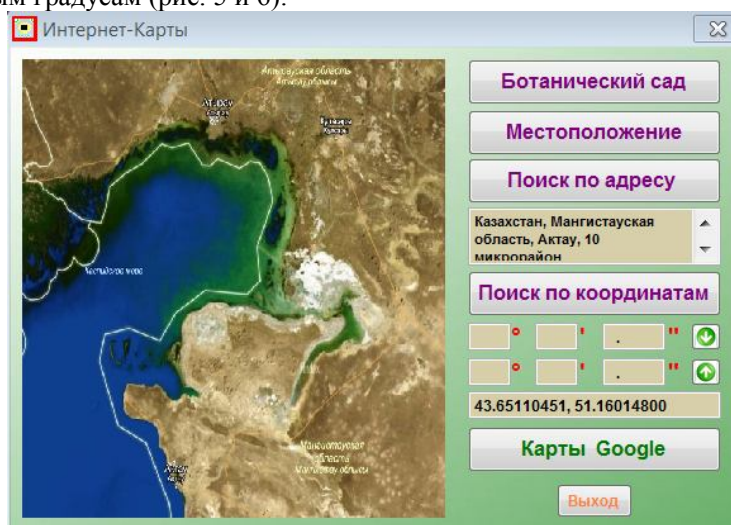

Рисунок 5 – Форма работы с Интернет-картами

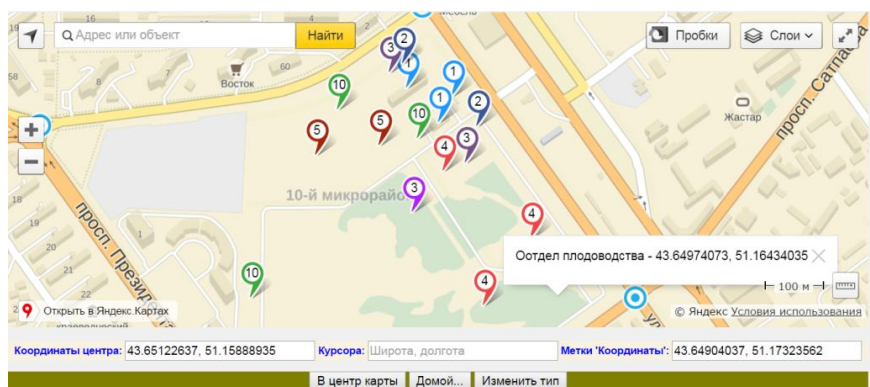

Рисунок 6 – Яндекс-карта МЭБС (фрагмент)

Имеется также возможность автоматического построения гистограмм интродукционной ценности и вывода их в «Excel» или «WinWord» (рис. 7).

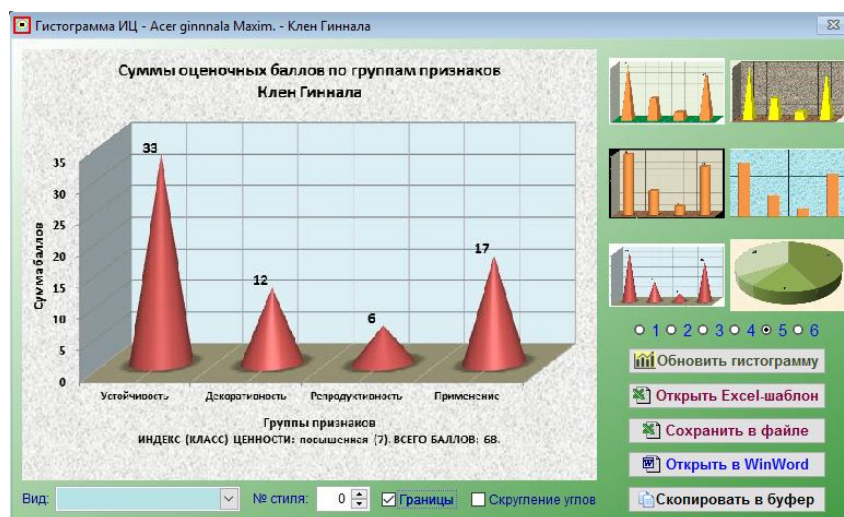

Рисунок 7 – Форма для работы с Гистограммами

За последние два года в электронную базу данных «DInCeR» введены наиболее полные регистрационные, биоэкологические и графические сведения, а также определены классы и индексы перспективности для 772 коллекционных растений МЭБС. Всего в настоящее время в ней имеются записи для 835 интродуцентах из 6 таксономических отделов, 9 классов, 14 подклассов 29 надпорядков, 56 порядков, 9 подпорядков, 58 семейств и 146 ботанических родов. Почти половина (46,3%) таксонов с введенной в базу данных наиболее полной информацией приходится на инорайонно-лиственные деревья и кустарники (рис. 8). На втором месте по удельному весу в БД стоят представители розария (16,4%). Доля видов отдела голосеменных растений и участков вьющихся и цветочных растений в общем составе информационной базы составляет – 6,5-6,9%.

По итогам проведенной с использованием программы диагностики интродукционной ценности 772 таксонов в список наиболее перспективных для условий Мангистау включено 304 наименования, в том числе 28 хвойных, 49 - - лиственных, 26 - вьющихся и 61 - плодово-ягодных древесных растений, 20 -

представителей местной дендрофлоры и 120 сортов роз (табл. 3). При этом в состав перспективных в основном включались виды, сорта и формы с классом ценности VI и выше.

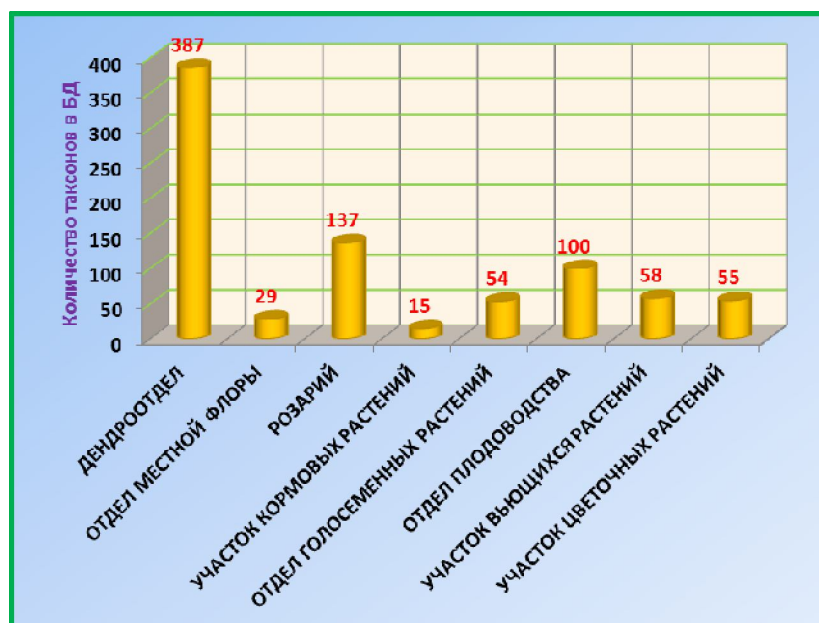

Рисунок 8 – Состав базы данных «DInCeR» по коллекционным отделам и участкам

Таблица 3 – Таксономический состав наиболее перспективных древесных растений, составленный с применением программы для ЭВМ «DInCeR»

Морфолого-систематические группы и названия растений	Количество таксонов
<i>Хвойные древесные растения (суммы оценочных баллов - 60-82)</i>	
Гинкго двулопастное, ель обыкновенная, белая, сибирская и колючая, можжевельник обыкновенный, горизонтальный, китайский "Пфитцера", Саржента, даурский, казацкий, полушаровидный и туркменский, сосна эльдарская, горная, горная (скальная), желтая и Веймутова, туя западная равновершинная, западная ф. компактная, западная ф. папоротникообразная, западная спиральная, западная ф. спиральная и западная "Хозери", хвойник хвощевый, американский, кокандская и односемянный.	28
<i>Инорайонно-лиственные древесные растения (суммы оценочных баллов – 50-82)</i>	
Айлант высочайший, аморфа кустарниковая, метельчатая, душистая, голая и шафранолистная, барбарис амурский и бородавчатый, береза повислая, боярышник сомнительный, холмовой и грушевый, вяз мелколистный, дерен белый ф. серебристоокаймленная, дуб черешчатый, жескер Синтениса, ирга канадская, карагана короткоиглая и пекинская, кизильник замечательный, ложномногочетковый, прижатый, Франше, Китайбеля, многоцветковый, лоснящийся,	49

Морфолого-систематические группы и названия растений	Количество таксонов
темный, малоцветковый, крымский и растопыренный, клен Гиннала, ясенелистный и Семенова, мажоранга оранжевая, орех черный, пузырник Паульсена и средний, роза прелестная, острозубая, сицилийская, и уссурийская, софора японская, форестьера ново-мексиканская, шелковица черная, ясень ланцетный, остроплодный, согдийский и сирийский.	
<i>Вьющиеся древесные растения (суммы оценочных баллов – 51-65)</i>	
Виноградовник аконитолистный, короткоцветоножковый, японский и красностеблевый, виноград альфа, Чампина, Давида, извилистый, Лябруска, Пясецкого, амурский и Куанье, клематис сорт Даниель Деронди, Эрнест Маркхэм, Хаглей гибрид, Космическая мелодия, Метаморфоза, колокольчиковый, борщевиколистный, шестилепестной, маньчжурский, восточный, прямойпурпурный и стрикта, луносемянник канадский, обвойник заборный.	26
<i>Плодово-ягодные растения (суммы оценочных баллов – 56-72)</i>	
Абрикос обыкновенный, маньчжурский, "Абрикосовый виноград", "Чимкентский сладкий", "Катюша", "Котурбулакский нежный", "Краса Джунгарии", "Красавица Кок-Бастау", "Красавица Котурбулака", "Крупноплодный ребристый", "Рекорд Бельбулака", абрикос "Гигант Котурбулака", "Курага" и "Никитский Краснощекий", арония черноплодная, вишня кустарниковая и японская, груша обыкновенная, "Талгарская красавица", бухарская, китайская, пильчатая, таджикистанская, Бретшнейдера, серая, кавказская, ирга круглолистная, миндаль обыкновенный, подвой персика "спутник", бухарский, грузинский, Ледебура, низкий и трехлопастной, смородина золотистая, слива колючая, яблоня "Кандиль", "Флорена", "Гранд Смит", "Салтанат", "Заилийская летняя", "Ася", "Золотое превосходное", "Мантет", Хубейская, Недзвецкого, пурпурная, Сиверса, Сиверса форма 13, Сиверса форма 143, Сиверса форма 28, кроваво-красная, ягодная, флорентийская, Холла, маньчжурская, восточная, сливолистная, пурпурная "Альденгамская", Шейдеккера и замечательная.	61
<i>Розарий (баллы – 62-70)</i>	
'Ак-Ку', 'Ален', 'Алма-Атинская Ароматная', 'Америкэн Херитидж', 'Анжелика', 'Анна', 'Атена', 'Бейби Маскерад', 'Баккара', 'Барон Эдмон Де Ротшильд', 'Черная Магия', 'Блю Парфём', 'Бургунд', 'Былина', 'Шарль Дэ Голь', 'Чарлстон', 'Чикаго Пис', 'Конкорд', 'Директор Гарден О'Линне', 'Дольче Вита', 'Дукат', 'Дуфтверльке', 'Электрон', 'Элегант Парад', 'Эсмеральда', 'Эропеана', 'Фанал', 'Феодосийская Красавица', 'Ферри Порше', 'Фламинго', 'Фольклор', 'Фройде', 'Жарден Де Багет', 'Глория Деи', 'Глория Деи', 'Голден Таймс', 'Идеал Хоум', 'Илона', 'Интерфлора', 'Изабелла', 'Жакаранда', 'Жакаранда', 'Ялтинский Сувенир', 'Янина', 'Джоанна Хилл', 'Джон Ф. Кеннеди', 'Джуниор Мисс', 'Юниор Мисс',	120

Морфолого-систематические группы и названия растений	Количество таксонов
'Кардинал', 'Казахстанская Юбилейная', 'Кинг Ликор', 'Колхозница', 'Коморог', 'Комсомольский Огонек', 'Коралловый Сюрприз', 'Крымские Огоньки', 'Леди Роуз', 'Ланком', 'Ландестор', 'Ле Руж Э Ле Нуар', 'Лилли Марлен', 'Лучано Паваротти', 'Мадам Дельбар', 'Магнум', 'Майнцер Фастнахт', 'Майор Гагарин', 'Мари Кюри', 'Медальон', 'Мерседес', 'Минюэтт', 'Молодость Мира', 'Моника', 'Николь', 'Нина Уэйбул', 'Нордия', 'Норита', 'Огни Ялты', 'Оклахома', 'Октябрёнок', 'Ориндж Флеминг', 'Ориндж Сенсейшен', 'Осиана', 'Папийон Роз', 'Париж', 'Пасадена', 'Паскали', 'Пламя Востока', 'Полька', 'Праздничная', 'Проминент', 'Промис', 'Куин Элизабет', 'Рафаэлла', 'Рафаэлла', 'Ребелль', 'Ред Берлин', 'Редголд', 'Роз Гожар', 'Ротер Штерн', 'Сатчмо', 'Скерцо', 'Шневиттхен', 'Шакира', 'Снежная Королева', 'Софи Лорен', 'Сониа', 'Сорайя', 'Спот Меландена', 'Стар 2000', 'Санспрайт', 'Сюзанна', 'Таскани', 'Тинеке', 'Вивальди', 'Волшебница', 'Веселый Хоровод', 'Вестерланд', 'Золотая Осень', 'Звезда Октября'.	
<i>Древесные растения местной флоры (суммы оценочных баллов – 51-74)</i>	
Боярышник закаспийский, вяз приземистый, гребенщик Литвинова, Гогенакера, Гогенакера х гребенщик удлинённый, тонкоколосый, Мейера, г удлинённый, Гогенакера х гребенщик ветвистый и рыхлый, держи-дерево, жузгун голова Мудузы и Борщова, лиций китайский, иноземный и русский, лох туркменский, мягкоплодник критмолистный, селитрянка Шобера, чингил серебристый.	20
Итого:	304

На программу «DInCeR» в Министерстве юстиции Республики Казахстан получено Свидетельство о государственной регистрации прав на объект авторского права за № 2339 от 14 декабря 2015 г.

Дальнейшее совершенствование и внедрение Комплексной шкалы диагностики интродукционной ценности растений и программы для ЭВМ в практику фитоинтродукции в аридных регионах значительно упростит создание информационный баз данных, позволит оперативно осуществлять поиск таксонов и, в целом, расширит возможности работы с информацией об интродуцентах, а также снизит затраты на подбор дифференцированного по почвенно-мелиоративным условиям ассортимента для создания зеленых устройств различного функционального назначения.

Литература:

1. Косаев М.Н. Оценка перспективности интродукции древесных растений // Методики интродукционных исследований в Казахстане. – Алма-Ата, 1987. – С. 37-45.
2. Латин П.И., Сиднева С.В. Оценка перспективности интродукции древесных растений по данным визуальных наблюдений // Опыт интродукции древесных растений. – М.: ГБС АН СССР, 1973. – С. 6-67.
3. Плотникова Л.С. Научные основы интродукции и охраны культурных растений флоры СССР. – М.: Наука, 1988. – 264 с.

4. Смирнов И.А. Методика определения перспективности интродукции древесных растений. – Майкоп, 1989. – 34 с.
5. Тыщенко Е.Л., Тимкина Ю.В. Методические аспекты оценки декоративных признаков гибискуса сирийского (*Hibiscus syriacus* L.) // Политематический сетевой Научный журнал Кубанского Государственного аграрного университета. – 2011. – №66(02). – <http://ej.kubagro.ru/2011/02/pdf/28.pdf> Дата обращения: 04.06.2018 г.
6. Brummitt R.K. *Vascular plant. Families and Genera*. Royal Botanic Gardens. – Kew, 1992. – 804 p.
7. Takhtajan A. *Diversity and Classification of Flowering Plants*. – New York: Columbia University Press, 1997. – 663 p.
8. Пятницкий С.С. Оценка селекционного материала по засухоустойчивости // Практикум по лесной селекции. – М., 1961. – С. 78-102.
9. Мизгунова Е.С. Лесонасаждения на засоленных почвах. – М.: Лесная промышленность, 1978. – 144 с.
10. Смирнов И.А. Лесомелиорация засоленных почв // Лесное хозяйство. – 1986. – №10. – С. 26-28.
11. Татаринцев А.С. Методика изучения зимостойкости сортов плодовых растений // Селекция и сортоведение плодовых и ягодных культур. – М., 1981. – С. 50-58.
12. Калиниченко А.Н. Методика изучения грибных болезней плодово-ягодных культур // Методические указания по изучению и разработке мер борьбы с вредителями, болезнями и сорняками в садах Сибири. – Новосибирск, 1977. – С. 3-14.
13. Добровольский И.А. Озеленение Криворожского железорудного бассейна // Бюллетень ГБС АН СССР. – 1967. – Вып. 56. – С. 15-27.
14. Илькун Г.М. Газоустойчивость растений. – Киев: Наукова думка, 1955. – 91 с.

Иманбаева А.А., Белозеров И.Ф.

**МАҢҒЫШЛАҚ ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫҚ БОТАНИКАЛЫҚ БАҒЫНДА
ҚҰРЫЛҒАН КОЛЛЕКЦИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР БАЗАСЫНЫҢ ҚҰРАМЫ
ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ**

Маңғыстаудың шөлейт жағдайында өсімдіктердің кіріс құнын анықтау үшін облыстық кешенді масштабтың сипаттамасы келтірілген, енгізудің уәдесін диагностикалаудан басқа, компьютердің жадына әртүрлі тіркеу туралы ақпаратты енгізуге, тұқымдас тізімдерін жасауға, тұқымның дәнін дайындауға мүмкіндік беретін арнайы «DInCeR» компьютерлік бағдарламасы қарастырылуда. Биологиялық, сәндік, репродуктивтік және көгалдандыру қасиеттеріне арналған ассортимент және т.б. 58 тұқымдастан және 146 тұқымынан шыққан отандық және шетелдік флораны 835 интродуценттерді енгізу үшін коллекциялық деректер базасын қалыптастыру.

Тірек сөздер: жинау, орман өсімдіктер, енгізу құны, ауқымы, сынау, компьютерлік бағдарлама, деректер базасы.

Imanbayeva A.A., Belozеров I.F.

**COMPOSITION AND STRUCTURE OF THE COLLECTIBLE DATABASE
GARDEN CREATED IN A MANGYSHLAKS EXPERIMENTAL BOTANICAL
GARDEN**

A characteristic of the regional complex scale for determining the introduction value of plants in arid conditions of Mangistau is given, a special computer program “DInCeR” is being considered, which, apart from diagnosing the promise of introduction, allows you to enter various registration information about plants into the computer’s memory, create lists of families and genera, prepare a index semenium of

seeds, select assortment for given bioecological, decorative, reproductive and planting properties, etc. Formations of the collection database formation for 835 introductions of native and foreign flora from 58 families and 146 genera.

Key words: collection, woody plants, introduction value, scale, approbation, computer program, databases.

ӘОЖ 636.933.2:59.5

Рустенов А.Р. – ауылшаруашылық ғылымының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Сармурзина С.Е. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: Symbat..93@mail.ru

Елеугалиева Н.Ж. – ауыл шаруашылық ғылымдарының кандидаты,
доцент м.а., Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университеті
E-mail: rustenov_aman@mail.ru

ЕДІЛБАЙ ҚОЙЛАРЫНЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ӨНІМДІЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН АНЫҚТАУ

Андатпа. Еділбай қойларының мінез-құлықтарына байланысты 3 топқа бөлінген. Әр түрлі мінез-құлықты дарақтардың үлесі, тірі салмағының динамикасы, еркек тоқтылардың жыныстық белсендігі мен шәуеттерінің сапалары, қанының гематологиялық көрсеткіштері, жас саулықтардың төлдегіштік ерекшеліктері анықталған. Барлық көрсеткіштері бойынша I-ші топтағылар (күшті, салмақты, қимылды) басым болған.

Тірек сөздер: еділбай, мінез-құлық, тоқтылар, гематология, төлдегіштік, жыныстық белсенділік, шәует.

Қазақстан Президенті ұсынған мемлекеттік бағдарламасы: «100 нақты қадам», «2050 – Стратегиясын» ел экономикасының ең маңызды салаларының бірі – ауыл шаруашылығын, соның ішіндегі қой шаруашылығын дамытуды және оның өнімділігін арттырудың негізгі тетіктері де айқын көрсетілген. Елімізде қой өсіру – мал шаруашылығының негізгі салаларының бірі және ол жеңіл өнеркәсіп үшін шикізат - жүн, тері, елтірі, халықа бағалы азық-түлік – қой еті, құйрық майы, сүт сыяқты қажетті өнімдері береді.

Кәзіргі кездердегі нарықта етке деген сұраныстың жоғарылығында қой өсірудің экономикалық тиімділігі басқа мал шаруашылығына қарағанда әлдеқайда жоғарылығы белгілі. Еліміздің оңтүстік, оңтүстік-шығыс және батыс өңірлерінде жыл бойы жайылымда болатын қой шаруашылығын дамыту ол аймақтардағы арзан өнім алудың табыс көзі болып саналады. Сонымен қатар қой шаруашылығының тағы бір тиімділігі, қойдың өсімталдығы және еліміздің түрлі аймақтарындағы табиғаттың қатаң жағдайларына төзімділігі, қуаң жерлердің жұтаң жайылымында, олар өздеріне қажетті қорек көздерін таба білетіні.

Кәзіргі еділбай тұқымды қойлар Жаңақала ауданында халықтық сұрыптаудың жемісі, олардың денесі ірі және салмақты болып келеді. Ол 200 жылдардан бері өзінің даралық тұқымдық қасиеттерін сақтап келеді. Еділбай тұқымды қойлар етті-майлы өнімді бағытта Қазақстанның батыс аймағында астрахандық қылшық жүнді қойлар мен қазақтың құйрықты қойларымен шағыстыру нәтижесінде шығарылған деп саналады. Батыс өңірдің халықтары

оны көшпенді қой шаруашылықтарға жарамды, табиғи-климаттық жағдайға қолайлы болғандықтан өсіріп, тартып келген.

Еділбай тұқымды қойлар өзінің морфо-физиологиялық қасиетіне қарай өрістің жұпыны жемтігімен қоректенсе де май жинауға қабілеттіліктерін жоғалтпаған тұқымдық. Еділбай қойларының мұндай өзгешеліктері елімізде ертеден бері қойларды бағу жүйесімен байланысты болған, олар маусымдық жайылымдарды кеңінен пайдаланатын тұқымдық.

Кәзіргі кездегі биологиялық және этологиялық ілімдерде жануарларды мінез-құлықтарына байланысты түрлі жүйелерге бөліп келеді. Соның ішінде В.И. Великжаниннің [1] алты жүйеліктері жиі пайдаланылады: өнімділік, жыныстық, бейімделушілік, популяциялық, қыймылдық және азықтық. Биологтардың және этологтардың ізденістерімен тұжырымдалған, жануарлардың доместикациялық қасиеттерінің негізінде селекционерлердің мінез-құлықтық сұрыптаулары жатыр.

Дьюсбери Д. [2], Емельянов Г.И., Зарытовский В.С. [3], Лебедев М.М. және басқада [4] ізденушілердің тұжырымдары бойынша адамдар әр уақытта жануарлардың мінез-құлықтық байланысты ұрпақтарын қалдырып жатты, соның ішінде сангивиниктіктерді (ширақ, жайлы) және темпераменттілерді жиелеу қалдырып тұрды.

Осыларға сүйене отырып академик Д.К. Беляев және В.Н. Мартыновалар [5] дестабилизациялық теорияның негіздерін қалады, ол бойынша эволюциялық жағдайларда қалыптасқан бейімделуші мінез-құлықтың орнына сақтаушы түрлері қалыптаса бастады. Мінез-құлықтық сұрыптаулар нәтижелерінде біртіндеп өнімділік қасиеттерін жоғарлату мүмкіндіктері туындай бастады.

Сангивиниктіктерді (ширақ, жайлы) және темпераменттілерді қалдырып жүнді, етті, теріні (қаракөл қойларынан) және басқа да алынатын өнімдердің сапалары жоғарлай бастады. Сонымен қатар, доместикациялық қасиеттерінің өзгеріулері биологиялық қасиеттерінің, әсіресе морфологиялық жүйелердің өзгерулеріне соқтырып өнімділіктерін – жүндерінің түсін және сапасын, қой аналықтарының сүтінің көлемін және майлылығын, еттерінің сапасын және басқада өзгерістерінің тұқымқуалаушылық қасиеттерінде сақталуына (еттілі, биязы жүнді, кроссбред жүнді, тон терілі, түрлі елтірі түстілер және т.с.с) алып келді. Осы қағидалардың дұрыстығы бүгіндегі түрлі қой тұқымдарының шығарылуымен дәлелдеуге болады, ал олардың сандары дүниежүзі бойынша 500-ден асып кетті.

Сондықтан да Жайық өңіріндегі қой шаруашылықтарындағы фермалардағы еділбай қойларының мінез-құлықтарын зерттеу және алынған физиологиялық көрсеткіштерді орта және жоғары мектептердегі биология сабақтарында жергілікті малдарың этологиялық ерекшеліктерін ретке келтіруді қарастырулар, өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Жануарлардың мінез-құлықтары әр түрлі түрінде кездеседі және ол шартсыз немесе шартты рефлекспен анықталынады. Шартсыз рефлекс ата-аналардан ұрпаққа беріліген және филогенездік процесі кезінде қалыптасады. Олар негізінен генетиканың тұқымқалаушылық заңдылықтарына бағынады, нәтижесінде әр индивидтің мінез-құлықтары пайда болады. Жануарларды қолға үйрету барысында адам ұйымдастырған тіршіліктіктік жағдайларына бейімделу жүрген, сол кездері оларды мінез-құлықтарына байланысты тандап алынған. Мұндай сұрыптауларда шешуші болып қажетті генотиптердің қалыптасуы жатыр.

Р.Хайндтың [6] көрсетуінше мінез-құлықтың шартты рефелекстік жағдайларда қалыптасуы тұқым қуалау кезінде кедергі болуы да мүмкін, ол

көпшілік жағдайда ағзаның өзіндік жетілуінде немесе даму барысында өзгере қалыптасады.

Жануарлардың мінез-құлқын зерттеуге көптеген ғылымдардың жұмыстары арналған: Великжанин В.И. [7], Гауптман Я., Чумливски Б., тағы басқалары [8], Мохов Б., Исаев А. [9], Мынбаев Р.А. [10], олардың тұжырымдары малдардың этологиясы қалыптаса бастады.

Великжанин В.И. [7] бойынша жануарлардың мінез-құлқының типтері сыртқы тітіркеніштерден және ағзаның ішкі ортасының жағдайларының әрекеттесулерінің нәтижесіне негізделінеді. Ұсынылушы классификациялар белгілі критерияларға негізделінеді, олардың саны өте көп, осыған байланысты жануарлардың мінез-құлқын анықтаудың бірнеше тәсілдері бар. Олардың негізгілері: арнайы тітіркеніштердің түріне байланысты мінез-құлқтың типтерге бөлу; функциялық жағдайы бойынша бөлу; шығу тегіне байланысты бөлулер жатады.

Дьюсбери Д. [2], мінез-құлқы типтері себептеріне сәйкес топтатыстырлуы мүмкін, белсенділікті тудыруларына байланысты оларды топтатыстыруға болады деп есептейді. Кейде бір факторлармен анықталатын белсенді түрлерді арнайы топтарға біріктіреді.

Функциялық классификацияның негізінде бейімделу көрсеткіші бойынша белсенді түрлерге бөлу жатады. Кейбір жағдайлардағы тәжірибелерде мінез-құлқтың қандай да болмасын түрі қарастырылған кездері топтастыруды себептердің түріне сәйкестіндіреді.

Емельянов Г.И., Зарытовский В.С. [3] шығу тегі бойынша классификациялауда келесідей бөледі:

- шыққан тектері бойынша классификациялау. Мінез-құлқтың жалпы шыққан тегі бойынша топтастырады;
- мінез-құлқтың пайда болуы бойынша классификациялау. Мұндай классификацияның негізінде дарақтың өзіндік даму барысында немесе эволюциялық процесстердің өзгеруінде пайда болады.

Жануарлардың иіспен дәмнің қабылдау қабілеті мен қарынның сезімдері арасында кері байланысы бар екені байқалады. Егер қандай да азық мазасыздық (немесе тіпті ауруды) тудырса, кейін оны қабылдамайды.

Әсіресе азық иісіне реакция тез, ал дәмдік сезімі біраз уақытқа дейін кейінге қалдырылады. Азықты қабылдауы басталғаннан кейін бірден 30-60 секунд бастап қан айналымы күшейді, осыған орай қарын тез арада осындай жағымсыз иісі немесе дәмі бар азықты қабылдамау туралы шешім шығарады. Хайнд Р. [6] мал мен басқада сүтқоректілердің азық таңдау талғамдылығын сипаттайтын 4 гипотетикалық модельдерін ұсынады.

1. Тағамға жарамды екенің иіспен дәмі бойынша айратын туа біткен қабілеті.

2. Гедонистикалық моделі. Рахат сезімін тудыратын азық беріледі.

3. Барлығы немесе көпшілігі морфологиялық қолдауына байланысты. Азықты таңдау тістердің және ас қорыту жүйесінің құрлымы белгілейді.

4. Басты ролді кері байланыс негізінде құрылған оқыту алады (азық қарында қолайлы сезімдерді немесе ауруды тудырағаны). Азықты қабылдамауы жануарда аурудың қаншалықты қатты болғаны және ол қай уақыт ішінде өтуіне байланысын көрсетті. Желінгіштік азықтың таңдау мен көлемі оның құнарлығына да байланысты болады.

Жануарлардың мінез-құлқының қарынмен органдыры сезімі арасында кері байланыстардың бар екені Хайнд Р. [6] жасалған теориясын азықты таңдауда негіздеме ретінде қолдануға мүмкіндік береді. Азықты тұтынуы қарынның оң

(немесе теріс) реакциясын береді, ал ол бұл азықты қолдануға тосқауыл немесе қолдануына жол береді.

Азықтандыру селективтігін қамтамасыз ететін мінез-құлқы механизмі жеткілікті емес тиімді екені белгілі. Жануарлар дәмді азықтың желіну мөлшерін әрдайым ретте алмайды. Белгілі мысалы ретінде – жануарлар бедені мөлшерсіз жеген кезде көпшілік жағдайда сиырлардың мес қарынның ісінуіне әкеліп өлімге ұшыратады. Азықты таңдауда екі типті мотивация туралы айтады: *euphagia* (қалыпты іс әрекеті, организм азықты қажеттілігіне сай таңдауы) және *hedypagia* (дәмдік рахатын беретін азық таңдалады).

Мал ең қарапайым мысалы ретінде – тұзға, концентраттарға махаббаты, беденің мөлшерсіз жеуі. Жүгеріні бірден аш малдың рационына беруге болмайды – жануарлар артық жеп өлуге ұшырау мүмкін. Биік шөп қаламайды. Гауптман Я., Чумливски Б., Душек Я. [8] мәліметтері бойынша мал уақыттың жартысында биік шөбін жеуге құмар болады, кейін өте құнарлы аласа шөпті пайдаланады, ал биік шөп өз кезегінде тез қанықтырады. Мохов Б., Исаев А. [9] азық құрамында шикі протеиннің оптимальді мөлшері 15–18%, ал минимальді жіберлетін 9% болғанын айтады.

Азықтардың түрлі ерекшеліктеріне байланысты мал қай мөлшерде тұтылатын белгілейді – бидай қоспалары, балауса шөп немесе пішен, әлде біртүрлі немесе әр түрлі азық. Тек физиологиялық қажеттілік ғана емес азық жеудің түрін және мөлшерін белгілейді. Маңызды орын алатындарына әдет (анасынан қабылдап алған тәжірибесі), арнайы азық түрін жеуге мотивациясы және қоректену әр түрлігін ізденуі жатқызады.

Қоректенудің әр түрлігіне талпынуы гедонистикалық мінез-құлқының түрлігіне мүмкін болады. Әр түрлі немесе тұздалып азықты беру барысында желінгішті көбейтуге қол жеткізу болады. Белсенділік сәйкестік азық типіне байланысты. Жас жануарлар анасынан және көршісінен қандай азық жеуге болатынын үйренеді. Бұндай оқыту фатальді жағдайға айналу мүмкін (егер ұлы өсімдік желінгенде), яғни жеке тәжірибесін толықтыруға немесе алмастыруға апарыды.

Зерттеу жұмысының мақсаты болып Жайық өңіріндегі еділбай қойларының мінез-құлықтарына байланысты биологиялық және өнімділік ерекшеліктерін анықтау және нәтижелерін биология сабақтарында пайдалану болып табылады.

Батыс Қазақстан облысының Жаңақала ауданындағы «Саралжын» шаруашылығындағы отарда В.И. Великжаниннің [1] әдістемесін пайдаланып еділбай қой топтарының мінез-құлық бойынша типологиялық құрылымдары тексерілді. Алынған нәтижелер 1-ші кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Еділбай саулықтарының әр түрлі мінез-құлықтарының саны мен үлесі

Мал топтары	Мінез-құлықты қойлар	
	саны (бас)	үлесі (%)
I - күшті, салмақты, қимылды	139	47,1
II- күшті, салмақты, жайбасар	114	38,7
III- асау, үркек, әлсіз	42	14,2
Барлығы	295	100,0

І-ші кестеде көрініп тұрғандай, тәжірбиелік еділбай қойларының ішінде І топқа жатқызылған қойлардың үлесіне 47,1%, ІІ топқа 38,7%, ІІІ топқа 14,2% екендігі анықталынды.

Еділбай қойларын тікелей еттілік қасиеті бойынша сұрыптаған уақытта оның үлкен-кішілігіне (тірілей салмағына), дене пішініне, тез жетілгіштігіне, семіргіштігіне және мінез-құлықтарына байланысты топтастыра шағылыстырып қозылар алынды. Жалпы алғанда еділбай қойларының күшті және салмақтылар үлесіне 85,8% тигені назар аударады. Бұл халықтың үздіксіз бағуға, қораға оңай кіруге жүргізген сұрыптау, іріктеу жұмыстарының нәтижелері. Былайша айтқанда халық малдың мінез-құлықтарына және ірілік-майлылық дене тұрқына назар аударып келген.

Тірілей салмақ – сұрыптауда жиі пайдаланылады, себебі оны анықтау тез және ол басқа шаруашылыққа тиімді белгілерімен тікелей байланысты, сонымен қатар тірілей салмақ малдың жетілуі дәрежесін көрсетеді. Сондықтан да келесі тәжірибемізде еділбай қозыларының әр топтағы мінез-құлықты қойлардан алынған қозылардың тірідей салмақтары анықталынды.

Топтардан алынған қозылар бірге дала жайылымдарында бағылды және бірге қорада ұсталынды. Оларды жаңа туғанда, 2, 4 және 7 айлық союға жарамды кездеріне дейін салмақтары өлшеніліп тұрылды. Оларды 4-айлық кезінде аналарынан айырып, жемге келулері бойынша жоғарыда көрсетілген топтарға бөлінді. І-ші топтағылардың 4 айлық кезінде тірі салмақтары 42,19 кг болып, ІІ-ші топтан – 1,95 кг (4,87%) және ІІІ-ші топтағылардан 6,20 кг (15,36%) артық болып шықты, сол сияқты 7 айлықтарында І-ші топпен ІІ-ші топтарда - 2,09 (4,11%) және І-ші мен ІІІ-ші айырмашылықтары 6,22 кг (13,31%) жетті.

Еділбай қойларын уақыт талабына сай жедел қарқынды дамыту үшін асыл тұқымды қошқарлардан алынған еркек қозыларды ерте таңдап, олардың жыныстық белсенділіктерін анықтап, ерте шәует беруге үйретіп, алынған шәует құрамының сапасын анықтау қажет.

Жыныстық қатынас үшін серіктес іздеу процесі яғни қошқарлар мен саулықтардың арасында шағылысын – мінез-құлықтың биологиялық формасы, оған отардың ішінде жануарлардың тануды (зәрін, артқы жағын іскеу сияқты), қойдың артынан еріп жүру, флемен, аймақты қорғау (таңбалау, бақталасты қасына жібермеу), бақталас алдында жоғары басыну, саулыққа сикіру сияқты іс әрекеттерінің элементері кіреді.

3-ші кестені сараптағанда, І-ші және ІІ-ші типтерге жатқызылған еділбай тұқымды еркек тоқтыларда жыныстық белсенділіктің көрініс беруі ІІІ-ші типті қошқарлармен салыстырғанда әрдайым басымдығы байқалады. Қошқарлардың 6 айлығында ІІІ-ші типтердің жыныстық белсенділіктері 21,4% көріністерін көрсеткенде, олардың І-ші топтағы қатарластарында – 78,5%, ІІ-ші топтағыларда – 60,0% болды. Осындай ерекшеліктер 7 айлық кезеңдерінде де байқалады. Тәжірибелік жұмыстың екі кезеңінде де жыныстық белсенділіктің басым көрініс беруі І-ші типтегі (күшті, салмақты, қимылды) мінез-құлықтыларда болатыны анықталынды.

Асыл тұқымды қошқарларды көп ұрпақтарды тек қана қолдан ұрықтандыру жолымен алған әрі пайдалы және тиімді. Ұрықтандырушы қошқарлардың жыныстық функцияларында мерзімдік көріністері болады. Еркек қошқарлардың жыныстық белсенділіктерін пайдаланып, оларды ерте жасанды қынапқа үйрету қажет. Оларды жасанды қынапқа үйрету барысында да мінез-құлық ерекшеліктері айқын байқалды. Мұнда да ең жоғарғы әрі белсенділікті І-ші типті қошқарларда екендігі анықталынды. 3-ші кесте бойынша 6 айлық еркек қошқарлардың 50,0%-ы жоғары белсенділікті көрсетіп жасанды қынапқа ұрық берсе, 7 айында осы көрсеткіш 85,7%-ға жетті.

Мінез-құлықтары бойынша II-ші топқа жатқызылған тоқтылар да көрсетілген белгі бойынша біршама жақсы нәтижелер көрсетті, 6 айлықтарында 33,3%-ы жасанды қынапқа ұрық берсе, 7 айында 66,6% жетті. Осы көрсеткіштері бойынша ең төменгі III-ші типті асау, үркек тоқтылар көрсетті: 6 айлығында - 14,3%, ал 7 айлықта - 21,4% болып шықты.

Еркек тоқтылардан алынған шәуеттердің сапасы келесі көрсеткіштер бойынша бағаланды: көлемі, концентрациясы, сперматозоидтардың белсенділіктері мен сандары.

I-ші топқа жатқызылған қошқарлар самақты және белсенді қимылдап жасанды қынапқа 1 рет шәует беруге 5,2 с секіріп, толық эякулятты 1,9 с беріп, аяқтады, II-ші мінез-құлықтылар біраз жүріп және байқап барып қынапқа секіруге 5,7 с уақыт жіберді.

III-ші типті асау, үркек тоқтылар барудың алдында жан-жаққа алақтап секірді. Оның бір шәует беруге кеткен уақыты 7,2 с, толық беруді тез бітірді – 1,7 с. Осы көріністер шәуеттердің алу мерзімдеріне, сапасына және сақтау мен аналықтарды ұрықтандыруларына әсерлерін тигізді. I-ші типті еркек тоқтылардың шәуеттерінің көлемі 1,06 мл болды, яғни ол II-ші – 9,27% және III-ші типті мінез-құлықтылардан – 55,88% жоғары. Сол сияқты шәуеттердің концентрациясы I-типтілерде 3,96 млрд/мл, ал ол өз кезегінде II-шіден – 3,12% және III-ші типтерден – 13,46% жоғары болып тұр.

Қолдан ұрықтандыруда бір қойды ұрықтандыратын сперматозоидтардың саны 75-100 миллион болуы тиіс. Олай болса I типтегі еркек тоқтылардан бір рет алынған шәует 49 саулықты (4,19 млрд:85 миллион) ұрықтандыруға, II-ші типті мінез-құлықтылардың – 49 басқа, III-ші – 27 саулықтарға жетеді.

Осы тәріздес заңдылық көрсеткіштер қанның лейкоциттерінде, гемоглобинде және қанттың көлемдерін де жақсы байқалды. I-ші мінез-құлық тобының интерьерлік көрсеткіштерінің жоғары болуының себептерінің бірі, олар батыл түрде азық астауына барып бірінші қалаған жем мен шөптердің құндыларын қабылдайды.

Көптеген ғылыми-зерттеулер бойынша [1; 2; 3; 4] мінез-құлық жас ағзалардың барлық мүшелерінің белсенді дамуына әсерін тигізеді, ал етті-майлы бағыттағы қойлар үшін негізгі объективті көрсеткіштері болып еттілік өнімі саналады. Сонымен қатар, жас тоқтылардың еттері диетикалық тағамдар қатарына кіріп, отанымызда және шет елдерден сұраныстар жоғары болып тұр.

Еділбай тоқтыларының тірі салмағы еттілік өнімділігінің маңыздысы, бірақ басқа да қосымша объективті әдістермен қоса баға бермейінше қойдың еттілігінің толық және дұрыс мәнділігін көрсете алмайды.

Қойдың қаны да формалы элементтер (эритроциттер, лейкоциттер, тромбоциттер) мен плазмадан тұратын сұйықтық. Қойдың плазма құрамы күрделі,оның құрамында тұздар, ақуыздар, зат алмасу өнімдері және биологиялық белсенді заттары болады.

Қойдың жалпы қанының көлемі дене салмағының 7-8 пайыздай бөлігін алады. Олар әр түрлі қызмет атқарады, атап айтқанда зат және газдардың алмасуы, ағзаның қышқыл сілті тепе-теңдігін сақтайды, қойдың ағзасын түрлі сыртқы ортадағы инфекциялардан қорғайды. Қан нәрлі заттарды мүшелерден ұлпаларға жеткізеді де олардан зат алмасу өнімдерін алып сыртқа шығарады. Қой қаны дененің температурасын тұрақты етіп ұстап тұрады, өйткені оның қан тамырлары арқылы үздіксіз қозғалысы нәруыздардың, майлардың, көмірсулардың ыдыратады, сол биохимиялық реакцияларда пайда болған жылуларды біркелкі бөледі, денені суықтарды жылытады.

Күздегі 7-айлық еділбай ұрғашы тоқтыларының қанының гематологиялық көрсеткіштерін зеттеу барысында мінез-құлық типтеріне байланысты

айырмашылықтардың бары анықталынды. Ең жоғары эритроциттердің көлемі І-ші типтегі ұрғашы тоқтыларда болды және оның көлемі $9,02 \text{ млн/мм}^3$, ІІ-ші этологиялық типтерде одан 3,6 %-ға аз, ал ІІІ-ші топ – 5,37% кем болып тұр. Гемоглобиннің еі жоғарғы көрсеткіштері $10,51 \text{ г/\%}$ І-ші топта болса, ең төменгі ІІІ-топта $10,12 \text{ г/\%}$, айырмашылық $0,39 \text{ г/\%}$. Бұл бірінші топтағы қозылардағы газдардың алмасуының жоғарлығын байқатады.

Қорыта келгенде тоқтыларының қанының гематологиялық көрсеткіштерін зерттеу барысында мінез-құлық типтеріне байланысты айырмашылықтардың бары анықталынды, оларды селекциялық жұмыстарда пайдалуға болады, сондықтан мұндай зерттеулердің нәтижелерін топтастыған дұрыс.

Шаруашылық жағдайында жүргізілген тәжірибедегі әр түрлі мінез-құлықты еділбай аналықтарының төлдегіштік қасиеттерін салыстырғанда (2-ші кесте) ең жоғары көрсеткіш І-ші топтағыларда екендігі байқалады. Олардың төлдегіштігі ІІ-топтағылардан 4,9-ға және ІІІ-шілерден 9,7% жоғары болып шықты.

Кесте 2 – Саралжын шаруашылығынадағы әр түрлі мінез-құлықты еділбай саулық қойлардың төлдегіштік ерекшеліктері

Мінез-құлық типтері	Ұрықтан дырылған саулық саны, бас	Оның ішінде төлдегені		Өсіруге қалдырғандары		Өлі туылғаны		100 төлдеген саулықтан алынған қозы саны
		бас	%	бас	%	бас	%	
I	81	78	96,2	79	101,2	1	1,2	101,2
II	69	63	91,3	61	96,8	1	1,5	91,3
III	37	32	86,5	30	93,7	2	5,4	86,5
Орташа								93,0

Жалпы 100 бас төлдеген саулыққа шаққандағы ең жоғары төлдердің шығымы 101,2% І-ші топтарға жататын күшті, салмақты, кимылды саулықтарда болды. Еділбай қойларының жалпы 100 басқа 90 қозылар алу қалыпты болып саналады, үйткені саулықтардың құрықтары шағылыстыру барысында біраз кедергі жасап төлдегіштіктерін төмендетеді. Сондықтан да ІІ-топтағы күшті, салмақты, жайбасарлардан алынған - 100 төлдеген саулықтан алынған қозы санының 91,3% көрсеткіші қалыптыға жатады.

Великжанин әдістемесі негізінде шығарылған индекстер өнімділігі жоғары жануарларды тандау барысында маңызды көрсеткіштер болып шықты Мохов Б., Исаев А. [9] бойынша мұндай «әліппе» жануарлар мінез-құлықның морфологиясын және экологиясын зерттеуге көмек көрсете алмайды.

Лебедев М.М. және басқалары [4] бойынша ми немесе олардан бұрын шыққан жақын түрлерінің (эволюциялық шығу тегіне негізделген ұқсастығын табу) мінез-құлықның бөлшекті элементтерінің гомологиясын орнату мақсатында жануардың тұрысы мен жүрісін талдау қажет бып тұрады. Мохов Б., Исаев А. [9] «head-bobbing» деп аталатын (басты жоғары көтеріп және түсіру) терминде жануар «жоғарғы» және «төменгі» сезгіш мүшелерін пайдаланып жақындағы объектіні тануға тырсады, мұндай мінез-құлық көптеген жабайы аңдарға тән болып есептелінеді.

Көптген ауылшаруашылық малдарының соның ішінде қойларда жарықты қабылдау мүшелері жоғары деңгейде қалыптасқан. Қойларда қоршаған ортада орналасқан заттар мен жағдайларды сезінетін талдағыш мүшелері жеткілікті

дәрежеде дамығын. Қойлардың талдағыш мүшелері жарықты сезіп, жүйке жүйесіне жалғастыратын жүйкелік жүйелері таң алдындағы жарықтың жоғарлағанын сезіп қозу процесстері басталады, олар өз кезегінде тірек-қыймыл жүйелерін белсендіреді.

Еділбай қойлары шыққан Батыс өлкесінде қараңғы түннің өзінде аз да болса жарық сәулесі болады. Қойлары түн қараңғылығындағы аздаған жарық сәулесі арқасында көру мүшелері арқылы бағыт бағдарын анықтай алады.

Тәжірибелік қозылардың мамыр және қыркүйек айларында жарықтағы функциональдық белсенділіктере анықтаулар жүргізілді (кесте 3).

Кесте 3 – Әр түрлі мінез-құлықты еділбай тоқтылардың функциональды белсенділіктерінің этограммасы (жарық мезгілдің уақыты, %)

Мінез-құлық типтері	Тоқтылардың функциональды белсенділіктері				
	азықты-су ішу белсенділігі			түрлі қозғалыс белсенділігі	қозғалыссыз жату
	өрістегі жайылуы	күйіс қайыру	су ішу		
Көктемгі –мамыр айы					
I-топ	64,7	13,4	1,7	10,6	9,6
II-топ	62,1	13,7	1,9	11,4	10,9
III-топ	56,8	11,7	2,1	15,6	13,8
Күзгі – қыркүйек айы					
I-топ	60,7	14,5	1,6	9,4	15,8
II-топ	57,3	12,8	2,3	14,9	16,7
III-топ	51,5	9,6	2,1	17,6	20,2

Еділбай тоқтылар топтарының этограммасы азықтандыру кездерінде жақсы байқалады. I-ші топқа жатқызылған жас малдарда азықтану процесіне көп уақытарын жұмсайтындары анықталынды. Олар жем-шөп қабылдау, азықтанудың қорыту процесстеріне жататын күйіс қайтару физиологиялық қызметтеріне есепке алынған жарық мезгілінің 64,7-78,1% арнайтыны белгілі болып шықты. Бұл типтегі малдар астауға бірден қарқынды келіп, суды қанығанша ішуі себебінен де бұл процеске уақытты аз (1,7%) жұмсайтыны анықталынды.

Егер бұл типпен II-ші және III-ші типтердің салыстыратын болсақ, оларда азық қабылдау көрінісіне беретін қызметтілік белсенділік көрсеткіштері қатарына жатқызылатын уақыттары 2,3-9,6% аз болып шықты. Зерттеу барысында бұл топтағылардың бір орынан екінші орынға ауысу, суға бірнеше келулері, үрке ішулері сыяқты уақыттары көбірек болды.

Қорыта келгенде әр түрлі мінез-құлықты жас қойлар тәуліктік жарық мезгіліндегі уақыттарын өзінше пайдаланады, соның нәтижесінде онтогенздік даму процесі қалыптасады. Жарық мезгілдеріндегі ең жоғарға қажеттілік жем-шөпті қабылдап, күйіс қайыру сыяқты маңызды физиологиялық ас қорыту процесінің қалыпты өтулері, соның нәтижелерінде онтогенздік даму арқылы, өнім беру және ұрпақ беру болып табылады.

Сондықтанда I-ші топтағы қозылардың және жас малдардың өнімдіктері жоғары, себебі жарық мезгілдерін тиімді пайдаланады, үрікпейді, батыл ас-суды дер кезінде және жақсылаып қабылдайды.

Жүргізілген тәжірибелерімізді қорыта келгенде әр түрлі мінез-құлықты жас қойлар тәуліктік жарық мезгіліндегі уақыттарын өзінше пайдаланады, соның нәтижесінде онтогенздік даму процесі қалыптасады. Жарық мезгілдеріндегі ең жоғарға қажеттілік жем-шөпті қабылдап, күйіс қайыру сыяқты маңызды физиологиялық ас қорыту процесінің қалыпты өтулері, соның

нәтижелерінде онтогенездік даму арқылы, өнім беру және ұрпақ беру болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Великжанин В.И. Поведение животных в условиях промышленных комплексов. – М.: Колос, 1979. – С. 14-34.
2. Дьюсбери Д. Поведение животных. Сравнительные аспекты / Пер. с англ. – М.: Мир, 1981. – 480 с.
3. Емельянов Г.И., Зарытовский В.С. Рекомендации по отбору овец романовской породы в зависимости от типа поведения при содержании их на крупных фермах и комплексах. – Ярославль, 1982. – 14 с.
4. Лебедев М.М., Великжанин В.И., Сафронов Н.С. Наука о поведении животных и актуальные задачи индустриального животноводства // Поведение животных в условиях промышленных комплексов. – М.: Колос, 1979. – С. 5-14.
5. Беляев Д.К., Мартынова В.Н. Поведение и воспроизводительная функция у домашних овец // Проблемы теоретической и прикладной генетики. – Новосибирск, 1973. – С. 370-390.
6. Хайнд Р. Поведение животных: Синтез этологии и сравнительной психологии / Пер. с англ. – М.: Мир, 1975. – 875 с.
7. Великжанин В.И. Методические рекомендации по изучению поведения сельскохозяйственных животных. – Л., 1975. – 84 с.
8. Гауптман Я., Чумлиски Б., Душек Я. Этология сельскохозяйственных животных. / Пер. с чеш. – М.: Колос, 1977. – 304 с.
9. Мохов Б., Исаев А. Влияние поведения на мясную продуктивность скота // Животноводство. – 1980. – № 5. – С. 45-46.
10. Мынбаев Р.А. Производство баранины и шерсти на промышленной основе. – Алма-Ата: Кайнар, 1983. – 163 с.
11. Ненцов Н., Петров К.С., Илиева Н.А., Иванова Н.Н. Поведение животных при смене технологии содержания // Энергономика, этология и гигиена в промышленном животноводстве. – Минск: Урожай, 1981. – С.46-49

Рустенов А.Р., Сармурзина С., Елеугалиева Н.Ж.

**ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ ПОВЕДЕНИЯ С
ПРОДУКТИВНОСТЬЮ У ЭДИЛЬБАЕВСКИХ ОВЕЦ**

В зависимости от поведения опытные группы эдильбаевских овец разделены на 3 группы. В группах изучены динамика развития живой массы, половая активность баранчиков и качество эякулятов, гематологические показатели крови и воспроизводительная способность молодых овцематок. По изученным показателям самыми лучшими были представители I-ой группы (сильные, уравновешенные и подвижные).

Ключевые слова: эдильбай, поведение, молодняк, гематология, воспроизводительность, половая активность, сперма.

Rustanov A. R., Sarmurzina S., Eleugalaieva N.

**DETERMINING THE RELATIONSHIP OF BEHAVIOR WITH
PRODUCTIVITY IN EDILBAYEVSKY SHEEP**

Depending on the behavior of the experimental group edilbaev sheep are divided into 3 groups and their share in the experimental group. In groups dynamics of development of live weight, sexual activity of rams and quality of ejaculates, hematological indicators of blood and reproductive ability of young ewes are studied. According to the studied indicators, the I-th group (strong, balanced and mobile) was the best.

Keywords: Edilbay, behavior, calves, hematology, vosproizvodstvenno, sexual activity, sperm.

ЖЕР ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМДАР / НАУКИ О ЗЕМЛЕ / SCIENCES ABOUT THE EARTH

ӘОЖ 338.48(574)

Ғалымов М.А. – география ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті

E-mail: heritage_mir@mail.ru

Өмірзақова М.Ж. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: Mira_29.95@mail.ru

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫН ДАМУҒА МҮМКІНДІК БЕРЕТІН ЭКОНОМИКАЛЫҚ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақала аймақтық білім алуға негізделген өлкетану бағытындағы материалдар жинағы болып табылады. Мақалада Ақтөбе облысының туризм индустриясының дамуына әсер ететін экономикалық-географиялық факторлар қарастырылған. Өңірдің туристік индустриясының даму әлеуеті есептелінді. Сонымен қатар Спирменнің рангтік корреляция коэффициенті арқылы транспорт желісінің тығыздығы мен облысқа келушілер саны арасындағы байланыстың есептелінуі көрсетілген.

Тірек сөздер: туризм индустриясы, экономикалық географиялық факторлар, транспорт қолжетімділігі, Спирменнің рангтік корреляция коэффициенті, ауыл туризмі, облысқа келушілер саны

Ақтөбе облысы туризм индустриясының дамуына экономикалық-географиялық факторлардың әсері өте зор. Жалпы туризм индустриясының экономикалық-географиялық даму факторларын бірнеше сатылық бөліктерге бөлуге болады. Және бұл бөліктерді еске алу арқылы Ақтөбе облысының экономикалық-географиялық факторлары негізінде туризм индустриясының даму деңгейін анықтай аламыз. Бұл факторлаға төмендегідей тізімді жатқызуға болады:

- 1) Қабылдаушы облыстың экономикалық-географиялық орналасуы, қабылдаушы облыстың және ол үшін туристердің негізгі жеткізушілері болып табылатын елдердің экономикалық деңгейі;
- 2) Ішкі туризмді дамытып, экономиканы тығырықтан шығару үшін білікті мамандар санының болуы;
- 3) туристік орталықтардың транспорттық желімен қамтамасыз етілу деңгейінің туристердің санына әсері;

Көрсетілген тізім бойынша Ақтөбе облысының туризм индустриясының даму деңгейіне талдау жасай отырып бірінші кезекте облыстың экономикалық географиялық орналасуы туризм дамуына ықпал жасайды.

Ақтөбе облысы – Қазақстан Республикасының солтүстік-батысында 300,6 мың шаршы шақырымды алып жатқан, жер көлемі бойынша екінші орынды алатын (мемлекет аумағының 11%), ірі өндірістік транзиттік аймақ болып табылады. Облыс Қазақстанның алты облысымен, солтүстік-шығысында

Қостанай облысымен, оңтүстік-шығысында Қарағанды және Қызылорда облыстарымен, оңтүстік-батысында Маңғыстау облысымен, батысында Атырау облысымен, солтүстік-батысында Батыс Қазақстанмен шектеседі. Сонымен қатар бұл аймақ Қазақстанның ТМД елдерімен тікелей шектесетін жалғыз облысы болып табылады (солтүстігінде Ресей Федерациясының Орынбор облысымен, оңтүстігінде Өзбекстан Республикасының Қарақалпақстан автономиялық аймағымен). Ақтөбе облысының Еуропа мен Азияның тоғысқан жерінде орналасуы географиялық тұрғыдан тиімді болып табылады. Аймақтың Ресей Федерациясы және Өзбекстан Республикасымен шекаралас болуы өз кезегінде туристік ағындардың осы елдерден көптеп келетініне кепілдік бола алады. Ақтөбе облысының аудандары ішкі туризмді дамытуда өзіндік әлеуетке ие. Облыс облыстық бағыныстағы 12 ауданға бөлінген. Көптеген аудандарда ішкі туризмді дамытуға ықпал ететін өздерінің тарихи және табиғи объектілері бар. Оның дәлелі туристерге қызығушылық тудыратын әртүрлі көрікті жерлер, сәулет, тарих және табиғаттың бірегей ескерткіштері, діни нысандар болып табылады.

Қазіргі уақытта туризмді дамыту облыс үшін өзекті мәселе болып табылады.

Ішкі туризмді қарқынды дамытудың қазіргі кезеңінде оны мемлекеттік деңгейде қолдау қажет. Осыған байланысты аймақта 2016-2020 жылдарға арналған Ақтөбе облысының аумағын дамыту бағдарламасы әзірленіп, бекітілді:

- туризм объектілерінің қолжетімділігін арттыру және туризм инфрақұрылымын дамыту (жолдарды қайта жаңарту, туристік объектілерге коммуникация жүргізу және т. б.);
- туристік объектілерді салу және қайта құру (қайта құру, абаттандыру, этно-ауылдар мен қонақ үйлер құру және т. б.);
- ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды құру;
- оқиғалар туризмін дамыту (ҚР бойынша мәдени, спорттық, ойын-сауық және басқа да іс-шаралардың онлайн-күнтізбесі шеңберінде жыл сайынғы іс-шаралар өткізу);
- кадрларды даярлау және біліктілікті арттыру жүйесі (қонақ үй, мейрамхана және экскурсиялық қызметтер саласында оқыту, мамандықтарды қайта даярлау);
- туристік саланы ақпараттық қамтамасыз ету (ақпараттық-туристік орталық құру, туристік бренд пен ұран, интернет портал, мобильді қосымша, туристік карта, бейнероликтер, промо-роликтер, жолсілтегіш, кәдесый өнімдерін әзірлеу, SMM-маркетинг);
- туристік брендті ішкі және сыртқы нарықтарда жылжыту (халықаралық телеарналар эфирінде, авиакомпаниялардың борттық журналдарында имидждік бейнероликтерді көрсету және т. б.).

2016-2020 жылдарға арналған Ақтөбе облысының аумағын дамыту Бағдарламасын жүзеге асыру аясында 2020 жылға дейінгі іс-шаралар жоспары бекітілді [1].

Екінші фактор бойынша айта кететін бір жайт: Ақтөбе облысында туризм саласына қажетті кадрларды дайындау және олардың біліктілігін арттыру әр жыл сайын үздіксіз жүргізіледі. Өйткені туристерді күтіп алу олардың көңілінен шығу ең алдымен кадр сапасына байланысты екені белгілі. Облыстың туризм бағытында кадрлар дайындаумен айналысатын жоғарғы оқу орындары – С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті және Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті болып табылады. Сонымен қатар облыста жыл сайын мемлекет тарапынан және туроператорлар экскурсоводтарды дайындау курстары ұйымдастырылады. Бұл курстардың қатысушылары экскурсиятанудың

негіздері мен экскурсия маршруттарын құрастыру бойынша дайындықтан өтеді. Қатысушылар үшін Ақтөбе қаласы бойынша немесе аудандары бойынша шолу экскурсиясы жүргізіледі. Курсқа қатысушылар курс соңында сертификаттармен қамтамасыз етіледі. Өткен жылдың өзінде маусым және шілде айларында Ақтөбе облысында әкімшілік қолдауымен экскурсоводтар курсы ұйымдастырылды. Оларға 80 теориялық және 50 практикалық сабақтар өткізілді [2].

Ақтөбе облысының табиғи және мәдени ресурстарының туристік әлеуеті туризмнің аумақтық ұйымдастырылуына әсер ететін ерекшеліктерге ие. Қазіргі уақытқа дейінгі сақталған мәдени-тарихи мұра ретіндегі нысандар Ақтөбе облысының өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Ақтөбе облысының туристік әлеуетін П.С. Ширинкинаның әдістемесімен есептеуге болады [3].

$$T_{np} = \frac{(\sum D_k) \times (\kappa_n + \kappa_{mnp} + \kappa_{mp} + \kappa_{mn} + \kappa_{\phi} + \kappa_{dp})}{\kappa_{y\phi}},$$

бұл жерде, $\sum D_k$ – көрнекті орындар сомасы; κ_n - транспорт жолдарының әртүрлілігі; κ_{mnp} – келу орындарының әртүрлілігі; κ_{mp} – орналасу орындары; κ_{mn} – тамақтану орындары; κ_{ϕ} – фестивальдар мен мемлекеттік, аймақтың, аудандық маңыздағы туристік оқиғалар; κ_{dp} – демалыс және көңіл көтеру орындарының болуы; $\kappa_{y\phi}$ – өңір орталығынан туристік орынға жетуге кететін уақыт.

Кесте 1 – Ақтөбе облысының туризм әлеуетін анықтау (баллдық өлшем) (2018 жылғы дерек бойынша) [4]

Аудан аты	$\sum D_k$	κ_n	κ_{mnp}	κ_{mp}	κ_{mn}	κ_{ϕ}	κ_{dp}	$\kappa_{y\phi}$	Km
Ақтөбе қаласы	79	3	4	32	30	17	18	-	8216
Алға ауданы	6	2	2	0	2	1	2	1	54
Әйтеке би ауданы	3	2	2	1	3	1	1	6	4,3
Байғанин ауданы	3	2	2	0	7	1	5	5	10,2
Ырғыз ауданы	3	1	1	2	6	1	1	6	6
Карғалы ауданы	5	2	2	1	2	1	1	2	22,5
Мартөк ауданы	3	2	2	2	7	1	1	2	22,5
Мұғалжар ауданы	6	2	2	9	11	1	2	2	81
Темір ауданы	2	2	2	1	2	1	6	4	7
Ойыл ауданы	6	1	1	1	2	2	7	5	16,8
Қобда ауданы	10	1	1	3	3	2	4	1,5	93,3
Хромтау ауданы	2	1	2	1	2	1	1	1	16
Шалқар ауданы	2	1	2	1	1	1	1	7	2

Зерттеудің қорытындысы бойынша облыстың жоғары әлеуетті ауданы – Қобда ауданы болып табылады (93,3 балл), туризмнің даму деңгейінің әлеуетінің салыстырмалы жоғары деңгейдегі ауданға – Мұғалжар және Алға аудандары жатады (81-54 балл). Орташа көрсеткішті Қарғалы және Мәртөк аудандары көрсетсе (22,5 балл), қалған аймақтар төмен көрсеткішті көрсетті (2-16,8 балл).

Келесі сатыдағы фактор бұл туристік орындардың транспорттық желімен қамтамасыз етілу деңгейі. Ақтөбе облысының көлік инфрақұрылымы су көлігінен басқа барлық көлік түрін қамтиды. Облыс аумағында еліміздегі үшінші ірі әуежай орналасқан. Бұл әуежай әуе тасымалының барлық түрлерін қабылдайды. Жылына 4000-нан астам рейс жүргізеді. Сонымен қатар облыс аумағында темір жол бекеті жұмыс жасайды. Бекет күніне 17 рейске дейін 34 бағытта жүзеге асырады [5].

Облыстың транспорт желісімен қамтамасыз етілуі өз кезегінде келушілер санына қалай әсер ететінін анықтау үшін келесі зерттеу жұмысы жүргізілді. Зерттеу нәтижесі үшін біз екі бірдей көрсеткіш қарастырдық. Олар: транспорт желісінің облыс бойынша тығыздығы және облысқа келушілер саны. Облыстың транспорт желісімен қамтамасыз етілуі төмендегі формуламен анықталады. Ол үшін бізге аудан бойынша желінің ұзындығы, субаймақ аумағының ауданы көрсеткіштері қажет. Сонымен келесі сатыда біз облыстың транспорт желісімен қамтамасыз етілуін есептеп шығардық.

Облыстың транспорт желісімен қамтамасыз етілуі [6]:

$$\Pi = \frac{L}{S} \times 1000 ,$$

мұндағы, Π – транспорт желісінің тығыздығы, L – транспорт желісінің ұзындығы, S – субаймақ ауданы.

Кесте 2 – Облыстың транспорт желісімен қамтамасыз етілуі (км) (2017 жылғы дерек бойынша) [7]

Аудан аты	Желінің ұзындығы, L	Субаймақ аумағының ауданы, $S \text{ км}^2$	Транспорт желісінің тығыздығы, Π
Алға ауданы	266,270	7507	35,5
Әйтеке би ауданы	518,635	36 800	14,1
Байғанин ауданы	367,945	61 000	6,03
Ырғыз ауданы	275,49	41 500	6,64
Қарғалы ауданы	258,2	5 000	51,64
Мәртөк ауданы	316,24	6 600	47,9
Мұғалжар ауданы	446,755	29 530	15,1
Темір ауданы	92,245	12 600	7,3
Ойыл ауданы	291,36	11 500	25,3
Қобда ауданы	244,8	14 000	17,5
Хромтау ауданы	312,925	12 900	24,3
Шалқар ауданы	331,67	62 200	5,3

Берілген кестеде аудандардың транспорт желісімен қамтамасыз ету тығыздығы есептелініп көрсетілді. Аудандардың транспорт желісімен қамтамасыз етілу тығыздығын есептеу нәтижесі бойынша облыс аудандарының транспорт желісінің тығыздығының көрсеткіштері 5,3 км – 51,64 км-ге дейінгі аралықты қамтиды.

Зерттеудің келесі сатысы бойынша біз келесі көрсеткіш, яғни, облысқа келушілер санын қарастырдық.

Кесте 3 – Облысқа келушілер саны (2015 жылғы дерек бойынша) [8]

Аудан аты	Келушілердің саны
Мұғалжар	151
Хромтау	92
Шалқар	84
Алға	81
Мәртөк	74
Темір	69
Қарғалы	45
Ырғыз	40
Қобда	38
Байғанин	38
Әйтеке би	34
Ойыл	29

Облысқа келушілер саны бойынша облыс аумағына әр түрлі сапар мақсатында жалпы 775 турист келген болатын болса, туристердің 20% - ы Мұғалжар ауданына келген туристер, 12% - ы Хромтау ауданының аумағына келген келушілер, туристердің 10% - ы Шалқар ауданына келген туристер болып табылады. Аталмыш аудандар туристер саны бойынша көш бастаушы ретінде саналады.

Алынған екі көрсеткіш бойынша біздер транспорт желісінің тығыздығының келушілер санына әсерін тексеріп көреміз. Ол үшін біздер қолданған тәсіл: Спирменнің рангтік корреляция коэффициент әдісі. Бұл әдіс екі белгі немесе екі профиль арасындағы корреляциялық байланыстың бағытын тығыздығын анықтауға мүмкіндік береді. Байланыс есептелінуі үшін екі белгінің барлық мәндері рангіленіп, сәйкес рангілердің айырмасы анықталады.

Спирменнің ранг корреляция коэффициенті [9]:

$$r_{xy} = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)},$$

мұнда $\sum d^2$ – белгілердің қабаттасқан мағынасының ранг арасындағы айырмасының квадратының жиынтық белгісі, n – жұп бақылау саны.

Спирменнің рангтік корреляция коэффициенті әдісі бойынша зерттеу жұмысында жүргізілген келесі саты бұл берілген көрсеткіштерді рангтік сұрыптау болды.

Кесте 4 – Аудандарды транспорт желісінің тығыздығы бойынша рангілік сұрыптау (2017 жылғы дерек бойынша)

Аудан аты	Транспорт желісінің тығыздығы, П	Рангілік сұрыптау
Қарғалы ауданы	51,64	1
Мәртөк ауданы	47,9	2
Алға ауданы	35,5	3
Ойыл ауданы	25,3	4
Хромтау ауданы	24,3	5
Қобда ауданы	17,5	6
Мұғалжар ауданы	15,1	7
Әйтеке би ауданы	14,1	8
Темір ауданы	7,3	9
Ырғыз ауданы	6,64	10

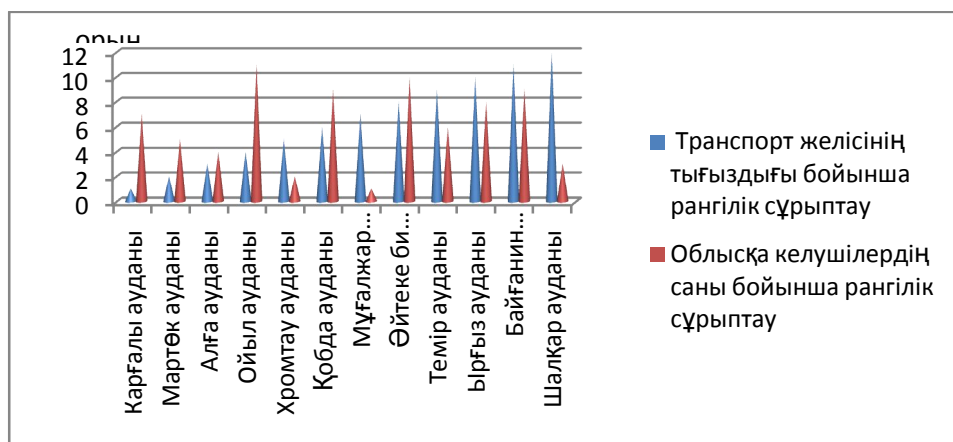
Байғанин ауданы	6,03	11
Шалқар ауданы	5,3	12

Аудандарды транспорт желісінің тығыздығы бойынша рангілік сұрыптау барысында алынған 12 белгі бойынша Қарғалы ауданы транспорт желісінің тығыздығы бойынша жетекші аудан ретінде анықталды (51,64 км). Сонымен қатар аталған көрсеткіш бойынша екінші және үшінші орынға жайғасқан Мартөк (47,9 км) және Алға(35,5 км) аудандары болып табылады.

Кесте 5 – Облысқа келушілердің саны бойынша рангілік сұрыптау (2015 жылғы дерек бойынша)

Аудан аты	Келушілердің саны	Рангілік сұрыптау
Мұғалжар	139	1
Хромтау	87	2
Шалқар	84	3
Алға	81	4
Мартөк	70	5
Темір	69	6
Қарғалы	45	7
Ырғыз	40	8
Қобда	38	9
Байғанин	38	9
Әйтеке би	34	10
Ойыл	29	11

Рангілік сұрыптау бойынша алдыңғы қатарға шыққан Мұғалжар ауданы – 151 келуші, оның ішінде жеке мақсатпен келген келушілер саны – 142. Туризм түрлері бойынша келушілер санын ескеретін болсақ, 130 адам – ішкі туризм мақсатында, 12 адам – шығу туризмі мақсатында, 9 адам – іскерлік және кәсіби мақсатта сапар жасаған. Екінші орында Хромтау ауданы – 92 келуші, оның ішінде жеке мақсатпен келушілер саны – 91. Аудан аумағында ішкі туризм бағытындағы келушілер саны – 86 болатын болса, шығу туризмі бағытында – 5, кәсіби мақсат бағытында – 1 турист сапар жасаған. Келесі орынға Шалқар ауданы жайғасты – 84 келуші, оның ішінде жеке мақсатта келген келушілер саны – 80. Сапар мақсаты бойынша туристердің санына келетін болсақ; ішкі туризм еншісіне – 80 келуші және кәсіби мақсаттағы туризм еншісіне 4 турист енеді.

Сурет 1 – Аудандарды облысқа келушілер саны және транспорт желісінің тығыздығы бойынша рангілік сұрыптау нәтежиесінің динамикасы (2015 – 2017 жж. деректер бойынша)

Белгілердің рангтік бөлінуін анықтағаннан кейін (кесте 1 және 2) олардың айырмашылық нәтежиесін анықтау арқылы біз есептеуімізге қажетті d көрсеткішін, яғни айырмашылық нәтежиесін аламыз.

Кесте 6 – Белгілердің рангтік көрсеткіштері арқылы айырмашылық нәтежиесін есептеу (2015 – 2017 жж деректер бойынша)

Аудан аты	Транспорт желісінің тығыздығы бойынша дәрежелік сұрыптау	Аудан аты	Келуші туристердің саны бойынша дәрежелік сұрыптау	Айырмашылық нәтежиесі, D	Дәрежелік айырмашылықтардың квадраты
Қарғалы ауданы	1	Мұғалжар	1	-6	6
Мәртөк ауданы	2	Хромтау	2	-3	3
Алға ауданы	3	Шалқар	3	-1	1
Ойыл ауданы	4	Алға	4	-7	7
Хромтау ауданы	5	Мәртөк	5	-3	3
Қобда ауданы	6	Темір	6	-3	3
Мұғалжар ауданы	7	Қарғалы	7	6	36
Әйтеке би ауданы	8	Ырғыз	8	-2	2
Темір ауданы	9	Қобда	9	3	9
Ырғыз ауданы	10	Байғанин	9	2	4
Байғанин ауданы	11	Әйтеке би	10	2	4
Шалқар ауданы	12	Ойыл	11	9	81
					$\sum d^2 = 159$

Берілген кесте бойынша белгілердің рангтік көрсеткіштері арқылы айырмашылық нәтежиесі есептелінді. Есептеу нәтежиесінде бізге айырмашылық квадратының жиынтығы $\sum d^2 = 159$ белгілі болды. Бізге белгілі көрсеткіштер бойынша біздер Спирмен корреляция коэффициентін есептеп шығардық:

$$p_{xy} = 1 - \frac{6 \times 159}{12(12^2 - 1)} = 1 - \frac{954}{1716} \approx 1 - 0,6 \approx 0,4$$

Алынған нәтежие бізге облыстың транспорт желісінің тығыздығының келушілер санына оң әсер ететінін анықтауға болады. Яғни, бұдан шығатын қорытынды: Облыс аумағында транспорт тығыздығы қаншалықты жоғары болса бұл Ұлы жібек жолы бойында орналасқан біздің Ақтөбе облысына келушілер санының көбеюіне тікелей әсер етеді.

Әдебиеттер:

1. Презентована Концепция развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2023 года. – http://astana-tourism.kz/news/news_post/prezentovana-kontsepsiya-razvitiya-turistskoy-otrasli-respubliki-kazakhstan-do-2023-goda Пайдаланған уақыты: 29.09.2017 ж.
2. Welcome to Aktobe. – <https://time.kz/articles/reporter/2017/10/18/welcome-to-aktobe> Пайдаланған уақыты: 14.12.2018 ж.
3. Ширинкин П.С. Оценка потенциала культурного туризма в Пермском крае: проблемы и решения // Научный журнал Вестник ассоциации вузов туризма и сервиса. – Москва, 2015. - №3. – С. 21–30.
4. Омирзакова М.Ж., Галимов М.А. Территориальная организация туризма Актюбинской области // Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Пространственная организация общества: теория, методология, практика» (7–11 ноября 2018 г.). – Пермь, 2018. – С. 479-483.
5. Ақтөбе облысы Әкімдігінің ресми сайты: көліктік әлеует. – <https://Aktobe.gov.kz/> Пайдаланған уақыты: 04.12.2018 ж.
6. Единая транспортная сеть. Расчет плотности транспортной сети региона. – <https://Studbooks.net> Пайдаланған уақыты: 14.12.2018 ж.
7. Ақтөбе облысының жолсаушылар көлігі және автомобиль жолдары басқармасының көрсеткіштері.
8. Ақтөбе облысының Статистика департаменті ресми сайты. – <https://Statgov.kz> Пайдаланған уақыты: 06.12.2018 ж.
9. Ранг корреляция коэффициенті. – <https://Ebooks.semgu.kz/content.php?cont=d;1109> Пайдаланған уақыты: 17.12.2018 ж.

Галимов М.А., Омирзакова М.Ж.

**ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ
ТУРИСТСКОЙ ИНДУСТРИИ В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ**

Данная статья является сборником материалов краеведческой направленности, основанных на региональном образовании. В статье рассмотрены экономико-географические факторы, влияющие на развитие индустрии туризма в Актюбинской области. Рассчитан потенциал развития туристской индустрии региона. Также показан расчет связи между плотностью транспортной сети и количеством посетителей области с помощью коэффициента ранговой корреляции Спирмена.

Ключевые слова: индустрия туризма, экономико-географические факторы развития туризма, транспортная доступность, ранговый коэффициент корреляции Спирмена, сельский туризм, количество посетителей в области

Galimov M.A., Omirzakova M.Zh.

**ECONOMIC-GEOGRAPHICAL DEVELOPING FACTORS OF TOURISM
INDUSTRY IN AKTOBE REGION**

This article is about regional study guide based on regional education. The article provides economical and geographical factors influencing the development of tourism industry in Aktobe region. the article offers data about development potential of the tourism industry in the region. Correlation coefficient of Spirman shows dependent between the transport network density and the number of visitors in the region.

Keywords: tourism industry, economic geographical factors, accessibility of transport, coefficient of racial correlation of Spirman, rural tourism, number of visits in the region.

УДК 633.49(574)

Амельченко В.И. – кандидат географических наук, доцент,
ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: ivan_avin@mail.ru

Баданова С.А. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: badanova.saida@yandex.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ДЛЯ ОПТИМИЗАЦИИ РАЗВИТИЯ КАРТОФЕЛЕВОДСТВА В ЗАПАДНО- КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Рассматривается пример использования географического моделирования для оптимизации развития картофелеводства Западно-Казахстанской области (ЗКО). Основное внимание уделяется выделению территорий, в пределах которых экономически выгодно производство картофеля с целью обеспечения продовольственной безопасности области. Результаты моделирования способствуют оптимизации территориальной организации сельского хозяйства Западно-Казахстанской области.

Ключевые слова: картофелеводство, модель И.Тюнена, география сельского хозяйства.

Одной из основных задач Государственной программы развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017-2021 годы [1], является насыщение внутреннего рынка продовольствием и развитие экспортного потенциала отечественного сельского хозяйства. Традиционно картофель является импортным продовольственным товаром для ЗКО. Поэтому мы изучили возможности агроприродного и экономического потенциала области для расширения картофелеводства в Западно-Казахстанской области. Картофель является самой распространенной продовольственной культурой, и употребляется в пищу практически во всех районах ЗКО. Но даже те, кто выращивает этот клубнеплод на своем дачном участке, очень редко могут обеспечить себя картофелем в полном объеме.

Поэтому в ЗКО необходимо оптимизировать развитие и расширение картофелеводства. Для решения этой задачи используем логику расчётов, которую применил для построения своей модели И.Тюнен [2].

В нашем исследовании учитываем три главных фактора и их взаимосвязи. К ним относятся: расстояние от агрохозяйства до рынка сбыта готовой сельскохозяйственной продукции, цены на картофель с учётом транспортных издержек и земельной ренты. В модели используется цена товара, которая учитывает себестоимость производства единицы продукции и транспортные издержки. Цена на сельскохозяйственные товары, в отличие от цены на промышленную продукцию, определяется не средними, а худшими условиями производства. Это связано с ограниченностью сельскохозяйственных угодий – земель пригодных для сельского хозяйства, в данном случае – пригодных для выращивания картофеля. Первоначально для этой цели используются лучшие земли – (более плодородные и ближе расположенные к потребителю). В том случае, если производство на лучших для этой цели землях не удовлетворяет в полной мере потребности населения в картофеле, то в производство этой продукции вовлекаются сельскохозяйственные угодья с менее плодородными почвами и более удалённые от рынка сбыта. В этом случае производители картофеля получают прибыли меньше, в отличие от тех аграриев, которые используют лучшие земли. Это обусловлено тем, что менее плодородные земли

хуже оплачивают вложенные в них средства, в то же время транспортные издержки по доставке картофеля на рынок у таких сельскохозяйственных производителей выше. Картофелеводство имеет высокий уровень интенсивности: это производство является одновременно и трудоинтенсивным и капиталлоинтенсивным, поэтому очень чувствительно к плодородию почв. Для того, чтобы в какой-то мере нейтрализовать относительно высокую себестоимость производства этой культуры, участки с посадками картофеля стараются размещать ближе к потребителям, чтобы уменьшить затраты на транспортировку.

В настоящее время жители города Уральска и в целом Западно-Казахстанской области покупают картофель, который выращен не только в своей области, но и за её пределами. Это значительно снижает уровень продовольственной безопасности местного населения. Располагает ли Западно-Казахстанская область ресурсами сельскохозяйственных угодий для достижения продовольственной безопасности по картофелю?

Чтобы ответить на данный вопрос используем систему расчётов, следуя логике модели И.Тюнена [2]. В своих расчётах используем официальные статистические данные, характеризующие население и сельское хозяйство Западно-Казахстанской области [3; 4]. Центральный рынок в Западно-Казахстанской области представлен городом Уральском, в котором проживает около половины населения области.

Для того чтобы узнать количество картофеля, которое необходимо жителям города в течение года, число жителей города на 1 декабря 2018 г. умножаем на годовую норму душевого потребления картофеля в год. Для этой цели используем рекомендации из официального издания «Минимальные рациональные нормы потребления основных продуктов питания для различных социальных групп населения Республики Казахстан (кг/год) [3; 4].

Следующим шагом в наших расчётах является нахождение площадей пахотных угодий, необходимых для удовлетворения населения города в годовой потребности в картофеле. Для этого нам потребуются информация о средней для области урожайности картофеля. Результаты этого этапа исследования мы обобщили в следующей таблице 1.

Таблица 1 – Потребность населения г. Уральска в картофеле на 2018 г. [1]

Численность населения на 1 декабря 2018 год (чел)	Минимальные рациональные нормы потребления основных продуктов питания для различных социальных групп населения Республики Казахстан (тонн/год) Все население	Количество продукта, которое требуется, чтобы обеспечить потребность в картофеле (тонн/год)	Средняя урожайность тонн с 1 гектара	Необходимая площадь пашни для возделывания недостающего кол-ва картофеля (га)
303 593	0,1	30359,3	15	2023,9

Следующим шагом в системе наших расчётов является выявление потребности в картофеле населения каждого административного района Западно-Казахстанской области. Так же следует вычислить площади пахотных угодий для производства необходимого для сельских жителей количества картофеля. Материалы этих расчётов представлены в таблице 2.

Таблица 2 – Потребность населения районов ЗКО в картофеле на 2018 г.
[2]

Районы ЗКО	Численность населения на 1 декабря 2018 год (чел.)	Минимальные рациональные нормы потребления основных продуктов питания для различных социальных групп населения Республики Казахстан (тонн/год). Все население	Количество продукта, которое требуется, чтобы обеспечить потребность в картофеле (тонн/год)	Средняя урожайность тонн с 1 гектара	Площади пашни, необходимые для производства недостающего количества картофеля (га)
Ақжайықський район	41 059	0,1	4105,9	15	273,7
Бокейординський район	15 395	0,1	1539,5	15	102,6
Бурлинський район	55 780	0,1	5578	15	371,9
Жангалинський район	23 829	0,1	2382,9	15	158,9
Джанибекський район	16 263	0,1	1626,3	15	108,4
Зеленовський район	57 150	0,1	5715	15	381
Казталовський район	29 186	0,1	2918,6	15	194,6
Каратобинський район	15 596	0,1	1559,6	15	104
Сырымський район	19 110	0,1	1911	15	127,4
Таскалинський район	16 801	0,1	1680,1	15	112
Теректинський район	37 776	0,1	3777,6	15	251,8
Чингирлауский район	14 849	0,1	1484,9	15	99

Следующим шагом в наших расчётах является сравнительный анализ потребности населения административных районов области в картофеле с фактическим валовым сбором этой культуры (по данным на 1 декабря 2018 года)

[3]. Для этого используем данные, взятые из сайта статистики ЗКО на 1 декабря 2018 года по валовому сбору картофеля в разрезе административных районов области [3]. Проведём сопоставление этих материалов с данными из таблицы 2, особое внимание уделим информации о площадях пашни, которые необходимы для дополнительного производства картофеля с целью полного удовлетворения в этой продукции жителей области. Результаты этого этапа исследования обобщены в следующей таблице 3.

Таблица 3 – Дефицит и профицит картофеля в районах ЗКО [3]

Районы ЗКО	Валовой сбор картофеля (тонн)	Количество картофеля, необходимое для удовлетворения потребности населения в этом продукте (тонн/год)	Дефицит или профицит картофеля (тонн/год)
Акжайыкский район	1560	4105,9	-2545,9
Бокейординский район	-	1539,5	-1539,5
Бурлинский район	4540,9	5578	-1037,1
Жангалинский район	42	2382,9	-2340,9
Джанибекский район	660	1626,3	-966,3
Зеленовский район	24367,2	5715	18652,2
Казталовский район	242	2918,6	-2676,6
Каратобинский район	210	1559,6	-1349,6
Сырымский район	2040	1911	129
Таскалинский район	1213	1680,1	-467,1
Теректинский район	3531,3	3777,6	-246,3
Чингирлауский район	905	1484,9	-579,9

В результате анализа в таблице 3, выделяются два района, которые полностью обеспечивают себя картофелем, и, помимо этого, у них образуется профицит по данной продукции. Это Зеленовский район, в котором профицит картофеля составляет 18652,2 тонн/год, и Сырымский район с показателем в 129 тонн/год. Остальные районы области не полностью обеспечивают потребности своего населения в картофеле. Поэтому экспорт картофеля из преобладающей части сельской местности ЗКО в город Уральск не производится.

Зеленовский и Сырымский административные районы имеют хорошие агроприродные условия для развития картофелеводства. Поэтому необходимо и в дальнейшем использовать эти районы для выращивания картофеля.

Зеленовский район наиболее близко, из всех других районов, расположен к городу: его райцентр находится в 38 км от Уральска. Поэтому издержки на транспортировку картофеля из этого района в город будут минимальными. Зелёновский район граничит с Таскалинским, Бурлинским, Теректинским и Акжайыкским районами.

Для того чтобы обеспечить жителей нашего города картофелем, нужно определить площади и размещение пахотных угодий, которые требуются для выращивания этой культуры в достаточном для населения количестве. От потребности города в картофеле, которая составляет 30359,3 тонн/год, мы отнимем профицит Зеленовского района в 18652,2 тонн/год и получаем 117071 тонн/год. Однако, если мы весь профицит Зеленовского района отправим в город Уральск, но и в этом случае недостаток в картофеле составит 117071 тонн/год. Для обеспечения этого количества можно использовать дополнительные пахотные угодья, резерв которых имеется в Зеленовском районе, который к тому же ближе находится к городу. Для этого рассчитаем необходимые дополнительные площади пашни. Оставшийся дефицит картофеля для города Уральска разделим на среднюю урожайность для этой культуры и получим 780 га обрабатываемых земель, которые необходимо занять под картофелем в Зелёновском районе, чтобы обеспечить потребности населения города.

На портале «Земельные ресурсы РК» [5] находим свободные участки пахотных угодий, которые можно использовать под картофелеводство. На рисунках 1, 2, 3, 4 показаны найденные свободные участки.

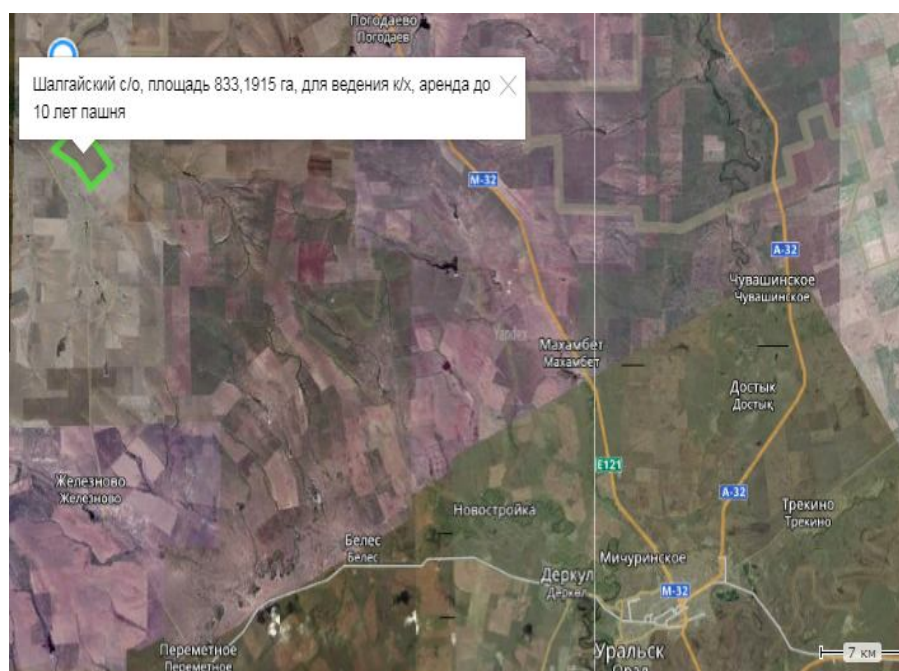

Рисунок 1 – Свободный участок № 1 в Шалгайском сельском округе с площадью 833,2 гектар [5]

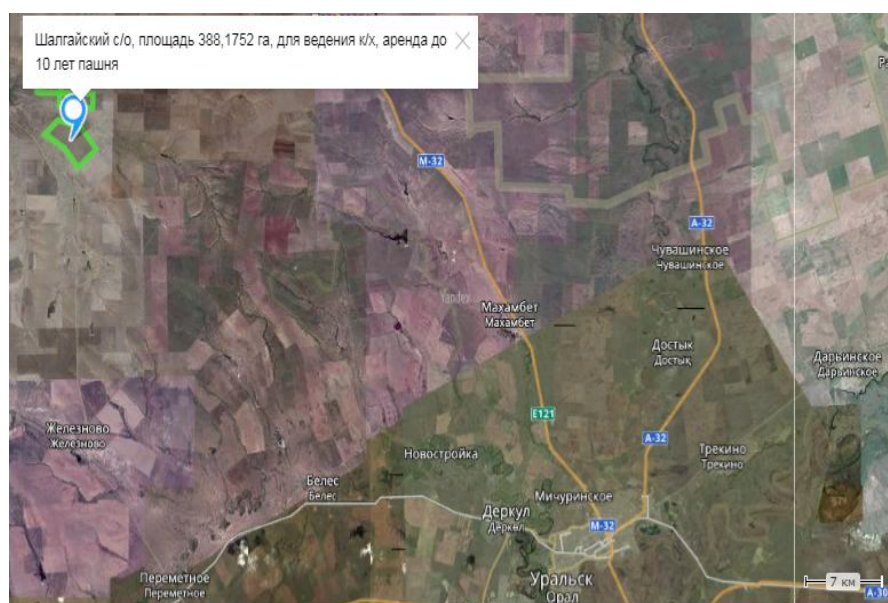

Рисунок 2 – Свободный участок № 2 в Шалгайском сельском округе с площадью 388,2 гектар [5]

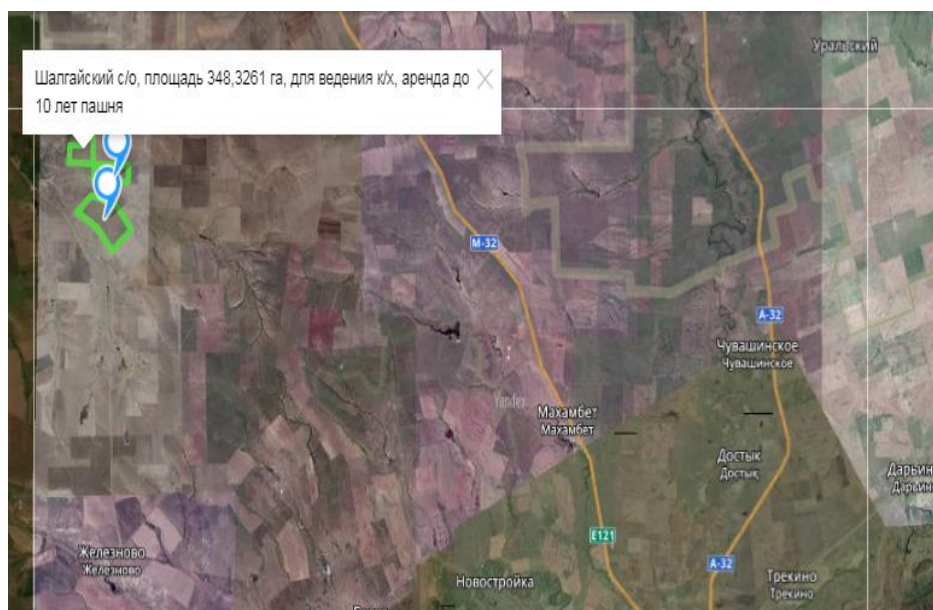

Рисунок 3 – Свободный участок № 3 в Шалгайском сельском округе с площадью 348,3 гектар [5].

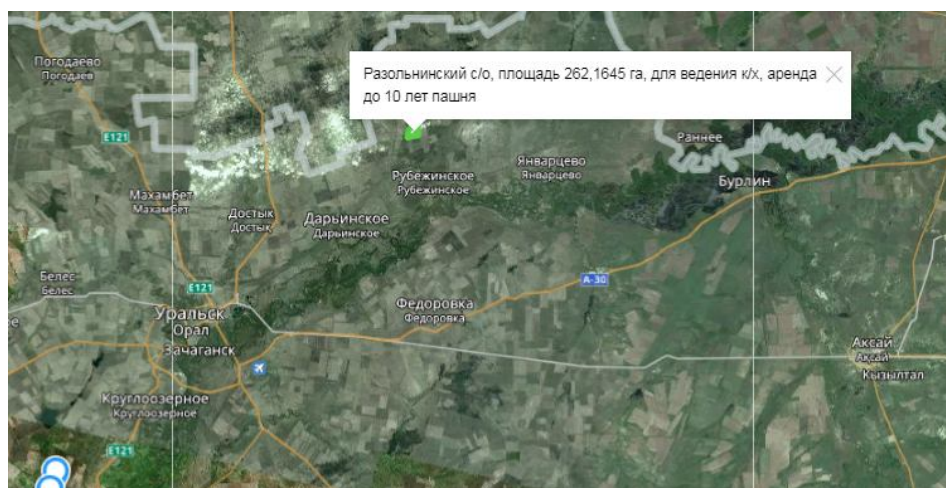

Рисунок 4 – Свободный участок № 4 в Раздольнинском сельском округе с площадью – 262,1 гектар [5]

На рисунках 1, 2, 3 представлены три участка: в Шалгайском сельском округе, с целевым назначением для ведения крестьянского хозяйства – это арендная земля, сроком до 10 лет. На этих пахотных угодьях можно выращивать картофель. По указанным участкам свободные для земледелия площади распределены следующим образом: участок №1 – 833,2 га, участок №2 – 388,2 га, участок № 3 – 348,3 га и участок №4 в сельском округ Раздольнинский с площадью в 262,1 га. Полученные данные показывают, что участок №1 с площадью в 833,2 га, который находится в Шалгайском сельском округе, может дать возможность полностью обеспечить потребности населения города Уральска в картофеле.

Рассмотрим те административные районы ЗКО, в которых отмечается дефицит картофеля и которые граничат с Зеленовским районом. Это обусловит минимизацию транспортных издержек в производстве картофеля. Изучим возможности ресурсов обрабатываемых земель Зеленовского района полностью обеспечить потребности в картофеле не только города Уральск, но и жителей приграничных с ним районов.

Выделяются следующие приграничные районы с дефицитом картофеля: это Таскалинский район – 467,1 тонн/год, Бурлинский район – 1037,1 тонн/год, Теректинский район – 246,3 тонн/год и Акжайыкский район – 2545,9 тонн/год. Итого по этим районам в сумме дефицит картофеля составляет 4296,4 тонн/год. Для того, чтобы определить площади, необходимые для выращивания этого количества картофеля, разделим это значение на среднюю урожайность картофеля и получим площадь в 286 га. Для выращивания картофеля дополнительно можно использовать участок №3 в 348 га.

Рассмотрим оставшиеся районы ЗКО с дефицитом картофеля, это: Бокейординский район – 1539,5 тонн/год, Жангалинский – 2340,9 тонн/год, Джанибекский – 966,3 тонн/год, Казталовский район – 2676,6 тонн/год. Два из этих административных районов, это: Каратобинский район – 1349,6 тонн/год и Чингирлауский район – 579,9 тонн/год будем рассматривать отдельно, так как они граничат с Сырымским районом.

Итого, по рассматриваемым районам дефицит картофеля в сумме составляет 7523,3 тонн/год.

Для того чтобы определить потребности населения, проживающего в этих районах, необходимо произвести следующие расчёты: разделить сумму дефицита

картофеля в рассматриваемых районах на среднюю урожайность картофеля и получим площади в 502 га, которые следует засеять, чтобы полностью обеспечить потребности населения данных районов в картофеле.

Если использовать участки, изображённые на рисунках 2 и 4, можно полностью обеспечить жителей этих районов картофелем.

Рассмотрим последние два административных района ЗКО, имеющих дефицит картофеля, это: Каратобинский район – 1349,6 тонн/год и Чингирлауский район – 579,9 тонн/год. Они граничат с Сырымским районом, который имеет профицит по картофелю в 129 тонн/год.

Использование данного района в производстве картофеля уменьшит транспортные издержки и понизит его себестоимость. В сумме дефицит этих двух районов составляет 1929,5 тонн/год. Отнимем от этой суммы профицит Сырымского района, получим 1800,5 тонн/год. Это означает, что профицит не может полностью обеспечить потребности этих районов в картофеле. Определим, какие площади пахотных угодий необходимо использовать для полного устранения дефицита по картофелю в Каратобинском и Чингирлауском районах. Эти площади составляют 120,4 га. Используя портал «Земельные ресурсы РК», выясняем, что в Сырымском районе пустующих пахотно-пригодных земель нет [5]. Поэтому, для полного обеспечения населения Чингирлауского и Каратобинского районов в картофеле, необходимо окультурировать и ввести в сельскохозяйственный оборот наиболее пригодные для картофелеводства земли, которые имеются в этих двух районах.

На портале «Земельные ресурсы РК» находим в Белогорском сельском округе, Чингирлауского района участок пахотно-пригодных земель с площадью в 667 га (рисунке 5). Для обеспечения населения этих двух районов картофелем необходимо, в соответствии с нашими расчётами, 120,4 га [5].

Рисунок 5 – Свободный пахотно-пригодный участок в Белогорском с/о в 667 га [5]

Можно сделать следующий вывод: в ЗКО имеются ресурсы сельскохозяйственных угодий, достаточные для полного удовлетворения населения области в картофеле, который является важной составной частью в продовольственной безопасности государства.

Литература:

1. Государственные услуги и информация онлайн. – <https://egov.kz/cms/ru/law/list/P1800000423> Дата обращения: 24.10.2018 г.

2. Тюнен.И.Г. *Изолированное государство*/ Пер. Торнеус Е.А. / Под ред. А.А. Рыбников. – М: Экономическая жизнь, 1926. – 326 с.
3. Министерство национальной экономики Республики Казахстан. – http://stat.gov.kz/faces/zko/regPublications/reg_OperData/reg_Public03?_afLoop=4800989160667058#%40%3F_afLoop%3D4800989160667058%26_adf.ctrl Дата обращения: 20.10.2018 г.
4. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014674> Дата обращения: 14.10.2018 г.
5. Портал земельных ресурсов Республики Казахстан. – <http://zem.kz/index.php> Дата обращения: 14.10.2018 г.

Амельченко В.И., Баданова С.А.

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА КАРТОП ӨСІРУДІ
ДАМУ ТУДЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ ҮШІН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ
МОДЕЛЬДЕУДІ ҚОЛДАНУ**

Батыс Қазақстан облысында картоп өсіруді дамытуды оңтайландыру үшін географиялық модельдеуді қолдану қарастырылады. Облыстың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында картоп өндірудің экономикалық тиімділігі шегінде, аумақты бөлуге айрықша назар аударылады. Модельдеу нәтижелері Батыс Қазақстан облысында ауыл шаруашылығының аумақтық ұйымдастырылуын оңтайландыруға көмектеседі.

Тірек сөздер: картоп өсіру, И.Тюнен моделі, ауыл шаруашылық географиясы.

Amelchenko V.I., Badanova S.A.

**USING GEOGRAPHIC MODELING TO OPTIMIZE THE
DEVELOPMENT OF POTATO GROWING IN WEST KAZAKHSTAN
REGION**

It is considered an experience of using geographical modeling to optimize the development of potato farming of West Kazakhstan region. Primary focus is on allocation of the areas which within it is economically advantageous to produce potato for the purpose to ensure food safety of the region The simulation results help to optimize the local organization of agriculture in the West Kazakhstan region.

Key words: Potato growing, model of J.Thünen, geography of agriculture.

УДК 622

Филимонов Е.Н. – кандидат технических наук,
Управление угольного департамента АО «АрселорМиттал»
Маусымбаева А.Д. – кандидат технических наук, доцент
Карагандинского государственного технического университета
Портнов В.С. – доктор технических наук, профессор
Карагандинского государственного технического университета
Аскарова Н.С. – докторант Карагандинского государственного
технического университета
Кенетаева А.А. – магистр технических наук, Карагандинский
государственный
технический университет
Акопян Н. – магистрант Карагандинского государственного
технического университета
E-mail: aliya_maussym@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ЗАБЛАГОВРЕМЕННОЙ ДЕГАЗИЦИИ НА ГАЗОНОСНОСТЬ ПЛАСТА Д6 В ЗОНЕ ОТРАБОТКИ ЛАВЫ 322Д6- 3 ШАХТЫ «КАЗАХСТАНСКАЯ»

***Аннотация.** Пласт Д6 опасный по газу и пыли сложного строения и состоит из угольных пачек разделенных прослоями аргиллитов. На выемочном участке вскрыто тектоническое нарушение (сброс) с амплитудой 1,0 – 2,0 м. Уголь и вмещающие породы в зоне сброса трещиноватые. Заблаговременная дегазация по технологии гидроразрыва привела к снижению газоносности: в зоне влияния скважин от 2 до 6,2 м³/т. При отработке пласта методами дегазации извлекали 10 – 89 м³/мин метала с эффективностью 31 – 61 %. В зоне геологического нарушения отмечена максимальная газообильность (80 – 120 м³/мин), после нарушения она уменьшается (40 – 80 м³/мин). Фактическая газоносность пласта Д6 изменяется в пределах 14,5 – 38 м³/т, расчетная 16 м³/т.*

***Ключевые слова:** уголь, геологическое нарушение, пласт, выемочный участок, лава, метан, газоносность, газообильность, добыча.*

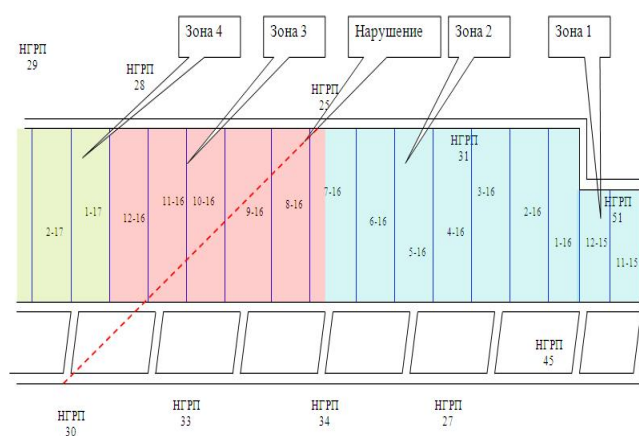
Отработка западного блока пласта Д6 лавой 322Д6- 1з на поле выемочного участка проведена после заблаговременной дегазационной подготовки.

Лава 322Д6-1з подготовлена на западном крыле панели №2 на глубине 488-573м. Длина лавы в начале отработки 163м, через 132м подвигания –248 м, длина выемочного участка 1320м. Вынимаемая мощность верхнего слоя 2.70м. Углы падения по вентиляционному штреку от -4° до +4°, по конвейерному штреку от -6° до +2°, по лаве от +8° до +13° [1].

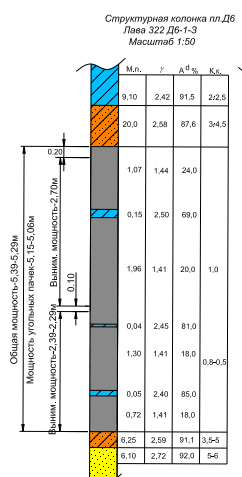
Пласт Д6 сложного строения, средней мощности 5,40м (рис. 1). Он состоит из 7-10 угольных пачек, разделенных прослоями аргиллита и углистого аргиллита, мощностью 0,01-0,10м. Угольные пачки сложены полублестящим, штриховато-полосчатым углем с коэффициентом крепости 1,0-1,3. В нижнем слое в 0,7м от почвы в пласте имеется пачка перетертого угля землистого строения, мощностью 0,10-0,25м с коэффициентом крепости 0,5. Коэффициент крепости прослойков – 1,0-1,5; марка угля – КЖ; зольность пластовая 23,9-25,2%; влажность – 4-6%; выход летучих компонентов – 29,4%; объемный вес чистого угля – 1,44т/м³; природная газоносность – 20 - 22м³/т.с.б.м. Пласт Д6 - опасный

по газу и пыли, склонен к самовозгоранию, с глубины 350м (абсолютная отметка +126м) отнесен к категории «особовыбросоопасный».

Геологическая характеристика пласта. В непосредственной кровле пласта (рисунок 1а) залегают алевролиты и аргиллиты и песчаники, алевролиты – темно-серые, трещиноватые, с линзами и прослоями сидеритизированной породы, средней устойчивости, мощностью до 29,0м; $\sigma_{сж}$ – 35-45МПа; $\sigma_{раст}$ – 2,4-3,6МПа; влажность – 2,9-3,1%; γ – 2,7т/м³; аргиллиты – мощностью до 10,0м; средней крепости, $\sigma_{сж}$ – 15-25МПа; влажность – 3,5%; объемный вес – 2,5 т/м³. Основная кровля представлена слоем песчаника, либо алевропесчаника линзовидного характера, мощностью до 21,0м. Песчаники и алевропесчаники серые, среднезернистые, слоистые с включениями сидеритизированной породы, слаботрещинчатые, крепкие; $\sigma_{сж}$ – 60-70МПа; $\sigma_{раст}$ – 2,0-6,2МПа; влажность – 1,0-3,5%; γ – 2,7т/м³. Выше залегают алевролиты, мощностью до 18,0м, слоистые, трещиноватые; $\sigma_{сж}$ – 35-45МПа.

а

б

Рисунок 1 – Структурная колонка по пласту Д6 (а) и схема расположения скважин НГРП на поле лавы 322Д6-3 шахты «Казахстанская» (в)

Пласт Д6 имеет слабую, легкообрушаемую, ложную кровлю, мощностью 0,10-0,30м, представленную переслаиванием аргиллита и углистого аргиллита.

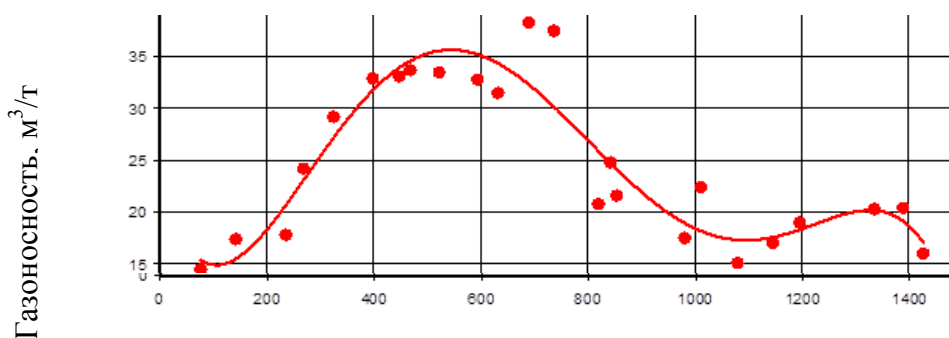
Непосредственной почвой лавы при отработке является уголь нижнего слоя. На выемочном участке при проходке подготовительных выработок вскрыто тектоническое нарушение сложного характера (сброс) с амплитудой смещения 1,0-2,0м (рис. 16).

Уголь и вмещающие породы в зонах геологических нарушений и зоне утонения пласта трещиноватые, слабые, каолинизированные, склонные к вывалам и обрушению.

Характеристика газоносности пласта. На поле шахты «Казахстанская» в начале 2000-х годов были проведены работы по заблаговременной дегазационной подготовке пласта Д6 с использованием технологии гидроразрыва пласта (ГРП) [2]. Схема расположения скважин показано на рисунке 1в. Обработка скважин производилась в основном водой, в качестве дополнительного средства интенсификации использовался сжатый воздух. Срок освоения скважин составлял от 5 до 15 лет, снижение газоносности в зоне влияния скважин ГРП – от 2,0 до 6,2м³/т.

Характеристика газоносности пласта Д6 газообильности участка. Природная газоносность пласта Д6, определенная по газообильности горных выработок в пределах выемочного участка 322Д6- 1з, составляет 16 – 18м³/т. Для ее уточнения при проведении конвейерного штрека 322Д6- 1з отбирались пробы угля по методике фирмы ДМТ [3]. Кроме содержания метана в пробах угля, определялись влажность, зольность, выход летучих.

По результатам анализа содержания метана из нескольких проб, отобранных с разных глубин, строится результирующая кривая метаносности угля (рис. 2), где отражающая колебание газоносности пласта Д6 в пределах выемочного поля ориентированного субширотно, по конвейерному штреку 322Д6- 1з, анализ закономерности изменения газоносности свидетельствует о том, что природная газоносность пласта Д6 изменяется в пределах от 14 до 38 м³/т, и ее величина имеет тенденцию к снижению в направлении с запада на восток.

Подвигание, м в субширотном направлении

Рисунок 2 – Газоносность пласта Д6 по пробам, отобранным по конвейерному штреку 22Д6- 1з шахты «Казахстанская»

С ноября 2015 г. по май 2017 г. на шахте «Казахстанская» проведена отработка пласта Д6 лавой 322Д6- 1з. Проектная абсолютная газообильность выемочного участка при нагрузке 4000т/сут составляла 112м³/мин. Для

обеспечения безопасной по газовому фактору работы лавы применены следующие способы дегазации:

- предварительная пластовая дегазация восстающими и нисходящими скважинами – $19\text{ м}^3/\text{мин}$;
- дегазация выработанного пространства вертикальными скважинами, пробуренными с поверхности – $47,3\text{ м}^3/\text{мин}$;
- изолированный отвод метана из-за перемычек на вентиляционных сбойках – $13,0\text{ м}^3/\text{мин}$;
- каптаж метана из-за перемычки газодренажного штрека 312Д7- з - $7,4\text{ м}^3/\text{мин}$.

Общее извлечение метана средствами дегазации, на момент планирования работ, должно было составлять $86,7\text{ м}^3/\text{мин}$, эффективность дегазации – достигнуть 77%.

Средствами дегазации извлекали от 10 до $89\text{ м}^3/\text{мин}$ метана, эффективность дегазации составляла 31 - 63% (рис. 3с).

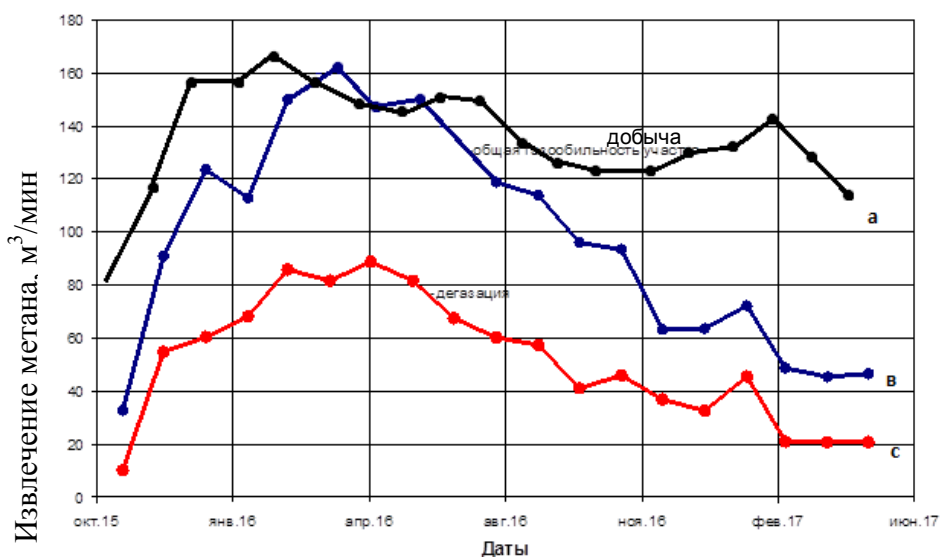

Рисунок 3 – Добыча (а), газообильность (б) и дегазация (с) лавы 322Д6- 1з шахты «Казахстанская»

По длине выемочного столба лаву 322Д6- 1з можно условно разделить на 4 зоны (рис. 1б):

Из рисунка 4, где приведены зависимости газообильности выемочного участка от суточной нагрузки в каждой зоне можно сделать следующие выводы:

- зависимость газовыделения от суточной нагрузки на выемочном участке имеет примерно одинаковый вид в зонах 1, 2 и 3, причем фактические значения гораздо выше проектных.

- фактические значения газообильности 4 зоны ниже аналогичных показателей в 1, 2, 3 зонах, что обусловлено снижением природной газоносности пласта Д6 в районе нарушения.

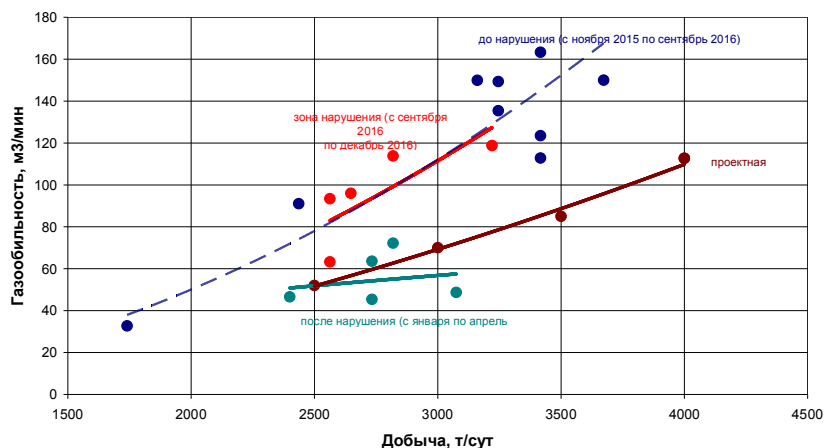

Рисунок 4 – Зависимость газообильности лавы 322Д6- 1з от суточной нагрузки

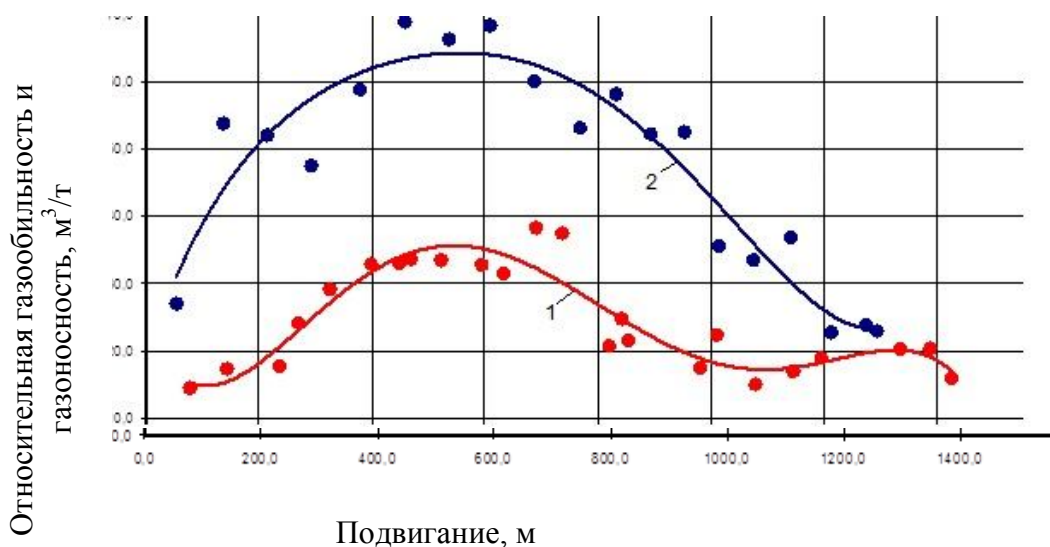

Рисунок 5 – Природная газоносность пласта Д6 по конвейерному штреку (1) и относительная газообильность лавы (2)

Сравнивая значения относительной газообильности лавы 322Д6- 1з и природной газоносности пласта Д6, определенной по пробам, отобранным по конвейерному штреку 322Д6- 1з (рисунок 5), можно отметить, что относительная газообильность лавы снижается, причем оно не вызвано снижением суточной нагрузки.

Выводы. Абсолютная газообильность выемочного участка достигала $150 - 160 \text{ м}^3/\text{мин}$ при добыче $3400 - 3600 \text{ т/сут}$, при расчетных по заниженному значению природной газоносности пласта Д6 она должна составлять $112 \text{ м}^3/\text{мин}$ при добыче 4000 т/сут . Отмечена достаточно устойчивая корреляция расчетных и фактических значений металовыделения в вентиляционную струю участка лавы

322Д6-1з, что свидетельствует о достоверности математической модели расчета газообильности.

Эффективность дегазации за время отработки лавы изменялась в пределах от 31 до 63% и обеспечивала необходимый уровень снижения газообильности выработок выемочного участка.

Характер изменения относительной газообильности участка практически целиком соответствует изменению природной газоносности пласта Д6.

По данным расчета АРМ ВТБ [4] шахты «Казахстанская» природная газоносность пласта Д6 составляет 16м³/т. Однако фактическая газоносность пласта, определенная отбором проб по конвейерному штреку 322Д6- 1з изменялась в пределах от 14,5 до 38м³/т, причем ее величина уменьшалась с запада на восток.

Анализ результатов проведенных ранее работ по ГРП показал, что газоносность пласта Д6 была снижена на 2 – 6,2м³/т. Без заблаговременной дегазационной подготовки, в вентиляционную струю участка из пласта выделилось бы метана в среднем на 23% больше, что привело бы к увеличению количества воздуха на 23% или снижению добычи.

Природная газоносность угольных пластов определяется, в основном, косвенным образом по газовыделению в подготовительные выработки, которые проводятся в зоне влияния полевой подготовки и газодренажных скважин, буримых из полевых выработок, пройденных ниже пласта. Для точной оценки возможного газовыделения на выемочном участке необходимо отбирать пробы угля на газоносность по всей длине выемочного поля с конвейерного и (или) с вентиляционных штреков через каждые 50-70м с последующими исследованиями по методике ДМТ.

Литература:

1. Дрижд Н.А., Баймухаметов С.К. и др. Карагандинский угольный бассейн: справочник. – М.: Недр, 1990. – 299 с.
2. Пучков Л.А., Сластунов С.В., Коликов К.С. Извлечение метана из угольных пластов. – М.: Издательство МГГУ, 2002. – 383 с.
3. Атыгаев Р.К., Филимонов Е.Н. и др. Газоносность пласта Д6 в зоне его отработки лавой 312Д6-з на шахте «Казахстанская» // Сборник докладов и выступлений 3 Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы предупреждения и ликвидации чрезвычайных ситуаций техногенного характера». – Караганда, 2013. – С. 100-101.
4. Руководство по дегазации угольных шахт Карагандинского бассейна. – Караганда, 1994. – 166 с.

Филимонов Е.Н., Маусымбаева Ә.Д., Портнов В.С.,

Асқарова Н.С., Кенетаева А.А., Акопян Н.

«КАЗАХСТАНСКАЯ» ШАХТЫНЫҢ 322Д6-З ИГЕРУ АЙМАҒЫДА АЛДЫН АЛА ГАЗСЫЗДАНДЫРУДЫҢ Д6 ҚОЙНАУҚАТТЫҢ ГАЗДЫЛЫҒЫНА ӘСЕРІ

Агрилиттер қабаттарымен бөлінген көмір қаптамаларынан тұратын Д6 қабаты күрделі құрылымның газы мен шаңы бойынша қауіпті. Қазба учаскесінде 1,0-2,0 м амплитудасы бар тектоникалық бұзылулар (лықсыма) анықталды. Лықсыма аймақтағы көмір және тау-кен жыныстары жарықшақтыланған. Алдын ала газсыздандыру жер қойнауқатын сумен ажырату технологиясы бойынша газдың құрамының төмендеуіне әкелді: ұңғымалардың әсер ету аймағында 2-ден 6,2 м³/т дейін. Газсыздандыру әдістерін қолданумен игеру жұмыстары кезінде 10-89 м³/мин металдың тиімділігі 31-61% шығаратын болатын. Геологиялық

бұзылулар аймағында максималды газдың молдылығы (80-120 м³/мин), кейін оның азайуы (40-80 м³/мин) байқалады. Д6 қабатының нақты қойнауқаттын газдылығы 14,5-тен 38 м³/т аралығыда, ал есептелген 16 м³/т шамасында өзгереді.

Тірек сөздер: көмір, геологиялық бұзылулар, қабат, қазба орны, лава, метан, газдылық, газ молдылығы, көмір шығару.

Filimonov Y.N., Maussymbayeva A.D., Portnov V.S.,

Askarova N.S., Kentaeva A.A., Akopyan N.

**INFLUENCE OF PRELIMINARY DEGAZATION ON THE GAS
PRESENCE OF D6 LAYER IN THE DEVELOPMENT LAVA AREA 322D6-Z
OF «KAZAKHSTANSKAYA» MINE**

Layer D6 is dangerous for gas and dust of complex structure and consists of coal packs separated by interlayers of mudstones. At the working area was penetrated the tectonic dislocation with an amplitude of 1.0-2.0 m. Coal and host rocks in the dumping zone are fractured. Pre-degassing using the fracturing technology led to a decrease in gas content: in the zone of influence of wells from 2 to 6.2 м³/t. When mining the formation using degassing methods, 10–89 м³/min metal was extracted with an efficiency of 31–61%. In the zone of geological disturbance, the maximum gas abundance (80–120 м³/min) is noted, after the disturbance it decreases (40–80 м³/min). The actual gas content of the D6 formation varies from 14.5 to 38 м³/t, the calculated 16 м³/t.

Keywords: coal, geological disturbance, reservoir, excavation site, lava, methane, gas content, volume of gas, mining

УДК 338.439 (574)

Галимов М.А. – кандидат географических наук, доцент,
ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: heritage_mir@mail.ru

Бекдаирова А.С. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: bekdairova95@mail.ru

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА БУРЛИНСКОГО РАЙОНА
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ**

Аннотация. Статья посвящена анализу современного состояния сельского хозяйства Бурлинского района и выявлению перспектив дальнейшего его развития. В работе рассмотрены тенденции развития сельского хозяйства в Бурлинском районе Западно-Казахстанской области. Оценена роль сельского хозяйства в экономике региона.

Проанализирована структура сельскохозяйственной продукции в разрезе категорий хозяйств и номенклатуры за последние пять лет. Оценена динамика развития сельского хозяйства в регионе, а именно проанализировано производство птицы и скота, размера посевных площадей, поголовья сельскохозяйственных животных. Выделены положительные тенденции развития в отрасли, а также проблемы, сдерживающие рост сельского хозяйства в регионе.

Ключевые слова: сельское хозяйство, Бурлинский район, сельскохозяйственная продукция, производство, карта развития предпринимательства.

Бурлинский район расположен в северо-восточной части области на левобережье р. Урал и граничит: на севере с Илекским и Ташлинским районами Оренбургской области Российской Федерации, на востоке с Чингирлауским, на северо-западе с Зеленовским, на западе с Теректинским, а на юге с Сырымским районами Западно-Казахстанской области [1].

Бурлинский район занимает выгодное экономико-географическое положение. Расстояние от районного центра – г. Аксай, находящегося в центре района, до г. Уральск – 150 км, Нур-Султан – 1830 км, Алматы – 2600 км, Оренбурга – 180 км, Самары – 430 км, Москвы – 1407 км. Через территорию района проходит железная дорога Уральск-Аксай-соль-Илецк с выходом на г. Актобе и Оренбург. Райцентр г. Аксай связан с населенными пунктами дорогами с твердым и грунтовым покрытием [1].

Район находится в степной зоне. Климат резко-континентальный с жарким, сухим летом и холодной малоснежной зимой. Характерны сильные ветры: бураны-зимой, суховеи-летом. Абсолютный максимум температуры воздуха летом +37 °С, абсолютный минимум температуры воздуха зимой -31 °С. Продолжительность безморозного периода – 140 дней. Среднегодовое количество осадков – 300 мм. Реки принадлежат к бассейну Каспийского моря. С севера район омывают реки Урал и Илек, по центру протекает река Утва, остальные реки маловодны, летом пересыхают или распадаются на отдельные плесы [1].

В районе обнаружены и разрабатываются промышленные запасы газа, конденсата, нефти – Карачаганакское нефтегазоконденсатное месторождение. Имеется строительный песок, гравий, кирпичная глина, известняк и мергель [1].

Промышленная ориентация района, ее климатические особенности (в частности, засуха, сильные ветры и, как следствие, высокий риск земледелия) предопределили незначительное влияние сельского хозяйства на экономику района в целом.

Бурлинский район стремится к самообеспечению основной сельскохозяйственной продукции. С 2013 г. наблюдается рост продукции сельскохозяйственной продукции в растениеводстве, так и в животноводстве (табл. 1). Только в 2015 г. наблюдается снижение продукции сельского хозяйства, связи с засухой как в районе, так и по области на 76% по сравнению с 2014 г.

Таблица 1 – Продукция сельского хозяйства Бурлинского района по хозяйствам всех категорий за период 2013-2017гг. (млрд. тенге) [1]

	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.
Сельское хозяйство	6,025	6,743	6,235	7,313	7,850
Растениеводство	2,680	3,380	2,532	3,199	3,305
Животноводство	3,335	3,352	3,692	4,095	4,539

За период 2013-2017 гг. продукция сельского хозяйства выросла на 30,2%, одновременно с этим произошел рост и в животноводстве – 36,1 %, и в растениеводстве – 12,3 %, что указывает на относительно равномерное развитие сельского хозяйства по укрупненным видам продукции.

Таблица 2 – Структура продукции сельского хозяйства Бурлинского района по видам за 2013-2017 гг. (в хозяйствах всех категорий; в фактически действовавших ценах, в %) [2, с. 8; 3, с. 8; 4, с. 8]

	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.
<i>Сельское хозяйство</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
В том числе:					
<i>Растениеводство</i>	<i>17,2</i>	<i>16,6</i>	<i>10,57</i>	<i>20,2</i>	<i>21,3</i>
Из нее:					
зерновые (включая рис) и бобовые культуры	8,6	7,4	1,17	11,1	15,6
картофель	5,7	6,3	6,3	6,5	4,1
овощи	2,9	2,9	3,1	2,6	1,6
<i>Животноводство</i>	<i>82,8</i>	<i>83,4</i>	<i>89,43</i>	<i>79,8</i>	<i>78,7</i>
Из нее:					
крупный рогатый скот	11,1	12,0	14,3	13,1	14,3
овцы и козы	16,6	17,5	20,3	18,6	17,3
свины	6,5	6,4	7,2	5,3	2,1
лошади	2,6	3,0	4,0	3,7	4,1
домашняя птица	46,0	44,5	43,63	39,1	40,9

Ведущими направлениями сельского хозяйства региона выступают, во-первых, растениеводство с преобладанием производства зерновых (включая рис) и бобовые культуры, картофеля и овощей, а во-вторых, животноводство с преобладанием птицеводства, молочно-мясного скотоводства.

За счет более динамичного развития животноводства (табл. 1), в особенности за счет увеличения поголовья лошадей, овец и коз за последние пять лет произошло изменение структуры производства. На динамику производства продукции сельского хозяйства оказывают влияние увеличение количественных показателей в растениеводстве (рис. 1), а также в животноводстве (рис. 2).

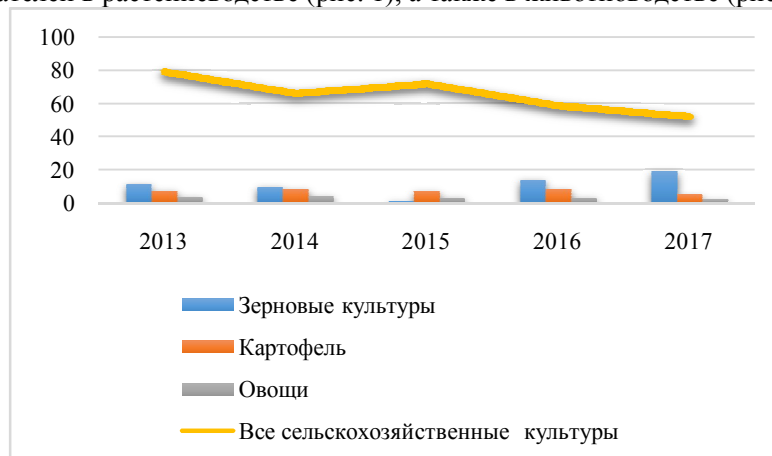

Рисунок 1 – Динамика посевных площадей сельскохозяйственных культур в Бурлинском районе за период 2013-2017 гг., тыс. га (в т. ч. посевных площадей зерновых, картофеля и овощей, тыс. тонн) [2, с. 8; 3, с. 8; 4, с. 8]

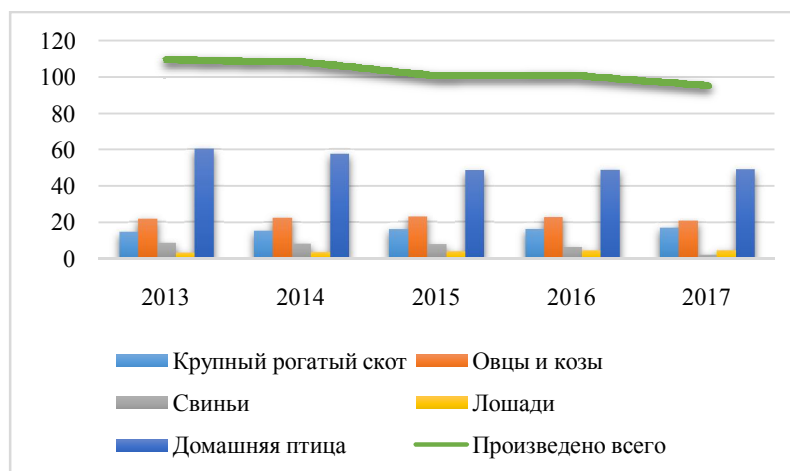

Рисунок 2 – Динамика поголовья сельскохозяйственных животных в Бурлинском районе за период 2013-2017 гг., тыс. голов (в т. ч. крупный рогатый скот, овцы и козы, свиньи, лошади, домашняя птица) [2, с. 8; 3, с. 8; 4, с. 8]

Динамика посевных площадей сельскохозяйственных культур в Бурлинском районе за последние пять лет снизилась на 65,8%, но несмотря на это, привело к увеличению валового сбора зерна с 11,3 до 19 тыс. тонн зерна.

При этом стоимость продукции растениеводства возросла с 2,680 млрд. тенге до 3,305 млрд. тенге, что указывает не на интенсивный характер развития растениеводства в районе, а прежде всего на рост цен на зерно.

Несмотря на позитивные тенденции развития сельского хозяйства Бурлинского района и его поддержку в рамках государственных программ развития сельского хозяйства, выделен ряд проблем в развитии сельского хозяйства региона:

1. Сокращение посевных площадей. Так, в связи с открытием Карачаганакского месторождения в 1979 г., наблюдается сокращение земли как фактора производства.

2. Необходимость ремонта, модернизации, реконструкции, а также восстановления оросительных систем. В связи с неблагоприятным состоянием мелиоративных земель считаем, что нецелесообразно проводить реконструкцию и восстановление оросительных систем, которые используются в производстве кормов, овощей, а также в утилизации стоков от животноводческой деятельности. В рамках решения данной проблемы в регионе необходимо финансирование ремонтно-восстановительных работ на мелиоративных системах, нацеленных на улучшение работоспособности оросительных систем, обеспечения безопасности гидротехнических сооружений, сохранения числа рабочих мест. За счет реализации данных мероприятий возможно проведение реконструкции и восстановления поливных земель.

3. Снижение плодородия земель, вынос питательных веществ с урожаем. Ввиду резкого снижения количества используемых минеральных и органических удобрений земельным ресурсам района характерны признаки снижения содержания гумуса, обменного калия. На фоне этого начинается деградация земель.

4. Низкий уровень заработной платы работников сельского хозяйства. Уровень оплаты труда в сельской местности обуславливается не только

специфическими особенностями труда сельскохозяйственных рабочих, проявляющимися в сезонности, погодно-климатических и других рисках – рынку сельскохозяйственного труда характерны элементы монополии. В сельской местности в основном действует один работодатель, который пользуется своим монопольным положением и устанавливает заработную плату ниже, чем она могла бы сложиться в регионе при более развитом рынке труда в части сельского хозяйства.

5. Высокая волатильность числа убыточных организаций сельского хозяйства.

6. Невысокая инвестиционная привлекательность регионального сельского хозяйства как фактор, сдерживающий его дальнейшего развитие. Рассматривая инвестиционную ситуацию сельского хозяйства в регионе, отметим, что инвестиционная привлекательность сельскохозяйственной отрасли – это не только экономическая категория, но и в большей степени социально-экономическая, поскольку без притока капитала в сельское хозяйство невозможно решить социальные проблемы сельских населенных пунктов.

Для решения выявленных проблем разработана Концепция реализации Региональной программы развития агропромышленного комплекса Западно-Казахстанской области, в том числе и в Бурлинском районе, в которой определены стратегические параметры развития сельского хозяйства [5]:

1. Сохранение растениеводства как основы развития агропромышленного комплекса. Переход к производствам, использующим высокие технологии, позволит решить чрезвычайно важные вопросы хранения продукции и логистики. В большинстве случаев рост будет обусловлен степенью успешности привлечения в регион поставщиков современной техники, удобрений, и иных химикатов. Экспортная ориентация сельского хозяйства Бурлинского района скорее всего не имеет развития в будущем ввиду наличия сельскохозяйственных рынков стран более перспективных в этом направлении (государства ЕС, Северной Африки, а также в будущем – страны Северо-Восточной Азии и КНР). При этом в связи с экспортоориентированием растениеводства Казахстана (например, выращивание зерна) в целом ниша на внутреннем, локальном рынке создает возможности для местных производителей. Будут введены новые и модернизация имеющихся объектов растениеводства за счет реализации инвестиционных проектов. Обеспечение агротехнического цикла производства приоритетных культур. Применение влагосберегающих технологий.

2. В части мясного животноводства целесообразно закончить объединение активов сельскохозяйственных организаций с целью «эффекта масштаба». Применительно к мясомолочному животноводству, выдвижение мнения о перспективности дальнейшей концентрации производства в рамках современных и высокопроизводительных мегаферм. При этом производству, растущему быстрыми темпами, необходимо наличие рациональной инфраструктуры, в частности, производственных мощностей, использующихся как для транспортировки, хранения, так и для первичной переработки мясного сырья.

Наименьшего эффекта, по мнению крупного российского мясного дистрибьютора Meatland достигнет завод, специализирующийся на убойе и обвалке мяса. Его суточная производственная мощность составляет 50 т мяса. Необходимые финансовые ресурсы для реализации такого проекта – 6-7 млн. долларов США. В рамках данного предприятия стройку скотобойных подразделений должны осуществлять организации, которые могут в дальнейшем продвигать мясную продукцию, имея рациональную и устоявшуюся дистрибуцию [6, с. 198]

3. Применительно к производству молока, ситуация следующая: в рамках современной пропорции между ценами на сырое молоко и средствами его производства рентабельными и прибыльными являются те хозяйства, которые имеют поголовье дойного стада свыше 2000 голов. Производство качественного молока может оказаться недостаточно рентабельными в силу низкого платежеспособного спроса со стороны переработчиков. В районе необходимо наличие крупного стратегического инвестора, выступающего гарантированным покупателем продукции молочной переработки. Это позволит обеспечить бережливое производство и переработку продукции, а также рентабельный процесс утилизации продуктов побочного производства [6, с. 198].

Рассматривая ситуацию с молочным производством, отметим, что в Бурлинском районе имеется молочный завод, созданный по немецким технологиям, который должен стать крупнейшим производителем не только в самом районе, но и в Западно-Казахстанской области.

Следует отметить, что одной из важных задач в рамках реформирования молочного животноводства является повышение уровня эффективного управления в хозяйствах. Наряду с этим ряд проблем, свойственных молочному животноводству (низкое содержание белка в молоке, невысокие надои, сезонность производства), следует решать на уровне менеджмента и технологий.

При этом своеобразным толчком для роста эффективности и конкурентоспособности сельскохозяйственных организаций послужит применение современных подходов к менеджменту.

Кроме того, проблемы развития сельскохозяйственного менеджмента возникают в связи с ограниченностью методов управления как на местном уровне, так и через государственные органы власти. Отдел сельского хозяйства Бурлинского района, реализуя государственные и региональные программы, использует программно-целевой подход, с точки зрения АПК представляющий собой завершенный в пространстве и во времени набор экономических, организационно-технологических, инновационных и других мер, направленных на реализацию целей и задач определенных мероприятий развития агропродовольственной сферы.

В целом для эффективного развития сельского хозяйства и управления сельскохозяйственными организациями Бурлинского района в условиях рыночной экономики необходима концепция развития единой системы менеджмента АПК, которая будет включать цели, задачи и функции всех уровней власти.

Таким образом, для решения задач по развитию сельского хозяйства, необходимо:

- осуществлять государственную поддержку фермерских хозяйств и их коопераций через финансовые и административные меры (субсидирование, посреднические услуги в поиске поставщиков и покупателей для произведенной продукции);

- консультирование предпринимателей и фермеров по инструментам государственной финансовой поддержки для реализации проектов и участия в программах агропромышленного сектора.

Литература:

1. Официальный интернет-ресурс акимата Бурлинского района – <http://aksai-bko.gov.kz> Дата обращения: 26.11.2018 г.
2. Статистический ежегодник Бурлинского района: статистический сборник. – Аксай, 2013. – 41 с.

3. Статистический ежегодник Бурлинского района: статистический сборник. – Аксай, 2014. – 44 с.
4. Статистический ежегодник Бурлинского района: статистический сборник. – Аксай, 2015. – 40 с.
5. Концепция реализации Региональной программы развития агропромышленного комплекса Западно-Казахстанской области – <https://moa.gov.kz> Дата обращения: 27.11.2018 г.
6. Кононова С.А., Харитонов А.В. Тенденции развития сельского хозяйства Кемеровской области // Проблемы современной экономики. – 2016. – №1. – С. 196-199.

Ғалымов М.А., Бекдаирова А.С.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ БӨРЛІ АУДАНЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚАЗІРГІ АХУАЛЫ ЖӘНЕ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

Мақала Бөрлі ауданындағы агроөнеркәсіптік ахуалды талдау және оны одан әрі дамыту перспективаларын анықтауға арналған. Баяндамада Батыс Қазақстан облысының Бөрлі ауданында ауыл шаруашылығын дамыту үрдістері қарастырылған. Аймақтың экономикадағы рөлі бағаланады.

Аймақтағы ауыл шаруашылығын даму динамикасы бағаланды, соның ішінде күс және мал өндіру мен егістік көлемі және малдарының мөлшері зерттелді. Өнеркәсіптің оң үрдістері, сондай-ақ аймақтағы ауыл шаруашылығының өсуіне кедергі келтіретін мәселелері көрсетілді.

Тірек сөздер: ауыл шаруашылығы, Бөрлі ауданы, ауыл шаруашылығының өнімдері, өндіріс, кәсіпкерлекті дамыту картасы.

Galimov M.A., Bekdairova A.S.

MODERN CONDITION AND PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURE OF BURLIN DISTRICT WESTERN KAZAKHSTAN REGION

The article is devoted to the analysis of the current state of agriculture in the Burlin district and to identify the prospects for its further development. The paper examines trends in the development of agriculture in the Burlin district of the West Kazakhstan region. The role of agriculture in the economy of the region is estimated.

The structure of agricultural products in the context of farm categories and nomenclature over the past five years has been analyzed. The dynamics of the development of agriculture in the region was evaluated, namely, the production of poultry and livestock, the size of acreage, and the livestock of farm animals were analyzed. Positive trends in the industry have been highlighted, as well as problems constraining agricultural growth in the region.

Keywords: agriculture; Burlin district; agricultural products; production; business development map.

**ҒЫЛЫМДАҒЫ ОРНЫ ТОЛМАС ҚАЗА /
НЕВОСПОЛНИМАЯ УТРАТА ДЛЯ НАУКИ /
NOTABLE SCIENCE LOSSES**

ТУАЕВА Зоя Ивановна –
кандидат педагогических наук, доцент,
методист по русской литературе.

**Человек, оставивший глубокий след в душе и судьбе каждого
своего студента...**

Научно-педагогическая деятельность З.И.Туаевой многогранна, но прежде всего она была талантливым методистом. Она в своих научных трудах и в практической деятельности стремилась осмыслить задачи школьной методики преподавания русской литературы на историко-культурном фоне казахского народа, понять взаимосвязи литературоведения и методики.

Творческие интересы З.И.Туаевой на редкость многоплановы. Она исследовала методы преподавания литературы и уделяла большое внимание процессу совместной деятельности учителя и ученика (что актуально и в современном преподавании литературы в рамках обновленного содержания образования): поисково-исследовательский метод, метод самостоятельной работы и др.

В центре творческих интересов З.И.Туаевой нестандартные уроки преподавания литературы и развития речи. Она искала пути преодоления схематизма в работе, всю работу строила на базе единства классной и внеклассной работы учеников. Ее сценарии внеклассных мероприятий являются кладезем для методиста-учителя (рекомендуем родным Зои Ивановны оцифровать ее рукописи и опубликовать). Разноплановые и глубокие по содержанию внеклассные мероприятия, проведенные по сценариям Зои Ивановны, остались в памяти не только ее студентов, но и учеников школы № 11, куда ежегодно ходила З.И.Туаева в качестве методиста по русской литературе.

Студентам была привита и тяга З.И.Туаевой к психологическим проблемам преподавания литературы: ее интересовала не только психология ученика, воспринимающего литературное произведение, но и психология литературного героя.

Ученый-методист четко определила влияние особенностей изучаемого материала и методической задачи, поставленной учителем, на характер урока. На основе научных трудов и консультаций методиста многие студенты З.И.Туаевой виртуозно давали уроки, в основе которых лежит анализ композиции литературного произведения.

Трудно переоценить значение З.И.Туаевой на жизнь и творческую деятельность многих поколений студентов Уральского педагогического института им. А.С.Пушкина. Не лишним будет сказать, что творческий

потенциал Зои Ивановны по сей день горит в ее студентах, работающих сегодня на кафедре русской филологии – Туймеш Даришевой, Карлыги Утегеновой, Аскена Муханбеткалиева, Гульнары Ахметовой, Светланы Турегалиевой и др.

В своих лекциях Зоя Ивановна высказывала ценнейшие замечания по проблеме развития восприятия и мышления учащихся. Она раскрывала взаимосвязь в развитии логического и образного мышления учащихся в процессе преподавания литературы. Она говорила, что на уроке должны быть задействованы оба полушария головного мозга. Ее идеи и в современное время остаются актуальными и востребованными в преподавании литературы в рамках модернизации образования в Казахстане.

Интерес к слову, к методике проведения письменных работ сопутствовал многим исканиям ученого. Она исследовала типы письменных работ, ратовала за развитие образного мышления, художественной речи, разработала целую систему методики проведения письменных работ. Особенно хотелось бы отметить работу над сочинениями по картине. Многие студенты, живя в периферийном городе или в небольших аулах, не имея возможности ходить в оперные театры и картинные галереи, имели смутное представление об искусстве. Уникальность Зои Ивановны как методиста усматриваем в том, что она попутно научила студентов, например, разбираться в колорите произведений изобразительного искусства, системе соотношений цветовых тонов; привила интерес и любовь к хорошей музыке. Благодаря ее влиянию, мы в выходные «срывались» в Москву, чтобы в Большом театре послушать оперу или посмотреть балет.

Зоя Ивановна Туаева уделяла много внимания особенностям устной речи, задачам совершенствования речи школьников, подготовке учителя к занятиям. Ее волновали необходимость, с одной стороны, сохранять эмоциональное, моральное и эстетическое воздействие произведения на учеников, с другой стороны, не отказываться от анализа литературного произведения, потому что анализ способствует пониманию произведения, без которого, в свою очередь, воздействие литературного произведения на умы и души читателя неполноценно.

Наиболее полное воплощение и систематизацию идеи Зои Ивановны Туаевой нашли в книге «Нестандартные уроки русского языка и развития речи», выдержавшей несколько изданий и являющейся актуальной и в настоящее время. Автор в стройной, продуманной системе раскрывает свои взгляды на формы и методы занятий по литературе, этапы работы над темой, на начитанность, культуру устной и письменной речи.

Кроме того, Зоя Ивановна Туаева была одним из активных участников создания и развития Евразийского центра Габдуллы Тукая, внесшего огромный вклад в общественную жизнь нашего города: открытие музея Габдуллы Тукая, реставрация Красной мечети, установка бюста великого татарского поэта, проведение многих общественно значимых мероприятий... Она соавтор и автор докладов первых четырех Международных конференций, организованных Центром Тукая, редактор сборников материалов этих конференций, автор сценариев фильмов и инсценировок по Тукаю и его произведениям, а также ряда общеметодических учебников, учебных пособий, методических разработок, пользующихся особым спросом у учителей и методистов.

Особый талант Зои Ивановны – талант быть человеком!

Клавдия Яковлевна Сурова вспоминает: *«Как она умела слушать и понимать каждого!.. Самая прекрасная роскошь – роскошь человеческого общения. Зоя Ивановна – носительница этой роскоши. Культура души, душевная мягкость, доброта – главное в личности Зои Ивановны».*

В 2005 году она ушла из жизни... Такие долгие дни и ночи без нее... такой короткий исторический срок...

Главное, что привнесла незабвенная Зоя Ивановна в своих студентов, - любовь к своей профессии. Она оставила глубокий след в душе и судьбе каждого своего студента, в душе каждого человека, с кем встречалась хоть раз...

Не в этом ли заключается предназначение человека... Не для этого ли живет человек...

Карлыга УТЕГЕНОВА, доцент кафедры русской филологии

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ПЕДАГОГИКА/PEDAGOGICS

Қыдыршаев А.С., Ғазез Н.Н. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ ОҚЫТУШЫ-ПЕДАГОГЫНЫҢ РИТОРИКАЛЫҚ ТҮЛҒАСЫ.....	3
Moldagaliev B.A., Mukhieva G.S. METHODS OF PATRIOTIC UPBRINGING TO HIGH SCHOOL STUDENTS.....	12
Қарсыбаева Р.К. АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРҒА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ.....	18
Габдрахманова Ш.Т., Касымова А.Х., Фатихова А.К. ҮШТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ АРҚЫЛЫ ҚҰЗЫРЕТТІ МАМАНДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	24
Сайтбеков Н.Д., Ботағариев Т.А., Салов М.В. ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ, БОЛАШАҚ МАМАН- СТУДЕНТТЕРДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕ ДАЙЫНДЫҚ КҮЙІ.....	31
Амельченко В.И., Баданова С.А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МОДЕЛИРОВАНИЯ В КАЧЕСТВЕ МЕТОДИЧЕСКОГО ПРИЁМА В ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ.....	39
Медешова А.Б., Абекенова Д.Б. ФИЗИКАДАҒЫ САПАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ.....	49
Куанбаева Б.У., Шамбилова Г.К., Байтұрсынова А.Ж. ОПЕРАЦИЯЛЫҚ КҮШЕЙТКІШТЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СҮЛБАСЫН ӘДІСТЕМЕЛІК ЖАСАҚТАУ.....	57
Нурғалиев К.А., Рысова А.А. ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЯХ СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСТАНЦЕВ.....	67
Кузьмичева А.Е., Охас Н.Б. ЗАКОНЫ СОХРАНЕНИЯ ФИЗИЧЕСКИХ ВЕЛИЧИН В НАУКЕ И СОДЕРЖАНИИ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ.....	80
Ергалиева Г.А., Нәбиева Ж.Ж. ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ ПӘНІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ.....	88
Хасанова И.У., Біржан Н.С. БАСТАУЫШ СЫҢЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУАТЫН ТАПСЫРМАЛАР.....	99
Габдрахманова Ш.Т., Касымова А.Х., Сағызова Г.Г. ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ – ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ.....	107
Sdikova G.Zh., Iskakova A.Zh. THE SPECIAL CHARACTERISTICS OF BILINGUAL TEACHING OF CHEMISTRY OF SECONDARY SCHOOL PUPILS IN RK.....	114
Жумағалиева А.Е., Есетов Е.Н. ДҰРЫС КӨПБҰРЫШТАРДЫ ҚҰЗІРЕТТІЛІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ САЛУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	121

Амельченко В.И., Симонова Ю.А. ИЗУЧЕНИЕ ОСНОВНЫХ ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ УЧЕНИЙ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ.....	129
Кисметова Г.Н., Умарова А.Е. ЗНАЧИМОСТЬ КОММУНИКАТИВНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО ПОДХОДА С ПРИМЕНЕНИЕМ МЕТОДА «CASESTUDY» В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ В ПОЛИЯЗЫЧНЫХ ГРУППАХ.....	138
Рыскалиев С.Н., Дошыбеков А.Б. ЖОБАЛЫҚ ЖҰМЫС – БОЛАШАҚ ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІ МҰҒАЛІМІНІҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ.....	145
Lyssenko N.K. NOTION, CONTENTS AND STRUCTURE OF LINGUOCULTURAL COMPETENCE OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHER.....	152
Мухамбетова Ғ.Г. ИНФОРМАТИКА МАМАНДЫҒЫ СТУДЕНТТЕРІНЕ БІЛІМ БЕРУДЕ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ.....	163
Бимуханова М.Б. СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ.....	170
<u>ФИЛОЛОГИЯ/ФИЛОЛОГИЯ/PHILOLOGY</u>	
Алдаш А. ҚАЗАҚ НЕОЛОГИЗМДЕРІ: ТАҢУ-АЖЫРАТУ ЖӘНЕ НОРМАЛАНДЫРУ МЕЖЕЛЕРІ.....	178
Kusdybayeva A.A., Sapargaliyeva D.D. THE CONCEPT OF STYLISTIC STRATIFICATION OF VOCABULARY AND LINGUISTIC SIGNS OF STYLISTIC DISTINCTION.....	186
Мүтиев З.Ж., Мұхамбетова Ж.Ө., Ақболатов А.А. ҚАДЫР МЫРЗА ӘЛИ – БАЛАЛАР АҚЫНЫ, ТАБИҒАТ ЖЫРШЫСЫ.....	194
Кушкимбаева А.С. М.ӘУЕЗОВ ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ «ЕЛ» КОНЦЕПТІСІНІҢ КОГНИТИВТІК МОДЕЛІ.....	200
Рысбаева Г.Қ. ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІНІҢ БАСТЫ РУХАНИ ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ БІРІ – БАТАТЛЕК СӨЗДЕР.....	208
Сұлтанғалиева Р.Б., Сағидуллиева С.С. ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ЖАСТАР ПРОЗАСЫ: ЛИРА ҚОНЫСТЫҢ МИКРО-СЮЖЕТТІ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ЖАҢА ЗАМАН БЕЙНЕСІ МЕН КЕЙІПкерлер Әлемі ЖӘНЕ ҚАЛАМгерлік Жаңашыл Ізденістер.....	216
Нурбаева А.М. ПРИЕМЫ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В РЕКЛАМНОМ ТЕКСТЕ.....	223
Алдашева К.С. НЕОЛОГИЗМДЕРДІ КОГНИТИВТІК АСПЕКТІДЕ ЗЕРДЕЛЕУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ.....	233
Шайкенов Ж.Ж., Суйншева Н.А. ӘБУ СӨРСЕНБАЕВ БАЛЛАДАЛАРЫ.....	239
Куркимбаева А.М. БЛОГ ИНТЕРНЕТ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ЖАҢА ФОРМАСЫ РЕТІНДЕ....	246

ТАРИХ/ИСТОРИЯ/HISTORY

Рысбеков Т.З., Ихсанова А.Б. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ҒЫЛЫМИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ.....	254
Ахметова Ұ.Т., Жұбанов Б.А. ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ТАРИХЫ ЖӘНЕ К.Л. ЕСМАҒАМБЕТОВ.....	263
Нургалиева А.М. ВКЛАД МИКЕЛЕ ДЕЛЬМЕДИНО В ИЗМЕНЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ОБЛИКА УРАЛЬСКА (1821-1831).....	270
Давлетьярова Б.Х., Исибаева Е.И. КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК ҚАРСАҢЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ.....	277
Жаркенова А.М. ИЗМЕНЕНИЯ В ЧИСЛЕННОСТИ И ЭТНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ НАСЕЛЕНИЯ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД.....	290
Бижанова А.Е., Калменов М.Д. САКРАЛЬНЫЙ ОБРАЗ ЖИВОТНЫХ В ЮВЕЛИРНОМ ИСКУССТВЕ КАЗАХСТАНА.....	299
Раздыкова Г.М. ВКЛАД МУСУЛЬМАНСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В РАСПРОСТРАНЕНИЕ ГРАМОТНОСТИ СРЕДИ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ.....	306
Медиханова А.Б. МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ: РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ (НА ПРИМЕРЕ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ).....	314
Джангужиев М.С., Жапекова Г.К. ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРА ЗЕРДЕЛЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	325
Жумасейтова Г.Т., Айткалиева К.Д. ҰЛТТЫҚ БАЛЕТМЕЙСТЕРЛІК ӨНЕРІНІҢ ТАРИХЫНДАҒЫ ТҰҢҒЫШ ҚАЗАҚ.....	332
Бекбаев С.Ш., Иманғалиев Н.К., Джумағалиев А.Х. НАЦИОНАЛЬНЫЕ ВИДЫ СПОРТА И ИХ РОЛЬ В ДУХОВНОМ И ФИЗИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ МОЛОДЕЖИ.....	339

**БИОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯ /БИОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ /
BIOLOGY AND ECOLOGY**

Серғалиев Н.Х., Ахмеденов К.М., Шпигельман М.И. ШАКАЛ CANIS AUREUS L. КАК ИНВАЗИВНЫЙ ВИД В ФАУНЕ ЗАПАДНО - КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	346
Kaczmarek S., Marquardt T., Jangazieva B. BIODIVERSITY OF SOIL MITES (ACARI) AND THEIR ROLE IN ECOSYSTEMS.....	354
Рустенов А.Р., Қабдрахимов Ә.А., Елеугалиева Н.Ж. БАТЫС Өңіріндегі қара ала сиырлардың сүт бездерінің физиологиялық ерекшеліктерін анықтау.....	370
Белозеров И.Ф., Иманбаева А.А. «FENO-S» - КОМПЬЮТЕРНАЯ ПРОГРАММА РЕГИСТРАЦИЯ, ХРАНЕНИЕ И МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКИ МАТЕРИАЛОВ ФЕНОЛОГИЧЕСКИХ НАБЛЮДЕНИЙ В БОТАНИЧЕСКИХ САДАХ КАЗАХСТАНА.....	377

Майканов Н.С., Ахмеденов К.М., Шпигельман М.И., Рамазанова С.И., Танитовский В.А., Сундуков Р.И., Хакимов Н.У., Сейткалиева А.М.	
ШАКАЛ ОБЫКНОВЕННЫЙ (<i>CANIS AUREUS</i> , L., 1758) – НОВЫЙ ПОТЕНЦИАЛЬНЫЙ ИНДИКАТОР ЭПИЗОТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ОЧАГАХ ЗООНОЗНЫХ ИНФЕКЦИЙ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА.....	391
Елеугалиева Н.Ж., Сабыров А.	
ҚҰРАМА БЕЛСЕНДІРГІШТІҢ ШӨЖЕКТЕР МЕН ТАУЫҚТАРДЫҢ ЗАТ АЛМАСУ ПРОЦЕСІНІҢ БҰЗЫЛУЫНА ПРОФИЛАКТИКАЛЫҚ ӘСЕРІ.....	395
Рустенова Р.М., Махмудова А.К.	
МЕТОДИКА ОЦЕНКИ РОСТА И РАЗВИТИЯ РАСТЕНИЙ, КАК БИОИНДИКАТОРОВ ФИТОТОКСИЧНОСТИ ПРИДороЖНЫХ ПОЧВ Г.УРАЛЬСК.....	405
Иманбаева А.А., Белозеров И.Ф.	
СОСТАВ И СТРУКТУРА СОЗДАННОЙ В МАНГЫШЛАКСКОМ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОМ БОТАНИЧЕСКОМ САДУ КОЛЛЕКЦИОННОЙ БАЗЫ ДАННЫХ.....	414
Рустенов А.Р., Сармурзина С.Е., Елеугалиева Н.Ж.	
ЕДІЛБАЙ ҚОЙЛАРЫНЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ӨНІМДІЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН АНЫҚТАУ.....	426
<u>ЖЕР ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМДАР / НАУКИ О ЗЕМЛЕ /</u>	
<u>SCIENCES ABOUT THE EARTH</u>	
Ғалымов М.А., Өмірзақова М.Ж.	
АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫН ДАМУҒА МҮМКІНДІК БЕРЕТІН ЭКОНОМИКАЛЫҚ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ.....	435
Амельченко В.И., Баданова С.А.	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ДЛЯ ОПТИМИЗАЦИИ РАЗВИТИЯ КАРТОФЕЛЕВОДСТВА В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	443
Филимонов Е.Н., Маусымбаева А.Д., Портнов В.С., Аскарова Н.С., Кенетаева А.А., Акопян Н.	
ВЛИЯНИЕ ЗАБЛАГОВРЕМЕННОЙ ДЕГАЗИЦИИ НА ГАЗОНОСНОСТЬ ПЛАСТА Д6 В ЗОНЕ ОТРАБОТКИ ЛАВЫ 322Д6-3 ШАХТЫ «КАЗАХСТАНСКАЯ».....	452
Галимов М.А., Бекдаирова А.С.	
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА БУРЛИНСКОГО РАЙОНА ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	458
ҒЫЛЫМДАҒЫ ОРНЫ ТОЛМАС ҚАЗА / НЕВОСПОЛНИМАЯ УТРАТА ДЛЯ НАУКИ / NOTABLE SCIENCE LOSSES.....	465

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға білім мәселелеріне қатысты ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайтын қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 12 беттен аспайтын) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 10 шрифтісінен кем емес, және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйіндеме (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом не более 12 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 10, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статьи, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:
Р.Р. Кужалиева

**Материалдарды
компьютерде беттеген:**
**Верстка и изготовление
оригинал-макета:**

Е.Е.Панова,
Г.К. Кубегенова,
Ж.З. Есимғалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік университеті, 2019.
090000, Орал, Н.Назарбаев даңғылы, 162.

Басуға 29.03.2019ж. қол қойылды.
Көлемі 59,8 б.т. Таралымы 150 дана.
Тапсырыс № 95.

Подписано в печать 29.03.2019г.
Объем 59,8 п.л. Тираж 150 экз.
Заказ № 95.

Западно-Казахстанский государственный
университет им. М.Утемисова, 2019.
090000, Уральск, пр. Н.Назарбаева, 162.